

अट्ठसालिनी

ATṬHASĀLINĪ

Commentary on Dhammacangāsi, the First Book of the
Abhidhammapiṭaka of the Buddhists of the Thera-
vāda School, for the first time critically
edited in Devanagari characters

BY

P. V. BAPAT, M.A., PH.D.

AND

R. D. VADEKAR, M. A.

Fergusson College, Poona.

First Edition

POONA

1942

अट्ठसालिनी

ATṬHASĀLINĪ

Commentary on Dhammasaṅgani, the First Book of the
Abhidhammapiṭaka of the Buddhists of the Thera-
vāda School, for the first time critically
edited in Devanāgarī characters

BY

P. V. BAPAT, M.A., Ph.D.

AND

R. D. VADEKAR, M.A.

Fergusson College, Poona.

First Edition

POONA

1942

Other Works

by

Prof. P. V. Bapat

Prof. R. D. Vadekar

1. सुत्तनिपातो (Out of print)	1. पातिमाक्खो
2. Vimuttimaggā and Visuddhi-maggā : A Comparative Study	2. मिलिन्दपञ्चो
3. धम्मसंगणि	
-

In Preparation

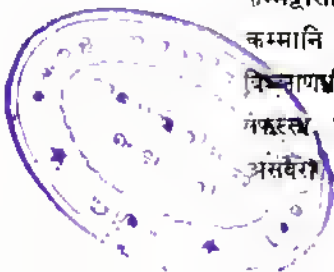
by

P. V. Bapat

1. A Practical Pali Dictionary for the use of students in High Schools and Colleges.
 2. Chinese version of the Aṭṭhakavagga (Arthavargiya Sūtras).
 3. Chinese Version of the Samantapāsādikā, Commentary on Vinayapitaka, by Sanghabhadra.
 4. Rnam-par-Grol-baḥi Lam-las Sbyaṅs-paḥi Yon-tan hStan-pa Shes-bya-ba (विमुक्तिमार्गधृतगुणनिर्देशनाम) : A Tibetan Version of the Third Chapter of the Vimuttimaggā.
 5. Visuddhimaggā : A Study.
-

CONTENTS

Contents	PAGES
Preface	iii-vi
Abbreviations	vii-x
Select Books on the Abhidhamma	xi-xiv
A Chronological Note on our Edition	xiv
Introduction	xv-xl
वीसतिगाथा	१
१ निदानकथा (१-८९)	२-३१
२ मातिकाय अनुपुब्बपदवण्णना (१-५८)	३१-४५
(i) तिकमातिका (१-३८)	३१-४०
(ii) दुकमातिका (३९-५८)	४०-४५
(a) अभिधम्ममातिका (३९-५२)	४०-४३
(b) सुत्तन्तमातिका (५३-५८)	४३-४५
३ चित्तुत्पादकण्डवण्णना (१-६६६) Cm. on Dhs.	४६-२३९
I कुसला धम्मा (१-५३९)	§§1-364 ४६-२००
(A) तेमूमक-कुसलं (१-४६५)	§§1-276 ४६-१७५
(1) कामावचर-कुसलं (१-३२५)	§§1-159 ४६-१३३
पठमं चित्तं (१-३०८)	§§1-145 ४६-१२७
(i) धम्मववत्थानवारो (१-३००)	§§1-57 ४६-१२४
(a) उद्देसवारो (१-२६४)	§1 ४६-१११
द्वारकथा (९२-१७२)	६७-८७
कम्मद्वारानि (९३-११४)	६७-७२
कम्मनि (११५-१३६)	७३-७९
विज्जाणनि, विज्जाणद्वारानि (१३७)	७९
संस्सद्वारानि (१३८)	७९
असंस्सद्वारानि (१३९-१४०)	७९-८०

	PAGES
संवरा, संवरद्वारानि (१४१)	८०
अकुसलकम्मपथकथा (१४२-१६२)	८०-८४
कुसलकम्मपथकथा (१६२-१७२)	८५-८७
(b) निद्देसवारो (२६५-२९९) §§2-57	११२-१२४
(ii) संगहवारो (३०१-३०६) §§58-120	१२४-१२६
(iii) सुञ्जतवारो (३०७-३०८) §§121-145	१२६-१२७
दुतियं...अट्टमं चित्तं (३०९-३१३) §§146-159	१२७-१२८
पुञ्चकिरियवत्थूनि (३१४-३२०)	१२८-१३१
अनन्तानि, चत्तारि (३२१-३२२)	१३१-१३२
पुञ्जायूहनं, छब्बिधेन (३२३)	१३२
दक्खिणाविसुद्धियो, चत्तस्सो (३२४)	१३२
(2) रूपावचर-कुसलं (३२६-४२६) §§160-264	१३३-१६४
कसिणकथा (३२६-३८९) §§160-203	१३३-१५३
पट्ठीकसिणं (३२६-३८५) §§160-202	१३३-१५२
चतुक्कनयो (३२६-३६७) §§160-166	१३३-१४६
पञ्चकनयो (३६८-३७३) §§167-175	१४६-१४९
पटिपदा, चत्तस्सो (३७४-३८०) §§176-180	१४९-१५०
आरम्भणचतुक्कं (३८१) §§181-185	१५०-१५१
सोळसक्खचतुक्कं (३८२-३८५) §§186-202	१५१-१५२
सेसकसिणा (३८६-३८९) §203	१५२-१५३
अभिभायतनकथा (३९०-३९४) §§204-247	१५३-१५५
विमोक्खकथा (३९५-३९८) §§248-250	१५५-१५६
ब्रह्मविहारकथा (३९९-४१६) §§251-262	१५६-१६१
पकिण्णककथा (४००-४१६) ...	१५७-१६१
असुमकथा (४१७-४२५) §§263-264	१६१-१६३
पकिण्णककथा (४१९-४२५)	१६२-१६३
(3) आरुप-कुसलकथा (४२७-४६०) §§265-268	१६४-१७३
हीनादि-पमेदो (४६१-४६३) §§269-276	१७३-१७४
पकिण्णककथा (४६४-४६५)	१७४-१७५

PAGES

(B) लोकुत्तरकुसलं=

(4) लोकुत्तर-कुसलकथा (४६६-५३९)	§§277-364	१७५-२००
पठमो मग्गो (४६६-५२४)	§§277-361	१७५-१९४
पकिण्णककथा (४९३-५२१)		१८४-१९३
दुतियो...चतुर्थो मग्गो (५२५-५३९)		

§§362-364a १९४-२००

II अकुसला धम्मा (५४०-५७०)	§§365-430	२००-२११
पठमं चित्तं (५४०-५५५)	§§365-398	२००-२०६
दुतियं...द्वादसमं (५५६-५६८)	§§399-430	२०६-२१०
पकिण्णकं (५६९-५७०)		२१०-२११

III अव्याकता धम्मा (५७१-४.११९) §§431-980 २११-२७४

(१) विपाक-कथा (५७१-६५८) §§431-565 २११-२३७

(a) कामावचरकुसलविपाककथा (५७१-६५०)

§§431-498 २११-२३३

अट्टमहाविपाका(५८४-५८६) §§498 २१४-२१६

विपाक-उद्धारकथा (५८७-६४५) २१६-२३२

(i) तिपिटक-सूळनागत्येरवादो(५८८-६३४) २१६-२२९

पकिण्णकनयो (६१५-६३४) २२५-२२९

(ii) मोरवापीवासी-महादत्तत्येरवादो (६३५-६४१)

२२९-२३१

(iii) महाधम्मरक्खितत्येरवादो(६४२-६४५) २३१-२३२

(b-c) रूपावचरारूपावचरविपाककथा (६५१)

§§499-504 २३३-२३४

(d) लोकुत्तरविपाककथा(६५२-६५७) §§505-555 २३४-२३६

(e) अकुसलविपाककथा (६५८) §§556-565 २३६-२३७

(२) किरियकथा (६५९-६६६) §§566-582 २३७-२३९

(३) रूप-अव्याकतकथा= }

४ रूपकण्डवण्णना (१-११९) }

§§583-980 २३९-२७४

मात्तिकावकथानं (१-१९)

§§584-594 २३९-२४५

	PAGES
एकनिर्देशवर्णना (२०-२४)	§595 २४५-२४७
द्विविधसंग्रहवर्णना (२५-१०७)	§§596-741 २४७-२७०
उपादारूप ,, (२५-९१)	§§596-646 २४७-२६८
नो-उपादारूप ,, (९२-१०३)	§§647-652 २६८-२६९
उपादिनादिसेसदुक्कवर्णना (१०४-१०७)	§§653-741 २६९-२७०
तिविधादिसंग्रहवर्णना (१०८-१११)	§§742-980 २७१-२७२
पक्षिणकं (११२-११९)	२७२-२७५
५ निखलेपकण्डवर्णना (१-१५०) §§981-1367U	२७५-३२३
तिकवर्णना (१-४४)	§§981-1052 २७५-२८८
दुकवर्णना (४५-१५०)	§§1053-1367U २८८-३२३
(i) अभिधम्मदुक्कं (४५-१०६)	§§1053.1295 २८८-३०८
मिदस्स रूपारूपकथा (८०-९४)	§§1157 ३००-३०४
(ii) मुत्तन्तदुक्कं (१०७-१५०)	§§1296-1367U ३०८-३२३
६ अट्ठकथाकण्डवर्णना (१-३७) 1368-end of Dhs.	३२३-३३६
तिकवर्णना (१-३३)	§§1368.1423 ३२३-३३५
दुकवर्णना (३४-३७)	§§1424-1599 ३३५-३३६
निगमनं (१-३)	३३६-३३७
Appendix A— विपाक-उद्धारकथा	३३८-३४१
Appendix B—	३४२-३४३
(i) Points of Discussion or Subjects of Controversy.	
(ii) Scholastic Discursions.	
(iii) Scholastic Quibbling.	
(iv) Knotty or Tricky Passages.	
Index	३४४-३९७
Corrections and Additions	३९८-४०४

PREFACE

As we promised about three years ago, we are now presenting to the world of scholars a critical edition, in Davanāgarī characters, of *Aṭṭhasālinī*, the Commentary on *Dhammasaṅgani*, the first Book of the *Abhidhamma-piṭaka*. In preparing this edition, we have made use of the following material :—

- (i) Sinhalese edition of *Aṭṭhasālinī*, edited by Sobhitaṭṭhara and Ratanasārathara and printed in *Samayavaddhana-muddalaya* (1916).
- (ii) Burmese edition of the same, printed in Zabu Meit Swe Press, Rangoon, 1934.
- (iii) Siamese edition prepared by Rājākavi Cattasallatṭhara and published by Mahāmakutṭha-rājavidyalaya, Bangkok, 2463 B.E. (i. e. 1920 A.D.).
- (iv) Pali Text Society's edition of the same, prepared by Dr. Edward Müller, 1897.
- (v) A Sinhalese manuscript secured from Adyar Library, through Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona. The manuscript is dated "Nāhigotra"¹ of the Buddhist era; i. e. 2340—543—1797 A.D.

While collating the different copies, we noticed that the Sinhalese and Burmese editions generally agreed, while the Siamese one gave a text which seemed to be considerably altered and tampered with. Hence, although the readings of the Siamese text seemed, at times, to be ingenious emendations, they often had to be rejected as they were thought to be unreliable. The Sinhalese manuscript often agreed with the text of the Pali Text Society. This manuscript was found to be more reliable than the one we used for our edition of *Dhammasaṅgani*. At times (as in 4.41, last line), it proved to be the only source that gave the correct reading. The Pali Text Society's edition was the least serviceable of all, as it made at several places (on p. 47, for instance, corresponding to our 2.41), a hopeless mess. At numerous places, paragraphs are found to be ill-devised; important words in the text are either omitted or improperly spelt or split; punctuation is far from satisfac-

¹ See below pp.viii-ix.

story. Thus, there is left a general impression on the reader that the Editor could not do justice to the text. This is, perhaps, because in 1897 when the text was edited by Dr. Edward Müller, our knowledge of Pali literature, of the Abbidhamma, in particular, was very meagre. The material at his disposal was very scanty and hence he must have found it to be a dense jungle through which he could not wade but with great hesitation and uncertainty.

The manuscript that we could secure from Adyar Library is not very old. It reads at the end "Sugata-vacchāra-Nābhigotra". (See note 3 on p. 337). A Bhikkhu named Dharmāvāsa from Ceylon visited Poona. When we saw him on 21st February 1940, he explained to us that the word 'Nābhigotra' indicated the date when the manuscript was written¹. He supplied to us the following key:—

क = १ = ट = प = य
ख = २ = ठ = फ = र
ग = ३ = ड = ब = ल

1. This was also later confirmed by Rev. A. P. Buddadatta of Ambalangoda, Ceylon. Further investigation into the matter has revealed that this is a chronogram, and that this system of using letters for figures has been in use in India for centuries. महासिद्धान्त, for instance, of आर्यभट्ट the Second (middle of 10th century A.D.), in the 2nd stanza of the first chapter refers to this very system:—

रूपात् क-ट-प-य-पूर्वा वर्णा वर्णक्रमाद्भवत्यङ्काः ।
अ-नी शून्यं प्रथमार्थे आ छेदं ये तृतीयार्थे ॥

The method of using letters for figures has been also found to be used by Āryabhaṭṭa the first (referred to in a book, of 499 A. D., by Varāha-mihira) though his system is a little-bit different. See भारतीय ज्योतिःशास्त्र, p. 282, (1931 ed. in Marathi) by S. B. Dikshit. Also see Ojha's Lipimālā p. 123. We are indebted to Dr. V. S. Sukhthankar of the Dharmakar Oriental Research Institute, Poona, for having drawn our attention to the following passage from the Mahābhārata Commentary by Nīlakaṇṭha (circa 1700 A.D., published by S. N. Joshi, Chitrasālā Press, Poona City, 1929-33), which has adopted exactly this very system (vol. i. p. 40, end of the comment on the Second Parvan):—तत्र पर्वसंग्रहो वररुचिप्रोक्त्या कादिनव-टादिनव-पादिपञ्च-याद्यष्टाविति परिभाषया क्रियते—

आदि-ध्यान (१९)-समा-धनं (९) वन-चयं (१६) वैराट-भू (४)-योग-युक् (११)
भीष्म-द्रोण-म (५)-जं (८) च कर्ण-कु (१) तथा शल्य-म (४) सौप्त-म (३) म ।
श्री-शं (५) शान्ति-म (४)-दानधर्म-कु (१) इत्येज्या-रा (२)-श्रमावास-ग (३) म
कं (१) कं (१) मौसलयानयोर्जुगति-कं (१) वंश-ख (२)-मेतच्छतम् ॥

This stanza has been quoted by Dr. Sukhthankar in his 'Epist Studies (Journal of the Bombay B. R. A. Society, p. 174, New Series, 4th Vol.).

प	=	४	=	ढ	=	भ	=	व
ड	=	५	=	ण	=	म	=	श
च	=	६	=	त			=	ष
छ	=	७	=	थ			=	स
ज	=	८	=	द			=	ह
झ	=	९	=	ध			=	ळ
ञ	=	०	=	न				

The vowels have no value.¹

So ना = न = ०, मि = भ = ४, गो = ग = ३, and र (the last in the conjunct consonant र्न) = २. Putting these figures from right to left (अङ्कानां वामतो गतिः), we get the number 2340 of the Buddhist era; i. e. 2340 - 543 = 1797 A.D.

In preparing this edition, we also found very helpful the *Mūla-ṭīkā* by Ānandācariya, the *Aṭṭhasālini-Yojanā* by Nāṇakitti and *Anu-ṭīkā* and *Madhusāratta-dīpanī*, sub-commentaries on *Mūla-ṭīkā*. Readers will note, in foot-notes, several references to these works, and occasionally some passages also are reproduced. The "Expositor," the English translation of *Aṭṭhasālini* by Prin. Maung Tin of the University of Rangoon, was also found to be indispensable. We are indebted to him for the numerous references traced to the canonical or non-canonical texts from which passages are quoted in this work. References given by him were checked, and in a large majority of cases were found, on verification, to be correct. In a few cases where corrections were needed, we made them. A few more passages we could trace and references to these sources, we have added¹. But there are still a number of passages which are not traced, and we have indicated them by putting blanks within square brackets.

Words from *Dhammasaṅgaṇi*, reproduced here for being commented upon, are put in black type with relevant references, at intervals, to the paragraphs of *Dhammasaṅgaṇi* (later abbreviated into Dhs.). In the top-line of headings, on the inner side of each page, we have put the figures of the paragraphs of Dhs. and on the outer side the figures of the division and of the paragraphs of that division. For reasons mentioned above (p. vii), we could not follow the numbering of paragraphs of the PTS edition. But for facilitating references to that edition, we have given, in the

1. Also see 'Corrections and Additions', pp. 338-404.

running matter, the figure of the page of that edition, in black type, within square brackets. Occasionally, the figure for this pagination, to be true to the original (as for instance in 3.602 ; 4.46,78), necessitated an awkward split of a word. In such cases, we have indicated, by the use of hyphens, the continuity of the word. Proper names have been indicated by putting their first letter in black type. We have divided the text into six divisions and devised paragraphs of our own for each of these divisions.

On account of the difficulties created by war-situation, we had to curtail our Index, as it tended to grow out of bounds. So, from 3.265 onwards, we decided to mostly omit, from this index, words from Dhs. reproduced here for being commented upon, as they can be easily located here from the references to them in the Index of Dhs.

Considerable additions to foot-notes, giving references to parallel passages, are made in 'Corrections and Additions' pp.398-404. Readers are requested to consult these as well as the corrections indicated there.

While working on this text we had, on several occasions, to refer to Prof. Dharmanand Kosambi, and he was as usual ever ready to give his guidance for which our sincere thanks are due to him. We have to thank Miss Kamal P. Bapat, B.A. (Hons.), for the patient and laborious work of preparing the Index to this text. We are also indebted to our colleague Dr. V. V. Gokhale, for his uniform courtesy in going through the pages of the Introduction and for making some valuable suggestions.

When we look back at the difficulties through which we had to wade our way, we look with a great sense of relief at the completion of this self-imposed task which, off and on, has taken a major portion of our spare hours during four or five¹ years and which we still do not claim to be faultless, or without lacunæ.

Lastly we have to acknowledge our indebtedness to the University of Bombay for the substantial financial help it has granted towards the cost of the publication of this work.

POONA }
December 1942 }

P. V. BAPAT
R. D. VADEKAR

1. See our note on this on p. xlv.

ABBREVIATIONS OF WORKS CONSULTED

[References are to the volume (where possible) and page, unless specifically mentioned otherwise. A figure preceded by the sign § refers to the number of the paragraph in our edition of Dhammasaṅgāṇi. Burmese edition means the edition printed by Zabu Meit Swe Press, Rangoon.]

- अ०— अट्टकथा of the work indicated by a preceding letter;
दी० अ०— दीघनिकाय-अट्टकथा etc.
- अं०— अंगुत्तरनिकाय published by the Pali Text Society.
- अनु or अनुटीका—A sub-commentary on मूलटीका, Burmese edition.
- अभि०— अभिधम्मसंग्रह with नवनीतटीका edited by Prof. Dharmānanda Kosambi, Mahābodhi Society, Sarnath, Benares, 1941.
- अभि० वि०— अभिधम्मट्ठविभाषणी (Vidyodaya Tika Publication in Sinhalese characters.)
- अभि० व्या०—अभिधर्मकोशव्याख्या by यशोमित्र.
- अ० यो०— अट्टसालिनी-योजना by आणकिसि, Burmese edition, 1928..
- इति०— इतिवृत्तक, published by the Pali Text Society.
- उ०— उदान, " " " "
- क०— कथावत्थु, " " " "
- जा०— जातक edited by Fausboll.
- तर्कसंग्रह of अचम्मट्ट edited by Y. V. Atbalye and M. R. Bodas (Bombay Sanskrit Series No. LV).
- तिकप०— तिकपट्टान, published by the Pali Text Society.
- थेर०— थेरगाथा, " " " " (verses are referred to).
- थेरी अ०— थेरीगाथा-अट्टकथा (Simon Hewavitarane Bequest Fund).
- दी०— दीघनिकाय, published by the Pali Text Society.
- दुकप०— दुक्कपट्टान, published by the Pali Text Society.
- ध०— धम्मपद; verses are referred to.
- ध० अ०— धम्मपद-अट्टकथा, published by the Pali Text Society.
- निग०— निगमन, coming at the end of this text.

- निदा०— निदानकथा of जातकट्टकथा edited by Prof. D. Kosambi (Paragraphs are referred to).
- पटि०— पटिसम्भिता, published by the Pali Text Society.
- पु०— पुष्पापञ्जलि, " " "
- बोधि०— बोधिचर्यावतार of शान्तिदेव edited by Louis de la Vallée Poussin.
- बृ० उ०— बृहदारण्यक-उपनिषद्.
- म०— मरम्म (in connection with readings); Burmese edition of अट्टसालिनी described on p.vii.
- म०— मज्झिमनिकाय, published by the Pali Text Society.
- म० अ०— मज्झिमनिकाय-अट्टकथा.
- मधु०— मधुसारत्थदीपनी, a sub-commentary on अट्टसालिनी.
- मध्य०— मध्यमकवृत्ति, edited by Louis de la Vallée Poussin, Bibliotheca Buddhica, Vol. IV.
- मा०— मातिका of धम्मसंगणि, our edition, 1940.
- मिलि०— मिलिन्दपञ्च edited by Trenckner.
- मूल०— मूलटीका, Burmese Text
- मो०— मोक्षलानव्याकरण edited by Bhikkhu Jagadis'a Kās'yapa. Mahābodhisabdhā, Sarnath, Benares, 1940.
- य०— यमक (PTS ed.)
- यो० सू०— योगसूत्र.
- वसु०— Vasubandhu's Abhidharmakos'a (chapter and Verse).
- वि०— विभंग (PTS ed.)
- वि० अ०— विभंग-अट्टकथा (PTS ed.)
- विन०— विनय, Oldenberg's Edition. (Vol. and page).
- विमु०— विमुत्तिमग्ग (Vimuttimagga, described below on p.xiv).
- विसु०— विसुद्धिमग्ग (Visuddhimagga, described below on p.xiv).
- शिक्षा०— शिक्षासमुच्चय edited by Cecil Bendall, Bibliotheca, Buddhica, Vol. I.
- सं०— संयुक्त-निकाय (PTS ed.)
- सम० or समन्त०— समन्तपासादिका (PTS ed.). On p.16 note 4, there is a reference to the बाहिरनिदानवर्णना of this text edited in Devanāgarī characters by Prof. D. Kosambi, Poona, 1914.

- सि०— Siamese Edition of अट्टसालिनी described on, p. vii.
- सी०— Sinhalese „ „ „ p. vii.
- सु० नि०— सुत्तनिपात; the number of stanzas is referred to.
- स्फुटार्थ— स्फुटार्थ अभिषर्मेकोशव्याख्या edited by Prof. U. Wogihara.
- A.— Anguttaranikāya (PTS ed.)
- Chart— The Chart, चित्तुप्पादकण्ड at A Glance, given at the end of our edition of Dhammasaṅgaṇi.
- Com.— Commentary; or Commentary on the work indicated by the preceding letter, if any.
- D.— Dīghanikāya (PTS ed.)
- Dh. or Dhp.— Dhammapada (PTS ed.; reference is to the Gathās).
- Dhs— Dhammasaṅgaṇi (Our edition; references are to the paragraphs of our text.)
- Dialogues— Dialogues of the Buddha, by Rhys Davids (English Translation of Dīghanikāya).
- It.— Itivuttaka (PTS ed.)
- J. or. Jāt.— Jātaka, edited by Fausbøll.
- K.— Kathāvatthu (PTS ed.)
- KA.— Kathāvatthu-Aṭṭhakathā (PTS ed.)
- M.— (in connection with readings) refers to the Manuscript in Sinhalese characters consulted by us for our edition. See p. vii.
- M.— Majjhimanikāya (PTS ed.)
- Mal.— Malalasekara, Dictionary of Pali Proper Names.
- Mhv. or Mv.— Mahāvamsa, Geiger's edition.
- Miln.— Milinda-pañha, Trenckner's edition.
- Nd.¹, Nd.²—Niddesa, Volumes 1 and 2 (PTS ed.)
- Pat. Mahā.— Pātañjala Mahābhāṣya.
- Ps.— Paṭisambhidāmagga (PTS ed.)
- PTS.— Pali Text Society's edition of the Aṭṭhasālinī.
- S.— Saṃyuttanikāya (PTS ed.)
- Sn. or S.N. or SN.— Suttanipāta; stanzas are referred to.

- U. or Ud.— Udānavagga (PTS ed.; section and Sutta are referred to.)
 Vbh.— Vibhanga (PTS ed.)
 Vim.— Vimuttimagga and Visuddhimagga: A Comparative Study, by P. V. Bapat, Poona, 1937.
 Vin. or V.— Vinaya-Piṭaka (Oldenberg's ed.)
 Vis.— Visuddhimagga edited by Prof. D. Kosambi (Bhāratīya Vidyā Series, Vol. I, Andheri, Bombay 1940.)

Select Books on the Abhidhamma

In addition to the general books mentioned on p.viii of our edition of Dhammasaṅgani, the following books are recommended:—

- (1) Visuddhimagga by Buddhaghosaṅgariya, described above.
- (2) Abhidhammatṭhasaṅgaha by Anuruddha.
- (3) Vibhāvanī-Tikā by Sumaṅgala.
- (4) Paramatthadīpanī by the famous Burmese Scholar, Ledi Sayadaw.
- (5) Navanita-Tikā by Prof. D. Kosambi.
 [Nos. 3-5 are commentaries on No. 2.]
- (6) Abhidhamma Philosophy (in two volumes), by Bhikkhu Jagadīśa Kās'yapa, published by Mahābodhi Society, Sarnath, Benares.

* * * * *

A Chronological Note on our Edition

Writing of the Ms. of the Text commenced ...	Sept. 1933
" " " completed ...	22-7-1934
Collation work commenced ...	24-12-1938
" " completed ...	30-9-1940
Printing commenced ...	17-5-1941
Printing completed ...	31-12-1942

INTRODUCTION

The text of the *Aṭṭhasālinī* we have conveniently divided into six books or divisions:—(1) *Nidāna-kathā*, the introduction to the whole text; (2) *Mātikā-vaṇṇanā*, verbal commentary on the *mātikā* or Table of Contents of the *Dhamma-saṅgaṇi*; (3) *Cittuppāda-kaṇḍa-vaṇṇanā*; (4) *Rūpa-kaṇḍa-vaṇṇanā*; (5) *Nikkhepa-kaṇḍa-vaṇṇanā*, and (6) *Aṭṭha-kathā-kaṇḍa-vaṇṇanā*—these last four divisions containing the commentary on the four divisions of the *Dhammasaṅgaṇi*. Besides these, there are Twenty Stanzas (*Visati-gāthā*) at the beginning of the text and *Nigamana* (concluding portion) at the end.

(1) The *Nidāna-kathā* opens with the interpretation of the word 'Abhidhamma' as Higher

<p>A Review of the Contents of all the Divisions of the Text</p>	<p>Dhamma (1.2), in that there is a special, absolute, method of treatment in it (1.3); names the various treatises that form its constituents (1.4); refers to the controversy raised by some unorthodox sectarians about including <i>Kathāvatthu</i> in the <i>Abhidhamma-piṭaka</i> in as much as it has been ascribed to <i>Moggaliputta Tissa-thera</i> (1.5-9); and gives the subjects detailed in the chapters of all the seven treatises of the <i>Abhidhamma</i> (1.24-28) over which the Buddha cogitated for four weeks, in the last one of which, as a consequence of his reflection on the <i>Mahā-pakarapa</i>—the last Book of the <i>Abhidhamma</i>—the whole world-system was flooded over with light (1.29-35). It further explains the traditional view of the <i>Abhidhamma</i> being first preached by the Buddha, in the <i>Tāvatisa</i> Heaven, with reference to his own mother (1.36); and then repeated by him, on the <i>Anotatta</i> Lake, to <i>Sāriputta</i> who, in turn, taught the same to his five hundred companions in holy life (1.36-42). Thus the first study of the <i>Abhidhamma</i> was made, mentally of course, by the Buddha himself when he reflected upon the Dhamma penetrated into by him under the <i>Bodhi Tree</i> (1.28, 35, 44).</p>
--	---

Then follows, by way of a digression, a detailed ex-

plauation of what is called the Buddha's word (बुद्धवचन), in its fourfold classification—(i) the three Piṭakas (1.46-60), (ii) four Nikāyas (1.61-65), (iii) nine Angas (1.66) and (iv) eighty-four thousand topical sections (1.67)—along with the mention of devices such as tables of contents, classification into smaller or larger groups of ten or fifty, etc. (1.68). Abhidhamma, when looked at from the point of view of this four-fold classification, is identified with the Abhidhamma-piṭaka, is included in the Khuddaka-nikāya, belongs to the Veyyakaraṇa type, and numbers a few thousands of topical sections (1.69).

The writer seems to be quite aware of the objections, raised by some unorthodox sectarians, to include Abhidhamma in the Buddha's "Word," and gives quotations from the Vinayapiṭaka as well as Suttapiṭaka (Mahāgosīṅgasutta) to prove that these piṭakas do support its inclusion in the Buddha's "Word" (1.70, 71). The writer goes on further to say that it is the student of the Abhidhamma alone who is the real preacher of the Law. Others are preachers only by courtesy (1.72). To the objection raised by some unorthodox seotarians that the Abhidhammapiṭaka cannot be the "Word" of the Buddha, as it does not contain, like other works ascribed to the Buddha, a *nidāna*, a prefatory remark like एकं समयं भगवा राजगहे विहरति (once upon a time the Buddha was living at Rājagaha) etc., the writer replies—(i) that there are several works, also ascribed to the Buddha, like the Jātaka, Suttanipāta, Dhammapada, etc. which do not contain such a prefatory remark (1.73); (ii) that the Abhidhamma is beyond the province of the non-Buddhas, and that the Buddhas, whose sphere of knowledge is unlimited, do not need such a prefatory remark for the Abhidhamma (1.75); (iii) that according to Tissasāhūti of Maṇḍalārāma, there is for the Abhidhamma a prefatory remark contained in the Paṇḍarāvihāra-sutta (1.74-75); (iv) that according to Gaṇavāsī Sumanadeva, there is, as given in 1.76, a prefatory remark, even the very existence of which the unorthodox seotarian does not know; (v) that it has not only no *nidāna* but that it has *two* *nidānas*—(a) *adhigama-nidāna*, the introductory narrative, telling how the Buddha struggled for the attainment of this knowledge, from the time he made a resolution at the feet of the Buddha, Dipankara, upto its

attainment under the Bodhi Tree (1.81-87); and (b) *desanā-nidāna*, the introductory narrative telling us the various events, in succession, culminating in his being persuaded by the Brahmā to preach his doctrine to the world (1.88); and (vi) that, finally, it may be added that it has not only these two *nidānas*, but that it may be described to have as well three other *nidānas*—*dūre-nidāna*, *avidūre-nidāna* and *santike-nidāna* (1.89). The long story of the *adhigama-nidāna* goes over the same narrative as is found in the *Nidānakathā*—of the *Jātakatthakathā* and hence, as in the PTS text, we have not given it here in full. The relevant foot-notes on 1.81-85 may be consulted. So also 1.46-67 may be compared with the *Bāhiraṇidāna-vaggaṇā* of the *Samantapāsādikā* (PTS ed. i. 18-29) and the introduction of the *Dighanikāya-Atthakathā* (i. 17-24). Attention may be drawn to foot-note No. 7 on 1.46 which shows that the Chinese version of the *Samantapāsādikā* omits *Khuddakapāṭha* from the list of books constituting the *Khuddaka-nikāya* and gives the number fourteen instead of fifteen.

(2) The second division, *Mātikā-vaggaṇā*, shows at first how the *mātikā* is classified into fifteen sections—one for the *tikas* and fourteen for the *dukas* (2.3-5). These sections can be put under two groups—one which admits a partial treatment and the other complete (2.6). Then follows a brief verbal commentary on all the words in the *mātikā* with occasional digression as on the expression *kusalā dhammā* (2.8-13). A fuller and detailed treatment of the *mātikā* is reserved for the following divisions. It may also be noted that some of the knotty or tricky passages in the text are found in this division (2.11-13, 25, 41) and the Editors had to spend several hours in consulting the commentaries and sub-commentaries before they could finally fix the readings of the text.

(3) The third division, *Cittuppāḍakaṇḍa-vaggaṇā*, is the largest and the most important division, covering a little less than three-fifths of the whole text, although it does not exhaust the treatment of even the first *tika* of the *mātikā*. It covers the treatment of the *kusala-dhammas* (3.1-539), *akusala-dhammas* (3.540-569), and only a part of the *ahyākata-dhammas*, i.e. (i) *vipāka-*

abyākata (3.571-658) and (ii) *kiriya-abyākata* (3.659-666). The kusala-dhammas are first divided under two main heads: (i) worldly, belonging to the three lower planes of existence (*tebhūmaka*, 3.1-465), and (ii) transcendent (*lokuttara* 3.466-539). The first of these is further sub-divided into three classes—the *kāmāvacara*, belonging to the plane of desire (3.1-325), *rūpāvacara*, belonging to the plane of Form (3.326-426), and *arūpāvacara*, the Formless (3.427-460). The explanation of the kusala-dhammas, as represented by the first type of the *kāmāvacara-kusala-citta*, in its three-fold aspect of the Dhamma-vavatthāna-vāra (3.1-300), Sangaha-vāra (3.301-306) and Suññata-vāra (3.307-308), naturally takes up a larger part of the whole division, while that of the kusala-dhammas represented by the remaining seven cittas is disposed of in only a few paragraphs (3.309-313). Then follow by way of supplementary information some paragraphs giving mere details about meritorious things (3.314-325). All the kusala-dhammas belonging to the plane of desire are covered over by these eight types of cittas. In this portion of the commentary on the *kāmāvacara-kusala-cittāni*, there is one long digression in the form of *Dvāra-kathā* (3.92-172), based upon *Mahā-Atthakathā*. It contains a very lucid exposition of the Kammas (actions, 3.115-136), Kammadvāras (gateways of action, 3.92-114), viññattis (intimations 3.95-101, 108-111), and *akusala* or *kusala* kamma-pathas (ways of action, demeritorious and meritorious, 3.142-162, 163-172).

Next comes the commentary on the kusala-dhammas connected with the *rūpāvacara*, *arūpāvacara* and *lokuttara* cittas with their various associations already detailed in our Introduction to Dhs. (pp. xiv, xv).

The exposition of Evil or *akusala* dhammas (3.540-570) connected with the twelve types of demeritorious consciousness is given next in brief. The method of treatment is the same as for *kusala* cittas.

The section on *vipāka-abyākata* is rather complicated and here the author goes again into a long digression called *vipāka-uddhārukathā* (3.588-645) giving several minute details as propounded by three Great Masters of Ceylon—Tipiṭaka-Cūlanāgattthera (3.588-634), Moravāpivāsī-Mahā-

dattatthera (3.635-641) and Mahādharmarakkhitatthera (3.642-645). He sums up their points-of-view and accepts what sounds to be reasonable to him in all the three views (3.646-649). These details, with all their differentiation, have been clearly tabulated in Appendix A, pp. 338-341.¹

The *vipāka* in the *kāmāvacara* sphere is not necessarily similar, as far as the *hetu*s are concerned, to the actions from which the *vipāka* is produced. For, it is possible to have *duhetuka-patisandhi* even from *tīhetuka-kamma*, or *ahetuka-patisandhi* from *duhetuka-kamma*. The meritorious actions in the *kāmāvacara* sphere, if they are *sa-hetuka*, bear fruition in the world of human beings as well as in that of the *kāmāvacara* gods (3.585; if they are *a-hetuka* they lead to re-birth among human beings with some organic deficiencies such as those found in people who are born blind, deaf, mad, lacking in intellect or sex-virility, or those who are born as hermaphrodites (3.533). The demeritorious actions lead to re-birth in the *apāyas* (inferior states, 3.658'. The *vipāka*s in the *rūpāvacara* or *arūpāvacara* planes are exactly similar to the meritorious actions in those planes. These bear fruit immediately in the next life, while those in the *kāmāvacara* sphere bear fruition at some indefinite time (3.651). The treatment of the *lokuttara* (transcendent) *vipāka* is like that of the *kusala* in the same plane. Here (3.652-654), also, the writer goes on discussing, as in the treatment of the *kusala*, the three words—*suññata*, *animitta* and *appaṇihita*.

The next section on *kiriya-abyākata* refers to the inoperative *ahetuka* actions of all beings as well as to the inoperative *sa-hetuka* actions of those who have destroyed the *āśvas*. These actions cannot be described as *kusala* or *akusala*. They are mere actions (*kiriya*) and will not bear any fruition, good or bad. The paragraph (3.665) on *hasanaka-cittani* (smiling thoughts) is interesting.

(4) Next we come to the fourth division, *Rupakaṇḍa-vavṇanā*, which explains *rūpa*, the third of the four *abyākata* dhammas mentioned in 3.571. Several of the paragraphs in the explanation of *rūpa* closely agree with the corresponding paragraphs in the *Visuddhimagga*. See, for

¹Also see D. Kosambi's अमि० pp. 100-102.

instance, relevant foot-notes on 4.4, 12, 28, 38, 46, etc. The twenty-five rūpas referred to in 4.2 (i.e. those mentioned in Dhs. §§ 596 and 647) are the same as twenty-seven referred to in 4.12, where the four mahābhūtas are taken separately instead of *phoṭṭhabbāyatana* and *āpo-dhātu*. *Phoṭṭhabbāyatana* covers the remaining three dhātus—*pathavi*, *tejo* and *vāyo* (Dhs. § 648). *Visuddhimagga* (14.71) gives the number twenty-eight as it includes *hadaya-vatthu* in the upādā-rūpas, which thus are twenty-four instead of twenty-three as given in this text (4.12, 25). (See foot-note on Dhs. § 596). This number is the same as twenty-six referred to in 4.112, where again, according to the nomenclature adopted in the Dhs., the *phoṭṭhabbāyatana* is used for the three dhātus—*pathavi*, *tejo*, *vāyo*. As to the explanation of why *hadaya-vatthu* is not included in this list of the Abhidhamma (Dhs. § 596), we may refer to a special note on this word given by Shwe Zan Aung in his 'Compendium of Philosophy,' pp. 277-279. The Buddha did not accept the popular belief of the heart being the seat or the place of origin of mental activity. In the explanation of *niśaya-paccaya* in in the Tika-paṭṭhāna (1.4)—यं रूपं निस्तस्य मनोपातु च मनोविज्ञानपातु च वृत्तन्ति—we have the confirmation of the same, in as much as it refers to a rūpa, a material thing, being the basis of thought. Commentators explain it as *hadaya-vatthu*, taking their stand, perhaps, on the belief that this word *hadaya* may be used, on the authority of Dhs. § 6, as a synonym for *citta*. The commentators seem to have taken this *hadaya* as a distinct rūpa and so it later came to be included in the list of rūpas.

The author refers to the views of some who believed in the existence of *middha-rūpa* or to that of others who advocated the existence of other rūpas such as *bala-rūpa*, *sambhava-rūpa*, *jāti-rūpa* and *roga-rūpa*. A brief refutation of these views is given and finally the author, as in *Visuddhimagga* 14.71, sticks to the orthodox list of twenty-six (containing *hadaya-vatthu*) which is the same as twenty-eight of *Visuddhimagga* as explained above (last para). *Vimuttimagga*, p. 95, adds to this orthodox list only two rūpas—*jāti-rūpa* and *middha-rūpa*. The advocacy of *middha-rūpa* is ascribed by commentaries to the Abhayagiri School, which was a rival school of the Mahāvihārvāsins. Hence a

great insistence on rejecting this un-orthodox view is met with in the works of the Mahāvihāra School. Visuddhimagga (14. 71), Paramattha-mañjūsā (Dhammapāla's Commentary on the Visuddhimagga, Burmese ed., Mundyne Pitaka Press, Rangoon, vol. ii. pp. 520-21), Abhidhammattha-vibhāvani (Vidyodaya-Tikā Publication, 1933, pp. 60-61) are at great pains to refute this view. For a clearer and detailed exposition of this problem, readers are referred to the article 'Middha and Middhavādins' mentioned in the foot-note. No. 6 on 3.557.

The rest of this division is a verbal commentary on the text of Dhs. with occasional discussion on certain philosophical points, such as the composition of the various sensitive organs like the eye, ear, nose (4.39-41); or whether these organs reach their corresponding objects (4. 42-49); or the writer's views on the origin and transformation of sex. He opines (4.64) that in the case of the beings of the first *kappa*, sex was determined in active life, but in later times, sex came to be determined at the time of conception, although it was liable to be transformed during the course of active life. For the possibility of such a transformation, he gives the authority of Vinaya (वि० at the end of 4.64 should be corrected into विन०). The writer further expatiates on two kinds of hermaphrodites, who can have marks of both the sexes, but of only one at a time. One of them, the female hermaphrodite, is capable of conceiving as well as impregnating, while the other, the male hermaphrodite, is capable of only the latter (4.66).

The information given by the author regarding the relative grossness or subtleness of food of different kinds of living beings is interesting (4.90-91). *Apo-dhātu*, it must be remembered, is, according to the Buddhist philosophy as propounded here, intangible (4.100-102) and so it is excluded from the *phoṭṭhabbāyatana*, although the other three elements are included in the same. Another interesting comment is on the word *rajata* (4.54), which is explained as 'कहापणो', लोहमासको, दाहमासको, जलमासको—ये धोहारं गच्छन्तीति वृत्तं, तं सर्वं पि इव गहितं. This comment is the same as in Vin.iii.238, DCm.i.78 and SCm.iii.304. VinCm.iii. 689-90 may as well be read to

1 Read the text in 4.54 as corrected here.

supplement the information. *Kahāpaṇa* or *Kārṣāpaṇa* was considered to be a current standard coin, made either of gold or silver; or it was ordinary, such as of lead, etc. (VinCm.iii.689). *Māsaka* or *Māṣaka* was a coin of low value, made of copper, wood, or even lac, with some estampage on it (*rūpaṇ samutthāpetvā*, VinCm.iii.690). VinCm.ii.297 tells us that at the time of the Magadha king, Seniya, Bimbisāra, the *kahāpaṇa* was equal to twenty *māsakas*, for a quarter of a *kahāpaṇa* is spoken there to be equal to five *māsakas*. The writer of the VinCm. further adds that this was applicable to the blue¹ *kahāpaṇas* of olden times (*porāṇassa nīlakahāpaṇassa vasesu*) and not to other coins such as Rudradāmakas.² Jat.iii.448 also speaks of four *māsakas* as coming lower in valuation than a *pāda* i.e. a quarter (of a *kahāpaṇa*). It, however, appears that this *kahāpaṇa* later on depreciated and was considered to be equal to sixteen *māsakas* (Maṇusmṛti 8.135-36, वण). Our author also speaks of *Kahāpaṇas* being accidentally found, by village-children, while playing in dust in the streets. Some of them were attracted by its white colour (पण्डर), while others noted its big size and four-sided shape (पुगुल, चतुरस्र). One of them recognised it to be a standard coin and gave it to his mother who made use of it in her worldly transactions (3.622). Our author seems to be relying upon the traditional explanation found in the Suttavibhanga itself (Vin.iii.238). On this subject we should very much like to recommend to our readers Dr. D. R. Bhandarkar's Carmichael Lectures (1921) on 'Ancient Indian Numismatics,' particularly, lectures III-V, pp. 76-123.

Before passing on to the next division, we may as well

1 Copper-sulphate colour of old rusted coins.

2 Does this refer to the silver coins of Rudradāman, one of the Western Kṣatrapa kings, well-known for his Sanskrit inscription (about 154 A.D., at Girnar in Kutchiwaḍ, in ornate prose? His coins have been described by E. J. Rapson in his Catalogue of Indian Coins (Āudhras and Western Kṣatrapas) in the British Museum (1908), pp. 78-79; also see Plate X. Several coins have the following inscription in Brāhmi script:— राज्ञो क्षत्रपत जयदामपुत्रस राज्ञो महाक्षत्रपत रुद्रदामप. His son's coins also have the inscription:— राज्ञो महाक्षत्रपत रुद्रदामपुत्रस राज्ञो क्षत्रपत (or महाक्षत्रपत in later coins) रुद्रदीव्य. Also, cf. Gazetteer of the Bombay Presidency (1896) vol. i, part i, History of Gujarat, pp. 34-35, 42.

call attention of readers to our foot-notes on Dhs. §§ 658 and 660 regarding incomplete or defective explanations and our remarks in connection with the same on p. xv of our Introduction to the same work. Our author is silent and quietly passes over the same without any remark.

(5) The division that comes next is the *Nikkhepakāṇḍa-vapṇanā*. Two explanations of the title, *Nikkhepa-kāṇḍa*, are offered (5.1-2). The name is so given (i) because it has rejected a detailed exposition (वित्याख्येन निक्खपित्वा), or (ii) because it gives the exposition as per topics laid down (निक्खपित्वा देसित्वा). This division gives in brief the explanation of the whole of the *mātikā*. For reasons mentioned in brief on p. xvi of our Introduction to the Dhs., this division in the Dhs. itself appears to be later. The *Suttanta-mātikā* portion is ascribed by our author to *Sāriputta* (1.18). This division gives on the text a verbal comment, with occasional discussions as when the author takes a fresh opportunity of expatiating on what he considers to be the false view of some unorthodox sectarians—on the material or non-material nature of *middha* (5.80-94). This time, he goes into a detailed discussion giving the arguments and counter-arguments of both sides.

Though the comment on the words in the *lobha niddesa* (5.47-52) agrees with that in *Mahāniddesa* Commentary i.38-42, or that on *nāma* with the explanation in D.Cm. iii.977-78, the comment on *bhojanaṃ mattaññutā* (5.136-139) differs considerably from the corresponding comment in the *Visuddhimagga* (1.89-94).

(6) The last division, *Aṭṭhakathākāṇḍa-vapṇanā*, is the briefest of all the divisions in the text. The original *Aṭṭhakathākāṇḍa* itself is ascribed by a certain tradition to *Sāriputta*, but, remarks our author, this is rejected by महा-अट्ठकथा which ascribes it to the Buddha himself (6.2), as *Abhidhamma* cannot be a subject for non-Buddhas (6.2: 1.73). It goes over the *Abhidhamma* portion only of the *mātikā* explained in the *Nikkhepakāṇḍa* but its explanation is not in general terms as in the latter, but more exact and pointed, often taking recourse to the numerical specification, such as of different consciousnesses, mental factors, planes, Paths, Fruits or such other technical terms as are already met with in the preceding divisions. Several paragraphs are devoted in our

text to the explanation of twelve-fold *rūpāvacara-catuttha* (6.6-9) and different kinds of *ārammaṇas* (6.4 33). It is curious to note that the Commentator has nothing to say on Nibbāna in Dhs. § 1370. Likewise, he passes over *asankhatā dhātu* in Dhs. § 983, although while commenting on the same expression in Dhs. § 583, he simply says—असंखता भ्रातृ ति पदेन निब्बानं निष्पदेस्यन् गहिन्, 'by the term *asankhatā dhātu* the whole of *nibbāna* is implied' (4.2).

That Dhammasaṅgaṇi was also called by another name, Dhammasaṅgaha, is clear from several uses of the latter. Vibhanga-Commentary, for instance, uses the latter name on pp.290,432, along with the name Dhammasaṅgaṇi on pp.287, 301. DCm. i.17, iii.898-99, MCm. iv.116 use the same name. Consequently, the Commentary on Dhs. is also called by the name Dhammasaṅgaha-Atthakathā along with Atthasālinī, in the concluding title at the end of the Commentary on each of the four divisions of Dhs. This same title is also found to be used in VbhCm. pp. 43, 105, 396, 578. Curiously enough, the name Atthasālinī-Dhammasaṅgaha-Atthakathā is found not only in the present Pali version of the Vinaya-Atthakathā i. e. Samantapāsādikā vol. i, pp.150-151, but also in the Chinese version of the same (Taisho.24.701 b 22; bold-type edition of 1923. 4.25b 5-6). This mention is probably an interpolation, because Samantapāsādikā itself is referred to not only in this text (3.143,144) but also in several Atthakathas on the Nikāyas.¹ While commenting on *upekkhako ca vihāsin*, VinCm.i.150-51 mentions ten kinds of *upekkhā* and refers for a detailed explanation to Atthasālinī Dhammasaṅgaha-Atthakathā. The Chinese version in the corresponding portion says that the details are given at three places—Sā-li-nī, Tha-mo-san-kya-ho-ni-ye and Chin-tao-tao (Visuddhimagga). There is here a confusion between the two titles Dhammasaṅgaha and Dhammasaṅgaṇi. Besides, this latter work does not give the details. If it is an inaccurate use for the Dhammasaṅgaha-Atthakathā, the translator seems to be betraying his ignorance of the identity of the texts indicated by the first two of these titles. Perhaps a casual marginal note on a copy came to be later on included in the text.

1 See p. xxxiv below.

The Commentaries on Dhs. and Vibhanga seem to be keeping a close touch. The VbhCm. not only refers, as pointed out above, to the former as a whole, but also by name mentions individual chapters or sections. It also frequently uses the word *hetthā* (above) before the name of the chapter mentioned:—*हेट्ठा चित्तुप्पादकण्डे रूपावचरनिहेसे* (p.371); *हेट्ठा चित्तुप्पादकण्डे आगतनयेनेव* (p.372); *ओळारिकादीनि रूपकण्डवण्णनायं वुत्तयेनेव* (p.8); *हेट्ठा रूपकण्डे विथारितनयेनेव* (p.36); तस्य 'कतमा इन्द्रियेसु अगुसद्धारता' ति आदीसु पन ये वत्तव्वं तं सब्बं निव्वेपकण्डवण्णनायं वुत्तमेव (p.374); विथारकथा पनेत्थ अट्ठकथाकण्डवण्णनायं वुत्तनयेनेव वेदित्त्वा (p.374). The use of the word *hetthā* suggests at least a very close association of the two commentaries, if not a common authorship. DhsCm. also, on the other hand, refers (5.55,145) to VbhCm. and assures the reader that a detailed comment on a word or a particular topic *will* appear in it. It mentions the names Paṭicca-samuppāda-vibhanga (5.119) and Bojjhanga-vibhanga (3.70) where he promises details of certain explanations. This suggests that the writer of DhsCm. had at the time of writing his Commentary on Dhs. planned to write a commentary on Vibhanga also.

The style and method of comment is in keeping with that of other well-known Commentaries, as the Aṭṭhakathās on the Nikāyas as well as that of the Visuddhimagga. Like the Dīghanikāya-Aṭṭhakathā, it gives at the beginning a long introductory narrative, giving the orthodox view of the origin and contents of the Abhidhamma. It also discusses the views of some unorthodox sectarians (*vitandavādī*) about the inclusion of the Abhidhamma in the Buddha's "word," refutes them and gives its final conclusion. Like other commentaries, it gives the various interpretations of a word, with the final choice of an interpretation that is applicable in a particular context. It also gives, following other commentaries, verbal interpretations in which some fanciful

1 At times, however, this promise does not seem to be fulfilled (5.55).

interpretation is ascribed to different letters that go to make up a word. As an instance, see the word *kuṣala* which is interpreted as कु-सल, i.e. कुच्छित्ते पापके धम्मे सलयन्ती ति, कुच्छित्तेन आकरेण सयन्ती ति; or कुस-ल i.e. कुच्छित्तानं वा सानतो, तनुकरणतो, ओसानकरणतो वाणं कुसं नाम; तेन कुसेन दातव्वा ति कुसला (२-१०). सुख is interpreted as सु-ख, i.e. सुदु वा खादति, खणति च, कायचित्तावाधं (३.२०८); चित्त is interpreted as अरम्मणं चिन्तेती ति, सन्तानं चिन्तेती ति, विपाकं कम्मकिलेसेहि चित्तं ति चित्तं; चित्तकरणताय चित्तं (३.३३); वदती ति वच्छे; महियं सेती ति महियो (३.२८). While explaining a word, the writer resorts to the classical method of explaining it in all its four aspects:— *lakkhaṇa* (characteristic), *rasu* (function), *paccupatthāna* (appearance or manifestation), and *padatthāna* (immediate cause). To make the meaning clear, the writer often employs similes or illustrations, as when he explains the word *citta* or *cittuppāda*—राजा आगतो ति वुत्तं (3.43; 6.3); or in explaining the leading role of *cetanā*, he gives the simile of a chief disciple (the monitor in a modern class-room) of a teacher, or of a carpenter-in-chief (modern mistry, 3.192).

Certain similes seem to be the favourites of the author as they are used more than once—the simile of the king accompanied by his retinue (3.43; 6.3, already referred to above); or that of a person not effectively seeing the king (2.24; 5.32); the simile of an army of re-enforcement (3.211, 218); that of water-crystal (*udakappasāduka-maṇi* 3.213, *amaṇiṇi yeva udakaṇi maṇiṇi katvā*, 4.8); that of people cutting a tree (4.43; 6.19); or of a washerman washing clothes (4.43; 6.19); or of flood-water leaving a mark (3.99; 4.82).

Another noteworthy feature is that our author uses several protracted similes. While he is explaining the *pañcakanāya* of the jhānas, he uses a long protracted simile of an *amaccaputta* (3.370-73). To illustrate the simultaneous penetration into Four Truths, we are given *pelopamā* (3.532-533). The destruction of the twelve demeritorious thoughts is explained by the simile of a great king getting thoroughly quelled the rioters, in his border-province, with the help of his officers (3.538, 539). The similes of *ambopamā* and *pañca-ucchu-nāliyantopamā* are often used (3.598-99, 606-07) to illustrate respectively the thought-process

since an object comes within the range of a particular organ of sense, and the *vipākacittas*. (See Appendix A). For the former, another simile is also found to be used—that of a king and his deaf door-keeper (3.619-620).

The explanations are often based upon some older authorities like the Pali texts (3.177, 238, 247, 272, 274, 288 etc.), or *Porāṇas* (3.103, 191, 655; 4.6, 41; 5.131), or *Aṭṭhakathā* (3.180, 200, 211, 225; 6.22), or *Ācariyā* (3.531), or *Aṭṭhakathā-Ācariyā* (3.105, 229, 473), or *Āgamaṭṭhakathā* (3.109, 390), or *Mahā-Aṭṭhakathā* (3.83, 92, 109, 175, 313; 6.2), or *Milindapañha* (3.180, 198, 211, 214, 218, 226, 277), or *Visuddhimagga* (3.329-367, 386, 389, 400-417, 427-460). The writer often reproduces, from *Visuddhimagga* or Commentaries on *Nikāyas*, or other sources, anecdotes or stories mostly from Ceylonese life, as when he explains *ubbegā pīṭi* (joy capable of raising a person bodily from the earth, 3.204-205), he tells us of a girl, in a village called *Vattakālakagāma*, standing at the door of her house with her attention concentrated on the burning lamps of a shrine in the *Girikaṇḍavihāra* nearby, and being subsequently transported, as a result of *ubbegā pīṭi*, to the court-yard of the shrine; or when he tells us the story of *Cakkapa*, a lay-disciple in Ceylon, who let go a hare wanted for the cure of his ailing mother, but by the moral force of his truthful declaration saw his mother restored to perfect health (3.164); or of a lay-disciple living on the mountain *Uttara-vaḍḍhamāna* (3.165) escaping from the fatal grasp of a big snake; or the stories of Ceylonese kings in 5.130.

The writer often gives alternative interpretations. Sometimes he merely introduces them by the expression *aparo nayo* (3.208, 212, 216, 219, 223, 228 etc.). Often he quotes the authorities such as *Aṭṭhakathā* (4.43; 3.200, 211, 225; 6.24), *Āgamaṭṭhakathā* (3.390-91), or *Mahā-Aṭṭhakathā* (3.109, 175), or of even Reciters of the *Dighanikāya* (*Dighabhāṇakā* 3.297, 317). *Mahāsīvatthera* is oft mentioned as differing from orthodox point-of-view (3.481, 586; 5.140). The view concerning *vipākacittas* as propounded by the three master-minds of Ceylon, namely, *Tipiṭaka-Cūlanāgattthera* (3.588-634), *Moravāpivāsī-Mahādattattthera* (3.635-41) and *Tipiṭaka-Mahādhammarakkhitattthera* (3.642-45) are

given in detail. Occasionally the views of others are merely introduced by the word *keci* (3.464) or *apare* (4.39, 40). As the writer depends mostly on older authorities, it is no wonder that his comments are often identical with, or closely similar to, those found in other commentaries. For instance, the comment upon

uppanna (3.240-42) = that in MCm. iii. 251 ff., ACm.

ii.45-49, Vis. xxii.81-82, VbhCm. 298ff. ;

rajata (4.54) = that in Vin. iii. 238. DCm. i. 78, MCm.

ii. 209, SCm. iii.304 ;

jarā (4.82) = that in MCm. i. 215-16, SCm. ii. 11-12,

VbhCm. 98-99 ;

āhāra (4.90) = that in MCm. i. 208 ;

agumanīyaṭṭhāna (3.146-147) = that in DCm. iii. 1048-49 ;

nāmanatṭhena nāmaṃ (5.115) = that in DCm. iii. 977-78.

So also the story of

Cakkapa-upāsaka-kathā (3.163) = that in SCm. ii. 150.

MCm. i. 203 ;

Uttaravaḍḍhamāna-pabbatavāsī-upāsaka-kathā = that

in MCm. i. 204.

Occasionally it is discovered that although a good part of the comment is similar to that found in other Commentaries, there is a remark or two, peculiar to this text, not found in the corresponding portion elsewhere. For instance, the comment on *akusala-vinicchaya* (3.157-162) contains two more sentences (indicated in foot-note 2 on 3.161) not found in MCm. i. 203. The explanation of *Dasu Puñṇakiriyavat-thūni* (3.314-16) contains a few more sentences (*kiṃ pana-vam..... vuddhi yeva puna hoti ti veditabbā*, 3.316) not to be met with in DCm. iii. 999-1000. It is remarkable to find that out of the comment on the word *samaya* (3.13-24) only the passage in 3.14 is found in DCm. i.31-32, MCm. i.7-8, SCm. i. 9-10, ACm. i.11-13, VinCm. i. 107, while nothing corresponding to 3.14-24 is found in these parallel comments. It is only in a few rare cases that the author gives an independent comment as when he explains *Catub-bidhaṃ nāmaṃ* (5.112-113), or when under *bhojane mattaṃ-ñutā* he gives the explanation of *neva davāya, na madāyana vibhūsanāya* etc. His explanation of the former differs from that in Vis. 7.54. That on the latter also

differs from what is found in Vis. 1.89-94, which is referred to as an authoritative explanation in several commentaries of Buddhaghosa, such as MČm. i.77, SCm. ii.106, ACm. ii.185.

Much reliance, however, is placed on the authority of Aṭṭhakathā (1.86 ; 3.21, 197, 200, 339 along with Vis.) and nothing unsupported by the latter will be accepted by the author without proper discrimination:—अट्टकथासु पन अनागतत्ता वीमंसित्वा गहेत्तव्वा (३.१४९); अट्टकथायं पन 'अयंथेरस्स (महासीवत्थेरस्स) मनोरथो, नत्थि एतं' ति पटिविखपित्वा (३.५८६); अट्टकथासु आगतं (६.२१); अट्टकथासु पटिविखत्तं (६.२२); अयमेत्थ अट्टकथानयो (६.२४); अयं पन नयो नेव पालियं न अट्टकथाय दिस्सति (३.४६४). As a rare case, however, it may be pointed out that the view of even Aṭṭhakathā is not accepted by the author (4.43). If a certain point is not considered by the Aṭṭhakathā, he is prepared to accept what stands to reason:—अविचारितं एतं अट्टकथायं । अयं पनेत्थ युत्ति... (३.१९५). We are sometimes given, as alternatives, the conclusions outside the pale of Aṭṭhakathā:—अथमेत्थ अट्टकथामुत्तको एकस्साचरियस्स मत्तिविनिच्छयो (३.४८८); इदानीं पकतिया दिट्ठादीनं वसेन आपाथगमने अयमपरो पि अट्टकथामुत्तको नयो (३.६१). These conclusions, however, he will not be prepared to accept as they lack the authority of the Aṭṭhakathā—इदं अट्टकथामुत्तकं आचरियानं मतं; न पनेत्तं सारतो दट्ठम् (३.१७६).

The author has made a full use of the discursive or reasoning method, giving the arguments on both sides of a debatable point and arriving at the final conclusion in consonance with the orthodox view maintained by his School. As outstanding examples, may be pointed out the debate on *middhassa rūpārāpakathā* (5.80-94), or discussions on *Kathāvatthu* (1.5-9), *Abhidhamma* (1.70-89), or on *jaratā* and *aniccatā* (4.114-117). For a fuller list see Appendix B, pp.342-43. Whenever there is found some inconsistency with a statement in, or a quotation from, Suttapiṭaka, or whenever an inconvenience is forestalled by a statement against a normal expectation, there always comes in handy, in the absence of any sound reasoning, one or the other of the following arguments:—

- (i) The statement in the Suttapiṭaka is a relative one- (*pariyāya-desanā*), while here we deal with absolute statements (*nippariyāya-desanā*, 3.304, 484, 486, 488).

- (ii) The Buddha makes different statements at different times (a) in accordance with his deep, inscrutable, intention (अज्ञास्य, 3.391); or (b) to suit the capacity of his hearers (*veneyya-ajjhāsayānuloṃsa*,¹ 1.48; 3.289, 383, 523); (c) to exhibit the graceful variety² of his preaching (*desanā-vilāsa* 3.523); or (d) because of both the last (2.39; 3.268, 383-384).
- (iii) Words from the Sutta or Vinaya-piṭaka are not to be understood at their face-value. We should always take them in their context and understand them in their implied or inferred sense, rather than in their apparent, superficial meaning,³ (किं पन सुत्तं नेय्यत्थं, उदाहु नीतत्थं ? ३.१३०).

During the course of the debate, if there is no reasoned argument suggesting itself to the author, he does not spare his opponent from ridicule : त्वं अतिथियं विनये पक्तञ्ज्जु, यो सत्थारा अपञ्चत्ते ठाने आपत्तिं पञ्चापेसि (३.१३०); त्वं बुद्धेहि पि अदिट्ठं पस्ससि । बहुसच्चको नाम त्वं (३.५३१); or even from a curse : गच्छ, विषासादो हुत्वा जीविस्ससि 'Go ye, be a demon living on scraps of food' (1.72), in addition to his advocacy of every lawful step that could be taken against him for entertaining a heretic view.

In giving his comment, the writer occasionally gives expression to his views or beliefs. He remarks in one place (4.118) that by eating disagreeable food and by walking in the sun, one gets freckles. About Brahmā-gods, he makes remarks that although they have an attachment for their place of residence, or wish-fulfilling tree (कप्परक्ख), or ornaments, it is not strong enough to become a *kāmaśava* (5.63.77).

It is only from casual references during the course of the comment that we come to know something about contemporary social and religious conditions. While explaining *rajata* (4.54) the writer of our text refers to the standard

1. बोधि० ३६२—वनेयजनाशयानुशयवशात्; also 877.
 2. मध्य० p. 366—विनयजनेभ्यो विविधप्रकारेभ्यो धर्मदेक्षणां देशिता ।
 3. See मध्यमकवृत्तिः (Dib. Buddhica) p. 355—तस्माद्देशनाभिप्रायोऽत्र भगवतोऽन्वेष्यः । Also pp. 41-44. Cf. देशना लोकनाथानां सत्त्वाशयवशानुगा (आमर्ता II. 2.18.)

coin of a *kahāpana* or *kārṣāpana* and the smaller coin of a *māsaka* or *māsaka* made of copper (*loha* i.e. *tumbaloha*, VinCm. iii.689), or of wood, or lac, with some estampage on it (VinCm.iii.690). We have already made some remarks on this subject (p.xxi-xxii), and so it need not detain us here except for a remark that counterfeit (कूट, ३.४३५) coins also of these types were not altogether neglected. *Adāsa-maṇḍala* is explained as *kāṁsamaya*, made of bronze, thus suggesting that glass was, perhaps, not yet known (4.54). The author reproduces from Vis. 10.46 the illustration of workers in ivory, wearing only one sheet of garment round the lower part of the body and wrapping the head with another, and with limbs scattered over with fine ivory dust (3.446). The writer also refers to the red arsenic mark (*manosilāya bindu*, 3.270) consisting of one or more points put on the forehead of a young child:

We meet with (3.35) some technical words in the art of painting such as *lekhāgahana*¹ (drawing an outline), *rañjana* (adding the colour), *ujjotana* (brightening up²) and *vattana* (rounding off²). It appears that during the life-time of the author, portraits (*cirapaṇi cittaṇi*, 3.35), or pictures on the wall (*cittakammāni*), plaster-statues³ (*poṭṭhakamma*), images (*puṭimāyo*) or shrines (*cetiyaṇi*) had become common. He refers to them in connection with *vihāra-pūjā* (4.98). There is also a reference to offers of kindled lamps (*dīpu-pūjā*, 3.204) to a *cetiya*, and to various kinds of gifts or offerings to the 'Jewels' of the Buddha and the rest. These gifts are in the form of *vannadāna*, *saddadāna*, *gandhudāna*, *rasadāna*, *phoṭṭhabbudāna*, *ojadāna*, *pānadāna* and *jīvitaḍḍāna*, i. e. gifts of objects of colour such as fine, bright sheets of cloth, or of gifts of musical orchestra, or provision of reciters of sacred texts or of preachers, or gifts of scents or savoury objects, or of useful things like cots, or providing Bhikkhus with ghee, butter etc., or drinks, or occasional

1 Drop the hyphen between लेख and गृह्य in the text.

2—2 Maung Tin translates these words (i.86) by 'touching up and embellishing'. See मानसोल्लास of King समिंदर vol. ii (Gackwad's Oriental Series) pp. 14-17.

3. Pe Maung Tin's rendering is 'works of carving' (ii. 435), which does not appear to be correct.

meals, or medicines, or securing the release of fish from a fisherman's net, or of beasts from a hunter's snare, or of birds from a cage, or announcing, by the beating of a drum, safety of lives of all living beings (3.74-90). These gifts are either initiated by one's own will (*dānamaya*), or actuated by the desire of continuing a family-tradition (*śīlamaya*), or it is accompanied by the philosophical reflection on the transitory nature of these gifts (*bhāvanāmaya*). These offerings may be given personally (*kāyakamma*), or by giving commands to some one such as wife, son, or a servant (*vacīkamma*), or by mere mental resolution (*manokamma*). The details of *saddadāna* are interesting. The writer explains it as arranging for the beating of drums, or for the playing of musical instruments (*bheri-mutingādīsu aññataru-turiyena* 3.78), or for arranging religious recitations, or delivering of sermons. It may also include offerings, to the religious preachers, of honey or throat-curing oil to maintain the efficient pitch of his voice (*sara-bhesajja-tela-phāṇitādīni*, 3.78). In one place (3.161), the writer very artfully refers to the practice of the patrons of such religious preachers, of going late to the sermons, and asking them, who have been already paid by them, to begin the sermon afresh (पठमं दिव्रवेतनेन एकेन पञ्चा आगन्त्वा आदितो पट्टाय कथेही ति बुत्ते, ३.१६१), and getting depressed, on the preacher mildly pointing out to them the inconvenience that would be caused by throwing the flow of the sermon out of context, thus creating confusion into the minds of his audience. All these details seem to be not much different from what we see in Indian temples. In another place (3.132), the writer has actually mentioned Brahmanical gods—Khanda (Skanda) and Siva¹ (Śiva) who, on account of a heretic belief, remarks the author, are considered to be the 'highest'. From the details mentioned in this passage, it appears that the writer has in his mind actually the images of these gods, for he speaks of salutations to and folding of hands before them, and offerings of meal (*piṭṭhaka*) to them and smearing clean of the ground

1. Cf. UdCm. 351—'Khandadeva-Sivūdi-paricaraṇaṇi,' VinCm. III. 626—*puppham nāma...maṇḍanattūya pana, Sivalingūdi-pūjanattūya vū, kassaci dātun na vattati.*

in front of them (*paribhaṇḍa*).¹

According to tradition recorded in the Mahāvamsa 37.215-46, Aṭṭhasālinī has been ascribed to the famous Commentator, Buddhaghosa, who wrote his Aṭṭhakathās, at least, on the four Nikāyas, Dīgha, Majjhima, Samyutta and Anguttara. Mahāvamsa records in its account that Buddhaghosa was a Brahmin living near the Bodhi Tree where he chanced to meet a Buddhist teacher Revata, who subsequently was successful in converting Buddhaghosa to the Buddhist faith. It further states (37.225) that there Buddhaghosa, having written a short treatise (*pakarāṇa*) called Nāṇodaya, wrote Aṭṭhasālinī

तस्य जाणोदयं नाम कत्वा पकरणं तदा ।

धम्मसंगणिया'कासि कच्छं सो अट्ठसांलिनि ॥ (Mhv. 37.225)

Sāsanavamsa (p.31) confirms this statement. Saddhammasangaha (JPTS. 1890, p.53) records another tradition that Buddhaghosa after going to Ceylon rendered the Mahā-paccari-y-aṭṭhakathā from Sinhalese into Magadhi and then composed Aṭṭhasālinī, the Commentary on Dhammasaṅgāṇi (p.56). Tradition ascribes to the same author several other commentaries such as those on the Khuddakapāṭha, Suttanipāta, Dhammapada, Vinaya and Abhidhamma.

That Aṭṭhasālinī could have been composed in India before Buddhaghosa wrote his Visuddhimagga is impossible, for, as has been pointed out by Prof. D. Kosambi in his Introduction (pp. xiv-xv) to his Devanāgarī edition of the Visuddhimagga, Aṭṭhasālinī refers to the Visuddhimagga in the very introductory stanzas (1.1.18) and numerous in the body of the text (3.339, 377, 386, 389, 392, 394, 399 etc.). Aṭṭhasālinī had in its originally conceived plan thought of excluding the topics like *kammattthāna*, *cariyā*, *abhiññā* etc. (1.1.18). While it begins to comment upon the four-fold

1. The writer, perhaps, has mentioned these details, relying upon his observations of the practices in Hindu temples of Tamilians who came in large numbers in northern Ceylon and colonised there. Many of them were devotees of Śiva. Mahāvamsa (93.9,10) refers to such, though of later days. Fightings between Tamilian and Sinhalese kings are often referred to in Mhv. See, for instance, Mhv. 21.18; 25.7,19, etc.

jhānas, it gives the same comment as in *Visuddhimagga* (481-88), and then the writer says, as if by way of an apology for saying what has been already said in *Visuddhimagga*:—
 सब्बकम्मट्ठानानं हि भावनाविधानं सब्बं अट्ठकथानयेन गृहेत्वा त्रिसुद्धिमग्गे वित्थारितं । किं तेन तत्थ तत्थ पुन वुत्तेना त्ति न तं पुन वित्थारयाम । पालिया पन हेट्ठा अनागतं अत्थं अपरिहापेत्वा निरन्तरं अनुपदवण्णनमेव करिस्साम ।

That Buddhaghosa should have been the author of *all* the *other* commentaries—as they exist to-day—ascribed to him by tradition is also impossible. For instance, we find that in the present version of the Commentary on Vinaya, i.e. *Samantapāsādikā*, which is itself quoted profusely in DCM. i.84, 133; ii.530, 567, 592, 593; iii.981, 1000, 1040; MCM. i.198, 199; iii.106; SCM. i.3, 348, ii.37, 145 and DhsCM. (3.143, 144), there have been references to *Dighanikāya-Commentary*, *Sumangalavilāsiṇī* (in i.172), *Majjhimaniikāya-Commentary*, *Papañcasūdanī* (in i.172, 173; v.965) and *Dbammasangaha-Commentary*, *Atthasālinī* (in i.150-151). Similarly, *Vibhanga-Commentary*, *Sammohavinodanī*, which is certainly later than DhsCM. (see above p. xxv) refers in one place (p.324) to *Vinaya-atthakathā*, while it is itself referred to in MCM. ii.30 (*Sammohavinodaniyā Vibhangatthakathāya vutto*) and SCM. ii.45 (*Vibhang-atthakathāya ceva Papañcasūdanīyā ca*). It is obvious therefore that *Samantapāsādikā*, which existed even before the Commentaries on the *Nikāyas* or before *Atthasālinī*, must have been worked over again and again. At the time of a fresh version, in order to bring it up-to-date, interpolations were made. That there existed a smaller version or versions than the present one of the *Samantapāsādikā* can be proved by the comparison of the present text with the Chinese version of the same by Sanghabhadra made in or about 488-89 A.D. Out of the six folios of the Chinese version, a little less than four folios corresponds to the first two volumes of the PTS edition, while the rest, i.e. a little more than two folios, corresponds to the wider range of three published volumes (iii, iv, v in the PTS edition) and the unpublished text which may come to at least one more volume. Obviously, in the later volumes of the Pali text, there have been several additions which have nothing corresponding to them in the Chinese version. This is particularly found in the passages of the Pali text based

upon older Commentaries. See, for instance, PTS i. 236ff. ii.311; iii. 614,616,626-629; iv. 892ff. A passage in Samanta. pāsādikā iii.626 is interesting: पुष्पं नाम...मण्डनस्थाय वन, सिवाल्लिङ्गादि पूजनस्थाय वा, कस्मैचि दातुं न वदति। 'It is not proper to give, flowers for ornamentation or for the worship of Sivalinga !' In the corresponding passage in the Chinese version we fail to see such a sentence.

This little bit of digression has been made to show that the tradition, about the authorship of the Commentaries, or about the belief in the existence of their present form since their first composition, is not reliable.

Though there have been numerous places where the *Atthasālinī* shows agreement with the *Visuddhimagga*—such places have been indicated in foot-notes—there are not a few places where the interpretation in our text differs from that in the *Visuddhimagga*. And this difference is not restricted to mere interpretations but also noted in philosophical views or technicalities of Buddhist philosophy. We give below a comparative table:—

DhsCm.	Vis. or other Atthakathās
(1) <i>Luvidhaṇṇa</i> — <i>jhānaṇṇa ārammaṇūpaniṇṇhānaṇṇa lakkaṇūpaniṇṇhānaṇṇa ti. Paccanīkajjhāpanato vā</i> is given at the end of 3.337 as an alternative explanation.	4.119— <i>Ārammaṇūpaniṇṇhānato paccanīkajjhāpanato vā jhānaṇṇa</i> DCm. i 219, MCm. i, 124, SCm. ii. 175, ACm. ii. 100 as well VinCm. i.142-147 refer to Vis.; SCm. iii. 111 however agrees with our text.
(2) <i>Vedanā</i> , explained in 3.184-187; similes in 3.186.	Very brief explanation in 14. 125; no similes or illustrations as in our text.
(3) <i>Saññā</i> (3.188-89)— <i>Rasa</i> as given here is slightly different. The simile of the carpenter is expanded. The explanation given in Vis. is given here as <i>aparo nayo</i> .	14.120 includes the simile of the carpenter but it is not expanded as in our text.

- (4) *Cetanā*-(3.190-192)—Explanation of *lakkhaṇa*, *rasa* etc. is the same as in *Vis.* but there is added an explanation from the *Porāṇas* and the similes of *jetthasissa* and *Mahāvaddhaki* are given in detail. 14.135; no expansion of the simile of *jetthasissa* or *mahāvaddhaki*. though they are merely referred to. No explanation from the *Porāṇas*.
- (5) *Sukha* (3. 208-210) — *Lakkhaṇa*, *rasa* etc. are different, though the same as given in *Vis.* are added as *aparō nayo*. The similes referred to in *Vis.* are expanded here. 4.100; *lakkhaṇa*, *rasa* etc. given here are given as an alternative in our text. The similes of *kantārakkhinna* - *sa vanantodakadussana* or *vanacchāyappavasa* - *udaka-paribhoga* are merely referred to.
- (6) *Cūṭassekaggatā* (3.211-212)—The two *lakkhaṇas* are given from *Aṭṭhakathā*. The remark *nānapaccupatthāno vā* in 3.212 is not found in *Vis.* = *Samādhi* in 14.139. *Lakkhaṇa*, *rasa* etc. as given here are given in our text as an alternative, with the addition of one expression.
- (7) *Saddhā* (3.213-216)—Two *lakkhaṇas* are given. They are different. The similes are expanded. The explanation of *Vis.* is given as *aparō nayo*. 14.140. The similes of *udakappasādakamaṇi* and *oghuttaraṇa* are not expanded.
- (8-10) *Viriya* (3.218-219), *Sati* (3.221-223) and *Paññā* (3.225-228) — *Lakkhaṇas* etc. are different, though the explanation of *Vis.* is given as an alternative. 14.137, 142 and 143 (*amoha* which is the same as *paññā*) — The *lakkhaṇa*, *rasa* etc. as given in *Vis.* are accepted in our text as an alternative.
- (11-12) *Hiri* and *Ottappa* (3.234-240, 247)—Very detailed explanation is given here. The *lakkha-* 14.142; very brief explanation; *hiri* and *ottappa* are compared to *kulavadhū* and *vesiyā*; they are simply

- na is different. Their nature of being the guardian of the world (*lokapāla*) is illustrated by a passage from A.i.51
- (13) *Nāman, catubbidham* (5.112-113)—*sūmañña-nāman, guṇanāman, kittināman, opapātika-nāman*.
- (14-15) *Neva dāvāya, na mudāya* etc. (5.136-140) *Dava* is compared to *naḥa-langhakādayo*. *Muda* is compared to *rājurājumahāmatta*.
- (16) To illustrate *maṇḍana* the similes used are :—*rūpūpaṭṭiviniyo mātu-gāmā, antepurikādayo-ca*.
- (17) To illustrate *vibhūsana*, the similes used are *nibbuddhamalla-m u t-thikamalla-ceṭakādayo* who develop their bodies to endure blows.
- (18) *Navam ca vedanam*—(5.137). No simile is used.
- (19-20) *Anavajjātā ca phāsuvihāro ca* (5.138-139)—explained separately. In the explanation of the latter, the author has used the simile of the five kinds of Brahmins used in Vis. 1.93, while
- referred to as *lokapālā*.
MCM.ii.313, SCM.iii.117, ACm. ii. 96 refer to Vis. for details.
- 7.54. *āvattthikam, lingikam, nemittikam, adhiccasamuppannam*—a quite different list.
- 1.89-94.
- Dava* is compared to *gāmadārakādayo*.
Mada is compared to *mutthimallakādayo*.
Similes used are *antepurika-vesiyādayo* who eat excellent food to make their bodies plump and comely.
- Natanaccakādayo* who eat excellent food to make their bodies look brighter.
- Illustrated (1.93) by similes of the five kinds of Brahmins—*āhara-hatthaka, alaṃsāt-aka, tatra-vattaka, kākamā-saka, bhuttavamitaka*.
- 1.94. Explained together. No similes are used. The explanation is given in pairs of clauses. [In all these cases (14-20), MCM.i.77, SCM.ii.105, ACm. ii.185 refer to Vis. for explanation].

- explaining 'navanī ca vedānanā' etc.
- (21) The interesting simile of a *Visakantaka-vāṇija* (3.435-36) is given in our text to explain the creation of enthusiasm, in the mind of hearers, for the attainment of the Concentration on the Infinity of Consciousness. No such simile in the corresponding portion of Vis. 10.20-24.
- (22) *Kammaṭṭhānas*. Following Dhs. §203, only eight *kaṣiṇas* and thirty-eight *kammaṭṭhānas* in all are accepted (3.315, 339). We have no mention of *āloka-kaṣiṇa*, though *paricchinṇākāsa-kaṣiṇa* is referred to in 3.287. 3.105 mentions 10 *kaṣiṇas* and forty-eight *kammaṭṭhānas* in all, though Buddhaghosa elsewhere refers to thirty-eight (Vis 6.56; MCm. i.195; ii.236, 358; SCm. i.104, etc).
- (23) *Mandapūṇḍriyassa cattāri anulomāni*—(3.507); (see our note 9 on this passage). The *Aṭṭhasālīni-yojanā* adds that this statement is made after *Porāṇa-Aṭṭhakathā*. This view is definitely rejected in 22.17—*Yassa cattāri anulomāni.....paṭikkhittam, tasmā na sārato paccetabbam*.
- (24) In the explanation of *tadungappahānam* 5.22, we have at the end—*anulomena dhammaṭṭhiṭṭiyā nibbāne ca paṭilomagāhassa, gotrabhunā saṅkhāranimittassa pahānam*. This is an improvement upon Vis. 22.112 says—*anulomena saccapaṭilomagāhassa pahānam*. No statement here about *gotrabhū*, although such statements are found in SCm. ii. 253.
- (25) The views detailed in 3.503, 504, 505-06 are identical views are detailed in 21.111-116, but the

*The author of सचसेख्य refers to this passage of our Text (JPTS 1917-19 p. 23, verses 357-358).

definitely ascribed to teachers Tipiṭaka-Cūḷa-nāgattthera, Moravāpivāsī-Mahādattatthera, and Cūḷābhayattthera respectively. Thus our text here seems to be an improvement upon Vis. names of the advocates of these views are not mentioned. Dhammapāla's Commentary on Visuddhimagga, Paramattha-mañjūsā, ii. 856 (Burmese ed. published by Mundaya Tipitaka Press, Rangoon 1910) confirms our text.

Thus from the internal evidence supplied by the examples given above, we note that the explanation of certain terms in our text differs in several respects from that in the Visuddhimagga, or other Aṭṭhakathās that are indisputably the works of Buddhaghosa. If this text also had been the work of Buddhaghosa, there need not have been such serious differences in the interpretations or philosophical views as regards kammaṭṭhānas, or anulomacittas. Even in places where other Commentaries on the Nikāyas refer to Visuddhimagga, our author often gives, as noted above, explanations of his own. Similarly, we have noted that the explanations of Visuddhimagga have been accepted in our text as alternative interpretations. Why should a great master like Buddhaghosa give his own interpretations as alternatives? He would certainly have given his own interpretations first. Thus, for reasons given above, the tradition of Buddhaghosa being the author of our text does *not*, notwithstanding the colophon of our text, seem to us to be reliable.

It appears to us to be the work of some younger author—though not far remote from Buddhaghosa's cāriya—from Ceylon, who relies not only upon Tipiṭaka texts but also upon Aṭṭhakathā, Mahā-Aṭṭhakathā, Āgamaṭṭhakathā, Milindapañha, Visuddhimagga, as well as Great Masters of Ceylon like Tipiṭaka-Cūḷanāgattthera, Moravāpivāsī-Mahādattatthera and Tipiṭaka-Mahādhammarakkhitatthera. He has given us the results of his studies of the Mahā-Aṭṭhakathā or of the master-minds of Ceylon in Dvārakathā (3.92-172) and Vipākā-uddhārakathā (5.587-650) respectively. The first two of these master-minds are already referred to above (last but one para.) along with Cūḷābhayattthera. Mahāsivatthera is constantly referred to (3.481, 586; 5.140) as giving

alternative explanations, though his views are not always acceptable (3.586). Other Sinhalese theras like Maṇḍalārāma-vāsī Tissabhūtitthera (1.72) and Gāma-vāsī Sumanadevatthera (1.76) are mentioned as great exponents of Abhidhamma. Most of these names along with those of Mahānāgatimiya-Tissada-ttathera (1.27), Pingalahuddharakkhitatthera (3.165) and Dīghabhāṇaka-Abhayatthera (5.130) are often to be met with in Buddhaghosa's works. That the author belonged to the same tradition as that of Buddhaghosa is clear from the internal evidence as well as from his remarks, in the introductory stanzas, about the decisions as per tradition of the Mahāvihāravāsīs (1.1.16). The words *idhamuttamaṃ dīpaṃ* (1.1.14) make it clear that the author was writing this work in Ceylon. He mentions several kings of Ceylon, like Duṭṭhagāmaṇi-Abhaya (3.83), Coranagarāja and Mahānagarāja (5.130); mountains like Cetiyapabbata (5.130) and Cittalapabbata (4.19), villages like Vattakālaka (3.204) and Setamhangaya (5.130), shrines like Mahacetiya (3.74, 203; 4.98) and Sinhalese theras mentioned above. All this proves his Sinhalese associations. His acquaintance with Indian life and conditions when he refers to Kelāsa (4.98), Gangā and Godhāvarī (3.274), Bhāratyuddha and Sītāharaya (3.153, 161), Āthabbaya-iddhikā (3.127), Khandha-Siva (3.132) or to Vinaya teachers in India upto the Third Council of Pāṭaliputta (1.80) seems to be merely academic or traditional, or gathered from his observation of Indians in northern Ceylon. The writer promises to satisfy his discriminating readers by adopting what was acceptable from the Āgama-aṭṭhakathās also (1.1-17). He further mentions that he is undertaking this work at the desire of a mendicant (*bhikkhu*). Buddhaghosa by name (1.1.8). Who is this Buddhaghosa? A mere namesake of the famous Buddhagosācariya¹? It is important to note that the epithet used in connection with him is mere *bhikkhu* (*bhikkhunā Buddhaghosena*) and not *Thera* or *Ācariya*.

1. Mrs. Rhys Davids throws out a suggestion (*A Manual of Buddhism for Advanced Students*, 1932, p. 30) that he is perhaps the famous Buddhagosācariya himself and that the author of the *Aṭṭhasālinī* is his pupil.

अट्टसालिनी

नाम

धम्मसंगणिप्पकरणट्टकथा

[नमो तस्स भगवतो अरहतो सम्मासंबुद्धस्स ।]

(१)[१] करुणा विद्य सत्तेसु पञ्ञा यस्स महेसिनो ।
जेय्यधम्मेषु सन्धेसु पवत्तिथ यथारुचि^१ ॥१॥
दयाय ताय सत्तेसु समुस्साहितमानसो ।
पाटिहीरायसानग्धि वसन्तो तिदसालये ॥२॥
पारिच्छत्तकमूलग्धि पग्गुकम्पलनामके ।
सिलासने सन्निभिन्नो आदिच्चो^२व युगन्धरे ॥३॥
चक्कवाल्लसहस्सेहि^३ दसहागम्म सच्चसो ।
सन्निभिन्नेन देवानं गणेन परिवारितो ॥४॥
मातरं पमुखं कत्वा तस्सा पञ्ञाय तेजसा ।
अभिधम्मकथामग्गं देवानं सम्पवत्तयि ॥५॥
तस्स पादे नमस्सित्वा सम्बुद्धस्स सिरीमतो ।
सद्धम्मं च^४स्स पूजेत्वा कत्वा सङ्गस्स च^५ञ्जलि ॥६॥
निपच्चकारस्सेतस्स कतस्स रतनत्तये ।
आनुमायेन सोसेत्वा अन्तराये असेसतो ॥७॥
विमुद्धाचारसीलेन निपुणामल्लबुद्धिना ।
भिक्खुना बुद्धघोसेन सक्कच्च^६ अभियाचितो ॥८॥
यं देवदेवो देवानं देसेत्थान यतो पुन ।
थरस्स सारिपुत्तस्स समाचिक्खि विनायको^७ ॥९॥
अनोत्तत्तदहे कत्वा उपट्ठानं महेसिनो ।
यं च सुत्वान सो थेरो आहरित्वा महीतलं ॥१०॥

१ सी०, म०-यथारुचि । २ सि०.-पाटिहेर०. ३ M.-सनायको.

भिक्षुनं पयिरुदाहासि^१ इति भिक्षूहि धारितो ।

सङ्गीतिकाले सङ्गीतो वेदेहमुनिना पुन ॥११॥

तस्स गम्भीरजाणेन^२ ओगाळ्हस्स अभिण्हसो ।

नानानयविचित्तस्स अभिधम्मस्स आदितो ॥१२॥

या महाकस्सपादीहि वसीहट्ठकथा पुरा ।

सङ्गीता अनुसङ्गीता पच्छा पि च इसीहि या ॥१३॥

आमया पन^३ थेरेन महिन्देनेधमुत्तमं ।

या दीपं दीपवासीनं भासाय अभिसङ्गता ॥१४॥

[२] अपनेत्वा ततो भासं तन्त्रपण्णनिवासिनं ।

आरोपयित्वा निदोसं भासं तन्तिनयानुगं ॥१५॥

निकायन्तरलद्धीहि असम्मिस्सं अनाकुलं ।

महाविहारवासीनं दीपयन्तो विनिच्छयं ॥१६॥

अत्थं पकासयिस्सामि आगमद्वकथासु पि ।

गहेत्तव्वं गहेत्थान तोसयन्तो विचक्खणे ॥१७॥

कम्मद्वानानि सव्वानि चरियाभिज्झा विपस्सना ।

विमुद्धिमग्गे पनिदं यस्मा सव्वं पकासितं ॥१८॥

तस्मा तं अगहेत्थान^४ सकलाय पि तन्तिया ।

पदानुक्रमतो एय करिस्सामत्थयण्णनं ॥१९॥

इति मे भासमानस्स अभिधम्मकथं इदं ।

अधिकिस्सत्ता निसामेथ दुल्लमा हि अयं कथा ति ॥२०॥

१

[निदानकथा]

(२) तत्थ अभिधम्मो ति^१ केन्द्रेण अभिधम्मो? धम्मातिरेकधम्मविसेसट्ठेन ।
अतिरेकविसेसत्थदीपको हि एत्थ 'अभि'-सट्ठो । "वाळ्हा मे आयुसो दुक्खा वेदना
अभिक्रमन्ति नो^४ पटिकमन्ति"^५ [] "अभिक्रन्तयण्णा"^६ [सं० १.१] ति

१ सि०-पयिरुदाहासि. २ म०, सि०-^०जागेहि. ३ सि०, सी०-पुन.

४ म०, सि०-अगहेत्थान. ५-५ म०-omits. ६ सी०, M. omit. ७-७ M.-omits. We fail to notice this expression in S. iv. 120, the reference given by Maung Tin.

आदीसु विष । तस्मा यथा समुत्तिस्तेसु ब्रह्मसु छत्तेसु च धज्जेसु च वं अतिरेकप्प-
माणं विसेसवण्णसण्णानं च छत्तं, तं 'अतिच्छत्तं'ति वुच्चति, यो अतिरेकप्पमाणो
नानाधिरागवण्णविसेससम्पन्नो च धज्जो सो 'अतिधज्जो'ति वुच्चति, यथा च एकतो
सन्निपत्तिस्तेसु ब्रह्मसु राजकुमारेसु चैव देवेषु च यो जाति-भोग-यम-इस्सरियादिसम्प-
त्तीहि अतिरेकतरो चैव विसेसवन्ततरो च राजकुमारो सो 'अतिराजकुमारो'ति वुच्चति,
यो आयु-वण्ण-इस्सरिय-सम्पत्तिआदीहि अतिरेकतरो चैव विसेसवन्ततरो चैव देवो सो
'अतिदेवो'ति वुच्चति, तथाकपो ब्रह्मा पि 'अतिब्रह्मा' ति वुच्चति, एवमेव अयं
पि धम्मो धम्मातिरेक-धम्मविसेसद्वेन 'अभिधम्मो' ति वुच्चति ।

(३) सुत्तन्तं हि पत्वा पञ्चसल्लन्था एकदेसेनेव विमत्ता, न निष्पदेसेन; अभि-
धम्मं पत्वा पत्तं सुत्तन्तमाज्जनिय-अभिधम्ममाज्जनिय-पट्ठपुच्छकनयानं वसेन निष्प-
देसतो विमत्ता । तथा द्वादसावतनानि, अट्ठारस धातुयो, चत्तारि सच्चाणि, धावीसत्ति-
त्रियानि, द्वादसपैदिको पच्चयाकारो । [३] केवलं हि इन्द्रियविमङ्गे [वि० १२२...] **सुत्तन्तं**
च पत्वा चत्तारो सतिपट्ठाना एकदेसेनेव विमत्ता, न निष्पदेसेन; अभिधम्मं पत्वा
पन तिण्णं पि नयानं वसेन निष्पदेसतो विमत्ता । तथा चत्तारो सम्मपधानी,
चत्तारो इद्धिपादा, सत्त वोम्भङ्गी, अरियो अट्ठङ्गिको मग्गो, चत्तारि ज्ञानानि,
चत्तस्सो अप्पमज्झाथो, पट्ठ सिक्खपाददानि, चत्तस्सो पटिसम्मिदा तिण्णं पि नयानं
वसेन निष्पदेसतो विमत्तो । केवलं हि एत्थ सिक्खपादविमङ्गे [वि० २८५...] **सुत्तन्तं**
च पत्वा पत्तं जाणं एकदेसेनेव विमत्तं न निष्प-
देसेन; तथा किलेसा । अभिधम्मं पत्वा पन "एकविधेन औणवत्थुं" ति [वि०
३०६...] आदिना नयेन मात्तिकं टपेत्वा निष्पदेसतो विमत्तं । तथा एकेकतो
पट्ठाय अनेकेहि नयेहि किलेसा विमत्तो । **सुत्तन्तं** पत्वा च पत्तं भुम्मन्तरपरिच्छेदो
एकदेसेनेव विमत्तो, न निष्पदेसेन; अभिधम्मं पत्वा पत्तं तिण्णं पि नयानं वसेन
मुम्मन्तरपरिच्छेदो निष्पदेसतो चैव विमत्तो । एवं धम्मातिरेक-धम्मविसेसद्वेन अभि-
धम्मो ति वेदितव्वो ।

(४) पकरणपरिच्छेदतो पनेस धम्मसंगणि-विमंग-धातुकथा-पुग्गलपञ्चासि-

१ सि०, M.- omit. २ सि०-विसेसवण्ण°, ३ M.- अभि°. ४ M.-
omits. ५ M.- पत्तान. ६ सि०, M.- पट्ठ°. ७ सि०- द्वादसद्विपाको.
८ सि०, M.- omit. ९ सि०- हि. १०-१० सी०, M.- चत्तारि सम्मपयानानि.
११ सि०- भवोज्जंगा. १२ M.- omits. १३ M.- अप्पमज्झा. १४-१४ म०, सी०-
omit. १५ M., सी०, म०-omit. १६ M., सी०. म०-च. १७ सि०-"जाणवत्थुं".
१८ सी०-एकतो. M.- एकतो. १९ सी०, म०, M.-omit. २० सी०, म०,
M.- omit. २१-२२ सी०, M.- पन पत्वा. २३-२६ सि०, M.- च पञ्चतो.

कथावत्थु-यमक-पट्टानानं सत्तन्नं पकरणानं वसेन ठितो^१ । अयमेतथ आवरियानं समानकथा ।

(५) वितण्डवादी पनाह—‘कथावत्थुं कस्मा गहितं ? ननु सम्मासम्बुद्धस्स परिनिव्वानतो अट्टारसवस्साधिकानि द्वे वस्ससत्तानि अतिक्कमिन्वा **मोग्गाल्लिपुत्त-**तिस्सत्थेरेन एतं ठपितं ? तस्मा सावकमासितत्ता छड्ढेथ नं’ति । ‘किं पन छप्पकर-णानि अभिधम्मो’ति ? ‘एवं न वदामी’ति । ‘अथ किं वैदेसी’ति । ‘सत्तप्पकर-णानी’ति । ‘कतरं गहेत्वा सत्तं करोसी’ति ? ‘महाधम्महृदये’ नाम अत्थि, एतेन सह सत्ता’ति । ‘महाधम्महृदये अपुब्बं नत्थि, कतिपया व पञ्चवारा अवसेसा, कथावत्थुना सद्धिं सत्ता’ति । ‘नो कथावत्थुना, [४]महाधातुकर्था-नाम अत्थि, ताथ सद्धिं सत्ता’ति । ‘महाधातुकथायं अपुब्बं नत्थि, अप्पमत्तिर्कां व तन्ति अव-सेसा । कथावत्थुना व सद्धिं सत्ता’ति ।

(६) सम्मासम्बुद्धो हि सत्तप्पकरणानि देसेन्तो कथावत्थुं पवा यो एसा पुग्गलवादे ताव चत्तुसु पञ्चसु द्वित्रं पञ्चकानं वसेन अट्टमुसवार्दयुत्तितं औद्धि क्त्वा सव्वकथामग्गेसु असम्पुण्णमाणचारमत्ताय पालिया मात्तिकं ठपेसि । सा पनेसा तन्ति “पुग्गलो उपलब्धमि सच्छिककथपरमत्थेना ति । आमन्ता । यो सच्छिककथो पर-मत्थो ततो सो पुग्गलो उपलब्धमि सच्छिककथपरमत्थेना ति । न हेवं वत्तध्वे । आज्ञा-नाहि निग्गहं । ... पे० ... पुग्गलो नूपलब्धमि सच्छिककथपरमत्थेना ति । आमन्ता । यो सच्छिककथो परमत्थो ततो सो पुग्गलो नूपलब्धमि सच्छिककथपरमत्थेना ति । न हेवं वत्तध्वे । आज्ञानाहि निग्गहं ... पे० ... । सव्वत्थ पुग्गलो नूपलब्धमि, सव्वदा पुग्गलो उपलब्धमि सव्वदा पुग्गलो नूपलब्धमि, सव्वेसु पुग्गलो उपलब्धमि सव्वेसु पुग्गलो नूपलब्धमि सच्छिककथपरमत्थेना”ति एवं पठमं वार्दं निस्साय पठमं निग्गहं, दुतियं निस्साय दुतियं निग्गहं ... पे० ... अट्टमं निस्साय अट्टमं निग्गहं दस्सेन्तेन स्त्थारा ठपिता । इमिना नयेन सव्वत्थ मात्तिकठपनं वेदितव्वं ।

(७) तं पनेतं मात्तिकं ठपेन्तो इदं दिस्सैवो ठपेसि—मम परिनिव्वानतो अट्टा-रसवस्साधिकानं द्वित्रं वस्ससत्तानं मत्थके **मोग्गाल्लिपुत्त**तिस्सत्थेरो नाम भिक्खुं भिक्खु-

१ सि० adds after this पि. २ M.—कथावत्थुं. ३ सि०—वदामि. ४ सि०—सत्तमं. ५ ‘In the Great Commentary’ [Maung Tin]. ६ सि०—च. ७ सि०—पञ्चवारा. ८ ‘A book compiled in Ceylon’ [Maung Tin]. Also see Mal. under धातुकथा. ९ सि०, सी०, M. insert before this महाधम्महृदये ताव कतिपया व पञ्चवारा अवसेसा. १० सि०—अप्पमत्तका. ११ सि०—याव. १२ Cf. क० १-११; KA.15. १३ सि०—आदिकं. १४ सि०—M.—omit. १५ क० १.१-११. १६ सि०—adds व. १७-१७ M.—अट्टारसाधिकानं परिनिव्वानतो. १८ सि०—omits.

सहस्रमज्जे निसिन्नो सकवादे पञ्च सुत्तसतानि परवादे पञ्चा ति सुत्तसहस्रं समो-
धानेत्वा दीधानिकायप्पमाणं कथाचतुष्पकरणं भाजेस्सती ति । मोगाल्लिपुत्ततिस्स-
त्थेरो पि ईदं पकरणं देसेन्तो न अत्तनो जाणेन देसेति, सत्थारा पनं दिन्नयेन
उपितमातिकाय देसेसि । इति सत्थारा दिन्नयेन उपितमातिकाय देसितत्ता सकले
पेतं पकरणं बुद्धभासितमेव नाम जातं ।

(८) यथा किं ? यथा मधु-[5] पिण्डकमुत्तन्तादीनि । मधुपिण्डकमुत्तरिम
हि भगवा “यतो निदानं भिक्खु परिसं पपञ्चसञ्जासंखा समुदाचरन्ति, एत्थ चे
नत्थि अभिनन्दितव्यं अभिवदितव्यं अज्झोसितव्यं, एसेवन्तो रागानुसयानं” [म०
१.१०९] ति मातिकं उपेत्वा उट्ठायासना विहारं पाविसि । धम्मपटिग्गाहका
भिक्खू महाकच्चानत्थेरं उपगङ्कमिवा दसवलेन उपितमातिकाय अत्थं पुच्छिसु ।
थेरो पुच्छितमत्तफेनेधे अकथेत्वा दसवलस्स अपधितिदस्सनत्थं “सेय्यथा पि आवुसो
पुरिसो सारथिको सारगवेसी” [म० १.१११] ति सारोपमं आहरित्वा सारस्सो
विय भगवा सात्थापलाससदिसा सायका, “सो हावुसो भगवा जानं जानाति, परसं
पस्सति चक्खुभूतो जाणभूतो धम्मभूतो ब्रह्मभूतो वत्ता पयत्ता अत्थस्स निज्जेता
अमत्तस्स दाता धम्मसामी तथागतो” [म० १.१११] ति सत्थारं थोमेत्वा पुनपुनं
थेरेहि याचितो सत्थारा उपितमातिकाय अत्थं विमज्जित्वा “आकङ्कमाना र्चं पन
तुम्हे आयस्सन्ता भगवन्तं थेव उपगङ्कमिवा एतमत्थं पुच्छेय्याथ” [म० १.११३];
सचे सव्वञ्जुत्ताणेन सद्धि संसन्दिममानं समेति” गणहेय्याथ, नो चे मा गण्हिथी”
ति इमिना अधिप्पायेन “यथा वो” भगवा ध्याकरोति तथा तं धरेय्याथा”
[म० १.११३] ति वत्वा उय्योजेसि । ते सत्थारं उपसङ्कमित्वा पुच्छिसु । सत्था
दुक्कथितं कच्चानेनो ति अपत्त्वा मुँयण्णालिङ्गं उस्सापेन्तो विय गीयं उपनामेत्वा
सुपुफितमतपनीवैस्मिकं विय महामुखं पूरेन्तो ब्रह्मस्सरं निच्छारेत्वा साधु साधू ति
थेरस्स साधुकारं दत्त्वा “पण्डितो भिक्खवे महाकच्चानो”, महापज्जा भिक्खवे

१ सि०, म०, M.- इमं. २ M.- omits. ३ सि०- चेनं. ४ M.- omits
एव नाम. ५ सि०- पुच्छितमत्तनेव. ६ सि०- puts this after तुम्हे. ७ सि०-
inserts तं after this. ८ सि०- गणहय. ९ सि०- adds च after this.
१० M.- नो. ११ सि० inserts after this एतमत्थं. १२ सि०- दुक्कथितं.
१३ सि०- कचायनेन. १४ सि०, PTS. सुवण्णलिङ्गं. मूलटीका- सुवण्णमयं आलिङ्गं,
सुद्धकमुदिगं । म०- सुवण्णालिङ्गं; See later (१.७१) where most of the
authorities read सुवण्णालिङ्गं. अट्टसालिनीयोजना also says: सुवण्णेन पकतं
आलिङ्गं. Also Cf. Jā. V.156 सुवण्णालिङ्गतल्लसन्निभा गीवा । मधुसारत्थं दोपनी [p.
52] adds:-सुद्धकमुदिगं नाम मज्जे मंखितं, उभतो वित्थत्तं । १५ M.- सतपक्कं.
१६ सि०- महाकचायनेन.

महाकचानो, मं चे पि तुहे भिक्खवे एतमथं पट्टिपुच्छेय्याथ, अहं पि तं एयमेव व्याकरेय्यं यथा तं महाकचानेन व्याकृतं”[म० १.११४]ति आह । एवं सत्थारा अनुमोदितकालतो पट्ठाय पन सकलं सुत्तन्तं बुद्धमासितं नाम जातं । आनन्दस्थे-रादीहि विथारितमुत्तन्तेसु^१ पि एसेव नयो ।

(९) एवमेव सम्भासम्बुद्धो सत्तप्पकरणानि देसेन्तो कथाकथुं पत्था युत्तनयेन मातिकं ठपेसि । [6] ठपेन्तो च इदमहस-मम परिनिव्वानतो अट्टारसवस्साधिकानं द्विजं पस्ससतानं मत्थके मोग्गाल्लिपुत्ततिस्सत्थेरो नाम भिक्खु भिक्खुसहस्समज्जे निसिक्खो सकवादे पञ्च सुत्तसतानि परयादे पञ्चा ति सुत्तसहस्सं समोधानेत्वा दीध-निकायप्पमाणं कथावत्थुप्पकरणं माजेस्सती ति । मोग्गाल्लिपुत्ततिस्सत्थेरो पि इमं पकरणं देसेन्तो न अत्तनो प्राणेन देसेसि, सत्थारा पन दिन्ननयेन ठपितमातिकाय देसेसि । इति सत्थारा दिन्ननयेन ठपितमातिकाय देसितत्ता सकलमेतं पकरणं बुद्ध-मासितं एयं जातं । एयं कथावत्थुना सद्धिं सत्तप्पकरणानि अभिधम्मो नाम ।

(१०) तत्थ धम्मसङ्गणिप्पकरणे चतस्सो विमत्तियो — चित्तधिर्मात्ति रूप-विर्मात्ति निक्खेपरात्ति अत्थुद्धात्ति ति ।

(११) तत्थ कामायचरकुसलतो अट्ठ, अकुसलतो द्वादस, कुसलविपाकतो सोळस, अकुसलविपाकतो सत्त, किरियतो एकादस; रूपावचरकुसलतो पञ्च, विपा-कतो पञ्च, किरियतो पञ्च; अरूपावचरकुसलतो चत्तारि, विपाकतो चत्तारि, किरियतो चत्तारि; लोकुत्तरकुसलतो चत्तारि, विपाकतो चत्तारि ति एकूननयुति चित्तानि चित्त-विमत्ति नाम । चित्तुप्पादकण्डं ति पि एतस्सेय नामं । तं वाचनामग्गतो अतिरेक-छमाणवारं, विथारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

तदनन्तरं एकविधेन दुविधेना ति आदिना नयेन मातिकं ठपेत्वा विथारेन विमज्जित्वा दस्सिता रूपविमत्ति नाम । रूपकण्डं ति पि एतस्सेव नामं । तं वाचनामग्गतो अतिरेकद्वेमाणवारं । विथारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

तदनन्तरं मूलतो खन्धतो द्वास्तो भूमितो अत्थतो धम्मतो नामतो लिङ्गतो ति एवं मूलादीहि निक्खिपित्वा देसितो निक्खेपरात्ति नाम ।

मूलतो खन्धतो चापि द्वास्तो चापि भूमितो ।

अत्थतो धम्मतो चापि नामतो चापि लिङ्गतो ।

निक्खिपित्वा देसितत्ता निक्खेपो ति पबुचति ॥

निक्खेपकण्डं ति पि तस्सेव नामं । तं वाचनामग्गतो तिमत्तमाणवारं । विथारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

१ सि०- सुत्तन्तेस्वपि. २ सि० inserts नाम after this. ३ §§1-582.
४ §§583-980. ५ §§981-1367u. ६ §§1368-1599. ७ सि०- विम-
ज्जिता. ८ सी०- द्वि°. ९ सि०- एतस्स. १० सि०- omits.

तदनन्तरं पन तेषिठकस्स खुद्वचनस्स अत्थुद्वारमूतं याव स-रणदुका नि-
स्खितं अट्टकयाकण्डं नाम । [7] यतो महापकरणिया भिक्खू महापकरणे गणनचारं^१
असल्लक्खेन्ता गणनचारं^२ समानेन्ति । तं वाचनामगगतो द्विमत्तमाणवारं । वित्थारिय-
मानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

इति सकलं पि^३ धम्मसङ्गणिककरणं^४ वाचनामगगतो अतिरेकतेरसमत्त-
माणवारं । वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति । एवमेतं—

चित्तविमत्ति रूपं च निक्खेपि अत्थजोतना ।

गभीरं निपुणं टानं^५ तं पि बुद्धेन देसितं ॥

(१२) तदनन्तरं विभङ्गपकरणं नाम । तं खन्धविमङ्गो आयतनविमङ्गो
धातुविमङ्गो सच्चविमङ्गो इन्द्रियविमङ्गो पच्चयाकारविमङ्गो सतिपट्टानविमङ्गो
सम्मप्यधानविमङ्गो इन्द्रिपादविमङ्गो बोज्झङ्गविमङ्गो मग्गविमङ्गो ज्ञानविमङ्गो
अप्पमञ्जाविमङ्गो सिक्खापदविमङ्गो पटिसंभिदाविमङ्गो आणविमङ्गो खुद्वकवथु-
विमङ्गो धम्महृदयविमङ्गो ति अट्ठारसविधेन विमत्तं ।

तत्थ खन्धविमङ्गो सुत्तन्तभाजनिय-अभिधम्ममाजनिय-पञ्हापुच्छकानं वसेन
तिथा विमत्तो । सो वाचनामगगतो पञ्चमत्तमाणवारो, वित्थारियमानो पन अनन्तो
अपरिमाणो होति । ततो परं आयतनविमङ्गादयो पि तेहैव तीहि नयेहि विमत्ता ।
तेसु आयतनविमङ्गो वाचनामगगतो अतिरेकमाणवारो, धातुविमङ्गो द्विमत्तमाणवारो ।
तथा सच्चविमङ्गो । इन्द्रियविमङ्गे सुत्तन्तभाजनियं नत्थि; वाचनामगगतो पनेस
अतिरेकमाणवारमत्तो । पच्चयाकारविमङ्गो छमत्तमाणवारो, पञ्हापुच्छनकं पनेत्थ
नत्थि । सतिपट्टानविमङ्गो अतिरेकमाणवारमत्तो; तथा सम्मप्यधान-इन्द्रिपाद-
बोज्झङ्ग-मग्गविमंगा । ज्ञानविमङ्गो द्विमाणवारमत्तो, अप्पमञ्जाविमङ्गो अतिरेक-
माणवारमत्तो । सिक्खापदविमङ्गे पि सुत्तन्तभाजनियं नत्थि; वाचनामगगतो पनेस
अतिरेकमाणवारमत्तो; [8] तथा पटिसंभिदाविमङ्गो । आणविमङ्गो दसविधेन
विमत्तो; वाचनामगगतो पनेस तिमत्तमाणवारो । खुद्वकवथुविमङ्गो पि दसविधेन
विमत्तो; वाचनामगगतो पनेस तिमत्तमाणवारो । धम्महृदयविमङ्गो ति विधेन विमत्तो;
वाचनामगगतो पनेस अतिरेकद्विमाणवारमत्तो । सब्बे पि वित्थारियमाना अनन्ता
अपरिमाणा होन्ति । एवमेतं विभङ्गपकरणं नाम वाचनामगगतो पञ्चतिसमत्तमाणवारं;
वित्थारतो^६ वित्थारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

(१३) तदनन्तरं धातुकथापकरणं नाम । तं (१) संगहो असङ्गहो,
(२) सङ्गहितेन असङ्गहितं, (३) असङ्गहितेन सङ्गहितं, (४) सङ्गहितेन सङ्गहितं,

१ सी०—M.—गणनवारं. २ सि०—M.—गणनं. ३ सि०—omits. ४ सि०—
puts a stop and begins the next sentence with तं. ५ सी०—आणं.
६ M.—आणवस्थुं. ७ सि०—वित्थारियनानं.

(५) असङ्गहितेन असङ्गहितं; (६) सम्पयोगो विष्पयोगो, (७) सम्पयुत्तेन विष्पयुत्तं, (८) विष्पयुत्तेन सम्पयुत्तं, (९) सम्पयुत्तेन सम्पयुत्तं, (१०) विष्पयुत्तेन विष्पयुत्तं; (११) सङ्गहितेन सम्पयुत्तं विष्पयुत्तं; (१२) सम्पयुत्तेन सङ्गहितं असङ्गहितं, (१३) असङ्गहितेन सम्पयुत्तं विष्पयुत्तं, (१४) विष्पयुत्तेन सङ्गहितं असङ्गहितं [धातु० १] ति च्छुद्सविधेन विभक्तं । तं वाचनामगगतो अतिरेकभाणवारमत्तं, विधारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

(१४) तदनन्तरं पुग्गलपञ्जत्ति नाम । सा “स्वन्धपञ्जत्ति आयतनपञ्जत्ति धातुपञ्जत्ति सच्चपञ्जत्ति इन्द्रियपञ्जत्ति पुग्गलपञ्जत्ती” [पु० १] ति छ्विधेन विभक्ता । सा वाचनामगगतो अतिरेकपञ्चभाणवारा; विधारियमाना पन अनन्ता अपरिमाणा व^१ होति ।

(१५) तदनन्तरं कयावत्थुप्पकरणं नाम । तं सकथादे पञ्च सुत्तसतानि परवादे पञ्चा ति सुत्तसहस्रं समोधनेत्वा विभक्तं । तं वाचनामगगतो इदानी पोत्थके^२ लिखितं अगहेत्वा सङ्गीतिआरोपितनयेन दीधनिकावप्पमाणं, विधारियमानं पन अनन्तमपरिमाणं होति ।

(१६) तदनन्तरं यमकं नाम । तं मूलयमकं स्वन्धयमकं आयतनयमकं धातुयमकं सच्चयमकं सङ्गारयमकं अनुसव्ययमकं चित्तयमकं धम्मयमकं इन्द्रिययमकं ति दसविधेन विभक्तं । [९] तं वाचनामगगतो वीर्यभाणवारमत्तं, विधारितो अनन्तमपरिमाणं होति ।

(१७) तदनन्तरं महापकरणं नाम । पट्टानं ति पि तस्सेव नामं । तं (१) हेतुपच्चयो (२) अरम्मणपच्चयो (३) अधिपतिपच्चयो (४) अनन्तरपच्चयो (५) समनन्तरपच्चयो (६) सहजातपच्चयो (७) अज्जमज्जपच्चयो (८) निस्सयपच्चयो (९) उपनिस्सयपच्चयो (१०) पुरेजातपच्चयो (११) पच्छाजातपच्चयो (१२) आसेवनपच्चयो (१३) कम्मपच्चयो (१४) विपाकपच्चयो (१५) आहारपच्चयो (१६) इन्द्रियपच्चयो (१७) ज्ञानपच्चयो (१८) मग्गपच्चयो (१९) सम्पयुत्तपच्चयो (२०) विष्पयुत्तपच्चयो (२१) अत्थिपच्चयो (२२) नत्थिपच्चयो (२३) विगतपच्चयो (२४) अविगतपच्चयो ति । पच्चयवसेन ताव चतुर्वीसतिविधेन विभक्तं ।

(१८) इमस्मिं पन ठाने पट्टानं समानेत्यर्थं । कुसलत्तिकादयो हि द्वावीसैतितिका, हेतुधम्मा न हेतुधम्मा...पे०...सरणा धम्मा अ-रणां धम्मा, इमे सत्तं दुक्का । अपरे पि^३ विज्जाभाणिनो धम्मा अविज्जाभाणिनो धम्मा...पे०...खये

१ सि०- चव. २ सि०- कोट्टकं. ३ सि० adds पकरणं. ४ सि०- अनुस्वय°. ५ सि०- वीसति°, M.-वीस. ६ सि०- वावीसति°. ७ सि०, M.- असरणा. ८ सि०-सत्तदुक्का; See मा० 1-122. ९ सि०- adds दुका.

आणं, अनुप्यादे आणं ति द्वाचत्ताळीस सुत्तन्तिकदुका नाम । तेषु द्वावीसति तिका सतं दुकां ति अयं आहच्च भासिता जिनवचनमूता सब्बज्जेवुद्धेन देसिता सत्तन्नं पकरणानं मातिका नाम ।

अथापरे द्वाचत्ताळीस सुत्तन्तिकदुका कुतोपमवा केन ठपिता केन देसिता ति ? धम्मसेनापति-सारिपुत्तथेरप्पमवा, तेन ठपिता, तेन देसिता ति । इमे ठेपन्तो पन थेरो न सामुक्कसिक्केन अत्तनो जाणेन ठपेसि । एकुत्तरियं पन एकनिपातं-दुक्कनिपात-सङ्गीति-दसुत्तरसुत्तन्तेहि समोधनेत्वा आमिधम्मिकत्थेरानं सुत्तन्तं पत्वा अक्किल्लमनत्थं ठपिता । ते पनेते एकस्मिं निक्खेपकण्डे येव मत्थकं पापेत्वा विमत्ता । मेसट्टानेसु वाय स-रणदुका अभिधम्मो विमत्तो ।

(१९) सम्मासम्बुद्धेन हि अनुलोमपट्टाने द्वावीसतितिके^१ निस्साय तिकपट्टानं नाम निद्धि^२ । सतं दुके निस्साय दुक्कपट्टानं नाम निद्धि^३ । ततो परं द्वावीसतितिके गहेत्वा दुक्कसते पक्खिपित्वा दुक्कतिकपट्टानं नाम दस्सितं^४ । ततो दुक्कसत्तं गहेत्वा द्वावीसतिया तिकेसु पक्खिपित्वा तिकदुक्कपट्टानं नाम दस्सितं^५ । [10] तिके पन तिकेसु येव पक्खिपित्वा तिकतिकपट्टानं नाम दस्सितं^६ । दुके च दुकेसु येव पक्खिपित्वा दुक्कदुक्कपट्टानं नाम दस्सितं^७ । एवं—

तिकं च पट्टानवरं दुक्कत्तमं । दुक्कं तिकं चेव तिकं दुक्कं च ।

तिकं तिकं चेव दुक्कं दुक्कं च । छ अनुलोमग्धि नया सुग्ग्मीरं^८ ति ।

(२०) पच्चनीयपट्टाने पि द्वावीसतितिके निस्साय तिकपट्टानं नाम । दुक्कसतं निस्साय दुक्कपट्टानं नाम । द्वावीसतितिके दुक्कसतेसु पक्खिपित्वा दुक्कतिकपट्टानं नाम । दुक्कसतं द्वावीसतिया तिकेसु पक्खिपित्वा तिकदुक्कपट्टानं नाम । तिके तिकेसु येव पक्खिपित्वा तिकतिकपट्टानं नाम, दुके दुकेसु पक्खिपित्वा दुक्कदुक्कपट्टानं नामा ति पच्चनीये पि छहि नयेहि पट्टानं निद्धि^९ । तेन भुत्तं—

तिकं च पट्टानवरं दुक्कत्तमं । दुक्कं तिकं चेव तिकं दुक्कं च ।

तिकं तिकं चेव दुक्कं दुक्कं च । छ पच्चनीयग्धि^{१०} नया सुग्ग्मीरं^{११} ति ॥

(२१) ततो परं अनुलोमपच्चनीये पि एतेनेव उपायेन छ नया दस्सिता । तेनाह—

तिकं च पट्टानवरं दुक्कत्तमं । दुक्कं तिकं चेव तिकं दुक्कं च ।

१ मा०-1-122. २ सि०-सब्बज्जेवुत्तज्जाणबुद्धेन. ३ सि०, M-omit सुत्तन्तिक.
४ सि०-एकनिपातादि. ५ सि०-अभिधम्मिक. ६ सि०-अक्किल्लमनत्थं. ७ M. only reads ठपितं; all others read ठपिता. ८ सि०-तेन. ९ तिकपट्टान-अट्टकथा. ८-९
१० धम्मसंगणि 1-22 of मातिका. ११ धम्मसंगणि 23-122. मा० १२ सि०-निद्धितं,
१३ सि०-दस्सेति. १४ सि०-पन. १५ See तिकपट्टान ii.71. १६ All texts read so. १७ सि०, M.-पच्चनीयात्तुलोमग्धि. १८ See तिकपट्टान ii.71 (last two lines).

तिकं तिकं चैव दुकं दुकं च । छ अनुलोमपचनीयमिह नया सुगम्भीरौ ति ॥

(२२) तदनन्तरं पचनीयानुलोमे पि^१ एतेहेव छहि नयेहि निदिष्टं । तेनाह—
तिकं च पट्टानवरं दुकुस्तमं । दुकं तिकं चैव तिकं दुकं च ।

तिकं तिकं चैव दुकं दुकं च । छ पचनीयानुलोममिह नया सुगम्भीरौ ति ॥

(२३) एवं अनुलोमे छ पट्टानानि, पटिलोमे छ, अनुलोमपचनीये छ, पचनीयानु-
लोमे छ पट्टानानी ति इदं चतुर्वीसति-समन्तपट्टान-समोधानं पट्टानं महापकरणं^२ नाम ।

(२४) इदानीं इमस्स अभिधम्मस्स गम्भीरभावविजाननत्थं चत्तारो सागरा
वेदितव्वा— संसारसागरो, जलसागरो, नयसागरो, आणसागरो ति ।

(२५) तथ संसारसागरो नाम—

खन्धानं च पटिपाटि धातु-आयतनानं^३ च ।

अव्वोच्छिन्नं वस्तमाना संसारो ति पवुचती ति ॥

एवं वुत्तं संसारवट्टं । स्थायं यस्मा इमेसं सत्तानं उप्पत्तिया पुरिमकोटि न पज्जायति
एत्तकानं हि वस्ससत्तानं वा [11] वस्ससहस्सानं वा वस्ससत्तसहस्सानं वा, कप्प-
सत्तानं वा कप्पसहस्सानं वा कप्पसत्तसहस्सानं वा मत्थके सत्ता उप्पन्ना, ततो पुब्बे
नाहेसुं ति वा, अमुकस्स नार्म रज्जो काले उप्पन्ना, अमुकस्सं बुद्धस्स काले उप्पन्ना
ततो पुब्बे नाहेसुं ति वा, अयं परिच्छेदो नत्थि; “पुरिमा भिक्खवे कोटि न
पज्जायति अविज्जाय, इतो पुब्बे अविज्जा नाहोसि अथ पच्छा संभवी” [अं०
५.११.३] ति इमिना पन नयेन अयं संसारसागरो नाम अनमतम्भो^४ वं ।

(२६) महासमुदो पन जलसागरो नामा ति वेदितव्वो । सो चतुरासीति-
योजनसहस्सगम्भीरो । तथ उदकस्स आब्बहकसतेहि वा आब्बहकसहस्सेहि वा
आब्बहकसत्तसहस्सेहि वा पमाणं^५ नाम नत्थि । अथ लो असंखेय्यो अप्पमेय्यो
महाउदककखन्धो धेय संखं गच्छति । अयं जलसागरो नाम ।

(२७) कतमो नयसागरो ? तेपिट्ठं बुद्धवचनं । द्वे पि हि^६ तन्तियो पच्च-
वेक्खन्तानं सद्वासम्पन्नानं पसादवहुलानं आणुत्तरानं कुलपुत्तानं अनन्तं पीतिसोम-
नस्सं उप्पज्जति । कतरौ द्वे^७ ? विनयं च अभिधम्मं च । विनयधरानं भिक्खूनां
विनयतन्ति पच्चवेक्खन्तानं दोषानुरूपं सिक्खापदपज्जापनं नाम— इमस्मिं दोसे
इमस्मिं वीतिककमे इदं नाम होती ति सिक्खापदपैज्जापनं— अज्जेसं अविसयी,

१ See तिकपट्टान ii.72. २ सि०, M.— पचनीयानुलोममिह. ३ सि०—
wrongly reads अनुलोमपचनीयमिह. ४ See तिकपट्टान ii.73 ५ सि०—
समन्तपट्टानस्स समोधानपट्टानं महापकरणं. ६ सी०— M.— धातु-आयतनानि. ७ सि०
adds संसारसागरो नाम. ८ सि० omits. ९ M. adds नाम after this.
१० सि०—च. ११ M.— परिमाणं. १२ सि०— omits; M. द्वे हि. १३ सी०, म०—
कतमा. १४ सि० adds पि after this. १५ M.— omits the first member.

बुद्धानमेव पिसयो ति । उत्तरिमनुस्सधम्मपेय्यालं^१ पच्चवेक्खन्तानं नीलपेय्यालं^२ पच्च-
वेक्खन्तानं सच्चरित्तपेय्यालं^३ पच्चवेक्खन्तानं अनन्तं^४ पीतिसोमनस्सं उप्पज्जति ।
आभिधम्मिकमिक्खून् पि खन्धन्तरं पि आयतनन्तरं पि धात्वन्तरं पि इन्द्रियन्तरं
बल-ब्रोज्झङ्ग-कम्म-विपाकन्तरं रूपारूपपरिच्छेदं सण्ह-सुखुमधम्मं गगनतले तारक-
रूपानि गणेतो^५ विथ रूपारूपधर्मे पव्वं पव्वं कोट्ठासं कोट्ठासं कत्वा विमज्जन्तो^६
दस्सेसि वत नो सत्था ति अभिधम्मतन्ति पच्चवेक्खन्तानं अनन्तं पीतिसोमनस्सं
उप्पज्जति ।

एवं उप्पत्तिया पनस्स इदं वत्थुं^७ पि वेदितव्वं—महानाग-तिमिथं-तिस्सदत्त-
त्थेरो [12] किर नाम महावीरिं वन्दिस्सामी ति परतीरं गच्छन्तो नावाय उपरितले
निसिञ्चो महासमुद्धं ओलोकेसि । अथ^८स्स तस्मिं समये नेव परतीरं पञ्जायित्थ, न
ओरिमतीरं, ऊमिवेगप्पमेद-समुगात-जलचुण्ण-परिकिण्णो^९ पनं^{१०} पसारित-रजतपट-सुमन-
पुफ्फसन्थरसदिसो महासमुद्धो वै^{११} पञ्जायित्थ । सो किं नु खो महासमुद्धस्स ऊमिवेगो
बलवा उदाहु चतुवीसतिप्पमेदे समन्तपट्टाने नयमुखं बलवं ति चिन्तोसि । अथ^{१२}स्स
महासमुद्धे परिच्छेदो पञ्जायति—अयं हि हेट्ठा पटविया परिच्छिन्नो, उपरि आकासेन,
एकतो चक्यालपव्वतेन, एकतो बेलन्तेन परिच्छिन्नो; समन्तपट्टानस्स पन परिच्छेदो
न पञ्जायती ति सण्हसुखुमधम्मं पच्चवेक्खन्तस्स बलवपीति उप्पन्ना । सो पीतिं
विकल्पमेत्वा विपस्सनं बट्टेत्वा यथानिसिञ्चो वै^{१३} सब्बकिलेसे सेप्पेत्वा अग्गफले अरहत्ते
पतिट्ठाय उदानं उदानेसि—

अत्थेय गम्भीरगतं मुदुब्बुधं । सयं अभिञ्जाय सहेतुसम्मवं ।

यथानुपुव्वं निखिलेन देसितं । महेसिना रूपगतं व परसती ति ॥

अयं नयसागरो नाम ।

(२८) कतमो जाणसागरो? सब्बञ्जुतजाणं जाणसागरो नाम । अयं
संसारसागरो नाम, अयं जलसागरो नाम, अयं नयसागरो नामा ति हि^{१४} तं अञ्जेन
न सक्का जानितुं, सब्बञ्जुतजाणेनेय सक्का जानितुं ति सब्बञ्जुतजाणं जाण-
सागरो नाम ।

(२९) इमेसु चतूसु सागरेसु इमस्मिं ठाने नयसागरो अधिपेतो । इमं हि
सब्वञ्जु बुद्धा व पटिविज्जन्ति । अयं पि भगवा बोधिमूले निसिञ्चो 'इमं पटिविज्जित्वा
इमं वत मे धम्मं एसन्तस्स गवेसन्तस्स कप्पसत्तसहस्साधिकानि चत्तारि असंखेय्यानि.

१ विन०-३.९२. २ विन०-३.११३. ३ विन०-३.१३९. ४ सि०-अनन्तत्तं
(१). ५ सी० म०-गणहन्तो, PTS, गम्भन्तो, M.-गन्धेन्तो. ६ सी० M.-विमज्जेन्तो.
७ सि०-वत्थुं. ८ सी०, M.-महागाविम्बव^{१०}, म०-महागतिगामिय^{११}. ९ सि०-विप्प-
किण्ण^{१२}. १० सि०-omits. ११ म०-च, सि०, M. omit. १२ सि० omits.
१३ सि० omits.

वीतिवृत्तानि, अथ मे इमस्मिं पल्लङ्गे निसिन्नेन दिवदुक्किलेससहसं खेपेत्वा अयं धम्मो पट्टिविद्धो^१ति पट्टिविद्धधम्मं पच्चवेकखन्तो सत्ताहं एकपल्लङ्गेन^२ निसीदि । ततो तस्मा पल्लङ्का युट्ठाय 'इमस्मिं वत मे पल्लङ्गे सञ्चञ्जुतजाणं पैट्टिविद्धं^३ति अनिमित्तेहि चक्खूहि सत्ताहं पल्लङ्कं ओलोकित्वो अट्ठासि । ततो देवतानं 'अब्जा पि नूनं सिद्ध-^[13]त्यस्स कत्तव्वकिच्चं अस्थि, पल्लङ्करिं आलयं न विजहती^४ति परिवित्तक्को उदपादि । सत्था देवतानं वितक्कं जत्था तावदेव तासं वितक्कं वूपसमत्थं वेहासं अभ्युगमत्वा यमकपाट्टिहारियं दस्सेसि । महायोधिपल्लङ्करिं हि कतपाट्टिहारियं च, आतिसमागमे कतपाट्टिहारियं च, पाटालिपुत्तसमागमे कतपाट्टिहारियं च, सव्वं गण्डम्वैक्खसमूले कर्तं-यमकपाट्टिहारियसदिसमेव अहोसि । एवं पाट्टिहारियं कत्वा पल्लङ्कस्स च टितट्ठानस्स च अन्तरे आफासतो जोरुह सत्ताहं चङ्कमि ।

(३०) इमेसु च एकवीसतिया दिवसेसु एकदिवसे पि सत्थु सरिरतो रस्मियो न निक्खन्ता । चतुथे पन सत्ताहे पच्चिमुत्तराय दिसाय रतनधरे निसीदि—रतनधरं नाम न रतनमयं रोहं । सत्तन्नं पन पकरणानं सम्मसितट्ठानं रतनधरं ति वेदितव्वं—तथ धम्मसङ्गणिं सम्मसन्तस्सा पि सरिरतो रस्मियो न निक्खन्ता । थिमङ्ग-पकरणं धातुकथं पुग्गलपप्राप्तिं कथावत्थुपकरणं यमकपकरणं सम्मसन्तस्सा पि सरिरतो रस्मियो न निक्खन्ता ।

(३१) वदा पन महापकरणं ओकरह "हेतुपच्चयो आरम्भणपच्चयो ... पे०... अविगतपच्चयो"ति सम्मसन्तं आरभि, अथ^५स्स चतुवीसतिसमन्तपट्ठानं सम्मसन्तस्स एकन्ततो सञ्चञ्जुतजाणं महापकरणे वेय ओकासं लभिं । यथा हि तिमिरतिमिङ्गलमहामच्छो चतुरासीतियोजनसहस्सगम्भीरे महासमुदे थव एकन्ततो ओकासं लभति, एवमेव सञ्चञ्जुतजाणं एकन्ततो महापकरणे वेव ओकासं लभि ।

(३२) सत्थु एवं लद्धाकायेन सञ्चञ्जुतजाणेन यथासुगं सण्हसुगुमधमं सम्मसन्तस्स सरिरतो नीलपीतलोहितोदात्तमङ्गेट्ठपमस्सरपसेन छवण्णरस्मियो निक्ख-भिंसु । केसमस्सुहि चैव अक्खीनं च नीलट्ठानेहि नीलरस्मियो निक्खमिंसु, यासं वसेन गगनतलं अज्जनचुण्णममाकिणं विय उम्मापुप्फनीलुप्पलदलमञ्छन्नं विय पीतिपतन्तं मणितालपणं विय सम्पसारितमेच्चकपटं विय च अहोसि । छवितो चैव अक्खीनं च पीतट्ठानेहि ^[14] पीतरस्मियो निक्खमिंसु; यासं वसेन दिसामागा सुवण्णरसथारा निमिज्जमानां विय सुवण्णपटपसारितां विय कुकुमं^६सुवण्णरज्जिता विय

१ M.-एकपल्लङ्गे २. M.-पट्टिविद्धो. ३ सि०, M.-omit. ४ M.-पाट्टिकपुत्त°. ५ म०-कण्डम्ब°. ६ सि०, M.-omit. ७ सि०, M.-insert before this सत्त. ८ See १.१७ above. ९ सि०-लभति. १० सि० M.-तिमिरविङ्गल° Cf. Kalpasūtra i.43 where we have तिमि and तिमितिमिङ्गल. ११ So reads M. १२ M.-पवारिता. १३ सि०-कुकुट; म०-कुकुट.

कणिकारपुष्पसम्परिक्लिणा विय च विरोचिंसु । मंसलोहितेहि चैव अक्खीनं च रत्तट्टानेहि लोहितरस्मियो निक्खमिंसु यासं वसेन दिसामागा चीनपिट्टुचुण्णरञ्जिता विय सुपक्कलाखारसनिशिद्धमानो विय रत्तकम्बलपरिक्खिता विय जयसुमनं^१ पालि-
मद्दक-बन्धुजीवककुसुमसम्परिक्लिणा विय च विरोचिंसु । अट्ठीहि चैव दन्तेहि चैव अक्खीनं च सेतट्टानेहि ओदातरस्मियो निक्खमिंसु; यासं वसेन दिसामागा रजत-
घटेहि^२ आसिद्धमानखीरधारा सम्परिक्लिणा विय संपसारितरजतपट्टविताना विय,
वीतिपतन्तरजततालवण्टा विय, कुन्द-कुमुद-सिन्दुवार-सुमन-मल्लिकादि-कुसुमसञ्जला
विय च विरोचिंसु । मज्जेट्ठप्पमरमरा पन तम्हा तम्हा सरीरप्पदेसा निक्खमिंसु ।

(३३) इति ता छव्यण्णरस्मियो निक्खमित्वा धनमहापठविं गण्हिंसु । चतु-
नहुताधिक-द्विधोजनसतसहस्रस्यहला महापठवी निदन्तसुवण्णपिण्डि विय अहोसि ।
पठविं भिन्दित्वा हेट्ठा उदकं गण्हिंसु । पठवीसन्धारकं अट्टनहुताधिकं चतुयोजन-
सतसहस्रस्यहलं उदकं सुवण्णकलसेहि आसिद्धमानं विलीनसुवण्णं विय अहोसि ।
उदकं विनिविज्झित्वा वातमग्गहेसुं । उपहृताधिक-नवयोजनसतसहस्रस्यहलो वातो
समुस्सितसुवण्णकलसंधो धिय-अहोसि । वातं विनिविज्झित्वा हेट्ठा अज्जटाकासं
पक्खमिंसु । उपरिभागेन उग्गत्त्वा पि ज्ञातुम्महाराजिके गण्हिंसु । ते^३ विनिविज्झित्वा
तावत्तिसे ततो याभे ततो तुभिते ततो निम्मानस्सी ततो परभिम्मितवसपत्ती ततो
नव ब्रह्मलोके ततो वेहपफले ततो ण्ड सुद्धावासे विनिविज्झित्वा चत्तारो आरुण्ये^४
गण्हिंसु । चत्तारो आरुण्ये विनिविज्झित्वा अज्जटाकासं पक्खन्दिंसु । तिरियमाणेहि
अनन्ता लोकधातुयो पक्खन्दिंसु ।

(३४) एतत्केसु टानेसु चन्दमिहि चन्दप्पमा नत्थि, सुरिये सुरियप्पमा नत्थि,
तारकरूपेसु तारकप्पमा नत्थि, देवतानं उय्यानविमानकप्पक्खेसु चैव सरीरेसु
च आमरणेसु चा ति सव्वत्थ पमा नत्थि । तिममिंसि-महासहदिसि-लोकधातुया
आलोककरणसमत्थो महाव्रह्मा पि [15] सुरियुग्गमने राजोपनको विय अहोमि ।
चन्दसुरियतारकरूप-देवउय्यानविमान-कप्पक्खानं परिच्छेदकमत्तकमेव पञ्चायत्थ ।
एत्तकं टानं बुद्धरस्मीहि चैव अज्जोत्थयं अहोमि ।

(३५) अयं च नेव बुद्धानं अधिट्ठान-इद्धि, न मावनामया इद्धि । सण्ह-
सुखम-धम्मं पन सम्मसतो लोकनाथस्स लोहितं पसीदि, वरधुरूपं पसीदि, छयि-
वण्णो पसीदि । चित्तसमुट्ठाना वण्णधातु समन्ता असीतिहत्थमत्ते पदेसे निच्चला व
अट्ठासि । इमिना नीहारेन सत्ताहं सम्मसि । सत्तरत्तिन्दिवानि सम्मसितधम्मो कित्तको
अहोसी ति ? अनन्तो अपरिमाणो अहोसि । अयं ताव मनसा देसना नाम ।

१ सी० M.—कणिकार. २ So reads M. ३ सि०—जयकुसुमं. ४ सि०,
M.—रजतघटेहि. ५ सि०, म०—सिन्दवार. ६ सि०—अज्जटं ७ सि०—ते पि.
८ सि०—अरुणे.

(३६) सत्था पन एवं सत्ताहं मनसा चिन्तितं धम्मं वचीयेदं कत्वा देसेन्तो वस्ससतेन पि वस्ससहस्सेन पि वस्ससतसहस्सेन पि मत्थकं पापेत्वा देसेतुं न सक्कोती ति न वत्तव्व । अपरमागस्मिं हि तथागतो तावतिसमवने पारिच्छत्ताकमूले पण्डुकम्बल-सिलावं दससहस्सचक्रवालदेवतानं मज्जे निमिन्नो मातरं कायसर्विण कत्वा कुसला धम्मा, अकुसला धम्मा, अव्याकता धम्मा [ध० मा० १] ति धम्मं देसेन्तो मतभागेन सहस्सभागेन सतसहस्सभागेन धम्मन्तरा धम्मन्तरं संकमित्वा संकमित्वा वै देसेसि । तयो मासे निरन्तरं पवत्तितदेसनावेगेन पवत्तआकासगङ्गा विष अघोमुख-उपतिउदकघटा निक्खन्तउदकधारा विष च हुत्वा अनन्ता अपरिमाणा अहोसि ।

(३७) बुद्धानं हि भत्तानुमोदनकाले थोकं वट्टेत्वा अनुमोदेत्तानं देसना दीघ-मज्झिमानिकायप्पमाणा होति । पच्छामत्तं पन सम्पत्तपरिसाय धम्मं देसेत्तानं देसना संयुत्त-अंगुत्तरिके-द्वेमहानिकायप्पमाणा व होति । कस्मा ? बुद्धानं हि भवङ्गपरिवासो लहुको दन्तावणं सुफस्सितं^१ मुखादानं सिलिट्ठं जिह्वा मुदुका सरो मधुरो वचनं लहुपरिवत्तं । तस्मा तं मुदुत्तं देक्षितधम्मो पि एत्तको होति । तेमासं देक्षितधम्मो पन अनन्तो अपरिमाणो येव ।

(३८) आनन्दस्थेरो हि बहुस्सुतो तिपिटकधरो पद्मदसनाथासहस्सानि सट्ठिपदसहस्सानि लतापुष्कानि आकङ्कन्तो विष टितपदेनेव उर्या गण्हाति वा वाचेति वा देसेति वा । एत्तको थेरस्स एको उदेसमग्गो होति । थेरस्स हि अनुपदं उदेसं इदमानो अज्जो दातुं न सक्कोति, न सम्पापुणाति । सग्गमासम्बुद्धो व नम्पापुणेय्य । एवं अधिमत्तसत्तिमा अधिमत्तगतिमा अधि-[16]-मत्तधितिमा तथाविधसावको सत्थारा तेमासं इमिना नीहारेन देक्षितं देसनं वस्ससतं वस्ससहस्सं उगगहन्तो पि मत्थकं पापेत्तुं न सक्कोति ।

(३९) एवं तेमासं निरन्तरं देसेन्तस्स पन तथागतस्स कवळिङ्काराहारपटिवद्धं उपादिन्नकसरीरं कथं यापेसी ति ? पटिजग्गनेनेव । बुद्धानं हि सो सो कालो सु-वस्थितो सुपरिच्छिन्नो सुपच्चकलो । तस्मा भगवा धम्मं देसेन्तो मनुस्सलोके कालं ओलोकेति । सो भिक्षवाचारधेलं सल्लकखेत्वा निमित्तबुद्धं मापेत्वा 'इमस्स चीवरगहणं पत्तगहणं च सरकुत्ति-आकण्णो एयल्लो नाम होतु, एत्तकमेव धम्मं देसेतू' ति अधिट्ठाय पत्तचविरमादाय अनोतत्तदहं गच्छति । देवता नागलतादन्तकट्ठं देस्ति । तं खादित्वा अनोतत्तदहे सरीरं पटिजगित्वा मनोसिलालले टितो सुरत्त-दुपट्ठं निवासेत्वा चीवरं पारुषित्वा चातु-महाराजदत्तियं सेलमयं पत्तं आदाय उत्तरकुर्वं गच्छति । तत्रो पिण्डपातं आहरित्वा अनोतत्ततीरे निमिन्नो तं परिमुञ्जित्वा दिवा-विहाराय चन्दनवनं गच्छति ।

१ सं०, म०-अपरमागे पि. २-३ सि०, M. omit. ४ सि०-संखापत्वा हासित्वा. ५ M.-एकुत्तरिक, सि०-अंगुत्तरनिकाय, ६ ग०-सुफस्सितं, सि०-सुफस्सितं.

(४०) धम्मसेनापति सारिपुत्तथेरो पि तत्थ गन्त्वा सम्मासम्बुद्धस्स वत्ते कत्वा एकमन्तं निसीदति । अथस्स सत्था नयं देति । 'सारिपुत्त, एत्तको धम्मो देसितो' ति आचिक्खति । एवं सम्मासम्बुद्धे नयं देन्ते पटिसम्मिदापत्तास्स अग्ग-सावकस्स वेळन्ते ठत्था हत्थं पसारेत्वा दस्सितसमुद्दसादिसं नयदानं होति । थेरस्सा पि नयस्सेन नयसहस्सेन नयसत्तसहस्सेन भगवता देसितधम्मो उपट्ठाति वेव ।

(४१) सत्था दिवाविहारं निसीदित्वा धम्मं देसेत्वा काय वेलाय गच्छती ति ? सावत्थिवासीनं कुलपुत्तानं^१ सम्पत्तानं धम्मदेसनावेला नाम अस्थि, ताय वेलाय गच्छति । धम्मं देसेत्वा गच्छन्तं वा आगच्छन्तं वा के जानन्ति के न जानन्ती ति ? महेसक्खा देयता जानन्ति, अप्पेसक्खा न जानन्ती ति । कस्मा न जानन्ती ति ? सम्मासम्बुद्धस्स वा निम्मित्तबुद्धस्स वा रस्मिआदीसु नानत्ताभावा । उभिन्ने पि हि तेसं रस्मीसु वा सेरेसु वा वच्चेनेसु वा नानत्तं नत्थी ति । सारिपुत्तथेरो पि सत्थारा देसितं देसितं धम्मं आहरित्वा अत्तनो सद्विविहारिकानं पब्बन्नं भिक्षुसत्तानं देसेती ति ।

(४२) तेसं अयं पुव्वयोगो— [17] ते किर कस्सपदसम्वलस्स काले खुद्दक-वग्गुलि-योनियं निव्वत्ता पक्खारे ओलम्वन्ता द्विन्नं आमिधम्मिकभिक्षुनं अभिधम्मं सज्झायन्तानं सेरे निमित्तं गहेत्वा कण्हपक्खं सुक्कपक्खं अजानित्वा पि सेरे निमित्तग्गा-हमत्तक्रेनेव कालं कत्वा देवलोके निव्वत्तिंसु । एक्कं बुद्धन्तरं देवलोके वसित्वा तस्मिं काले मनुस्सलोके निव्वत्ता थमकपाटिहारिये पसीदित्वा थेरस्स सन्तिके पव्वजिंसु । थेरो सत्थारा देसितदेसितधम्मं आहरित्वा तेसं देसेसि । सम्मासम्बुद्धस्स अभिधम्मदेसना-परियोसानं च तेसं भिक्षुनं सत्तण्णकरण-उग्गहणं च एकण्हारेनेव अहोसि ।

(४३) अभिधम्मो वाचनोमग्गो नाम सारिपुत्तथेरण्णमवो । महापकरणे गणनवारो पि थेरेनेव टपितो । थेरो हि इमिना नीहारेन धम्मन्तरं अमक्खेत्वा व सुखं गहेत्तुं धरेत्तुं परियापुणित्तुं वाचेत्तुं च पहीती ति^२ गणनवारं टपेसि ।

(४४) एवं सन्ते थेरो च पटमतरं आमिधम्मिको होती ति ? न होति । सम्मासम्बुद्धो च पटमतरं आमिधम्मिको होति । सो हि तं महावोचिपल्लङ्के निसी-दित्वा पटिविज्झि । बुद्धो हुत्वा च पन सत्ताहं एक्कपल्लङ्केन निशिनो उदानं उदानेसि—

यदा हवे पातुमयन्ति धम्मा । आतापिनो ज्ञायतो ब्राह्मणस्स ।
अथ'स्स कङ्खा वपयान्तं सव्वा । यतो पजानाति सहेतुधम्मं ॥
यदा हवे पातुमयन्ति धम्मा । आतापिनो ज्ञायतो ब्राह्मणस्स ।
अथ'स्स कङ्खा वपयन्ति सव्वा । यतो नयं पच्चयानं अवैदि ॥
यदा हवे पातुमयन्ति धम्मा । आतापिनो ज्ञायतो ब्राह्मणस्स ।

१ सी०, म० - देसेत्तुं; M. inserts after this पत्तर्चावरमादाय. २ सि० omits; M. - सम्पत्तानं. ३ सि०, M. - होती ति.

विधूपयं तिष्ठति मारसेनं, सूरौ^१ व ओमासयमन्तलिक्खं ति ॥
इदं पठमबुद्धवचनं नाम ।

[18] धम्मपदमाणका पन

“अनेकजातिससारं सन्धाविस्सं अनिव्विस्सं ।

गहकारकं गवेसन्तो दुक्खा जाति पुनपुनं ॥

गहकारक दिट्ठो^२सि पुन गेहं न काहसि ।

सव्या ते फासुका भग्गा गहकूटं विस्सवतं ।

विसङ्खारागतं चित्तं तग्गहानं खयमज्झगा” ति ॥ [४०१५३-५४]

इदं पठमबुद्धवचनं नामा ति वदन्ति ।

यमकसालानमन्तरे निपदेन भगवता परिनिब्बानसमये “हन्द दानि भिक्खवे आमन्तयामि धो, वयधम्मा सङ्खारा, अप्पमादेन सम्पादेया”ति [दी०२.१५६] बुत्तवचनं पष्ठिमबुद्धवचनं नाम । उभित्तमन्तरे पञ्चचत्तालीसवत्सानि पुष्पदामं गन्थेन्तेन विय, रतनावलि^३ आवुणन्तेन^४ विथै, च कथितो अमतप्पकासनो मद्धम्मो मज्झिमबुद्धवचनं नाम ।

(४५) तं सव्यं पि सङ्गहमानं पिटकतो तीणि पिटकानि होन्ति, निकायतो पञ्चनिकाया, अङ्गतो नप अङ्गानि, धम्मकल्लन्धतो चतुरासीति धम्मकल्लन्धसहस्रानि ।

(४६) कथं ? सव्यं पि हेतं पिटकतो विनयपिटकं सुत्तन्तापिटकं अभिधम्म-पिटकं ति^५ तिप्पमेदमेव होति । तत्थ उभयानि पातिमोक्खानि द्वे विमङ्गा द्वावीस-ति खन्धका सोळस परियारा ति इदं विनयपिटकं नाम । वल्लजालादिचतुत्तिस-सुत्तसङ्गहो दीघनिकायो । मूलपरियायसुत्तादि-दियङ्गुसत-द्वेसुत्तसङ्गहो माण्डिम-निकायो । ओधतरणमुत्तादि-सत्तमुत्तसहस्स-सत्तसत्तद्वासट्ठिसुत्तसङ्गहो संयुत्तनिकायो । चित्तपरियादान-मुत्तादि-नवमुत्तसहस्स-पञ्चसत-सत्तपग्गार्म्मिसुत्तसङ्गहो अंगुत्तर-निकायो । खुद्दकपाठ-धम्मपद-उदान-इतिवुत्तक-सुत्तनिपात-विमानवत्थु-पेतयत्थु-थेरगोथा-थेरीगाथा-जातक-निदेस-पटिसम्भिता-अपदान-बुद्धवंस-चरियापिटकवत्सेन-पण्णरसप्पमेदो खुद्दकनिकायो ति इदं सुत्तन्तापिटकं नाम । धम्मसङ्गणि-आदीनि सत्तप्पकरणानि अभिधम्मपिटकं नाम ।

(४७) [19] तत्थ

पिविधविसेसनयत्ता विनयनतो चेव कायवाचानं ।

विनयत्थविट्ठहि अयं विनयो विनयो ति अक्खतो ॥

१ M., न०, सी० - सुरियो. २ विन ०- १, २. ३ M. - omits. ४ Cf. समन्त० pp.16-27, §§22-43. ५ M. - सुत्तसत्त०. ६ M. - सुत्तपन्नास०.

७ Chinese version of सनत्तपासदिका omits this and mentions only fourteen books. See n. 5 on p.18 of the PTS ed. of this book.

विविधा हि एत्थ पञ्चविधपातिमोक्खुद्देस-पाराजिकादि-सत्तआपत्तिक्खन्धमातिका विमङ्गदिप्पमेदनया विसेसमूता च दब्बह्मीकम्मसिथिलकरणप्पयोजना अनुपञ्जत्ति-नया । कायिकवाचसिकअज्झाचार-निसेधनतो एस कायं वाचं च विनेति । तस्मा विविधनयत्ता विसेसनयत्ता कायवाचानं च विनयनतो अयं विनयो विनयो ति अक्खातो । तेनेतमेतस्स वचनत्थकोसल्लत्थं वुत्तं—

विविधविसेसनयत्ता विनयनतो चेव कायवाचानं ।

विनयत्थविदूहि अयं विनयो विनयो ति अक्खातो ति ॥

(४८) इतरं पन

अत्थानं मूचनतो मुवुत्ततो सवनतो^१ य सूदनतो ।

मुत्ताणा मुत्तमभागतो च सुत्तं मुत्तं ति अक्खातं ॥

तं हि अत्तत्थपरत्थादिभेदे अत्थे मूचेति । मुवुत्ता चेत्थ अत्था वेनेत्थ^२ ज्झासयानुलेमेन वुत्तत्ता । सयति चेत्तं अत्थे, सस्समिग फले, पसवती ति वुत्तं होति । मूदति चेत्तं, धेनु वियं सारं, पम्बस्ती ति वुत्तं होति । मुद्दु च ने तायति रक्खती ति वुत्तं होति । मुत्तसमागं चेत्तं । यथा हि तच्छकानं मुत्तं पमाणं होति एवमेत्तं पि थिञ्चूनं । यथा च मुत्तेन सङ्गहितानि पुष्पानि न थिकिरियन्ति विदंसियन्ति एवमेतेन सङ्गहिता अत्था । तेनेतमेतस्स वचनत्थकोसल्लत्थं वुत्तं—

मुत्तानं मूचनतो मुवुत्ततो सवनतो च सूदनतो ।

मुत्ताणा मुत्तमभागतो च सुत्तं मुत्तं ति अक्खातं ति ॥

(४९) अभिधम्मस्स वचनत्थो वुत्तो वेव । अपरो पन नयो—

यं एत्थ वुट्ठिमन्तो सलक्खणा पूजितो परिच्छिन्ना ।

वुत्ताधिका च धम्मा अभिधम्मो तेन अक्खातो ॥

[20] अयं हि अभि-सदो वुट्ठि-सलक्खण-पूजित-परिच्छिन्नाधिकेसु दिस्सति । तथा हेस “वाळ्हा मे आवुसो दुक्खा वेदना अभिक्कमन्ति, नो पटिक्कमन्ती [] ति^३ आदीसु वुट्ठियं आगतो । “या ता रत्तियो अभिज्जाता अभिलक्खिता” [] ति आदीसु सलक्खणे । “राजाधिराजा मनुजिन्दो” [मु० नि० ५५३] ति आदीसु पूजिते । “पटिव्रलो विनेतुं अभि-धम्मे अभि-विनये” [विन० १.६४] ति आदीसु परिच्छिन्ने: अज्जमज्जसंकरविरहिते धम्मे च विनये चा ति वुत्तं होति । “अभिक्कन्तेन वण्णेना [Cf. सं० १.१....] ति आदीसु अधिके । एत्थ च “रूपपपत्तिया मगं भावेति मेत्तासहगतेन चेतसा एकं दिमं करित्वा विहरती” [§१६०] ति आदिना नयेन वुट्ठिमन्तो पि धम्मा वुत्ता । “रूपारम्भणं वा सहारम्भणं वा” [§१] ति आदिना नयेन आरम्भणादीहि लक्खणीयत्ता सलक्खणा पि । “सेक्खा धम्मा, असेक्खा धम्मा, लोकुत्तरा धम्मा” [] ति आदिना

१ M., सी०-विदंतेति. २ M.-पूर्वता. ३ See n. 7 in १.२.

नयेन पूजिता पि; पूजारहा ति अधिष्ठायो । “कस्सो होति, वेदना होती” [११]
ति आदिना नयेन सभावपरिच्छिन्नता परिच्छिन्ना पि । “महग्गता धम्मा,
अप्पमाणा धम्मा, अनुत्तरा धम्मा” [] ति आदिना नयेन अधिका पि धम्मा
वुत्ता । तेनेतमेतस्स वचनत्थकोसल्लत्थं वुत्तं—

यं एत्थ वुट्ठिमन्तो सल्लक्खणा पूजिता परिच्छिन्ना ।

वुत्ताधिका च धम्मा अमिधम्मो तेन अक्खातो ति ॥

(५०) यं पनेत्थ अविसिद्धं^१ तं

पिटकं पिटकत्थविदू परियत्तिमाजनत्थतो आहु ।

तेनं समोधानेत्वा तयो पि विनयादयो जेय्या ॥

परियत्ति पि हि “मा पिटकमंपदानेना” [अ० १.१८९] ति आदीसु
पिटकं ति वुच्चति । “अथ पुरिसो अगच्छेय्य कुहार्हपिटकमादाया” [म० १.१२७]
ति आदीसु यं किञ्चि भाजनं पि । तस्मा

पिटकं पिटकत्थविदू परियत्तिमाजनत्थतो आहु ।

इदानी

तेन समोधानेत्वा तयो पि विनयादयो जेय्या ति ॥

तेन एत्थं दुविकत्थेन पिटकसद्देन सह समासं कत्वा विनयो च सो पिटकं च
परियत्तिमावतो, तस्स तस्स अत्थस्स भाजनतो चा ति विनयपिटकं । यथावुत्तेनेव नयेन
सुत्तं च तं पिटकं चा ति सुत्तपिटकं । अमि-[21]-धम्मो च सो पिटकं चा ति
अमिधम्मपिटकं ति एवमेते तयो पि विनयादयो जेय्या ।

(५१) एत्थं अत्था च पनै पि तेस्सेव पिटकेसु नानप्पकारकोसल्लत्थं

देसना-सासन-कथामेदं तेसु यथारहं ।

सिक्खन्ना-पहान-गंभीरमावं च परिदीपये ॥

परियत्तिमेदं संपत्तिं विपत्तिं चा पि यं यहिं ।

पापुणाति यथा मिक्खु तं पि सव्वं विमार्थये ॥

(५२) तत्थार्थं^२ परिदीपना विभावना च— एतानि हि तीणि पिटकानि यथा-
कमं आणा-बोहार-परमत्थदेसना, यथापराध-यथानुलोम-यथाधम्मसासनानि, संवरा-
संवर-दिट्ठिविनिवेठन-नामरूपपरिच्छेदकथा चा ति वुच्चन्ति ।

एत्थ हि विनयपिटकं आणारहेन भगवता आणावाहुल्लतो देसितत्ता आणा-
देसना; सुत्तन्तपिटकं बोहारकुसलेन भगवता बोहारवाहुल्लतो देसितत्ता बोहारदेसना;
अमिधम्मपिटकं परमत्थकुसलेन भगवता परमत्थवाहुल्लतो देसितत्ता परमत्थदेसना
ति वुच्चति ।

१ M.- अवसिद्धं. २ सि०- inserts इदानी before this word.

३ सि०, म०- पुन, ४, सी०, म०- add ति. ५ सी०, म०- तत्रार्थं.

तथा पठमं ये ते पचुरापराधा सत्ता ते यथापराधं एत्थ सासिता ति यथा-
पराधसासनं; दुतियं अनेकज्झासयानुसयचरियाधिसुत्तिका सत्ता यथानुलोमं एत्थ
सासिता ति यथानुलोमसासनं; ततियं धम्मपुञ्जमत्ते 'अहं ममा' ति सज्जिनो सत्ता
यथाधम्मं एत्थ सासिता ति यथाधम्मसासनं ति बुच्चति ।

तथा पठमं अज्झाचारपटिपक्खभूतो संवरासंयरो एत्थ कथितो ति संवरा-
संवरकथा; संवरासंयरो ति खुद्दको चेय महन्तो च संयरो, कम्माकम्मं विय फलाफलं
विय च; दुतियं द्वासट्ठिदिट्ठिपटिपक्खभूता दिट्ठिविनिवेटना एत्थ कथिता ति
दिट्ठिविनिवेदनकथा; ततियं रानादिपटिपक्खभूतो नामरूपपरिच्छेदो एत्थ कथितो
ति नामरूपपरिच्छेदकथा ति बुच्चति ।

(५३) तीसु पि च एतेसु तिस्रो सिक्खा तीणि पहानानि चतुर्विधो च
गंभीरभावो वेदितव्यो । तथा हि विनयपिटके विसेमेन अधिसीलसिक्खा वुत्ता,
सुत्तन्तापिटके अधिचिच्छसिक्खा, अभिधम्मपिटके अधिपज्जासिक्खा । विनयपिटके
च [22] धीतिककमपहानं, किलेसानं धीतिककमपटिपक्खत्ता सीलस्स; सुत्तन्तापिटके
परियुट्ठानपहानं, परियुट्ठानपटिपक्खत्ता सथाधिस्स; अभिधम्मपिटके अनुसयपहानं,
अनुसयपटिपक्खत्ता पज्जाय । पठमे य तदङ्गपहानं किलेसानं, इतरेसु सिक्खधम्मन-
समुच्छेदपहानानि । पठमे च दुच्चस्तिअं किलेसस्स पहानं, इतरेसु तण्हादिट्ठिसंफिले-
सिकानं पहानं ।

(५४) एकमेकस्मिं चैत्थ चतुर्विधो पि धम्म-अत्थ-देसना-पटिवेध-गंभीर-
भावो वेदितव्यो—तत्थ धम्मो ति तन्ति । अत्थो ति तस्सा येय अत्थो । देसना ति
तस्सा मनसा यथस्थापिताय तन्तिर्या देसना । पटिवेधो ति तन्तिर्या तन्तिअत्थस्स च
यथाभूतावबोधो । तीसु पि चेतेसु एते धम्म-अत्थ-देसना-पटिवेधा । यस्मा ससादीहि
विय महासमुद्धो मन्दयुद्धीहि दुस्सोगाब्हा अलम्भनेव्यप्रतिट्ठा च तस्मा गंभीरा ।
एवं एकमेकस्मिं एत्थ चतुर्विधो पि गंभीरभावो वेदितव्यो ।

(५५) अपरो नयो— धम्मो ति हेतु । पुत्तं हेतं— “हेतुम्हि जाणं
धम्मपटिसंमिदा” [पि० २९३] ति । अत्थो ति हेतुकलं । पुत्तं हेतं— “हेतुकले
जाणं अत्थपटिसंमिदा” [पि० २९३] ति । देसना ति पज्जात्ति, यथाधम्मं धम्मा-
लोपो ति अधिप्पायो; अनुलोम-पटिलोमसंखेपचित्थारादिवसेन वा कथनं । पटि-
वेधो ति अभिसमयो । सो च लोक्रियलोकुत्तरो । विसयतो असंमोहतो च; अत्था-
नुरूपं धम्मेषु, धम्मानुरूपं अत्थेषु, पज्जत्तिपथानुरूपं पज्जत्तीसु अवबोधो । तेसं तेसं
वा तत्थ तत्थ बुच्चधम्मानं पटिविज्झितव्यो सलक्खणसंखातो अविपरीतसभावो ।

इदानीं यस्मा एतेसु पिटकेसु यं यं धम्मजातं वा अयज्जातं वा यो चायं यथा यथा
जापेतव्यो अत्थो सोतूनं जाणस्स अभिमुखो होति तथा तथा तदत्थजोतिका देसना,

यो चेत्थ अविपरीतावबोधसंखातो पटिवेधो तेसं तेसं वा धम्मानं पटिविज्झितब्बो सल्लखणसंखातो अविपरीतसमावो— सव्वं पेत्तं अनुपचितकुसलसंभारेहि दुप्पज्झंहि, ससादीहि विय मंहासमुदो, दुक्खोगाळ्हं अलब्भेनेय्यपतिट्ठं च, तस्मा गंभीरं । एवं पि एकमेकरिं एत्थ चतुर्विधो पि गंभीरभावो वेदितब्बो ।

(५६) एत्तावता च

[23] देसना-वासन-कथाभेदं तेसु यथारहं ।

सिक्खापद्धानगंभीरमावं च परिदीपये ॥

इति अयं गार्थो वुत्तत्था होति ।

(५७) परियत्तिभेदं संपत्तिं विपत्तिं चापि यं यहिं ।

पापुणाति यथा भिक्खु तं पि सव्वं विमावये ति ॥

एत्थ पन तीसु पिट्ठेसु तिविधो परियत्तिभेदो दट्ठव्वो । तिरसो हि परियत्तियो— अलगद्दूपमा निरसरणत्था भण्डागारिकपरियत्ती ति ।

(५८) तत्थ यो दुग्गहीता उपारंमादिहेतुपरियापुटा अयं^१ अलगद्दूपमा । यं संधाय वुत्तं— “सेयथा पि भिक्खवे पुरिसो अलगद्दत्थिको अलगद्दग्वेसी अलगद्दपरियेसनं चरमानो, सो पस्सेय्य महन्तं अलगद्दं, तमेनं भोगे वा नंगुट्ठे वा गण्हेय्य, तस्स सो अलगद्दो पटिपरिवत्तिवो हत्थे वा ब्राहाय वा अज्जररिं वा अंगपच्चंगे डसेय्य, सो ततो निदानं मरणं वा निगच्छेय्य मरणमत्तं वा दुक्खं । तं किरस्स हेतु ? दुग्गहितत्ता भिक्खवे अलगद्दस्स । एवमेव सो भिक्खवे इधेक्कच्चे मोघपुरिसा धम्मं परियापुणान्ति सुत्तं...पे०...वेदह्णं, ते तं धम्मं परियापुणित्वा तेसं धम्मानं पज्जाय अत्थं न उपपरिक्खन्ति, तेसं ते धम्मा पज्जाय अत्थं अनुपपरिक्खन्तं न निब्भानं खमन्ति, ते उपारंमानिसंसा चेय धम्मं परियापुणन्ति इतिवादप्पमोक्खानिसंसा च । यस्स च^२— त्थाय धम्मं परियापुणन्ति तं च^३स्स अत्थं नानुभोन्ति । तेसं ते धम्मा दुग्गहीता दीघरत्तं अहिताय दुक्खाय संवत्तन्ति । तं किरस्स हेतु ? दुग्गहितत्ता भिक्खवे धम्मानं” [म० १.१३३-३४] ति ।

या पन सुग्गहीता सीलक्खन्धादिपरिपूर्^३ येव आक्खमानेन परियापुटा न उपारंमादिहेतु, अयं निरसरणत्था । यं संधाय वुत्तं— “तेसं ते धम्मा सुग्गहीता दीघरत्तं हिताय सुखाय संवत्तन्ति । तं किरस्स हेतु ? सुग्गहीतत्ता भिक्खवे धम्मानं” [म० १.१३४] ति ।

यं पन परिज्जातक्खंधो पहीनकिलेसो मावितमग्गो [24] पटिविद्धाकुप्पो सच्छिकतनिरोधो खीणासवो केवलं पवेणिपालनत्थाय वंसानुरक्खणत्थाय परियापुणाति, अयं भण्डागारिकपरियत्ती ति ।^४

१ See १.५१ above. २ M., सि० omit. ३ सि०, म० परिवत्तित्वा. ४ M., सि०, सी० म० — परिपूर्ति. ५ सि० inserts after this एवमेव तांस्सु पिट्ठेसु तिविधो परियत्तिभेदो वेदितव्वो ।

(५९) विनये पन सुण्णटिपन्नो भिक्खु सीलसंपदं निस्साय तिरसो विज्जा पापुणाति, तासं येव च तत्थ पभेदवचनतो । सुत्ते सुण्णटिपन्नो समाधिसंपदं निस्साय छल्लभिज्जा पापुणाति, तासं येव च तत्थ पभेदवचनतो । अभिधम्मे सुण्णटिपन्नो पज्जासंपदं निस्साय चतस्सो पटिसंमिदा पापुणाति तासं च तत्थेव पभेदवचनतो । एवमेतेसु सुण्णटिपन्नो यथाक्कमेन इमं विजात्तय-छल्लभिज्जा-चतुर्पाटिसंमिदा-पभेदसंपत्तिं पापुणाति ।

विनये पन दुण्णटिपन्नो अननुज्जातमुखसंकरस-अत्थरण-पापुरणादिसंकरस-सामञ्जसो पाटिक्खित्तैसु उपादिन्नफस्सेसु अनवज्जसज्जी होति । वुत्तं पि हेतं— “तथाहं भगवता धम्मं देसितं आजानामि, यथा ये^१मे अन्तरायिका धम्मा वुत्ता भगवता ते पटिसेवतो नालं अन्तरायाया” [म० १.१३०] ति । ततो दुस्सील-मावं पापुणाति । सुत्ते दुण्णटिपन्नो “चत्तारो^२मे भिक्खवे पुग्गला सन्तो संविज्जमाना लोकस्मि^३” [अं० २.२०५] ति^४ आदीसु अधिष्णायं अजानन्तो दुग्गहीतं गण्हाति । यं संघाय वुत्तं— “अत्तना दुग्गहीतेन अग्गे चेव अध्माचिक्खति अत्तानं च खनति बहं च अपुज्जं पसवती” ति । ततो मिच्छादिद्विं पापुणाति । अभिधम्मे दुण्णटिपन्नो धम्मचिन्तं^५ अतिधावन्तो अचिन्तेय्यानि पि चिन्तेति, ततो चित्तायिक्खेपं पापुणाति । वुत्तं हेतं— “चत्तारि^६मानि भिक्खवे अचिन्तेय्यानि, न चिन्तेतब्बानि, यानि चिन्तेन्तो उम्मादस्स विषातस्स भागी अस्सा” [अं० २.८०] ति । एवमेतेसु दुण्णटिपन्नो यथाक्कमेन इमं दुस्सीलभाव-मिच्छादिद्विंता-चित्त-विक्लेपभेदं विपत्तिं पापुणाति ।

(६०) एत्तावता

परियाप्तिभेदं संपत्तिं विपत्तिं चा पि यं यहिं ।

पापुणाति यथा भिक्खु तं पि सब्बं विमाधये^७ति ॥

अयं पि गत्था वुत्तत्था होति । एयं नानप्पकारतो पिटकानि जत्था तेसं वसेन सब्बमेतं संगग्रहमानं तीणि पिटकानि होन्ति ।

(६१) [25] कथं निकायतो पञ्च निकाया ति ? सध्वमेव हेतं दीधनिकायो मज्झिमनिकायो संयुत्तनिकायो अंगुत्तरनिकायो खुद्दकनिकायो ति पञ्चप्प-मेदो होति ।

(६२) तत्थ कतमो दीधनिकायो ? तिवग्ग-संगहानि ब्रह्मजालादीनि चतु-स्तिसं वुत्तानि ।

चतुत्तिसेव मुत्तन्ता तिवग्गो यस्स संगहो ।

एस दीधनिकायो ति पटमो अनुलोमिको ॥

१ सी०, सि०, म०-अनुज्जात but M.-अननुज्जात. २ Cf. दी० ३.२३२ म० १.३४१. ३ म०- १.१३३. ४ सी०- धम्मचिन्तं. ५ See १.५१ above.

कस्मा पनेस दीधनिकायो ति बुञ्चति ? दीधण्यमाणानं सुत्तानं समूहतो च निवासतो च । समूहनिवासा हि निकायो ति पबुञ्चन्ति । “नाहं भिक्खवे अञ्जं एकनिकायं पि समनुपस्सामि एवं-चित्तं यथयिदं भिक्खवे तिरच्छानगता पाणा, पोणिकनिकायो, चिक्खल्लिकनिकायो” ति । एवमादीहि चेत्य साधकानि सासनतो लोकतो च । एवं सेसानं पि निकायमात्रे वचनत्थो वेदितव्यो ।

(६३) कतमो मण्डिमनिकायो ? मण्डिमण्यमाणानि पंचदस-वग्गसंगहानि मूलपरियायसुत्तादीनि दियद्वसत्तं द्वे च सुत्तानि ।

दियद्वसत्तसुत्तन्ता द्वे च सुत्तानि यत्थ सो ।

निकायो मण्डिमो पञ्च-दसवग्गपरिगहो ॥

(६३ अ) कतमो संयुत्तनिकायो ? देवतासंयुत्तादियसेन ठितानि ओधतरणा-दीनि सत्त सुत्तसहस्सानि सत्तसुत्तसत्तानि द्वासट्ठि चैव सुत्तानि ।

सत्त सुत्तसहस्सानि सत्त सुत्तसत्तानि च ।

द्वासट्ठि चैव सुत्तन्ता एसो संयुत्तसंगहो ॥

(६४) कतमो अंगुत्तरनिकायो ? एकेकअंगातिरेकवसेन ठितानि चित्त-परियादानादीनि नव सुत्तसहस्सानि पञ्च सुत्तसत्तानि सत्तपञ्चासं च सुत्तानि ।

नव सुत्तसहस्सानि पञ्च सुत्तसत्तानि च ।

सत्तपञ्चाससुत्तानि संखा अंगुत्तरे अयं ॥

(६५) [26] कतमो खुदकनिकायो ? सकलं विनयपिटकं, अभिधम्मपिटकं, खुदकपाठे-धम्मपदादयो च पुब्बे दस्सिता पञ्चदसण्यभेदा; उपेत्या चत्तारो निकाये अवसेसं बुद्धवचनं ति ।

उपेत्या चत्तारो पेटे निकाये दीध-आदिके ।

तदञ्जं बुद्धवचनं निकायो खुदको मतो ति ॥

(६६) कथं अंगवसेन नव अंगानी ति ? सब्बमेय हि’दं ‘सुत्तं गेय्यं वेय्याकरणं गाथा उदानं इतिवुत्तकं जातकं अब्भुतधम्मं वेदहं’ ति नवङ्गण्यभेदं होति ।

तथ उपतोविमंग-निदेस-खन्धक-परिवारा सुत्तनिपाते मंगलसुत्त-रतनसुत्त-नालकसुत्त-तुवट्टकसुत्तादीनि अञ्जं पि च सुत्तन्तनामकं तथागतवचनं सुत्तं ति वेदितव्वं । सव्वं पि सगाथकं सुत्तं गेय्यं ति वेदितव्वं । विसेसेन संयुत्ते सकलो पि सगाथकवग्गो । सकलं पि अभिधम्मपिटकं, निगायकसुत्तं, यं च अञ्जं अट्ठहि अंगेहि असंगहितं बुद्धवचनं, तं वेय्याकरणं ति वेदितव्वं । धम्मपद-थेरगाथा-थेरीगाथा सुत्तनिपाते नो-सुत्तनामिका सुद्धिकगाथा च गाथा ति वेदितव्वं । सोमनस्सजाणमयिक-गाथापटिसंयुत्ता द्वे-असीति सुत्तन्ता उदानं ति वेदितव्वं । ‘बुत्तं हेतं मगवता’ति आदिनयण्यत्ता दसुत्तरसत्तसुत्तन्ता इतिवुत्तकं ति वेदि-

तब्बं । अपण्णकजातकादीनि पञ्चासाधिकानि पञ्च जातकसतानि जातकं ति वेदि-
तब्बं । “चत्तारो”मे भिक्खवे अच्छरिया अब्भुतधम्मा आनन्दे” [अ० २.
१३२] ति आदिनयपवत्ता सब्बे पि अच्छरियव्भुतधम्म-पदिसंयुत्ता सुत्तन्ता अब्भुत-
धम्मं ति वेदितव्वा । चुल्लवेदल्लं-महावेदल्लं-सम्मादिट्ठिं-सकपपहं-संखारभाजिनियं-
महापुण्णममुत्तादयो सव्वे पि वेदं च तुट्ठिं च लद्धा लद्धा पुच्छितमुत्तन्ता वेदल्लं
ति वेदितव्वा । एवमेतं अंगतो नव अंगानि ।

(६७) कथं धम्मक्खन्धतो चतुरासीति धम्मक्खन्धसहस्सानी ति ? सव्वमेव
हि’दं बुद्धवचनं

[27] द्वासीति बुद्धतो गण्हि द्वे सहस्सानि भिक्खुतो ।

चतुरासीति सहस्सानि ये’मे धम्मा पवत्तिनो ति ॥

एवं परिदीपितधम्मक्खन्धवसेन चतुरासीतिसहस्सपमेदं होति । तत्थ एका-
नुसंधिकं सुत्तं एको धम्मक्खन्धो । यं अनेकानुसंधिकं तत्थ अनुसन्धिवसेन धम्म-
क्खन्धगणना । गाथावन्धेसु पञ्चापुच्छनं एको धम्मक्खन्धो, विस्सज्जनं एको ।
अभिधम्मे एकमेकं तिकदुकभाजनं एकमेकं च चित्तवारभाजनं एको धम्मक्खन्धो ।
विनये अत्थि वत्थु, अत्थि मात्तिका, अत्थि पदभाजनियं, अत्थि आपत्ति, अत्थि
अनापत्ति, अत्थि अन्तरापत्ति, अत्थि तिकच्छेदो । तत्थ एकमेको कोट्टासी एक-
मेको धम्मक्खन्धो ति वेदितव्वो । एवं धम्मक्खन्धतो चतुरासीति धम्मक्खन्ध-
सहस्सानि ।

(६८) एवमेतं सव्वं पि बुद्धवचनं पंचसतिकसंगीतिकाले संगायन्तेन महा-
कस्सपमुखेन वसीगणेन इदं पठमबुद्धवचनं, इदं मज्झिमबुद्धवचनं, इदं पच्छिम-
बुद्धवचनं, इदं विनयापिटकं, इदं सुत्तन्तपिटकं, इदं अमिधम्मपिटकं, अयं दीघ-
निकायो ... पे० ... अयं खुद्दकनिकायो, इमानि सुत्तादीनि नवंगानि, इमानि
चतुरासीति-धम्मक्खन्धसहस्सानी ति इमं पमेदं वक्तव्यपेत्वा च संगीतं । न केवलं
च इममेव अज्जं पि उद्दानसंगह-वग्गसंगह-पेय्याल्लसंगह-एकनिपात-दुकनिपातादि-
निपातसंगह-संयुत्तसंगह-पञ्चाससंगहादिमनेकविधं, तीसु पिटकेसु सन्दिस्समानं
संगहपमेदं वक्तव्यपेत्वा च सत्तहि मासेहि संगीतं । संगीतिपरियोसने च’स्स इदं
महाकस्सपत्थेरेन दस्सलस्स सासनं पंचवस्ससहस्सपरिमाणकालं पवत्तनसमत्थं कत्तं
ति संजातप्पमोदा साधुकारं विद्य ददमाना अयं महापठत्री उदकपरियन्तं कत्वा
अनेकप्पकारं संकप्पि संपप्पि संपवेधि । अनेकानि च अच्छरियाणि पातुरहेसुं ।

१ म० १.२९९; १.२९२; १.४६. २ दी० २.२६३. ३ म० ३.९९ gives
संखारप्पत्तिवत्त, ४ म० ३.१५. ५ Ms., PTS.-omit. ६ सि० adds
hereafter अत्थि अत्तेकिच्छो अत्थि सत्तेकिच्छो. ७ सी०, म०-insert hereafter
अयं धम्मो, अयं विनयो.

(६९) एवं सङ्गीति पनेत्य अयं अभिधम्मो पिटकतो अभिधम्मपिटकं, निका-
यतो खुदकनिकायो [28], अंगतो वेय्याकरणं, धम्मकखन्धतो कतिपयानि धम्म-
कखन्धसहस्सानि होति । तं धारयन्तेसु भिक्खुसु पुब्बे एको भिक्खु सव्वसामा-
यिकपरिसाय निसीदत्वा अभिधम्मतो सुत्तं आहरत्वा धम्मं कथेन्तो “रूपकखन्धो
अव्याकतो, चत्तारो खन्धा सिया कुसला सिया अकुसला सिया अव्याकता; दसा-
यतना अव्याकता, द्वे आयतनानि सिया कुसला सिया अकुसला सिया अव्याकता;
सोळसधातुयो अव्याकता, द्वे धातुयो सिया कुसला सिया अकुसला
सिया अव्याकता; समुदयसच्चं अकुसलं, मग्गसच्चं कुसलं, निरोधसच्चं अव्याकतं,
दुक्खसच्चं सिया कुसलं सिया अकुसलं सिया अव्याकतं; दसिन्द्रिया अव्याकता,
सोमनस्सिन्द्रियं अकुसलं, अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं कुसलं, चत्तारिन्द्रियानि सिया
कुसला सिया अव्याकता, छ इन्द्रियानि सिया कुसला सिया अकुसला सिया
अव्याकता” ति धम्मकथं कथेसि ।

(७०) तस्मिं ठाने एको भिक्खु निसिन्नो ‘धम्मकथिकं त्वं सिनेरं परि-
क्खिपन्तो पिय दीवमुत्तं आहरसि, किं सुत्तं नामेतं’ ति आह । ‘अभिधम्ममुत्तं नाम
आवुसो’ ति । ‘अभिधम्ममुत्तं कस्मा आहरसि ? किं अज्जं बुद्धमासितं सुत्तं आह-
रितुं न वद्वती’ ति ? ‘अभिधम्मे केन भासितो’ ति ? ‘न एसो बुद्धमासितो’ ति ।
‘किं पन ने आवुसो विनयपिटकं उग्गहितं’ ति ? ‘न उग्गहितं आवुसो’ ति ।
‘अधिनयधारिताय मज्जे त्वं अजानन्तो एवं वदेसी’ ति । ‘विनयमज्जेव आवुसो
उग्गहितं’ ति । ‘तं पि ते दुग्गहितं, परिसपरियन्ते निसीदित्वा निहायन्तेन उग्गहितं
भविस्सति; तुम्हादिने हि पञ्चाजेन्तो वा उपसंपादेन्तो वा सातिसारो होति’ ।
‘किं कारणा ?’ ‘विनयमत्तस्म पि दुग्गहितत्ता; युत्तं हेतं’ — “तत्थ अनापत्ति, न
विधग्गेतुकामो इव ताव सुत्तन्तं वा गाथायो वा अभिधम्मं वा परियापुणस्सु, पच्छा
पि विनयं परियापुणस्ससी” ति । “सुत्तन्ते ओकासं कारापेत्वा अभिधम्मं वा विनयं
वा पुच्छति, अभिधम्मे ओकासं कारापेत्वा सुत्तन्तं वा विनयं वा पुच्छति, विनये
ओकासं कारापेत्वा सुत्तन्तं वा अभिधम्मं वा पुच्छती” ति । त्वं पन एत्तकं पि न
जानासी’ ति एत्तकेना पि परवादी निग्गहितो होति ।

(७१) महागोभिंगमुत्तं पन इतो पि बलवतरं । तत्र हि धम्मसेनापति सारि-
पुत्तथेरो अज्जमज्जं पुच्छितपट्ठं च विस्सज्जनं च आरोचेत्तु सत्थु सन्तिकं गत्वा
महामोग्गलान्तथेरस्स विस्सज्जनं आरोचेन्तो [29] “इधावुसो सारिपुत्त द्वे भिक्खू
अभिधम्मकथं कथेन्ति, ते अज्जमज्जं पट्ठं पुच्छन्ति, अज्जमज्जस्स पट्ठं पुट्ठा

१. All authorities except PTS read होमि; PTS होति.

२ वि०- ६२, ७३, ९०, ११२, १२५.

३. वि०- ४.१४४.

४ वि०- ४, ३४४, ५ म०- १.२१२ (Sutta No. 32). ६ म०- १.२१८.

विस्सज्जेन्ति, नो च संसादेन्ति, धम्मिका च नेसं कथा पवत्तनी होति, एवरूपेन खो आवुसो, सारिपुत्त, भिक्खुना गोसिंघसाल्लवनं सोमेय्या” ति आह । सत्था आभिधम्मिका नाम मम सासनं परिवाहिरा ति अवत्वा सुवण्णालिंघोसदिसं गीवं उन्नमेत्वा पुण्णचन्द-सस्सिरिकं महामुखं पूरेत्वा ब्रह्मघोसं निच्छरेन्तो “साधु साधु सारिपुत्ता” ति महामोग्गह्छानत्थेरस्स साधुकारं दत्वा “यथा तं मोग्गह्छानो व सम्मा व्याकरमानो व्याकरेव्य, मोग्गह्छानो हि सारिपुत्त धम्मकथिको” [म० १.२१८] ति आह ।

(७२) आभिधम्मिका भिक्खू येव हि किर धम्मकथिका नाम, अवसेसा धम्मं कथेन्ता पि न धम्मकथिका । कस्मा ? ते हि धम्मकथं कथेन्ता कम्मन्तरं विपाक-न्तरं रूपारूपपरिच्छेदं धम्मन्तरं आलोळित्वा कथेन्ति । आभिधम्मिका पन धम्मन्तरं न आलोळेन्ति । तस्मा आभिधम्मिको भिक्खु धम्मं कथेतु वा मा वा, पुच्छित्तकाले पन पढं कथेस्सती ति । अबमेव किर एकन्तधम्मकथिको नामा ति । इदं सन्धाय सत्था साधुकारं दत्वा ‘मुकथितं मोग्गह्छानेना’ ति आह । अभिधम्मं पट्टिवाहन्तो इमस्मिं जिनचक्रे पहरं देति, सव्वज्जुतयाणं पट्टिवाहति, सत्थु वेसारज्ज-याणं पट्टिनिर्वसेति, सोतुकामं पारयं विसंवादेति, अरियमग्गे आवरणं बन्धति, अट्टारससु भेदकरकथुं एकस्मिं गुण्दिस्सन्ति उक्खेपनियकम्म-निस्सयैकम्म-तज्ज-नीयकम्ममारदो होति । तं तं कम्मं कत्वा उय्योजेतव्वो ‘गच्छ विधासादो हुत्वा जीविस्ससी’ ति ।

(७३) अथापि एवं वदेव्य—‘सच्चे अभिधम्मो बुद्धमासितो, यथा अनेकेसु सुत्तसहस्सेसु “एकं समयं भगवा राजगहे विहरती” ति आदिना नयेन निदानं सज्जितं, एवं अस्सा पि निदानं सज्जितं भवेय्या’ ति । सो ‘जातक-सुत्तनिपात-धम्म-पदादीनं एवरूपं निदानं नत्थि, न चेतानि बुद्धमासितानी ?’ ति पट्टिक्खपित्वा उत्तरं पि एवं वत्तव्वो—‘पण्डित, अभिधम्मो नामेस सव्वज्जुबुद्धानं येव विसयो, न अज्जेसं विसयो । बुद्धानं हि लोक्कन्ति पाकटा, अभिजाति पाकटा, अभि-संनोधि पाकटा, धम्मचक्रकप्पवत्तनं पाकटं । [30] थमकपट्टिहारियं पाकटं, निदिक्कमो पाकटो, देवलोके देसितमावो पाकटो, देवरोहणं पाकटं । यथा नाम चक्रवत्तिरज्जो हत्थिरतनं वा अस्सरतनं वा थेनेत्वा यानके योजेत्वा विचरणं नाम अट्टानं अकारणं; चक्ररतनं वा पन थेनेत्वा पल्लसकटे ओलम्बेत्वा विचरणं नाम अट्टानं अकारणं; योजनपमाणं ओभासनसमर्थं मणिरतनं वा पन कप्पासपच्छियं पक्खिपित्वा वल्लंजनं नाम अट्टानं अकारणं;

१ सि०— विसंवादेन्ति, म०— संसरन्ति. २ सि०— सुवण्णालिग. सी०, म०, PTS— सुवण्णालिग; see note on this in १.८. ३ M.— अतिमन्तेति. ४ V.ii.204 = Vin; Texts iii. 266; also V. i.354. ५ सी०, न०— omit.

कस्मा ? राजारहमण्डताय; एवमेव अभिधम्मो नाम अज्जेसं अ-विसयो, सव्वज्जु-
बुद्धानं येव विसयो । तेसं वसेन देसितव्वदेसना । बुद्धानं हि ओक्कन्ति पाकटा...
पे०... देवोरोहणं पाकटं । अभिधम्मस्स निदानकिच्चं नाम नत्थि पण्डिता'ति । न
हि सक्का एवं बुत्ते परवादिना सहधम्मिकं उदाहरणं उदाहरितुं ।

(७४) मण्डलारामवासी तिससमूत्तिथेरो पन महोवोधिनिदानो एस अभि-
धम्मो नामा ति दस्सेतुं “येन स्वाहं भिक्खवे विहारेन पठमामिसंबुद्धो विहरामि-
तस्स पदेसेन विहासि” ति इमं पदेसविहारसुत्तन्तं [सं० ५.१२] आहरित्वा कथेसि ।

(७५) दसविधो हि पदेसो नाम— खन्धपदेसो, आयतनपदेसो, धातुपदेसो,
सत्त्वपदेसो, इन्द्रियपदेसो, पञ्चाकारपदेसो, सतिपट्टानपदेसो, ज्ञानपदेसो, नामपदेसो,
धम्मपदेसो ति । तेसु सत्त्वा महोवोधिमण्डे पञ्चखन्धे निष्पदेसतो पटिविज्झि, इमं
तेमासं वेदनाखन्धवसेनेव विहासि । द्वादसायतनानि अट्टारसधातुयो निष्पदेसेन
पटिविज्झि । इमं तेमासं धम्मायतने वेदनावसेन धम्मधातुयं च वेदनावसेनेव
विहासि । चत्तारि सच्चानि निष्पदेसेन पटिविज्झि, इमं तेमासं दुक्खसत्त्वे वेदनावसेनेव
विहासि । त्रयीसतिन्द्रियाणि निष्पदेसेन पटिविज्झि, इमं तेमासं वेदनापञ्चके इन्द्रिय-
वसेनेव विहासि । द्वादसपदिकं पञ्चाकारयट्ठं निष्पदेसेन पटिविज्झि, इमं तेमासं
फस्सपञ्चवेदनावसेनेव विहासि । चत्तारो सतिपट्टाने निष्पदेसेन पटिविज्झि, इमं
तेमासं वेदनासतिपट्टानवसेनेव विहासि । [३१] चत्तारि ज्ञानानि निष्पदेसेन
पटिविज्झि, इमं तेमासं ज्ञानेगसु वेदनावसेनेव विहासि । नामं निष्पदेसेन पटिविज्झि,
इमं तेमासं तत्त्व वेदनावसेनेव विहासि । धम्मे निष्पदेसेनेव पटिविज्झि, इमं तेमासं
वेदनातिकवसेनेव विहासी ति । एवं थेरो पदेसविहारसुत्तन्तवसेन अभिधम्मस्स
निदानं कथेसि ।

(७६) गामवासी सुम्वेनदेवत्थेरो पन हेट्ठा-ल्लोहपासादे धम्मं परिवत्तेन्तो
“अयं परवादी याहा पग्गवद् अरज्जे कन्दन्तो विय, असक्खिकं अट्ठं करोन्तो विय च,
अभिधम्मे निदानस्स अत्थिमायं पि न जानाती” ति कत्वा निदानं कथेन्तो एवमाह—
“एकं समयं भगवा देवेसु विहरति तावत्तिसेसु पारिच्छत्तकमूले पण्डुकम्बलसिलायं ।
तत्र सो भगवा देवानं तावत्तिसानं अभिधम्मकथं कथेसि— “कुसला धम्मा, अकुसला
धम्मा, अन्याकता धम्मा” ति ।

(७७) अज्जेसु पन सुत्तेसु एकमेव निदानं । अभिधम्मे द्वे निदानानि—
अधिगमनिदानं च देसनानिदानं चा ति । तत्त्व अधिगमनिदानं दीपकरदसवल्लो-
पट्टाय याव महोवोधिपल्लंका वेदितव्यं । देसनानिदानं याव धम्मवक्कणवत्तना ।
एवं उभयनिदानसंपन्नस्स पन'स्स अभिधम्मस्स निदानकोसल्लयं इदं ताव पञ्च-
कम्मं वेदितव्यं—

१ सि०— तिससुत्तथेरो. २ See also वेसु० १७.९. ३ सी०, म०, M—
फस्सपञ्चाया. ४ सि०— सुधम्म०. ५ सि०, म०— पण्डा०.

(७८) अयं अभिधम्मो नाम केन पमायितो ? कथं परिपाचितो ? कथं अधिगतो ? कदा अधिगतो ? केन अधिगतो ? कथं विचितो ? कदा विचितो ? केन विचितो ? कथं देसितो ? कस्स^१त्थाय देसितो ? किमत्थं देसितो ? केहि पटिग्गहितो ? के सिक्खन्ति ? के सिक्खितसिक्खा ? के धरेन्ति ? कस्स वचनं ? केनामतो ति ?

(७९) तत्रिदं विस्सज्जनं । केन पमायितो ति बोधिअभिनीहारसङ्घायं पमायितो । कथं परिपाचितो ति अङ्गुल्लवकेसु जातकस्सेसु । कथं अधिगतो ति बोधिमूले । कदा अधिगतो ति विस्सज्जपुण्णमासियं । केन अधिगतो ति स्वयञ्जुद्धेन । कथं विचितो ति बोधिमण्डे । [32] कदा विचितो ति रतनयरसत्ताहे । केन विचितो ति स्वयञ्जुद्धेन । कथं देसितो ति देयेसु तावत्तिसेसु । कस्स^२त्थाय देसितो ति देवतानं । किमत्थं देसितो ति चतुरोध-
नित्थरणत्थं । केहि पटिग्गहितो ति देयेहि । के सिक्खन्ती ति सेक्खा पुत्थुज्जन-
कल्याणा च । के सिक्खितसिक्खा ति अरहत्तो खीणासवा । के धरेन्ती ति येसं वत्तति^३ ते धरेन्ति । कस्स वचनं ति भगवतो वचनं, अरहत्तो सम्मासंनुद्धस्स ।
केनामतो ति आचरियपरम्पराय ।

(८०) अयं हि सारिपुत्तथेरो^४ भद्विजि सोमितो पियजाली पियपालो पियदस्सी कोसियपुत्तो सिग्गवो सन्देहो मोग्गलिपुत्तो सुदत्तो^५ धम्मियो दासकू सोणको रेयतो ति एवमादीहि याय तत्तियसंगीतिकाला आमतो । ततो उद्धं तेसं येव सिस्सानुसिस्सेही ति एवं ताव जम्बुदीपतले आचरियपरम्पराय आमतो । इमं पन दीपं— ततो

महिन्दो इट्ठियो उत्तियो भद्वनामो च संबलो^६ ।

एते नागा महापज्जा जुंनुदीपा इधागता ति ।

इमेहि महानागेहि आमतो । ततो उद्धं तेसं येव सिस्सानुसिस्ससंस्साताय आचरिय-
परंपराय यावज्जकाला आमतो ।

(८१) एवं आमतस्स पन^७स्स यं तं दीपंकरदसवलतो पट्ठाया याव महाबो-
धिपल्लङ्का अधिगमनिदानं, याव धम्मचक्रप्पवत्तना देसनानिदानं च वुत्तं, तस्स आयिमाकत्थं अयमानुपुत्थी कथा वेदितव्या— इतो फिर कप्पसतसहस्साधिकानं

१ सी०—बोधिअभिनीहारसंघाय. M., बोधिअभिनीहार संघाय. २ M.—अङ्गुल्लवकु.
३ म०, सी०— ये संवत्तन्ति; सि०— येसं वत्तन्ति. ४ See N. Dutt, Aspects
of Hinayāna and Mahāyāna Buddhism p.17, n. 5. ५ सि०—
तिस्सदत्तो; M, PTS-विसुदत्तो. ६ म०— ततो महिन्दो इट्ठियो उट्ठियो संबलो तथा ण-
पण्डितो भद्वनामो (सी०— भद्वसालो) च. Also cf समन्त० p.58.

चतुर्त्र असंख्येयानं मत्स्यके अमरवती नाम नगरं अहोसि । तस्य सुमेधो^१ नाम ब्राह्मणो पटिवसति उभतो सुजातो, मातितो च पितितो च, संसुद्धगहणिको, याव सत्तमा कुलपरिवृष्टा अक्खित्तो अनुपकुट्टो जातिवादेन, अभिरूपो दस्सनीयो पासादिको परमाय वण्णयोक्खरताय समन्नागतो । सो अज्जं कम्मं अकत्वा ब्राह्मणसिप्पमेव उग्गहि । तस्स दहरकाले येव मातापितरो कालमकंमु । अथ^२स्स रासिवड्डको अमच्चो आयपोत्थकं आहरित्वा सुवण्णरजतमणिमुत्तादिमरिते गच्चे विवरित्वा 'एत्तकं ते कुमार मातुसन्तकं, एत्तकं पितुसन्तिकं, एत्तकं अय्यक-पय्यकादीनं^३ ति याव सत्तमा कुलपरिवृष्टा धनं आचिक्खित्वा एतं पटिपज्जाही'ति आह । सुमेधपण्डितो चिन्तेसि— 'इमं धनं सहरित्वा मय्हं पितुपितामहादयो परलोकं गच्छन्ता एककहापणं पि गहेत्वा न गता, मया पन गहेत्वा गमनकारणं कातुं वट्ठी'ति रज्जो आरोचेत्वा नगरे भिरि चराफेत्वा महाजनस्स दानं दत्वा तापसपञ्चजं पव्वजि^४ ।

(८२) इमरिं दाने सुमेधकथा कथेतव्वा । पुत्तं हेतं बुद्धवंसे^५—

कप्पे च सतसहस्से चतुरो च असंखिये ।

अमरं नाम नगरं दस्सनेन्यं मनोरमं ॥

... ..

... ..

अब्भन्तरिहि सत्तहि अभिज्जम्वलं पापुणि^६ ति ॥

(८३) तस्य^७ "अस्समो मुक्तो मय्हं पण्णसाला सुमापितो" ति^८ इमाय पाळिया सुमेध-पण्डितेन 'पव्वजिस्सामी' ति निक्खमन्तेन अस्समपण्णसाला चंक्रमा सहर्था मापिता विय वुत्ती । वीसतिवस्ससहस्सानि आदू ति ।

१ Read D. Kosambi's निदानकथा or Bom. Uni. Ed. §§3-72 excepting the prose comment in §§4-9, 17-39; excepting gāthās in §§40-70, and excepting §71 and the first and last sentences in §72. २ सि०— अय्यक— अय्यिकानं; म०, सी०— अय्यकपय्यकानं. ३ निदा० inserts hereafter इमस्स पन अथस्स आविभावर्थं. ४ बुद्धवंस, गाथा— २.१-३४; निदानकथा— गाथा only, without prose, in §§4-9. ५ बुद्धवंस २.३४ ends here. ६-६ निदा० omits. ७ सि०— सहगता. ८ निदानकथा [§§१०-१६] followed by बुद्धवंस २.३५-२१९ [= gāthā portion only in निदा० §§१७-३९] which are further followed by the prose portion only (without gāthās) in निदा० §§४०-७०. ९ निदानकथा §७० (without verse) ends here.

(८४) तस्स पन भगवतो ओरभागे^१ ठपेत्वा पन इमं अम्हाकं सम्मासम्बुद्धं
अज्जो बुद्धो नाम नथी ति ।... ..
एवं महापठवीकम्पनानि^२ महापुज्जानं कत्वा आयुपरियोसाने इतो चुतो तुसित-
भवने निव्वत्ति ।

(८५) तत्थ अज्जे देवे दसहि ठानेहि अधिगण्हित्वा यावतायुक् दिव्वसंपत्तिं
अनुभवन्तो मनुस्सगण-[३३]-नाय सट्ठिवस्ससतसहस्साधिकानि^३ सत्तपञ्जासवस्स-
कोटियो^४ इदानी सत्तहि दिवसेहि आयुक्खयं पापुण्हिस्सती ति बत्थानि क्खिलिस्सन्ति,
माला मिलायन्ति, कच्छेहि सेदा मुच्चिन्ति^५, काये वेवण्हियं ओक्कमति, देवो देवामने न
सण्ठहती ति इमेसु पञ्चसु पुव्वनिमित्तेसु^६ उप्पन्नेसु तानि दिस्वा 'सुज्जा वत भो^७ सग्गा
भविस्सन्ती' ति संवेगजाताहि देवताहि महासत्तस्स पूरितपारमिभावं जत्वा, इमस्मिं
इदानी अज्जं देवलोकं अनुपगन्त्वा मनुस्सलोके उप्पजित्वा बुद्धभावं पत्ते, पुज्जानि
कत्वा चुता चुता मनुस्सा देवलोकं परिपूरेस्सन्ती ति चिन्तेत्वा

यतो^८ हं तुसिते काये संतुसितो नाम^९ हं तदा ।

दससहस्सी समागन्त्वा याचन्ति पञ्जलीं^{१०} मम ॥

कालो यं ते^{११} महावीर उप्पज्ज मातुकुच्छियं ।

सदेवकं तारयन्तो बुद्धस्सु अमतं पदं ति ॥

एवं बुद्धभावाय आयाचितो कालं, दीपं, देसं, कुलं, जनेत्तिया आयुपरिमाणं ति
इमानि पञ्च महाविलोकैकानि विलोकित्वा कतसन्निट्ठानो ततो चुतो स्वयंराजकुले
पटिसन्धि गहेत्वा तत्थ महासम्पात्तिया परिचारियमानो^{१२} अनुक्कमेन मद्रथोन्ध्वनं
अनुपापुणि ।

(८६) इमस्मिं अन्तरे "सतो सम्पजानो आनन्द बोधिसत्तो तुसितवाया
चवित्वा मातुकुच्छि ओक्कमती" [म० ३.११९] ति आदीनं सुत्तपदानं चैव तेसं
अट्ठकथाय वसेन कित्तारो वेदितव्यो ।

(८७) सो तिण्णं उत्तुनं अनुच्छविकेसु तीसु पासादेसु देवलोकसिरिं विय
रजसिरिं अनुमयमानो उत्थानकीलाय गमनसमये अनुक्कमेन जिण्णव्याधिमत्त-

१-१ §७१ and first sentence of §७२ of निदा० are not found here; निदा० §७२ reads कस्सपस्स पन भगवतो अपरभागे. २ End of निदान §७२ (except the last sentence) ३ सी०, M. omit; म० omits वस्स. ४ सि०, M.- मुच्चन्ति. ५ निदानकथा §७३ does not specify these. Further compare निदा० §§73-158 with our १.८५-८९. ६ M., PTS- नो. ७ सि०, म०- अजली. ८ म०, सि०- देव. ९ निदानकथा §७४. १० सी०, M.- परिहारियमानो; म०- अपरिहारियमानो.

संखाते तयो देवदूते दिस्वा संजातसंवेगो निवृत्तित्वा चतुर्थवारे पञ्चजितं दिस्वा 'साधु पञ्चज्जा'ति पञ्चजाय हविं उप्पादेत्वा उय्यानं गन्त्वा तत्थ दिवसं खेपेत्वा मंगलपोस्खरणीतीरे निसिन्नो कण्णकवेसं गहेत्वा आगतेन विस्सकम्मेन देवपुत्तेन अलंकृतपटियत्तो [34] राहुलकुर्मरस्स जातसासनं सुत्वा पुत्तासिनेहस्स बलवभावं जत्वा 'याव इमं वन्धनं न वड्ढति तावदेव नं छिन्दिस्सामी'ति चिन्तेत्वा सायं नगरं पविसन्तो

निव्वुता नून सा माता निव्वुतो नून सो पिता ।

निव्वुता नून सा नारी यस्सायं ईदिसो पतीति ॥

किसाणोत्तमिया नाम पितुच्छाधीताय मासितं इमं गाथं सुत्वा, 'अहं इमाय निव्वुतपदं सावितो' ति गीवतो त्तसहस्सग्घनिकं मुत्ताहारं मुञ्चित्वा, तस्सा पेसेत्वा, अत्तनो भवनं पविसित्वा, सिरिसवने निसिन्नो निद्रावसेन नाटकानं विष्णकारं दिस्वा, निव्विजहदयो छन्नं उट्ठापेत्वा, कन्धकं आहरापेत्वा, कन्धकं आरुह, छन्नसहायो दससहरिसलोकधातूहि देवताहि कतपरिवारो महाभिनिक्खमनं निक्खमित्वा, तेनेव रत्तावसेसेन तीणि महारज्जानि अत्तिकम्म अनोमानदीतीरे पञ्चजित्वा, अनुक्कमेन राजगहं गन्त्वा, तत्थ पिण्डाय चरित्वा, पण्डवपथ्वतपथ्वरे निसिन्नो मगधराजेन रज्जेन निमन्तियमानो तं पटिविखपित्वा, सब्बञ्जुत्तं पत्वा तस्स विजितं आगमनत्थाय तेन गहितपटिञ्जो, आळारं च उट्ठकं च उपसंक्रमित्वा, तेषं सन्तिके अधिगतविसेसेन अपरितुट्ठो छव्वस्सानि महापथानं पदहित्वा, विसालपुण्णमदिवसे पातो व सेनानिगमे सुजाताय दिसे पायसं परिमुञ्चित्वा, नेरञ्जराय नदिद्या सुवण्णपातो पयाहेत्वा, नेरञ्जराय तीरे महावनसण्डे नानाग्रमापत्तीहि दिवसमागं वीतिनामेत्वा, सायणहसमये सोत्थिवेन दिन्नं अट्ट तिणमुट्ठिं गहेत्वा, कालेन नागराजेन अभित्थुतगुणो बोधिमण्डं आरुह तिणानि सन्थरित्वा, 'न ताविमं पहल्लं मिन्दिस्सामि याव मे न अनुपादाय आसवेहि वित्तं विमुञ्चिस्समी'ति पटिञ्जं कत्वा, पाचीनदिसाभिमुखो निसीदित्वा, सुरिये अनत्थमित्ते^१ वेव म्मारवलं विधमित्वा, पठमयामे पुञ्चेनिवासजाणं, मज्झिमयामे जुत्तपपातजाणं पत्वा, पच्छिमयामावसाने दसवलचतुवेसारज्जादिसव्ववु-[35]-द्वगुणपटिमण्डितं सब्बञ्जुतञ्जाणं पटिविज्झन्तो येव इमं अमिधम्मनयसमुद्दं अधिगच्छि । एवमस्स अधिगमनिर्दानं वेदितव्वं ।

(८८) एवं अधिगतामिधम्मो एकपहल्लकेन निसिन्नसत्ताहं अनिमिससत्ताहं

१ सी०, M. PTS— ०मदस्स. २. All authorities except PTS read so; PTS— इदं. ३ निदा० §९५. ४ M.— आळारकालाय. ५ सी० M. PTS— सेनानी० ६ सि० inserts hereafter, बोधिपहल्लके. ७ सि०— म०— अन्तत्थं गमिते. ८ See §77 above.

चंकमनसत्ताहं अतिक्रमिन्वा, चतुत्थे सत्ताहे सयंभुजाणाधिगमेन अधिगतं अभि-
धम्मं विचिन्तिन्वा अपरानि पि अजपाल-मुचल्लिन्द - राजायतनेसु^१ तीणि सत्ताहानि
वीतिनामेत्वा, अट्ठमे सत्ताहे अजपालनिग्रोधस्सखमूले निसिन्नो धम्मगंधीरतापच्च-
वेक्खणेन अप्पोस्सुक्कतं आपज्जमानो दससहस्सी-महोव्रह्मपरिवारेन सहंपत्तिब्रम्हुना
आयाचितधम्मदेसनो बुद्धचक्खुना लोकं बोलीकेत्वा, ब्रह्मनो अज्जेसनं आदाय
'करस्स नु खो अहं पठमं धम्मं देसेय्यं'ति ओलीकेन्तो आत्थारुहकानं कालकतमायं
जत्वा, पंचवगियायानं भिक्खूनां बहूपकारतं अनुरसत्त्वा, उट्ठायासना कासिपुरं
गच्छन्तो अन्तरामग्गे उपकेन सद्धिं मन्तेत्वा, आसाब्धपुण्णमदिवसे ह्वासिपतने
मिगदाये पंचवगियायानं वसनट्ठानं पत्वा, अननुच्छविकेन समुदाचारेन समुदाचरन्ते
सज्जापेत्वा, धम्मचक्रकं पवत्तेन्तो अज्जाकोण्डञ्जत्थेरप्पमुखा अट्ठारस ब्रह्मकोटियो
अमत्तपानं पायेसि । एवं याव धम्मचक्कप्पवत्तना देसनानिदानं^२ वेदितव्यं । अयमेव
संखेपो । वित्थारो पन साट्ठकथानं अरियपरियेसन-पव्वजासुत्तादीनां वसेन वेदितव्यो ।

(८९) एवं अधिगमनिदान-देसनानिदानसम्पन्नस्स पन^३स्स अभिधम्मस्स
अपरानि पि दूरे-निदानं, अविदूरे-निदानं, सन्तिके-निदानं ति तीणि निदानानि ।
तत्थ दीपंकरपादमूलतो पट्ठाय याव तुमित्तपुरा दूरेनिदानं वेदितव्यं । तुमित्तपुरतो
पट्ठाय याव ग्रीधिमण्डा अविदूरे-निदानं । 'एकं समयं भगवा देवेषु विहरति
तावत्तिंसेसु पारिच्छत्तकमूलमिद्दं पाण्डुकम्वलसिलायं, तत्थ खो भगवा देवानं तावत्तिं-
सानं अभिधम्मं कथेसी'ति इदमस्स सन्तिके-निदानं । अयं ताव निदानकथा ।

२

[मातिकाय अनुपुब्बपदवण्णना]

[तिकमातिका]

(१) इदानि [३६]

इति मे भासमानस्स अभिधम्मकथं इमं ।

अविक्खित्ता निसामेथ दुल्लभा हि अयं कथो ति ॥

एवं पटिज्जाताय अभिधम्मकथाय कथनोकासो सम्पत्तो ।

१ विन० - १.२-४, निदा० §१३२. २ म०, सी० omit. ३ See
१.७७ above. ४ See निदा० §§२, १२७, १५८. ५ Last stanza
in the Introductory verses of this text.

(२) तत्थ यस्मा अभिधम्मो नाम धम्मसंगणि-आदीनि सत्तप्पकरणानि; धम्म-संगणिया पि चित्तुप्पादकण्डादीनं वसेन चत्तारि कण्डानि; चित्तुप्पादकण्डं पि मातिका-पदभाजनियवसेन दुविधं; तत्थ मातिका आदि; सा पि तिकमातिका दुक्-मातिका ति दुविधा; तत्थ तिकमातिका आदि; तिकमातिकाय पि कुसलत्तिकं आदि; कुसलत्तिके पि कुसला धम्मा ति [मा० १] इदं पदं; तस्मा

इतो पट्ठाय गंभीरं अभिधम्मकथं इमं ।

उच्चमानं नितामेय एकग्गा साधु साधवो ति ॥

(३) “कुसला धम्मा, अकुसला धम्मा, अब्याकता धम्मा” [मा० १] ति अयं ताव आदिपदेन लद्धनामो कुसलत्तिको नाम । “सुखाय वेदनाय सम्प-युक्ता धम्मा, दुक्खाय वेदनाय सम्पयुक्ता धम्मा, अदुक्खमसुखाय वेदनाय सम्पयुक्ता धम्मा” [मा० २] ति अयं सब्बपदेहि लद्धनामो वेदनात्तिको नाम । एवं आदि-पदवसेन वा सब्बपदवसेन वा सब्बेसं पि तिकदुक्कानं नाम वेदितव्यं । सब्बे चेते पञ्चदसहि परिच्छेदेहि ववत्थिता । तिकानं हि एको परिच्छेदो, दुक्कानं चतुदस ।

(४) “हेतू धम्मा, न-हेतू धम्मा” [मा० २३] ति आदयो हि छ दुक्का गन्थतो च अत्थतो च अञ्जमञ्जसम्बन्धेन पुष्पकणिका विय घटा विय हुत्वा ठितत्ता ‘हेतुगोच्छको’ ति बुच्छति । ततो परे “सपञ्चया धम्मा अपञ्चया धम्मा” [मा० २९] ति आदयो सत्त दुक्का, अञ्जमञ्जं असम्बन्धा, [३७] केवलं दुक्कसामञ्जतो उच्चिनित्वा उच्चिनित्वा विंसुं विगुं गोच्छकन्तेर ठपितत्ता अञ्जेहि च महन्तरदुकेहि [मा० ७७-९०] चूळकत्ता ‘चूळन्तरदुका’ ति वेदितव्या । ततो परं आसवदुकादीनं छन्नं दुक्कानं वसेन ‘आसवगोच्छको’ [मा० ३६-४१]; संयोजनदुकादीनं वसेन ‘संयोजनगोच्छको’ [मा० ४२-४७]; तथा गन्ध-ओव-योग-नीवरण-दुकादीनं वसेन ‘गन्ध-ओव-योग-नीवरण-गोच्छको’ [मा० ४८-७१]; परामासदुकादीनं पञ्चन्नं वसेन ‘परामास-गोच्छको’ [मा० ७२-७६] ति । सब्बे पि उक्त गोच्छका वेदितव्या ।

(५) ततो परं “सारम्मणा धम्मा” ति आदयो चतुदस दुक्का ‘महन्तरदुका’ [मा० ७७-९०] नाम । ततो उपादानदुकादयो छ दुक्का ‘उपादानगोच्छको’ [मा० ९१-९६] नाम । ततो किल्लेसदुकादयो अट्ठ दुक्का ‘किल्लेसगोच्छको’ [मा० ९७-१०४] नाम । ततो परं दस्सनेन पहातव्यदुकादयो अट्ठारस दुक्का अभिधम्ममातिकाय परियोसने ठपितत्ता ‘पिट्ठिदुका’ [मा० १०५-१२२] नाम । “विज्जामागिनी धम्मा अविज्जामागिनी धम्मा” ति आदयो पन द्वावत्तालीस दुक्का ‘सुत्तन्तिकदुका’ [मा० १२३-१६४] नाम । एवं सब्बे पेते पञ्चदसहि परिच्छेदेहि ववत्थिता ति वेदितव्या ।

(६) एवं ववत्थिता पनेते सण्णदेस-निपपदेसवसेन द्वे वै कोट्ठासा होन्ति । एतेसु हि नव तिका एकसत्तति च दुक्का सण्णदेसानं रूपारूपधम्मानं परिगहितत्तः

सम्पदेसा नाम । अवसेसा तेरस तिका एकसत्तति च दुका निष्पदेसा नाम ।

(७) तथ तिकेसु ताव वेदनत्तिको वितक्कत्तिको पीतित्तिको उप्पन्नत्तिको अतीतत्तिको चत्तारो आरम्भणत्तिका ति इमे नव तिका सम्पदेसा नाम । दुकेसु हेतुगोच्छकादीनं उपादानगोच्छकपरियोसनानं नवन्नं गोच्छकानं परियोसने तयो तयो दुका [38], किलेसगोच्छकपरियोसने चत्तारो दुका, “चित्तसम्पयुत्ता धम्मा, चित्तविप्पयुत्ता धम्मा” “चित्तसंसट्ठा धम्मा, चित्तविसंसट्ठा धम्मा” [मा० ८०-८१] ति द्वे महन्तरदुका, सुत्तन्तिकदुकेसु अधिवचनदुकं निरुत्तिदुकं पञ्जत्तिदुकं नाम-रूपदुकं ति इमे चत्तारो दुके उपेत्वा अवसेसा अट्ठत्तिंस्स दुका चा ति एते सम्पदेसा नाम । वुत्तावसेसा तिकदुका सध्वे पि निष्पदेसा ति वेदितव्या ।

(८) इदानीं कुसला धम्मा ति [मा० १] आदीनं मातिकापदानं अयं अनु-पुञ्चपदवर्णना—“कुसलं-सद्दो ताव आरोग्य-अनवज्ज-छेक-सुखविपाकेसु दिस्सति । अयं हि “कच्चि नु भोतो कुसलं, कच्चि भोतो अनामयं” ति आदीसु आरोग्ये दिस्सति । “कतमो पन भन्ते कायसमाचारो कुसलो ? यो खो महाराज कायसमाचारो अनवज्जो” [म० २.११५] ति च, “पुन च परं भन्ते एतदनुत्तरियं यथा भगवा धम्मं देसेति कुसलेसु धम्मेसू” [Cf. दी० ३.१०२] ति च एवमादीसु अनवज्जे । “कुसलो त्वं रथस्स अङ्गपथज्ज्ञानं” [Cf. म० २.९४], “कुसला नच्चगीतरस्स सिक्खिता चतुरिस्थियो” [जा० ६.२५] ति आदीसु छेके । “कुसलानं भिक्खवे धम्मानं समादानहेतु” [दी० ३.५८], “कुसलस्स कम्मस्स कतत्ता उपपितत्ता” [९४३१] ति आदीसु सुखविपाके । स्वायमिध आरोग्ये पि अनवज्जे पि सुखविपाके पि वट्ठति ।

(९) ‘धम्म’-सद्दो पनायं परियत्ति-हेतु-गुण-निस्सत्तनिजीवतादीसु दिस्सति । अयं हि “धम्मं परियापुणाति सुत्तं गेय्यं” [म० १.१३३] ति आदीसु परियत्तियं दिस्सति । “हेतुस्मि जाणं धम्मपटिसंभिदा [वि० २९३] ति आदीसु हेतुस्मि ।

“न हि धम्मो अधम्मो च उभो समविपाकिनो ।

अधम्मो निरयं नेति धम्मो पापेति सुग्गति” [थेर० ३०४] ति ॥
आदीसु गुणे । “तरिं खो पन समये धम्मा होन्ति” [९१२१], “धम्मेसु धम्मनुपस्सी विहरती” [म० १.६१] ति आदीसु निस्सत्तनिजीवताय । स्वायमिधा पि निस्सत्तनिजीवतायमेव वट्ठति ।

(१०) [39] वचनत्थो पनेत्थ—कुच्छित्ते पापके धम्मे सलयन्ति चलयन्ति

१ मा० २.६, ७, १७, १८, १९, २१. २ The last three dukas in each of the sections 1, 3-9 and 11 of तिकमातिका (धम्म० pp. 4-12). ३ मा०- १०१-१०४. ४ मा०- १२८-१३१. ५ We fail to trace this to Jā. No. 461. ६ M.-धम्मस्स.

कम्पोन्ति विद्रंसेन्ती ति कुसला । कुच्छित्तेन वा आकारेन सयन्ती ति कुसा । ते अकुसलसंखाते कुसे लुनन्ति छिन्दन्ती ति कुसला । कुच्छित्तानं वा सानतो तनुकरणतो ओसान-करणतो^१ आणं कुसं नाम । तेन कुसेन लातव्वा ति कुसला; गहेतव्वा पयत्तेतव्वा ति अत्थो । यथा वा कुसा उमयभागगतं हृत्थप्पदेसं लुनन्ति, एवमिमे पि उपन्नानुपन्नभावेन उमयभागगतं संकिलेसपक्खं लुनन्ति । तस्मा कुसा विय लुनन्ती ति पि कुसला । अत्तनो पन समाशं धारेन्ती ति धम्मा । धारियन्ती वा पच्चयेहि, धारयन्ति वा यथासभावतो ति धम्मा । न कुसला ति^२ अ-कुसला । मित्तपटिपक्खा अमित्ता विय, लोमादिपटिपक्खा अलोमादयो विय च, कुसलपटिपक्खा ति अत्थो । न व्याकता ति अव्याकता, कुसलाकुसलभावेन अकथिता ति अत्थो । तेषु पन अनयज्जसुखविपाकलक्खणा कुसला, सायज्जदुक्खविपाकलक्खणा अकुसला, अविपाकलक्खणा अव्याकता ।

(११) 'किं पनेतानि 'कुसला'ति वा 'धम्मा'ति वा आदीनि एकत्थानि उदाहु नानत्थानि ?' 'किञ्चेत्थ ? यदि ताव एकत्थानि 'कुसला धम्मा'ति इदं 'कुसला कुसला'ति वुत्तसदिसं होति । अथ नानत्थानि तिकदुक्कानं लक्खचतुक्कमायो आपज्जति पदानं च असम्बन्धो । यथा हि 'कुसला' 'रूपं' 'चक्खुमा'ति वुत्ते अत्थयसेन अज्जमज्जं अनोलोकेन्तानं पदानं न कौचि सम्बन्धो, एवमिधा पि पदानं असम्बन्धो आपज्जति । पुञ्चापरसम्बन्धरहितानि च पदानि निष्पयोजनानि नाम होन्ति । या पि चेसा परतो 'कतमे धम्मा कुसला'ति [११] पुञ्छा, ताय पि सद्धिं विरोधो आपज्जति । नेव हि धम्मा कुसला; अथ च पनिदं वुच्चति—कतमे धम्मा कुसला'ति ।

(१२) अपरो नयो—'यदि एतानि एकत्थानि, तिण्णं 'धम्मानं' एकत्ता कुसलादीनं पि एकत्तं आपज्जति । कुसलादिपदानं हि तिण्णं 'धम्मानं' धम्मभावेन एकत्तं । तस्मा धम्मत्तयेन सद्धिं अत्थतो निन्नानत्थानं कुसलादीनं पि एकत्तं आपज्जति । यदेव कुसलं, तं अकुसलं, तं अव्याकतं' ति । 'अथा पि तिण्णं धम्मानं एकत्तं न सम्पटिच्छथ, अज्जो च कुसलपरो धम्मो, [४०] अज्जो च अकुसलपरो धम्मो, अज्जो च अव्याकतपरो धम्मो ति वदथ, एवं सन्ते धम्मो नाम मायो, भावतो च अज्जो अमायो ति कुसलपरा भावसंखाता धम्मा अज्जो अकुसलपरो धम्मो अमायो सिया, तथा अव्याकतपरो । तेहि च अज्जो कुसलपरो पि । एवं अभावत्तं आपन्नेहि धम्मेहि अनज्जे^३ कुसलादयो पि अमाया येव सियुं' ति ।

(१३) सच्चमेतं अकारणं । कस्मा ? यथानुमतिवोहारसिद्धितो ति । वोहारो

१ सि०, M omit. २ Cf. धम्म० ३११. ३ सि०— धरियन्ति, ४ All authorities but सि० omit. ५ मूलटीका— धम्मसङ्ख्यानं धम्मभावेन एकत्ता. ६ सि०— अज्ज.

हि यथा यथा अथेसु अनुमतो संपटिच्छितो तथा तथेय सिद्धो । न चायं “कुमला धम्मा” ति आदीसु कुसलपुञ्चो धम्माभिलाषो धम्मपरो च कुसलाभिलाषो, यथा “कुसला कुमला” एवं, अत्तनो अथविसेसामायेन पण्डितेहि सम्पटिच्छितो; न च “कुसला”-‘रूपं’-‘चक्षुमा’-सहा विय अब्जमब्जं अनोलोकितत्थमायेन । ‘कुसल’-सदो पनेत्थ अनवजसुखविपाकसंत्वात्तस्म अत्थस्स जोतनभावेन संपटिच्छितो, ‘अकुसल’-सदो मावज्जदुक्खविपाकत्थजोतकत्तेन, ‘अध्याकत्’-सदो अविपाकत्थजोतकत्तेन, ‘धम्म’-सदो समावधारणादि-अत्थजोतकत्तेन । सो एतेसं अब्जतरानन्तरे बुच्चमानो अत्तनो अत्थसामब्जं दीपेति । सव्वे व हि एते समावधारणादिना लक्खणेन धम्मा । ‘कुमला’दि-सहा चापि धम्मसदस्स पुरतो बुच्चमाना अत्तनो आधविसेसं तस्स दीपेन्ति । धम्मो हि कुमलो वा होति अकुमलो वा अध्याकतो वा । एवमेते विसुं विसुं बुच्चमाना अत्तनो अत्तनो अत्थमत्तदीपकत्तेन संपटिच्छिता । धम्मसहेनं सह बुच्चमाना अत्तनो अत्थमामब्ज-अत्थविसेसदीपकत्तेन लोके पण्डितेहि संपटिच्छिता । तस्मा यदेतमेत्थ एकत्थनानत्थतं विकप्पेत्वा दोसरोपणकारणं वुत्तं सव्वमेतं अकारणं ।

(१४) अयं ताव कुसलत्तिकस्स अनुपुञ्चपदवण्णना । इमिना व नयेन मेसत्तिकदुक्कानं पि वेदितव्वो । इतो परं विसेसमत्तमेव वक्खाम ।

(१५) सुखाय वेदनाया [मा० २] ति आदीसु ‘सुख’-सदो ताव सुख-वेदना-सुखमूल-सुखारम्भण - सुखहेतु - सुखपचयट्ठान - अव्यापज्जे - निव्वानादीसु दिस्सति । अयं हि “सुखस्स च पहाना” [दी० १.७५] ति आदीसु सुखवेदनाय दिस्सति । “सुखो बुद्धानं उप्पादो” [ध० १९४], “सुखा विरागता लोके” [उ० २.१] ति आदीसु सुखमूले । [४१] “यस्मा च खो महालि रूपं सुखं सुखानुपपितं सुखावककन्तं” [सं० ३.६९] ति आदीसु सुखारम्भेण । “सुखस्सेतं भिक्खवे अधिचचनं यदिदं पुञ्जानी” [अ० ४.८८-८९] ति आदीसु सुखहेतुभि । “यावच्चिदं भिक्खवे न सुकरं अक्खानेन पापुणितुं याव सुखा सग्गा” [Cf. म० ३.१७२], “न ते सुखं पजानन्ति ये न पस्मन्ति जंदनं” [सं० १.५, २००] ति आदीसु सुखपचयट्ठाने । “दिट्ठधम्मसुखविहारा एते धम्मा” [Cf. म० १.४०-४१] ति आदीसु अव्यापज्जे । “निव्व्राणं परमं सुखं” [ध० २०३, २०४] ति निव्व्राणे । इध पनायं सुखवेदनायमेव दट्ठव्वो ।

(१६) ‘वेदना’-सदो “विदिता मे वेदना उप्पज्जन्ती” [] ति आदीसु वेद-वितरिंमे येव वट्ठति । ‘दुक्ख’-सदो दुक्खवेदना-दुक्खवरथु-दुक्खारम्भण-दुक्खपचय-दुक्खपचयट्ठानादीसु दिस्सति । अयं हि “दुक्खस्स च पहाना” [दी० १.७५]

१-१ सि०, M., PTS omit. २ ती०, न०, PTS.— नयो वदितव्वो-
३ सि०, सी०, M.— अव्यापज्ज.

ति आदीसु दुक्खवेदनायं दिस्सति । “जातिं पि दुक्खा” [विन० १. १०] ति आदीसु दुक्खवत्थुहिं । “यस्मा च खो महालि रूपं दुक्खं दुक्खानुपातितं दुक्खावकन्तं” [सं. ३. ७०] ति आदीसु दुक्खारम्भणे । “दुक्खो पापस्स उच्चयो” [ध० १. १७] ति आदीसु दुक्खपच्चये । “यावच्चिदं भिक्खवे न सुकरं अक्खानेन पापुणितुं याव दुक्खा निरया” [म० ३. १६७] ति आदीसु दुक्खपच्चयट्ठाने । इध पनायं दुक्खवेदनायमेव दट्ठव्वो ।

(१७) वचनत्थो पनेत्थ—सुखयती ति सुखा । दुक्खयती ति दुक्खा । न दुक्खा न सुखा ति अदुक्खमसुखा । ‘म’-कारो पदसन्धिबन्धेन वुत्तो । सच्चा पि आरम्भणस्स रसं वेदयन्ति अनुभवन्ती ति वेदना । तामु इट्ठानुभवनल्लक्खणा सुखा, अनिट्ठानुभवनल्लक्खणा दुक्खा, उभयविपरीतानुभवनल्लक्खणा अदुक्खमसुखा ।

(१८) यो पनायं तीसु पदेसु ‘संपयुत्त’-सद्दो, तस्सत्थो—समं पकरेहि युत्ता ति संपयुत्ता । कतरेहि पकरेही ति ? एकुप्पादतादीहि । [४२] “नाथि केचि धम्मा केहिचि धम्मेहि संपयुत्ता ति ? आमन्ता” [क० २. ३३७] ति हि इमस्स पञ्चहस्स पटिक्खेये “ननु अत्थि केचि धम्मा केहिचि धम्मेहि सहगता सहजाता संसट्ठा एकुप्पादा एकनिरोधा एकवत्थुका एकारम्भणा” ति [क० २. ३३७] एवं एकुप्पादादीनं वसेन संपयोगत्थो वुत्तो । इति इमेहि एकुप्पादादीहि समं पकरेहि युत्ता ति संपयुत्ता ।

(१९) विपाकत्तिके [मा० ३] अञ्जमञ्जं विसिट्ठानं कुसल्लकुसल्लानं पाका ति विपाका । विपाकभावमापन्नानं अरूपधम्मानमेतं अधिवचनं । विपाक-धम्मवम्मा ति विपाकसभावधम्मा^३ । यथा जातिजरासमावा जातिजरापकत्तिका सत्ता जातिधम्मा जराधम्मा ति वुच्चन्ति एवं विपाकजनकट्ठेन विपाकसभावा विपाकपकत्तिका धम्मा ति अत्थो । तत्तिवपदं उभयसभावपटिक्खेयवसेन वुत्तं ।

(२०) उपादिनुपादानियत्तिके [मा० ४] आरम्भणकरणवसेन तण्हादिट्ठीहि उपेतेन कम्मुना आदिन्ना, फलभावेन गहिता ति उपादिन्ना । आरम्भणभावं उपगन्त्वा उपादानसम्बन्धेन उपादानानं हिता ति उपादानिया । उपादानस्स आरम्भणपच्चयभूतानं एतं अधिवचनं । उपादिन्ना च ते उपादानिया चा ति उपादि-नुपादानिया; सासवकम्मनिव्वत्तानं रूपारूपधम्मानमेतं अधिवचनं । इति इमिना नयेन सेसपदद्वये पटिसेधसहितो अत्थो वेदितव्वो ।

(२१) संकिलिद्धसंकिलेसिकत्तिके [मा० ५] संकिलेसेती ति संकिलेसो, विवा-धेति, उपतापेती ति अत्थो । संकिलेसेन समन्नागता संकिलिद्धा । अत्तानं आरम्भणं कत्वा पवत्तनेन संकिलेसं अरहन्ति, संकिलेसे वा नियुत्ता, तस्स आरम्भणभावं अन-

१ सी०, म०—उपचयो. २ सी०, M.—वेदियन्ति. ३ सि०—विपाकधम्मानं धम्मा विपाकजनका धम्मा. ४ सि०, M.—जनकत्तेन.

वित्कमनतो ति संकिलेसिका । संकिलेसस्स आरम्भणपच्चयभूतानं एतं अधिवचनं । संकिलिद्धा च ते संकिलेसिका चा ति **संकिलिद्ध-संकिलेसिका** । सेसपदद्वयं पुरिमत्तिके वुत्तनयेनेव वेदितव्यं ।

(२२) [43] वित्ककत्तिके [मा० ६] संपयोगवसेन वत्तमानेन सहवित्ककेन सवित्कका । सहविचारेन सविचारा । सवित्कका च ते सविचारा चा ति **सवित्कक-सविचारा** । उभयरहिता अवित्कक-अविचारा । वित्ककविचारेसु विचारे व मत्ता, पमाणं, एतेसं ति विचारमत्ता । विचारतो उत्तरिं वित्ककेन सद्धिं संपयोगं न गच्छती ति अत्थो । अवित्कका च ते विचारमत्ता चा ति **अवित्कक-विचारमत्ता** ।

(२३) पीतित्तिके [मा० ७] पीतिया सह एकुप्पादादिभावं गता ति **पीति-सहगता**, पीतिसम्पयुत्ता ति अत्थो । सेसपदद्वये पि एसेव नयो । **उपेक्खा** ति चेत्थ अदुक्खममुख्या वेदना वुत्ता । सा हि मुखदुक्खाकारप्पवत्तिं उपेक्खति, मज्झत्ता-कारसण्डितत्ता तेनाकोरन नपवत्तती ति उपेक्खा । इति वेदनातिकतो पदद्वयमेव गहेत्वा निष्पीलिकरम मुखस्स सप्पीतिकमुखतो विसेसदस्सनवसेन अयं तिको वुत्तो ।

(२४) दस्सनत्तिके [मा० ८] **दस्सनेना** ति सोतापत्तिमग्गेन । सो हि पटमं निव्व्राणं दस्सनतो दस्सनें ति वुत्तो । गोत्रभू पन किञ्चा पि पटमतं परसति, यथा पन रज्जो सन्तिकं केनचिदेव करणीयेन आगतो पुरिसो दूस्सो व रश्मिकाय चरन्तं हत्थिकम्बन्धगतं राजानं दिस्वा पि 'दिट्ठो ते राजा' ति पुट्ठो दिस्वा पि कत्तव्य-किच्चस्स अकतत्ता 'न परसामी' ति आह, एवमेव निव्व्राणं दिस्वा पि कत्तव्यस्स किलेसप्पहानस्सामावा न दस्सनें ति वुत्तति । तं हि आणं मग्गस्स आवज्जनट्टाने तिट्ठति । **भावनाया** ति भेसमग्गतयेन । सेसमग्गतये हि पटममग्गेन दिट्ठदिमं येव धम्मे भावनावसेन उपपज्जति, अदिट्ठपुच्चं किञ्चि न परसति, तस्मा भावना ति वुत्तति । तत्तियपदं उभयपटिकम्बेपदसेन वुत्तं ।

(२५) तदनन्तरत्तिके [मा० ९] दस्सनेन पहातव्वो हेतु एतेसं ति **दस्सनेन-पहातव्व-हेतुका** । दुत्तियपदे पि एसेव नयो । तत्तियपदे नेव-दस्सनेन-नै-भावनाय-पहातव्वो हेतु एतेसं ति एवमत्थं अ-गहेत्वा नेव-दस्सनेन न भावनाय पहातव्वो हेतु एतेसं अत्थी ति एवमत्थो [44] गहेत्तव्वो । इतरथा हि अहेतुकानं अग्गहणं भवेत्थय; हेतु येव तेसं नत्थि यो दस्सनभावनाहि पहातव्वो सिया । सहेतुकेसु पि हेतुवज्जानं पहातं आपज्जते, न हेतून्; हेतु येव हि एतेसं 'नेव दस्सनेन न भावनाय पहा-

१ सी०, म० omit न. २ सि०-च. ३ सि० inserts hereafter च.

४ See मूल्डोका, ५. M.-गहनं.

तव्वो'ति वुत्तो, न ते धम्मा । उभयं पि चेत्तं न अधिप्येतं । तस्मा नेव दस्स-
नेन न भावनाय पहातव्वो हेतु एतेसं अत्थी ति नेव दस्ससेन न भावनाय
पहातव्वहेतुका ति अयमत्थो गहेतव्वो ।

(२६) आचयगामित्तिके [मा० १०] कम्मफिल्लेसेहि आचीयती ति आचयं ।
पटिसंधि-वुत्ति-यतिप्पवत्तानं एतं नामं । तस्स कारणं हुत्वा निष्पादनकभावेन तं
आचयं गच्छन्ति, यस्स वा पवत्तन्ति तं पुग्गलं यथावुत्तमेव आचयं गमेन्ती ति पि
आचयगामिनो; सासवकुंसलकुसलानं एतं अधिवचनं । ततो एव आचयसंखाता
चया अपेतत्ता, निव्वानं अपेतं चया ति अप-चयो । तं आरम्भणं कत्वा पवत्तनतो
अपचयं गच्छन्ती ति अपचयगामिनो; अरियमग्गानमेतं अधिवचनं । अपि च
पाकारं इद्रुकवड्ढकी विप पवत्तं आचिनन्ता गच्छन्ती ति आचयगामिनो । तेन
चित्तं चित्तं इद्रुकं विद्वंसयमानो पुरिसो विप तदेव पवत्तं अपचिनन्ता गच्छन्ती ति
अपचयगामिनो । ततियपदं उभयपटिकखेपेन वुत्तं ।

(२७) सेक्खत्तिके [मा० ११] । तीसु सिक्खामु जाता ति सेक्खा । सत्तत्रं
सेक्खानं एते ति पि सेक्खा । अपरियोसितसिक्खत्ता मयमेव सिक्खन्ती ति पि
सेक्खा । उपरि-सिस्सितव्वाभावतो न सेक्खा ति असेक्खा । बुद्धिप्पत्ता वा सेक्खा ति
पि असेक्खा । अरहत्ताफलधम्मानं एतं अधिवचनं । ततियपदं उभयपटिकखेपेन वुत्तं ।

(२८) परित्तत्तिके [मा० १२] समन्ततो खण्डितत्ता अप्पमत्तकं परित्तं ति
वुत्तति; 'परित्तं गोमवपिण्डं'ति आदीसु विप । इमे पि अप्पानुमावताय परित्ता
विद्या ति परित्ता; कामाचचरधम्मानमेतं अधिवचनं । फिल्लेसविकखंभनसमर्थताय
विपुल्लफलताय दीवसंतानताय च महन्तभावं गता, महन्तेहि वा उल्लाच्छन्दविरिय-
चित्तपञ्चेहि गता पटिपन्ना ति पि महग्गता । [४५] पमाणकरा धम्मा रागादयो पमाणं
नाम । आरम्भणतो वा संपयोगतो वा नरिथ एतेसं पमाणं, पमाणस्स च पटिपक्खा
ति अप्पमाणा ।

(२९) परित्तारम्भणत्तिके [मा० १३] परित्तं आरम्भणं एतेसं ति परित्ता-
रम्भणा । सेसपदद्वये पि एसेय नयो ।

(३०) हीनत्तिके [मा० १४] हीना ति लामका अकुसला धम्मा । हीनपणी-
तानं मज्जे भवा ति मज्झिमा । अबसेसा तेमूमफा धम्मा उत्तमट्ठेन अनप्पकट्ठेन
च पणीता; लोकुत्तरा धम्मा ।

(३१) मिच्छत्तत्तिके [मा० १५] 'हितमुखावहा मे भविस्सन्ती'ति एवं
आसिंसिता पि तथा अमावतो, 'असुमादीसु येव सुमं'ति आदिविपरीतपवत्तितो च
मिच्छासभावा ति मिच्छत्ता; विपाकदाने सति खन्धभेदानन्तरमेव विपाकदानतो

नियता; मिच्छता च ते नियता चाति मिच्छतनियता । वुत्तविपरीतेन अत्थेन सम्मा-समावाति सम्मत्ता; सम्मत्ता च ते नियता च अनन्तरमेव फलदानेनाति सम्मत्तनियता । उभयथापि न नियताति अनियता ।

(३२) मगारम्मणत्तिके [मा० १६] निब्बानं मग्गति, गवेसाति, किलेसे वा मारेन्तो गच्छतीति मग्गो । मग्गो आरम्मणं एतेसंति मगारम्मणा । अट्ठंगिकोपि मग्गो पच्चयट्ठेन एतेसं हेतुति मग्गहेतुका । मग्गसंपयुत्ता वा हेतुमग्गो वा हेतुति मग्गहेतु । ते एतेसं हेतुति मग्गहेतुका । सम्मादिट्ठिसंयं मग्गो चेव हेतुच । इति मग्गो हेतु एतेसंतिपि मग्गहेतुका । अभिभावित्वा पवत्तनट्ठेन मग्गो अधिपति एतेसंति मग्गाधिपतिनो ।

(३३) उप्पन्नत्तिके [मा० १७] उप्पादतो पट्ठाय याव भङ्गा उद्धं पन्ना गता पवत्ताति उप्पन्ना । न उप्पन्नाति अनुप्पन्ना । परिनिद्धितकारणेकदेसत्ता अवस्सं उप्पजिस्सन्तीति उप्पादिनो ।

(३४) अतीतत्तिके [मा० १८] अत्तनो सभावं उप्पादादिलक्खणं वा पत्वा अतिककन्ताति अतीता । तदुभयंपिन आगताति अनागता । तं तं कारणं पटिच्च उप्पन्नाति पच्चुप्पन्ना ।

(३५) अनन्तरत्तिके [मा० १९] अतीतं आरम्मणं एतेसंति अतीतारम्मणा । सेसपदद्वयेपि एसेव नयो ।

(३६) [४६] अज्झत्तत्तिके [मा० २०] ‘एवं पवत्तमाना मयं अत्ता’ति गहणं, ‘गमिस्सामा’ति इमिना विय अधिप्पायेन अत्तानं अधिकारं कत्वा पवत्ताति अज्झत्ता । ‘अज्झत्त’-सद्वो पनायं गोचर’ज्झत्ते नियक’ज्झत्ते अज्झत्त’ज्झत्ते विसय’ज्झत्ते ति चतुसु अत्थेसु दिस्सति । “तेन आनन्द भिक्खुना तस्मिं येव पुरिमस्मिं समाधिनिमित्ते अज्झत्तमेव चित्तं सण्ठपेतव्यं” [म० ३.११२], “अज्झत्तरतो समाहितो” [दी० २.१०७] ति आदीसु हि अयं गोचर’ज्झत्ते दिस्सति । “अज्झत्तं संपसादनं [दी० १.७४]”, “अज्झत्तं वा धम्मेसु धम्मनुपस्सी विहरती” [दी० २.३०१] ति आदीसु नियक’ज्झत्ते । “छ अज्झत्तिकानि आयतनानी” [पटि० १.१२२] ति आदीसु अज्झत्त’ज्झत्ते । “अयं खो पन आनन्द विहारो तत्तागतेन अभिसम्बुद्धो बहिदं सव्वनिमित्तानं अमनसिकारा अज्झत्तं सुज्जत्तं उपसम्पज्ज विहरती” ति [म० ३.१११] आदीसु विसय’ज्झत्ते; इस्सरियट्ठाने ति अत्थो । फलसमापत्ति हि बुद्धानं इस्सरियट्ठानं नाम । इध पन नियक’ज्झत्ते अधिप्पेतो । तस्मा अत्तनो सन्ताने पवत्ता पाटिपुगलिका धम्मा अज्झत्ताति वेदितव्या । ततो बहिभूता पन इन्द्रियवद्धा वा अनिन्द्रियवद्धा वा बहिद्धा नाम । ततियपदं तदुभयवसेन वुत्तं ।

(३७) अनन्तरत्तिको [मा० २१] पन ते येव तिप्पकारेपि धम्मे आरम्मणं कत्वा पवत्तनवसेन वुत्तो ।

(३८) सनिदस्सनत्तिके [मा० २२] दट्ठव्वभावसंखातेन सह निदस्सनेना ति सनिदस्सना । पटिह्णनभावसंखातेन सह पटिथेना ति सप्पटिथा । सनिदस्सना च ते सप्पटिथा चा ति सनिदस्सन-सप्पटिथा । नत्थि एतेसं दट्ठव्वभावसंखातं निदस्सनं ति अनिदस्सना । अनिदस्सना च ते वुत्तनयेनेव सप्पटिथा चा ति अनिदस्सन-सप्पटिथा । ततियपदं उमयपटिक्खेपेन वुत्तं ।

अयं ताव तिकमातिकाय अनुपुब्बपदवण्णना ।

[दुक्मातिका]

(३९) दुक्मातिकाय पन तिकेसु अनागतपदवण्णनं येव करिस्साम । हेतु-गोच्छके [मा० २३-३८] ताव हेतू धम्मा ति मूलद्वेन हेतुसंखाता धम्मा । हेतुधम्मा ति पि पाटो । [४७] न-हेतू ति तेसं येव पटिक्खेपवचनं । संपयोगतो पक्खेन सह हेतुना ति सहेतुका । तथेव पक्खो नत्थि एतेसं हेतू ति अहेतुका । एकुप्पादादिताय हेतुना संपयुत्ता ति हेतुसंपयुत्ता । हेतुना विप्पयुत्ता ति हेतुविप्पयुत्ता । इमेसं द्वित्रं पि दुक्कानं किञ्चा पि अर्थतो नानत्तं नत्थि, देसना-विलासेन पन तथा बुद्धान्तानं वा पुग्गलानं अज्झासयवसेन वुत्ता ।

(४०) ततो परं पटमदुक्कं दुतियततिथेहि सद्धिं योजेत्था तेसं 'हेतू न-हेतू'ति [मा० २३] आदीनं पदानं वसेन यथासंभयतो अपरे पि तयो दुक्का वुत्ता । तत्थ यथेव 'हेतू चेव धम्मा सहेतुका चा'ति एतं संभवति, तथा 'हेतू चेव धम्मा अहेतुका चा'ति इदं पि । यथा च 'सहेतुका चेव धम्मा न च हेतू'ति एतं संभवति, तथा 'अहेतुका चेव धम्मा न च हेतू'ति इदं पि । हेतुसंपयुत्तदुक्केन नद्धिं योजनाय पि एसेव नयो ।

(४१) तत्र वदेतं 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पी'ति सिद्धे, 'न-हेतू खो पन धम्मा' [मा० २८] ति अतिरिक्तं 'खो पना'ति पदं वुत्तं, तस्स वसेन अयं अतिरेकस्थो संगहितो ति वेदितव्यो—कथं ? न केवलं 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पि' इच्चैव, अथ खो अज्जे पि अज्जया पी ति । इदं वुत्तं हीति— यथेव हि 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पि', एवं 'हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पि' । यथा च 'न-हेतू धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पि', एवं 'न-हेतू धम्मा हेतु-सम्पयुत्ता पि हेतुविप्पयुत्ता पी' ति अतिरेकस्थो ।

(४२) ब्रूळन्तरदुक्के [मा० २९-३५] अत्तनो निष्फादकेन सह पच्चयेना ति सप्पच्चया । नत्थि एतेसं उप्पादे वा ठितियं वा पच्चयो ति अप्पच्चया । पच्चयेहि समागन्त्वा कता ति संखता । न संखता ति असंखता । अविनिव्वोगवसेन रूपं एतेसं अत्थी ति रूपिणो । तथाविधं नत्थि एतेसं रूपं ति अरूपिणो । रूपन-

लक्ष्णं वा रूपं; त एतेसं अर्थो ति रूपिनो । न रूपिनो अरूपिनो । लोकिया धम्मा ति लोको वुचति लुज्जन-पलुज्जनद्वेन वट्टं; तरिंमं परिआपन्नमावेन लोके नियुत्ता ति लोकिया । [४८] ततो उत्तिण्णा ति उत्तरा; लोके अपरियापन्नमावेन लोकतो उत्तरा ति लोकउत्तरा । केनचि विज्जेय्या ति चक्खुविज्जाणादीसु केनचि एकेन चक्खुविज्जाणेन वा सोतविज्जाणेन वा विजानितव्वा । केनचि न विज्जेय्या ति तेनेव चक्खुविज्जाणेन वा सोतविज्जाणेन वा न विजानितव्वा । एवं सन्ते द्विं पं पदानं अत्थनानत्ततो दुको होति ।

(४३) आसवगोच्छके [मा० ३६-४१] आसवन्ती ति आसवा । चक्खुतो पि ... पे० ... मनतो पि सन्दन्ति पवत्तन्ती ति वुत्तं होति । धम्मतो याव गोत्रभुं, ओकासतो याव भवगं सवन्ती ति वा आसवा । एते धम्मे एतं च ओकासं अन्तो करित्वा पवत्तन्ती ति अर्थो । अन्तोकरणर्थो हि अयं 'आ'-कारो । चिर-पारिवासि-यद्वेन मदिरादयो आसवा विद्या ति पि आसवा । लोकस्मिं हि चिर-पारिवासिका मदिरादयो आसवा ति वुचन्ति । यदि च चिर-पारिवासियद्वेन आसवा, एते येव भवितुमरहन्ति । वुत्तं हेतं—“पुरिमा भिक्खवे कोटि न पञ्चायति अविज्जाय, इतो पुब्बे अविज्जा नाहोसी” [अ० ५.११३] ति आदि । आयतं वा संसारदुक्खं सवन्ति पसवन्ती ति पि आसवा । ततो अज्जे नो आसवा नाम । अत्तानं आरम्भणं कत्वा पवत्तेहि सह आसवेही ति सासवा । एवं पवत्तमाना नरिथ एतेसं आसवा ति अनासवा । सेसं हेतुगोच्छके वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । अयं पन विसेसो— यथा तथ 'न हेतू खो पन धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पी [मा० २८] ति अयं ओसान-दुके पटमदुक्खसं दुतियपदं आदिहि ठपेत्वा वुत्तो, एवं इध 'नो-आसवा खो पन धम्मा सासवा पि अनासवा पी' ति न वुत्तो । किञ्चा पि न वुत्तो, अथ खो अयं च अज्जो च भेदो तथ वुत्तनयेनेव वेदितव्वो ।

(४४) संयोजनगोच्छके [मा० ४२-४७] यस्स संविज्जन्ति तं पुग्गलं वट्टस्मिं संयोजेन्ति, वन्धेन्ती ति संयोजना । ततो अज्जे नो-संयोजना नाम । आरम्भण-मावं उपगन्त्वा संयोजनसम्बन्धेन संयोजनानं हिता ति संयोजनिया । संयोजनस्स आरम्भण-पच्चयमूतानं एतं अधिवचनं । न [४९] संयोजनिया असंयोजनिया । सेसं हेतुगोच्छके वुत्तनयेनेव योजेतव्वं ।

(४४ अ) गन्धगोच्छके [मा० ४८-५३] यस्स संविज्जन्ति तं तुतिपटिसं-धिवसेन वट्टस्मिं गन्धेन्ति घटेन्ती ति गन्धा । ततो अज्जे नो-गन्धा । आरम्भण-करणवसेन गन्धेहि गन्धितव्वा ति गन्धनिया । सेसं हेतुगोच्छके वुत्तनयेनेव योजेतव्वं । यथा च इध, एवं इतो पेरेसु पि वुत्तावसेसं तथ तथ वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(४५) ओषगोच्छके [मा० ५४-५९] यस्स संविज्जन्ति तं वट्टस्मिं ओह-

नन्ति ओसीदापेन्ती ति ओघा । आरम्भणं क्त्वा अतिक्रमनीयतो ओघेहि अति-
क्कमित्तव्वा ति ओघनिया । ओघानं आरम्भणधम्मा येव वेदितव्वा ।

(४६) योगगोच्छके [मा० ६०-६५] यस्स संविजन्ति तं वट्ठस्मिं योजेन्ती
ति योगा । योगनिया ओघनिया धिय वेदितव्वा ।

(४७) नीवरणगोच्छके [मा० ६६-७१] चित्तं नीवरन्ति परियोनन्धन्ती ति
नीवरणा । नीवरणिया संयोजनिया धिय वेदितव्वा ।

(४८) परामासगोच्छके [मा० ७२-७६] धम्मानं यथारूपं अनिच्चादिआकारं
अतिक्रमित्वा 'निच्चं' ति आदिवसेन पवत्तमाना परतो आमसन्तीति परामासा ।
परामासेहि आरम्भणकरणवसेन परामट्ठत्ता परामट्ठा ।

(४९) महन्तरदुक्केसु [मा० ७७-९०] आरम्भणं अगहेत्वा अप्पयत्तितो ति
सह आरम्भणेमा ति सारम्भणा । नत्थि एतेसं आरम्भणं ति अनारम्भणा ।
चिन्तनट्ठेन चित्तं; विचित्तट्ठेन वा चित्तं । अविप्पयोगधमेन चेतसि नियुत्ता ति
चेतसिका । निरन्तरमावुपगमनताय, उप्पादतो याव मंगा, चित्तेन संसट्ठा ति
चित्तसंसट्ठा । एकतो वत्तमाना पि निरन्तरमायं अनुपगमनताय चित्तेन विसंसट्ठा
ति चित्तविसंसट्ठा । समुट्ठहन्ति एतेता ति समुट्ठानं । चित्तं समुट्ठानं एतेसं ति
चित्तसमुट्ठाना । सह भवन्ती ति सहभुनो । चित्तेन सहभुनो चित्तसहभुनो ।
अनुपरिवत्तन्ती ति अनुपरिवत्तिनो । किं अनुपरिवत्तन्ति ? चित्तं । चित्तरस
अनुपरिवत्तिनो चित्तानुपरिवत्तिनो । चित्तसंसट्ठा च ते चित्तसमुट्ठाना येव चा
ति चित्तसंसट्ठसमुट्ठाना । [५०] चित्तसंसट्ठा च ते चित्तसमुट्ठाना च चित्तसहभुनो
येव चा ति चित्तसंसट्ठ-समुट्ठान-सहभुनो । चित्तसंसट्ठा च ते चित्तसमुट्ठाना च
चित्तानुपरिवत्तिनो येव चा ति चित्तसंसट्ठ-समुट्ठानानुपरिवत्तिनो । सेसानि
सव्वपदानि वुत्तपदानं पटिक्खेपयसेन वेदितव्वानि । अज्झत्त'ज्झत्ततं सन्धाय
अज्झत्तत्तिके^१ [मा० २०] वुत्तवसेन अज्झत्ता य अज्झत्तिका । ततो बहिभूता ति
बाहिरा । उपादियन्तेव भूतानि, न भूता धिय उपादियन्ती ति उपादा । न
उपादियन्तेवा ति नो-उपादा ।

(५०) उपादानगोच्छके [मा० ९१-९६] मुसं आदियन्ती ति उपादाना;
दब्बह्माहं गण्हन्ती ति अत्थो । ततो अज्जे नो-उपादाना ।

(५१) किलेसगोच्छके [मा० ९७-१०४] संकिल्लिट्ठत्तिके^२ [मा० ५] वुत्त-
नयेनेव अत्थो वेदितव्वो ।

(५२) पिट्ठिदुक्केसु [मा० १०५-१२२] कामे अवचरन्ती ति कामावचरा
[मा० ११५] । रूपे अवचरन्ती ति रूपावचरा । अरूपे अवचरन्ती ति अरूपाव-

चरा । अयमेत्य संखेपो । विस्थारो पन परतो^१ आविमाविस्सति । तेभूमकवट्टे परियापन्ना अन्तोगधा ति परियापन्ना । तस्मिं न परियापन्ना ति अपरियापन्ना । वट्टमूलं छिन्दन्ता निब्बाणं आरम्भणं कत्वा वट्टतो निय्यन्ती ति निय्यानिका । इमिना लक्खणेन न निय्यन्ती ति अनिय्यानिका । चुत्तिषा वा अत्तनो वा पवत्तिषा अनन्तरं फलदाने नियतत्ता नियता । तथा अनियतत्ता अनियता । अज्जे धम्मे उत्तरन्ति पजहन्ती ति उत्तरा । अत्तानं उत्तरितुं समत्थेहि सह उत्तरेही ति स-उत्तरा । नत्थि एतेसं उत्तरा ति अनुत्तरा । रणन्ति एतेही ति रणा; येहि अभिभूता सत्ता नानप्पकारेन कन्दन्ति परिदेवन्ति, तेसं रागादीनं एतं अधिवचनं । संपयोगवसेन पहनेकट्टतावसेन च सह रणेही ति स-रणा^२ । तेनाकारेन नत्थि एतेसं रणा ति अ-रणा ।

(५३) सुत्तन्तिकदुकेसु [मा० १२३-१६४] संपयोगवसेन विज्जं भजन्ती ति विज्जाभागिनो; विज्जाभागे विज्जाकोट्टासे वत्तन्ती ति पि विज्जाभागिनो । तत्थ विपस्सनाज्जाणं, मनोमयिद्धि, छ अभिज्जा ति अट्ठ विज्जा । पुरिमेन अत्थेन ताहि सम्पयुत्तधम्मा पि विज्जाभागिनो । [51] पच्छिमेन अत्थेन तासु या काचि एका विज्जा विज्जा । सेसा विज्जाभागिनो ति । एवं विज्जा पि विजाय सम्पयुत्तधम्मा पि विज्जाभागिनो स्वेव वेदितव्वा । इध पन सम्पयुत्तधम्मा व अधिपेता । संपयोगवसेन अधिज्जं भजन्ती ति अविज्जाभागिनो । अविज्जाभागे अविज्जाकोट्टासे वत्तन्ती ति पि अविज्जाभागिनो । तत्थ दुक्खपटिच्छादकं तमो समुदयादिपटिच्छादकं ति चतस्सो अविज्जा । पुरिमनयेनेव ताहि सम्पयुत्ता धम्मा पि अविज्जाभागिनो । तासु या काचि एका अविज्जा अविज्जा । सेसा अविज्जाभागिनो ति । एवं अविज्जा पि अविज्जासम्पयुत्तधम्मा पि अविज्जाभागिनो स्वेव वेदितव्वा । इध पन सम्पयुत्तधम्मा व अधिपेता ।

(५४) पुन अनज्जोत्तरणमायेनै किलेसन्धकारं विद्वंसेतुं असमत्थताय विज्जु उपमा एतेसं ति विज्जूपमा^३ । निस्सेसविद्वंसनसमत्थताय वजिरं उपमा एतेसं ति वजिरूपमा । बालेसु ठितत्ता यत्थ ठिता तदुपचारेन बाला । पण्डितेसु ठितत्ता पण्डिता । बाल-कर्त्ता वा बाला, पण्डित-कर्त्ता वा पण्डिता । कण्हा ति काळका, चित्तस्स अप्पमस्सरभावकरण्णा । सुक्का ति ओदाता, चित्तस्स पमस्सरभावकरण्णा । कण्हाभिजातिहेतुतो कण्हा; सुक्काभिजातिहेतुतो सुक्का । इध चेव संपराये च तपन्ती ति तैपनीया । न तपनीया अतैपनीया । अधिवचनदुकादयो तयो [मा० १२८-

१ Cm. on §§ 1280-84, 1584-88; also see ३.२५-२८.
२ पटि० १.२; अभि० व्या० १.२२-२३; Poussin i-13-14; VIIth. 86-87 (Cm. on VII.35-36) ३ सि०-अज्जोत्तरण०. ४ मा० १२४ and the following. ५ Most of the authorities read so.

२३०] अथतो नित्रानाकरणा; व्यञ्जनमेवेत्थ नानं । सिरिवड्ढको धनवड्ढको ति आदयो हि अधिवचनमत्तमेव अधिकारं कत्वा पयत्ता **अधिवचना** नाम । अधिवचनानं पथा धम्मा **अधिवचनपथा** । “अभिसंखरोन्ती ति खो भिक्खवे तस्मा संखारा” [सं० ३.८७] ति एवं निद्वारेत्वा सहेतुकं कत्वा वुच्चमाना अभिलापा **निरुत्ति** नाम । निरुत्तीनं पथा **निरुत्तिपथा** । तक्को वितक्को संकप्पो ति एवं तेन तेन पकारेण आपनतो **पञ्जत्ति** नाम । पञ्जत्तीनं पथा **पञ्जत्तिपथा** । [52] एत्थ च एकं दुक्कं वत्ता पि इतरेसं वच्चेने पयोजनं हेतुगोच्छके^१ वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(५५) नामरूपदुक्के [मा० १३१] नामकरणेन नमनद्वेन नामनद्वेन च नामं । रूपनद्वेन रूपं । अयमेत्थ संखेपो । विथारो पन निक्खेपकण्डे^२ आविभविस्सति । **अविज्जा**^३ ति दुक्खादीसु अज्जाणं । **भवतण्हा** ति भवपत्थना । **भवदिट्ठी** ति भवो वुच्चति सस्सतं; सस्सतवसेन उप्पज्जनदिट्ठि । **विभवदिट्ठी** ति विभवो वुच्चति उच्छेदो; उच्छेदवसेन उप्पज्जनदिट्ठि । सस्सतो अत्ता च लोको चा ति पयत्ता दिट्ठि **सस्सतदिट्ठि** । उच्छिजिस्सती ति पयत्ता दिट्ठि **उच्छेददिट्ठि** । अन्तथा ति पयत्ता **अन्तवादिट्ठि** । अनन्तथा ति पयत्ता **अनन्तवादिट्ठि** । पुब्बन्तं अनुगता दिट्ठि **पुब्बन्तानुदिट्ठि** । अपरन्तं अनुगता दिट्ठि **अपरन्तानुदिट्ठि** । **अहिरिकं** ति यं न हिरियति हिरियितव्वेनो^४ ति एवं विथारितो अमायनक-आकारो । हिरियना हिरि, ओत्तप्पना ओत्तप्पं । दोवचस्सतादीसु दुक्कसं वचो एतरिम विप्पट्टिकूलगाहमिद्द विपच्चनीकसाते अनादरे पुग्गले ति दुब्बचो । तस्स कम्मं दोवचस्सं । तस्स भावो **दोवचस्सता** । पापा अस्सदादयो पुग्गला एतस्स भित्ता ति पापमित्तो; तस्स भावो **पापमित्तता** । **सोवचस्सता** च **कल्याणमित्तता** च वुत्तपटिपक्खनयेनेव वेदितव्वं ।

(५६) ‘पञ्च पि आपत्तिकवन्धा आपत्तियो, सत्ते पि आपत्तिकवन्धा आपत्तियो’ [§ १३२९] ति एवं वुत्तासु आपत्तीसु कुसलमावो **आपत्तिकुसलता** । [मा० १४१] ताहि आपत्तीहि वुट्ठाने कुसलमावो **आपत्तिवुट्ठानकुसलता** । समापत्तीसु कुसलमावो **समापत्तिकुसलता** । समापत्तीनं अप्पनापरिच्छेदपञ्चायेतं अधिवचनं । [53] समापत्तीहि वुट्ठाने कुसलमावो **समापत्तिवुट्ठानकुसलता** । अट्ठारससु धातूसु कुसलमावो **धातुकुसलता** । तासं येय धातून् मनसिकारो कुसलमावो **मनसिकारकुसलता** । चक्खायतनादीसु कुसलमावो **आयतनकुसलता** । द्वादसङ्गे पटिच्चसमुप्पादे कुसलमावो **पटिच्चसमुप्पादकुसलता** । तस्मिं तस्मिं

१ See २.३९. २ Cm. on §§ 1309-10. ३ मा० १३२ ff. ४-४ See §§ 1238-39. ५ See Cm. on § 1329.

ठाने कुसलभावो **ठानकुसलता** । ठानं ति कारणं युच्चति । तस्मिं हि ठाने तदायत्तवृत्तिताय फलं तिष्ठति नाम, तस्मा ठानं ति वुत्तं । अद्वानेसु कुसलभावो **अद्वानकुसलता** । उडुनो भावो **अज्जवो** । मुदुनो भावो **महवो** । अधिवासन-संखातो समनभावो **खन्ति** । सुरतस्स भावो **सौरच्च** । समोदकमुदुभावसंखातो सखिलभावो **साखल्य** । यथा परेहि सद्धिं अत्तनो छिंदे न होति एवं धम्मामिसेहि पटिसंशरणं **पटिसंथारो** । इन्द्रियसंवरभेदसंखातो मनच्छहेसु इन्द्रियेसु अगुत्तद्वार-भावो **इन्द्रियेसु अगुत्तद्वारता** । पटिग्गहण-परिभोगवसेन भोजने मत्तं अजानन-भावो **भोजने अमत्तञ्जुता** । अनन्तरदुको [मा० १५०] वुत्तपटिपक्खवसेन वेदितव्वो ।

(५७) सतिविप्पवाससंखातो मुदुस्समतिभावो **मुदुसच्च** [मा० १५१] । असं-पजाननभावो **असंपजञ्ज** । सरती ति **सति** । संपजानाती ति **संपजञ्ज** । अप्पटिसंखाने अकंपनद्वेन पटिसंखानसंखातं बलं **पटिसंखानवलं** । विरियमसीन सत्तवोञ्जङ्गे भावेन्तस्स उप्पन्नवलं **भावनावलं** । पच्चनीकधम्मे समेती ति **समथो** । अनिच्चादियसेन विविधेन आकारेन पस्सती ति **विपस्सना** । समथो व तं आकरं गहेत्वा पुन पवत्तेतव्वस्स समथस्स निमित्तवसेन **समथानिमित्तं** । पग्गाहनिमित्ते पि एवेव नयो । [५४] संपयुत्तधम्मे पग्गहाती ति **पग्गाहो** । न विक्खिपती ति **अविक्खेपो** । सीलविनासिका अमंवरसंखाता सीलस्स विपत्ति **सीलविपत्ति** । सम्मादिट्ठि विनासिका मिच्छादिट्ठिसंखाता दिट्ठिया विपत्ति **दिट्ठिविपत्ति** । सौरचमेव सीलस्स सम्पादनतो सीलस्स परिपूर्णतो सीलस्स संपदा ति **सीलसम्पदा** । दिट्ठि-पारिपूरित्तं जाणं दिट्ठिया संपदा **दिट्ठिसम्पदा** । विमुद्धिमायं संपत्ता सीलसंखाता सीलस्स विमुद्धि, **सीलविसुद्धि** । मित्रानसंखातं विसुद्धिं पापेत्तुं समत्था, दस्सन-संखाता, दिट्ठिया विमुद्धी ति **दिट्ठिविसुद्धि** । **दिट्ठिविसुद्धि खो पन यथा-दिट्ठिस्स च पधानं** [मा० १६०] ति कम्मस्सकतजाणादिसंखाता दिट्ठिविसुद्धि चैव यथा-दिट्ठिस्स च अनुरूपदिट्ठिस्स कल्याणदिट्ठिस्स तं-संपयुत्तमेव पधानं ।

(५८) **संवेगो** [मा० १६१] ति जाति-आदीहि पटिच्च उप्पन्नमयसंखातं संवेजनं । **संवेजनियदुर्न** ति संवेगजनकं जाति-आदिकारणं । **संविग्गस्स च योनिसो पधानं** ति एवं संविग्गजातस्स उपायपधानं । **असंतुट्ठिता च कुसलेसु धम्मेसु** ति कुसलधम्मपूर्णे असंतुट्ठिभावो । **अप्पटिचानिता च पधानस्मिं** ति अरहत्तं अप्पत्वा पधानस्मिं अनिवत्तनता च अनोसकनता । विजाननतो **विज्जा** । विमुचनतो **विमुत्ति** । **खये जाणं** ति किलेसक्खयकरे अरियमग्गे जाणं । **अनुप्पादे जाणं** ति पटिसन्धिधयेन अनुप्पादभूते तं-तं-मग्गवज्झकिलेसानं अनुप्पादपरियोसाने-उप्पन्ने अरियकले जाणं ।

अयं मातिकाय अनुपुब्बपदवण्णना ।

३

[चित्तुप्पादकण्डवण्णना]

[पदभाजनियं]

[कुसला धम्मा]

(१) इदानीं यथानिक्खित्ताय मातिकाय संगहिते धम्मे पमेदतो दस्सेतुं कतमे धम्मा कुसला ति [§१] इदं पदभाजनियं आरब्धं । तत्थ यदेतं यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होती ति [§१]

पठमं कामावचरं कुसलं

दस्सितं, तस्स ताव निद्देसे (i) धम्म-[55]-ववत्थानवारो (ii) संगहवारो (iii) सुञ्जतवारो ति तथो महावारा होन्ति । तेसु

(i) धम्मववत्थानवारो

उद्देस-निद्देसवसेन द्विधा ठितो । तेसु

(a) उद्देसवारस्स

पुच्छा, समयनिद्देसो, धम्मउद्देसो, अप्पना ति चत्तारो परिच्छेदा ।

(२) तेसु 'कतमे धम्मा कुसला' ति अयं पुच्छा नाम । 'यस्मिं समये कामावचरं ... पे० ... तस्मिं समये' ति अयं समयनिद्देसो नाम । 'फस्सो होति पे० ... अविकखेपो होती' ति अयं धम्मउद्देसो नाम । 'ये वा पन तस्मिं समये अञ्जे पि अत्थि पटिच्चसमुप्पन्ना अरुपिनो धम्मा इमे धम्मा कुसला' [§१] ति अयं अप्पना नाम ।

(३) एयं चतुर्हि परिच्छेदेहि ठितस्स उद्देसवारस्स ख्यायं पठमो पुच्छा-परिच्छेदो, तत्थ 'कतमे धम्मा कुसला' ति अयं कथेतुकम्यता-पुच्छा । पञ्चविधा हि पुच्छा—अदिट्ठजोतनापुच्छा, दिट्ठसंसन्दनापुच्छा, विमत्तिच्छेदनापुच्छा, अनुमत्ति-पुच्छा, कथेतुकम्यता-पुच्छा ति । तासं इदं नानत्तं—

(४) कतमा अदिट्ठजोतना-पुच्छा ? पकतिया लक्खणं अञ्जातं होति, अदिट्ठं अतुलितं अतीरितं अधिभूतं अधिमाधितं । तस्स जाणाय दस्सनाय तुलनाय तीरणाय विभूताय [sic] विमादन्त्थाय पञ्च पुच्छति । अयं अदिट्ठजोतना पुच्छा ।

(५) कतमा दिट्ठसंसन्दना-पुच्छा ? पकतिया लक्खणं जातं होति, दिट्ठं तुलितं तीरितं विभूतं विमाधितं, सो अञ्जेहि पण्डितेहि सद्धिं संसन्दन्त्थाय पञ्च पुच्छति । अयं दिट्ठसंसन्दना-पुच्छा ।

१ § १. २ Apparently for विभूतताय.

(६) कतमा विमतिच्छेदना पुच्छा ? पक्वतया संसयपक्वन्तो होति, विमति-पक्वन्तो द्वेढ्वकजातो—‘एवं नु खो, ननु खो, किं नु खो, कथं नु खो’ ति । सो विमतिच्छेदनत्थाय पञ्चं पुच्छति । अयं विमतिच्छेदना पुच्छा ।

(७) कतमा अनुमति-पुच्छा ? भगवा भिक्खून् अनुमतिया पञ्चं पुच्छति—“तं किं मज्झय भिक्खवे रूपं निचं वा अनिचं वा” [56] ति ? ‘अनिचं भन्ते’ । ‘यं पनानिचं दुक्खं वा तं सुखं वा’ ति ? ‘दुक्खं भन्ते’ । ‘यं पनानिचं दुक्खं विपरिणामधम्मं, कल्लं नु तं समनुपरिसत्तुं एतं मम, एसोहमस्मि, एसो मे अत्ता’ ति ? ‘नो हेतं भन्ते’ [म० १.१३८, ३.१९] ति । अयं अनुमतिपुच्छा ।

(८) कतमा कथेतुकम्यता-पुच्छा ? भगवा भिक्खून् कथेतुकम्यताय पञ्चं पुच्छति । “चत्तारो मे भिक्खवे सतिपट्ठाना । कतमे चत्तारो ?” [Cf. दी० २.२९०] ति । अयं कथेतुकम्यता-पुच्छा ।

(९) तत्थ बुद्धानं पुरिमा तिरसो पुच्छा नत्थि । कस्मा ? बुद्धानं हि तीसु अद्वासु किञ्चि संखतं, अद्वाविमुत्तं वा असंखतं, अदिट्ठं अजोतितं अतुल्लितं अतीरितं अविमूतं अविमावितं नाम नत्थि । तेन तेसं अदिट्ठजोतना पुच्छा नत्थि । यं पन भगवता अत्तनो जाणेन पटिविद्धं, तस्स अज्जेन समणेन वा ब्राह्मणेन वा देवेन वा मरेन वा ब्रह्मना वा सद्धिं मंसन्दनकिञ्चं नत्थि । तेन तस्स दिट्ठसंसन्दना पुच्छा नत्थि । यस्मा पनेस अकथंकथी तिण्णविचिकिच्छो सव्वधम्मेषु विगतसंसयो, तेन तस्स विमति-च्छेदना पुच्छा नत्थि । इतरा द्वे पन पुच्छा भगवतो अत्थि । तासु अयं कथेतु-कम्यतापुच्छा ति वेदितव्वा ।

(१०) तत्थ ‘कतमे’ ति पदेन निदिसितव्वधम्मेषु पुच्छति । ‘धम्मा कुसला’ ति वचनमत्तेन ‘किं कता किं वा करोन्ती’ ति न सक्का जातुं । ‘कतमे’ ति धुत्ते पन तेसं पुट्ठमावो पज्जायति । तेन धुत्तं ‘कतमे ति पदेन निदिसितव्वधम्मेषु पुच्छती’ ति । ‘धम्मा कुसला’ ति पदद्वयेन पुच्छाय पुट्ठधम्मेषु दस्सेति । तेसं अत्थो हेट्ठा पकासितो एव ।

(११) कस्मा पनेत्थ मात्तिकायं विथ ‘कुसला धम्मा’ ति अवत्त्वा ‘धम्मा कुसला’ ति पदानुक्कमो कतो ति ? पमेदतो धम्मानं देसनं दीपेत्वा पमेदवन्त-दस्सनत्थं । इमस्मिं हि अभिधम्मेषु धम्मा व देसेतव्वा । ते च कुसलादीहि पमेदेहि अनेकप्पमेदा । तस्मा धम्मा एव इथ देसेतव्वा । नायं घोहादेसना । ते च अनेक-प्पमेदतो देसेतव्वा, न धम्ममत्ततो । पमेदतो हि देसना घनविनिम्बोगपटिसंमिदा-जाणावहा होती ति ‘कुसला धम्मा’ ति एव पमेदतो धम्मानं देसनं दीपेत्वा, इदानी ये तेन पमेदेन देसेतव्वा धम्मा [57] ते दस्सेतुं, अयं ‘कतमे धम्मा कुसला’ ति पदानुक्कमो कतो ति वेदितव्वो । पमेदयन्तेसु हि दस्सितेसु पमेदो दस्सियमानो

युजति सुविज्जेत्थो च होती ति ।

(१२) इदानीं यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं [११] ति । एत्थ-

समये निहिसि चित्तं चित्तेन समयं मुनि ।

नियमेत्वान् दीपेतुं धम्मे तस्य पमेदतो ॥

‘यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं’ ति हि निहिसन्तो भगवा समये चित्तं निहिसि । किं-कारणा ? तेन समयनियमितेन चित्तेन परियोसने ‘तस्मिं समये’ ति एवं समयं नियमेत्वान्, अथ विवज्जमाने पि समयनानत्ते यस्मिं समये चित्तं होति तस्मिं येव समये फस्सो होति, वेदना-होती ति एवं तस्मिं चित्तनियमिते समये एते सन्तति-समूह-किचारम्मण-घनवसेन दुरनुबोधपमेदे फस्सवेदनादयो धम्मे बोधेतुं ति अत्थो ।

(१३) इदानीं ‘यस्मिं समये’ ति आदीसु अयं अनुपुव्वपदवण्णना । यस्मिं ति अनियमतो मुम्मनिहेमो । समये ति अनियमनिहिट्टपरिदीपनं । एत्तायता अनियमतो समयो निदिट्ठो होति । तत्थ समयसद्वो-

समवाये खणे काले समूहे हेतुदिट्ठिसु ।

पटिलामे पढाने च पटिवेधे च दिस्सति ॥ [Cf. सुमं० १.३१...]]

तथा हि ‘स्स “अपेय नाम स्वे पि उपसंक्रमेय्याम कालं च समयं च उपादाया” [दी० १.२०५] ति एवमादीसु समवायो अत्थो । “एको च भिक्खवे खणो च समयो च ब्रह्मचरियवासया” [अं० ४.२२७] ति आदीसु खणो । “उण्हसमयो परिलाहसमयो” [विन० ४.११७] ति आदीसु कालो । “महासमयो पवनस्मिं” [दी० २.२५४] ति आदीसु समूहो । “समयो पि खो ते भद्दालि अप्पटि-विद्धो अहोसि-भगवा पि खो सावत्थियं विहरति, भगवा पि मं जानिस्सति ‘भद्दालि नाम भिक्खु सत्थु सासने सिक्खाय अपरिपूरकरी’ ति । अयं पि खो ते भद्दालि समयो अप्पटिविद्धो अहोसी” [मं० १.४३८] ति आदीसु हेतु । “तेन खो पन समयेन उग्गाहनामो परिव्वाजको स-[58]-मणमुण्डिकापुत्तो समयप्पवादके तिट्ठुकाचीरे एक-मालके मल्लिकाय आरामे पटिवसती” [मं० २.२२] ति आदीसु दिट्ठि ।

“दिट्ठे व धम्मे यो अत्थो यो चत्थो सम्परायिको ।

अत्थाभिसमया धीरो पण्डितो ति पबुच्चती” [मं० १.८७] ति ॥

आदीसु पटिलामो । “सम्मा मानाभिसमया अन्तमकासि दुक्खस्स” [अं० ४.८] ति आदीसु पढानं । “दुक्खस्स प्रीळ्णद्धो संव्रतद्धो संतापद्धो विपरिणामद्धो अभि-समयद्धो” [पटि० २.१०७] ति आदीसु पटिवेधो ।

(१४) एवमनेकेसु समयेसु

समयायो खणो कालो समूहो हेतु येव च ।

एते पद्ध पि विज्जेय्या समया इध विज्जुना ॥

‘यस्मिं समये कामावचरं कुसलं’ ति इमस्मिं हि कुसलाधिकारे तेषु नवसु समयेषु एते समवायादयो पञ्च समया पण्डितेन वेदितव्या ।

(१५) तेषु पञ्चयसामग्री समवायो, खणो पन ।

एको च नवमो ज्येष्ठो चक्रानि चतुरो पि वा ॥

या हि एसा साधारणफलनिष्पादकत्वेन सण्ठितानं पञ्चयानं सामग्री, सा इध समवायो ति जानितव्या । “एको च खो भिक्खवे खणो च समयो च ब्रह्मचरियावासाया” [अ० ४.२२७] ति एवं युक्तो पन नवमो व एको खणो ति वेदितव्यो । यानि या पनेतानि “चत्तारि’मानि भिक्खवे चक्रानि येहि समन्नागतानं देवमनुस्सानं चतुच्चक्रं पयत्तती” [अ० २.३२] ति—एत्थ ‘पटिरुपदेसवासो, सप्पुरिसूपनिस्सयो, अत्तसम्मापणिधि, पुब्बे च क्तपुञ्जता’ ति चत्तारि चक्रानि युत्तानि, तानि वा एकज्जं कत्वा ओकासट्ठेन खणो ति वेदितव्वानि । तानि हि कुसलुपत्तिया ओकासमूतानि ।

(१६) एवं समवायं च खणं च जत्वा इतरेसु

तं तं उपादाय पञ्जत्तो कालो वोद्धारमत्तको ।

पुञ्जो फेत्सादिधम्मानं समूहो ति विभावितो ॥

‘चित्तकालो रूपकालो’ ति आदिना नयेन धम्मे वा, ‘अतीतो अनागतो’ ति आदिना नयेन धम्मवुत्तिं वा, ‘धीज्जकालो अंकरकालो’ ति आदिना नयेन धम्मपटिपाटिं वा, ‘उप्पा- [59]-दकालो जराकालो’ ति आदिना नयेन धम्मलक्षणं वा, ‘वेदियनकालो संज्ञाननकालो’ ति आदिना नयेन धम्मकिच्चं वा, ‘नहानकालो पानकालो’ ति आदिना नयेन सत्तकिच्चं वा, ‘गमनकालो ठानकालो’ ति आदिना नयेन इरियापथं वा, ‘पुच्चण्ह-सायण्ह-दिवा-रत्ती’ ति आदिना नयेन चन्दिममुरियादिपरिवत्तनं वा, ‘अट्टमासो मासो’ ति आदिना नयेन अहोरत्तादिसंखातं कालवच्चं वा ति — एवं तं तं उपादाय पञ्जत्तो कालो नाम । सो पनेस समागतो अविज्जमानत्ता पञ्जत्तिमत्तको एसा ति वेदितव्वो ।

यो पनेस फस्सयेदनादीनं धम्मानं पुञ्जो सो इय समूहो ति विभावितो ।

(१७) एवं काल-समूहे पि जत्वा इतरो पन

हेतु ति पञ्चयो चेत्य तस्स द्वायसेन वा ।

अनेकभावो पि विज्जेय्यो पञ्चयानं वसेन वा ॥

एत्थ पञ्चयो व हेतु नाम, तस्स द्वारानं वा पञ्चयानं वा वसेन अनेकभावो वेदितव्वो । कथं ? चक्खुद्वारादीसु हि उप्पज्जमानानं चक्खुविज्जाणादीनं चक्खु-रूप-आलोक-मनसिकारादीसु पञ्चया, महाप्रकरणे च “हेतुपञ्चयो आर-

१. See D. iii.276. २ सं०- ० समयं. ३ See Vis. xv.39; Vim.101.

‘मणच्चयो’ति [तिक्प० १] आदिना नयेन चतुर्थीसति पचया वृत्ता । तेसु ठपेत्वा विपाकपचयं च पच्छाजातपचयं च, सेसा कुसलधम्मानं पचया होन्ति येष । ते मध्ये पि इध हेतू ति अधिषेता । एवमस्स इमिना द्वारवसेन वा पचयवसेन वा अनेकभावो वेदितव्वो ।

एवमेते समवायादयो पञ्च अत्था इध समयसदेन परिग्गहिता ति वेदितव्व्या ।

(१८) ‘कस्मा पनेतेसु यं किञ्चि एक्कं अपरिग्गहेत्वा सच्चसें परिग्गहो कतो ति’ ? ‘तेन तेन तस्स तस्स अत्थविसेसस्स दीपनतो । एतेसु हि समवायसंखातो समयो अनेकहेतुतो वुत्तिं दीपेति । तेन एककारणवादो पटिसेधितो होति । समवायो च नाम साधारणफलनिष्कादने अज्झमज्जापेक्खो होति । तस्मा ‘एक्को कत्ता नाम नत्थी’ति इमं पि अत्थं दीपेति । समयेन हि कारणे सति कारणन्तरापेक्खा अयुत्ता’ ति । एवं एकस्स कस्सचि कारणस्स अभावदीपनेन “सयं कतं सुखदुक्खं” ति आदि पटिसेधितं होति ।

(१९) तत्थ सिया- ‘यं वुत्तं अनेकहेतुतो वुत्तिं दीपेती ति तं न वुत्तं’ । [60] ‘किं-कारणा ?’ ‘असामगियं अहेतूनं सामगियं पि अहेतुभावापत्तितो’ । ‘न हि एकस्मिं अन्धे दट्ठं असक्कोन्ते अन्धसत्तं पस्सती’ति । ‘नो न वुत्तं; साधारण-फलनिष्कादकत्तेन हि ठितभावो सामग्यी’; न अनेकेसं समोधानमत्तं । न च अन्धानं दस्सन्तं नाम साधारणफलं । ‘कस्मा ?’ ‘अन्धसत्ते’ सति पि तस्स अभावतो । चक्खादीनं पन तं साधारणफलं, तेसं भावे भावतो । असामगियं अहेतूनं पि च सामगियं हेतुभावो सिद्धो । स्वायं असामगियं कलामावेन, सामगियं च स्स भावेन, वेदितव्वो । चक्खादीनं हि वेकळे चक्खुविज्झाणादीनं अभावो, अवेकळे च भावो, पचक्खसिद्धो लोकस्सा’ ति । अयं ताव समवायसंखातेन समयेन अत्थो दीपितो ।

(२०) यो पनेस अट्ठहि अक्खणेहि परिवज्जितो नयमो खणो, पटिरूपदेस-वांसादिको च चतुचक्रसंखातो ओकासट्ठेन खणो वुत्तो, सो मनुस्सत्ता-वुदुप्पाद-सद्धर्मवृत्ति-आदीनं खणसमगिं विना नत्थि । मनुस्सत्तादीनं च काणकच्छपोपमा-दीहि दुल्लभभावो । इति खणस्स दुल्लभत्ता सुदुतरं खणायत्तं लोफुत्तरधम्मानं उपकारभूतं कुसलं दुल्लभमेय । एवमेतेसु खणसंखातो समयो कुसलुप्पत्तिया दुल्लभ-मायं दीपेति । एवं दीपेन्तेन अनेन अधिगतखणानं खणायत्तस्सेव तस्स कुसलस्स अनुद्वानेन मोक्खखणं कुरुमानानं पमादविहारो पटिसेधितो होति । अयं खणसंखा-

१ See para. 14 above. २ सि०- कारकं सति; सी०, M.- कारकं असति. ३ सि०, सी०, M.- कारकस्स. ४ सं०- २-२२. ५ विस्सु०- १७, १८; बोधि० ३४७. ६ PTS- °सम्मादिट्ठि; सि०- °सद्धम्मसवन्नसम्मादिट्ठि. ७ Cf. म०- ३. १६९, सं०- ५. ४५५, थेरी०- ५००.

तेन समयेन अर्थो दीपितो ।

(२१) यो पनेतरस् कुसलस्स चित्तस्स पवत्तिकालो नाम होति, सो अतिपरितो । सा च'स्स अतिपरितता “यथा च भिक्खवे तस्स पुरिस्स जवो, यथा च चन्दिमसुरियानं जवो, यथा च या देवता चन्दिमसुरियानं पुरतो धावन्ति तासं देवतानं जवो, ततो सीघ्रतरं आयुसंखारा खीयन्ती” [सं० २.२६६] ति—इमस्स सुत्तस्स अट्ठकथावनेन वेदितव्वा । तत्थ हि सो रूपजीघितिन्द्रियस्स ताव परित्तको कालो वुत्तो । याव पच्चुप्पन्नं रूपं तिष्ठति ताव सोल्लसच्चित्तानि उप्पज्जित्वा भिज्जन्ति । इति तेसं कालपरित्तताय [61] उपमा पि नत्थि । तेनेवाह—“यावच्चिदं भिक्खवे उपमा पि न सुकरा याव लहुपरिवत्तं चित्तं” [अं० १.१०] ति । एवमेतेसु कालसंखातो समयो कुसलचित्तपवत्तिकालस्स अतिपरित्ततं दीपेति । एवं दीपेन्तेन चानेन अतिपरित्तकालताय, विज्जुनोमासेन मुत्तावुणनं वियं, दुप्पट्ठिविद्धमिदं चित्तं, तस्मा एतस्स पट्ठिवेधे' महाउत्साहो च आदरो च कत्तव्वो ति ओवादो दिव्वो होति । अयं कालसंखातेन समयेन अर्थो दीपितो ।

(२२) समूहसंखातो पन समयो अनेकेसं पि सहुप्पत्तिं दीपेति । फस्सादीनं हि धम्मानं पुञ्जो समूहो ति वुत्तो । तस्मिं च उप्पज्जमानं चित्तं सह तेहि धम्मेहि उप्पज्जती ति अनेकेसं सहुप्पत्तिं दीपिता । एवं दीपेन्तेन चानेन एकस्सेन धम्मस्स उप्पत्ति पट्ठिमेधितो होति । अयं समूहसंखातेन समयेन अर्थो दीपितो ।

(२३) हेतुसंखातो पन समयो परायत्तवुत्तितं दीपेति । ‘यस्मिं समये’ ति हि पदस्स यस्मा ‘यस्मिं हेतुस्मिं सति’ उप्पन्नं होती ति अयमर्थो, तस्मा ‘हेतुस्मिं सति’ पवत्तिको परायत्तवुत्तितो दीपितो । एवं दीपेन्तेन चानेन धम्मानं स-वसवत्तिता-भिमानो' पट्ठिमेधितो होति । अयं हेतुसंखातेन समयेन अर्थो दीपितो होति ।

(२४) तत्थ ‘यस्मिं समये’ ति कालसंखातस्स समयस्स वसेन ‘यस्मिं काले’ ति अर्थो; समूहसंखातस्स ‘यस्मिं समूहे’ ति । खण-समवाय-हेतुसंखातानं ‘यस्मिं खणे सति, याव सामगिया सति, यस्मिं हेतुस्मिं सति’ कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होति, तस्मिं वेप सति ‘फस्सादयो’ पी ति अयमर्थो वेदितव्वो । अधि-करणं हि कालसंखातो समूहसंखातो च समयो । तत्थ वुत्तधम्मानं ति अधिकरण-वसेनेत्थं भुम्मं । खण-समवाय-हेतुसंखातस्स च समयस्स मायेन तेसं भावो लक्खित्तयती ति मायेन भावलक्खणवसेनेत्थं भुम्मं ।

(२५) कामावचरं ति “कतमे धम्मा कामावचरा ? हेट्ठतो अवीचिन्निरयं परियन्तं कत्था उपरितो परनिमित्तवस्सवत्तिदेवे अन्तो करित्वा” ति [§ १२८०] आदिना नयेन वुत्तेसु कामावचरधम्मेसु परियापन्नं ।

१ M. - पट्ठिवेदे.

२ सं० - सभावत्तिताभिमानो, सि० - वसवत्तिताभिमानो.

३ सि० alone agrees with § 1280.

(२६) तत्रायं वचनत्थो- [62] उद्दानतो द्वे कामा, वत्थुकामो च किलेस-
कामो च । तथ किलेसकामो अत्थतो छन्दरागो व; वत्थुकामो तेभूमकवट्टे ।
किलेसकामो चेत्थ कामेती ति कामो; इतरो कामियती ति । यस्मिं पन पदेसे दुविधो
पेतो कामो पवत्तिवैसेन अवचरति, सो चतुन्ने अपायानं, मनुस्सानं, छन्ने च
देवलोकां वसेन एकादसविधो पदेसो । कामो एत्थ अवचरती ति कामावचरो,
स-मत्थावचरो विथ । यथा हि यस्मिं पदेसे स-सत्था पुरिसा अवचरन्ति, सो विज्ज-
मानेसु पि अज्जेसु द्विपदचतुप्पदेसु अवचरन्तेसु, तेसं अभिलिखितत्ता 'स-सत्था-
वचरो' त्वेव वुच्चति, एवं विज्जमानेसु पि अज्जेसु रूपावचरादीसु तत्थ अवचरन्तेसु,
नेसं अभिलिखितत्ता अयं पदेसो 'कामावचरो' त्वेव वुच्चति । स्वायं यथा रूपमवो
रूपं, एवं उत्तरपदे लोपं कत्वा 'कामो' त्वेव वुच्चति । एवमिदं चित्तं इमस्मिं
एकादसपदेससंखाते कामे अवचरती ति कामावचरं ।

(२७) किंवा पि हि एतं रूपारूपभवेसु पि अवचरति, यथा पन संगामे अव-
चरणतो संगामावचरो ति लड्डनामो नगरे चरन्तो पि 'संगामावचरो' त्वेव वुच्चति,
थल-जलचरा च पाणा अथले अजले च टिता पि 'थलचरा जलचरा' त्वेव वुच्चन्ति,
एवमिदं अज्जस्थ अवचरन्ते पि कामावचरमेवा ति वेदितव्यं ।

(२८) आरम्भणकरणवसेन वा एत्थ कामो अवचरती ति पि कामावचरं ।
कामं चेस रूपारूपावचरेसु अवचरति, यथा पन वदती ति 'वच्चो', महियं सेती
ति 'महिसो' ति वुत्ते, न यत्तका वदन्ति, महियं वा सेन्ती ति सव्येसं तं नामं होति,
एवं सम्पदमिदं वेदितव्यं । अपि च काममवसंखाते कामे पटिसन्धि अवचरेती ति
कामावचरं ।

(२९) कुसलं ति कुच्छित्तानं सल्लनादीहि अत्थेहि वुत्तं^१ । अपि च
आरोग्यद्वेन अनवज्जेन कोसल्लसंभूतद्वेन च कुसलं । यथेव हि 'कच्चि नु भोतो
कुसलं'^२ ति रूपकाये अनातुरताय अगेलज्जेन निव्याधिताय आरोग्यद्वेन कुसलं वुत्तं,
एवं अरूपधम्मं पि किलेसातुरताय किलेसगेलज्जस्स च [63] किलेसव्याधितो च
अभावेन आरोग्यद्वेन कुसलं वेदितव्यं । किलेसवज्जस्स पन किलेसदोसस्स किले-
सदरथस्स च अभावा अनवज्जेन कुसलं । कोसल्लं वुच्चति पज्जा; कोसल्लतो
संभूतत्ता कोसल्लसंभूतद्वेन कुसलं ।

(३०) 'जाणसम्पयुत्तं' ताव एवं होतु; जाणविप्पयुत्तं^३ कथं ति ? तं पि
रुद्धिहसदेन कुसलमेव । यथा हि तालपण्णेहि अकत्वा किल्लजादीहि कत्ते पि तं-
सरिक्खत्ता रुद्धिहसदेन तालवण्टं^४ त्वेव वुच्चति, एवं 'जाणविप्पयुत्तं' पि कुसलं
त्वेव वेदितव्यं । निप्परियावेन पन 'जाणसम्पयुत्तं' आरोग्यद्वेन अनवज्जेन

१ सी०, M. - पन्नवत्ति° २ See २.१०. ३ सी० adds कच्चि अनामयं.
४ See §§ 147, 149 etc. ५ सि०- तालवण्णं.

कोसलसंभूतद्वेन तिविधेना पि कुसलं ति नामं लभति, आणविप्पयुत्तं दुविधेनेव । इति यं च जातकपरियायेन यं च बाहितिकुसुत्तपरियायेन यं च अभिधम्मपरियायेन कुसलं कथितं सच्चं तं तीहि पि अत्थेहि इमस्मिं चित्ते लब्धमिति ।

(३१) तदेतं लक्खणादिवसेन अनवज्जसुखविपाकलक्खणं, अकुसलावेदं-सनरसं, घोदानपच्चुपट्टानं, योनिमोमनसिकारपदट्टानं । सायजपटिपक्खत्ता वा अनवज्जलक्खणमेव कुसलं, घोदानमावरसं, इट्ठविपाकपच्चुपट्टानं, यथायुत्तपदट्टानमेव ।

(३२) लक्खणादीसु हि तेसं तेसं धम्मानं सभावो वा सामञ्जं वा लक्खणं नाम । किच्चं वा संपत्ति वा रसो नाम । उपट्टानाकारो वा फलं वा पच्चुपट्टानं नाम । आसन्नकारणं पदट्टानं नाम । इति यत्थ यत्थ लक्खणादीनि वक्खाम तत्थ तत्थ इमिना व नयेन तेसं नानत्तं वेदितव्यं ।

(३३) चित्तं ति आरम्भणं चिन्तेती ति चित्तं; विजानाती ति अत्थो । यस्मा वा 'चित्तं' ति सच्चचित्तसाधारणो एस सद्दो, तस्मा यदेत्थ लोकिय-कुसला-कुसल-महाकिरियचित्तं, तं जयनयीथिवसेन अत्तनो संतानं चिनोती^३ति चित्तं । विपाकं कम्मफिलेभेहि चित्तं ति चित्तं । अपि च सच्चं पि यथानुरूपतो चित्तताय चित्तं । चित्तकरणताय चित्तं ति एवमेत्थ अत्थो वेदितव्यो ।

(३४) तत्थ यस्मा अञ्जदेव सरागं चित्तं, अञ्जं [64] सदोसं, अञ्जं समोहं; अञ्जं कामावचरं, अञ्जं रूपावचरादिभेदं; अञ्जं रूपारम्भणं, अञ्जं सहादिआरम्भणं; रूपारम्भणेषु पि अञ्जं नीलारम्भणं, अञ्जं पीतादिआरम्भणं; सहादिआरम्भणेषु पि एसेय नयो; सच्चेषु-पि तेषु अञ्जं हीनं अञ्जं मज्झिमं अञ्जं पणीतं; हीनादिषु पि अञ्जं छन्दाधिपतेय्यं, अञ्जं विरियाधिपतेय्यं अञ्जं चित्ताधिपतेय्यं, अञ्जं वीमंसाधिपतेय्यं, तस्मा^४स् इमेसं सम्पयुत्तम्मि-आरम्भण-हीनमज्झिमपणीताधिपतीनं वसेन चित्तता वेदितव्वा । कामं चेत्थ एकमेव एयं चित्तं न होति, चित्तानं पन अन्तोगधत्ता एतेसु यं किञ्चि एकं पि चित्तताय चित्तं ति वत्तुं वड्ढति । एवं ताय चित्तताय चित्तं ।

(३५) कथं चित्तकरणताया ति ? लोकरिंम हि चित्तकम्मतो उत्तरिं अञ्जं चित्तं नाम नत्थि । तस्मिं पि चरणं नाम चित्तं अतिचित्तमेव^५ हीति । तं करोन्तानं चित्तकारानं 'एवंविधानि एत्थ रूपानि कातव्वानी'ति चित्तसञ्जा उपपज्जति । ताय चित्तसञ्जाय लेखा-गहण-रञ्जन-उजोतन-वत्तनादिनिष्कादिका चित्तिकरिया उपपज्जन्ति, ततो चरणसंखाते चित्ते अञ्जतरं विचित्तरूपं निष्पज्जति । ततो 'इमस्स रूपस्स उपरि इदं होतु, हेट्ठा इदं, उभयपस्से इदं'ति चिन्तेत्वा यथा-चिन्ति-तेन कम्मेन सेसचित्तरूपनिष्कादनं होति, एवं यं किञ्चि लोके विचित्तं सिप्पजातं

-१ म०-२.११६; सि०-बाहिरक० २ M.-विनोदेतो ति. ३ M.-विचित्तकरण-स्थाय. ४ सि०-इत्थं. ५ मी०-अविचित्तमेव; M.-अविमित्तमेव. ६ सि०, M.-चित्ताय.

सब्बं तं चित्तेनेव कयिरिति, एवमिमाय करणविचित्ताय तस्स चित्तस्स निष्कादर्कं चित्तं पि तथेव चित्तं होति । यथा-चिन्तितस्स वा पन अनवसेस्सस्स अनिष्कज्जनतो^१ ततो पि चित्तमेव चित्ततरं । तेनाह भगवा “दिट्ठं वो भिक्खवे चरणं नाम चित्तं” ति ? ‘एवं मन्ते’ ति । ‘तं पि खो भिक्खवे चरणं चित्तं चित्तेनेव चिन्तितं ति । तेन पि खो भिक्खवे चरणेन चित्तेन चित्तमेव चित्ततरं” [सं० ३.१५.१] ति ।

(३६) तथा यदेतं देव-मनुस्स-निरय-तिरच्छानभेदासु गतीसु कम्म-लिङ्ग-सञ्ज्ञा-वोहारादिभेदं अज्झत्तिकं चित्तं तं पि चित्तकतमेव । कायकम्मादिभेदं हि दान-सील-हिंसा-धेय्यादिनयपवर्त्तं कुसलाकुसलकम्मं चित्तनिष्पादितं कम्मनानत्तं । कम्म-नानत्तेनेव तासु तासु [65] गतीसु हृत्थ-पाद-कर्ण-उदर-गीय-मुखादि-सण्टानभिन्नं लिङ्गनानत्तं । लिङ्गनानत्ततो यथागहितसण्टानवसेन “अयं इत्थी अयं पुरिसो” ति उपपज्जमानाव सञ्ज्ञाय सञ्ज्ञानानत्तं । सञ्ज्ञानानत्ततो सञ्ज्ञानुरूपेन ‘इत्थी’ति वा ‘पुरिसो’ति वा वोहरन्तानं वोहारनानत्तं । वोहारनानत्तवसेन पन यस्मा ‘इत्थी भविस्सामि पुरिसो भविस्सामि, खत्तियो भविस्सामि ब्राह्मणो भविस्सामी’ती एवं तस्स तस्स अत्तमायस्स जनककम्मं करीयति, तस्मा वोहारनानत्ततो कम्मनानत्तं । तं पनेतं कम्मनानत्तं यथापस्थितं भवं निव्वत्तेन्तं यस्मा गतिवसेन निव्वत्तेति तस्मा कम्मनानत्ततो गतिनानत्तं । कम्मनानत्तेनेव च तेसं तेसं सत्तानं तस्सा तस्सा गतिया अपादक-द्विपादकादिता, तस्सौ तस्सौ उपत्तिया^२ उच्च-नीचादिता, तस्मिं तस्मिं अत्तभावे सुवण्णदुव्वण्णादिता, लोकधम्मेसु^३ लामालामादिता च पञ्जायति । तस्मा सब्बमेतं देयमनुस्सनिरयतिरच्छानभेदासु गतीसु कम्म-लिङ्ग-सञ्ज्ञा-वोहारादि-भेदं अज्झत्तिकं चित्तं चित्तेनेव कतं ति वेदितव्यं ।

(३७) स्वायमथो इमस्स संगीतिं अनारूढहस्स सुत्तस्स वसेन वेदितव्वो-वुत्तं हेतं “कम्मनानत्तपुत्थुत्तप्पमेदववत्थानवसेन लिङ्गनानत्तपुत्थुत्तप्पमेदववत्थानं भवति, लिङ्गनानत्तपुत्थुत्तप्पमेदववत्थानवसेन सञ्ज्ञानानत्तपुत्थुत्तप्पमेदववत्थानं भवति, सञ्ज्ञानानत्तपुत्थुत्तप्पमेदववत्थानवसेन वोहारनानत्तपुत्थुत्तप्पमेदववत्थानं भवति, वो-हारनानत्तपुत्थुत्तप्पमेदववत्थानवसेन कम्मनानत्तपुत्थुत्तप्पमेदववत्थानं भवति । कम्म-नानाकरणं पटिच्च सत्तानं गतिया नानाकरणं पञ्जायति—अपदा द्विप्पदा चतुप्पदा बहुप्पदा, रूपिनो अरूपिनो, सञ्जिनो असञ्जिनो नेवसञ्जिनासञ्जिनो । कम्मनाना-करणं पटिच्च सत्तानं उपत्तिया नानाकरणं पञ्जायति—उच्चनीचता हीनपर्णीतता सुगतदुग्गतता । कम्मनानाकरणं पटिच्च सत्तानं अत्तभावे नानाकरणं पञ्जायति—सु-वण्णदुव्वण्णता सुजातदुजातता सुसण्ठितदुस्सण्ठितता । कम्मनानाकरणं पटिच्च सत्तानं लोकधम्मे नानाकरणं पञ्जायति—लामालाभे यसायसे निर्दापसंसायं सुखदुक्खे” ति ।

१ सि०, म०- करियति.

२ सं०- अभिनिष्कज्जनतो.

३ सि०, M.-

omit.

४ सि०, M.- omit.

(३८) अपरं पि वुत्तं [66] —

कम्मतो लिंगतो चैव लिंगसञ्जा पयत्तरे ।
सञ्जातो भेदं भच्छन्ति इत्थायं पुरिसो ति वा ॥
“कम्मना वत्तति लोको कम्मना वत्तति पञ्जा ।
कम्मनिबन्धना सत्ता रथस्माणी व यावंतो” ॥

कम्मेन कित्ति लभते पसंसं । कम्मेन जानिं च वधं च वन्धं ।

तं कम्मनानाकरणं विदित्वा । कस्मा वदे नत्थि कम्मं ति लोके ? ॥

“कम्मस्सका हि माणय सत्ता कम्मदायादा कम्मयोनी कम्मबन्धू कम्मपटि-
सरणा; कम्मं सत्ते पिमज्जति यदिदं हीनपणीतताया” [भिलि० ६५] ति ।

एवं इमाय करणचित्तताय पि चित्तस्स चित्तता वेदितव्या ।

(३९) सञ्जानि पि हि एतानि विचित्तानि चित्तेनेव कृतानि । अल्लो-
कास्स पन चित्तस्स यं वा पन अवसेसपच्चयविकलं तस्स एकच्चचित्तकरणा-
भावतो यदेतं चित्तेन कृतं अञ्जत्तिकं चित्तं वुत्तं, ततो पि चित्तमेव चित्ततरं ।
तेनाह भगवा—“ नाहं भिक्खवे अञ्जं एकनिकायं पि समनुपस्सामि एयं-चित्तं
यथयिदं भिक्खवे तिरच्छानगता पाणो..... तेहि पि खो भिक्खवे तिर-
छानगतेहि पाणेहि चित्तं येव चित्ततरं” [सं० ३.१५२] ति ।

(४०) उपपन्नं होती ति एत्थ वत्तमान-मूर्त्तापगत-ओकासकत-भूमिलद्ध-
वसेन उपपन्नं नाम अनेकपभेदं । तत्थ सञ्चं पि उप्पादजराभंगसमङ्गिसंखातं वत्त-
मानुपपन्नं नाम । आरम्भणरसं अनुभवित्वा निरुद्धं, अनुमूर्त्तापगतसंखातं कुसला-
कुसलं, उप्पादादित्तयं अनुपत्त्वा निरुद्धं, हुत्वापगतसंखातं, सेससंखातं च भूता-
पगतुपपन्नं नाम । “यानि”स्स तानि पुब्बे कृतानि कम्मानी”ति एवमादिना नयेन
वुत्तं कम्मं अतीतं पि समानं, अञ्जं विपाकं पटिवाहित्वा अत्तनो विपाकस्सोकासं
कत्वा टितत्ता, तथा कतोकासं च विपाकं अनुपपन्नं पि समानं एवं कतोकासे एक-
न्तेन उपपज्जनतो ओकासकतुपपन्नं नाम । [67] तामु तामु भूमीसु असमूहतं अ-
कुसलं भूमिलद्धुपपन्नं नाम ।

(४१) एत्थ च भूमिया भूमिलद्धस्स च नानत्तं वेदितव्यं । भूमी ति विपस्स-
नाय आरम्भणभूता तेभूमका पञ्चकखन्धा । भूमिलद्धं नाम तेसु खन्धेषु उपपत्तिरहं
किल्लेसजातं । तेन हेसा भूमि लद्धा नाम होति, तस्मा भूमिलद्धं ति वुत्थति ।

१ सु०नि०-६५४. २ M. PTS.-कम्मस नानाकरणं. ३ म०-३.२०३.
४ म०, सि०, M.- चित्तकरणभावतो; ५ A few words in the original
passage are dropped here. ६ म०, सी०- भूत्वा०. ७ Cf. Vis. xxii.
81-82; MCm iii. 251ff.; VbhCm. 298ff., ACm. ii. 45 ff. ८ म०,
सी०- अनुभूत्वा०. ९ म०, सी०, M.- भूत्वा०. १० म०- ३.१६४, १७१.

(४२) एवमेतेसु चतुसु उप्पन्नेसु इध 'वत्तमानुप्पन्नं' अधिपेत्तं । तत्रायं वचनत्थो — पुञ्चन्तो उद्धं उप्पादादि-अभिमुखं पन्नं ति उप्पन्नं । 'उप्पन्न'-सद्दो पनेस अतीति पटिलद्धे समुद्धिते अविक्खंमिते असमुच्छिन्ने खणत्तयगते ति अनेकेसु अत्थेसु दिस्सति । अयं हि "तेन खो पन भिक्खवे समयेन ककुसन्धो भगवा अरहं सम्मा-सम्भुद्धो लोके उप्पन्नो" [सं० २.१९१] ति एत्थ अतीति आगतो । "आयस्मतो आनन्दस्स अतिरेकचारी उप्पन्नं होती [विन० १.२८९]" ति एत्थ पटिलद्धे । "सेव्थपा पि भिक्खवे उप्पन्नं महाभवे तमेनं महापातो अन्तरा येव अन्तरधापेती" [सं० ५.५०] ति एत्थ समुद्धिते । "उप्पन्नं गमियचित्तं दुप्पट्ठिपिनोदनीयं; उप्पन्न-उप्पन्ने पापके अकुसले धम्मे ठानसो अन्तरधापेती" [अं० ३.१८५] ति एत्थ अविक्खं-मिते । "अरियं अट्ठंगिकं मगं भावेन्तो वृद्धलीकरोन्तो उप्पन्नोपापके अकुसले धम्मे ठानसो अन्तरा येव अन्तरधापेती" [सं० ५.५०] ति एत्थ असमुच्छिन्ने । "उप्पज्जमानं उप्पन्नं ति? आमन्ता" [य० २.१८] ति एत्थ खणत्तयगते । स्वाय-मिधा पि खणत्तयगते व दट्ठव्वो । तस्मा 'उप्पन्नं होती' ति एत्थ खणत्तयगतं होति, वत्तमानं होति, पञ्चुप्पन्नं होती ति । अयं संखेपत्थो ।

(४३) चित्तं उप्पन्नं होती [§ १] ति चेत्तं देसनासीसमेव । न पन चित्तं एकमेव उप्पज्जति । कस्मो? यथा राजा आगतो ति वुत्ते न परिसं पहाय एकको व आगतो, राजपरिसाय पने सद्धिं येव आगतो ति पञ्जायति, एयमिदं चित्तं पि परोपण्णास-कुसलधम्मेहि सद्धिं येव उप्पन्नं ति वेदितव्वं । पुञ्चंगमद्वेन पन चित्तं उप्पन्नं होत चेय वुत्तं ।

(४४) लोक्कियधम्मं हि पत्था चित्तं जेट्ठकं चित्तं धुरं चित्तं पुञ्चंगमं होति । [68] लोकुत्तरधम्मं पत्था पञ्जा जेट्ठिका पञ्जा धुरा पञ्जा पुञ्चंगमा ।

(४५) तेनेव भगवा विनयपरियायं पत्था पञ्चं पुच्छन्तो 'किं-फस्सो'सि, किं-वेदनो'सि, किं-सज्जो'सि, किं-चेतनो'सी'ति अपुच्छित्वा "किं-चित्तो त्वं भिक्खू" [विन० ३.५८] ति चित्तमेव धुरं कत्वा पुच्छति । "अथेय्यचित्तो अहं भगवा" [विन० ३.५८] ति वुत्ते 'अनापत्ति अथेय्यफस्सस्सा'ति आदीनं अवत्था "अनापत्ति भिक्खु अथेय्यचित्तस्सा" [वि० ३.५८] ति वदति । न केवलं च विनयपरियायं, अज्जं पि, लोक्कियदेसनं देसेन्तो चित्तमेव धुरं कत्वा देसेति । यथाह— "ये केच भिक्खवे धम्मा अकुसला अकुसलमार्गागया अकुसलपाक्खका सब्बे ते मनोपुञ्चंगमा । मनो तेसं धम्मानं पठमं उप्पज्जति" [अं० १.११] ।

"मनोपुञ्चंगमा धम्मा मनोसेट्ठा मनोमया ।

मनसा चे पटुद्वेन भासति वा करोति वा ।

१-२ In one passage ठानसो, and in another अन्तरा येव, ३ सी०, म०, M -तस्मा, ४ See § १ and note 9 on the same; also note on ३.१९७.

ततो नं दुक्खमन्वेति चकं व वहतो पदं ॥

मनोपुब्बंगमा धम्मा मनोसेट्ठा मनोमया ।

मनसा चे पसन्नेन भासति वा करोति वा ।

ततो नं सुखमन्वेति छाया व अनेपायिनी” ॥ [ध० १-२]

“चित्तेन निर्ययति लोको चित्तेन परिकरसति ।

चित्तस्स एकधम्मस्स मन्त्रे व वसमन्वगू”ति ॥ [सं० १.३९]

“चित्तसंकिलेसा भिक्खवे सत्ता संकिलिस्सन्ति चित्तयोदाना विबुज्झन्ति”

[सं० ३.१५१]; “पमस्सरमिदं भिक्खवे चित्तं, तं च खो आगन्तुकेहि उपकिलेसेहि उपकिलिट्ठं” [अं० १-१०]; “चित्ते गहपति अरक्खिते कायकम्मं पि अरक्खितं होति, वचीकम्मं पि अरक्खितं होति, मनोकम्मं पि अरक्खितं होति; चित्ते गहपति रक्खिते ...पे०... चित्ते गहपति व्यापन्ने ...पे०... चित्ते गहपति अध्यापन्ने ...पे०... चित्ते गहपति अवस्सुते ...पे०... चित्ते गहपति अनवस्सुते कायकम्मं पि अनवस्सुतं होति, वचीकम्मं पि अनवस्सुतं होति, मनोकम्मं पि अनवस्सुतं होति” [अं० १.२६१-६२] । एवं लोकियधम्मं पत्था चित्तं जेट्ठकं होति, चित्तं धुरं होति, चित्तं पुब्बङ्गमं होती ति वेदितव्यं । [69] इमेसु पन नुत्तेसु एकं वा द्वे वा अगहेत्वा मुत्तानुरक्खनत्थाय सव्वानि पि गहितानी ति वेदितव्वानि ।

(४६) लोकुत्तरधम्मं पुच्छन्तो पन ‘कतरकत्तं अधिगतो’सि, कतरवेदनं कतरसज्जं कतरचेतनं कतरचित्तं’ति अपुच्छित्वा, ‘कतरपज्जं त्वं’मिक्खु अधिगतो’सि, किं पठमं मग्गपज्जं, उदाहु दुतियं ...पे०... ततियं ...पे०... चतुत्थं मग्गपज्जं अधिगतो’सी’ति पज्जं जेट्ठकं कत्वा पज्जं धुरं कत्वा पुच्छति । पज्जुत्तरा सन्ने कुसला धम्मा न परिहायन्ति । पज्जा पन किमस्थिया ? “पज्जावतो भिक्खवे अरियसावकस्स तदन्वया सद्दा सण्ठाति, तदन्वयं थिरियं सण्ठाति, तदन्वया सति सण्ठाति, तदन्वयो समाधि सण्ठाती” [सं० ५.२२९] ति एवमादीनि पनेत्थ सुत्तानि दट्ठव्वानि । इति लोकुत्तरधम्मं पत्था पज्जा जेट्ठका हेति पज्जा धुरा होति पज्जा पुब्बंगमा होती ति वेदितव्वं । अयं लोकियदेसना । तस्मा चित्तं धुरं कत्वा देसेन्तो “चित्तं उप्पन्नं होती” ति आह ।

(४७) सोमनस्ससहगतं ति सातमधुरवेदयितसंज्ञातेन सोमनस्सेन एकुप्पादादिभावं गतं । अयं पन ‘सहगत’-सद्दो तव्मावे योकिणं निरुत्थे आरम्भणे संसट्ठे ति इमेसु अत्थेसु दिस्सति । तत्थ “या”यं तण्हा पोतोमयिका नन्दिरागसहगता” [मं० १.४८, सं० ३.१५८] ति तव्मावे वेदितव्वो; नन्दिरागमूता ति अत्थो ।

१ सी०, म०- अनुपायिनी. २ We fail to notice these two cases in the PTS.ed. of A. i. ३ मूलटीका- ‘कतरं पज्जं त्वं’ति आदि न पालि-आरू-अहं । एवं भगवा पुच्छती ति अट्ठकथायमेव वत्तं.

“यौ”यं भिक्खवे वीमंसा कोसजसहगता कोसजसम्पयुता”[सं० ५. २८०] ति वोक्किण्णे वेदितव्वो; अन्तरन्तरा उप्पज्जमानेन कोसजेन वोक्किण्णा ति अयमेत्थ अत्थो । “अट्ठिकसञ्जासहगतं सतिसम्बोज्झङ्गं भावेती”[सं० ५. १३१] ति निस्सये वेदितव्वो; अट्ठिकसञ्जं निस्साय अट्ठिकसञ्जं भावेत्वा पटिलद्धं ति अत्थो । “लामी होति रूपसहगतानं वा समापत्तीनं अरूपसहगतानं वा”[] ति आरम्मणे; रूपारूपारम्मणानं ति अत्थो । “इदं^३ सुखं इमाय पीतिया सहगतं होति सह-[70]-जातं संसट्ठं संपयुत्तं” [वि० २५८] ति संसट्ठे । इमस्मिं पदे अयमेव अत्थो अधिप्पेतो । सोमनस्संसट्ठं हि इध सोमनस्ससहगतं ति वुत्तं ।

(४८) ‘संसट्ठ’-सदो पि चेस सदिसे अवस्सुते मित्तसंयधे सहजाते ति च वट्ठसु अत्थेसु दिस्सति । अयं हि

“किसे थूले विवज्जित्वा संसट्ठा योजिता हया” [जा० ६. २२] ति एत्थ सदिसे आगतो । “संसट्ठा व तुम्हे अय्ये विहरथा” [विन० ४. २४०] ति अवस्सुते । “गिहिसंसट्ठो विहरती” [विन० २. ४] ति मित्तसन्धये । “इदं^३ सुखं इमाय पीतिया सहगतं संसट्ठं सम्पयुत्तं” [वि० २५८] ति सहजाते । इधा पि सहजाते अधिप्पेतो ।

(४९) तत्थ ‘सहगतं’ असहजातं असंसट्ठं असम्पयुत्तं नाम नत्थि । सहजातं पन संसट्ठं सम्पयुत्तं होति पि, न होति पि । रूपारूपधम्मेषु हि एकतो जतेसु रूपं अरूपेन सहजातं होति, न संसट्ठं, न सम्पयुत्तं; तथा अरूपं रूपेन; रूपं च रूपेन; अरूपं पन अरूपेन सद्धिं नियमतो व सहगतं सहजातं संसट्ठं सम्पयुत्तमेव होती ति । तं सन्धाय वुत्तं ‘सोमनस्ससहगतं’ ति ।

(५०) आणसम्पयुत्तं ति आणेन सम्पयुत्तं, समं एकुप्पादादिपकरेहि^३ युत्तं ति अत्थो । यं पनेत्थ वत्तव्वं सिया तं मात्तिकावण्णनाय वेदनातिके वुत्तमेत्थं । तस्मा एकुप्पादा एकनिरोधा एकवत्थुका एकारम्मणा ति इमिना लक्खणेन तं सम्पयुत्तं ति वेदितव्वं । उक्कट्टनिदेसो चेस । आरूपे पन विना पि एकवत्थुकमाव संपयोगो लभति ।

(५१) एत्तावता किं कथितं ? कामावचरकुसलेसु सोमनस्ससहगतं तिहेतुक-आणसम्पयुत्तं असंखारिकं महाचित्तं कथितं । “कतमे धम्मा कुसला” ति हि अनियमितपुच्छाय चतुभूमकं^४ कुसलं गहितं । ‘कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होती’ ति वचनेन तेभूमकं कुसलं परिचत्तं^५, अट्ठविधं कामावचरकुसलमेव गहितं । ‘सोमनस्ससहगतं’ ति वचनेन ततो चतुर्विधं उपेक्खासहगतं परिचजित्वा चतुर्विधं सोमनस्ससहगतमेव गहितं । ‘आणसम्पयुत्तं’ ति वचनेन ततो दुविधं आणविप्पयुत्तं

१ S. ७. 280 reads वा. २ Vbh. 258 reads इति. ३ See-
२.१८. ४ § १३६८. ५ सी०- परिचजित्वा.

[71] परिचजित्वा द्वे आणसम्पयुत्तानेव गहितानि । असंखारिकमात्रो पन अना-
मद्वृत्तायेव न गहितो । किञ्चा पि न गहितो, परतो पन 'संखारेना'ति वचनतो इध
'असंखारेना'ति अवुत्ते पि असंखारिकमात्रो वेदितव्वो । सम्मासंयुद्धो हि आदितो
व इदं महाचित्तं भाजित्वा दस्सेतुं नियमेत्था व इमं देसनं आरम्भी ति एवमेत्थ
सन्निधानं कत्तं ति वेदितव्वं ।

(५२) इदानीं तमेव चित्तं आरम्भणतो दस्सेतुं रूपारम्भणं वा [§ १] ति
आदिमाह । भगवा हि अरूपधम्मं दस्सेन्तो वत्थुना वा दस्सेति, आरम्भणेन वा,
वत्थारम्भणेन वा, सरसभावेन वा । “चक्खुसम्फस्सो ... पे० ... मनोसम्फस्सो;
चक्खुसम्फस्सजा वेदना ... पे० ... मनोसम्फस्सजा वेदना; चक्खुविज्जाणं ...
पे० ... मनोविज्जाणं” [सं० २.२५१] ति आदीसु वत्थुना अरूपधम्मा दस्सिता ।
“रूपसज्जा ... पे० ... धम्मसज्जा, रूपसज्जेतना ... पे० ... धम्मसज्जेतना”
[सं० २.२५१] ति आदीसु हि आरम्भणेन । “चक्खुं च पटिच्च रूपे च उप्पज्जति
चक्खुविज्जाणं, तिण्णं संगति कस्सो ... पे० ... मनं च पटिच्च धम्मे च उप्पज्जति
मनोविज्जाणं, तिण्णं सङ्गति कस्सो” [म० १.१११; सं० ४.३२] ति आदीसु हि
वत्थारम्भणेहि । “अविजापच्चया, भिक्खवे, संखारा, संखारपच्चया विज्जाणं”
[सं० २.२] ति आदीसु सरसभावेन अरूपधम्मा दस्सिता । इदानीं इमस्मिं ठाने
आरम्भणेन दस्सेन्तो 'रूपारम्भणं' वा ति आदिमाह ।

(५३) तथ चतुसमुद्धानं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं रूपमेव रूपारम्भणं । द्वि-
समुद्धानो अतीतानागतपच्चुप्पन्नो महो व सद्धारम्भणं । चतुसमुद्धानो अतीतानागत-
पच्चुप्पन्नो गन्धो व गन्धारम्भणं । चतुसमुद्धानो अतीतानागतपच्चुप्पन्नो रसो व
रसारम्भणं । चतुसमुद्धानं अतीतानागतपच्चुप्पन्नं फोट्टव्वमेव फोट्टव्वारम्भणं ।
एकसमुद्धाना द्विसमुद्धाना तिसमुद्धाना चतुसमुद्धाना न कुतो पि समुद्दिता अतीता-
नागतपच्चुप्पन्ना चेव, तथा न-वत्तव्वा च, वुत्तायसेसा चित्तगोचरसंखाता धम्मा
येव धम्मारम्भणं ।

(५४) [72] ये^१ पन अनापायगता रूपादयो पि धम्मारम्भणमिच्छेव
वदन्ति ते इमिना मुत्तेन पटिक्खित्तव्वा—वुत्तं हेतं “इमेसं खो आनुसो पञ्चन्नं
इन्द्रियानं नानागोचरानं न अज्जमज्जस्स गोचरविसयं पचनुमोत्तानं मनो पटिसरणं
मनो नेसं गोचरविसयं पचनुमोत्ती” [म० १.२९५] ति । एतेसं हि रूपारम्भणादीनि
गोचरविसयो नाम । तानि मनेन पचनुमवियमानानि पि रूपारम्भणादीनि येवा ति
अयमत्थो सिद्धो होति । दिव्वचक्खुजाणादीनं च रूपादिधारम्भणत्ता पि अयमत्थो
सिद्धो येव होति । अनापायगतानेव हि रूपारम्भणादीनि दिव्वचक्खुआदीनं^३

१ सी०, म०—चित्तचेतसिका. २ अ० या०—“ये आचरिथा”. ३ सि०—
दिव्वचक्खुजाणादीनं.

आरम्भणानि, न च तानि धम्मआरम्भणानि भवन्तीति युत्तनयेनेव आरम्भणव्यवस्थानं वेदितव्यं ।

(५५) तत्थ एकेकं आरम्भणं द्वीसु द्वीसु द्वारेसु आपाथमागच्छति । रूपा-
रम्भणं हि चक्षुष्णसादं घट्टेत्वा तं खणं येव मनोद्वारे आपाथमागच्छति; भवंग-
चलनस्स पच्चयो होतीति अत्थो । मद्-गन्ध-रस-फोढ्वारम्भणेषु पि एतेव नथो ।
यथा हि सकुणो आकासेनागन्त्वा रुक्खग्गे निलीयमानो व रुक्खसाखं च घट्टेति,
छाया च'स्स पटविर्यं पटिहञ्जति साखाघट्टनछायाफरणानि अपुब्बं अचरिमं एक-
क्खणे येव भवन्ति, एवं पच्चुप्पन्नरूपादीनं चक्षुष्णसादादिघट्टनं च भवंगचलन-
समत्थताय मनोद्वारे आपाथगमनं च अपुब्बं अचरिमं एकक्खणे येव होति । ततो
भवङ्गं विच्छिन्दित्वा चक्षुद्वारादीसु उप्पन्नानं आवज्जनादीनं वोढ्व्यनपरियौसानानं
अनन्तरा तेसं आरम्भणानं अब्जतरहिं इदं महाचित्तं उप्पजति ।

(५६) सुद्धमनोद्वारे पन पन्नादघट्टनकिञ्च नत्थि । पकत्तिया दिट्ठ-मुत्त-धायित-
सायित्त-फुट्ठवसेन एव एत्थानि आरम्भणानि आपाथमागच्छन्ति । कथं ? इधेक्कच्चो कत-
सुद्धाकम्मं हरितालमनोमिलादिवर्णविधित्तं पग्गहितनानप्पकारधजपताकं मालादाम-
पिनद्धं दीपमालापरिक्खित्तं अतिमनोरमाय सिरिया विरोचनानं अलंकतपटियत्तं
महाचेतियं पदक्खिणं कत्वा सोळससु पादपिट्ठिकासु पञ्चपटिठितेन^१ वन्दित्वा अञ्जलिं
पग्गह्य ओलोकेन्तो बुद्धार-[73]-भ्रमणं पीत्तिं गहेत्वा तिट्ठति । तस्स एवं चेतियं
पस्सित्वा बुद्धारम्भणं पीत्तिं निम्बसेत्वा अपरभागे यत्थक्कथच्चि गतस्स रत्तिट्ठानदिवा-
ट्ठानेषु निसिन्नस्स आयज्जमानस्स अलंकतपटियत्तं महाचेतियं चक्षुद्वारे आपाथं
आगतसदिसमेय होति, पदक्खिणं कत्वा चेतियवन्दनकालो विव होति । एवं ताव
दिट्ठवसेन रूपाभ्रमणं आपाथमागच्छति ।

(५७) मधुरेण पन सरेण धम्मकथिकस्स वा धम्मकथं कथेन्तस्स, सरभाण-
कस्स वा सरेण भणन्तस्स सद्दं सुत्वा अपरभागे यत्थक्कथच्चि निसीदित्वा आवज्ज-
मानस्स धम्मकथा वा सरमब्बं वा सोतद्वारे आपाथगतं विव होति, साधुकारं कत्वा
मुणनकालो विव होति । एवं सुतवसेन म्हाारम्भणं आपाथमागच्छति ।

(५८) सुगन्धं पन गन्धं वा मालं वा लभित्वा आसने वा चेतिये वा
गन्धारम्भणेन चित्तेन पूजं कत्वा अपरभागे यत्थक्कथच्चि निसीदित्वा आवज्जमानस्स
तं गन्धारम्भणं घाणद्वारे आपाथगतं विव होति, पूजाकरणकालो विव होति । एवं
धायितवसेन गन्धारम्भणं आपाथमागच्छति ।

१ महावंस. 32.1,6. २ Cf. बाहुभ्यां चैव जानुभ्यां शिरसा वचस्रा (v1.
वक्षस्रा) दृशा । पञ्चाङ्गोऽयं प्रणामः स्वात् पूजासु प्रवरः स्मृतः ॥ [वेदान्तशब्दकोश p. 5];
दो जानू दोणि करा पञ्चमङ्गं होइ उत्तिमङ्गं हु । सम्मं सपणिवाओ जेयो पञ्चङ्गपणिवायो ॥
[अभिधानराजेन्द्र v.pp.48,380].

(५९) पणीतं पन खादनीयं वा भोजनीयं वा सन्नहचारीहि सद्धिं संवि-
मज्जित्वा परिमुज्जित्वा अपरभागे यत्थकत्थचि कुट्टसकादिभोजनं लभित्वा 'अमुककाले
पणीतं भोजनं सन्नहचारीहि सद्धिं संविमज्जित्वा परिमुत्तं' ति आवज्जमानस्स तं रसा-
रम्मणं जिह्वाद्वारे आपाथगतं विथ होति, परिमुज्जनकालो विथ होति । एवं सायित-
वसेन रसारम्मणं आपाथमागच्छति ।

(६०) मुदुकं पन सुखसम्भस्सं मञ्चपीठं वा अत्थरणं वा पापुरणं वा परि-
मुज्जित्वा अपरभागे यत्थकत्थचि दुस्सखसेय्यं कण्णैवा 'अमुककाले मे मुदुकं मञ्चपीठं
परिमुत्तं' ति आवज्जमानस्स तं फोट्टव्वारम्मणं कायद्वारे आपाथगतं विथ होति । सुख-
सम्भस्सं वेदियनकालं विथ होति । एवं कुट्टवसेन फोट्टव्वारम्मणं आपाथमागच्छति ।

एवं सुद्धमनोद्वारे^१ पसादघट्टनकिञ्चं नत्थि । पकतिया दिट्ठ-सुत-घायित-सायित-
कुट्टवसेन एतानि आरम्मणानि आपाथमागच्छन्ती ति वेदितव्वानि ।

(६१) इदानीं पकतिया दिट्ठादीनं वसेन आपाथगमने [७५] अयमपरो पि
अट्टकथामुत्तको नयो होति । दिट्ठं सुतं उभयसम्बन्धं ति इमे ताव दिट्ठादयो वेदि-
तव्वान् । तत्थ 'दिट्ठं' नाम पञ्चद्वारवसेन गहितपुव्वं । 'सुतं' ति पञ्चकसतो अदिस्रया
अनुस्सववसेन गहिता रूपादयो व । तेहि द्वीहि पि सम्बन्धं 'उभयसम्बन्धं' नाम ।
इति इमेसं पि दिट्ठादीनं वसेन एतानि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ती ति वेदितव्वानि ।

(६२) तत्थ दिट्टवसेन ताव आगमनं हेट्ठं पञ्चहि नथेहि वुत्तमेय ।

(६३) एकच्चो पन मुणाति—'मगयतो पुञ्जातिसयनिव्वत्तं एयरूपं नाम रूपं,
अतिमधुरो सद्दो, किट्ठिमचि पदेसे केसंवि पुष्फानं अतिमनुज्जो गन्धो, केसंवि
फलानं अतिमधुरो रसो, केसंवि पापुरणादीनं अतिसुखो सम्भस्सो' ति । तदय,
चक्खुप्पसादादिघट्टनं विना, सुतमत्तानेव तानि रूपादीनि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ति ।
अथ^२स्सेतं चित्तं तस्मिं रूपे वा सद्दे वा पसादवसेन गन्धादीमु अरियानं दातुकामता-
वसेन अज्जेहि दिन्नेमु अनुमोदनावसेन वा पवत्तति । एवं सुतवसेन एतानि मनोद्वारे
आपाथमागच्छन्ति ।

(६४) अपरेन यथावुत्तानि रूपादीनि दिट्ठानि वा सुतानि वा होन्ति । तस्स
'ईदिसं रूपं आवत्तिं उप्पजनकमुदस्सा पि भविससती' ति आदिना नथेन चक्खुप्प-
सादादिघट्टनं विना दिट्ठसुतसम्बन्धेनेव तानि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ति । अथ^३स्स
हेट्ठा वुत्तनयेनेव तेमु अज्जतरारम्मणं इदं चित्तं^४ पवत्तति । एवं उभयसम्बन्धवसेन
एतानि मनोद्वारे आपाथमागच्छन्ती ति ।

(६५) इदं पि च सुखमत्तमेय । सद्धा-रुचि-आकार-परिधितक्क-दिट्ठिनिज्ज्ञान-
क्खन्तिआदीनं पन वसेन विथारतो एतेसं मनोद्वारे आपथूपगमनं वेदितव्वमेय ।
यस्मा पन एवं आपाथमागच्छन्तानि भूतानि होन्ति अभूतानि पि, तस्मा अयं

नयो अद्रुकथायं न गहितो । एवं एकेकारम्मणं जवनं द्वीसु द्वीसु द्वारेसु उप्पजती
ति वेदितव्वं । रूपारम्मणं हि जवनं चक्खुद्वारे पि उप्पजति मनोद्वारे पि । सदादि-
आरम्मणेषु पि एसेव नयो ।

(६६) तत्थ मनोद्वारे उप्पजमानं रूपारम्मणं जवनं दानमयं सीलमयं
भावनामयं ति तिविधं [75] होति । तेषु एकैकं कायकम्मं वचीकम्मं मनोकम्मं
ति तिविधमेव होति । सह-गन्ध-रस-फोद्व-धम्मारम्मणेषु पि एसेव नयो ।

(६७) तत्थ रूपं ताव आरम्मणं कत्वा उप्पजमानं एतं महाकुसलं नील-
पीतलोहितओदातवण्णेषु पुष्पकयत्थधातुसु अञ्जतरं सुभनिमित्तसंखातं इदं कन्तं
मनापं रजनीयं वर्णं आरम्मणं कत्वा उप्पजति ।

(६८) ननु चेत्तं इट्ठारम्मणं लोभस्स वत्थुं ? कथं^१ एतं चित्तं कुसलं
नाम जातं ति ? नियमितवसेन परिणामितवसेन समुदाचारवसेन आमुजितवसेना ति ।
यस्स हि 'कुसलमेव मया कत्तव्वं'ति कुसलकरणे चित्तं नियमितं होति, अकुसल-
पवत्तितो निवत्तित्वा कुसलकरणे येव परिणामितं, अभिण्हकरणेन कुसलसमुदा-
चारेनेव समुदाचारितं, पटिरूपदेसवास-सप्पुरिसूपनिस्सय-सद्धम्मस्सवन-पुञ्चेकतपुञ्ज-
तादीहि च उपनिस्सयेहि योनिसे च आभोगो पवत्तति, तस्स इमिना नियमित-
वसेन परिणामितवसेन समुदाचारवसेन आमुजितवसेन च कुसलं नाम होति ।

(६९) आरम्मणवसेन पनेत्थ सोमनस्ससहगतभावो वेदितव्वो । इट्ठा-
रम्मणस्मिं हि उप्पज्जा एतं सोमनस्ससहगतं जातं । सद्भावहुल्लादीनि पेत्य
कारणानि येव । अस्सद्धानं हि भिच्छादिद्वीनं च एकन्तं इट्ठारम्मणभूतं तथागतत्वरूपं
पि दिस्वा सोमनस्सं न उप्पजति । ये च कुसलुप्पत्तिंयं आनिसंसं न पस्सन्ति तेसं
परेहि उस्साहितानं कुसलं करोन्तानं पि सोमनस्सं उप्पजति । तस्मा सद्भावहुल्ला-
विसुद्धिदिट्ठिता आनिसंसदस्साविता । एवं चेत्थ सोमनस्ससहगतभावो वेदितव्वो ।

(७०) अपि च एकादसधम्मा पीतिसम्भोज्झंगस्स उप्पादाय संवत्तन्ति—
बुद्धानुस्सति धम्मनुस्सति संघानुस्सति सीलानुस्सति चागानुस्सति देयतानुस्सति
उपसमानुस्सति लूखपुग्गालपरिवज्जनता सिनिडपुग्गालसेवनता पसादनीयमुत्तन्तपच-
वेक्खणता तदधिमुत्ततां ति । [76] इमेहि पि कारणेहेत्थ सोमनस्ससहगतभावो वेदि-
तव्वो । इमेसं पन विथारो वोच्चङ्गविमंगे^२ आविधमिस्सति ।

(७१) कम्मतो, उपपत्तितो, इन्द्रियपरिपाकतो, किलेसदूरीभावतो इति
इमेहि पनेत्थ कारणेहि जाणसम्पयुत्तता वेदितव्वता । यो हि परेसं धम्मं देसेति
अनवज्जानि सिप्पायतन-कम्मायतन-विज्जाटानानि सिक्खापेति धम्मकथिकं सक्कं
कत्था धम्मं कथापेति, 'आयतिं पञ्चवा भविस्सामी' ति पत्थनं ठपेत्वा नानप्पकारं
दानं देति, तस्स एवरूपं कम्मं उपनिस्साय कुसलं उप्पजमानं जाणसम्पयुत्तं उप्प-

जति । अब्बापजे लोके उप्पन्नस्सा पि “तस्स तत्थ सुखिनो धम्मपदो पिलवन्ति... दन्धो भिक्खवे सत्तुपादो, अथ सो सत्तो खिण्णमेव विसेसमागी होती” [अ० २. १८५] ति इमिना नयेन उप्पत्ति निस्साय उप्पज्जमानं कुसलं जाणसम्पयुत्तं उप्पज्जति । तथा इन्द्रियपरिपाकं उपगतानं पञ्चादसकप्पैत्तानं इन्द्रियपरिपाकं निस्साय पि कुसलं उप्पज्जमानं जाणसम्पयुत्तं उप्पज्जति । येहि पन किलेसा विक्खम्भिता तेसं किलेसदूरीभावं निस्साय पि उप्पज्जमानं कुसलं जाणसम्पयुत्तं उप्पज्जति । वुत्तं पि चेत्तं—

योगा वे जायते भूरि अयोगा मूरिसंखयो । [ध० २८२]

एवं कम्मतो उपपत्तितो इन्द्रियपरिपाकतो किलेसदूरीभावतो ति इमेहि कारणेहि जाणसम्पयुत्तता वेदितव्या ।

(७२) अपि च सत्त धम्मा धम्मविचयसम्बोद्धंगस्स उप्पादाय संवत्तन्ति— परिपुच्छकता^३, वत्थुधिसदकिरिया, इन्द्रियसमत्तपट्टिपादना, दुप्पञ्चपुग्गलपरिवज्जना, पञ्जवन्तपुग्गलसेवना, गंभीरजाणचरियपच्चवेक्खणा, तदधिमुत्तता ति । इमेहि कारणेहेत्थ जाणसम्पयुत्तता वेदितव्या । इमेसं पन वित्थारो बोद्धसंगधिमंगे^४ आदिमविस्सति ।

(७३) एवं जाणसंपयुत्तं हुत्वा उप्पन्नं चेत्तं असं-[७७]-खारेण अप्पयोगेन अनुपादाय चिन्तनताय उप्पन्नत्ता असंखारं नाम जातं । तविदं रजनीयं वण्णारम्भणं हुत्वा उप्पज्जमानमेव तिविधेन नियमेन उप्पज्जति— दानमयं वा होति, सीलमयं वा, मावनामयं वा ।

(७४) कथं ? यदा हि नीलपीतलोहितोदातेसु पुष्पादीसु अञ्जतरं लभित्वा चण्णवसेन आमुजित्वा ‘वण्णदानं मय्हं’ ति बुद्धरतनादीनि पूजेति, तदा दानमयं होति । तत्रिदं वत्थु— भण्डागारिकसंघमिच्चो किर एकं सुवण्णखचित्तं वत्थं लभित्वा इदं पि वत्थं सुवण्णवण्णं, सम्मासंबुद्धो पि सुवण्णवण्णो, सुवण्णवण्णं वत्थं सुवण्णवण्णस्सेव अनुच्छविकं, अम्हाकं च वण्णदानं भविस्सती ति महाचेतिये आरोपेसि । एवरूपे काले दानमयं होती ति वेदितव्यं । यदा पन तथारूपमेव देयधम्मं लभित्वा ‘मय्हं कुल्यंसी, कुलत्तन्ति कुलण्वेणि एसा, वत्तं एत्तं’ ति बुद्धरतनादीनि पूजेति तदा सीलमयं होति । यदा पन तादिसेन वत्थुना रत्तनत्तयपूजं कत्वा ‘अयं वण्णो खयं गच्छिस्सति, वयं गच्छिस्सती’ ति खयवयं पट्टपेति, तदा मावनामयं होति ।

(७५) दानमयं पन हुत्वा वत्तमानं पि यदा तीणि रत्तनानि पूजेत्तो पुत्तदारदास-कम्मकर-पोरिसादयो पि आणापेत्वा पूजापेति तदा वचकम्मं होति । यदा तदेव

१ A. ii. 185 as given in PTS text reads धम्मवदानि पि लप्पन्ति but see its Cm. which in a variant supports our reading.

२ See Vis. xx. 50. ३ Vis. iv. 54. ४ Vbh.-227.

वुत्तप्पकारं विज्जमानकवत्थुं आरब्धं वण्णदानं दस्सामी ति चिन्तेति तदा मनोकम्मं होति । विनयपरिपायं पत्वा हि 'दस्सामी करिस्सामी' ति वाचा भिन्ना होती ति इमिना लक्खणेन दानमयं नाम होति । अभिधम्मपरियायं पत्वा पन विज्जमानकवत्थुं आरब्धं 'दस्सामी' ति मनसा चिन्तितकालतो पट्ठाय कुसलं होति । अपरभागे कायेन वा वाचाय वा कत्तव्वं करिस्सती ति वुत्ते । एवं दानमयं कायवचीमनोकम्मवसेन तिविधं होति ।

(७६) यदा पन वुत्तप्पकारं वत्थुं लभित्वा कुलवत्सादिवसेन सहत्था रतनत्तयं पूजेति तदा सीलमयं वा कायकम्मं होति । यदा कुलवत्सादिवसेनेव पुत्तदारादयो आणापेत्वा पूजापेति तदा वचीकम्मं होति । [78] यदा 'मय्हं कुलवत्सो, कुलतन्ति कुलपथेणि एसा, वत्तं एतं' ति विज्जमानकवत्थुं आरब्धं 'वण्णदानं दस्सामी' ति चिन्तेति तदा मनोकम्मं होति । एवं सीलमयं कायवचीमनोकम्मवसेन तिविधं होति ।

(७७) यदा पन तं वुत्तप्पकारं वत्थुं लभित्वा तीणि रतनानि पूजेत्वा चंक-मन्तो खयवयं पट्टपेति तदा भावनामयं कायकम्मं वा होति । वाचाय सम्मसनं पट्टपेत्तस्स वचीकम्मं होति, कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसा व सम्मसनं पट्टपेत्तस्स सनोकम्ममेव होति । एवं भावनामयं कायवचीमनोकम्मवसेन तिविधं होति ।

एवमेत्थ रूपाग्गमणं कुसलं विविधपुञ्जकरियवत्थुवसेन नवहि कम्मदूरेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(७८) सहारम्मणादिसु पि एसेव नयो । भेरिसद्दादीसु हि रजनीयसहं आरम्मणं कत्वा हेट्ठा वुत्तयेनेव तीहि नियमेहेतं कुसलं उप्पज्जति । तत्थ सद्दं कन्द-मूलं विय उप्पाटेत्वा नीलुप्पलहत्थकं विय च हत्थे ठपेत्वा दातु नाम न सक्का, सक्कथुकं पन कत्वा देन्तो सहदानं देति नाम । तस्मा यदा 'सहदानं दस्सामी' ति भेरिसुत्तिगादीसु अज्जतरतुरियेन तिण्णं रतनानं उपहारं करोति, 'सहदानं मे' ति भेरि-आदीनि ठपेति, धम्मकथिकभिवत्थुनं सरभेसज्जतेलफाणितादीनि^१ देति, धम्मसवणं घोसेति, सरभज्जं भणति, धम्मकथं कथेति, उपनिशिनककथं अनुमोदनकथं कथेति, तदा दानमयं होति । यदा एतदेव विद्यानं कुलवत्सादिवसेन वत्तसीसेनं करोति तदा सीलमयं होति । यदा सर्वं पेतं कत्वा अयं एत्तको सद्दो ब्रह्मलोकप्पमाणो पि हुत्वा 'खयं गमिस्सति, वयं गमिस्सती' ति सम्मसनं पट्टपेति तदा भावनामयं होति ।

(७९) तत्थ दानमयं ताव यदा भेरिआदीनि गहेत्वा सहत्था उपहारं करोति, निच्चूपहात्थाय ठपेन्तो पि सहत्था ठपेति, 'सहदानं मे' ति धम्मस्सवणं घोसेतुं गच्छति, धम्मकथं सरभज्जं कातुं वा गच्छति, तदा कायकम्मं होति । यदा

१ म०, सि०— 'सुदिगादासु. २ सि०— वज्जापेति. ३ M.— कण्ठपरवगे-ज्ज तेलफाणितादि; टी०— कण्ठसरवभेसज्जतेलफाणितादीनि. ४ All but टी०— वत्तवपेन but see below 3.80.

‘गच्छथ, ताता, अम्हाकं सहदानं तिण्णं [79] रतनानं उपहारं करोथा’ति आणा-
पेति, ‘सहदानं मे’ति चेतियङ्गणे ‘इमं भेरिं, इमं मुत्तिगं ठपेथा’ति आणापेति,
सयमेव धम्मसवणं घोसेति, धम्मकथं कथेति, सरभञ्जं भणति, तदा वचीकम्मं
होति । यदा कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा ‘सहदानं दस्सामी’ति विज्जमानकवत्थुं
मनसा परिच्चजति, तदा मनोकम्मं होति ।

(८०) सीलमयं पि ‘सहदानं नाम मय्हं कुलवंसो कुलतन्ति कुलप्पवेणी’
ति भेरिआदीनि सहत्था उपहारं करोन्तस्स, भेरिआदीनि सहत्था चेतियङ्गणादिमु
ठपेन्तस्स, धम्मकथिकानं सरभेसजं सहत्था ददन्तस्स, वत्तसीसेन धम्मस्सवण-
घोसण-धम्मकथाकथन-सरभञ्जभणनत्थाय च गच्छन्तस्स कायकम्मं होति । ‘सहदातं
नाम अम्हाकं कुलवंसो कुलतन्ति कुलप्पवेणि, गच्छथ, ताता, बुद्धरतनादीनं उप-
हारं करोथा’ ति आणापेन्तस्स कुलवंसादिवसेनेव अत्तना धम्मकथं वा सरभञ्जं वा
करोन्तस्स च वचीकम्मं होति । ‘सहदानं नाम मय्हं कुलवंसो सहदानं दस्सामी’ ति
कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसा च विज्जमानकवत्थुं परिच्चजन्तस्स मनोकम्मं होति ।

(८१) मावनामयं पि यदा चंक्रमन्तो सहे खयवयं पट्टपेति तदा कायकम्मं
होति । कायङ्गं पन अचोपेत्वा वाचाय संमसन्तस्स वचीकम्मं होति । कायङ्गवाच-
ङ्गानि अचोपेत्वा मनसा च सहायतनं सम्मसन्तस्स मनोकम्मं होति ।

एवं सहारम्मणं पि कुसलं तिविधपुञ्जकिरियवत्थुयसेन नवहि कम्मदूरेहि
माजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(८२) मूलगन्धादीमु पि रजनीयगन्धं आरम्मणं कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि
नियमेहेतं कुसलं उप्पज्जति । तत्थ यदा मूलगन्धादीमु यं किञ्चि गन्धं लभित्वा
गन्धवसेन आभुजित्वा ‘गन्धदानं मय्हं’ति बुद्धरतनादीनि पूजेति, तदा दानमयं होती
ति सच्चं वण्णदाने वुत्तनयेनेव वित्थारतो वेदितव्वं । एवं गन्धारम्मणं पि कुसलं
तिविधपुञ्जकिरियवत्थुयसेन नवहि कम्मदूरेहि माजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(८३) मूलरसादीमु पन रजनीयरसं आरम्मणं कत्वा हेट्ठावुत्तनयेनेव तीहि
नियमेहेतं कुसलं उप्पज्जति । तत्थ यदा मूलरसादीमु यं किञ्चि रजनीयं रसवत्थुं [80]
लभित्वा रसवसेन आभुजित्वा ‘रसदानं मय्हं’ति देति परिच्चजति, तदा दानमयं
होती ति सच्चं वण्णदाने वुत्तनयेनेव वित्थारतो वेदितव्वं । सीलमये पनेथ ‘संघरस
अदत्ता परिमुञ्जनं नाम अम्हाकं न औचिण्णं’ति द्वादसमं^३ भिक्खुसहस्रसानं दापेत्वा
सादुरसं परिमुत्तस्स दुट्ठेगामणि-अभयरब्बो वत्थु आदिं कत्वा महाअट्ठकथायं वत्थुनि
आगतानि । अयमेव विसेसो । एवं रसारम्मणं पि कुसलं तिविधपुञ्जकिरियवत्थु-
वसेन नवहि कम्मदूरेहि माजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

१. See n.4 on 3-78 above. २ Cf. Mhv. 22.80; 24.23-24;
25.114. ३ M.—दत्तं, but see Mhv. 22.43-44. ४ M. omits इड्.

(८४) फोट्टव्वारम्मणे पि पठवीधातु तेजोधातु वायोधातु ति तीणि महा-
भूतानि फोट्टव्वारम्मणं^१ नाम । इमस्मिं ठाने एतेसं वसेन भोजनं अकत्वा मच्च-
पीठादिवसेन कातव्वा । यदा हि मच्चपीठादिसु यं किंचि रजनीयं फोट्टव्ववरुं लभित्वा
फोट्टव्ववसेन आमुजित्वा 'फोट्टव्वदानं मय्हं'ति देति परिचजति, तदा दानमयं
होती ति सव्वं वण्णदाने वुत्तनयेनेव वित्थारतो वेदितव्वं । एवं फोट्टव्वारम्मणं पि
कुसलं ति विधपुञ्जकिरियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि माजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(८५) धम्मारम्मणे पन छ अज्झत्तिकायतनानि, तीणि लक्खणानि, तयो
अरूपिने सन्धा, पण्णरसमुत्तुमरूपानि, निब्बानपञ्जसी ति इमे धम्मायतने परियापत्ता
च, अपरियापत्ता^२ च^३, धम्मा धम्मारम्मणं नाम । इमस्मिं पन ठाने एतेसं वसेन
योजनं अकत्वा ओजदान-पानदान-जीवितदानवसेन कातव्वा । ओजादीसु हि
रजनीयं धम्मारम्मणं आरम्मणं कत्वा हेट्ठा वुत्तनयेनेव तीहि नियमेहेतं कुसलं
उपपज्जति ।

(८६) तत्थ यदा 'ओजदानं मय्हं'ति सप्पिनवनीतादीनि देति, पानदानं
ति अट्ठं पानानि देति, जीवितदानं ति सलाकमत्त-पक्खिकभत्त-संघभत्तादीनि देति,
अफासुकमिक्खूनं भेसजं देति, वेज्जं पच्चुपट्ठापेति, जालं फालपेति, कुमिनं
विद्धंसापेति, सकुणपञ्जरं विद्धंसापेति, बन्धनमोक्खं कारापेति, 'मा-घात'-भेरिं चारा-
पेति, अज्झानि पि जीवितपरित्याणत्थं एवरूपानि करोति तदा दानमयं होति । यदा
पन 'ओजदान-पानदान-जीवितदानानि मय्हं कुलवंसो कुलतन्ति कुलप्पवेणी' ति च
वत्तसीसेन ओजदानादीनि पवत्तेति तदा सीलमयं होति । यदा धम्मारम्मणस्मिं
खयवयं पट्ठपेति [८१] तदा भावनामयं होति ।

(८७) दानमयं पन हुत्वा पवत्तमानं पि यदा ओजदान-पानदान-जीवित-
दानानि सहत्था देति, तदा कायकम्मं होति । यदा पुत्तदारादयो आणापेत्वा
दापेति, तदा वचीकम्मं होति । यदा कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा ओजदान-पान-
दान-जीवितदानवसेन विज्जमानकवत्थुं 'दस्सामी'ति मनसा चिन्तेति, तदा मनोकम्मं
होति ।

(८८) यदा पन वुत्तप्पकारं विज्जमानकवत्थुं कुलवंसादिवसेन सहत्था देति,
तदा सीलमयं कायकम्मं होति । यदा कुलवंसादिवसेनेव पुत्तदारादयो आणापेत्वा
दापेति, तदा वचीकम्मं होति । यदा कुलवंसादिवसेन वुत्तप्पकारं विज्जमानकवत्थुं
'दस्सामी'ति मनसा चिन्तेति, तदा मनोकम्मं होति ।

(८९) चंक्रमित्वा धम्मारम्मणे खयवयं पट्ठपेत्तस्स पन भावनामयं काय-
कम्मं होति । कायङ्गं अचोपेत्वा वाचाय खयवयं पट्ठपेत्तस्स वचीकम्मं होति । कायङ्ग-

१ Of. § ६४८. २-२ M.. म०-omit, but see सूटीका p. 70.

३ See Nd¹ 372, Vin. i. 246, (VI.35.5).

चावङ्गानि अचोपेत्या मनसा व धम्मारम्भणे खयवयं पटुपेन्तस्स मनोकम्मं हाति । एवं भावनामयं कायवचीमनोकम्मवसेन तिविधं होति । एवमेतद् धम्मारम्भणं कुसले तिविधपुञ्जक्रियवत्थुवसेन नवहि कम्मद्वारेहि भाजेत्वा दस्सेसि धम्मराजा ।

(९०) एवमिदं चित्तं नानावत्थुसु नानारम्भणवसेन दीपितं । इदं पन एकवत्थुस्मिं पि नानारम्भणवसेन लब्धमिति येव । कथं ? चतूसु हि पच्चयेसु चीवरं छ आरम्भणानि लब्धमन्ति— नवरत्तस्स हि चीवरस्स वण्णो मनापो दस्सनीयो होति, इदं वण्णारम्भणं । परिभोगकाले पन पटपटस्सद्दं करोति, इदं सहारम्भणं । यो तत्थ कालकच्छकादिगन्धो, इदं गन्धारम्भणं । रसारम्भणं पन परिभोगरसवसेन कथितं । या तत्थ मुखसम्पस्सता, इदं फोढुव्वारम्भणं । चीवरं पटिच्च उप्पन्ना मुखा वेदना, इदं धम्मारम्भणं । पिण्डपति रसारम्भणं निष्परियायेनेव लब्धमिति । एवं चतूसु पच्चयेसु नानारम्भणवसेन योजनं कत्वा दानमयादिभेदो वेदितव्वो ।

(९१) इमस्स पन चित्तस्स आरम्भणमेव निवद्धं, विना आरम्भणेन अनुप्पज्जनतो । द्वारं पन अनिवद्धं । कस्मा ? कम्मस्स अनिवन्धत्ता । कम्मस्मिं हि अनिवद्धे द्वारं पि अनिवद्धमेव होति ।

[द्वारकथा]

[कायकम्मद्वारं]

(९२) इमस्स पन अत्थ-[८२]-स्स पकासनत्थं इमस्मिं ठाने महाअट्ट-कथायं द्वारकथा कथिता । तत्थ तीणि कम्मानी, तीणि कम्मद्वारानि, पञ्च विञ्जानाणानि, पञ्च विञ्जानद्वारानि, छ फस्सा, छ फस्सद्वारानि, अट्ट असंवरा, अट्ट असंवरद्वारानि, अट्ट संवरा, अट्ट संवरद्वारानि, दस अकुसलकम्मपया, दस कुसलकम्मपया ति, इदं एतत्तं द्वारकथाय मातिकठपनं नाम ।

(९३) तत्थ किञ्चा पि तीणि कम्मानी पढं वुत्तानि, तानि पन ठपेत्वा आदितो ताव तीणि कम्मद्वारानि भाजेत्वा दस्सितानि । कतमानि तीणि ? काय-कम्मद्वारं, वचीकम्मद्वारं, मनोकम्मद्वारं ति ।

(९४) तत्थ चतुध्विधो कायो— उपादिन्नको, आहारसमुद्धानो, उतुसमुद्धानो, चित्तसमुद्धानो ति । तत्थ चक्खायतनादीनि जीवितिन्द्रियपरियन्तानि अट्ट कम्मसमुद्धानरूपानि पि, कम्मसमुद्धानानेव चत्तस्सो धातुयो वण्णो गन्धो रसो ओजा ति अट्ट उपादिन्नककायो नाम । तानेव अट्ट आहारजाति आहारसमुद्धानिक-

१. सी०, म०—कालकच्छकादि० but see अट्ट० योजना p.83 which supports our reading. २ Here begins a long digression which ends with ३.१७२. ३ See § 653.

कायो नाम । अट्ट उतुजानि उतुसमुट्ठानिककायो नाम । अट्ट चित्तजानि चित्त-
समुट्ठानिककायो नाम ।

(१५) तेसु कायकम्मद्वारं ति नेव उपादित्रककायस्स नामं न इतरेसं ।
चित्तसमुट्ठानेसु पन अट्टसु रूपेसु एका विज्जन्ति अत्थि, इदं कायकम्मद्वारं नाम ।
यं सन्धाय वुत्तं— “कतमं तं रूपं कायविज्जन्ति ? या कुसलचित्तस्स वा, अकुसल-
चित्तस्स वा, अद्वबाकृतचित्तस्स वा, अभिक्कमन्तस्स वा पटिक्कमन्तस्स वा,
आलोकैन्तस्स वा विलोकैन्तस्स वा, सम्मिञ्जेन्तस्स वा पसारैन्तस्स वा, कायस्स
संयमना संयमना संयमित्तं, विज्जन्ति विज्जापना विज्जापित्तं, इदं तं रूपं
कायविज्जन्ती” [§ ६३६] ति ।

(१६) ‘अभिक्कमिस्सामि पटिक्कमिस्सामी’ ति हि चित्तं उप्पज्जमानं
रूपं समुट्ठापेति । तत्थ या पटवीधातु आयोधातु तेजोधातु वायोधातु तच्चिस्सितो
वण्णो गंधो रसो ओजा ति इमेसं अट्ठत्वं रूपकलापानं अव्वन्तरे चित्तसमुट्ठाना
वायोधातु, सा अत्तना सहजातं रूपं कायं संयंमेति सन्धारेति चालेति अभिक्कमा-
पेति पटिक्कमापेति । तत्थ एकावज्जनवीथियं सत्तसु जवनेसु पटमचित्तसमुट्ठिता
[83] वायोधातु संयंमेतुं सन्धारेतुं सक्कोति, अपरापरं पन चालेतुं न सक्कोति ।
दुतियादीसु पि एसेव नयो । सत्तमचित्तेन पन समुट्ठिता वायोधातु हेट्ठा
छहि चित्तेहि समुट्ठितं वायोधातुं उपत्थम्मनपच्चयं लभित्वा अत्तना सहजातं रूपकायं
संयंमेतुं सन्धारेतुं चालेतुं अभिक्कमापेतुं पटिक्कमापेतुं आलोकापेतुं विच्छेकापेतुं
सम्मिञ्जापेतुं पसारेतुं सक्कोति । तेन गमनं नाम जायति, आगमनं नाम जायति,
गमनागमनं नाम जायति । ‘योजनं गतो दसयोजनं गतो’ ति वत्तव्यत्वं आपज्जपेति ।

(१७) यथा सत्तहि युगेहि आकाट्टितव्वे सकटे पटमयुगे युत्तगोणा युगं ताव
संयंमेतुं सन्धारेतुं सक्कोन्ति, चक्कं पन न पवत्तेन्ति; दुतियादीसु पि एसेव नयो;
सत्तमयुगे पन गोणे योजेत्वा यदा छेको साराथि धुरे निसीदित्वा योत्तानि आदाय
सव्वपुरिमतो पट्ठाय पतोदलट्ठिया गोणे आकोट्टेति, तदा सव्वे व एकव्वल हत्वा
धुरं च सन्धारेन्ति चक्कानि च पवत्तेन्ति । ‘सकटं गहेत्वा दसयोजनं गतो वीसति-
योजनं गतो’ ति वत्तव्यत्वं आपादेति — एवंसम्पदमिदं वेदितव्वं ।

(१८) तत्थ यो चित्तसमुट्ठानिककायो न सो विज्जन्ति, चित्तसमुट्ठानाय पन
वायोधातुया सहजातं रूपकायं संयंमेतुं सन्धारेतुं चालेतुं पच्चयो भवितुं समत्थो
एको आकारविकारो अत्थि, अयं विज्जन्ति नाम । सा अट्ट रूपानि विय न चित्त-
समुट्ठाना । यंथा पन अनिच्चादिभेदानं धम्मानं जरामरणत्ता, “जरामरणं भिक्खवे
अनिच्चं संखत्तं” [सं० २.२६] ति आदि वुत्तं, एवं चित्तसमुट्ठानानं रूपानं विज्जन्तिताय
सा पि चित्तसमुट्ठाना नाम होती ति । विज्जापनत्ता पनेसा विज्जन्ती ति वुत्तति । किं
विज्जापेती ति ? एकं कायिककरणं । चक्खुपथस्मिं हि टितो हत्थं वा पादं वा

उत्तिष्ठपति, सौंस् वा भमुकं वा चालेति, अयं हत्यादीनं आकारो चक्खुविज्जेय्यो होतीति । विज्जति पि न चक्खुविज्जेय्या मनोविज्जेय्या एव । चक्खुना हि हत्यविकारादिवसेन विष्फन्दमानं वण्णारम्भणमेव परसति । विज्जतिं पन मनाद्वारिकचित्तेन चिन्तेत्वा 'इदञ्चिदं च एस करेति मज्जे'ति जानाति ।

(१९) यथा हि अरज्जे निदाघसमये उदकट्टाने मनुस्सा 'इमाय सज्जाय इध उदकस्स अत्थिमायं जानिस्सन्ती'ति रुक्खगो^१ तालपण्णादीनि बन्धापेन्ति, सुरापानद्वारे धजं उरसापेन्ति, उद्धं^२ [८४] वा पन रुक्खं यातो पहरित्वा चालेति, अन्तो उदके मच्छे चलन्ते उपरि बुब्बुळकानि उट्ठहन्ति, महोघस्स गतमगपरियन्ते तिणपण्णकसटं उरसादितं होति । तत्थ तालपण्ण-धज-साखाचलन-बुब्बुळक-तिणपण्णकसटे दिस्वा यथा चक्खुना अदिट्ठं पि 'एत्थ उदकं भविस्सति, सुरा भविस्सति, अयं रुक्खो यातेन पट्ठो भविस्सति, अन्तो उदके मच्छो भविस्सति, एत्तकं टानं अज्झोत्थरित्वा ओघो गतो भविस्सती'ति मनोविज्जाणेन जानाति; एवमेव विज्जति पि न चक्खुविज्जेय्या मनोविज्जेय्या व । चक्खुना हि हत्यविकारादिवसेन विष्फन्दमानं वण्णारम्भणमेव परसति । विज्जतिं पन मनोद्वारिकचित्तेन चिन्तेत्वा 'इदञ्चिदं च एस करेति मज्जे'ति जानाति ।

(१००) न केवलं चेसा विज्जापनतो व विज्जति नाम । विज्जेय्यतो पि पन विज्जति येव नाम । अयं हि परेसं अन्तमसो तिरच्छानगत्तानं पि पाकट्टा होति । तत्थ तत्थ संनिपतिता हि सोण-सिगाल-काक-गोणादयो दण्डं वा लेडुं वा गहेत्वा पहरणाकरे दस्सिते 'अयं नो पहरित्त्वामो'ति अत्वा येन वा तेन वा पलायन्ति । पाकारकुडुादिअन्तरितस्स पन परस्स अपाकट्टकालो पि अत्थि । किञ्चा पि तस्मिं सणे अपाकट्ट सम्मुखीभूतानं पन पाकट्टत्ता विज्जति येव नाम होति ।

(१०१) चित्तसमुद्धानिके पन काये चलन्ते ते-समुद्धानिको चलति न चलतीति ? सो पि तथेव चलति । सं-गतिको तदनुवत्तिको व होति । यथा हि उदके गच्छन्ते उदके पतितानि सुखदण्डकतिणपण्णादीनि पि उदकगतिकानेव भवन्ति, तस्मिं गच्छन्ते गच्छन्ति, तिष्ठन्ते तिष्ठन्ति—एवंसम्पदमिदं वेदितव्यं । एवमेसा चित्तसमुद्धानेसु रूपेषु विज्जति कायकम्मद्वारं नामाति वेदितव्या ।

(१०२) या पन तस्मिं द्वारे सिद्धा चेतना याय पाणं हन्ति, अदिन्नं आदियति, भिच्छाचारं चरति, पाणातिपातादीहि विरमति, इदं कायकम्मं नाम । एवं परवादिमिह सति कायो द्वारं, तमिह द्वारे सिद्धा चेतना कायकम्मं 'कुसलं वा असकुलं वा'ति ठपेतव्यं । परवादिमिह पन असति^३ 'अव्याकतं वा'ति तिकं पूरेत्वा व ठपेतव्यं ।

(१०३) तत्थ यथा नगरद्वारं कतट्टाने येव तिष्ठति, अंगुलिमत्तं पि अपरापरं न

१ See वि० १४.६२. २ म०, सि०-उच्चं. ३ सि० alone inserts hereafter कुसलं वा अकुसलं वा.

संकमति, तेन तेन पन द्वारेन महाजनो सञ्चरति, एवमेव द्वारे द्वारं न चरति, कम्मं पन तस्मिं तस्मिं द्वारे उप्पज्जनतो चरति । तेनाहु पोरणा—

द्वारे चरन्ति कम्मानी न द्वारा द्वारचारिनो ।

तस्मा द्वारेहि कम्मानी अज्जमज्जं ववत्थिता ति ॥ []

(१०४) [85] तर्था कम्मेन पि द्वारं नामं लमति, द्वारेन पि कम्मं । यथा हि विज्झाणादीनि उप्पज्जनद्धानानि विज्झाणद्वारं फस्सद्वारं असंवरद्वारं संवरद्वारं ति नामं लमन्ति, एवं कायकम्मस्स उप्पज्जनद्धानं कायकम्मद्वारं ति नामं लमति । वचीमनोकम्मद्वारेसु पि एसेव नयो । यथा पन तस्मिं तस्मिं रुक्खे अधिवत्था देवता सिम्बलिदेवता पलासदेवता पुचिमन्ददेवता फन्दनदेवता ति तेन तेन रुक्खेन नामं लमति, एवमेव कायद्वारेन कतं कम्मं पि कायकम्मं ति द्वारेन नामं लमति । वचीकम्ममनोकम्मेसु पि एसेव नयो ।

(१०५) तथ'अज्जो कायो, अज्जं कम्मं, कायेन पन कतत्ता तं काय-कम्मं ति वुच्चति । तेनाहु अट्ठकथाचरिया—

सूचिया'चे कतं कम्मं सूचिकम्मं ति वुच्चति ।

सूची च सूचिकम्मं च अज्जमज्जं ववत्थिता ॥

वासिया चे कतं कम्मं वासिकम्मं ति वुच्चति ।

वासी च वासिकम्मं च अज्जमज्जं ववत्थिता ॥

पुरिसेन चे कतं कम्मं पुरिसकम्मं ति वुच्चति ।

पुरिसो च पुरिसकम्मं च अज्जमज्जं ववत्थिता ॥

एवमेव

कायेन च कतं कम्मं कायकम्मं ति वुच्चति ।

कायो च कायकम्मं च अज्जमज्जं ववत्थिता ति ॥

(१०६) 'एवं सन्ते नेव द्वारवत्थानं युज्जति, न कम्मवत्थानं । कथं ? कायविज्जत्थियं हि “ द्वारे चरन्ति कम्मानी”ति वचनतो' वचीकम्मं पि पवत्तति, तेन'स्सा कायकम्मद्वारं ति ववत्थानं न युत्तं । कायकम्मं च वचीविज्जत्थियं पि पवत्तति, तेन'स्स कायकम्मं ति ववत्थानं न युज्जति' । 'नो न युज्जति । कस्मा ? येमुय्यवुत्तिताय चेव तन्वहुलवुत्तिताय च । कायकम्ममेव हि येमुय्येन कायविज्जत्थियं पवत्तति न इतराणि, तस्मा कायकम्मस्स येमुय्येन पवत्तितो अस्सा काय-कम्मद्वारभावो सिद्धो । ब्राह्मणगाम-अम्बवन-नागवनादीनि ब्राह्मणगामादिभावो धिया ति द्वारवत्थानं युज्जति । कायकम्मं पन कायद्वारग्धिं येव बहुलं पवत्तति अप्यं वचीद्वारे । तस्मा कायद्वारे बहुलं पवत्तितो [86] एतस्स कायकम्मभावो

१ M.—तस्मा. २ सि०, न० insert before this the last stanza in this paragraph. ३ See ३.१०३.

सिद्धो, वनचरक-युल्लकुमारिकादिगोचरानं वनचरकादिभावो विद्या ति । एवं कम्म-
ववत्थानं पि युज्जती' ति ।

कायकम्मद्वारकया निवृत्तिता ।

[वचीकम्मद्वारं]

(१०७) वचीकम्मद्वारकथायं पन चेतना-विरति-सहस्रेण तिविधा वाचा
नाम । तथ “चतूहि भिक्खवे अंगेहि समन्नागता वाचा सुमासिता होति नो
दुग्मासिता, अनवज्जा च अननुवज्जा च विञ्जूनं” [सं० १. १८८; सुत्तनिपात,
सु. ३. ३. (no. 29)] ति, अयं चेतना-वाचा नाम । या “चतूहि वचीदुचरितेहि
आरति विरति ... पे० ... अयं वुच्चति सम्मावाचा” [वि० २३७] ति, अयं
विरति-वाचा नाम । “वाचा गिरा व्यप्पथो उदीरणं घोसो घोसकम्मं वाचा
वचीभेदो” [§ ६३७] ति, अयं सह-वाचा नाम ।

(१०८) तासु वचीकम्मद्वारं ति नेव चेतनाय नामं न विरतिया । सहस्रा
पन एका विञ्जति अत्थि, इदं वचीकम्मद्वारं नाम । यं सन्धाय वुत्तं-“कतमं तं
रूपं वचीविञ्जति ? या कुसलचित्तस्स वा अकुसलचित्तस्स वा अव्याकतचित्तस्स
वा वाचा गिरा व्यप्पथो उदीरणं घोसो घोसकम्मं वाचा वचीभेदो, अयं वुच्चति
वाचा । या तासु वाचाय विञ्जति विञ्जापना विञ्जापितत्तं, इदं तं रूपं वची-
विञ्जती” [§ ६३७] ति ।

(१०९) ‘इदं वक्खामि एतं वक्खामी’ ति हि वितक्कयतो वितक्कविष्कार-
सहो नाम उप्पज्जति । अयं न सोतविञ्जेय्यो मनोविञ्जेय्यो ति महाअट्ठकथायं
आगतो । जागमट्ठकथासु पन “‘वितक्कविष्कारसहं’ ति वितक्कविष्कारपसेन उप्पन्नं
विप्पलपन्तानं सुत्तप्पमत्तादीनं सहं; ‘सुत्वा’ ति तं सुत्वा, यं वितक्कयतो तस्स
सो सहो उप्पज्जो; तस्स वसेन ‘एवं पि ते मनो, इत्थं पि ते मनो’ ति आदिसती”
ति वत्था वत्थुनि पि कथितानि । पट्ठानि पि “चित्तसमुद्धानं सद्दायतनं स्रोतविञ्जा-
णस्स आरम्भणपच्चयेन पच्चयो” ति आगतं । तस्मा विना विञ्जत्तिघटनाय उप्पज्ज-
मानो अस्रोतविञ्जेय्यो वितक्कविष्कारसहो नाम नत्थि ।

(११०) ‘इदं वक्खामि एतं वक्खामी’ ति उप्पज्जमानं पन चित्तं पटवी-
धातु [८७] आपोधातु तेजोधातु वायोधातु वण्णो गन्धो रसो ओजा ति अट्ठरूपानि
समुद्घोपेति । तेसं अन्मन्तरे चित्तसमुद्धानां पटवीधातु उपादिजकं संपट्टयमाना व
उप्पज्जति । तेन धातुसंघट्टेन सहैव सहो उप्पज्जति । अयं चित्तसमुद्धानो सहो
नाम । अयं न विञ्जति । तस्मा पन चित्तसमुद्धानाय पटवीधातुया उपादिजक-
घट्टनस्स पच्चयमूतो एको आकारविकारो अत्थि, अयं वचीविञ्जति नाम । इतो-

परं सा अद्वैतानि विंश न चित्तसमुद्धानां ति आदि सव्यं हेतुवुत्तनयेनेव वेदितव्यं ।

(१११) इहा पि हि 'तिरस-दत्त-मिच्छा' ति पक्कोसेन्तस्स सद् सुत्वा विज्झन्ति मनोद्वारिकचित्तेन चिन्तेत्वा 'इदं हि दं च एस करेति मज्जे' ति जानाति । काय-विज्झन्ति विंश च अयं पि तिरच्छानगतानं पि पाकटा होति । 'एहि, याही' ति हि सद् सुत्वा तिरच्छानगता पि 'इदं नामेस करेति मज्जे' ति जत्वा आगच्छन्ति चेव गच्छन्ति च ।

(११२) ते-समुद्धानिककायं चालेति न चालेतीति, अयं पन वारो इध न लब्धमिति । पुरिमचित्तसमुद्धानाय उपत्थम्भनकिञ्चं पि नत्थि । या पन तस्मिं वची-द्वारे सिद्धा चेतना, याय मुसा कथेति, पेसुज्जं कथेति, फरुसं कथेति, सम्फं पल-पति, मुसावादादीहि विरमति, इदं वचीकम्मं नाम । इतोपरं सव्यं कम्मवक्कथानं द्वारवक्कथानं च हेतुवुत्तनयेनेव वेदितव्यं ति ।

वचीकम्मद्वारकथा निद्विता ।

[मनेकम्मद्वारं]

(११३) मनोकम्मद्वारकायं पन कामावचरोदिवसेन चतुर्विधो मनो मनो नाम । तत्थ कामावचरो चतुपञ्जासविधो होति, रूपावचरो पण्णारसविधो, अरूपा-वचरो द्वादसविधो, लोकोत्तरो अद्वैविधो ति सव्यो पि एकूननवुतिविधो होति । तत्थ अयं नाम मनो मनोद्वारं न होती ति न वत्तव्वो । यथा हि अयं नाम चेतना कम्मं न होती ति न वत्तव्वो, अन्तमसो पञ्चविज्ज्ञानसम्पयुत्ता पि हि चेतना महा-पकरणे कम्मत्वेव निदिट्ठा, एवमेव अयं नाम मनो मनोद्वारं न होती ति न वत्तव्वो ति ।

(११४) एत्थाइ—कम्मं नामेतं किं करोतीति ? आयूहति, अभिसंखरोति, पिण्डं करोति, चेतोति, कप्पेति, पक्कप्पेतीति । एवं सन्ते पञ्चविज्ज्ञानचेतना किं आयूहति, अभिसंखरोति, [३८] पिण्डं करोति, चेतोति, कप्पेति, पक्कप्पेतीति ? । सहजातधम्मं । सा पि हि सहजाते सम्पयुत्तखन्धे आयूहति अभिसंखरोति पिण्डं करोति चेतोति कप्पेति पक्कप्पेतीति । किं वा इमिना वादेन ? सव्यसंगाहिकवसेन हेतं वुत्तं । इदं पनेत्थ सन्निट्ठानं—तेभूमककुसलकुसलो एकूनतिसविधो मनो मनोकम्मद्वारं नाम । या पन तस्मिं मनोद्वारे सिद्धा चेतना याय अभिज्ज्ञा-व्यापाद-मिच्छादस्सनानि चेव अनभिज्ज्ञा-अव्यापाद-सम्मादस्सनानि च गण्हाति, इदं मनो-कम्मं नाम । इतोपरं सव्यं कम्मवक्कथानं द्वारवक्कथानं च हेतुवुत्तनयेनेव वेदितव्यं ति ।

मनोकम्मद्वारकथा निद्विता ।

इमानि तीणि कम्मद्वारानि नाम ।

(११५) इदानीं यानि तीणि कम्मद्वारानि टपेत्वा इमानि कम्मद्वारानि दस्सितानि, तानि आदिं कत्वा अवसेसस्स द्वारकथाय मात्तिकाटपनस्स विधारकथा होति । तीणि हि कम्मानी—कायकम्मं वचीकम्मं मनोकम्मं ति । किं पनेतं कम्मं नामा ति ? चेतना चैव, एकच्चे च चेतनासम्पयुत्ता धम्मा ।

(११६) तत्थ चेतनाय कम्ममाये इमानि सुत्तानि— “चेतनाहं भिक्खवे कम्मं वदामि, चेतयित्वा कम्मं करोति कायेन वाचाय मनसा” [अ० ३.४१५] । “काये वा हि, आनन्द, सति कायसंचेतनाहेतु उप्पजति अज्झत्तं सुखदुक्खं, वाचाय वा, आनन्द, सति वचीसंचेतनाहेतु उप्पजति अज्झत्तं सुखदुक्खं; भने वा, आनन्द, सति मनोसञ्चेतनाहेतु उप्पजति अज्झत्तं सुखदुक्खं” [सं० २.३९, अ० २.१५७] । “तिविधा, भिक्खवे, कायसंचेतना अकुसलं कायकम्मं दुक्खद्वयं,^१ दुक्खविपाकं; चतुश्चिधा हि भिक्खवे वचीसंचेतना... पे०... ति विधा भिक्खवे मनोसञ्चेतना, कुसलं मनोकम्मं सुखद्वयं^२ सुखविपाकं” । [] “सचायं, आनन्द, समिद्धि मोघपुरिसो पोतलिपुत्तस्स^३ परिव्वाजकस्स एवं पुट्ठो एवं व्याकरेय्य— संचेतनियं, आवुत्तो पोतलिपुत्ते, कम्मं कत्वा कायेन वाचाय मनसा, सुखवेदनियं सुखं सो वेदियति^४ ... पे०... अदुक्खमसुखवेदनियं अदुक्खमसुखं सो वेदियती ति; एवं व्याकरमानो खो, आनन्द, समिद्धि मोघपुरिसो पोतलिपुत्तस्स परिव्वाजकस्स सम्मा व्याकरमानो व्याकरेय्या” [म० ३.२०८-२०९] ति । इमानि ताव चेतनाय कम्ममाये सुत्तानि ।

(११७) चेतनाय सम्पयुत्तधम्मानं एन कम्मभावो कम्मचतुक्केन दीपितो । वुत्तं हेतं—“चत्तारि-[८९]-मानि भिक्खवे कम्मानी यानि मया सयं अभिञ्जा सञ्चिक्त्वा पवेदितानि । कतमानि चत्तारि ? अत्थि भिक्खवे कम्मं कण्हं कण्ह-विपाकं, अत्थि भिक्खवे कम्मं सुक्कं सुक्कविपाकं, अत्थि भिक्खवे कम्मं कण्हसुक्कं कण्हसुक्कविपाकं, अत्थि भिक्खवे कम्मं अकण्ह-असुक्कं अकण्ह-असुक्कविपाकं कम्मं कम्मक्खयाय संवत्तति । ... कतमं च भिक्खवे कम्मं अकण्ह-असुक्कं अकण्ह-असुक्कविपाकं कम्मं कम्मक्खयाय संवत्तति ? यदिदं सत्त-सम्बोज्झंगी—सतिसम्बोज्झंगो... पे०... उपेक्खासम्बोज्झंगो, इदं वुच्चति भिक्खवे कम्मं अकण्हं असुक्कं अकण्ह-असुक्क-विपाकं कम्मं कम्मक्खयाय संवत्तति । ... कतमं च भिक्खवे कम्मं अकण्ह-असुक्कं अकण्ह-असुक्क-विपाकं कम्मं कम्मक्खयाय संवत्तति ? अयमेव अरियो अट्ठंगिको मगो^५—सेय्यधीदं, सम्मादिट्ठि... पे०...

१ म०, सि०, PTS—दुक्खिन्द्रियं.

२ म०, सि०, PTS—सुखिन्द्रियं.

३ सि०, म०, PTS—पाटलिपुत्तस्स. ४ M. ३.२०९ reads संचेतनिकं. ५ सि०

म० PTS—पाटलिपुत्तं. ६ म०—वेदयति. ७ See ४ यो० ५० ४.७ and

Comment on it. ८-८. The order in the original passage varies.

सम्मासमाधि । इदं बुच्चति भिक्खवे कम्मं अकण्ह-असुक्कं अकण्ह-असुक्क-विपाकं कम्मं कम्मकसयाय संवत्तती” [अ० २. २३०-२३७] ति । एवमिमे बोज्झङ्ग-मग्गङ्ग-भेदतो पण्णरस धम्मा कम्मवतुक्केन दीप्तिता । अभिज्झा, व्यापादो, मिच्छादिट्ठि, अनभिज्झा, अव्यापादो, सम्मादिट्ठो ति इमेहि पन छहि सद्धिं एकवीसति चेतना-सम्पयुत्ता धम्मा वेदितव्वा ।

(११८) तथ लोकुत्तरमग्गो भजापियमानो कायकम्मादीनि तीणि कम्मानि भजति । यं हि कायेन दुस्सील्यं अज्झाचरति, तम्हा संवरो कायिको वेदितव्वो । यं वाचाय दुस्सील्यं अज्झाचरति, तम्हा संवरो वाचसिको वेदितव्वो । इति सम्मा-कम्मन्तो कायकम्मं, सम्मावाचा वचीकम्मं । एतस्मिं द्वये गहिते सम्माआजीवो तप्पक्खिक्कत्ता गहितो व होति । यं पन मनेन दुस्सील्यं अज्झाचरति, तम्हा संवरो मानसिको वेदितव्वो । सो दिट्ठि-सङ्कप्प-वायाम-सति-समाधिवसेन पञ्चविधो होति । अयं पञ्चविधो पि मनोकम्मं नाम । एवं लोकुत्तरमग्गो भजापियमानो तीणि कम्मानि भजति ।

(११९) इमस्मिं ठाने द्वारसंसन्दनं नाम होति । कायवचीद्वारेसु हि चोपनं पत्वा कम्मपथं अप्पत्तं पि अत्थि, मनोद्वारे च समुदाचारं पत्वा कम्मपथं [९०] अप्पत्तं अत्थि; तं गहेत्वा तं तं द्वारपक्खिक्कमेव अकुसु । तत्रायं नयो— यो ‘मिगवं गमिस्सामी’ति धनुं सज्जेति,^१ जियं वट्ठेति, सत्तिं निसेति, मत्तं भुज्जति, वत्थं परि-दहति, एसावता कायद्वारे चोपनं पत्तं होति । सो अरज्जे दिवसं चरित्वा अन्तमसो ससव्विलालमत्तं पि न लभति, इदं अकुसलं कायकम्मं नाम होदि न होती ति ? न होति । कस्मा ? कम्मपथं अप्पत्तताय । केवलं पन कायदुच्चरितं नाम होती ति वेदितव्वं । मच्छलगहणादिपयोगेसु पि एसेव नयो ।

(१२०) वचीद्वारे पि ‘मिगवं गमिस्सामी’ति ‘वेगेन धनुआदीनि सज्जेथा’ ति आणापेत्वा पुरिमनवेनेव अरज्जे किञ्चि अलमन्तस्स किञ्चा पि वचीद्वारे चोपनं पत्तं, कम्मपथं अप्पत्तताय पन वचीकम्मं न होति । केवलं वचीदुच्चरितं नाम होती ति वेदितव्वं ।

(१२१) मनोद्वारे पन वधक्कचेतनाय उण्णन्नमत्ताय एव कम्मपथभेदो होति । सो च खो व्यापादवसेन न पाणातिपातवसेन । अकुसलं हि कायकम्मं कायवची-द्वारेसु समुट्ठाति, नो मनोद्वारे; तथा अकुसलं वचीकम्मं । अकुसलं मनोकम्मं पन तीसु पि द्वारेसु समुट्ठाति; तथौ कुसलानि कायवचीमनोकम्मानि ।

(१२२) कथं ? सहत्था हि पाणं हनन्तस्म अदिन्नं आदियन्तस्स मिच्छा-

१. For 3.119-136, see Prof. P. V. Bapat's article on *Karma* in *Buddha-Prabha*, vol. 9, no. 2 (April 1941) pp. 3101-3107. २ See ३.१३३ below.

चारं चरन्तस्स कम्मं कायकम्ममेव होति । द्वारं पि कायद्वारमेव होति । एवं ताव अकुसलं कायकम्मं कायद्वारे समुट्ठाति । तेहि पन चित्तेहि सहजाता अभिज्झा-
व्यापाद-मिच्छादिट्ठियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति, अब्बोहारिका वा । 'गच्छ इत्थं-
नामं जीविता वोरोपेहि, इत्थं-नामं षण्डं अवहरा'ति आणापेन्तस्स पन कम्मं काय-
कम्मं होति, द्वारं वचीद्वारं । एवं अकुसलं कायकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । तेहि पन
चित्तेहि सहजाता अभिज्झाव्यापादमिच्छादिट्ठियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति अब्बो-
हारिका वा । एत्तिका आचरियानं समानद्वकथा नाम ।

(१२३) वितण्डवादी पनाइ— 'अकुसलं कायकम्मं मनोद्वारे पि समु-
ट्ठाती'ति । सो 'तयो संगहे आरुहसुत्तं आहराही'ति वुत्तो इदं कुलुम्बसुत्तं नाम
आहरि— "पुन च [91] परं भिक्खवे इधेक्खो समणो वा ब्राह्मणो वा इद्धिमा
चेतोवसिपत्तो अज्झिस्सा कुच्छिगतं गम्मं पापकेन मनसा अनुपेक्खको होति—
'अहो वतायं कुच्छिगतो गम्मो न सोत्थिना अभिनिक्खमेय्या' ति । एवं भिक्खवे
कुलुम्बरसै उपघातो होती" ति । इदं सुत्तं आहरिवा आइ— 'एवं चिन्तितमत्ते
येव पन'स्स कुच्छिगतो गम्मो केनपिण्डो विय विलीयति । एत्थ कुतो कायङ्गचोपनं
वा वाचङ्गचोपनं वा? मनोद्वारस्मिं येव पन इदं अकुसलं कायकम्मं समुट्ठाती' ति ।

(१२४) तमेनं 'तव मुत्तस्स अत्थं तुल्यिरसामा'ति वत्वा एवं तुल्यिसु-
'त्वं इद्धिया परुपघातं वदेसि । इद्धि नाम चेसा-अधिट्ठाना इद्धि, विकुम्भना इद्धि,
मनोमया इद्धि, आणविष्कारा इद्धि, समाधिपिष्कारा इद्धि, अरिया इद्धि,
कम्मविपाकजा इद्धि, पुञ्जवत्तो इद्धि, विजामया इद्धि, तत्थ तत्थ सम्मापयोग-
पचया इज्जनट्ठेन इद्धी ति दसविधा । तत्थ कतरं इद्धिं वदेसी' ति ? 'भावना-
मयं' ति । 'किं पन भावनामयाय इद्धिया परुपघातकम्मं होती'ति ? 'आम,
एक्कचे आचरिया 'एकवारं होती' ति; यथा हि परं पहरितुकामेन उदकमरिते घटे
स्थिते घटो पि भिज्जति, उदकं पि नस्सति, एवमेव भावनामयाय इद्धिया एकवारं
परुपघातकम्मं होति । ततो पट्ठाय पन सा नस्सती' ति ।

(१२५) अथ नं 'भावनामयाय इद्धिया नेव एकवारं न द्वे वारे परुपघातकम्मं
होती'ति यत्वा सञ्जत्तिं अगच्छन्तं पुच्छिसु— 'भावनामया इद्धि किं कुसला,
अकुसला, अव्याकता ? सुखाय वेदनाय सम्पयुत्ता, दुक्खाय वेदनाय सम्पयुत्ता,

१ समन्त० २.४४०, ४४१; ४.७४२, ७४३. २ मूलटीका (p. 76) - गम्भस्स,
कुल्लस्सेव वा. ३ म०-मनसा; सी० M., PTS- परस्स. ४-४ PTS,
Maung Tin omit. ५ PTS, सि०, सी० insert hereafter भावना-
मया इद्धि which is not found in म०, Ps. ii. 205-14 and Vis. xii.
22-44. ६ मूलटीका (p. 76) - अधिट्ठानिद्धिं सञ्चाय वदति. ७ सि०-
वाचासञ्जत्तिं. म०- पञ्चत्तिं. ८ म०- आगच्छन्तं, M.- गच्छन्तं.

अदुक्खमसुखाय वेदनाय सम्पयुत्ता? सवितकसविचारा, अवितकविचारमत्ता, अवितकअविचारा? कामावचरा, रूपावचरा, अरूपावचरा?

(१२६) इमं पन पञ्हं यो जानाति सो एवं वक्खति—‘भावनामया इद्धि कुसला वा होति, अव्याकता वा; अदुक्खमसुखवेदनीया एव, अवितक-अविचारा एव, रूपावचरा एवा’ति । सो वत्तव्वो—‘पाणातिपातचेतना कुसलादीसु कतरं कोट्ठासं भजती’ति? जानन्तो वक्खति—‘पाणातिपातचेतना अकुसला च, दुक्ख-वेदनीया च, सवितकसविचारा च, कामावचरा एवा’ति । ‘एवं सन्ते तव पञ्हो नेव कुसलत्तिकेन समेति, न वे-[92]-दनत्तिकेन, न वितकत्तिकेन, न मुग्घन्तेरेना’ति ।

(१२७) ‘किं पन एवं महन्तं सुत्तं निरत्थकं’ति? ‘नो निरत्थकं; त्वं पन’स्स अत्थं न जानासि । “इद्धिमां चेतोयसिप्पत्तो”ति एत्थ हि न भावनामया इद्धि अधिप्पेता, आथव्वनिद्धि पन अधिप्पेता । सा हि एत्थ लब्धमाना लब्धमति । सा पन कायवचीद्वारानि मुञ्चित्वा कातुं न सक्का । आथव्वनिद्धिका हि सत्ताहं अलोणकं मुञ्चित्वा दग्धे अत्थरित्वा पटवियं सयमाना तपं चरित्वा सत्तमे दिवसे सुसानभूमिं सज्जेत्वा सत्तमे पदे ठत्वा हत्थं बट्ठेत्वा वट्ठेत्वा मुखेन विजं परिजप्पन्ति । अथ नेसं कम्मं समिज्जति । एवं अयं पि इद्धि कायवचीद्वारानि मुञ्चित्वा कातुं न सक्का’ति । ‘न कायकम्मं मनोद्वारे समुट्ठाती’ति निट्ठमेत्थ गन्तव्वं ।

(१२८) हत्थमुद्दाय पन मुसावादादीनि कथेन्तस्स कम्मं वचीकम्मं, द्वारं पन क्कायद्वारं होति । एवं अकुसलं वचीकम्मं पि कायद्वारे समुट्ठाति । तेहि पन चित्तेहि सहजाता अभिज्झा-व्यापाद-मिञ्छादिट्ठियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति, अब्बोहारिका वा । वचीमेदं पन कत्वा मुसावादादीनि कथेन्तस्स कम्मं पि वचीकम्मं द्वारं पि वचीद्वारमेव । एवं अकुसलं वचीकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । तेहि पन चित्तेहि सह-जाता अभिज्झाव्यापादमिञ्छादिट्ठियो चेतनापक्खिका वा भवन्ति अब्बोहारिका वा । एत्तिका आचरियानं समानट्ठकया नाम ।

(१२९) वितण्डवादी पनाह—‘अकुसलं वचीकम्मं मनोद्वारे पि समुट्ठाती’ति । सो ‘तयो संगहे आरुहसुत्तं आहपाही’ति सुत्तो इदं उपोसथक्खन्धकतो सुत्तं आहरि—‘यो पन भिक्खु यावततियं अनुस्सावियमाने सरमानो सन्ति आपत्तिं नाधिकरेय्य संपजानमुसावादस्स होती’ [विन० १.१०३] ति इदं सुत्तं आहरित्वा आह—‘एवं आपत्तिं अनाधिकरोन्तो तुण्हीमूतो व अज्जं आपत्तिं आपज्जति, एत्थ कुतो कायङ्गचोपनं वा वाचङ्गचोपनं वा? मनोद्वारस्मिं येव पन इदं अकुसलं वचीकम्मं समुट्ठाती’ति ।

(१३०) सो वत्तव्वो—‘किं पनेत्तं सुत्तं नेय्यत्थं उदाहु नीतत्थं’ति ?

१ See ३.१२३ above. २ Vin. i. 101-136. ३ A.i.60; Nett. 21. मूलटीका (76) - वचनन्तेन गमेतवत्थं-नेय्यत्थं; सयमेव गमितवत्थं नीतत्थं ।

‘नीतथमेव मय्यं सुत्तं’ति । सो ‘मा एवं अयच्च, तुल्यित्ताम’स्स अर्थे’ति वत्ता एवं पुच्छितव्वो—‘संपजानमुसावादे पन किं होती’ ति ? जानन्तो ‘संपजानमुसावादे दुक्कटं होती’ ति वक्खति । ततो वत्तव्वो ‘विनयस्स [93] दे मूलानि- कायो च वाचा च; सम्मासम्बुद्धेन हि सव्वापत्तियो इमेमु येव द्वीमु द्वारेसु पज्जन्ता, मनो- द्वारे आपत्तिपज्जापनं नाम नत्थि । त्वं अतिविद्य विनये पकतज्जू, यो सत्थारा अपज्जत्ते ठाने आपत्तिं पज्जापेसि, सम्मासम्बुद्धं अन्माविकखसि, जिनचक्कं पह- र्सी’ ति आदिवचनेहि निग्गण्हित्वा उत्तरिं पज्जं सो एवं पुच्छितव्वो— संपजान- मुसावादो किरियतो समुट्ठाति उदाहु अ-किरियतो’ ति ? जानन्तो ‘किरियतो’ति वक्खति । ततो वत्तव्वो— ‘अनाविकरोन्तो कतरं किरियं करोती’ ति ? । अद्धा किरियं अपस्सन्तो विधातं आपज्जिस्सति । ततो इमस्स सुत्तस्स अत्थेन सज्जपेत्तव्वो ।

(१३१) अयं हेत्थ अर्थो— व्यायं ‘संपजानमुसावादो होती’ ति वुत्तो, सो आपत्तितो किं होति ? ‘कतरापत्ति होती ?’ ति अर्थो । ‘दुक्कटापत्ति होति’ । सा च खो न मुसावादल्लक्खणेन, भगवतो पन वचनेन वचीद्वारे अकिरिय-समुट्ठाना आपत्ति होती ति वेदितव्व्वा । वुत्तं पि चेत्तं—

अनालपन्तो मनुजेन केनचि । वाचा गिरं नो च परे भणेय्य ।

आपजेय्य वाचमिकं न कायिकं । पज्जा-मे-सा कुसलेह चिन्तितो ॥

एवं अकुसलं वचीकम्मं न मनोद्वारे समुट्ठाती ति निट्ठमेत्थ गन्तव्वं ।

(१३२) यदा पन अभिज्ज्ञासहगतेन चेतसा कायङ्गं चोपेत्तो हत्थगाहा- दीनि करोति, व्यापादसहगतेन चेतसा दण्डपरामासादीनि, मिच्छादिट्ठिसहगतेन चेतसा ‘खन्ध-सिवादयो सेट्ठा’ति तेषं अभिवादन-अञ्जलिकम्म-भूतापट्ठर्क-परि- मण्डादीनि करोति, तदा कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन कायद्वारं । एव अकुसलं मनोकम्मं कायद्वारे समुट्ठाति । चेतना पनेत्थ अच्चोहारिका । यदा अभिज्ज्ञासह- गतेन चेतसा वाचङ्गं चोपेत्तो ‘अहो वत यं परस्स, तं मम’स्सा’ति परचित्तूपकरणं अभिज्ज्ञायति, व्यापादसहगतेन चेतसा ‘इमे सत्ता हज्जन्तु या, वज्जन्तु या, उच्छिज्जन्तु वा, मा वा अहेसु’ति यदति, मिच्छादिट्ठिसहगतेन चेतसा ‘नत्थि दिन्नं, नत्थि थिट्ठं’ति आदीनि वदति, तदा कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन वचीद्वारं । एवं अकुसलं मनोकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । चेतना पनेत्थ अच्चोहारिका । यदा पन कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा र्हो निषिन्नो अभिज्ज्ञाव्यापादमिच्छादिट्ठिसह- [94]-गतानि चित्तानि उप्पादेति, तदा कम्मं मनोकम्मं, द्वारं पि मनोद्वारमेव । एवं

१ सो०, M., PTS— किरियतो; म०, सि०— अकिरियतो. For this see मधुसारत्थदीपनी (p. 150, Bur. ed.) a sub-Tika on the मूलटीका.

२ सो०, M— विज्जापेत्तव्वो, ३ विन० ५.२१६; समन्त० (Sinh. ed. by रत्नसार)

२.४११. ४ सो०, M.— पिण्डिक.

अकुसलं मनोकम्मं मनोद्वारे समुट्ठाति । इमस्मिं पन ठाने चेतनासम्पयुत्ता धम्मा पि मनोद्वारे येव समुट्ठहन्ति । एवं अकुसलं मनोकम्मं तीसु पि द्वारेसु समुट्ठाती ति वेदितव्वं ।

(१३३) यं पन वुत्तं 'तथा कुसलानि काय-वची-मनोकैम्मानी'ति, तत्रायं नयो—यदा हि केनचि कारणेन वत्तुं असक्कोत्तो 'पाणातिपाता अदिन्नादाना कामेसु मिच्छाचारा पटिविरमामी'ति इमानि सिक्खापदानि हत्थमुदाय गण्हाति, तदा कम्मं कायकम्मं द्वारं पि कायद्वारमेव । एवं कुसलं कायकम्मं कायद्वारे समुट्ठाति । तेहि चित्तेहि सहगता अनभिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा । यदा पन तानेव सिक्खापदानि वचीभेदं कत्वा गण्हाति, तदा कम्मं कायकम्मं, द्वारं पन वचीद्वारं होति । एवं कुसलं कायकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । तेहि चित्तेहि सहगता अनभिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा । यदा पन तेसु सिक्खापदेसु दीयमानेसु कायङ्गवाचङ्गानि अचोपेत्वा मनसा व 'पाणातिपाता अदिन्नादाना कामेसु मिच्छाचारा पटिविरमामी'ति गण्हाति, तदा कम्मं कायकम्मं, द्वारं पन मनोद्वारं होति । एव कुसलं कायकम्मं मनोद्वारे समुट्ठाति । तेहि चित्तेहि सहगता अनभिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा ।

(१३४) 'मुसावादा वेरमणी'-आदीनि पन चत्तारि सिक्खापदानि वुत्तनयेनेव कायादीहि गण्हन्तस्स कुसलं वचीकम्मं तीसु द्वारेसु समुट्ठाती ति वेदितव्वं । इधा पि अनभिज्झादयो चेतनापक्खिका वा होन्ति, अब्बोहारिका वा ।

(१३५) अनभिज्झादिसहगतेहि पन चित्तेहि कायङ्गं चोपेत्वा चेतियङ्गणसम्म-जन-गन्धमालादिपूजन-चेतियवन्दनादीनि करोन्तस्स कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन कायद्वारं । एवं कुसलं मनोकम्मं कायद्वारे समुट्ठाति । चेतना पनेत्थ अब्बोहारिका । अनभिज्झासहगतेन चित्तेन वाचङ्गं चोपेत्वा 'अहो वत यं परस्स वित्तूपकरणं न तं ममस्स'ति अनभिज्झायतो अब्बापादसहगतेन चित्तेन 'सब्बे [९५] सत्ता अवेरा अब्बापज्जा अनीवा सुखी अत्तानं परिहरन्तू'ति वदन्तस्स सम्मादिट्ठिसहगतेन चित्तेन 'अत्थि दिन्नं'ति आदीनि उदाहरन्तस्स कम्मं मनोकम्मं होति, द्वारं पन वचीद्वारं । एवं कुसलं मनोकम्मं वचीद्वारे समुट्ठाति । चेतना पनेत्थ अब्बोहारिका । कायङ्गवाचङ्गानि पन अचोपेत्वा र्हो निसिन्नस्स मनसा व अनभिज्झादिसहगतानि चित्तानि उप्पादेन्तस्स कम्मं मनोकम्मं, द्वारं पि मनोद्वारमेव । एवं कुसलं मनोकम्मं मनोद्वारे समुट्ठाति । इमस्मिं पन ठाने चेतना पि चेतनासम्पयुत्ता धम्मा पि मनोद्वारे येव समुट्ठहन्ति ।

(१३६) तत्थ आणत्तिसमुट्ठितेसु पाणातिपात-अदिन्नादानेसु कम्मं पि काय-कम्मद्वारं पि कम्मवसेनेव कायद्वारं ति वदन्तो कम्मं रक्खति, द्वारं भिन्दति नाभ ।

हृत्थमुद्दासमुद्धितेषु मुसावादादीसु द्वारं पि कायद्वारं, कम्मं पि द्वारवसेनेव कायकम्मं ति वदन्तो द्वारं रक्खति कम्मं भिन्दति नाम । तस्मा 'कम्मं रक्खामी'ति द्वारं न भिन्दितव्वं, 'द्वारं रक्खामी'ति कम्मं न भिन्दितव्वं । यथायुत्तेनेव पन नयेन कम्मं च द्वारं च वेदितव्वं । एवं कथेन्तो हि नेय कम्मं न द्वारं भिन्दती ति ।

कम्मकथा निद्रिता ।

(१३७) इदानी 'पञ्च विज्जाणानि पञ्च विज्जाणद्वारानी'ति आदीसु चक्षु-विज्जाणं सोतविज्जाणं घाणाविज्जाणं जिह्वाविज्जाणं कानविज्जाणं ति इमानि पञ्च विज्जाणानि नाम । चक्षुर्विज्जाणद्वारं सोत...घान...जिह्वा...कायविज्जाणद्वारं ति इमानि पञ्च विज्जाणद्वारानि नाम । इमेसं पञ्चन्नं द्वारानं वसेन उप्पन्ना चेतना नेव कायकम्मं हाति, न वचीकम्मं, मनोकम्ममेव हाती ति वेदितव्वं ।

(१३८) चक्षुसंफस्सो सोत...घान...जिह्वा...काय...मनोसंफस्सो ति इमे पन छ संफस्सा नाम । चक्षुसंफस्सद्वारं सोत...घान...जिह्वा...काय...मनोसंफस्सद्वारं ति इमानि छ संफस्सद्वारानि नाम ।

(१३९) चक्षुअसंवरो सोत...घान...जिह्वा...पसादकाय...चोपनकाय-असंवरो वाचाअसंवरो मनोअसंवरो—इमे अट्ट असंवरो नाम । ते अत्थतो 'दुस्सीत्वं मुदुसच्चं अज्जाणं अकस्सन्ति कोसज्जं'ति इमे पञ्च धम्मा होन्ति । तेषु एकधम्मो पि [96] पञ्चद्वारे वोदुव्वनपरियोसानसु चित्तेसु नुप्पजति, जयनक्खणे येव उप्पजति । जवने उप्पन्नो पि पञ्चद्वारे असंवरो ति वुच्चति । चक्षुर्विज्जाणसहजातो हि फस्सो चक्षुसंफस्सो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं चित्तं मनोकम्मद्वारं नाम । एत्थ पञ्चविधो असंवरो नत्थि । सेपटिच्छनसहजातो फस्सो मनोसंफस्सो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं चित्तं मनोकम्मद्वारं नाम । एत्था पि असंवरो नाम नत्थि । संतीरणवोदुव्वनेसु पि एसेव नथो । जवनसहजातो पन फस्सो मनोसंफस्सो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं चित्तं मनोसंफस्सद्वारं नाम । एत्थ असंवरो चक्षुअसंवरो नाम हाति । सोतघाणजिह्वापसादकायद्वारेसु पि एसेव नथो ।

(१४०) यदा पन रूपादीसु अज्जतरारम्भणं मनोद्वारिक्जवनं विना वचीद्वारेन सुद्धं कायद्वारसंखातं चोपनं पापयमानं उप्पजति, तदा तेन चित्तेन सहजातो फस्सो मनोसंफस्सो नाम, चेतना कायकम्मं नाम, तं पन चित्तं अब्बोहारिकं, चोपनस्स उप्पन्नत्ता मनोद्वारिकं ति संखं न गच्छति । एत्थ असंवरो पन चोपनकाय-असंवरो नाम । यदा तादिसं येव जवनं विना कायद्वारेन सुद्धं वचीद्वारसंखातं चोपनं पापयमानं उप्पजति, तदा तेन चित्तेन सहजातो फस्सो मनोसंफस्सो नाम, चेतना वचीकम्मं नाम, तं पन चित्तं अब्बोहारिकं, चोपनस्स उप्पन्नत्ता मनोद्वारं

तत्तं संखं न गच्छति । एत्थ असंवरो वाचाअसंवरो नाम । यदा पन तादिसं जवनचित्तं विना कायवचीद्वारेहि सुद्धं मनोद्वारमेव हुत्वा उप्पज्जति, तदा तेन चित्तेन सहजातो फस्सो मनोसम्पस्सो नाम, चेतना मनोकम्मं नाम, तं पन चित्तं मनोकम्म-द्वारं नाम । एत्थ असंवरो मनोअसंवरो नाम । इति इमेसं अट्ठन्नं असंवरानं वसेन चक्खुअसंवरद्वारं, सोत्त...घाण...जिह्वा...पसादकाय...चोपनकाय...वाचा...मनो-असंवरद्वारं' ति इमानि अट्ठ असंवरद्वारानं वेदितव्वानि ।

(१४१) चक्खुसंवरो सोत्त...घाण...जिह्वा...पसादकाय...चोपन-काय...वाचा...मनोसंवरो ति इमे पन अट्ठ संवरा नाम । ते अत्थतो 'सीलं सति जाणं खन्ति पिरियं' ति इमे [९७] पञ्च धम्मा होन्ति । तेसु पि एकधम्मो पि पञ्चद्वारे वोढव्यनपरियोसनेसु चित्तेसु उप्पज्जति । जवनकखणे येव उप्पज्जति । जवने उप्पन्नो^१ पि पञ्चद्वारे संवरो ति बुच्चति । तस्स सच्चस्सा पि चक्खुविज्जाणसहजातो हि फस्सो चक्खुसम्पस्सो ति आदिना असंवरे वुत्तनेयेनेव उप्पत्ति वेदितव्वा । इति इमेसं अट्ठन्नं संवरानं वसेन चक्खुसंवरद्वारं...पे०...मनोसंवरद्वारं ति इमानि अट्ठ संवरद्वारानि वेदितव्वानि ।

[अकुसलकम्मपथकथा]

(१४२) पाणातिपातो, अदिन्नादानं, कामेसु मिच्छाचारो, मुसावादो, पिसुणा वाचा, कससा वाचा, सम्पप्लायो, अमिज्झा, व्यापादो, मिच्छादिद्वी ति इमे पन दस अकुसलकम्मपथा नाम ।

(१४३) तत्थ पाणस्स अतिपातो पाणातिपातो नाम; पाणवधो, पाणघातो ति वुत्तं होति । पाणो ति चेत्थ बोहारतो सत्तो, परमत्थतो^२ जीवित्तिन्द्रियं । तस्मिं पन पाणे पाणसञ्जिनो जीवित्तिन्द्रियुपच्छेदक-उपकम्मसमुद्गापिका कायवचीद्वारानं अज्जतरद्वारप्पवत्ता वधकचेतना पाणातिपातो । सो गुणविरोहितेसु तिरच्छानगतादीसु पाणेसु खुद्दके पाणे अप्पसावज्जो, महासरारे महासावज्जो । कस्मा ? पयोगमहन्तताय । पयोगसमत्ते पि वत्थुमहन्तताय । गुणयन्तेसु मनुस्सादोसु अप्पगुणे पाणे अप्पसावज्जो, महागुणे महासावज्जो । सरारगुणानं पन समभावे सति किलेसानं उपक्कमानं च मुदुताय अप्पसावज्जो, तिकसताय महासावज्जो वेदितव्वो । तस्स पञ्च संमारा होन्ति—पाणो, पाणसञ्जिता, वधकचित्तं, उपक्कमो, तेन मरणं ति । छप्पयोगा—साहत्थिको, आणत्तिको, निस्सत्तिगयो, यावरो, विज्जामयो, इद्धिमयो ति । इमस्मिं पर्ने अत्थे^३ वित्थारियमाने अतिपपञ्चो होति । तस्मा तं न वित्थारयाम । अज्जं च एवसत्थं अत्थिकेहि पन समन्तपैसादिकं विनयद्वकथं ओलोकेत्वा गहेतव्वं ।

१ सि०, म०— संखं. २ M. PTS— उप्पजे. ३ सि० inserts hereafter दुविधं. ४ सी० म० FTS— पनेत्थ. ५ समन्तो २.४३९.

(१४४) अदिन्नस्स आदानं 'अदिन्नादानं'; परस्स हरणं, थेय्यं, चोरितं ति वुत्तं होति । तत्थ अदिन्नं ति परपरिगहितं, यत्थ परो यथाकामकारिकं आपब्बन्तो अदण्डारहो अनुपयज्जो च होति । तस्मिं पन परपरिगहिते परपरिगहित-[98]-सज्जिनो तदादायक-उपक्कमसमुद्गापिका थेय्यचेतना अदिन्नादानं । तं हीने परसन्तके अप्पसावज्जं, पणीते महासावज्जं । कस्मा ? वत्थुप्पणीतताय । वत्थुसमत्ते सति गुणाधिकानं सन्तके वत्थुस्मिं महासावज्जं । तं तं गुणाधिकं उपादाय ततो ततो हीनगुणस्स सन्तके वत्थुस्मिं अप्पसावज्जं । तस्स पञ्च संमारा होन्ति— परपरिगहितं, परपरिगहितसज्जिता, थेय्यचित्तं, उपक्कमो, तेन हरणं ति । छप्पयोगा— साहित्थिकादयो व । ते च खो यथानुरूपं थेय्यावहारो, पस्य्हावहारो, पटिच्छन्नावहारो, परिकप्पावहारो, कुसावहारो ति इमेसं पञ्चन्नं अवहारानं वसेन पवत्तन्ति । अयमेत्थ संखेपो । विरथारो पन समन्तपासादिकार्यं वुत्तो ।

(१४५) 'कामेसु मिच्छाचारो' ति एत्थ पन 'कामेसू'ति मेथुनसमाचारेसु; 'मिच्छाचारो' ति एकन्तनिन्दितो लामकाचारो । लक्खणतो पन असद्वग्गाधिप्पावेन कायद्वारप्पयत्ता अगमनीयद्वान् वीतिक्कमचेतना कामेसु मिच्छाचारो ।

(१४६) तत्थ अगमनीयद्वान् नाम— पुरिसानं ताव मातुरक्खित्तो, पितुरक्खिता, मातापितुरक्खिता, भानुरक्खिता, भगिनिरक्खिता, जातिरक्खिता, गोत्तरक्खिता, धम्मरक्खिता, सारक्खा, सपरिदण्डा ति मातुरक्खितादयो दस; धनक्कीता, छन्दवासिनी, भोगवासिनी, पटवासिनी, ओदपत्तकिनी, ओमट्ठुम्भया, दासी च भरिया, कम्मकारी च भरिया, धजाहया, मुहुत्तिका ति एता धनक्कीतादयो दसा ति वीसति इत्थियो । इत्थीसु पन द्वित्रं सारक्खा-सपरिदण्डानं, दसन्नं च धनक्कीतादीनं ति द्वादसन्नं इत्थीनं अज्जेसं पुरिसानं इदं अगमनीयद्वानं नाम ।

(१४७) सो पनेस मिच्छाचारो सीलादिगुणरहिते अगमनीयद्वाने अप्पसावज्जो, सीलादिगुणसम्पन्ने महासावज्जो । तस्स चत्तारो संमारा— अगमनीयवत्थु, तस्मिं सेवनचित्तं, सेवनप्पयोगो, मग्गेन-मग्गपटिपत्ति-अधिवासनं ति । एको पयोगो साहित्थिको एव ।

(१४८) 'मुसा' ति विसंवादनपुरेक्खारस्स अत्थमज्झको वचीपयोगो, कायप्पयोगो वा । विसंवादानाधिप्पावेन परस्स परं विसंवादका कायवचीपयोगसमुद्गापिका [99] चेतना मुसावादो । अपरो नयो— 'मुसा' ति अमूतं अतच्छं वत्थु । 'वादो' ति तस्स भूततो तच्छतो विज्जापनं । लक्खणतो पन अतथं वत्थुं तथतो परं विज्जापेतुकामस्स तथाविज्जत्तिसमुद्गापिका चेतना मुसावादो ति । सो यमत्थ मज्जति तस्स अप्पताय अप्पसावज्जो, महन्तताय महासावज्जो । अपि च गहद्वानं

१ With ३.१४३-१४८ cf. MCm. i. 193-205. २ सि०—अण्डहरणं.
३ सम० २.३०४. ४ See Vin. iii. 139; A. v. 264.

अत्तनो सन्तकं अदातुकामताय 'नत्थी'ति आदिनयप्पवत्तो अप्पसावज्जो । सक्खिना हुत्वा अत्यभञ्जनत्थं वुत्तो महासावज्जो । पब्बजितानं अप्पकं पि तेलं वा सप्पि वा लमित्वा हस्साधिप्पायेन 'अज्ज गामे तेलं नदीं मज्जे सन्दती'ति पूरणकथानयेन पवत्तो अप्पसावज्जो । अदिट्ठं येय पन दिट्ठं ति आदिना नयेन वदन्तानं महासावज्जो ।

(१४९) तस्स चत्तारो संमारा होन्ति—अतथं वत्थुं, विसंवादनचित्तं, तज्जो वायामो, परस्स तदत्थविजाननं ति । एको पयोगो—साहसिको व । सो कायेन वा कायपट्ठिबद्धेन वा वाचाय वा परविसंवादककिरियकरणे दट्ठव्वो । ताय चे किरियाय परो तमत्थं जानाति, अयं किरियसमुट्ठापिकचेतनाखणे येव मुसावादकम्मुना वज्झति । यस्मा पन यथा कायपट्ठिबद्धवाचाहि परं विसंवादेति, तथा इमस्स 'इमं भणाही'ति आणापेन्तो पि, पणं लिखित्वा पुरतो निस्सज्जन्तो पि, 'अयमत्थो एवं दट्ठव्वो' ति कुट्टादीमु लिखित्वा ठेपेन्तो पि; तस्मा एत्थ आणत्तिक-निस्सगिय-थावरो पि पयोगा युज्जन्ति । अट्ठकथासु पन अनागतत्ता वीमसित्वा गहेत्तव्वा ।

(१५०) 'पिसुणा वाचा' ति आदीसु याय वाचाय यस्स तं वाचं भासति तस्स हृदये अत्तनो पियमायं परस्स पेमुच्चमावं करोति, सा पिसुणा वाचा । याय पन अत्तानं पि परं पि फरुसं करोति, या वाचा सयं पि फरुसा नेव कण्णसुखा, न हृदयं-गमा, अयं 'फरुसा वाचा' नाम । येन सम्मं पलपति, निरत्थकं, सो 'सम्फप्प-लापो' । तसं मूलभूता चेतना पि पिसुणावाचादिनाममेव लमति । सा एव च इध अधिप्पेता ति ।

(१५१) तत्थ संकिल्लिट्ठचित्तस्स परेसं वा भेदाय अत्तनो पियकम्पताय वा कायवचीपयोगसमुट्ठापिका चेतना पिसुणा वाचा नाम । सा [100] यस्स भेदं करोति तस्स अप्पगुणताय अप्पसावज्जा, महगुणताय महासावज्जा । तस्सा चत्तारो संमारा—'मिन्दितव्वो परो' इति 'इमे नाना मविस्सन्ती' ति भेदपुरेक्खारता वा, 'इति अहं विवो मविस्सामि विस्सासिको' ति पियकम्पता वा, तज्जो वायामो, तस्स तदत्थविजाननं ति । परे पन अभिन्ने कम्मपथभेदो नत्थि, भिन्ने एव होति ।

(१५२) परस्स मम्मच्छेदक-कायवचीपयोगसमुट्ठापिका एकन्तफरुसचेतना 'फरुसावाचा' । तस्सा आविमाकयामिदं वत्थु—एको किर दारको मातुवचनं अनादि-वित्वा अरञ्जं गच्छति । तं माता निवत्तेतुं असक्कोन्ती 'चण्डा तं महिसी अनु-बन्धतू'ति अक्कोसि । अथ'स्स तथेय अरञ्जे महिसी उट्ठासि । दारको 'यं मम माता मुखेन कथेसि तं मा होतु, यं चित्तेन चित्तेसि तं होतू' ति सच्चकिरियं अकासि । महिसी तथेव वट्ठा विय अट्ठासि । एवं मम्मच्छेदको पि पयोगो चित्त-सण्हताय फरुसवाचा न होति । मातापितरो हि कदाचि पुत्तके एवं पि वदन्ति—

१ सी०— पुराण° but अत्थ० यो० (p. 94) explains पूरणस्स कथननयेन पवत्तो मुसावादी. २ See ३.१४३ above. ३ सी०, M.— पियसुञ्ज°.

‘चोरा वो खण्डाखण्डिकं करोन्तु’ति, उप्पलपत्तं पि च नेसं उपरि पतन्तं न इच्छन्ति । आचरियुपञ्जाया च कदाचि निस्सितके^१ एवं वदन्ति— ‘किं इमे अहिरिकां अनोत्तपिणो वदन्ति, निक्कट्ठय ने’ ति; अथ च नेसं आगमाधिगमसम्पत्तिं इच्छन्ति । यथा पि चित्तसंहताय फरुमा वाचा न होति, एवं वचनसंहताय अफरुसवाचा पि न होति । न हि मारापेतुकामस्स ‘इमं मुखं सयपिथा’ति वचनं अफरुसवाचा होति । चित्तफरुमताय पनेसा फरुमवाचा व । सा यं सन्धाव पवत्तिता तस्स अप्प-गुणताय अप्पसावज्जा, महागुणताय महासावज्जा । तस्सा तयो संमारा—अक्कोप्पि-तब्बो परो, कुपितचित्तं, अक्कोसना ति ।

(१५३) अनत्थविज्जापिका कायवचीपयोगसमुद्वापिका अकुसलचेतना ‘सम्फप्पलापो’ । सो आसिवनमन्दताय अप्पसावज्जो । आसिवनमहन्तताय महासावज्जो । तस्स द्वे संमारा— भारतयुद्ध-सीताहरणादि-निरत्थककथापुरेक्खारता, तथारूपि-कथाकथनं च । परे पन [101] तं कथं अगग्गन्ते कम्मपथभेदो नत्थि, परेन सम्फप्पलापो गहिते येव होति ।

(१५४) अभिज्जायती ति ‘अभिज्जा’ । परमण्डाभिमुखी हुत्वा तन्निजताय पवत्तती ति अत्थो । सा ‘अहो तव इदं ममस्सा’ति एवं परमण्डाभिज्जायन-लक्खणा । अदिशादानं विव अप्पसावज्जा महासावज्जा च । तस्सा द्वे संमारा— परमण्डं, अत्तनो परिणाननं च । परमण्डवत्थुके हि लोभे उप्पन्ने पि न ताव कम्मपथभेदो होति याव न ‘अहो यत्त इदं ममस्सा’ति अत्तनो परिणामेति ।

(१५५) हितमुखं व्यापादयती ति ‘व्यापादो’ । सो परविनासाय मनोपदोम-लक्खणो । फरुसा वाचा विव अप्पसावज्जो च महासावज्जो च । तस्स द्वे संमारा— परसत्तो च, तस्स च विनासचिन्ता । परसत्तवत्थुके हि कोपे उप्पन्ने पि न ताव कम्मपथभेदो होति याव ‘अहो यत्तायं उच्छिजेय्य विनस्सेय्या’ति तस्स विनासं न चिन्तेति ।

(१५६) यथामुच्चगहर्णामावेन मिच्छा पस्सती ति ‘मिच्छादिट्ठि’ । सा ‘नत्थि दिन्नं’ ति आदिना नयेन विपरीतदस्सनलक्खणा । सम्फप्पलापो विव अप्प-सावज्जा महासावज्जा च । अपि च अनियता अप्पसावज्जा, नियता महासावज्जा । तस्सा द्वे संमारा— वत्थुनो च गहिताकारविपरीतता, यथा च तं गण्हाति तथामावेन तस्सुपट्ठानं ति । तत्थ नत्थिक अहेतुक-अकिरियदिट्ठीहि एव कम्मपथभेदो होति, न अब्जविट्ठीहि ।

(१५७) इमेसं पन दसन्नं अकुसलकम्मपथानं धम्मतो कोट्ठासंतो आरम्भणती वेदनातो मूलतो चा ति पञ्चहाकारेहि विनिच्छयो वेदितब्बो—

१ M.—निसिज्जे. २ See ३.१६१ below; also DCM. i. 76; iii.914. ३ सि०—यथातच्छगहणा°.

(१५८) तथ 'धम्मतो' ति एतेसु हि पटिपाटिया सत्त चेतना धम्मा होन्ति, अभिज्झादयो तयो चेतनासम्पयुत्ता ।

(१५९) 'कोट्ठासतो' ति पटिपाटिया सत्त, मिच्छादिद्वि चा ति इमे अट्ठ कम्मपया एव होन्ति; नो मूलानि । अभिज्झाव्यापादा कम्मपया चेव मूलानि च । अभिज्झा हि मूलं पत्वा 'लोमो अकुसलमूलं' हेति, व्यापादो 'दोसो अकुसलमूलं' ।

(१६०) 'आरम्मणतो' ति पाणातिपातो जीवितिन्द्रियारम्मणतो संखारा-रम्मणो होति । अदिन्नादानं सत्तारम्मणं वा होति संखारारम्मणं वा । मिच्छाचारो कोट्ठव्ववसेन संखारारम्मणो; सत्तारम्मणो ति पि एके । मुसावादो सत्तारम्मणो वा, संखारारम्मणो वा । तथा पिसुणा वाचा । फरसा [102] वाचा सत्तारम्मणा व । सम्फपलापो दिट्ठसुतमुतविज्जातवसेन सत्तारम्मणो वा संखारारम्मणो वा । तथा अभिज्झा । व्यापादो सत्तारम्मणो व । मिच्छादिद्वि तेमूमकधम्मवसेन संखारारम्मणा व ।

(१६१) 'वेदनातो' ति पाणातिपातो दुक्खवेदनो होति । किञ्चा पि हि राजानो चारं दिस्वा हसमाना पि 'गच्छथ नं घातापेथा' ति वदन्ति, सन्निट्ठापक-चेतना पन नेसं दुक्खसम्पयुत्ता व होति । अदिन्नादानं ति-वेदनं । तं हि पर-भण्डं दिस्वा हट्ठ-तुट्ठस्स गण्हतो सुखवेदनं होति, मीततसितस्स गण्हतो दुक्खवेदनं । तथा विपाकिनस्सन्दफलानि पच्चवेक्खन्तस्स । गहणकाले मज्झत्तमावे टितस्स पन गण्हतो अदुक्खमसुखवेदनं होती ति । मिच्छाचारो सुखमज्झत्तवसेन द्वि-वेदनो । सन्निट्ठापकचित्ते पन मज्झत्तवेदनो न होति । मुसावादो अदिन्नादाने घुत्तनयेनेव ति-वेदनो; तथा पिसुणा वाचा । फरसा वाचा दुक्खवेदना । सम्फपलापो ति-वेदनो । पेसेसु हि साधुकारं देन्तेसु चेलादीनि उक्खिपन्तेसु हट्ठतुट्ठस्स सीताहरण-भास्त-युद्धादीनि^१ कथनकाले सो सुखवेदनो होति । पटमं दिन्नवेतनेन एकेन पच्छा आगन्त्वा 'आदितो पट्ठाय कथेही' ति वुत्ते 'अननुसन्धिकं पक्किणककथं कथेस्सामि नु खो नो' ति दोमनसितस्स कथनकाले दुक्खवेदनो होति, मज्झत्तस्स कथयतो अदुक्खमसुखवेदनो होति । अभिज्झा सुखमज्झत्तवसेन द्वि-वेदना; तथा मिच्छा-दिद्वि । व्यापादो दुक्खवेदनो ।

(१६२) 'मूलतो' ति पाणातिपातो दोसमोहवसेन द्वि-मूलको होति । अदि-न्नादानं दोसमोहवसेन वा लोममोहवसेन वा । मिच्छाचारो लोममोहवसेनेव । मुसा-वादो दोसमोहवसेन वा लोममोहवसेन वा; तथा पिसुणा वाचा सम्फपलापो च । फरसा वाचा दोसमोहवसेन । अभिज्झा मोहवसेन एकमूला; तथा व्यापादो । मिच्छादिद्वि लोममोहवसेन द्वि-मूला ति ।

अकुसलकम्मपथकथा निट्ठिता ।

^१ सि०, PTS भीतभीतरस्स. २ See note on this in ३.१५३. This sentence and the next are not found in MCom. i. 203.

[कुसलकम्मपथकथा]

(१६३) पाणातिपातादीहि पन विरतिथो अनभिज्झा-अव्यापाद-सम्मादिट्ठियो चा ति इमे दस कुसलकम्मपथा नाम । तत्थ पाणातिपातादयो वुत्तथा एव । पाणातिपातादीहि एताय विरमन्ति, सयं वा विरमति, विरमणमत्तमेव वा एतं ति विरति । या पाणातिपाता विरमन्तस्स “या तस्मिं समये पाणातिपाता अरति विरती” [वि० २८५] ति एवं वुत्ता कुसलचित्तसम्पयुत्ता विरति, सा पभे- [103]-दतो ति विधा होति— सम्पत्तिविरति, समादानविरति, समुच्छेदविरती ति ।

(१६४) तत्थ असमादिन्नसिक्खापदानं अत्तनो जाति-वय-बाहुसचादीनि पच्चवेक्खित्वा ‘अयुत्तं अग्धाकं एवरूपं पापं कातुं’ ति सम्पत्तवत्थुं अवीतिकमन्तानं उप्पज्जमाना विरति ‘सम्पत्तिविरती’ ति वेदितव्वा ! तच्चिदं वत्थुं— सीहलदीपे चक्कन-उपासकस्स विय । तस्स किर दहरकाले येव मातुया रोगो उप्पज्जि । वेज्जेन च ‘अहससमंसं लद्धुं वट्ठी’ ति वुत्तं । ततो चक्कनस्स माता ‘गच्छ, तात, खेत्तं आहिण्डाही’ ति चक्कनं पेसेसि । सो तत्थ गतो । तस्मिं च समये एको ससो तरुण-स्स ख्वादिंतु आगतो होति । सो तं दिस्वा वेगेन धावन्तो वल्लिया बद्धो ‘किर किरी’ ति सहमकासि । चक्कनो तेन सहेन गन्त्वा तं गहेत्वा चिन्तेसि— ‘मातु भेसज्जं करोमी’ ति । पुन चिन्तेसि— ‘न मे’तं पटिरूपं व्याहं मातु जीवितकारणा परं जीयिता वोरोपेय्यं’ ति । अथ नं ‘गच्छ, अरञ्जे ससेहि सद्धिं तिणोदकं परिपुञ्जा’ ति मुञ्चि । मातरा च ‘किं तात ससो लद्धो’ ति पुच्छितो तं पयसिं आचिक्खि । ततो नं माता परिभासि । सो मातु सन्तिकं गन्त्वा ‘यतो’हं जातो नाभिजानामि सच्चिच्च पाणं जीयिता वोरोपेता’ ति सत्त्वं वत्वा अट्ठासि । तावदेव स्स माता अरोगा अहोसि ।

(१६५) समादिन्नसिक्खापदानं पन सिक्खापदसमादाने व तनुत्तरिं च अत्तनो जीवितं परिचजित्वा वत्थुं अवीतिकमन्तानं उप्पज्जमाना विरति ‘समादान-विरती’ ति वेदितव्वा । उत्तरवट्ठमानपच्चतर्वासि-उपासकस्स विय । सो किर अंदरियविहारवासिनो पिङ्गल-बुद्धरक्खित्तथेरस्स सन्तिके सिक्खापदानि गहेत्वा खेत्तं कसति । अथ स्स गोणो नट्ठो । सो तं गवेसन्तो उत्तरवट्ठमानपच्चतं आरुहि । तत्थ नं महासप्पो अग्गहेसि । सो चिन्तेसि— ‘इमाय’स्स तिखिणवासिया सीसं छिन्दामी’ ति । पुन चिन्तेसि— ‘न मे’तं पटिरूपं व्याहं भावनीयस्स गुरुनो सन्तिके सिक्खापदानि गहेत्वा भिन्देय्यं’ ति एवं यावत्ततियं चिन्तेत्वा ‘जीयितं परिच्चजामि, न सिक्खापदं’ ति अंसे ठपितं तिखिणदण्डवासिं अरञ्जे लड्डेसि । तावदेव नं महा-

१ M., सि०—omit, २ M., सी०—omit. ३ म०— जग्न throughout.
 ४ M. omits पच्चत; सि०— दन्तरवट्ठमान°; Cf. SCm.— ii. 150; MCm.
 i. 204. ५ म०— जम्बतिस्स°.

वालो मुञ्चिन्वा अगमासी ति ।

(१६६) [104] अरियमगसंपयुत्ता विरति 'समुच्छेदविरती' ति वेदितव्या, यस्सा उपपत्तितो पमुत्ति 'पाणं घातेस्सामी'ति अरियपुग्गलानं चित्तं पि न उपपज्जती ति ।

(१६७) इदानीं यथा अकुसलानं एवं इमेसं पि कुसलकम्मपथानं धम्मतो कोट्ठासतो आरम्भणतो वेदनातो मूलतो ति पञ्चहाकारेहि विनिच्छयो वेदितव्यो-

(१६८) तत्थ 'धम्मतो' ति एतेसु हि पटिपाटिया सत्त चेतना पि वट्ठन्ति, विरतियो पि, अन्ते तयो चेतनासंपयुत्ता व । 'कोट्ठासतो' ति पटिपाटिया सत्त कम्मपथा एव, नो मूलानि । अन्ते तयो कम्मपथा चेव मूलानि च । अनभिज्ञा हि मूलं पत्वा 'अलोमो कुसलमूलं' होति । अब्यापादो 'अदोसो कुसलमूलं', सम्मादिट्ठि 'अमोहो कुसलमूलं' । 'आरम्भणतो'ति पाणातिपातादीनं आरम्भणानेव एतेसं आरम्भणानि । वीतिककमितव्यतो येय हि वेरमणी नाम होति । यथा पन निब्बानारम्भणो अरियमग्गो किल्लेसे पजहति, एवं जीवित्तिन्द्रयादि-आरम्भणा पते कम्मपथा पाणातिपातादीनि दुस्सील्लयानि पजहन्ती ति वेदितव्या । 'वेदनातो'ति सव्वे सुखवेदना वा होन्ति मज्झत्तवेदना वा । कुसलं पत्वा हि दुक्खवेदना नाम नथि । 'मूलतो'ति पटिपाटिया सत्त जाणसम्पयुत्तचित्तेन विरमन्तस्स अलोम-अदोस-अमोहवसेन ति-मूला होन्ति; जाणविप्पयुत्तचित्तेन विरमन्तस्स द्वि-मूला । अनभिज्ञा जाणसंपयुत्तचित्तेन विरमन्तस्स द्वि-मूला होति; जाणविप्पयुत्तचित्तेन एक-मूला । अलोमो पन अत्तना व अत्तनो मूलं न होति । अब्यापादे पि एसेव नयो । सम्मादिट्ठि अलोमादोसवसेन द्वि-मूला वा ति । इमे दस कुसलकम्मपथा नाम ।

(१६९) इदानीं इमस्मिं ठाने कम्मपथसंसन्दनं नाम वेदितव्यं । पञ्च-फस्सद्वारवसेन हि उपपन्नो असंवरो अकुसलं मनोकम्ममेव होति । मनोफस्सद्वारवसेन उपपन्नो तीणि पि कम्मानी होन्ति— सो हि कायद्वारे चोपनं पत्तो अकुसलं काय-कम्मं होति, वचीद्वारे अकुसलं वचीकम्मं, उभयतथ चोपनं अप्पत्तो अकुसलं मनोकम्मं । पञ्चअसंवरद्वारवसेन उपपन्नो अकुसलं मनोकम्ममेव होति । चोपन-काय-असंवरद्वारवसेन उपपन्नो अकुसलं कायकम्ममेव होति, वाचाअसंवरद्वारवसेन उपपन्नो अकुसलं वचीकम्ममेव होति, मनोअसंवरद्वारवसेन उ- [105]-पपन्नो अकुसलं मनोकम्ममेव होति । तिविधं कायदुच्चरितं अकुसलं कायकम्ममेव होति, चतुर्विधं वचीदुच्चरितं अकुसलं वचीकम्ममेव होति, तिविधं मनोदुच्चरितं अकुसलं मनोकम्ममेव होति ।

(१७०) पञ्चफस्सद्वारवसेन उपपन्नो संवरो पि कुसलं मनोकम्ममेव होति । मनोफस्सद्वारवसेन उपपन्नो पन अयं पि, असंवरो विथ, तीणि पि कम्मानी होति । पञ्चसंवरद्वारवसेन उपपन्नो पि कुसलं मनोकम्ममेव होति, चोपनकाय-संवरद्वार-

१ सि०-महासप्पो २ सि० inserts hereafter विरति. ३ म०, सी० insert hereafter कम्मपथा.

वसेन उप्पन्नो कुसलं कायकम्ममेव होति, वाचासंवरद्वारवसेन उप्पन्नो कुसलं वची-
कम्ममेव होति, मनोसंवरद्वारवसेन उप्पन्नो कुसलं मनोकम्ममेव होति । तिविधं
कायसुचरितं कुसलं कायकम्ममेव होति, चतुर्विधं वचीसुचरितं कुसलं वचीकम्म-
मेव होति, तिविधं मनोसुचरितं कुसलं मनोकम्ममेव होति ।

(१७१) अकुसलं कायकम्मं पञ्चफस्सद्वारवसेन उप्पज्जति; मनोफस्सद्वार-
वसेनेव उप्पज्जति । तथा अकुसलं वचीकम्मं । अकुसलं मनोकम्मं पन छफस्सद्वार-
वसेन उप्पज्जति; तं कायवचीद्वारेसु चोपनं पत्तं अकुसलं कायकम्मवचीकम्मं होति,
चोपनं अप्पत्तं अकुसलं मनोकम्ममेव । यथा च पञ्चफस्सद्वारवसेन, एवं पञ्चअसंवर-
द्वारवसेन पि अकुसलं कायकम्मं नुप्पज्जति, चोपनकाय-असंवरद्वारवसेन पन
वाचाअसंवरद्वारवसेन च उप्पज्जति; मनोअसंवरद्वारवसेन नुप्पज्जति । अकुसलं
वचीकम्मं पि पञ्चअसंवरद्वारवसेन नुप्पज्जति, चोपनकाय-वाचाअसंवरद्वारवसेन
उप्पज्जति; मनोअसंवरद्वारवसेन नुप्पज्जति । अकुसलं मनोकम्मं अट्ठअसंवरद्वारवसेन
पि उप्पज्जतेव । कुसलकायकम्मादीसु पि एसेव नयो ।

(१७२) अयं पन विसेसो—यथा अकुसलकायकम्मवचीकम्मानि मनोअसं-
वरद्वारवसेन नुप्पज्जन्ति, न तथा एतानि । एतानि पन कायङ्गवाचङ्गे अचोपेत्वा
सिक्खिपदानि गण्हन्तस्स मनोसंवरद्वारे पि उप्पज्जन्ति एव । तस्य कामाद्यचरकुसलचित्तं
तिविधकम्मद्वारवसेन उप्पज्जति, पञ्चविज्जाणद्वारवसेन नुप्पज्जति; 'यमिदं चक्खु-
संफस्सपच्चया उप्पज्जति वेदयित्तं, सुखं वा दुक्खं वा अदुक्खमसुखं वा'ति इमिना
पन नयेन छफस्सद्वारवसेन उप्पज्जति; अट्ठअसंवरद्वारवसेन नुप्पज्जति, अट्ठसंवरद्वारवसेन
उप्पज्जति; दस-[106] अकुसलकम्मपथवसेन नुप्पज्जति, दसकुसलकम्मपथवसेन
उप्पज्जति; तस्मा इदं पि चित्तं तिविधकम्मद्वारवसेन वा उप्पन्नं होति, छफस्स-
द्वारवसेन वा, अट्ठसंवरद्वारवसेन वा दसकुसलकम्मपथवसेन वा । "कामावचरं कुसलं
चित्तं उप्पन्नं हेति...पे०...रूपारम्भणं वा...पे०...धम्मारम्भणं वा" ति [११]
वुत्ते सच्चं वुत्तमेव होती ति ।

द्वारकथो निट्ठिता ।

(१७३) यं यं वा पनारब्भा [११] ति एत्थ अयं योजना—हेट्ठा
वुत्तेसु रूपारम्भणादीसु रूपारम्भणं वा आरब्भ, आरम्भणं क्त्वा ति अत्थो । सद्दा-
रम्भणं वा...पे०...धम्मारम्भणं वा आरब्भ उप्पन्नं होती ति । एतावता एतस्स
चित्तस्स एतेसु आरम्भणेषु यं किञ्चि एकमेव आरम्भणं अनुज्जातसदिस्स होति ।
इदं च एतस्मिं समये एकस्स वा पुग्गलस्स रूपारम्भणं आरब्भ उप्पन्नं पुन अज्जास्मि
समये अज्जस्स वा पुग्गलस्स सद्दादीसु पि अज्जतरं आरम्भणं आरब्भ उप्पज्जति

एव । एवं उप्पज्जमानस्स च'स्स एकस्मिं मये पठमं रूपारम्भणं आरब्धं पवत्ति होति, पच्छा सद्धारम्मणं ति अयं पि कमो नत्थि । रूपादीसु चा पि पठमं नीलारम्भणं पच्छा पीतकारम्मणं ति अयं पि नियमो नत्थि । इति इमं सन्धारम्मणतं च, कमा-
मावं च, कमामावे पि च नीलपीतादीसु नियमामावं च दस्सेतुं 'यं यं वा पनारब्धमा' ति आह ।

(१७४) इदं वुत्तं होति— इमेसु रूपादीसु न यं किंचि एकेमेव, अयं खो यं यं वा पनारब्धं उप्पन्नं होति । एवं उप्पज्जमानं पि च 'पठमं रूपारम्भणं पच्छा सद्धारम्मणं आरब्धमा' ति एवं पि अनुप्पज्जित्वा यं यं वा पनारब्धं उप्पन्नं होति; 'पटिलोमतो वा अनुलोमतो वा, एकन्तरिक-द्वन्तरिकादिनयेन वा, रूपारम्भणादीसु यं वा तं वा आरम्भणं कत्वा उप्पन्नं होती' ति अत्थो । रूपा-
रम्भणेषु पि च 'पठमं नीलारम्भणं पच्छा पीतारम्भणं' ति इमिना पि नियमेन अनुप्पज्जित्वा, यं यं पनारब्धं 'नीलपीतकादीसु रूपारम्भणेषु यं वा तं वा रूपारम्भणं आरब्धं उप्पन्नं होती' ति अत्थो । सद्धारम्मणादीसु पि एतेव नयो । अयं ताव एका योजना ।

(१७५) अयं पन अपरा— रूपं आरम्भणं एतस्सा ति रूपारम्भणं । ... पे०... धम्मो आरम्भणं एतस्सा ति [107] धम्मारम्भणं । इति रूपारम्भणं वा... पे०.... धम्मारम्भणं वा चित्तं उप्पन्नं होती ति क्त्वा पुन 'यं यं वा पनारब्धमा' ति आह । तस्स'स्थो—एतेसु रूपादीसु हेट्ठा वुत्तनयेनेव यं वा तं वा पनारब्धं उप्पन्नं होती ति । महाअट्ठकथायं पन 'यं-यं-वा-पनैके अभिनव नत्थि, हेट्ठागहितमेव गहितं' ति क्त्वा 'रूपं वा आरब्धं... पे०... धम्मं वा आरब्धं, इदं वा इदं वा आरब्धमा ति कथेतुं इदं वुत्तं' ति एत्तकमेव आगतं ।

(१७६) तस्मिं समये [§ १] ति इदं अनियमनिदिट्ठस्स समयस्स निय-
मतो पटिनिदेसवचनं । तस्मा 'यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होति, तस्मिं येवं समये फस्सो होति... पे०... अधिकस्सेपो होती' ति अयमत्थो वेदि-
तञ्चो । तत्थ यथेय चित्तं एवं फस्सादीसु पि फस्सो होति । किं होति ? 'कामावचरो होति, कुसलो होति, उप्पन्नो होति, सोमनस्ससहगतो होती' ति आदिना नयेन लब्धमानपदवसेन योजना कातव्या । वेदनायं हि 'सोमनस्ससहगता' ति पज्जिन्द्रिये च 'जाणसम्पयुत्तं' ति न लब्धमिति, तस्मा 'लब्धमानपदवसेना' ति वुत्तं । इदं अट्ठकथामुत्तकं आचरियानं मतं; न पनेतं सारतो दट्ठञ्चं ।

(१७७) कस्मा पनेत्थ फस्सो व पठमं वुत्तो ति ? चित्तस्स पठमाभि-

१ सि०— इमं सद्धारम्मणं तं चेव, M.— इमं सद्धारम्मणं चेव, सा०— इमेसं सन्धा-
रम्मणानं चेव. २ म०, सि०— ये-वा-पनकं. ३ सी०, म० omit. ४ रेवताच-
रियस्स [मूलटीका p.83; Burmese text reads incorrectly येवता०.]

निपातत्ता । आरम्भणस्मिं हि चित्तस्स पठमाभिनिपातो हुत्वा फस्सो आरम्भणं फुसमानो उप्पज्जाति, तस्मा पठमं वुत्तो । फस्सेन फुसित्वा वेदनाय वेदियति, सज्झाय सज्झानाति, चेतनाय चेतैति । तेन वुत्तं — “कुट्ठो भिक्खवे वेदेति, कुट्ठो सज्झानाति कुट्ठो चेतैती [सं० ४.६८]” ति । अपि च, अयं फस्सो नाम यथा पासादं पत्त्वा थंभो नाम सेसदब्बसम्मारानं बलवपच्चयो, तुला-संघाट-भित्ति-पाद-कूट-गोपानसी-पक्खपासक-मुखवाट्टियो थम्भे वद्धा थम्भे पतिट्ठिता, एयमेव सहजातसम्पयुत्तधम्मानं बलवपच्चयो होति । थंभसदिसो हि एस । अवसेसा दब्बसंमारसदिसा ति । तस्मा पि पठमं वुत्तो ।

(१७८) इदं पन अकारणं । एकचित्तरिंमि हि उप्पन्नधम्मानं ‘अयं पठमं उप्पन्नो अयं पच्छा’ ति इदं वत्तुं न लब्भा । बलवपच्चयमाये पि फस्सस्स कारणं न दिस्सति । देसनापरिनेयं [108] फस्सो पठमं वुत्तो । वेदना होति फस्सो होति, सज्जा होति फस्सो होति, चेतना होति फस्सो होति, चित्तं होति फस्सो होति, वेदना होति सज्जा होति, चेतना होति वितक्को होती ति आहरितुं पि हि वट्टेय्य । देसनापरिने पन फस्सो व पठमं वुत्तो ति वेदितव्वो । यथा चेत्थ एवं सेसधम्मेसु पि पुब्बापरक्कमो नाम न परियेसितव्वो ।

(१७९) वचनत्थलक्खणरसादीहि पन धम्मा एव परियेसितव्वा । सेय्यथीदं— फुसती ति फस्सो । स्वायं फुसनलक्खणो, संघट्टनरसो, संनिपातपच्चुपट्ठानो, आपाध-गतविसयपदट्ठानो । अयं हि अरूपधम्मो समानो पि आरम्भणे फुसनाकरिनेय पय-त्तती ति फुसनलक्खणो । एकदेसेन च अनहदीयमानो पि रूपं विथ चवत्तुं, सद्दो विथ च सोतं, चित्तं आरम्भणं च संघट्टेती ति संघट्टनरसो । वत्थारम्भणसंघट्टनतो वा उप्पन्नत्ता संपत्तिअत्थेन पि रसेन संघट्टनरसो ति वेदितव्वो ।

(१८०) वुत्तं हेतं अट्ठकथायं— “चतुभूमिकफस्सो हि नो-फुसनलक्खणो नाम नत्थि । संघट्टनरसो पन पञ्चद्वारिको व होति । पञ्चद्वारिकस्स हि फुसनलक्खणो ति पि संघट्टनरसो ति पि नामं; मनोद्वारिकस्स फुसनलक्खणो त्वेय नामं, न संघ-ट्टनरसो” ति । इदं च वत्त्वा इदं सुत्तं आमतं— “यथा महाराज द्वे मेण्डा युज्जेय्युं, यथा एको मेण्डो एवं चक्खु दट्ठव्वं, यथा दुतियो मेण्डो एवं रूपं दट्ठव्वं; यथा तेसं संनिपातो एवं फस्सो दट्ठव्वो” [मि० ६०] । एवं फुसनलक्खणो च फस्सो, संघट्टनरसो च । “यथा च महाराज द्वे सम्मा वजेय्युं, द्वे पाणियो वजेय्युं, यथा एको पाणि एवं चक्खु दट्ठव्वं, यथा दुतियो पाणि एवं रूपं दट्ठव्वं, यथा च तेसं सन्निपातो एवं फस्सो दट्ठव्वो । एवं फुसनलक्खणो च फस्सो संघट्टनरसो चा” [मि० ६०] ति वित्थारो ।

१ PTS. inserts hereafter पन. २ See वि० १४.१३४.
३ Miln. p. 60 mentions पाणी first and then सम्मा.

(१८१) यथा वा “चक्खुना रूपं दिस्वा” [म० १.१८०] ति आदीसु चक्खुविज्झाणादीनि चप्खुआदिनामेन वुत्तानि, एयमिधा पि तानि चक्खुआदिनामेनेव वेदितव्यानि । तस्मा ‘एवं चक्खु दद्वयं’ ति आदीसु एवं चक्खुविज्झाणं दद्वयं ति इमिना नयेन अत्थो वेदितव्यो । एवं सन्ते [109] चित्तारम्भणसंघटनतो इमस्मि पि मुत्ते किच्चट्टेनेव रसेन संघट्टनरसो ति सिद्धो होति ।

(१८२) तिकसन्निपातसंखातस्स पन अत्तनो कारणस्स वसेन पवेदितत्ता सन्निपातपच्चुपट्ठानो । अयं हि तत्थ तत्थ “तिण्णं संगतिया फस्सो” [म० १.१११] ति एवं कारणस्स वसेन पवेदितो ति । इमस्स च सुत्तपदस्स तिण्णं संगतिया फस्सो ति अयमत्थो; न संगतिमत्तमेव फस्सो । एवं पवेदितत्ता पन तेनेवाकरेन पच्चुपट्ठती ति सन्निपातपच्चुपट्ठानो ति वुत्तो ।

(१८३) फलट्ठेन पन पच्चुपट्ठानेनेस वेदनापच्चुपट्ठानो नाम होति । वेदनं हेस पच्चुपट्ठपेति उप्पादेती ति अत्थो । उप्पादयमानो^१ च यथा ब्रह्मिद्धा उण्हपच्चया पि लाखासंखातधातुनिरिसता उस्मा अत्तनो निस्सये मुदुभावकारी होति, न अत्तनो पच्चयभूते पि ब्रह्मिद्धा वीत्तधिकङ्गारसंखाते उण्हभावे, एवं वत्थारम्भणसंखातो अञ्जपच्चयो पि समानो, चित्तिनिस्सितत्ता अत्तनो निस्सयभूते चित्ते येव एस वेदनुप्पादको होति, न अत्तनो पच्चयभूते पि वत्थुग्धि आरम्भणे वा ति वेदितव्यो । तजासमज्जाहारेन पन इन्द्रियेन च परिक्रुत्ते विसये अनन्तरायेन उप्पज्जनतो एस आपाथगतविसयपदट्ठानो ति वुत्तति ।

(१८४) वेदियती ति वेदना [§ १] । सा वेदयितलैक्खणा, अनुभवनरसा इट्ठाकारसंयोगरसा वा, चेतसिकअस्सादपच्चुपट्ठाना, परसाद्धिपदट्ठाना ।

(१८५) ‘चतुम्मिकवेदना हि नो-वेदयितलैक्खणा नाम नत्थि । अनुभवनरसता पन सुखवेदनायमेव लम्भती’ ति वत्था पुन तं वादं पठिक्खित्वा ‘सुखवेदना वा होतु, दुक्खवेदना वा, अदुक्खमसुखवेदना वा, सम्भा अनुभवनरसा’ ति वत्था अयमत्थो दीपितो—आरम्भणरसानुभवनट्ठानं पत्था सेससम्पयुत्तधम्मा एकदेसमत्तकमेव अनुभवन्ति । फस्सस्स हि फुसनमत्तकमेव होति, सञ्जाय सञ्जाननमत्तकमेव, चेतनाय चेतनमत्तकमेव, विज्झाणस्स विज्जाननमत्तकमेव । एकंसतो पन इस्सरवताय विसविताय सामिभावेन वेदना व आरम्भणरसं अनुभवति ।

(१८६) राजा विय हि वेदना, सूदो विय सेसा धम्मा । यथा सूदो नानारसभोज्जेनं संपादेत्वा पेलाय पक्खित्वा लञ्छनं दत्वा रज्जो सन्तिके ओतारेत्वा लञ्छनं भिन्दित्वा पेलं विवरित्वा सच्चसूपव्यञ्जनेहि [110] अग्गायं आदाय भाजने पक्खित्वा सदोस-निदोसभाववीमंसनत्थं अच्चोहरति, ततो रज्जो नानारसभोज्जेनं उपनेति । राजा इस्सरवताय विसविताय सामी हुत्वा इच्छितिच्छितं मुञ्चति । तत्थ हि

१ Cf. S. ii. 72. २ सि० उप्पादिवमानो. ३ विज्जु०—१४.१२५-
४ See ३.१८० above. ५ सि०—नानगरस^०. ६ म०, सी०, M—नानगरस^०.

सूदस्स भत्तवीमंसनमत्तामिव सेसधम्मानं आरम्भणरस्स एकदेसानुभवनं । यथा हि 'सूदो भत्तेकदेसमत्तमेव वीमंसति एवं सेसधम्मा पि आरम्भणरसेकदेसमेव अनुभवन्ति । यथा पन राजा इस्सरवताय विसविताय सामी हुत्वा यदिच्छितं मुञ्जति, एवं वेदना पि इस्सरवताय विसविताय सामिमावेन आरम्भणरसं अनुभवति । तस्मा अनुभवन-रसा ति बुच्चति । दुतिये अरथविकप्पे अयं इथ अधिप्पेता वेदनां यथा वा तथा वा आरम्भणरस इट्ठाकारमेव संमुञ्जती ति इट्ठाकारसंमोगरसा ति बुत्ता ।

(१८७) चेतसिकअस्सादतो पनेसा अत्तनो समावेनेव उपट्ठानं सन्धाय चेतसिक-अस्सादपच्चुपट्ठाना ति बुत्ता । यस्मा पन "पस्सद्वकायो सुखं वेदेति" [म० १.३७] तस्मा पस्सद्विपदट्ठाना ति वेदितव्वा ।

(१८८) नीलादिभेदं आरम्भणं सज्जानती ति सज्जा [§१] । सा सज्जानन-लक्खणा पच्चाभिज्जाणरसा । चतुमूमिकसज्जा हि नो-सज्जाननलक्खणा नाम नत्थि । सव्वा सज्जाननलक्खणा व । या पनेत्थ अभिज्जाणेन सज्जानाति सा पच्चाभिज्जाणरसा नाम होती ति । तस्सा, वड्डकिस्स दारुग्घि अभिज्जाणं कत्वा पुन तेन अभिज्जाणेन तं पच्चाभिजाननकाले, पुरिस्स काळतिलकादीहि अभिज्जाणं सल्लकखेत्वा पुन तेन अभिज्जाणन असुको नाम एसो ति तस्स पच्चाभिजाननकाले, रज्जो पिलन्धनगोपकै मण्डागारिकस्स तस्मिं तस्मिं पिलन्धने नामपण्णकं ब्रम्भित्वा 'असुकपिलन्धने नाम आहरा' ति बुत्ते दीपं जालेत्वा तेन रतनगग्घं पविसित्वा पण्णं वाचेत्वा तस्स तस्सेय पिलन्धनरस आहरणकाले च, पवत्ति वेदितव्वा ।

(१८९) अपरो नयो— सव्वसंगाहिकवसेन हि सज्जाननलक्खणा सज्जा । पुन सज्जाननपच्चयनिमित्तकरणरसा, दारुआदीसु तच्छैकादयो विथ । यथागहित-निमित्तवसेन अमिनिवैसकरणपच्चुपट्ठाना, हत्थिदस्सकअन्धा विथ । आरम्भणे अनोगाहह [111] बुत्तिताय अचिरट्ठानपच्चुपट्ठाना वा, विज्जु विथ । यथाउपट्ठित-विसयपदट्ठाना, तिणपुरिसकेनु मिगपोतकानं 'पुरिसा' ति उप्पन्नसज्जा विथ । या पनेत्थ आणसम्पयुत्ता होति सा सज्जा आणमेव अनुवत्तति । ससंमारपट्ठयीआदीसु सेसधम्मा पठवीआदीनि विथा ति वेदितव्वा ।

(१९०) चेतयती ति चेतना [§१]; सद्धिं अत्तना संपयुत्तधम्मे आरम्भणे अमिसन्दहती ति अत्थो । सा चेतयितलक्खणा, चेतनाभावलक्खणा ति अत्थो । आयूहनरसा । चतुमूमिकचेतना हि नो-चेतयितलक्खणा नाम नत्थि । सव्वा चेतयितलक्खणा व । आयूहनरसा पन कुसलाकुसलेसु एव होति । कुसलाकुसल-कम्मायूहनट्ठानं हि पत्था सेससम्पयुत्तधम्मानं एकदेसमत्तकमेव किंच होति । चेतना पन अतिरेकउत्साहा अतिरेकवायामा, दिगुणउत्साहा दिगुणवायामा ।

१-१ See ३.१८४ above; सी०, म०-अधिपता । २ M.-गोपायक, सि०-गोपायिक. ३ See विस्०-१४.१३०. ४ For ३.१९०-१९२, see विस्०-१४.१३५-

(१९१) तेनाहु पोरणा—“वावरियेसमावसण्ठिता च पनेसा चेतना”ति ।
‘वावरियो’ ति खेत्तसामी वुच्चति । यथा हि खेत्तसामि-पुरिसो पञ्चपण्णासवलिपुरिसे
गहेत्वा ‘लायिस्सामी’ ति एकतो खेत्त ओतरति । तस्स अतिरेको उस्साहो अतिरेको
वायामो, दिगुणो उस्साहो दिगुणो वायामो होति, ‘निरन्तरं गण्धथा’ ति आदीनि
वदति, सीमं आचिक्खति, तेसं सुरामत्तगन्धमालादीनि जानाति, मग्गं समकं
हरति । एवं-सम्पदमिदं वेदितव्वं । खेत्तसामिपुरिसो विय हि चेतना । पञ्चपण्णास-
वलिपुरिसा विय चित्तङ्गवसेन उप्पन्ना पञ्चपण्णासकुसला धम्मा । खेत्तसामिपुरिसस्स
दिगुणउस्साहदिगुणवायामकरणकालो विय कुसलाकुसलकम्मायूहनट्ठानं पत्वा चेतनाय
दिगुणुस्साहो दिगुणवायामो होति । एवमस्सा आयूहनरसता वेदितव्वा ।

(१९२) सा पनेसा संविदहनपञ्चुपट्ठाना । संविदहमाना हि अयं उपट्ठहति,
सकिच्चपरकिच्चसाधिका, जेट्ठसिस्स-महावड्ढकिआदयो विय । यथा हि जेट्ठसिस्सो
उपज्झायं दूतो व आगच्छन्तो दिस्सा सयं अधीयमानो इतरे पि दारके अत्तनो
अत्तनो अज्झयनकम्मे पवत्तयति, तस्मिं हि अधीयितुं आरद्धे ते पि अधीयन्ति,
तदनुवत्तिताय । यथा च महावड्ढकी सयं तच्छन्तो इतरे पि तच्छके अत्तनो [112]
अत्तनो तच्छनकम्मे पवत्तयति, तस्मिं हि तच्छित्तुं आरद्धे ते पि तच्छन्ति, तदनु-
वत्तिताय । यथा च योधनायको सयं युज्जमानो इतरे पि योधे सम्पहारपुत्तियं
पवत्तयति, तस्मिं हि युज्जितुं आरद्धे ते पि अनुवत्तमाना युज्जन्ति, तदनुवत्तिताय ।
एवमेसा पि अत्तनो किच्चेन आरम्भणे वत्तमाना पि अज्जे पि संपयुत्तधम्मे अत्तनो
अत्तनो किरियाय पवत्तेति । तस्सा हि अत्तनो किच्चं आरद्दाय, तं-संपयुत्ता पि
आरभन्ति । तेन वुत्तं—‘सकिच्चपरकिच्चसाधिका, जेट्ठसिस्स-महावड्ढकिआदयो विया’
ति । अच्चायिक-कम्मानुस्सरणादीसु च पनायं सम्पयुत्तधम्मानं उस्साहनमावेन
पवत्तमाना पाकटा होती ति वेदितव्वा ।

(१९३) ‘आरम्भणं चित्तेती’ ति चित्तं ति आदिनो नयेन चित्तस्स
वचनत्थो वुत्तो एव । लक्खणादितो पन विजाननलक्खणं चित्तं, पुब्बंगमरसं,
सन्दहनपञ्चुपट्ठानं, नामरूपपदट्ठानं ।

(१९४) चतुमूमिकचित्तं हि नो-विजाननलक्खणं नाम नरिय । सव्वं
विजाननलक्खणमेव । द्वारं पन पत्वा आरम्भणविमायनट्ठाने चित्तं पुब्बंगमं पुरे-
चारिकं होति । चक्खुना हि दिट्ठं रूपारम्भणं चित्तेनेव विजानाति । ...पे०...
मनेन विज्जातं धम्मारम्भणं चित्तेनेव विजानाति । यथा हि नगरगुत्तिको नाम
नगरमज्जे सिंघाटके निसीदित्वा ‘अयं नेवासिको अयं आगन्तुको’ ति आगतागतं
जनं उपधारेति ववत्थापेति—एवं-सम्पदमिदं दट्ठव्वं । वुत्तं पि चेतं महाधेरेन—

१ M.—वावरिय, PTS.—वाचारिय. २ M.—वाचारियो, Maung Tin
refers to another reading पावारिय. ३ M.—वावपुरिसे. ४ See ३.३३.

“यथा महाराज नगरगुप्तिको नाम मज्झे नगरे सिंघाटके निस्सिन्नो पुरिस्थितो दिसतो पुरिसं आगच्छन्तं पस्सेय्य... पच्छिमतो... दक्खिणतो... उत्तरतो दिसतो पुरिसं आगच्छन्तं पस्सेय्य, एवमेव खो महाराज यं चक्खुमा रूपं पस्सति तं विज्जाणेन विजानाति, यं सोतेन सहं सुणाति, ध्वनेन गधं धायति, जिह्वाय रसं सायति, कायेन फोट्ठव्वं कुसति, मनसा धम्मं विजानाति, तं विज्जाणेन विजानाती” [मि० ६२] ति । एवं द्वारं पत्वा आरम्भणविभावनद्वाने चित्तमेव पुब्बंगमं चित्तं पुरेचारिकं होति । तस्मा [113] पुब्बंगमरसं ति बुच्चति । तदेतं पच्छिमं पच्छिमं उप्पज्जमानं पुरिमं पुरिमं निरन्तरं कत्वा सन्दहमानमेव उपट्ठाती ति सन्दहनपच्चु-पट्ठानं । पञ्चवोकारमवे पन’स्स नियमतो नामरूपं, चतुवोकारमवे नाममेव पदट्ठानं । तस्मा नामरूपपदट्ठानं ति बुत्तं ।

(१९५) किं पनेतं चित्तं पुरिमनिहिट्टचित्तेन सद्धिं एकमेव उदाहु अज्झं ति ? एकमेव । अथ कस्मा पुरिमनिहिट्टं पुन बुत्तं ति ? अविचारितं एतं अट्ठ-कथायं । अयं पनेत्थ युत्ति— यथा हि रूपादीनि उपादाय पज्जत्ता सुरियादयो न अत्थतो रूपादीहि अज्जे होन्ति, तेनेव यस्मिं समये सुरियो उदेति तस्मिं समये तस्स तेजसंखातं रूपं पज्जायति । एवं बुच्चमाने पि न रूपादीहि अज्जो सुरियो नाम अस्ति । न तथा चित्तं; कस्सादयो धम्मे उपादाय पज्जापियति; अत्थतो पनेतं तेहि अज्जमेव । तेन ‘यस्मिं समये चित्तं उप्पन्नं होति एकंयेनेव तस्मिं समये कस्सादीहि अत्थतो अज्जदेव तं होती’ ति इमस्स अत्थस्स दीपनत्थाय एतं पुन बुत्तं ति वेदितव्वं ।

(१९६) यथा च “यस्मिं समये रूपपत्तिया मग्गं भावेति ...पे०... पठवीकसिणं, तस्मिं समये कस्सो होती” [§१६०] ति आदीसु भावेन्तेन ववत्थापिते समये यो भावेति न सो अत्थतो उप्पज्जति नाम, तेनेव तत्थ यथा कस्सो होति वेदना होती” [§१६०] ति बुत्तं, न एवं “यो भावेति सो होती” ति बुत्तं । “यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होती” [§१] ति आदीसु पन चित्तेन ववत्थापिते समये समयववत्थापितं^१ चित्तं न तथा अत्थतो उप्पज्जति । यथेव पन तदा ‘कस्सो होति वेदना होती’ ति बुत्तं, तथा ‘चित्तं पि होती’ ति इमस्सा पि अत्थस्स दीपनत्थमिदं पुन बुत्तं ति वेदितव्वं ।

(१९७) इदं पनेत्थ सन्निट्ठानं— उद्देसवारे संगण्हनत्थं निद्देसवारे च विमज्जनत्थं पुरिमेन हि ‘चित्तं’-सद्देन केवलं समयो ववत्थापितो । तस्मिं पन चित्तेन ववत्थापिते समये ये धम्मा होन्ति तेसं दस्सनत्थं “कस्सो होती [§१]” ति आदि आरब्धं । ‘चित्तं’ चा पि तस्मिं समये होति येव । तस्मा तस्सा पि संगण्ह-[114]न-

१ All authorities except सि० omit and substitute पी ति [पि + इति]. २ All authorities except सि० omit. ३ M.-‘ववत्थापकं’.

त्यमेतं पुन वुत्तं । इमस्मिं च ठाने एतस्मिं अबुच्चमाने “कृतमं तस्मिं समये चित्तं” [§ ६] ति न सका भवेय्य निदेसवारे विमज्जितुं । एवमस्स विमज्जनं एव परिहायेथ । तस्मा तस्स निदेसवारे विमजनत्थं पि एतं पुन वुत्तं ति वेदितव्यं । यस्मा वा “उप्पन्नं होती” [§ १] एत्थ चित्तं उप्पन्नं ति एतं देसनासीसमेव, ‘न पन चित्तं एककमेव उप्पज्जी’ ति अट्ठकथायं विचारितं, तस्मा “उप्पन्नं” ति [§ १] एत्था पि चित्तमत्तमेव अगहेत्वा परोपण्णासंकुसलधम्महेहि सद्धिं येव चित्तं गहितं । एवं तत्थ संखेपतो सव्वे पि चित्तचेतसिकधम्मे गहेत्वा इध सरूपेन पभेदतो दस्सेतुं “कस्सो होती” ति आदि आरद्धं । इति कस्सादयो विय चित्तं पि वुत्तमेवा ति वेदितव्यं ।

(१९८) वितक्केती ति वितक्को [§ १]; वितक्कनं वा वितक्को; ऊहन् ति वुत्तं होति । स्वायं आरम्भणे चित्तस्स अभिनिरोपनलक्खणो । सो हि आरम्भणे चित्तं आरोपेति । यथा हि कोचि राजवह्मं जातिं वा भित्तं वा निस्साय राजगेहं आरोहति, एवं वितक्कं निस्साय चित्तं आरम्भणं आरोहति । तस्मा सो आरम्भणे चित्तस्स अभिनिरोपनलक्खणो ति वुत्तो । नागसेनत्थेरो पनाह— आकोटनलक्खणो वितक्को । “यथा महाराज भेरी” आकोटिता अथ पच्छा अनुरयति अनुसदायति, एवमेव सो महाराज यथा आकोटना एधं वितक्को दट्ठ्थो । यथा पच्छा अनु-रयना अनुसदना एधं विचारो दट्ठ्थो” [Cf. मि० ६२] ति । स्वायं आहनन-परियाहननरसो । तथा हि तेन वोगायचरो आरम्भणं वितक्काहत्तं वितक्कपरियाहत्तं करोती ति वुच्चति । आरम्भणे चित्तस्स आनयनपच्चुपट्टानो ।

(१९९) आरम्भणे तेन चित्तं विचरती ति विचारो; विचारणं वा विचारो । अनुसञ्चरणं ति वुत्तं होति । स्वायं आरम्भणानुमजनलक्खणो । तत्थ सहजातानु-योजनरसो । चित्तस्स अनुपपन्नधपच्चुपट्टानो ।

(२००) सन्ते पि च नेसं कत्थचि अवियोगे ओळारिकट्ठेन पुब्बंगमट्ठेन च घण्टाभिघातो विय अभिनिरोपनट्ठेन चेतसो पट्टमाभिनिपातो [115] वितक्को । सुखमट्ठेन अनुमज्जनसभावट्ठेन घण्टानुरवो विय अनुपपन्नधो विचारो । विष्कारवा चेत्थ वितक्को, पट्टमुपत्तिकाले परिप्फन्दमूतो चित्तस्स । आकासे उप्पतितुकामस्स पक्खिनो पक्खविकखेपो विय । पट्टुमाभिमुखपातो विय च गन्धानुवर्द्धचेतसो ममरस्स । सन्तवुत्ति विचारो नातिपरिप्फन्दनभावो चित्तस्स, आकासे उप्पतितस्स पक्खिनो पक्खप्पसारणं विय, परिप्पमनं विय च पट्टुमाभिमुखपातितस्स ममरस्स पट्टुमस्स उपरिमागे । अट्ठकथायं पन “आकासे गच्छतो महासकुणस्स उमोहि पक्खेहि

१ So M. २ See note 9 on § 1; also ३.४३, १९७, २५१, २५२, २५६, २६५, ३०२, ३०८ and ३१२. ३ See विनु ४.८८. ४ Miln. (62) gives कंसथालं. ५ विनु ४.८९-९०. ६ सि०- म०, M. °अनुबन्ध°, ७ सि०- दुकनिपात°; also Cf. वि० ४.९०.

वातं गहेत्वा पक्खे सन्निसीदापेत्वा गमनं विय आरम्मणे चेतसो अभिनिरोपनभावेन पक्खो वितक्को । सो हि एकगो हुत्वा अप्पेति वातगहणत्थं पक्खे फन्दापयमानस्स गमनं विय । अनुमज्जनभावेन पक्खो विचारो । सो हि आरम्मणं अनुमज्जी ति वुत्तं, तं अनुप्पन्नधेन पवत्तियं अतिविय युज्जति । सो पन नेत्तं विसेसो पठमदुतिय-ज्झानेसु पाकटो होति ।

(२०१) अपि च मल्लगहितं कंसभाजनं एकेन हत्थेन दब्धं गहेत्वा इतरेन हत्थेन चुण्णिते लवाल्लण्डुपकेन वा परिमज्जन्तस्स दब्धगहणहत्थो विय वितक्को, परिमज्जनहत्थो विय विचारो । तथा कुंभकारस्स दब्धहण्हारेण चक्कं ममयित्वा भाजनं करोन्तस्स उष्णीळनहत्थो विय वितक्को, इतो चित्तो च सञ्चरणहत्थो विय विचारो । तथा मण्डलं करोन्तस्स मज्जे सन्निरुज्झित्वा टितकण्टको विय अभि-निरोपनो वितक्को, ब्रह्मपरिष्ममनकण्टको विय अनुमज्जनो विचारो ।

(२०२) पीणयती ति पीति [§ १] । सा सम्मियायनलक्खणां । काय-चित्तपीणनरसा, करणरसा वा । ओदय्यपच्चुपट्ठाना । सा पनेसा खुद्दिका पीति, खणिका पीति, ओक्कन्तिका पीति, उब्बेगा पीति, करणा पीती ति पञ्चविधा होति । तस्य खुद्दिका पीति सरिरे लोमहंसमत्तमेव कानुं सक्कोति । खणिका पीति खणे खणे विज्जु-प्पादेसदिशा होति । ओक्कन्तिका [116] पीति, समुद्दीरं वीचि विय, कार्यं ओक्कमित्वा ओक्कमित्वा मिज्जति । उब्बेगा पीति बलयती होति, कार्यं उद्दग्गं कत्वा आकासे लङ्घापनप्पमाणप्पत्ता ।

(२०३) तथा हि पुण्णवल्लिकयासी महात्तिस्सत्थेरो पुण्णमदिचसे सायं चेतियं-गणं गन्वा चन्दालोके दिस्वा महाचेतियाभिमुखो हुत्वा 'इमाय धत वेलाय चतस्सो परिसा महाचेतियं वन्दन्ती' ति पकतिया दिट्ठारम्मणवसेन नुद्धारम्मणं उब्बेगपीति उप्पादेत्वा मुधातले प्पट्टचिग्रगेण्डुको^१ पिय आकासे उप्पत्तिवा महाचेतियंगणे येव पतिट्ठासि ।

(२०४) तथा गिरिकण्डकविहारस्स उपनिरसये चत्तकालकगामे एका कुलधीता पि बलवन्नुद्धारम्मणाय उब्बेगपीतिया आकासे लङ्घेसि । तस्सा किर मातापितरो साय धम्मसवनत्थाय विहारं गच्छन्ता 'अम्म त्वं गरुमारा, अकाले विचरितुं न सक्कोसि, मयं तुहं पत्तिं कत्वा धम्मं सोत्सामा' ति अगमंस्सु । सा गन्तुकामा पि तेत्तं वचनं पट्ठिवाहितुं असक्कोन्ती घरे ओहीयित्वा घरद्वारे^२ टत्वा चन्दालोकेन गिरिकण्डके आकासे चेतियङ्गणं ओलोकेन्ती चेतियस्स दीपपूजं अहस । चतस्सो च परिसा मालागन्धादीहि चेतियपूजं कत्वा पदविखणं करोन्तियो

१ Cf. विष्णु ४.९४-९९. २ सी०, M.- विज्जुप्पात०. ३ सि०-उद्दग्गं.
४ सी० M.-^०मेण्डको, ^०गेण्डको, ५ M.- घराजिरे.

मिक्खुसंघस्स गणसज्जायसहं अस्सोसि । अयं'स्सा 'धज्जा वतिमे मनुस्सा ये विहारं गत्वा एवरूपे चेतियंगणे अनुसंचरितुं एवरूपं च मधुरं धम्मकथं सोतुं लभन्ती'ति मुत्तरासिसदिसं चेतियं पस्सन्ति या एव उब्बेग्गा पीति उदपादि । सा आकासे लब्धेत्वा मातापितुञ्चं पुरिमतरं येव आकासेन चेतियंगणे ओदय्ह चेतियं वन्दित्वा धम्मं सुणमाना अट्ठासि ।

(२०५) अथ नं मातापितरो आगन्त्वा 'अम्म त्वं कतरेन मग्गेन आगता'सी' ति पुच्छि सु । सा 'आकासेन आगतमिह, न मग्गेना' ति वत्ता 'अम्म आकासेन नाम खीणसवा सञ्चरन्ति, त्वं कथं आगता'सी' ति वुत्ता आह—'मय्हं चन्दालोकेन चेतियं ओलोकेन्तिया ठिताय बुद्धारम्भणा बलवपीति उप्पज्जि, अथाहं नेव अत्तनो ठितमायं न निसिन्नमायं अज्जासिं, गहितनिमित्तेनेव पन आकासं लङ्घित्वा चेतियंगणे पतिट्ठितमही' ति । एवं उब्बेग्गा पीति आकासे लंघापनप्पमाणा हेति । [117]

(२०६) फरणापीतिया पन उप्पन्नाय सकलसरीरं फरित्वा पूरितवत्थि विय, महता उदकेधेन पक्खन्तपब्बतकुच्छि विय च अनुपरिप्फुटं होति ।

(२०७) सा पनेसा पञ्चविधा पीति गम्भं गण्हन्ती परिपाकं गच्छन्ती दुविधं पस्सद्धिं परिपूरेति—कायपस्सद्धिं च चित्तपस्सद्धिं च । पस्सद्धिं गम्भं गण्हन्ती परिपाकं गच्छन्ती दुविधं पि सुखं परिपूरेति—कायिकं चेतसिकं च । सुखं गम्भं गण्हन्ती परिपाकं गच्छन्ती तिविधं समाधिं परिपूरेति—खणिकसमाधिं उपचारसमाधिं अप्पनासमाधिं ति । तासु ठपेत्वा अप्पनासमाधिपूरितं इतरा द्वे पि इध युज्जन्ति ।

(२०८) सुखयती ति सुखं^१; यस्सुप्पज्जाति तं सुखितं करोती ति अत्थो । सुट्ठु वा खादति, खणति च कायचित्तावाधं ति सुखं । सोमनस्सवेदनायेतं नामं । तस्स लक्खणादीनि वेदनापदे वुत्तनयेनेव वेदितव्यानि । अपरो नयो—सातलक्खणं सुखं, संपयुत्तानं उपब्रूहनरसं, अनुगहणपच्चुपट्टानं ।

(२०९) सति पि च नेसं पीतिमुखानं कत्थचि अविप्पयोगे, इट्ठारम्भण-पटिलामनुट्ठि पीति; पटिलद्धरसानुभवनं सुखं । यत्थ पीति तत्थ सुखं । यत्थ सुखं तत्थ न नियमतो पीति^२ । संखारक्खन्धसंगहिता पीति, वेदनाक्खन्धसंगहितं सुखं । कन्तारखिन्नस्स वनन्तोदकं दस्सनसयणेसु विय पीति । वनच्छायपव्वेसउदकपरिमोगेसु विय सुखं ।

(२१०) यथा हि पुरिसो च महाकन्तारमग्गं पटिपन्नो धम्मपरितो तसितो पिपासितो पटिपथं पुरिसं दिस्वा 'कत्थ पानीयं अत्थी' ति पुच्छेय्य । सो 'अट्ठवि उच्चरित्वा व जातस्सखनसण्डो अत्थि, तत्थ गन्त्वा लमिस्ससी' ति वदेय्य । सो वस्स कथं सुत्वा हट्ठपट्ठो भवेय्य । ततो गच्छन्तो भूमियं पतितानि उप्पलदल-

१ सी० M.—पट्टा. २ M.—धमित्वा. ३ विमु० ४-१००. ४ सि०—वनन्तूदकम्भं.

नालपत्तादीनि दिस्वा सुदुतरं हट्टपहट्टो हुत्वा गच्छन्तो अल्लवत्थे अल्लकैसे पुरिसे पस्सेय्य, वनकुक्कुटवनमोरादीनि सद्दं सुणेय्य, जातस्सरपरियन्ते जातं मणिजालसादिसं नीलवनसण्डं पस्सेय्य, सेरे जातानि उप्पलपदुमकुमुदादीनि पस्सेय्य, अच्छं विप्पसन्नं उदकं पस्सेय्य । सो भिय्यो हट्टपहट्टो हुत्वा [118] जातस्सरं ओतरित्वा यथाकथं नहात्वा च पिवित्वा च पटिप्पस्तद्धदरथो मिसमुल्लालपोक्खरादीनि खादित्वा नीलुप्पलादीनि पिलन्धित्वा मंदालकमूलानि खन्धे करित्वा उत्तरित्वा साटकं निवासेत्वा, उदकसाटकं आतपे कत्वा, सीतच्छायाय मन्दमन्दे वाते पहरन्ते निपन्नो 'अहो सुखं, अहो सुखं' ति वदेय्य । एवं-सम्पदमिदं दट्ठव्वं— तस्स हि पुरिसस्स जातस्सरवनसण्डसवनतो पट्ठाया याव उदकदस्सना हट्टपहट्टकालो विय पुव्वमागारम्मणे हट्टपहट्टाकारा पीति । नहात्वा च पिवित्वा च सीतच्छायाय मन्दमन्दे वाते पहरन्ते 'अहो सुखं, अहो सुखं' ति वदतो निपन्नकालो धिय बलप्पत्तं आरम्मणरसानुभवनाकारसण्ठितं सुखं । तस्मिं तस्मिं समये पाकटमावतो चेत्तं वुत्तं ति वेदितव्वं । यत्थ पन पीति सुखं पि तत्थ अत्थी ति वुत्तमेवेत्तं ।

(२११) चित्तस्सेकमाता [§ १] ति चित्तस्स एकग्गभावो; समाधिस्सेत्तं नाम । लक्खणादीमु पन'स्स अट्ठकथायं ताव वुत्तं—“पामोक्खलक्खणो च समाधि अधिकलेपलक्खणो च” [] । यथा हि कूटागारकणिका सेसदव्वसंभारानं आबन्धनतो पमुत्था होति एवमेव सव्वकुसलधम्मानं समाधिचित्तेन इज्झनलो सव्वेसं पि तेसं धम्मानं समाधि पामोक्खो होति । तेन वुत्तं —“सेय्यथा पि महासज्ज कूटागारस्स या काचि गोपानसियो सव्वा ता कूटंगमा होन्ति, कूटनिन्ना कूटसमोसरणौ, कूटं तासं अगमक्खायति, एवमेव खो महाराज ये केचि कुसला धम्मा सव्वे ते समाधिनिन्ना होन्ति, समाधिपोणा, समाधिपव्वारा, समाधि तेसमग्गमक्खायती” [मि० ३८] ति । यथा च सेनङ्गं पत्वा राजा नाम यत्थ यत्थ सेना ओसीदति तं तं टानं गच्छति, तस्स गतगतट्ठाने सेना परिपूरति, पस्सेना भिज्जित्वा राजानमेव अनुवत्तति, एवमेव सहजातधम्मानं विक्खिपितुं धिप्पाकिरितुं अप्पदानतो समाधि अधिकलेपलक्खणो नाम होती ति ।

(२१२) अपरो पन नयो— अयं चित्तस्स एकग्गतासंखातो समाधि नाम अविसारणलक्खणो वा अधिकलेपलक्खणो वा, सहजातानं संपिण्डनरसो नहानिय-चुष्णानं उदकं विय, उपसमपच्चुपट्ठानो आणपच्चु-[119]-पट्ठानो वा । “समो-द्वित्तो यथामूतं पजानाति पस्सती” ति वुत्तं । त्रिसेसतो सुखपदट्ठानो, निवाते दीप-चीनं ठिति विय चेतसो टिती” ति दट्ठव्वो ।

(२१३) सद्दहन्ति एताय, अयं वा सद्दहति, सद्दहनमत्तमेव वा एता ति

१ सी०—मन्डालव०. २ See ३.२०९ above. ३ सि० inserts hereafter कूटपभारा. ४ अ० ५.३, दी० १.८३. ५ Cf. निसु० १४, १३९.

सद्धा । सा च अस्सद्वियस्स अभिमव्वनतो अधिपतियट्ठेन इन्द्रियं । अधिमोक्ख-
लक्खणे वा इन्दुद्धं करेती ति इन्द्रियं । सद्धा एव इन्द्रियं सद्धिन्द्रियं । सा
पनेसां सम्पसादनलक्खणा च सद्धा पक्खन्दनलक्खणा^१ च । यथा हि रज्जो चक्क-
वत्तिस्स उदकप्पसादको^२ मणि उदके पक्खित्तो पंक-सेवाल-पणक-कद्दमं सन्निसीदापेति,
उदकं अच्छं करोति विप्पसन्नं अनाविलं, एवमेव सद्धा उप्पज्जमाना नीवरणे
विकसंभेति, किलेसे सन्निसीदापेति, चित्तं पसादेति, अनाविलं करोति । पसन्नेन
चित्तेन योगावचरो कुलपुत्तो दानं देति, सीलं समादियति, उपोसथकम्म करोति,
भावनं आरभति । एवं ताव सद्धा सम्पसादनलक्खणा ति वेदितव्वा ।

(२१४) तेनाह आयस्मा नागसेनो— “यथा महाराज राजा चक्कवत्ति
चतुरंगिनिया सेनाय सद्धि^३ अद्धानैमग्गपटिपन्नो परित्तं उदकं तरेय्य, तं उदकं हत्थीहि
च अस्सेहि च रथेहि च पत्तीहि च संखुभितं भवेय्य आविलं लुळितं कललीमूतं,
उत्तिण्णो राजा मनुस्से आणापेय्य ‘पानीयं भणे आहरथ, तं पिथिस्सामी’ ति ।
रज्जो च उदकप्पसादको मणि भवेय्य । ‘एवं देवा’ ति खो ते मनुस्सा रज्जो पटि-
स्सुणित्वा तं उदकप्पसादकं मणि उदके पक्खिपेय्युं । सद्धा उदके पक्खित्तमत्ते
पङ्क-सेवाल-पणक-कद्दमो च सन्निसीदेय्य, अच्छं भवेय्य उदकं विप्पसन्नं अनाविलं, ततो
रज्जो पानीयं उपनामेय्युं— ‘पिवतु देवो पानीयं’ ति । यथा महाराज उदकं एवं
चित्तं दट्ठव्वं । यथा ते मनुस्सा एवं योगावचरो दट्ठव्वो । यथा पङ्कसेवालपणककद्दमो
एवं किलेसा दट्ठव्वा । यथा उदकप्पसादको मणि एवं सद्धा दट्ठव्वा । यथा
उदकप्पसादकमणिहि पक्खित्तमत्ते पङ्क-सेवाल-पणक-कद्दमो च सन्निसीदेति, अच्छं
भवति उदकं विप्पसन्नं अनाविलं, एवमेव खो महाराज सद्धा उप्पज्जमाना
नीवरणे विकसंभेति, [120] विनीवरणं चित्तं होति अच्छं विप्पसन्नं अनाविलं”
[भि० ३५] ति ।

(२१५) यथा च पन कुम्भील-मकर-गाह-रक्खसादिसंकिण्णं पूरं महानदिं
आगम्म भीरुक्कजनो उमोसु तीरेसु तिट्ठति । संगामसूरो पन महायोधो आगन्त्वा
‘कस्मा ठितत्था’ ति पुच्छित्वा ‘सण्णट्ठिमयमावेन ओतरितुं न विसहामा’ ति वुत्ते
मुनिसितं अस्मिं गहेत्वा ‘मम पच्छतो एथ, मा मायेत्था’ ति वत्त्वा नदिं ओतरित्वा
आगतागते कुम्भीलादयो पटिन्नाहित्वा ओरिमतीरतो मनुस्सानं सोत्थिमावं करोन्तो
पारिमतीरं नेते । पारिमतीरतो पि सोत्थिना ओरिमतीरं आनेति । एवमेव दानं ददतो
सीलं रक्खतो उपोसथकम्मं करोतो भावनं आरमतो सद्धा पुब्बंगमा पुरेचारिका
होति । तेन वुत्तं ‘पक्खन्दनलक्खणां च सद्धा’ ति ।

(२१६) अपरो नयो— सद्धहनलक्खणा सद्धा, ओक्कप्पनलक्खणा वा । पसा-

१ See ३.२१५ below. २ Cf. विस्सु० १४.१४०. ३-३ M., सी०-
omit. ४ ३.२१३ above.

दनरसा उदकप्पसादकमाणि विय, पक्खन्दनरसा वा ओषुत्तरणो विय । अकालु-
स्सियपच्चुपट्टाना, अधिमुत्तिपच्चुपट्टाना वा । सद्धेय्यवत्थुपदट्टाना सीतापात्तियङ्ग-
पदट्टाना वा, हत्थ-वित्त-वीजानि विय दट्टब्बा ।

(२१७) वीरस्स भावो विरियं, वीरानं वा कम्मं विरियं । विधिना वा नयेन
उपायेन ईरयितव्वं पवत्तयितव्वं ति विरियं । तदेव कोसज्जस्स अभिमवन्तो
अधिपत्तियट्ठेन इन्द्रियं । पग्गहनलक्खणे वा इन्दट्ठं करेती ति इन्द्रियं । विरियमेव
इन्द्रियं विरियिन्द्रियं^१ ।

(२१८) तं पनेतं उपत्थंमनलक्खणं च विरियं पग्गहनलक्खणं च । यथा
हि जिण्णघरं आगन्तुकेन धूणुपर्यंभेन^२ तिट्ठति, एवमेव योगावचरो विरियुपर्यंभेन
उपत्थंमिनो हत्वा सव्वकुसलधम्महेहि न हायति, न परिहायति । एवं तावत्स उप-
त्थंमनलक्खणता वेदितव्वा । तेनाह धेरो नागसेनो^३—“यथा महाराज गेहे पि पतन्ते
तमज्जेन दावना उपत्थंमेय्य, उपत्थंमिनं सन्ते एव तं गेहं न पतेय्य, एवमेव खो
महाराज [121] उपत्थंमनलक्खणं विरियं, विरियुपर्यंभिता सव्वे कुसलधम्मा न
हायन्ति न परिहायन्ती” [सि० ३६] ति । यथा वा पन खुदिकाय च महत्तिकाय
च सेनाय संगामे पवत्ते खुदिका सेना ओलीयेय्ये, ततो रज्जो आरोचेय्य, राज्ञा
बलयाहनं पेसेय्य, तेन पग्गहिता सकसेना परसेनं पराजेय्य, एवमेव विरियं सहजात-
संपयुत्तधम्मानं ओलीयितुं ओसक्खितुं न देति, उक्खिपति, पग्गण्हाति । तेन पुत्तं
‘पग्गहनलक्खणं च विरियं’ ति ।

(२१९) अपरो नयो—उत्साहन-लक्खणं विरियं, सहजातधम्मानं उप-
त्थंमनरसं, असंसीदनभावपच्चुपट्टानं, “संविग्गो योनिसो पदहती” [अ० २.११५] ति
वचनतो संवेगपदट्टानं, विरियारंभत्थुपदट्टानं वा । सग्गा आरद्धं सब्बासं सम्पत्तीनं
मूलं होती ति वेदितव्वं ।

(२२०) सरन्ति एताय, सयं वा सरति, सरणमत्तमेव वा एसा ति सति ।
सा च मुट्ठसच्चस्स अभिमवन्तो अधिपत्तियट्ठेन इन्द्रियं, उपट्टानलक्खणे वा इन्दट्ठं
करेती ति इन्द्रियं । सति एय इन्द्रियं सतिन्द्रियं^४ ।

(२२१) सा पनेसा अपिलापनलक्खणा सति उपग्गहनलक्खणा च । यथा
हि रज्जो मण्डागारिको दसविधं रतनं गोपयन्तो सायं पातो राजानं हस्सरियसंपत्तिं
सल्लक्खापेति सारेति, एवमेव सति कुसलं धम्मं सल्लक्खापेति सारेति । तेनाह धेरो—

१ सी०—सहत्थ-वित्त-वीजानि; म०—सहत्थ-वित्त वीजानि. Cf. सु० ति० ७७.
१८२; विमु० १४.१४०. २ Cf. विमु० १४.१३७. ३ सि०—धुडपत्थंभेन. ४ सि०,
M.-omit. ५ सि०—ओसीदेय्य. ६ सि०, म०—दट्ठम्भं. ७ Cf. विमु० १४-१५१.

“यथा महाराज रज्जो मण्डागारिको राजानं चक्रवर्त्तिं सायं पातो^१ सरापेति^२—
‘एत्तका देव हत्थी, एत्तका अस्सा, एत्तका रथा, एत्तका पत्तियो, एत्तकं हिरञ्जं,
एत्तकं सुवण्णं, एत्तकं सव्वं सापत्तेय्यं, तं देवो सरत्तु’ ति, एवमेव खो महाराज सति
कुसलधम्मे अपिलापेति— इमे चत्तारो सतिपट्टाना, इमे चत्तारो सम्मपधाना, इमे
चत्तारो इद्धिपादा, इमानि पञ्चिन्द्रियानि, इमानि पञ्च बलानि, इमे सत्त ब्रोज्झंगा,
अयं अरियो अट्ठंगिको मग्गो, अयं समथो, अयं विपस्सन्ना, अयं विज्जा, अयं
विमुत्ति, इमे लोकुत्तरा धम्मा ति । एवं खो महाराज अपिलापनलक्खणा सती”
[मि० ३७] ति ।

(२२२) यथा पन रज्जो चक्रवर्त्तिस्स परिणायकरतनं रज्जो अहिंते च
हिंते च जत्वा अहिंते अपयापेति, हिंते उपयापेति, एवमेव सति हिताहितानं
धम्मानं गतियो समझेसिंथा ‘इमे कायदुच्चरितादयो धम्मा अहिता’ ति अहिंते धम्मे
[122] अपनुदेति, ‘इमे कायसुचरितादयो धम्मा हिता’ ति हिंते धम्मे उपगण्हाति ।
तेनह थेरो— “यथा महाराज रज्जो परिणायकरतनं रज्जो हिताहितं जानाति ‘इमे
रज्जो हिता इमे अहिता, इमे उपकारा इमे अनुपकारा’ ति, ततो अहिंते अपनुदेति
हिंते उपगण्हाति, एवमेव खो महाराज सति उपपज्जमाना हिताहितानं धम्मानं
गतियो समझेसति ‘इमे धम्मा हिता इमे धम्मा अहिता, इमे धम्मा उपकारा इमे
धम्मा अनुपकारा’ ति, ततो अहिंते धम्मे अपनुदेति हिंते धम्मे उपगण्हाति । एवमेव
खो महाराज उपगण्हनलक्खणा सती” [मि० ३८] ति ।

(२२३) अपरो पन नयो— अपिलापनलक्खणा सति, असम्मोसनरसा,
आरक्खपच्चुपट्टाना विसयाभिमुखीमायपच्चुपट्टाना वा, थिरसञ्जापदट्टाना, कायादि-
सतिपट्टान-पदट्टाना वा, आरम्मणे दब्बहं पत्तिट्ठितत्ता पन एसिका विय, चक्खु-
द्वारादिरक्खणतो दोयारिको विय च दट्ठव्वा ।

(२२४) आरम्मणे चित्तं सम्मा आधीयति ठपेती ति समाधि । सो च
विक्खेपस्स अभिमव्वनतो अधिपत्तियट्ठेन इन्द्रियं । अविक्खेपलक्खणे वा इन्दट्ठं
करेती ति इन्द्रियं । समाधि येव इन्द्रियं समाधिन्द्रियं । लक्खणादीनि पन^३ स्स
हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि ।

(२२५) पजानाती ति पज्जा । किं पजानाती ति ? ‘इदं दुक्खं’ ति आदिना
नयेन अरियसच्चानि । अट्ठकथायं पन ‘पज्जापेती ति पज्जा’ ति वुत्तं । किं ति
पज्जापेति ? अनिच्चं दुक्खं अनत्ता ति पज्जापेति । सा च अविज्जाय अभि-
मव्वनतो अधिपत्तियट्ठेन इन्द्रियं । दस्सनलक्खणे वा इन्दट्ठं करेती ति पि इन्द्रियं ।
पज्जा व इन्द्रियं पज्जिन्द्रियं ।

१ Miln., म०, सि० insert hereafter यसं; सि०— इसरियसंपत्ति.
२ M. reads सं-सरापेति. ३ सि० inserts hereafter इमानि अरियसच्चानि.

(२२६) सा पनेसा ओमासनलक्खणा च पज्जा पजाननलक्खणा च । यथा हि चतुभित्तिके गेहे रत्तिमागे दीपे जलिते अन्धकारो^१ निरुज्झति आलोको पातु-
म्वति, एवमेव ओमासनलक्खणा पज्जा । पज्जोमाससमो ओमासो नाम नत्थि । पज्जवतो हि एकपल्लंकेन निसिन्नस्स दससहस्सिलोकधातु एकालोका होति । तेनाह
थेरो— “यथा महाराज पुरिसो अन्धकारे गेहे तेलपदीपं पवेसेय्य, पविट्ठो पदीपो
अन्धकारं विधमेति^२, ओमासं जनेति, [123] आलोकं विदंसेति^३, पाकटानि च
रूपानि करोति, एवमेव खो महाराज पज्जा उप्पज्जमाना अविज्जन्धकारं विधमेति^४,
विज्जोभासं जनेति, आणालोकं विदंसेति, पाकटानि च अरियसच्चानि करोति ।
एवमेव खो महाराज ओमासनलक्खणा पज्जा” [मि०^५ ३९] ति ।

(२२७) यथा पन छेको मिसक्को आतुरानं सप्पायासप्पायानि भोजनानि^६
जानाति, एवं पज्जा उप्पज्जमाना कुसलाकुसले सेवितव्वासेवितव्वे हीनपणीति कण्ह-
सुक्के सप्पटिमाग-अप्पटिमागे धम्मे पजानाति । वुत्तं पि चेत्तं धम्मसेनापतिना—
“पजानाति पजानाती ति खो आवुसो तस्मा पज्जा^७ ति वुचति । किं च पजानाति?
इदं दुक्खं ति पजानाती” [Cf. म० १.२९२] ति विस्थरेतव्वं । एवमस्सा पजानन-
लक्खणता वेदितव्वा ।

(२२८) अपरो नयो — यथासभावपटिवेधलक्खणा पज्जा; अक्खलित-
पटिवेधलक्खणा वा कुसलस्सासखित्तउसुपटिवेधो विय । विसयोमासनरैसा पदीपो
विय । असंमोहपच्चुपट्टाना अरज्जगतसुदेसको विय ।

(२२९) मनुते^८ इति मनो; विजानाती ति अत्थो । अट्टकथाचरिया पनाहु —
नालिया मिनमानो विय, महातुलाय धारयमानो विय च, आरम्भणं मिनति पजा-
नाती ति मनो । तदेव मननलक्खणे इन्दट्ठं करेती ति इन्द्रियं । मनो व इन्द्रियं
मनिन्द्रियं । हेट्ठो वुत्तचित्तस्सेवेत्तं वेवचनं ।

(२३०) पीतिसोमनस्ससंपयोगतो सोमनं मनो अस्सा ति सुमनो । सुमनस्स
मायो सोमनस्स । सातलक्खणे इन्दट्ठं करेती ति इन्द्रियं । सोमनस्समेव इन्द्रियं
सोमनस्सिन्द्रियं । हेट्ठो वुत्तवेदनायेवेत्तं वेवचनं ।

(२३१) जीवन्ति तेन तं सम्पयुत्तधम्मा ति जीवितं । अनुपालनलक्खणे
इन्दट्ठं करेती ति इन्द्रियं । जीवितमेव इन्द्रियं जीवितिन्द्रियं^९ । तं पवत्तसन्तता-
धिपतेय्यं होति । सलक्खणादीहि पन अत्तना अधिनिष्मुत्तानं^{१०} धम्मानं अनुपालन-
लक्खणं जीवितिन्द्रियं, तेसं पवत्तनरसं, तेसं येव ठपनपच्चुपट्टानं, यापयितव्व-

१ No reads सि० although other authorities read अन्धकारं.
२ सी०— विदंसेति, ३ मि०— विदस्सेति. ४ Miln. shows slight variations.
५ मि०— भेसज्जानि, ६ M. i. 292 reads पज्जवा. ७ सी०, म०— विसयोभासं.
८ सी०, म०— मनति, ९ ३. १९३-१९७. १० ३. १८४-१८७. ११ See विसु०
२४. ५९. १२ सि०— अविनाभूतानं.

धम्मपदद्वानं । सन्ते पि च अनुपालनलक्खणादिहि विधाने अत्थि-[124]-कखणे येव तं ते^१ धम्मे अनुपालेति उदकं विय उप्पलादीनि, यथासकं पच्चयुप्पन्ने पि च धम्मे पालेति धाती विय कुमारं, सयं-पवत्तितधम्मसम्बन्धेनेव पवत्तयति^२ नियामको विर्यं, न भङ्गतो उदं पवत्तयति अत्तनो च पवत्तयितव्वानं च अभावा, न भंगकखणे ठपेति सयं भिज्जमानत्ता खीयमानो विय वट्टिस्नेहो दीपसिखं । न च अनुपालन-पवत्तनठपनानुभावविरहितं यथावुत्तकखणे तरस तरस साधनतो ति दट्ठव्वं ।

(२३२) सम्मादिट्ठि-आदीसु दरसनद्वेन सम्मादिट्ठि । अभिनिरोपनद्वेन सम्मासंकप्पो, पगण्हनद्वेन सम्मावायामो, उपद्वानद्वेन सम्मासति, अविकल्हे-पनद्वेन सम्मासमाधि वेदितव्वो । वचनत्थो पन सम्मा पस्सति, सम्मा वा ताय पस्सन्ती ति सम्मादिट्ठि । सम्मा संकप्पेति, सम्मा वा तेन संकप्पेन्ती ति सम्मा-सङ्कप्पो । सम्मा वायामेति, सम्मा वा तेन वायमन्ती ति सम्मावायामो । सम्मा सरति, सम्मा वा ताय सरन्ती ति सम्मासति । सम्मा समाधियति, सम्मा वा तेन समाधियन्ती ति सम्मासमाधि । अपि च, पस्सत्था सुन्दरा वा दिट्ठि सम्मादिट्ठी ति । इमिना पि नयेन तेसं वचनत्थो वेदितव्वो । लक्खणादीनि पन हेट्ठा वुत्तानेव ।

(२३३) सद्दावलादीसु पि सद्दादीनि वुत्तथानेव । अकम्पियद्वेन पन बलं ति वेदितव्वं । एवमेतेसु अस्सद्विये न कम्पती ति सद्दाबलं । कौसज्जे न कम्पती ति विरियबलं । मुट्ठसच्चं न कम्पती ति सतिबलं । उदच्चं न कम्पती ति समाधि-बलं । अविज्जाय न कम्पती ति पञ्चाबलं । अहिरिके न कम्पती ति हिरिबलं । अनोत्तप्पे न कम्पती ति ओत्तप्पबलं ति । अयं उभयपदवसेन अर्थवण्णाना होति ।

(२३४) तत्थ पुरिमानि पञ्च हेट्ठो लक्खणादीहि पक्कासितानेव । पच्चिमद्वये कायदुच्चरितादीहि हिरियती ति हिरि; लज्जायेतं अधिवचनं । तेहि येव ओत्तप्पती ति ओत्तप्पं; पापतो उब्बेगस्सेतं अधिवचनं । तेसं नानाकरणदीपनत्थं 'समुद्वान-अधिपति-लज्जा-भय-लक्खणेन वा' ति इमं मातिकं ठपेत्ता [125] अयं वित्थार-कथा वुत्ता — अज्झत्तसमुद्वाना हिरि^३ नाम; बदिद्धासमुद्वानं ओत्तप्पं नाम । अत्ताधिपति हिरि नाम; लोकाधिपति ओत्तप्पं नाम । लज्जासभावसण्ठिता हिरि नाम; भयसभावसण्ठितं ओत्तप्पं नाम । सप्पटिस्सवलक्खणा हिरि नाम; वज्ज-भीरुकमयदरसाविलक्खणं ओत्तप्पं नाम ।

(२३५) तत्थ अज्झत्तसमुद्वानं हिरिं चत्थि कारणेहि समुद्वापेति— जातिं पच्चवेक्खित्वा, वयं पच्चवेक्खित्वा, सूरमावं पच्चवेक्खित्वा, बाहुसच्चं पच्चवेक्खित्वा । कथं? 'पापकरणं नामेतं न जातिसम्भानं कम्मं, हीनजन्मानं केवट्टादीनं इदं कम्मं ।

१ सि०-सन्ते. २ सी०, म०-पवत्तति. ३ सि० adds after this नावं.

४ Also see ३.२४७ below. ५ ३.२१३-२२८; See वि० १४.१४२.

मादिसस्स^१ जातिसम्पन्नस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं^२ ति, एवं ताव जातिं पच्चवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । तथा 'पापकरणं नामेतं दहरेहि कत्तब्बं कम्मं, मादिसस्स वये ठितस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं' ति, एवं वयं पच्चवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । तथा 'पापकरणं नामेतं दुब्बलजातिकानं कम्मं, न सूरमावानं^३ । मादिसस्स सूरमावसंपन्नस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं' ति, एवं सूरमावं पच्चवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । तथा 'पापकरणं नामेतं अन्धबालानं कम्मं, न पण्डितानं । मादिसस्स पण्डितस्स बहुसुत्तस्स इदं कम्मं कातुं न युत्तं' ति, एवं बाहुसच्चं पच्चवेक्खित्वा पाणातिपातादिपापं अकरोन्तो हिरिं समुट्ठापेति । एवं अज्झत्तसमुट्ठानहिरिं चतूहि कारणेहि समुट्ठापेति । समुट्ठापेत्या च पन अत्तनो चित्ते हिरिं पवेसेत्वा पापकम्मं न करोति । एवं अज्झत्तसमुट्ठाना हिरि नाम होति ।

(२३६) कथं ब्रह्मिदासमुट्ठानं ओत्तपं नाम ? 'सचे त्वं पापकम्मं करिस्ससि चतूसु परिसामु गरहप्पत्तो भविस्ससि ।

गरहिस्सन्ति तं विञ्चू असुचि नागरिको यथा ।

वज्जितो सीलयन्तेहि कथं भिक्खुं करिस्ससी' ति ॥

एवं पच्चवेक्खन्तो हि ब्रह्मिदासमुट्ठितेन ओत्तपेन पापकम्मं न करोति । एवं ब्रह्मिदासमुट्ठानं ओत्तपं नाम होति ।

(२३७) कथं अत्ताधिपति हिरि नाम ? इधेकच्चो कुलपुत्तो [126] अत्तानं अधिपतिं जेट्ठकं कत्वा 'मादिसस्स' सद्दापव्वदितस्स बहुसुत्तस्स धुत्तवादस्स न युत्तं पापकम्मं कातुं' ति पापकम्मं न करोति । एवं अत्ताधिपति हिरि नाम होति । तेनाह भगवा— "खो अत्तानं एव अधिपतिं जेट्ठकं करित्वा अकुसलं पजहति कुसलं भावेति, सावज्जं पजहति अनवज्जं भावेति, सुद्धं अत्तानं परिहरती" [Cf. अं० १.१४८] ति ।

(२३८) कथं लोकाधिपति ओत्तपं नाम ? इधेकच्चो कुलपुत्तो लोकं अधिपतिं जेट्ठकं कत्वा पापकम्मं न करोति । यथाह— "महा खो पनायं लोकसंनिवाखो । महत्तस्मिं खो पन लोकसंनिवासे सन्ति समणब्राह्मणा इद्धिमन्तो दिव्वचक्खुका परचित्तविदुनो, ते दूरतो पि पस्सन्ति, आसन्ना पि न दिस्सन्ति, चेतसा पि चित्तं पजानन्ति, ते पि मे एवं जानिस्सन्ति 'पस्सथ मो इमं कुलपुत्तं, सद्दाय अगारस्मा अनगारियं पव्वजितो समानो वोकिण्णो विहरति पापकेहि' अकुसलेहि धम्ममेही' ति । सन्ति देवता इद्धिमन्तियो दिव्वचक्खुका परचित्तविदुनियो । ता दूरतो पि पस्सन्ति, आसन्ना पि न दिस्सन्ति, चेतसा पि चित्तं पजानन्ति, ता पि मे एवं जानिस्सन्ति 'पस्सथ मो इमं कुलपुत्तं, सद्दाय अगारस्मा अनगारियं पव्वजितो समानो वोकिण्णो

१ M. तादिसस्स throughout in this para. २ सि०—omit.

विहरति पापकेहि अकुसलेहि धम्मेही' ति..... सो लोकं येव अधिपतिं जेट्ठकं कत्वा अकुसलं पजहति कुसलं भावेति, सावज्जं पजहति अनवज्जं भावेति, सुद्धं अत्तानं परिहरती" [अ० १. १४८] ति । एवं लोकाधिपति ओत्तप्यं नाम होति ।

(२३९) लज्जासमावसण्ठिता हिरि, मयसमावसण्ठितं ओत्तप्यं ति । एत्थ पन लज्जा ति लज्जनाकारो; तेन सभावेन सण्ठिता हिरि । मयं ति अपायमयं; तेन सभावेन सण्ठितं ओत्तप्यं । तदुमयं पि पापपरिवज्जने पाकटं होति । एकच्चो हि, यथा नाम एको कुलपुत्तो उच्चारपस्सावादीनि करोन्तो लज्जितव्ययुत्तकं एकं दिस्वा लज्जनाकारपत्तो भवेय्य हीळितो^१, एवमेव अज्जत्तं लज्जिधम्मं ओक्कमिक्वा पापकम्मं न करोति । एकच्चो अपायमयमीतो हुत्वा पापकम्मं न करोति । तत्रिदं ओपम्मं— यथा द्वीसु अयोगुल्लेसु एको सीतलो भवेय्य गूथमक्खित्तो, एको उण्हो आदित्तो । तत्थ पण्डितो सीतलं गूथमक्खित्तत्ता जिगुच्छन्तो न गण्हाति, इत्तरं दाहमयेन । तत्थ सीतलस्स गूथमक्खित्तत्ता जिगुच्छाय अगण्हनं विय अज्जत्तं लज्जिधम्मं ओक्कमि-[127]-त्वा पापस्स अकरणं । उण्हस्स दाहमयेन अगण्हनं विय अपायमयेन पापस्स अकरणं वेदितव्वं ।

(२४०) सप्पटिस्सवलक्खणा हिरि, वज्जमीरुक्कमयदस्साविलक्खणं ओत्तप्यं ति । इदं पि द्वयं पापपरिवज्जने एव पाकटं होति । एकच्चो हि जातिमहत्तपच्च-वेक्खणा सत्थुमहत्तपच्चवेक्खणा दायज्जमहत्तपच्चवेक्खणा सब्रह्मचारिमहत्तपच्च-वेक्खणा ति चतूहि कारणेहि सप्पटिस्सवलक्खणं हिरि समुट्ठापेत्वा पापं न करोति । एकच्चो अत्तानुवादमयं परानुवादमयं दण्डमयं दुग्गतिमयं ति चतूहि कारणेहि वज्जमीरुक्कमयदस्साविलक्खणं ओत्तप्यं समुट्ठापेत्वा पापं न करोति । तत्थ जाति-महत्तपच्चवेक्खणादीनि चेव अत्तानुवादमयादीनि च विथारेत्वा कथेतव्वानी ति ।

(२४१) न लुम्भन्ति एतेन, सयं वा न लुम्भति, अलुम्भनमत्तमेव वा तं ति अलोमो । अदोत्तामोहेसु पि एसेव नयो । तेषु अलोमो आरम्भणे चित्तस्स अगेधलक्खणो, अलम्माभावलक्खणो वा कमलदले जलविन्दु विय । अपरिग्गहणै-रसो मुत्तामिक्खु विय । अनल्लीनभावपच्चुपट्ठानो असुचिम्हि पतितपुरिसो विय । अदोसो अचण्डिकलक्खणो, अविरोधलक्खणो वा अनुकूलमित्तो विय । आघात-विनयरसो परिळाहविनयरसो वा चन्दनं विय । सोमभावपच्चुपट्ठानो पुण्णचन्दो विय । अमोहो लक्खणादीहि हेट्ठो पञ्चिन्द्रियपदे विभावितो^४ एव । इमेसु पन तीसु अलोमो मच्छेरमलस्स पटिपक्खो, अदोसो दुस्सील्यमलस्स, अमोहो कुसलेसु धम्मेसु अभावनाय । अलोमो चेत्य दानहेतु, अदोसो सीलहेतु, अमोहो भावनाहेतु ।

१ M. पीळितं, सि०— निर्लता लज्जितो. २ See VbhCm. 281.
३ A. ii. 121, VbhCm. 502. ४ अत्थ० यो०— अंगुत्तरट्ठकथायं बुद्धोसा-
परिधेन दुत्तनयेन । See ACom. iii. 123 (on A. ii. 121) for the latter.
५ सी०, M.— अपरिग्गह^०. ६ See ३. २२५-२८. ७ सि०— ठितो.

(२४२) तेषु अलोमेन अनधिकं गण्हाति, लुद्धस्स अधिकं गण्हाति । अ-
दोसेन अनूनं, दुद्धस्स ऊनं गण्हाति । अमोहेन अधिपरीतं, मूळहस्स विपरीतं गण्हाति !
अलोमेन चेत्य विजमानं दोसं दोसतो व धारेन्तो दोसे पवत्तति; लुद्धो हि दोसं
पटिच्छादेति । अदोसेन विजमानं गुणं गुणतो धारेन्तो गुणे पवत्तति; दुद्धो हि
[128] गुणं मक्खेति । अमोहेन याथावसमावं^१ याथावसभावतो^२ धारेन्तो याथा-
वसमावे^३ पवत्तति । मूळहो हि 'तच्छमतच्छं अतच्छं तच्छं' ति गण्हाति । अलोमेन
च पियविप्पयोगदुक्खं न होति, लुद्धस्स पियसभावतो पियविप्पयोगासहनतो च ।
अदोसेन अपियसंपयोगदुक्खं न होति, दुद्धस्स अपियसभावतो अपियसंपयोगा-
सहनतो च । अमोहेन इच्छितालामदुक्खं न होति, अमूळहस्स हि 'तं कुत्तेय
लब्भा' ति एवमादि-पच्चवेक्खणसभावतो^४ । अलोमेन चेत्य जातिदुक्खं न होति,
अलोमस्स तण्हापटिपक्खत्ता तण्हामूलकत्ता च^५ जातिदुक्खस्स । अदोसेन जरादुक्खं
न होति, तिक्खदोसस्स खिण्णजरासंभवतो^६ । अमोहेन मरणदुक्खं न होति, संमोह-
मरणं हि दुक्खं, न च तं अमूळहस्स होति ।

(२४३) अलोमेन च गहट्ठानं, अमोहेन पव्वजितानं, अदोसेन पन सब्बेसं
पि सुखसंवासता होति । विसेसतो चेत्य अलोमेन पेत्तिविसये उपपत्तिं^७ न होति ।
येभ्य्येन हि सत्ता तण्हाय पेत्तिविसयं उपपज्जन्ति, तण्हाय च पटिपक्खो अलोमो ।
अदोसेन निरये उपपत्तिं न होति । दोसेन हि चण्डजातिताय दोससदिसं निरयं
उपपज्जन्ति । दोसस्स च पटिपक्खो अदोसो । अमोहेन तिरच्छानयोनियं निव्वत्ति-
न होति । मोहेन हि निव्वं संमूळं तिरच्छानयोनियं उपपज्जन्ति । मोहपटिपक्खो
च अमोहो । एतेसु अलोमो रागवसेन उपगमनस्स अभावकरो, अदोसो दोसवसेन
अपगमनस्स, अमोहो मोहवसेन मज्झत्तभावस्स । तीहि पि चेतेहि यथापटिपाटिया
नेक्खम्मसज्जा अब्यापादसज्जा अविहिंसासज्जा ति इमा तिस्सो सज्जा होन्ति ।
असुमसज्जा अप्पमाणसज्जा धातुसज्जा ति इमा च तिरसो सज्जा होन्ति ।

(२४४) अलोमेन पन कामसुखल्लिकानुयोगन्तस्स, अदोसेन अत्तकिलमथा-
नुयोगन्तस्स परिवज्जनं होति; अमोहेन मज्झिमाय पटिपत्तिया पटिपज्जनं । तथा
अलोमेन अभिज्झाकायगन्थस्स पमेदनं होति, अदोसेन व्यापादकायगन्थस्स,
अमोहेन सेसगन्थद्वयस्स । पुरिमानं च द्वे सत्तिपट्ठानानि पुरिमानं द्विजं आनुमावेन,
पच्छिमानि पच्छिमस्सेव आनुमावेन इज्झन्ति । अलोमो चेत्य आरोग्यस्स पचयो
होति; अलुद्धो हि लोमनीयं पि असप्पायं न सेवति, तेन खो अरोगो होति ।
[129] अदोसो योच्चनस्स; अदुद्धो हि वल्लिलितावहेन दोसगिना अड्ढमानो

१ सी०, M.— यथासमावं. २ सी०, M.— यथावतो. ३ सी०, M.— यथासमावे.
४ सी०— सम्भवतो. ५ M.— वा. ६ सि०— समावतो. ७ सी०, M. read उपपत्ति
उपपज्जन्ति throughout.

दीघरत्तं युवा होति । अमोहो दीघायुक्ताय; अमूळ्हो हि हिताहितं अत्वा अहितं परिवज्जन्तो हितं च पटिसेवमानो दीघायुको होति । अलोमो चैव भोगसम्पत्तियां पच्चयो होति, चागेन हि भोगपटिलामो । अदोसो भित्तसम्पत्तिया, मेत्ताय भित्तानं पटिलामतो चैव अपरिहानितो च । अमोहो अत्तसम्पत्तिया, अमूळ्हो हि अत्तनो हितमेव करोन्तो अत्तानं सम्पादेति । अलोमो च दिव्विहारस्स पच्चयो होति, अदोसो ब्रह्माविहारस्स, अमोहो अरियविहारस्स ।

(२४५) अलोमेन चैव सकपक्खेसु सत्तसंखारेसु निब्बुतो होति, तेसं विनासेन अभिसंगहेतुकस्स दुक्खस्स अमावा; अदोसेन परपक्खेसु, अदुट्ठस्स वेरीसु पि वेरिसञ्जाय अमावतो; अमोहेन उंदासीनपक्खेसु, अमूळ्हस्स सब्बाभिसंगतार्यं अमावतो । अलोमेन अनिच्चदस्सनं होति; लुट्ठो हि उपमोगासाय अनिच्चे पि संखारे अनिच्चतो न परसति । अदोसेन दुक्खदस्सनं; अदोसज्झासयो हि परिच्चत्त-आघातवत्थुपरिगहो संखारे येव दुक्खतो परसति । अमोहेन अनत्तदस्सनं; अमूळ्हो हि याथावगहणैकुसलो अपरिणायकं खन्धपञ्चकं अपरिणायकतो वुज्झति । यथी च एतेहि अनिच्चदस्सनादीनि एवमेवेते पि अनिच्चदस्सनादीहि होन्ति । अनिच्चदस्सनेन हि अलोमो होति, दुक्खदस्सनेन हि अदोसो, अनत्तदस्सनेन अमोहो । को हि नाम 'अनिच्चमिदं' ति सम्मा जत्वा तस्स'धाय पिदं उप्पादेय्य, संखारे वा 'दुक्खा' ति जानन्तो अपरं पि अचन्तं तिखिणं कोधदुक्खं उप्पादेय्य, अत्तमुज्जतं च वुज्झित्वा पुन संमोहं आपज्जेय्या ति ? ।

(२४६) नाभिञ्जायती ति अनभिञ्जा । कायिकचेतसिकसुखं इधलोक-परलोकहितं गुणानुभावपटिलद्धं कित्सिद्धं च न व्यापादेती ति अज्यापादो । सम्मा परसति, सोमना वा दिट्ठी ति सम्मादिट्ठि । अलोमादीनं येव तानि नामानि । हेट्ठो पनेते धम्मा मूलवसेन गहिता, इध कम्मपथवसेना ति वेदितव्वा ।

(२४७) हिरोत्तपानि पि हेट्ठो बलवसेन गहितानि, इध लोकपालवसेन । लोकं हि इमे द्वे धम्मा पालेन्ति । यथाह— “द्वे”मे भिक्खवे सुक्का धम्मा लोकं पालेन्ति । कतमे द्वे ? हिरि च ओत्तपं च । इमे खो भिक्खवे द्वे सुक्का धम्मा लोकं पालेन्ति । सचे भिक्खवे [130] द्वे सुक्का धम्मा लोकं न पालेय्युं, न यिध पञ्जायेय माता ति वा, मातुच्छा ति वा, मातुलानी ति वा, आचरियमरिया ति वा, गरूनं दारा ति वा । संभेदं लोको अगमिस्स यथा अजेळ्ळा कुक्कुटसूकरा गोण-सिंगालौ । यस्मा च खो भिक्खवे इमे द्वे सुक्का धम्मा लोकं पालेन्ति, तस्मा पञ्जायति माता ति वा मातुच्छा ति मातुलानी ति वा आचरियमरिया ति वा गरूनं दारा ति वा” [अ० १.५१, इति ० § ४२] ति ।

१ M.—सम्भातिसंक्रिताय. २ सि०—यथासमाव^०. ३ सी०, M.—यानि. ४ ३.२४१-२४५. ५ See 3,233 above. ६ See विष्णु० १४.१४२. ७ सी०—सिंगाला.

(२४८) कायपस्सम्भनं कायपस्सद्धि । चित्तपस्सम्भनं चित्तपस्सद्धि । कायो ति चैव वेदनादयो तयो खन्धौ । उभो पि पनेता एकतो कत्वा कायचित्त-
दरथवूपसमलक्खणा कायचित्तपस्सद्धियो, कायचित्तदरथनिम्महनरसा, कायचित्तानं
अपरिप्फन्दनसीतिमानपच्चुपट्टाना, कायचित्तपदट्टाना । कायचित्तानं अवूपसमकर-
उद्धवादिक्किलेसपटिपक्खभूता ति दट्ठव्वा । कायस्स लहुभावो कायलहुता । चित्तस्स
लहुभावो चित्तलहुता । ता कायचित्तगरुभाववूपसमलक्खणा, कायचित्तगरुभाव-
निम्महनरसा, कायचित्तानं अदन्धनतापच्चुपट्टाना, कायचित्तपदट्टाना । काय-
चित्तानं गरुभावकरथीनमिद्धादिकिलेसपटिपक्खभूता ति दट्ठव्वा । कायस्स मुदुभावो
कायमुदुता । चित्तस्स मुदुभावो चित्तमुदुता । ता कायचित्तथद्धभाववूपसम-
लक्खणा, कायचित्तथद्धभावानिम्महनरसा, अप्पटिघातपच्चुपट्टाना, कायचित्त-
पदट्टाना । कायचित्तानं थद्धभावकर-दिट्ठिमानादिकिलेस-पटिपक्खभूता ति दट्ठव्वा ।

(२४९) कायस्स कम्मज्जभावो कायकम्मज्जता । चित्तस्स कम्मज्ज-
भावो चित्तकम्मज्जता । ता कायचित्त-अकम्मज्जभाववूपसमलक्खणा, काय-
चित्त-अकम्मज्जभावनिम्महनरसा, कायचित्तानं आरम्भणकरणसम्पत्तिपच्चुपट्टाना,
कायचित्तपदट्टाना । कायचित्तानं अकम्मज्जभावकरावसेसनीवरणपटिपक्खभूता ति
दट्ठव्वा । ता पसादनीयवत्थुम् [131] पसादावहा, हितकिरियासु विनियोगक्खेस-
मावावहा सुवण्णविसुद्धि विथा ति दट्ठव्वा । कायस्स पागुज्जभावो कायपागु-
ज्जता । चित्तस्स पागुज्जभावो चित्तपागुज्जता । ता कायचित्त-अगेलज्ज-
भावलक्खणा, कायचित्तगेलज्जनिम्महनरसा, निरादीनवपच्चुपट्टाना, कायचित्त-
पदट्टाना । कायचित्तगेलज्जकर-अस्सद्धियादिकिलेस-पटिपक्खभूता ति दट्ठव्वा ।
कायस्स उज्जुकभावो कायुज्जुकता । चित्तस्स उज्जुकभावो चित्तुज्जुकता । ता काय-
चित्तअज्जवलक्खणा, कायचित्तकुटिलभावनिम्महनरसा, कायचित्तानं अजिभृता-
पच्चुपट्टाना, कायचित्तपदट्टाना । कायचित्तानं कुटिलभावकर-मायासाट्य्यादिकिलेस-
पटिपक्खभूता ति दट्ठव्वा ।

(२५०) सत्ती ति सति । सम्पजानाती ति सम्पजज्जं; समन्ततो
पकरेहि जानाती ति अत्थो । सत्थकसम्पजज्जं सप्पायसंपजज्जं गोचरसम्पजज्जं
असम्मोहसम्पजज्जं ति इमेसं चैतुन्नं पन'स्स वसेन भेदो वेदितव्वो । लक्खणादीनि
च तेसं सतिन्द्रिय-पञ्चिन्द्रियेसु बुर्त्तनयेनेय वेदितव्वान्नि । इति हेट्ठा वुत्तमेवेतं धम्म-
द्वयं पुन इमस्मिं ठाने उपकारवसेन गहितं । कामच्छन्दादयो पच्चनीकधम्मे समेती
ति समथो । अनिच्चादिवसेन विविधेहि आकारेहि धम्मे पस्सती ति विपस्सना ।

१ See ३.२९५; also विसु० १४.१४४-१४५ २ M.— कायचित्तधम्म°
३ DCm. i.183ff. = VbhCm. 347ff. ४ See ३.२२१-२२२; ३.२२५-२२८

पञ्चावेसा अत्थतो । इमेसं पि द्विजं लक्खणादीनि हेट्ठां वुत्तानेव । इध पनेते युगनद्धवसेन गहिता । सहजातं धम्मे पग्गण्हाती ति पग्गाहो । उद्धच्चसंस्वातरस्स विक्खेपस्स पटिप्पक्खभावतो न-विक्खेपो ति अविक्खेपो । एतेसं पि लक्खणादीनि हेट्ठां वुत्तानेव । इध पनेतं पदद्वयं विरियसमाधियोजनत्थाय गहितं ति वेदितव्वं ।

(२५१) ये वा पन तस्मिं समये अब्जे पि अत्थि पटिच्चसमुप्पन्ना अरूपिणो धम्मा, इमे धम्मा कुसला ति 'कस्सो होति ... पे० ... अविक्खेपो होती' चि न केवलं पदपटिपाटिया उद्दिट्ठा इमे परोपण्णासधम्मो एव, अथ खो य-[132]-स्मिं समये कामावचरं तिहेतुकं सोमनस्ससहगतं पटमं असंखारिकं महाचित्तं उप्पन्नं होति, तस्मिं समये ये वा पन अब्जे पि तेहि येव कस्सादीहि सम्पयुत्ता हुत्वा पवत्तमाना अत्थि, अत्तनो अत्तनो अनुरूपं पच्चयं पटिच्च समुप्पन्ना रूपाभावेन अरूपिणो, समावतो उपलब्धमाना धम्मा सब्बे पि इमे धम्मा कुसला ।

(२५२) एत्तावता चित्तङ्गवसेन पालियं आरुद्धे परोपण्णासधम्मे दीपेस्वा ये-वा-पनकवसेन अपरे पि नव धम्मे धम्मराजा दीपेति । तेसु तेसु हि मुत्तपदेसु 'छन्दो अधिमोक्खो मनसिकारो तत्रमज्झत्तता करुणा मुदुता कायदुच्चरितविरति यचीदुच्चरितविरति मिच्छाजीवविरती' ति इमे नव धम्मा पञ्चायन्ति । इमस्मिं चा पि महाचित्ते क्तुकम्पताकुसलधम्मच्छन्दो अत्थि, चित्तङ्गवसेन पन पालिं न आरुद्धो । सो इध ये-वा-पनकवसेन गहितो । अधिमोक्खो अत्थि, मनसिकारो अत्थि, तत्र-मज्झत्तता अत्थि । भेत्तापुब्बभागो अत्थि; सो अदोसे गहिते गहितो एव होति । करुणापुब्बभागो अत्थि, मुदितापुब्बभागो अत्थि । उपेक्खापुब्बभागो अत्थि; सो पन तत्रमज्झत्तताय गहिताय गहितो एव होति । सम्मावाचा अत्थि, सम्मा-कम्मन्तो अत्थि । सम्माआजीवो अत्थि; चित्तङ्गवसेन पालिं न आरुद्धो । सो पि इध ये-वा-पनकवसेन गहितो ।

(२५३) इमेसु पन नवसु छन्दो अधिमोक्खो मनसिकारो तत्रमज्झत्तता ति इमे चत्तारो व एकक्खणे लब्धन्ति, सेसा नानक्खणे । यदा हि इमिना चित्तेन मिच्छावाचं पजहति, विरतिवसेन सम्मावाचं पूरेति, तदा छन्दादयो चत्तारो, सम्मावाचा चा ति इमे पञ्च एकक्खणे लब्धन्ति । यदा मिच्छाकम्मन्तं पजहति, विरतिवसेन सम्माकम्मन्तं पूरेति ... पे० ... मिच्छाआजीवं पजहति, विरतिवसेन सम्माआजीवं पूरेति, यदा करुणाय परिकम्मं करोति ... पे० ... मुदिताय परिकम्मं करोति, तदा छन्दादयो चत्तारो, मुदिता-पुब्बभागो चा ति इमे पञ्च एकक्खणे लब्धन्ति । इतो पन मुञ्चित्वा, दानं देन्तस्स सीलं पूरेन्तस्स योगे कम्मं करोन्तस्स

१ See ३.२११-१२; ३.२२६-२२८. २ See ३.२१८-१९; ३.२११-२१२.

३ See ३.१९७ above and the note on it; also. ३.२५२, २५६, २६५, ३०२, ३०८, ३१२. ४ सी०, म०- नानाक्खणे.

चत्तारि अपण्णकङ्गानेव लम्भन्ति ।

(२५४) एवमेतेषु नवसु ये-वा-पनकधम्मेषु 'छन्दो'ति कत्तुकम्पतायेतं अधिवचनं । तस्मा सो कत्तुकम्पतालक्खणो छन्दो, आरम्मणपरियेसनरसो, आरम्मणेन अस्थि-[133]-कतापच्चुपट्टानो । तदेव'स्स पदट्टानं । आरम्मणगहणे चायं चेतसो हत्थप्पसारणं विय दट्ठव्वो । अधिमुच्चनं 'अधिमोक्खो' । सो सन्निट्टानलक्खणो^१, असंसप्पनरसो, निच्छयपच्चुपट्टानो सन्निट्टातव्वधम्मपदट्टानो । आरम्मणे निच्चलभावेन इन्दखीलो विय दट्ठव्वो । किरिया कारो, मनस्सिं कारो^२ 'मनसिकारो' । पुरिममनतो विसदिसं मनं करोतीति पि मनसिकारो । स्वायं आरम्मणपटिपादको वीथिपटिपादको जवनपटिपादको ति तिप्पकारो । तत्थ आरम्मणपटिपादको मनस्सिं करोतीति मनसिकारो । सो सारणलक्खणो, सम्पयुत्तानं आरम्मणे सम्पयेजनरसो, आरम्मणाभिमुखभावपच्चुपट्टानो, संसारावधपरियापजो । आरम्मणपटिपादकत्तेनं संपयुत्तानं साराधे विय दट्ठव्वो । वीथिपटिपादको ति पन पञ्चद्वारावज्जनरस्सेतं अधिवचनं । जवनपटिपादको ति मनोद्वारावज्जनरस्स । न ते इध अधिप्येता ।

(२५५) तेषु धम्मेषु मज्झत्ततो 'तत्रमज्झत्तता' । सा चित्तचेतसिकानं समबाहितलक्खणा, ऊनाधिकनिवारणरसा, पक्खपातुपच्छेदनरसा वा; मज्झत्तभावपच्चुपट्टाना । चित्तचेतसिकानं अज्झुपेक्खनयसेन सम्पणवत्तानं आजानेव्यानं अज्झुपेक्खनसारथि विय दट्ठव्वो । 'कण्ठा मुदिता' ब्रह्मविहारनिदेसे^३ आविमविरसन्ति । केवलं हि ता अप्पनापत्ता रूपावचरा, इध कामावचरा ति अयमेव वियेसे । कायदुच्चरिततो विरति 'कायदुच्चरितविरति' । सेसपदद्वयेपि एसेव नयो । लक्खणादितो पनेता तस्से पि कायदुच्चरितादियत्थुनं अबीतिकमलक्खणा; अमहनलक्खणा ति वुत्तं होति । कायदुच्चरितादियत्थुतो संकोचनरसा, अकिरियपच्चुपट्टाना, सद्धा-हिरोत्तप्प-अप्पिच्छतादिगुणपदट्टाना । पापकिरियतो पि चित्तस्स विमुखभावमूता ति दट्ठव्वो ।

(२५६) इति कस्सादीनि छ-पञ्जसं ये-वा-पनकधम्मेन वुत्तानि नवा ति सञ्चा-नि पि इमस्सिं धम्मूद्वेसवारे पञ्चसट्ठि धम्मपदानि भवन्ति । तेषु एकलक्खणे कदाचि एकसट्ठि भवन्ति, कदाचि समसट्ठि । तानि हि सम्मावाचापूर्णादिवसेन वुत्तानि । उप्पत्तिर्यं पञ्चसु ठानेषु एकसट्ठि भवन्ति । तेहि मुत्ते एकरिंम ठाने समसट्ठि

१ See विमु० १४.१५०. २ See विमु० १४.१५१. ३ See विमु० १४.१५२. ४ सी०, सि० सारम्मण^०. ५ See विमु० १४.१५३. ६ See १.३९९-४१६. Cf. Vis. ix. 92, 94, 95. ७ See note 9 on §1; also ३०० ३.४३, १९७, २५१, २५२ above. ८ सि०-पवत्तिर्यं.

भवन्ति । [134] उपैत्वा पन ये-वा-पनके पालियं यथास्तैवसेन गच्छमानानि छपञ्जासा
व्व होन्ति । अगहितग्गहणेन पनेत्थ फस्सपञ्चकं, वितक्को विचारो पीति चित्तेकग्गता,
पञ्चिन्द्रियानि, हिरिवलं ओत्तप्पवलं ति द्वे बलानि, अलोमो अदोसो ति द्वे मूलानि,
कायपस्सद्धि चित्तपस्सद्धी ति आदयो द्वादस धम्मा ति समत्तिस धम्मा होन्ति ।

(२५७) तेसु समत्तिसाय धम्मेसु अट्ठारस धम्मा अविमत्तिका होन्ति,
द्वादसधम्मा सविमत्तिका । कतमे अट्ठारस ? फस्सो पञ्जा चेतना विचारो पीति
जीवितिन्द्रियं, कायपस्सद्धिआदयो द्वादसा ति इमे अट्ठारस अविमत्तिका । वेदना
चित्तं वितक्को चित्तेकग्गता, सद्धिन्द्रियं विरियिन्द्रियं सतिन्द्रियं पञ्चिन्द्रियं, हिरिवलं
ओत्तप्पवलं, अलोमो अदोसो ति इमे द्वादस सविमत्तिका । तेसु सत्त धम्मा द्वीसु ठानेसु
विमत्ता, एको तीसु, द्वे चत्तुसु, एको छसु, एको सत्तसु ठानेसु विमत्तो ।

(२५८) कथं ? चित्तं वितक्को सद्धा हिरि ओत्तप्पं अलोमो अदोसो ति इमे
सत्त द्वीसु ठानेसु विमत्ता । एतेसु हि चित्तं ताव फस्सपञ्चकं पत्वा चित्तं होती ति
वुत्तं, इन्द्रियानि पत्वा मनिन्द्रियं ति । वितक्को ज्ञानज्ञानि पत्वा वितक्को होती ति
वुत्तो, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मासंकप्पो ति । सद्धा इन्द्रियानि पत्वा सद्धिन्द्रियं होती
ति बुत्ता, बलानि पत्वा सद्धावलं ति । हिरि बलानि पत्वा हिरिवलं होती ति बुत्ता,
लोकपालदुक्कं पत्वा हिरि ति । ओत्तप्पे पि एतेव नयो । अलोमो मूलं पत्वा अलोमो
होती ति बुत्तो, कम्मपथं पत्वा अनभिज्झा ति । अदोसो मूलं पत्वा अदोसो होती
ति बुत्तो, कम्मपथं पत्वा अब्यापादो ति । इमे सत्त द्वीसु ठानेसु विमत्ता ।

(२५९) वेदना फस्सपञ्चकं पत्वा वेदना होती ति बुत्ता, ज्ञानज्ञानि पत्वा सुखं
ति, इन्द्रियानि पत्वा सोमनस्सिन्द्रियं ति । एवं एको धम्मो तीसु ठानेसु विमत्तो ।

(२६०) विरियं पन इन्द्रियानि पत्वा विरियिन्द्रियं होती ति बुत्तं, मग्गज्ञानि
पत्वा सम्मावायामो ति, बलानि पत्वा विरियवलं ति, पिट्ठिदुक्कं पत्वा पग्गाहो ति ।
सति पिं इन्द्रियानि पत्वा सतिन्द्रियं होती ति बुत्ता, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मासत्ती ति,
बलानि पत्वा सतिवलं ति, [135] उपकारदुक्कं पत्वा सति होती ति बुत्ता । एवं
इमे द्वे धम्मा चत्तुसु ठानेसु विमत्ता ।

(२६१) समाधि पन ज्ञानज्ञानि पत्वा चित्तस्सेकग्गता होती ति बुत्तो,
इन्द्रियानि पत्वा समाधिन्द्रियं ति, मग्गज्ञानि पत्वा सम्मासमाधी ति । बलानि
पत्वा समाधिवलं ति, पिट्ठिदुक्कं पत्वा समथो अविकखेपो ति । एवमयं एको धम्मो
छसु ठानेसु विमत्तो ।

(२६२) पञ्जा पन इन्द्रियानि पत्वा पञ्चिन्द्रियं होती ति बुत्ता, मग्गज्ञानि
पत्वा सम्मादिट्ठी ति, बलानि पत्वा पञ्जावलं ति, मूलानि पत्वा अमोहो ति, कम्म-

१ सि०-वभारुद्धि°, PTS-यथावुत्त° । २ M., PTS, सि० read here
also पिट्ठिदुक्कं.

पयं पत्वा सम्मादिट्ठी ति, पिट्ठिदुकं पत्वा संयज्जं विपस्सना ति । एवं एको धम्मो सत्तसु ठानेसु विमत्तो ।

(२६३) सचे पन कोचि वदेय्य— ‘एत्थ अपुच्चं नाम नत्थि, हेट्ठा गहितमेव गण्हित्वा तस्मिं तस्मिं ठाने पदं पूरितं, अननुसन्धिका कथा उप्पटिपाटिया चोरोहि आमतमण्डसदिसा, गोयूथेन गतमग्गे आलुळिततिणसदिसा अजानित्वा कथिता’ ति, सो ‘मा हेवं’ ति पटिसेधेत्वा वत्तव्यो— ‘बुद्धानं देसना अननुसन्धिका नाम नत्थि, सानुसन्धिका होति । अजानित्वा कथिता पि नत्थि, सब्बा जानित्वा कथिता येव । सम्मासंबुद्धो हि तेसं तेसं धम्मानं किच्चं जानाति, तं जत्वा किच्चयसेन विमत्तिं आरोपेन्तो अट्ठारस धम्मा एकेककिच्चा ति जत्वा एकेकस्मिं ठाने विमत्तिं आरोपेसि । सत्त धम्मा द्वे-द्वे-किच्चा ति जत्वा द्वीसु ठानेसु विमत्तिं आरोपेसि । वेदना ति-किच्चा ति जत्वा तीसु ठानेसु विमत्तिं आरोपेसि । विरियसतीनं चत्तारि चत्तारि किच्चानी ति जत्वा चत्तसु चत्तसु ठानेसु विमत्तिं आरोपेसि । समाधि छ-किच्चा ति जत्वा छसु ठानेसु विमत्तिं आरोपेसि । पञ्चा सत्तकिच्चा ति जत्वा सत्तसु ठानेसु विमत्तिं आरोपेसि’ ।

(२६४) तविदं ओपम्मं— एको किर पण्डितो राजा रहोगतो चिन्तेसि— ‘इदं’ राजकुलसन्तकं न यथा वा तथा वा खादितम्भं, सिप्पानुच्छविकं वेतनं वट्टेस्सामी’ ति । सो सब्बे सिप्पिके सन्निपातायेत्वा ‘एकेकसिप्पजाननके पक्कोसथा’ ति आह । एवं पक्कोसियमाना अट्ठारस जना उट्ठहिंसु । तेसं एकेकं पटिविंसं दापेत्वा विस्सजेसि । ‘द्वे सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तु’ ति वुत्ते पन सत्त जना आगमिंसु । तेसं द्वे द्वे पटिविंसे दापेसि । ‘तीणि सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तु’ ति वुत्ते एको व आगच्छि । तस्स तयो पटिविंसे दापेसि । ‘चत्तारि सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तु’ ति वुत्ते द्वे जना आगमिंसु । तेसं चत्तारि चत्तारि पटिविंसे दापेसि । ‘पञ्च सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तु’ ति वुत्ते एको पि नागच्छि । ‘छ सिप्पानि जानन्ता आगच्छन्तु’ ति वुत्ते एको व आगच्छि । तस्स छ पटिविंसे दापेसि । ‘सत्त सिप्पानि [136] जानन्ता आगच्छन्तु’ ति वुत्ते एको व आगच्छि । तस्स सत्त पटिविंसे दापेसि । तथ पण्डितो राजा विद्य अनुत्तरो धम्मराजा । सिप्पजाननका विद्य चित्तङ्गवसेन उप्पन्ना धम्मा । सिप्पानुच्छविक-वेतनवट्ठनं विद्य किच्चयसेन तेसं तेसं धम्मानं विमत्तिआरोपनं । सब्बे पि पनेत्ते धम्मा कस्सपञ्चकवसेन ज्ञानङ्गवसेन इन्द्रियवसेन भग्गाङ्गवसेन वल्लवसेन मूल्यवसेन कम्मपथवसेन लोकपालवसेन परस्सद्विवसेन लहुतावसेन मुदुतावसेन कम्मज्जतावसेन पागुज्जतावसेन उजुक्तावसेन सतिसम्पज्जवसेन समयविपस्सनावसेन पग्गाहाविकखेपयसेन सत्तरस रासियो होन्ती ति ।

धम्मदेसवार्कथा निट्ठिता ।

१ All authorities but सी० read इमं. २ म०— पटिविंसं, सि०— पटिविंसं. ३ This commenced with ३.१.

[(b) निद्देसंचारो]

(२६५) इदानीं तानेव धम्मद्देसवारे पालिआरुह्णानि छप्पञ्जासपदानि विमज्जित्वा दस्सेतुं 'कतमो तस्मिं समये फस्सो होती' [§ २] ति आदिना नयेन निद्देसवारी आरब्धो । तत्थ पुच्छाय ताव अयमत्थो — यस्मिं समये कामावचरं कुसलं सोमनस्ससद्गतं तिहेतुकं असंखारिकं महाचित्तं उप्पज्जति, तस्मिं समये यो^३ फस्सो होती ति वुत्तो, कतमो सो फस्सो ति इमिना नयेन सध्वपुच्छासु अत्थो वेदितव्यो । यो तस्मिं समये फस्सो ति तस्मिं समये यो फुसनकवसेन उप्पन्नो फस्सो, सो फस्सो ति । इदं फस्सस्स समावदीपनतो समावपदं नाम । फुसना ति फुसनाकारो । संफुसना ति संफुसनाकारो व; उपसग्गवसेन पदं वट्ठेत्वा वुत्तो । संफुसितत्तं ति संफुसितमावो ।

(२६६) अयं पनेत्थ योजना — यो तस्मिं समये फुसनकवसेन फस्सो, या तस्मिं समये फुसना, या तस्मिं समये संफुसना, यं तस्मिं समये सम्फुसितत्तं; अथ वा, यो तस्मिं समये फुसनकवसेन फस्सो, अज्जेना पि च परिंयायेन फुसना संफुसना संफुसितत्तं ति वुच्चति, अयं तस्मिं समये फस्सो होती ति । वेदनादीनं पि निद्देसेसु इमिना व नयेन पदयोजना वेदितव्या । अयं पनेत्थ सध्वसाधारणो विमत्तिविनिच्छयो । यानि^१मानि भगवता पठमं कामावचरं कु-[137]-सलं महाचित्तं भाजेत्वा दस्सेन्तेन अतिरैकपण्णासपदानि मात्तिकावसेन ठपेत्वा पुन एकेकं पदं गहेत्वा विमत्तिं आरोपितानि, तानि विमत्तिं गच्छन्तानि हि तीहि कारणेहि विमत्तिं गच्छन्ति; नाना होन्तानि चत्तुहि^२ कारणेहि नाना भवन्ति । अपरदीपना पनेत्थ द्वे ठानानि गच्छति ।

(२६७) कथं ? एतानि हि व्यञ्जनवसेन उपसग्गवसेन अत्थवसेना ति इमेहि तीहि कारणेहि विमत्तिं गच्छन्ति । तत्थ कोधो कुज्झना कुज्झितत्तं, दोसो दुस्सना दुस्सितत्तं [§ १०६०] एवं व्यञ्जनवसेन विमत्तिगमनं वेदितव्यं । एत्थ हि एको व कोधो व्यञ्जनवसेन एवं विमत्तिं गतो । चारो विचारो अनुविचारो उप-विचारो [§ ८] ति एवं पन उपसग्गवसेन विमत्तिगमनं वेदितव्यं । पण्डित्तं कोसलं नेपुब्बं वेभग्ग्या चिन्ता उपपरिक्खा [§ १६] ति एवं अत्थवसेन विमत्तिगमनं वेदितव्यं । तेषु फस्सपदनिद्देसे ताव इमा तिस्सो पि विमत्तियो लब्धन्ति । 'फस्सो फुसना' ति हि व्यञ्जनवसेन विमत्तिगमनं होति । 'सम्फुसना' ति उपसग्गवसेन । 'संफुसितत्तं' ति अत्थवसेन । इमिना नयेन सध्वपदनिद्देसेसु विमत्ति-गमनं वेदितव्यं ।

(२६८) नाना होन्तानि पि पन नामनानत्तेन लक्खणनानत्तेन किच्च-

१ See 3.१ above. २ See note on this in ३.२५६. ३ म०, सी०, PTS- omit.

नानत्तेन पटिक्खेपनानत्तेना ति इमेहि चतूहि कारणेहि नाना होन्ति । तत्थ कतमो तस्मिं समये व्यापादो होति ? यो तस्मिं समये दोसो दुस्सना [१४१९] ति एत्थ व्यापादो ति वा, दोसो ति वा, द्वे पि एते कोधो एव, नामेन नानत्तं गता ति । एवं 'नामनानत्तेन' नानत्तं वेदितव्वं । रासद्धेन च पञ्चपि खन्धा एको व खन्धो होति । एत्थ पन रूपं रूपनलक्खणं, वेदना वेदयितलक्खणा, सञ्ज्ञा संजाननलक्खणा, चेतना चेतयितलक्खणा, विज्झाणं विजाननलक्खणं ति इमिना लक्खणनानत्तेन पञ्चकखन्धा होन्ति । एवं 'लक्खणनानत्तेन' नानत्तं वेदितव्वं । चत्तारो सम्मपधाना— "इध भिक्खु उप्पन्नानं पापकानं अकुसलानं धम्मानं अनुप्पादाय ... [138] पे० ... चित्तं पग्गण्हाति पदहती" [म० २.११] ति एवं एकमेव धिरियं किञ्चनानत्तेन चतुसु टानेसु आगतं । एवं 'किञ्चनानत्तेन' नानत्तं वेदितव्वं । चत्तारो असद्वग्गा— कोधगरता न सद्वग्गरता, मक्खगरता न सद्वग्गरता, लोभगरता न सद्वग्गरता, सक्कारगरता न सद्वग्गरता, एवमादीसु पन 'पटिक्खेपनानत्तेन' नानत्तं वेदितव्वं ।

(२६९) इमानि पन चत्तारि नानत्तानि न फस्से येव लब्धन्ति, सद्येसु पि फस्सपञ्चकादीसु लब्धन्ति । फस्सस्स हि फस्सो ति नामं ... पे० ... चित्तस्स चित्तं ति । फस्सो च फुसनलक्खणो, वेदना वेदयितलक्खणा, सञ्ज्ञा संजाननलक्खणा, चेतना चेतयितलक्खणा, विज्झाणं विजाननलक्खणं । तथा फस्सो फुसनकिञ्चो, वेदना अनुभवनाकिञ्चा, सञ्ज्ञा संजाननकिञ्चा, चेतना चेतनकिञ्चा, विज्झाणं विजाननकिञ्चं । एवं किञ्चनानत्तेन नानत्तं वेदितव्वं । पटिक्खेपनानत्तं फस्सपञ्चके नत्थि । अलोमादिनिद्देशे पन अलोभो अलुब्धना अलुब्धितत्तं [१३२] ति आदिना नयेन लब्धती' ति एवं पटिक्खेपनानत्तेन नानत्तं वेदितव्वं । एवं सव्वपदनिद्देशेसु लब्धमानकवसेन चतुध्विधं पि नानत्तं वेदितव्वं ।

(२७०) अपरदीपना पन पदत्थुति वा होति दळ्ळीकम्मं वा ति एवं द्वे ङानानि गच्छति । यट्ठिकोटिया उप्पीलेन्तेन धिय हि सकिमेव फस्सो ति वुत्ते एतं पदं फुडित्तमण्डितविमूसितं नाम न होति । पुनप्पुनं व्यञ्जनवसेन उपसगवसेन अत्थवसेन 'फस्सो फुसना संफुसना संफुसितत्तं' ति वुत्ते फुडित्तमण्डितविमूसितं नाम होति । यथा हि दहरकुमारं नहापेत्वा, मनोरमं वत्थं परिदहापेत्वा पुष्फानि पिण्णपेत्वा अक्खीनि अञ्जेत्वा अथ'स्स नल्लटे एकमेव मनोसिलाय विन्दुं करेय्युं, तस्स न एत्तावता चित्तातिलको नाम होति । नानावण्णेहि पन परिवारेत्वा विन्दूसु कत्तेसु चित्तातिलको नाम होति । एवं-संपदमिदं वेदितव्वं । अयं 'पदत्थुति' नाम । व्यञ्जनवसेन अत्थवसेन उपसगवसेन च पुनप्पुनं मणनमेव दळ्ळीकम्मं नाम । यथा हि 'आवुसो' ति वा 'मत्ते' ति वा 'यक्खो' ति वा 'सप्पो' [139] ति वा

१ सि०- लुब्धता ति. २ सि०- एकं, म०- एवं. ३ सि०- फुस्सित, ०

बुत्ते दब्ढीकम्मं नाम न होति । 'आवुसो आवुसो' 'मन्ते मन्ते' 'यक्खो यक्खो' 'सण्णो सण्णो' ति बुत्ते पन दब्ढीकम्मं नाम होति । एवमेव सकिंदेव यट्ठिकोटिया उप्पीळेन्तेन विय 'फस्सो' ति बुत्तपदेन दब्ढीकम्मं नाम न होति । पुनस्पुनं न्यञ्जनवसेन उपसग्गवसेन अरथवसेन 'फस्सो फुसना सम्फुसना संकुसितत्त' ति बुत्ते येव 'दब्ढीकम्मं' नाम होति । एवं अपरदीपना च द्वे ढानानि गच्छति ।

(२७१) एतस्सा पि वसेन लब्धमानकपदनिद्देसेसु सव्वत्थ अरथो वेदितव्वो । अयं तस्मिं समये फस्सो होती [§२] ति यस्मिं समये पदमं कामानचरं महाकुसलं चित्तं उप्पज्जति, तस्मिं समये अयं फस्सो नाम होती ति अरथो । अयं ताव फस्सपदनिद्देसस्स वर्णनो ।

(२७२) इतोपरेसु पन वेदनादिपदानं निद्देसेसु विसेसमत्तमेव वर्णयिस्साम । सेसं इध बुत्तनयेनेव वेदितव्वं । यं तस्मिं समये [§३] ति एत्थ किञ्चापि कतमा तस्मिं समये वेदना [§३] ति आदि आरब्धं, 'सात'-पदवसेन पन 'यं'ति बुत्तं । तज्जामनोविञ्जाणधातुसम्फस्सजं [§३] ति एत्थ 'तज्जा'बुद्धिं तरस्सातस्स सुखस्स अनुच्छविका सारुप्पा । अनुच्छविकारथो पि हि अयं 'तज्जा'-सदो इति । यथाह — "तज्जं तस्सारुप्पं कथं मन्तेती" [म० ३.१६३] ति ? तेहि वा रूपादीहि आरम्भणेहि इमस्स च सुखस्स पच्चयेहि जाता ति पि तज्जा । मनो-विञ्जाणमेव निस्सत्तट्ठेन धातु ति मनोविञ्जाणधातु । सम्फस्सतो जातं, सम्फस्से वा जातं सम्फस्सजं । चित्तनिरिसत्ता चेतसिकं । मधुरट्ठेन सातं । इदं बुत्तं होति — यं तस्मिं समये यथावुत्तेन अरथेन तज्जाय मनोविञ्जाणधातुया सम्फस्सजं चेतसिकं सातं, अयं तस्मिं समये वेदना होती ति । एवं सव्वपदेहि सद्धिं योजना वेदितव्व्वा । इदामि चेतसिकं सुखं ति आदीसु चेतसिकपदेन कायिकसुखं पटिक्खिपति, सुखपदेन चेतसिकं दुक्खं । चेतोसम्फस्सजं ति चित्तसम्फस्से जातं । सातं सुखं [140] वेदयितं ति सातं वेदयितं, न असातं वेदयितं; सुखं वेदयितं, न दुक्खं वेदयितं । परतो तीणि पदानि इत्थिलिगवसेन बुत्तानि । साता वेदना, न असाता; सुखा वेदना, न दुक्खा ति । अयमेव पनेत्थ अरथो ।

(२७३) सज्जानिद्देसे [§४] तज्जामनोविञ्जाणधातुसम्फस्सजा ति तस्सा कुसलसज्जाय अनुच्छविकाय मनोविञ्जाणधातुया सम्फस्सहि जाता । सज्जा ति समावनामं । संजानना ति संजाननाकारो । संजानितत्तं ति संजानितभावो । चेतनानिद्देसे [§५] पि इमिमा नयेन वेदितव्वो ।

(२७४) चित्तनिद्देसे [§६] चित्तविचित्ताय चित्तं । आरम्भणं भिनमानं जानाती ति मनो । मानसं ति मनो एव ।

१ सो०, म०— बुत्त पदं, PTS, M. बुत्तपदे. २ This commenced with ३.२६५. ३ § ३. ४ M. तस्सा सारुप्पं, सि०— सारुप्पं.

“अन्तर्लिखचरो पासो व्यायं चरति मानसो” [सं० १.१११] ति ।
एत्थ पन मनसा संपयुत्तकधम्मो ‘मानसो’ ति वुत्तो ।

कथं हि भगवा तुम्हं सावको सासने रतो ।

अपत्तमानसो सेखो कालं कथिरा जने सुतो^१ [सं० १.१२] ति ॥

एत्थ अरहत्तं ‘मानसं’ ति वुत्तं । इध पन ‘मनो’व मानसं । व्यञ्जनवसेन हंतं पदं चट्ठितं । हृदयं ति चित्तं । “चित्तं वा ते खिप्पिस्सामि, हृदयं वा ते फालेस्सामी” [सं० १.२०७] ति एत्थ उरो हृदयं ति वुत्तं । “हृदया हृदयं मञ्जे अञ्जाय तच्छती” [मं० १.३२] ति एत्थ चित्तं । “वक्कं हृदयं [मं० १.५७]” ति एत्थ हृदय-
वत्थु । इध पन चित्तमेव अचमन्तरट्ठेन ‘हृदयं’ ति वुत्तं । तमेव परिसुद्धट्ठेन पण्डरं^२ । भवङ्गं सन्धायेतं वुत्तं । यथाह— “पमस्सरमिदं भिक्खवे चित्तं, तं च खो आगन्तुकेहि उपक्खिलेसेहि उपक्खिलिट्ठं” [अं. १.१०] ति । ततो निक्खन्तत्ता पन अकुसले पि, गंगाय निक्खन्ता नदी गंगा विथ, गोधावरितो निक्खन्ता गोधावरी^३ विथ च, पण्डरं त्वेव वुत्तं ।

(२७५) मनो मनायतनं ति इध पन मनोगहणं मनस्सेव आयतन-
भावदीपनस्थं । तेनेतं दीपेति— “न यिदं देवायतनं विथ मनस्सायतनत्ता मनायतनं,
अथ खो मनो एव आयतनं मनायतनं” ति । तत्थ निवासनट्ठेन आकरट्ठेन समो-
सरणट्ठे- [141]-न सञ्जातिदेसट्ठेन कारणट्ठेन च आयतनं वेदितव्वं । तर्था हि
लोके ‘इस्सरायतनं चासुदेवायतनं’ ति आदीसु निवासनट्ठानं आयतनं ति वुत्तचित्ति ।
“सुवण्णायतनं रतनायतनं” ति आदीसु आकरो । सासने पन “मनोरमे आयतने
सेवन्ति नं पिहंगमा” [अं० ३.४३] ति आदीसु समोसरणट्ठानं । “दक्खिणापथो
गुत्तं आयतनं” [] ति आदीसु सञ्जातिदेसो । “तत्र तत्रैव सक्खिमन्धत्तं
पापुणाति सति सति आयतने” [अं० १.२५८] ति आदीसु कारणं । इध पन
सञ्जातिदेसट्ठेन समोसरणट्ठानट्ठेन कारणट्ठेना ति तिविधौ पि वट्ठति । फस्सादयो हि
धम्मो एत्थ सञ्जायन्तीति सञ्जातिदेसट्ठेना पि एतं आयतनं । ब्रह्मिद्धा रूपसहगन्ध-
रसफोद्वन्नारम्भणभावेनेत्थ ओसरन्ती ति समोसरणट्ठानट्ठेना पि आयतनं । फस्सादीनं
पन सहजातादिपक्कयट्ठेन कारणत्ता कारणट्ठेना पि आयतनं ति वेदितव्वं । मनि-
न्द्रियं वुत्तत्यमेव [३.२२९] ।

(२७६) विजानाती ति विज्जाणं [१६] । विज्जाणमेव खन्धो विज्जाण-
कखन्धो । तस्स रासिआदिवसेन अत्यो वेदितव्वो । महाउदकखन्धो त्वेव संख^४ ।

१ मं०— स्वायं. २ सि०— सुताति. ३ Cf. पाण्डर of वृ०. उ० II. 1. 15.
४ Sn. 977. ५ See विमु० १५. ५. ६ M.— यथा. ७ Cf. Ja. IV. 82.
८ सि० रजतायतनं. ९ सि०— त्रिधा; सी०, M.— तिविधो. १० सि०, मं०— संख्यं.

गच्छतीति । एत्थ हि रासट्ठेन खन्धो वुत्तो । “सीलक्खन्धो समाधिकक्खन्धो” ति आदीसु गुणट्ठेन । “अहसा खो भगवा महन्तं दास्वक्खन्धं” [सं० ४.१७९] ति एत्थ पण्णात्तिमत्तट्ठेन । इध पन रुद्धितो खन्धो वुत्तो । रासट्ठेन हि विज्जाण-क्खन्धस्स एकदेसो एकं विज्जाणं । तस्मा यथा स्खस्स एकदेसं छिन्दतो स्खं छिन्दतीति युच्चति, एवमेव विज्जाणक्खन्धस्स एकदेसभूतं एकं पि विज्जाणं रुद्धितो विज्जाणक्खन्धो ति वुत्तं । तज्जा मनोविज्जाणधातू ति तेसं फस्सादीनं धम्मानं अनुच्छविको मनोविज्जाणधातु । इमस्मिं हि पदे एकमेव चित्तं मिननट्ठेन मनो, विजाननट्ठेन विज्जाणं, सभावट्ठेन निस्सत्तट्ठेन वा धातू ति तीहि नामेहि वुत्त ।

(२७७) इति इमस्मिं फस्सपञ्चकं फस्सो ताव यस्मा फस्सो एव, न तज्जा-मनोविज्जाणधातुसंफस्सजो, चित्तं च यस्मा तज्जा मनोविज्जाणधातु एव, तस्मा इमस्मिं [१४२] पदद्वये ‘तज्जामनोविज्जाणधातुसंफस्सज’ ति पञ्चत्ति न आरोपिता । वितक्कपदादीसु [१५७] पन लब्धमाना पि इध परिच्छिन्नत्ता न उद्धटा । इमेसं च पन फस्सपञ्चकानं धम्मानं पाटियेकं पाटियेकं विनिब्भोगं कत्वा पञ्चत्ति उद्धरमानेन भगवता दुक्कं कतं । नाना उदकानं हि नानातिलानं वा एकमाजने पक्खित्वा दिवसं निम्मथितानं वण्णगन्धरसानं नानताय दिस्वा वा घायित्वा वा सायित्वा वा नानाकरणं सक्का भवेय्य आतुं । एवं सन्ते पि तं दुक्कं ति वुत्तं । सम्भासंयुद्धेन पन इमेसं अरूपीनं चित्तचेतसिकानं धम्मानं एकारम्मणे पवत्तमानानं पाटियेकं पाटियेकं विनिब्भोगं कत्वा पञ्चत्ति उद्धरमानेन अतिदुक्कं कतं । तेनाह आयस्मा नाग-सेनधेरो—“दुक्कं महाराज भगवता कतं ति । ‘किं मन्ते नागसेन भगवता दुक्कं कतं’ ति । ‘दुक्कं महाराज भगवता कतं, यं इमेसं अरूपीनं चित्तचेत-सिकानं धम्मानं एकारम्मणे वत्तमानानं ववत्थानं अक्खातं—अयं फस्सो, अयं वेदत्ता, अयं सज्जा, अयं चेतना, इदं चित्तं’ ति । ‘ओपम्मं मन्ते करोही’ति । ‘यथा महाराज कोविदेव पुरिस्सो नावाय समुदं अज्जोगाहेत्वा हत्थपुट्ठेन उदकं गहेत्वा जिह्वाय सायित्वा जानेय्य नु खो महाराज सो पुरिस्सो—इदं गंगाय उदकं, इदं यमुनाय उदकं, इदं अचिरवतिया उदकं, इदं सरमुया उदकं, इदं महिया उदकं’ ति ? ‘दुक्कं मन्ते नागसेन जानितुं’ ति । ‘ततो दुक्कतरं खो महाराज भगवता कतं यं इमेसं अरूपीनं चित्तचेतसिकानं धम्मानं ... पे०... इदं चित्तं’ [मि० ८७] ति ।

(२७८) वितक्कनिद्देसे [१५७] तक्कनवसेन तक्को । तस्स कित्तकं तक्केसि कुम्भं तक्केसि सकटं तक्केसि योजनं तक्केसि अड्डयोजनं तक्केसि ति एवं तक्कनवसेन पवत्ति वेदितव्वा । इदं तक्कस्स सभायपदं । वितक्कनवसेन वितक्को । बलवतरतक्कसेतं नामं । सुट्ठकप्पनवसेन संकप्पो । एकगं चित्तं आरम्मणे अप्पेतीति अप्पणा ।

दुतियपदं उपसग्गवसेन [143] वड्डितं । बलवतरा वा अप्पना व्यप्पना । आरम्भणे चित्तं अभिनिरोपेति पटिट्ठपेतीति चेतसो अभिनिरोपना । याथावताय निव्या-
निकताय च कुसलभावप्पत्तो पसट्ठो संकप्पोति सम्भासङ्कप्पो ।

(२७९) विचारनिद्देसे [१८] आरम्भणे चरणवसेन चारो । इदमस्स सभावपदं । विचरणकवसेन विचारो । अनुगन्त्वा विचरणवसेन अनुविचारो । उप-
गन्त्वा विचरणवसेन उपविचारो । उपसग्गवसेन पदानि वड्डितानि । आरम्भणे चित्तं, सरं विय जियाय, अनुसन्दहित्वा ठपनतो चित्तस्स अनुसन्धनता । आर-
म्भणं अनुपेक्खमानो विय तिट्ठतीति अनुपेक्खनता । विचरणवसेन वा उपेक्ख-
नताति अनुपेक्खनता ।

(२८०) पीतिनिद्देसे [१९] पीतीति सभावपदं । पमुदितभावो पामोज्जं ।
आमोदनाकारो आमोदना । पमोदनाकारो पमोदना । यथा भेसज्ज्ञानं वा तेलानं
उण्होदकसीतोदकानं वा एकतो करणं मोदनाति बुचति, एवमयं पि धम्मानं
एकतो करणेन मोदना । उपसग्गवसेन पन वड्डित्वा आमोदना पमोदनाति बुत्ता ।
हासेतीति हासो । पहासेतीति पहासो । हट्ठपट्ठाकारानं एतं अधिवचनं ।
चित्तीति चित्तं; धनस्सेतं नाम । अयं पन सोमनस्सपचयत्ता चित्ति-सत्किस्सताय
चित्ति । यथा हि धनिनो धनं पटिच्च सोमनस्सं उपपज्जति, एवं पीतिमतो पि पीतिं
पटिच्च सोमनस्सं उपपज्जति, तस्मा चित्तीति बुत्ता । तुट्ठिसभावसण्ठिताय पीतिया
एतं नाम । पीतिमा पन पुग्गलो कायचित्तानं उग्गतत्ता अब्भुग्गतत्ता उदग्गोति
बुचति । उदग्गस्स भावो ओदग्गं । अत्तनो मनता अत्तमनता । अनभिरद्धस्स
हि मनो दुक्खपदट्ठानत्ता अत्तनो मनो नाम न होति, अभिरद्धस्स पन सुखपदट्ठानत्ता
अत्तनो मनो नाम होति । इति अत्तनो मनता अत्तमनता, सकमनता । सकमनस्स
भावोति अत्थो । सा पन यस्मा न अज्जस्स कस्सचि अत्तनो मनता, चित्तस्सेव
पनेसो भावो, चेतसिको धम्मो, तस्मा अत्तमनता चित्तस्साति बुत्ता ।

(२८१) चित्तस्सेकमगतानिद्देसे [१११] अचलभावेन आरम्भणे तिट्ठतीति
ठिति । परतो पदद्वयं उपसग्गवसेन वड्डितं । अपि च सम्पयुत्तधम्मे आरम्भणहि
सम्पिण्डेत्वा [144] तिट्ठतीति सण्ठिति । आरम्भणं ओगाहेत्वा अनुपविसित्वा
तिट्ठतीति अवट्ठिति । कुसलपक्खस्मिं हि चत्तारो धम्मा आरम्भणं ओगाहन्ति—
सद्धा सति समाधि पज्जाति । तेनेय सद्धा ओक्कप्पनाति बुत्ता, सति अपिलापना
ति, समाधि अवट्ठितीति, पज्जा परियोगाहनाति । अकुसलपक्खे पन तयो धम्मा
आरम्भणं ओगाहन्ति—तण्हा दिट्ठि अविज्जाति । तेनेय ते ओघाति बुत्ता । चित्ते-
क्कगता पनेत्थ न बलवती होति । यथा हि रज्जुट्ठानट्ठाने उदकेन सिद्धित्वा सम्मट्ठे

१ सि० inserts चित्तस्स before this. २ सि० inserts न before this.
३ सि०, म० मण्डेत्वा. ४ सी०, म०, M. read only एकगता.

थोकमेव कालं रजो सन्निसीदति, सुखन्ते सुखन्ते पुन पकतिमावेनेव बुद्धाति, एवमेव अकुसलपक्खे चित्तेकगता न ब्रलवती होति । यथा पन तस्मिं ठाने घटेहि उदकं आसिञ्चिवा कुदालेन खनित्वा आकोट्टनमदनघट्टनानि कत्वा उपलित्ते आदासे विय छाया पञ्जायति, वस्ससत्तातिक्रमे पि तं मुहुत्तकतं विय होति, एवमेव कुसलपक्खे चित्तेकगता ब्रलवती होति ।

(२८२) उदच्चविचिकिच्छावसेन पवत्तस्स विसाहारस्स पटिपक्खतो अविसा-
हारो । उदच्चविचिकिच्छावसेनेव गच्छन्ते चित्तं विविखपति नाम । अयं पन तथाविधो विक्खेपो न होती ति अविक्खेपो । उदच्चविचिकिच्छावसेनेव चित्तं विसाहटं नाम होति, इतो चितो च हरीयति^१ । अयं पन एवं अविसाहटस्स मानसस्स भावो ति अविसाहटमानसत्ता । समथो ति तिविधो समथो— चित्तसमथो, अधिकरणसमथो, सब्बसंस्कारसमथो ति । तथ अट्ठसु समापत्तीसु चित्तेकगता चित्तसमथो नाम । तं हि आगम्म चित्तचलनं चित्तविप्फन्दितं सम्मति वूपसम्मति, तस्मा सो चित्तसमथो ति वुच्चति । संमुखाविनयादि-सत्तविधो^२ अधिकरणसमथो नाम । तं हि आगम्म तानि अधिकरणानि सम्मन्ति वूपसम्मन्ति, तस्मा सो अधि-
करणसमथो ति वुच्चति । यस्मा पन सब्बे संस्कारा निब्बानं आगम्म सम्मन्ति वूपसम्मन्ति, तस्मा तं सब्बसंस्कारसमथो ति वुच्चति । इमस्मिं अत्थे चित्तसमथो अधिप्येतो । समाधिक्खणे इन्दट्ठं कारेती ति समाधिन्द्रियं । उदच्चे न कम्पती ति समाधिवलं । सम्मासमाधी ति याथावसमाधि निय्यानिकसमाधि कुसलसमाधि^३ ।

(२८३) [145] सद्धिन्द्रियनिहेसे [§ १२] बुद्धादिगुणानं सहहनवसेन सद्धा । बुद्धादीनि वा रतनानि सहहति पत्तियायती^४ ति सद्धा । सद्धहना ति सद्धहनाकारो । बुद्धादिगुणे ओगाहति, मिन्दित्वा विय अनुपविसती ति ओकप्पना । बुद्धादिगुणेषु एताय सत्ता अतिविय पसीदन्ति, सयं वा अभिप्पसीदती ति अभि-
प्पसादो । इदानीं यस्मा सद्धिन्द्रियानं समासपदानं वसेन अञ्जस्मिं परियाये आरद्धे आदिपैदं गहेत्वा व पदमाजनं करीयति—अयं अभिधम्मे धम्मता—तस्मा पुन सद्धा ति वुत्तं । यथा वा इत्थिया इन्द्रियं इत्थिन्द्रियं, न तथा इदं । इदं पन सद्धो व इन्द्रियं सद्धिन्द्रियं ति । एवं समानाधिकरणमायं आपनत्थं पुन सद्धा ति वुत्तं । एवं सव्वपदनिहेसेसु आदिपदस्स पुन वचनयोजनं वेदितव्वं । अधि-
मोक्खलक्खणे इन्दट्ठं कारेती ति सद्धिन्द्रियं । अस्सद्धिये न कम्पती ति सद्धावलं ।

(२८४) विरिथिन्द्रियनिहेसे [§ १३] चेतसिक्को ति इदं विरियस्स निय-
मतो चेतसिकभावदीपनत्थं वुत्तं । इदं हि विरियं “यदपि भिक्खवे कायिकं विरियं

१ सो०, म०-पसारीयति. २ विन० २. १३. ३ सि० adds इति. ४ सि०-पत्तियायति ।

५ See मनो मनायतनं in § 6 and ३. २७५. ६ See मनो व मनायतनं in ३. २७५.

तदपि विरियसम्बोज्जंगो, यदपि चेतसिकं विरियं तदपि विरियसम्बोज्जंगो ति । इति हि 'दं उद्देशं आगच्छती' [सं० ५.१११] ति एवमादीसु सुत्तेसु चक्रमादीनि करो-
न्तस्स उपपन्नता 'कायिकं' ति बुच्चमानं पि कायविज्जाणमिबै कायिकं नाम नत्थि,
चेतासिकमेव पनेतं ति दीपेतुं 'चेतसिको' ति वुत्तं । विरियारंभो ति विरियसंखातो
आरंभो । इमिना सेसारंभे पटिविखपति । अयं हि 'आरंभ'-सदो कम्मे आपत्तिर्यं
किरियायं विरिये हिंसाय विकोपने ति अनेकेसु अत्थेसु आगतो ।

“यं किञ्चि दुक्खं संभोति सञ्चं आरंभपच्चया ।

आरंभानं निरोधेन नत्थि दुक्खस्स संभवो [सु० ७४४] ति ॥

एत्थ हि कम्मं 'आरंभो' ति आगतं । “आरंभति च विष्पटिसारी च होती” []
ति एत्थ आगति । “महायज्झा महारंभा न ते होन्ति महप्फला”
[] ति एत्थ यूपुस्सापनादिकिरिया । [146] “आरंभयं निक्खमथ युज्जथ
बुद्धसारणे [मं० १.१५७] ति एत्थ विरियं । “समणं गोतमं उद्दिस्स पाणं
आरमन्ती” [मं० १.३६८] ति एत्थ हिंसा । “व्रीजगाममूतगामसमारंभा पटि-
विरतो होती” [दीघ० १.५ मं० १.१८०] ति एत्थ छेदनभञ्जनादि-विकोपनं ।
इध पन विरियमेव अधिष्येतं । तेनाह— ‘विरियारंभो ति विरियसंखातो आरंभो’
ति । विरियं हि आरंभनकवसेन आरंभो ति बुच्चति । इदमस्स समावपदं ।

(२८५) कोसज्जतो निक्खमनवसेन निक्कमो । परम्परं ठानं अकमन-
वसेन परकमो । उपगन्त्वा यामनवसेन उय्यामो । वायामनवसेन वायामो ।
उस्साह्नवसेन उस्साहो । अधिमनुस्साह्नवसेन उस्सोळ्हि । धिरमावट्ठेन धामो ।
चित्तवेगमिहानं धारणवसेन अविच्छेदतो वा पक्कनवसेन कुसलसंतानं धारेती ति
धिति । आरो नयो— निक्कमो चेतो कामानं पनुदनाय, परकमो चेतो बन्धन-
च्छेदाय, उय्यामो चेतो ओघस्स निरधरणाय, वायामो चेतो पारंगमनट्ठेन, उस्साहो-
चेतो पुब्बंगमट्ठेन, उस्सोळ्हि चेतो अधिमत्तेट्ठेन, धामो चेतो पलिशुष्पाटनताय,
धिति चेतो अचट्ठितिकारिताया ति । “कामं तच्चो च नहाव च अट्ठि. च अवसि-
स्सतु” [सं० २.२८] ति एवं-पवत्तिकाले असिधिलपरकमवसेन असिधिलपरक-
मता; धिरपरकमो, दळ्हपरकमो ति अत्थो । यस्मा पनेतं विरियं कुसलकम्मकरण-
ट्ठाने छन्दं न निक्खिपति, धुरं न निक्खिपति, न ओतारेति, न विस्सज्जेति, अनो-
सकितमानसतं आवहति, तस्मा अनिक्खित्तलुन्दता अनिक्खित्तधुरता ति
वुत्तं । यथा पन नज्जादिके उदकसंभिन्नट्ठाने धुरवाहगोणं गण्हाति ति वदन्ति, सो
जण्णुना भूमियं उप्पीळेत्वा पि धुरं वहति, भूमियं पतितुं न देति, एवमेव विरियं
कुसलकम्मकरणट्ठाने धुरं उक्खिपति पगण्हाति, तस्मा धुरसम्पग्गाहो ति वुत्तं ।

१ १५५३ २. २ सी०, M-आरमथ. ३ M-वन्धनादिकं. ४ सि०, मं०-
निक्कमो. ५ सि०, M. PTS- अवसुत्तवु. ६ सि०, मं०- तज्जासिके.

पद्महलक्खणे इन्दट्ठं करेती ति विरियिन्द्रियं । [147] कोसज्जे न कम्पती ति विरियबलं । याथावनिव्यानिककुसलवायामताय सम्मावायामो ।

(२८६) सतिन्द्रियनिर्देसे [§ १४] सरणवसेन सति । इदं सतिया समाव-
पदं । पुनपुनं सरणतो अनुस्सरणवसेन अनुस्सति । अभिमुखं गन्त्वा विय सरणतो
पटिसरणवसेन पटिस्सति । उपसग्गवसेन वा बहुितमत्तमेतं । सरणाकारो सरणता ।
यस्मा पन सरणता ति तिण्णं सरणानं पि नामं, तस्मा तं पटिसेधेतुं पुन सतिग्गहणं
कतं । सतिसंखाता सरणता ति अयं हेत्थ अत्थो । सुतपरियत्तिग्गहणधारणभावतो
धारणता । अनुपविसनसंखतेन ओगाहनट्ठेन अपिलापनभावो अपिलापनता ।
यथा हि लावुकटाहादीनि उदके प्लवन्ति, न अनुपविसन्ति, न तथा आरम्भणे
सति । आरम्भणं हि एसा अनुपविसति, तस्मा अपिलापनता ति वुत्ता । चिरकत-
चिरमाप्तितानं न सम्मुस्सनभावतो असम्मुस्सनता । उपट्टानलक्खणे जोतन-
लक्खणे चं इन्दट्ठं करेती ति इन्द्रियं । सतिसंखातं इन्द्रियं सतिन्द्रियं । पमादे न
कम्पती ति सतियलं । याथावसति निव्यानिकसति कुसलसती ति सम्मासति ।

(२८७) पञ्चिन्द्रियनिर्देसे [§ १६] तस्स तस्स अत्थस्स पाकटकरणसंखा-
तेन पञ्चापनट्ठेन पञ्जा । तेन तेन वा अनिच्चादीना पकारेन धम्मे जानाती ति
पञ्जा । इदमस्सा समावपदं । पजाननाकारो पजानता । अनिच्चादीनि विचिनाती
ति विचयो । पविचयो ति उपसग्गेन पदं बहुितं । चतुसच्चधम्मे विचिनाती
ति धम्मविचयो । अनिच्चादीनं सल्लक्खणवसेन सल्लक्खणा । सा एव उप-
सग्नानत्तेन उपलक्खणा पञ्चुपलक्खणा ति वुत्ता । पण्डितस्स भावो
पण्डित्त्वं । कुसलस्सभावो कोसल्लं । निपुणस्स भावो नेपुञ्जं । अनिच्चादीनं
विभायनवसेनं वैमज्झा । अनिच्चादीनं चिन्तनकथसेन चिन्ता । यस्स वा उप-
ज्जति तं अनिच्चादीनि चिन्तापेती ति चिन्ता । अनिच्चादीनि उपपरिक्खती ति
उपपरिक्खा ।

(२८८) भूरी ति पठयिया नामं । अयं हि सण्हट्ठेनं कित्थट्ठेन च भूरी विया
तिभूरी । तेन वुत्तं— “भूरी वुच्चति, [148] पठवी । ताव पठवीतमाव कित्थट्ठाय
विपुलाय पञ्जाय समन्नागतो ति मुरिपञ्जो ति । अपि च पञ्जायेतं अधिवचनं भूरी”
[पटि० २.१९७] ति । भूते अत्थे रमती ति भूरी । असनि विय सिलुच्चये
किलेसे मेधति हिंसती ति मेधा । खिप्पं गहणधारणट्ठेन वा मेधा । यस्स

१ म०— सुतपरियत्तस्स; सि०— सुत्तरपरियत्तस्स. २ M.— पिलवन्ति. ३ सं०, म०—
असम्मुस्सनभावतो M.— न पम्मुस्सनभावतो. ४ M.— अपम्मुस्सनता. ५ सी०— जोतन-
लक्खणे पि, M, सि०—omit. ६ सि०—inserts hereafter सति एव इन्द्रियं सतिन्द्रियं ।
७ सि०— विभावतभावो, M.— विभावतभाववसेन. ८ M.— अनिच्चादिलक्खणं.
९ सि०— सण्हत्थेन.

उपपज्जति तं सत्तं^१ हितपटिपत्तियं^२ संपयुत्तधम्मं च याथावलक्खणपटिवेधे परिणेतो^३ ति^४ परिणायिका । अनिच्चादिवसेन धम्मो विपस्सती ति विपस्सना । सम्मा पकरेहि अनिच्चादीनि जानाती ति सम्पज्जञ्जं । उपपथं पटिपन्ने सिन्धवे वीथि-
आरोपणत्थं विज्झनं पतोदो विय उपपथे धावनककूटचित्तं वीथिआरोपणत्थं विज्झती ति^५ पतोदो ।

(२८९) दस्सनलक्खणे इन्द्रं करेती ति इन्द्रियं । पञ्चासंखातं इन्द्रियं पञ्चिन्द्रियं^६ । अविज्जाय न कम्पती ति पञ्चाबलं । किलेसच्छेदनद्वेन पञ्चा व सत्थं पञ्चासत्थं । अचुग्गतद्वेन पञ्चा व पासादो पञ्चापासादो । आलोकन-
द्वेन पञ्चा व आलोको पञ्चा-आलोको । ओमासन्द्वेन पञ्चा व ओमासो पञ्चा-ओमासो । पज्जोतन्द्वेन पञ्चा व पज्जोतो पञ्चापज्जोतो । पञ्चवतो हि एकपल्लंकेन निसिन्नस्स दससहस्सिलोकधातु एकालोका एकोमासा एकपज्जोता
होति, तेनेतं वुत्तं । इमेसु पन तीसु पदेसु एकपदेन पि एकरिं अत्थे सिद्धे,
यानेतानि “चत्तारो”मे भिक्खवे आलोका । कतमे चत्तारो ? चन्दालोको सुरिया-
लोको अग्न्यालोको पञ्चालोको । इमे खो भिक्खवे चत्तारो आलोका । एतदगं
भिक्खवे इमेसं चतुत्रं आलोकानं यदिदं पञ्चालोको” ति । तथा “चत्तारो”मे
भिक्खवे ओमासा... पे०... चत्तारो”मे भिक्खवे पज्जोता” [अं० २.१३९-१४०]
ति सत्तानं अज्झासययसेन सुत्तानि देसितानि, तद्वरुपेनेव इदानीं देसना कता ।
अत्थो हि अनेकेहि आकरेहि विमज्जमानो सुविमत्तो होति । अज्जथा व अज्जो
वुज्जति, अज्जथा व अज्जो ति ।

(२९०) रतिकारणद्वेन रतिदायकद्वेन रतिजनकद्वेन चित्तिकतद्वेन दुल्लभ-
पातुभावद्वेन अतुल्लभेन अनोमसत्तपरिमोगद्वेन च पञ्चा व रतनं पञ्चारतनं । न
तेन सत्ता मुहन्ति, सयं वा आरम्भणे न मुहन्ती ति अमोहो । धम्मविचयपदं
वुत्तत्थमेव । कस्मा पनेतं पुनं वुत्तं ति ? अमोहस्स मोहपटि-[149]- पक्खमाव-
दीपनत्थं । तेनेतं दीपेति— खावं अमोहो सो न केवलं मोहतो अज्जो धम्मो,
मोहस्स पन पटिपक्खो, धम्मविचयसंखातो अमोहो नाम इध अधिप्पेती ति ।
सम्मादिट्ठी ति याथावनिश्चयानिककुसलदिट्ठी ।

(२९१) जीवितिन्द्रियनिर्देशे [§ १९] यो तेसं अरूपीनं धम्मानं आयू
ति तेसं सम्पयुत्तकानं अरूपधम्मानं यो आयापनद्वेन आयु, तस्मिं हि सति अरूप-
धम्मा अयन्ति गच्छन्ति पवत्तन्ति, तस्मा आयू ति वुच्चति । इदमस्स

१ सी०, म०—अतहितपटिपत्तियं, २ सी०, म०—परिणामेतो ति, ३ सी०, म०—
omit, ४ सी०, म० inserts hereafter पतोदो विध, ५ सी० inserts
hereafter पञ्चा एव इन्द्रियं पञ्चिन्द्रियं, ६ सी०—वित्तिकत्थेन, ७ सी० inserts
hereafter अमुहानमत्तमेव वा तं, ८ See ३.२८७, ९ See ३.२८३.

समावपदं । यस्मा पनेते धम्मा आयुस्मिं येव सति तिष्ठन्ति यपेन्ति यापेन्ति इरियन्ति वचन्ति पालयन्ति, तस्मा ठिती ति आदीनि वुत्तानि । वचनत्थो पनेत्थ — एताय तिष्ठन्ती ति ठिति । यपेन्ती ति यपना । तथा यापना । एवं बुद्धानक-सत्तानं पन वसेन पुरिमपदे रस्सत्तं कत्तं । एताय इरियन्ती ति इरियना । वचन्ती ति वत्तना । पालयन्ती ति पालना । जीवन्ति एतेना ति जीवितं । अनुपालनलक्खणे इन्दुं करेती ति जीवितिन्द्रियं ।

(२९२) हिरिवलनिद्देसे [§ ३०] यं तस्मिं समये ति येन धम्मेन तस्मिं समये । लिंगविपल्लासं वा कत्वा यो धम्मो तस्मिं समये ति पि अत्थो वेदितव्वो । हिरियितव्वेना ति उपयोगत्थे करणवचनं । हिरियेतव्वयुत्तकं कायदुच्चरितादि-धम्मं हिरियति जिगुच्छती ति अत्थो । पापकानं ति लामकानं । अकुसलानं धम्मानं ति अकोसलसंभूतानं धम्मानं । समापत्तिया ति इदं पि उपयोगत्थे करणवचनं । तेसं तेसं धम्मानं समापत्तिं पटिलामं समङ्गिमावं हिरियति जिगुच्छती ति अत्थो । ओत्तप्पत्रलनिद्देसे [§ ३१] ओत्तप्पितव्वेना ति हेत्वत्थे करणवचनं । ओत्तप्पितव्वयुत्तकेन ओत्तप्पस्स हेतुभूतेन कायदुच्चरितादिना वुत्तप्पकाराय च समा-पत्तिया ओत्तप्पस्स हेतुभूताय ओत्तप्पति, मायती ति अत्थो ।

(२९३) अलोमनिद्देसे [§ ३२] अलुम्भनकवसेन अलोभो । न लुम्भती ति पि अलोभो । इदमस्स समावपदं । अलुम्भना ति अलुम्भनाकारो । लोभसमङ्गि-पुगलो लुम्भितो नाम । न-लुम्भितो अलुम्भितो । [150] अलुम्भितस्स भावो अलुम्भितत्तं । सारागपटिक्खेपतो न-सारागो ति असारागो । असारज्जना ति असारज्जनाकारो । असारज्जितस्स भावो असारज्जितत्तं । न अभिज्झायती ति अनभिज्झा । अलोभो कुसलमूलं ति अलोमसंखातं कुसलमूलं । अलोमो हि कुसलानं धम्मानं मूलं पच्चयट्ठेना ति कुसलमूलं । कुसलं च तं पच्चयट्ठेन मूलं वा ति पि कुसलमूलं ।

(२९४) अदोसनिद्देसे [§ ३३] अदुस्सनकवसेन अदोसो । न दुस्सती ति पि अदोसो । इदमस्स समावपदं । अदुस्सना ति अदुस्सनाकारो । अदुस्सितस्स भावो अदुस्सितत्तं । व्यापादपटिक्खेपतो न-व्यापादो ति अव्यापादो । कोध-दुक्खपटिक्खेपतो न-व्यापज्जो ति अव्यापज्जो । अदोससंखातं कुसलमूलं अदोसो कुसलमूलं । तं वुत्तत्थमेव ।

(२९५) कायपस्सद्धिनिद्देसादीसु [§ ४० ...] यस्मा कायो ति तथो खन्धा^१ अधिपेता, तस्मा वेदनाखन्धस्सा ति युत्तं । पस्सम्मन्ति एताय ते धम्मा, विगतदरथा भवन्ति, समस्सासप्पत्ता ति पस्सद्धि । दुतियपदं उपसग्गवसेन वड्ढितं । पस्सम्भना ति पस्सम्भनाकारो । दुतियपदं उपसग्गवसेन वड्ढितं । पस्सद्धि-

१ सी०, सि०, M-व्यापज्जो. २ ibid अव्यापज्जो. ३ ३.२९३. ४ ३.२४८.

समाङ्गिताय पटिप्पस्सम्भितस्स खन्धत्तयस्स भावो पटिप्पस्सम्भितत्तं । सम्बपदेहि पि तिण्णं खन्धानं किलेसदरथपटिप्पस्सद्धि एव कथिता । दुतियनयेन विज्झाणक्खन्धस्स दरथपटिप्पस्सद्धि एव कथिता । लहुता ति लहुताकारो । लहुपरिणामता ति लहुपरिणामो एतेसं धम्मानं ति लहुपरिणामा; तेसं भावो लहुपरिणामता; सीधं सीधं पवत्तनसमत्थता ति वुत्तं होति । अदन्धनता ति गरुभावपटिक्खेपवचनमेतं; अमारियता ति अत्थो । अवित्थनता ति यीनमानादि-किलेसमारस्स अभावेन अथद्धता^१ । एवं पटमेन तिण्णं खन्धानं लहुताकारो^२ कथितो । दुतियनयेन विज्झाण-क्खन्धस्स लहुताकारो^३ कथितो ।

(२९६) [151] मुदुता [§ ४४] ति मुदुभावो । मद्दवता ति मद्दवं वुचति सिनिद्धं, मट्ठं; मुदुनो भावो मद्दवता । अकफखल्लता अकस्खल्लभावो । अकटिनता ति अकटिनभावो । इथा पि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विज्झाणक्खन्धस्स मुदुताकारो^४ कथितो । कम्मज्झता ति कम्मनि साधुता; कुसल-किरियाय विनियोगक्खमता ति अत्थो । सेसपदद्वयं व्यञ्जनवसेन वड्ढितं । पदद्वयेना पि हि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विज्झाणक्खन्धस्स कम्मनियाकारो व कथितो । पगुणता ति पगुणभावो, अनातुरता निगिलानता ति अत्थो । सेसपदद्वयं व्यञ्जनवसेन वड्ढितं । इथा पि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विज्झाणक्खन्धस्स निगिलानाकारो व कथितो । उजुता^५ [§ ५०] ति उजुभावो, उजुकेन आकारेन पवत्तनता ति अत्थो । अकुसलस्स खन्धत्तयस्स विज्झाणस्स च भावो उजुकता । अजिम्हता ति गोमुत्तवङ्कमावपटिक्खेपो । अवङ्कता ति चन्दलेखावङ्कमावपटिक्खेपो । अकुटिलता ति नङ्गलकोटिवङ्कमावपटिक्खेपो ।

(२९७) यो हि पापं कत्वा व 'न करोमी'ति मासति, सो गत्वा पच्चो-सकनताय 'गोमुत्तवंको' नाम होति । यो पापं करोन्तो व 'मायामहं पापस्सा'ति मासति, सो येमुय्येन कुटिलताय 'चन्दलेखावंको' नाम होति । यो पापं करोन्तो व 'को पापस्स न मायेय्या' ति मासति, सो नातिकुटिलताय 'नङ्गलकोटिवंको' नाम होति । यस्स वा ताणि कम्मद्वाराणि असुदानि, सो 'गोमुत्तवङ्को' नाम होति । यस्स यानि कानि पि द्वे, सो 'चन्दलेखावंको' नाम । यस्स यं किञ्चि एकं, सो 'नङ्गल-कोटिवंको' नाम । दीघमाणका पनाहु— एकच्चो मिकखु पटमयये एकवीस-तियीं अनेसनासु, छसु च अगोचरेसु चरति, अयं 'गोमुत्तवंको' नाम । एको पटम-

१ M. यीनमिद्धादि^०. २ म०—अविद्धता; सि० inserts hereafter अथ वा यीनमिद्धादिकिलेसमारस्स अभावतो अवित्थनभावो अवित्थनता । ३ M.— लहुताकारो. ४ M.— मुदुताकारो. ५ M. alone reads so; म०, सी०— उजुकता. ६ म०, सी०. सि०— उजुकभावो. ७ See DCm. iii. 980; also see मूलटीका p.93 where the whole list is given. Cf. Vim. p.12.

वये चतुपारिसुद्धिसीलं परिपूरेति, लड्जी कुक्कुच्चको सिक्खाकामो होति, मज्झिमवय-
पच्छिमवयसु पुरिमसदिसो, [152] अयं 'चंदलेखावंको' नाम । एको पठमवये पि
मज्झिमवये पि चतुपारिसुद्धिसीलं पूरेति, लड्जी कुक्कुच्चको सिक्खाकामो होति,
पच्छिमवये पुरिमसदिसो । अयं 'नंगलकौटिवंको' नाम ।

(२९८) तस्स किलेसवसेन एवं-वंकस्स पुग्गलस्स भावो जिम्हता वंकता
कुटिलता ति वुच्चति । तासं पटिक्खेपवसेन अजिम्हतादिका वुत्ता । खन्धाधिद्वी
नाम देसनां कता । खन्धानं हि एता अजिम्हतादिका, न पुग्गलस्सा ति । एवं
सव्वेहि पि इमेहि पदेहि पुरिमनयेन तिण्णं खन्धानं, पच्छिमनयेन विज्जाणकखन्धस्सा
ति अरूपीनं धम्मानं निक्किलेसताय उजुकाकारो कथितो ति वेदितव्वो ।

(२९९) इदानीं स्वायं ये वा पना ति [§ ५७] अप्पनावारो वुत्तो, तेन
धम्मुद्देसवारे दस्सितानं 'ये-वा-पनकानं' येव संखेपतो निद्देसो कथितो होती ति ।

निद्देसवारकथौ निद्विता ।

(३००) एत्तावता पुच्छा समयनिद्देसो धम्मुद्देसो अप्पना^१ ति उद्देसवारे
चतूहि परिच्छेदेहि, पुच्छा समयनिद्देसो धम्मुद्देसो अप्पना ति निद्देसवारे चतूहि
परिच्छेदेही ति अट्ठपरिच्छेदपतिमण्डितो धम्मववत्थानवारो निद्वितो व होति ।

[(II) संगहवारो^२]

(३०१) इदानीं तस्मिं खो पन समये चत्तारो खन्धा होन्ती [§ ५८]
ति संगहवारो आरब्धो । सो उद्देस-निद्देस-पटिनिद्देसानं वसेन तिथिधो होति । तथ
'तस्मिं खो पन समये चत्तारो खन्धा'ति एवमादिको उद्देसो । 'कतमे तस्मिं
समये चत्तारो खन्धा [§ ५९] ति आदिको निद्देसो । कतमो तस्मिं समये
'वेदनाखन्धो [§ ६०] ति आदिको पटिनिद्देसो ति वेदितव्वो । तथ उद्देसवारे
चत्तारो खन्धा ति आदयो तेवीसति कोट्टासा होन्ति । तेसं एवमर्थो वेदितव्वो—

(३०२) यस्मिं समये कामावचरं पठमं महाकुसलचित्तं उपपज्जति, ये
तस्मिं समये चित्तंगवसेन उपपन्ना, ठपेत्वा ये-वा-पनके, पालिं आलुब्धा अतिरेक-
पण्णासर्धम्मा, ते सव्वे पि संगयद्माना रासट्ठेन चत्तारो व खन्धा [153] होन्ति ।

१-१ न०- खन्धाधिद्वाना व; सि०- खन्धाधिद्वानदेसना. २ See ३.२५१-
२५५. ३ This commenced with ३.२६५. ४ See ३.१. ५ Also
known as कोट्टासवार. See ३.१; ३.३०६; also §§ 58, 120. ६ See
notes on this in ३.१९७, २५१, २५२, २५६, २६५; also see ३.३०८,
३१२.

हेट्ठां वुत्तेन आयतनद्वेन द्वे व आयतनानि होन्ति । समावद्वेन सुञ्जतद्वेन निस्सत्तद्वेन द्वे व धातुयो होन्ति । पच्चयसंखातेन आहारद्वेन तयो^३ वेथ धम्मा आहारा होन्ति । अवसेसा नो-आहारा । 'किं पनेते अज्जमज्जं वा तं-समुद्धान-रूपस्स वा पच्चया न होन्ती' ति ? 'नो न होन्ति । इमे पन तथा च होन्ति, अज्जया चा ति समाने पि पच्चयस्से^३ अतिरेकपच्चया होन्ति, तस्मा आहारा ति वुत्ता । कथं ? एतेसु हि फस्साहारो, येसं धम्मानं अवसेसा चित्तचेतसिका पच्चया होन्ति, तेसं च पच्चयो होति, तिस्रो च वेदना आहरति । मनोसञ्चेतनाहारो तेसं च पच्चयो होति तयो च भवे आहरति । विज्जाणाहारो तेसं च पच्चयो होति पटिसन्धि-नामरूपं च आहरति' । 'ननु च सो विपाको व, इदं पन कुसलविज्जाणं' ति ? 'किंवा पि कुसलविज्जाणं, तं-सरिक्खताय पन विज्जाणाहारो त्वेव वुत्तं । उपत्थम्मकद्वेन वा इमे तयो आहारा ति वुत्ता । इमे हि सम्पयुत्तधम्मानं, कवल्लि-काराहारो विषय रूपकायस्स, उपत्थम्मकपच्चया होन्ति । तेनेव वुत्तं—“अरुपिणो आहारा सम्पयुत्तकानं धम्मानं तं-समुद्धानानं च रूपानं आहारपच्चयेन पच्चवो” [तिकप० १.१८] ति ।

(३०३) अपरो नयो—अज्जत्तिकसन्ततिया विसेसपच्चयत्ता कवल्लिकारा-हारो च^३ इमे च तयो धम्मा आहारा ति वुत्ता । विसेसपच्चयो हि कवल्लिकारा-हारमक्खानं सत्तानं रूपकायस्स कवल्लिकारो आहारो; नामकाये वेदनाय फस्सो, विज्जाणस्स मनोसञ्चेतना, नामरूपस्स विज्जाणं । यथाह—“सेयथा पि भिक्खवे अयं कायो आहारद्वित्तिको, आहारं पटिच्च तिट्ठति, अनाहारो नो तिट्ठती” [सं० ५.६४] ति । तथा फस्सपच्चया वेदना, संखारपच्चया विज्जाणं, विज्जाण-पच्चया नामरूपं ति । अधिपतियद्वेन पन अद्वेव धम्मा इन्द्रियानि होन्ति, न अव-सेसा । तेन वुत्तं—“अट्ठिन्द्रियानि होन्ती ति । उपनिज्झायनद्वेन पञ्चे व धम्मा ज्ञानंगानि होन्ति । तेन वुत्तं—पञ्चङ्गिकं ज्ञानं होती ति । [154] निय्यानद्वेन च हेत्वद्वेन च पञ्चेव धम्मा मग्गंगानि होन्ति । तेन वुत्तं—पञ्चङ्गिको मग्गो होती ति । किञ्चा पि हि अट्ठंगिको अरियमग्गो, लोकिवचित्ते पन एकक्खणे तिस्रो विरतियो च लब्धमन्ति, तस्मा पञ्चङ्गिको वुत्तो ।

(३०४) 'ननु च “यथागतमग्गो ति भिक्खु अरियस्सेतं अट्ठंगिकस्स मग्गस्स अधिवचनं” [सं० ४.१९५] ति इमहिं सुत्ते “वेथेव लोकुत्तरमग्गो अट्ठ-गिको, पुब्बमागविपरसनामग्गो पि तथेव अट्ठंगिको” ति “यथागत-वचनेन इमस्स-त्थस्स दीपितत्ता, लोकियमग्गेना पि अट्ठंगिकेन भवितव्वं” ति ? 'न भवितव्वं । अयं हि सुत्तन्तिकदेसना नाम परियायदेसना । तेनेवाह—“पुञ्चे व खो पन'स्स काय-

१ ३.२७५. २ सि०, M.-आहरणद्वेन. ३ सि०, सी०-पच्चयत्थे. ४ सि०-विय; M.-व. ५ ५५८.

कम्मं वचीकम्मं आजीवो सुपरिसुद्धो होती” [म० ३.२८९] ति । अयं पन निष्प-
रियायदेसना । लोकियचित्तरिं हि तिरसो विरतियो एकवखणे न लम्भन्ति, तस्मा
‘पञ्चंगिको’ व बुत्तो ति ।

(३०५) अकम्पियद्वेन पन सत्तेव धम्मा बलानि होन्ति । मूलद्वेन तथो
व धम्मा हेतू । फुसन्द्वेन एको व धम्मो फस्सो । वेदयितद्वेन एको व धम्मो
वेदना । संजानन्द्वेन एको व धम्मो सज्जा । सज्जेतन्द्वेन एको व धम्मो चेतना ।
चित्तविचित्तद्वेन एको व धम्मो चित्तं । रासद्वेन चैव वेदयितद्वेन च एको व धम्मो
वेदनाखन्धो । रासद्वेन च संजानन्द्वेन च एको व धम्मो सज्जाखन्धो । रास-
द्वेन च अभिसंखरणद्वेन च एको व धम्मो संस्कारखन्धो । रासद्वेन च चित्त-
विचित्तद्वेन च एको व धम्मो विज्जाणखन्धो । विजानन्द्वेन चैव हेतुं वुत्त-
आयतन्द्वेन च एकमेव मनायतनं । विजानन्द्वेन अधिपतियद्वेन च एकमेव मनि-
न्द्रियं । विजानन्द्वेन समावसुञ्जतनिस्सत्तद्वेन च एको व धम्मो मनोविज्जाण-
धातु नाम होति, न अवसेसा । ठपेत्वा पन चित्तं, यथावुत्तेन अत्थेन अवसेसा सज्जे
पि धम्मा एकं धम्मायतनमेव, एका च धम्मधातु येव होन्ती ति ।

(३०६) ये वा पन तस्मिं समये ति इमिना पन अप्पनावारेन इधा पि
हेट्ठा वुत्तौ ये-वा-पनका संगहिता व । यथा च इध एवं [155] सम्बत्थ । इतो परं
हि एत्तकं पि न विचारयिस्साम । निद्देस-पटिनिद्देसवारेसु हेट्ठा वुत्तनयेनेव अत्थो
वेदितव्वो ति ।

संगहवारो निट्ठितो ।

कोट्ठासवारो ति पि एतस्सेव नामं ।

[(iii) सुञ्जतधारो]

(३०७) इदानीं तस्मिं खो पन समये धम्मा होन्ती [§१२१] ति
सुञ्जतवारो आरब्धो । सो उद्देस-निद्देसवसेन द्विधा व्यवस्थितो । तत्थ उद्देसवारे
‘धम्मा होन्ती’ ति इमिना सद्धिं चतुर्वीसति कोट्ठासा होन्ति । सम्बकोट्ठासेसु च
‘वत्तारो द्वे तयो’ ति गणनपरिच्छेदो न वुत्तो । कस्मा ? संगहवारो परिच्छिन्नत्ता ।
तत्थ परिच्छिन्नधम्मा येव हि इधा पि वुत्ता । न हेत्थ सत्तो^१ वा भावो^२ वा अत्ता
वा उपलम्भति । धम्मा व एते धम्ममत्ता असारा अपरिणायिका ति इमिस्सा
सुञ्जताय दीपनत्थं वुत्ता । तस्मा एवमेत्थ अत्थो वेदितव्वो—

(३०८) यस्मिं समये कामावचरं पटमं महाकुसलचित्तं उपपज्जति, तस्मिं
समये चित्तंगवसेन उपपन्ना अतिरेकपण्णार्स धम्मा समावद्वेन धम्मा एव होन्ति । न

१ ३.२७५. २ All authorities but M. read होती ति. ३ See ३.२५२.
४ ३.१७७-३.३०५. ५ See ३.१. ६ §५८. ७-७ M.-सस्सतो भावो.
८ See notes on ३.१९७, २५१, २५२, २५६, २६५, ३०२; also see ३.३१२.

अञ्जो कोचि सत्तो वा भावो वा पोसो वा पुगलो वा होती ति । तथा रासट्टेन खन्धा व होन्ती ति । एवं पुरिमनयेनेव सब्बपदेसु अत्थयोजना वेदितव्वा । यस्मा पन ज्ञानतो अञ्जं ज्ञानङ्गं, मग्गतो वा अञ्जं मग्गङ्गं नत्थि, तस्मा इध 'ज्ञानं होति, मग्गो होति' [§ १२१] इचेव वुत्तं । उपनिञ्चायनट्टेन हि ज्ञानमेव हेत्वट्टेन मग्गो व होति । न अञ्जो कोचि सत्तो वा भावो वा ति । एवं सब्बपदेसु अत्थयोजना कातव्वा । निद्देसवारो उत्तानत्थो येवा ति ।

सुञ्जतवारो निट्ठितो ।

निट्ठिता च तीहि महावारेहि मण्डेत्वा निट्ठिट्ठस्स पटमचित्तस्स अत्थवण्णना ।

[दुत्तियं चित्तं]

(३०९) इदानीं दुत्तियचित्तादीनि दस्सेतुं पुन "कतमे धम्मा" [§ १४६] ति आदि आरब्धं । तेसु सब्बेसु पि पटमचित्ते वुत्त-[156]-नयेनेव तयो तयो महावारा वेदितव्वा । न केवलं च महावारा एव, पटमचित्ते वुत्तसदिसानं सब्बपदानं अत्थो पि वुत्तनयेनेव वेदितव्वो । इतोपरं हि अपुब्बपदवण्णनं येव करिस्साम । इमस्मिं ताव दुत्तियचित्तनिद्देसे ससंखारेना ति इदमेव अपुब्बं । तस्स त्थो—सह संखारेना ति ससंखारो । तेन ससंखारेन सप्पयोगेन स-उपायेन पच्चयगणेना ति अत्थो । येन हि आरम्भणादिना पच्चयगणेन पटमं महाचित्तं उप्पज्जति, तेनेव सप्पयोगेन स-उपायेन इदं उप्पज्जति । तस्सेवं उप्पत्ति वेदितव्वा— इधेकच्चो भिक्खु विहार-पच्चन्ते वसमानो चेत्तियंगणसम्मज्जनवेलाय वा थेरुपट्टानवेलाय वा सम्पत्ताय, धम्मस्सवणदिवसे वा सम्पत्ते 'मय्हं गन्त्वा पच्चागच्छतो अतिदूरं भविस्सति, न गमिस्सामी' ति चिन्तेत्वा पुन चिन्तेसि— 'भिक्खुस्स नाम चेत्तियंगणं वा थेरुपट्टानं वा धम्मस्सवणं वा अगन्तुं असारुप्पं, गमिस्सामी' ति गच्छति । तस्सेवं अत्तनो पयोगेन वा, परेन वा वत्तादीनं अकरणे आदीनवं करणे च आनिसंसं दस्सेत्वा ओवदियमानस्स, निग्गह्वसेन वा 'एहि, इदं करोही' ति कारियमानस्स उप्पन्नं कुसल-चित्तं ससंखारेन पच्चयगणेन उप्पन्नं नाम होती ति ।

दुत्तियचित्तं निट्ठितं ।

[ततियं चित्तं]

(३१०) ततिये [§ १४७] आणविप्पयुत्तं ति आणेन विप्पयुत्तं ति आण-

१ नि० adds hereafter जीवो वा. २ See ३.१. ३ This commenced with ३.१. ४ M and PTS. insert hereafter स-उत्साहेन. ५ सी०, M, PTS.— °गह्वरेण.

विष्ययुत्तं । इदं पि हि आरम्भणे हट्ठपहट्ठं होति परिच्छिन्दनकमाणं पनेत्थ न होति । तस्मा इदं दहरकुमारकानं भिक्खुं दिस्वा 'अयं थेरो मय्हं' ति वन्दनकाले, तेनेव नयेन चेतियवन्दनधम्मस्सवणकालादीसु च उप्पज्जती ति वेदितव्वं । पालियं पनेत्थ सत्तसु^१ ठानेसु पज्जा परिहायति । सेसं पाकतिकमेवा ति ।

ततियचित्तं निष्ठितं ।

[चतुर्थं चित्तं]

[३११] चतुर्थचित्ते पि [§१४९] एसेव नयो । इदं पन ससंखारना ति वचनतो यदा मातापितरो दहरकुमारके सीसे गहेत्वा चेतियादीनि वन्दोपेत्ति ते च अनत्थिका समाना पि हट्ठपहट्ठा वन्दन्ति । एवरूपे काले लब्धती ति वेदितव्वं ।

[पञ्चमं चित्तं]

[३१२] पञ्चमे [§१५०] उपेक्खासहगतं ति उपेक्खावेदनाय [157] सम्पयुत्तं । इदं हि आरम्भणे मज्झसं होति । परिच्छिन्दनकमाणं पेत्य होति येव । पालियं पनेत्थ ज्ञानचतुके^२ उपेक्खा होति इन्द्रियद्वये उपेक्खिन्द्रियं होती ति वत्त्वा सव्वेसं पि वेदनापदानं निदेसे सातासातसुखदुःखपरिक्खेपवसेन देसनं कत्वा अदुक्खमसुखवेदना कथिता । तस्मा मज्झसत्तलक्खणे इन्दट्ठकरणवसेन उपेक्खिन्द्रिय-मावो वेदितव्वो । पदपटिपाटिया च एकरिम ठाने पीति परिहीना व । तस्मा चित्तंगवसेन पालिं आरूढ्वा पञ्चवण्णसेव^३ धम्मा होन्ति । तेसं वसेन सब्बकोट्ठासेसु सब्बवारेसु च विनिच्छयो वेदितव्वो ।

[छट्ठ-सत्तम-अट्ठमानि चित्तानि]

[३१३] छट्ठसत्तमअट्ठमानि दुतियततियचतुत्थेसु युत्तनयेनेव वेदितव्वानि । केवलं इमेसु वेदनापरिवत्तनं चैव पीतिपरिहानं च होति । सेसं सद्धिं उप्पत्तिनयेन तादिसमेव । करुणामुदितपरिकम्मकाले पि हि इमेसं उप्पात्ति महाअट्ठकथायं अनु-ज्जाता एव ।

इमानि अट्ठ कामावचरकुसलचित्तानि नाम ।

[३१४] तानि सव्वानि पि दसहि पुज्जकरियवत्थूहि रीपेतव्वानि । कथं ? दानमयं पुज्जकरियवत्थु, सीलमयं..., मायनामयं..., अपचितिसहगतं..., वेय्या-वच्चसहगतं..., पत्तानुपदानं..., अब्भनुमोदनं..., देसनमयं..., सवणमयं..., दिट्ठैजुकम्मपुज्जकरियवत्थू ति इमानि दस पुज्जकरियवत्थूनि नाम ।

१ See foot-note on §147. २ M., PTS. पञ्चके; but see §150, §§156-159. ३ See notes on ३.१९७, २५१, २५२, २५६, २६५, ३०२, ३०८. ४ ३.७३, ८१, ८९ mention only the first three in this list. ५ म०—दिट्ठि'जु'; सी०—दिट्ठि'ज्जु'.

(३१५) तत्थ दानमेव दानमयं । पुञ्जकिरिया च सा तैसं तैसं आनि-
 संसानं वत्थु चा ति पुञ्जकिरियवत्थु नाम । सेसेसु पि एसेव नयो । तत्थ चीवरा-
 दीसु चत्तसु पच्चयेसु, रूपादीसु वा हसु आरम्भणेषु, अन्नादीसु वा दससु दान-
 वत्थुसु, तं तं देन्तस्स तैसं तैसं उप्पादनतो षट्ठाय पुञ्चमागे, परिच्चागकाले, पच्छा
 सोमनस्सचित्तेन अनुस्सरणे चा ति तीसु कालेषु पवत्ता चेतना (i) 'दानमयं पुञ्ज-
 किरियवत्थु' नाम । पञ्चसीलं अट्ठसीलं दससीलं समादियन्तस्स, 'पव्वजिस्सामी' ति
 विहारं गच्छन्तस्स, पव्वजन्तस्स, 'मनोरथं मत्थकं पापेत्वा पव्वजितो वत' म्हि, साधु
 सुट्ठू' ति आवज्जेन्तस्स, पातिमोक्खं संवरन्तस्स, चीवरादयो पच्चये पच्चवेक्खन्तस्स,
 आपाथगतेसु रूपादीसु चक्खुद्वारादीनि' सं-[158]-वरन्तस्स, आजीवं सोधेन्तस्स
 च पवत्ता चेतना (ii) 'सीलमयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम । पटिस्सम्भिदायं वुत्तेन
 विपस्सनामग्गेन चक्खुं अनिच्चतो दुक्खतो अनत्ततो मावेन्तस्स, सोतं ... पे० ...
 मनं, ... रूपे ... पे० ... धम्मे, ... चक्खुविज्जाणं ... पे० ... मनोविज्जाणं, ... चक्खु-
 संफस्सं ... पे० ... मनोसम्फस्सं, चक्खुसंफस्सजं वेदनं ... पे० ... मनोसम्फस्सजं
 वेदनं, रूपराज्जं ... पे० ... जरामरणं अनिच्चतो दुक्खतो अनत्ततो मावेन्तस्स
 पवत्ता चेतना, अट्ठविंशाय वा आरम्भणेषु अप्पनं अप्पत्ता सव्वा पि चेतना (iii)
 'भावनामयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम । महल्लकं पन दिस्वा पच्चुगमन-पत्तचीवर-
 पटिग्गहण-अभिघादन-मग्गसंपदानादिवसेन (iv) 'अपचितिसहगतं' वेदितव्वं ।
 वुट्ठतरानं वत्तपटिवत्तकरणवग्गेन गामं पिण्डाय पविट्ठं भिक्खुं दिस्वा पत्तं गहेत्वा गामे
 भिक्खं समादयेत्वा उपसंहरणवसेन, 'गच्छ भिक्खुनं पत्तं आहरा' ति सुत्वा वगेन
 गत्वा पत्ताहरणादिवसेन च कायवेय्यावटिककाले (v) 'वेय्यावच्चसहगतं' वेदितव्वं ।
 (३१६) दानं दत्त्वा गन्धादीहि पूजं कत्वा 'असुकरस नाय पत्ति होतू' ति
 वा, 'सव्वसत्तानं होतू' ति वा पत्तिं ददतो (vi) 'पत्तानुप्पदानं' वेदितव्वं । किं पनेवं
 पत्तिं ददतो पुञ्जक्खयो होती ति ? । न होति । यथा पन एकं पदीपं जालेऽवा-
 ततो दीपसहरसं जालेन्तस्स पटमदीपो खीणो ति न वत्तव्वो; पुरिमालोकेन पन
 सद्धिं पच्छिमालोको एकतो हुत्वा अतिमहा होति । एवमेव पत्तिं ददतो परिहानि
 नाम नत्थि । वुट्ठि येव पन होती ति वेदितव्वं । परेहि दित्राय पत्तिया वा अज्जाय
 वा पुञ्जकिरियाय 'साधु सुट्ठू' ति अनुमोदनवसेन (vii) 'अब्भनुमोदनं' वेदि-
 तव्वं । एको 'एवं धम्मकथिको ति मं जानिस्सन्ती' ति इच्छाय ठत्वा लायगरुको
 हुत्वा देसेति, तं न महफलं । एको अत्तनो पगुणं धम्मं अपच्चासिंसमानो विमुत्ता-
 यतनसीसेन परेसं देसेति, इदं (viii) 'दिसनामयं पुञ्जकिरियवत्थु' नाम । एको

१ सी०, म०-०दानं. २ See Vim. 38-39; MCm. i. 195, ii. 236, 358; Netti. 89.

सुणन्तो 'इति मं सद्धो ति जानिस्सन्ती'ति सुणाति, तं न महप्फलं । एको 'एवं मे महप्फलं भविस्सती'ति हितफरणेन मुदुचित्तेन धम्मं सुणाति, इदं (ix) 'सवणमयं पुञ्ञकिरियवत्थु' नाम । [159] दिट्ठिं उजुं करोन्तस्स (x) 'दिट्ठुजुकम्मपुञ्ञकिरियवत्थु' नाम ।

(३१७) दीघभाणका पनाहु— 'दिट्ठुजुकम्मं सव्वेसं नियमलक्खणं, यं किञ्चि पुञ्ञं करोन्तस्स हि दिट्ठिया उजुकमावेनेव महप्फलं होती' ति । एतेसु पन पुञ्ञकिरियवत्थूसु दानमयं ताव 'दानं दस्सामी'ति चिन्तेन्तस्स उप्पज्जति, दानं ददतो उप्पज्जति, 'दिन्नं मे' ति पच्चवेक्खन्तस्स उप्पज्जति । एवं पुञ्ञचेतनं सुञ्ञन-चेतनं अपरचेतनं ति तिस्सो चेतना एकतो कत्वा 'दानमयं पुञ्ञकिरियवत्थु' नाम होति । सीलमयं पि 'सीलं पूरेस्सामी'ति चिन्तेन्तस्स उप्पज्जति, सीलपूरणकाले उप्पज्जति, 'पूरितं मे' ति पच्चवेक्खन्तस्स उप्पज्जति । ता सब्बा पि एकतो कत्वा 'सीलमयं पुञ्ञकिरियवत्थु' नाम होति । ... पे^१... दिट्ठुजुकम्मं पि 'दिट्ठिं उजुकं करिस्सामी' ति चिन्तेन्तस्स उप्पज्जति, दिट्ठिं उजुकं करोन्तस्स उप्पज्जति, 'दिट्ठि मे उजुका कता' ति पच्चवेक्खन्तस्स उप्पज्जति । ता सब्बा पि एकतो कत्वा 'दिट्ठुजुकम्मं पुञ्ञकिरियवत्थु' नाम होति ।

(३१८) सुत्ते पन तीणि येव पुञ्ञकिरियवत्थूनि आगताति । तेसु इतरेसं पि संगहो वेदितव्वो । अपचित्ति-वेय्यावच्चानि हि सीलमये संगहं गच्छन्ति । पत्तानु-पदान-अव्वनुमोदनानि दानमये । देसना-सवण-दिट्ठुजुकम्मानि भावनामये । ये^२ पन 'दिट्ठुजुकम्मं सव्वेसं नियमलक्खणं'ति वदन्ति तेसं तं तीसु पि संगहं गच्छति । एवमेतानि संखेपतो तीणि हुत्वा वित्थारतो पन दस होन्ति ।

(३१९) तेसु 'दानं दस्सामी'ति चिन्तेन्तो अट्ठन्नं कामावचरकुसलचित्तानं अञ्जतरेनेव चिन्तेति; ददमानो पि तेसं येव अञ्जतरेन देति; 'दानं मे दिन्नं'ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पच्चवेक्खति । 'सीलं पूरेस्सामी'ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन चिन्तेति; सीलं पूरेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पूरेति, 'सीलं मे पूरितं' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पच्चवेक्खति । 'भावनं भावेस्सामी'ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन चिन्तेति; भावनं भावेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन भावेति; 'भावना मे भाविता'ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पच्चवेक्खति । [160] 'जेट्ठापचित्तिकम्मं करिस्सामी'ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन चिन्तेति, करोन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन करोति, 'कतं मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पच्चवेक्खति । 'कायवेय्यावट्टिकम्मं करिस्सामी'

१ See note on this in ३.३१४. २ See the intervening terms in ३.३१४ above. ३ See ३.७३-८९. ४ See ३.३१७.

ति चिन्तेन्तो पि, करोन्तो पि, 'कतं मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पच्चवेक्खति ।

(३२०) 'पत्तिं दस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि, ददन्तो पि, 'दिन्ना मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि, 'पत्तिं वा सेसकुसलं वा अनुमोदिस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन चिन्तेति; अनुमोदन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन अनुमोदति, 'अनुमोदितं मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पच्चवेक्खति । 'धम्मं देसेस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन चिन्तेति, देसेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन देसेति, 'देसितो मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पच्चवेक्खति । 'धम्मं सोस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन चिन्तेति, मुणन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन मुणाति, 'सुतं मे' ति पच्चवेक्खन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन पच्चवेक्खति । 'दिट्ठिं उज्जुकं करिस्सामी' ति चिन्तेन्तो पि तेसं येव अञ्जतरेन चिन्तेति, उज्जुकं करोन्तो पन चतुक्कं आणसंपयुत्तानं अञ्जतरेन करोति, 'दिट्ठिं मे उज्जुका कता' ति पच्चवेक्खन्तो अट्ठक्कं अञ्जतरेन पच्चवेक्खति ।

(३२१) इमस्मिं ठाने चत्तारि अनन्तानि नाम गहितानि । चत्तारि हि अनन्तानि— आकासो अनन्तो, चक्खवाळानि अनन्तानि, सत्तनिकायो^१ अनन्तो, बुद्धजाणं अनन्तं । आकासस्स हि पुरत्थिमदिसाम वा पच्छिमुत्तरदाक्खिणासु वा एत्तकानि वा योजनयत्तानि एत्तकानि वा योजनसहस्सानी^२ ति परिच्छेदो नत्थि । सिनेरुमत्तं पि अयोक्कं पठच्चिं द्विधा कत्वा हेट्ठा खित्तं मस्सेधेयं, नो पतिट्ठं लमेथ, एवं (i) आकासं अनन्तं नाम । चक्खवाळानं पि सत्तेहि वा सहस्सेहि वा^३ परिच्छेदो नत्थि । सचे पि हि अक्खिण्डुमवने निव्वत्ता, दब्बहधामधनुग्गहस्स सल्लहुकेन सेरेन तिरियं तालच्छायं अतिकमनमत्तेन कालेन चक्खवाळसत्तसहस्स-अतिकमनसमत्थेन जवेन समन्नागता चत्तारो [161] महाब्रह्मानो 'चक्खवाळपरियन्तं पस्सिस्सामी' ति तेन जवेन धावेय्युं, चक्खवाळपरियन्तं अदिस्वा व परिनिव्वायेय्युं, एवं (ii) चक्खवाळानि अनन्तानि नाम । एत्तकेसु पन चक्खवाळेसु उदकट्टकथलट्टकसत्तानं पमाणं नत्थि । एवं (iii) सत्तनिकायो अनन्तो नाम । ततो पि (iv) बुद्धजाणं अनन्तमेव ।

(३२२) एवं अपरिमाणेसु चक्खवाळेसु अपरिमाणानं सत्तानं कामावचर-सोमनस्ससहगत-आणसंपयुत्त-असंखारिक-कुसलचित्तानि एकस्स ब्रह्मनि उप्पजन्ति । बहुक्कं पि ब्रह्मनि उप्पजन्ति । तानि सब्बानि पि कामावचरट्ठेन सोमनस्ससहगतट्ठेन आणसंपयुत्तट्ठेन असंखारिकट्ठेन एकत्तं गच्छन्ति । एकमेव सोमनस्ससहगतं तिहेतुकं असंखारिकं महाचित्तं होति । तथा स-संखारिकं महाचित्तं ... पे० ... तथा उपेक्खा-

१ M., PTS- सत्तकायो. २ M., PTS-°नि and insert hereafter एत्तकानि योजनसत्तसहस्सानी ति. ३ म०, M.- मस्सते'व. ४ सि० inserts hereafter सत्तसहस्सेहि वा. ५ सी०, M.- 'धम्म'.

सहगतं जाणविप्पयुत्तं दुहेतुकं^१ ससंखारिकं चित्तं ति । एवं सञ्चानि पि अपरिमाणेषु चक्रवालेसु अपरिमाणानं सत्तानं उप्पज्जमानानि कामावचरकुसलचित्तानि सम्भासंबुद्धौ महातुलाय तुल्यमानो विय, तुम्हे पक्खिपित्वा भिनमानो विय, सच्चञ्जुतजाणेन परिच्छिन्दित्वा 'अट्ठेवतानी' ति सरिस्खट्ठेन अट्ठेव कोट्ठासे कत्वा दस्सेसि ।

(३२३) पुन इमस्मिं ठाने छब्बिधेन पुञ्जायूहनं नाम गहितं । पुञ्जं हि अत्थि सयंकारं अत्थि परंकारं, अत्थि साहत्थिकं अत्थि आणत्तिकं, अत्थि संपजानकत्तं अत्थि असंपजानकत्तं । तत्थ अत्तनो धम्मताय कत्तं 'सयंकारं' नाम । परं करोन्तं दिस्वा कत्तं 'परंकारं' नाम । सहत्थेन कत्तं 'साहत्थिकं' नाम । आणापेत्वा कारितं 'आणत्तिकं' नाम । कम्मं च फलं च सहहित्वा कत्तं 'सम्पजानकत्तं' नाम । कम्मं पि फलं पि अजानित्वा कत्तं 'असम्पजानकत्तं' नाम । तेषु सयंकारं करोन्तो पि इमेसं अट्ठन्नं कुसलचित्तानं अञ्जतरेनेव करोति । परंकारं करोन्तो पि, सहत्थेन करोन्तो पि, आणापेत्वा करोन्तो पि इमेसं अट्ठन्नं कुसलचित्तानं अञ्जतरेनेव करोति । संपजानकरणं पन चतूहि आणसम्पयुत्तेहि होति । असंपजानकरणं चतूहि आणविप्पयुत्तेहि ।

(३२४) अपरा पि इमस्मिं ठाने चत्तस्सो दक्खिणाविसुद्धियो गहिता— पच्चयानं धम्मिकता, चेतना-महत्तं, वत्थुसंपत्ति, गुणातिरेकता ति । तत्थ धम्मेन समेन उप्पन्ना पच्चया 'धम्मिका' नाम । [162] सहहित्वा ओकप्पेत्वा ददतो पन 'चेतना-महत्तं' नाम होति । खीणासवभावो 'वत्थुसंपत्ति' नाम । खीणासवस्सेव निरोधा बुद्धितभावो 'गुणातिरेकता' नाम । इमानि चत्तारि समोधानेत्वा दातुं सक्रोन्तस्स कामावचरकुसलं इमस्मिं येय अत्तमावे विपाकं देति । पुण्णकसेट्ठि-काकबलिय-सुमनमालाकारौदीनं विय ।

(३२५) संखेपतो पनेतं सच्चं पि कामावचरकुसलं चित्तं 'चित्तं' ति करित्वा चित्तविचित्तेन एकमेव होति । वेदनावसेन सोमनस्ससहगतं उपेक्खा-सहगतं ति दुविधं होति । जाणविभत्तिदेसनावसेन चतुव्विधं होति । सोमनस्स-सहगतं जाणसंपयुत्तं असंखारिकं महाचित्तं हि उपेक्खाहगतं जाणसंपयुत्तं असंखारिकं महाचित्तं च जाणसंपयुत्तदेन असंखारिकदेन च एकमेव होति । तथा जाणसम्पयुत्तं ससंखारिकं, जाणविप्पयुत्तं असंखारिकं, जाणविप्पयुत्तं ससंखारिकं वा ति । एवं जाणविभत्तिदेसनावसेन चतुव्विधे पनेतस्मिं असंखार-ससंखारविभत्तितो चत्तारि असंखारिकानि चत्तारि ससंखारिकानी ति अट्ठेव कुसलचित्तानि होन्ति । तानि याथावतो जत्वा भगवा सच्चञ्जु गुणी वरो मुनि सेट्ठो आचिकखति देसेति

^१ सी०, म०— दिहेतुकं. २ ४० अ० १.३८५; सि०— कालबलिय; म०— काळबलिय. ३ ४० अ० २.४०.

पञ्जपेति पट्टपेति विवरति विमज्जति उत्तानीकरोती ति ।

अट्टसालिनिया धम्मसंगहट्ठकथाय

कामावचरकुसलनिहेसो^१

समत्तो ।

[रूपावचरकुसलकथा^२]

(३२६) इदानीं रूपावचरकुसलं दस्सेतुं कतमे धम्मा कुसला [§ १६०] ति आदि आरब्धं । तत्थ रूपूपत्तिया मग्गं भावेती ति रूपं वुच्चति रूपमवो^३ । उपपत्ती ति निव्वत्ति जाति संजाति । मग्गो ति उपायो । वचनत्थो पनेत्थ— तं उपपत्तिं मग्गति गवेसति जनेति निष्कादेती ति मग्गो । इदं वुत्तं होति— येन मग्गेन रूपमवे उपपत्ति होति निव्वत्ति जाति सज्जाति, तं मग्गं भावेती ति । किं पनेतेन नियमतो रूपमवे उपपत्ति होती ति ? न होति । “समाधिं भिक्खवे भावेथ, समाहितो यथामृतं पजानाति परसत्ती” [Or. सं० ३.१३; ५.४१४...] ति एवं वुत्ते न हि निब्बेधमागियेन रूपमवात्तिकमो पि होति । रूपूपत्तिया पन इतो अज्जो मग्गो [163] नाम नत्थि, तेन वुत्तं ‘रूपूपत्तिया मग्गं भावेती’ ति । अत्थतो चायं मग्गो नाम चेतना पि होति, चेतनाय संपयुत्तधम्मा पि, तदुभयं पि । “निरयं चाहं सारिपुत्त पजानामि निरयगामिं च मग्गं” [म० १.७३] ति हि एत्थ चेतनो वं मग्गो नाम ।

“सद्धा हिरियं कुसलं च दानं । धम्मा एते सप्पुरिसानुयाता ।

एतं हि मग्गं दिविर्यं^४ वदन्ति । एतेन हि गच्छति देवलोकं” [अं० ४.२३६] ति । एत्थ चेतनासंपयुत्ता धम्मा मग्गो नाम । “अयं भिक्खवे मग्गो, अयं पटिपदा” [म० ३.१००] ति संखास्यपत्तिसुत्तादीसु चेतना पि चेतनासंपयुत्तधम्मा पि मग्गो नाम । इमस्मि पन टाने ‘ज्ञानं’ ति वचनतो चेतनासंपयुत्ता अधिप्पेता । यस्मा पन ज्ञानचेतना पटिसन्धि आकट्ठति, तस्मा चेतना पि चेतनासंपयुत्तधम्मा पि वट्टन्ति थेव ।

(३२७) भावेती ति जनेति उप्पादेति वट्ठेति । अयं ताव इध मावनाय अत्थो । अज्जत्थ पन उपसग्गवसेन संभावना परिभावना विभावना ति एवं अज्जत्था पि अत्थो होति । तत्थ “इध उदायि मम सावका अधिसीले संभावेन्ति—सीलवा

१ This commenced with ३.१. २ Continues upto ३.४२६.
३ सी०, सि०— रूपभावो. ४ सि० inserts hereafter सज्जानाति. ५-५ All authorities but M. read चेतना only. ६ All authorities read so.
७ म० ३.९९-१०३.

समणो गोतमो, परमेन सीलक्खन्धेन समन्नागतो” [म० २.९] ति अयं संभावना नाम; ओकप्पना ति अत्थो । “सीलपरिभाविता समाधि महप्फलो होति महानिसंसा, समाधिपरिभाविता पञ्जा महप्फला होति महानिसंसा, पञ्जापरिभावितं चित्तं सम्मदेव आसवेहि धिमुच्चती” [दी० २.८१] ति अयं परिभावना नाम; वासना ति अत्थो । “इध रूपं विमावेहि, वेदनं... सज्जं... संखारे... विज्झाणं विमावेही” [] ति अयं विभावना नाम; अन्तरधापना ति अत्थो । “पुन च परं उदायि अक्खाता मया सावकानं पटिपदा, यथापटिपन्ना मे सावका चत्तारो सतिपट्टाने भावेन्ती” [म० २.११] ति, अयं पन उप्पादनवट्टनट्टेन भावना नाम । इमस्मिं पि ठाने अयमेव अधिपेता । तेन वुत्तं—‘भावेती ति जनेति उप्पादेति वट्टेती’ ति ।

(३२८) कस्मा पनेत्थ, यथा कामावचरकुसलनिहेसे धम्मपुब्बंगमा देसना कता तथा पन अक्त्वा, पुग्गलपुब्बं-[164]-गमा कता ति ? पटिपदाय साधे-तव्यतो ति । इदं हि चतुसू पटिपदासु अञ्जतराय साधेतव्यं; न कामावचरं विय विना पटिपदाय उप्पज्जति । पटिपदा च नामेसा पटिपन्नके सति होती ति एतमत्थं दस्सेतुं पुग्गलपुब्बंगमं देसनं करोन्तो ‘रूपपत्तिया मयं भावेती’ [§ १६०] ति आह ।

(३२९) विविच्चेव कामेही ति कामेहि विविचित्वा, विना हुत्वा, अपक्कमत्वा । यो पनायमेत्थ ‘एव’-कारो सो नियमत्थो ति वेदितव्यो । यस्मा च नियमत्थो, तस्मा तस्मिं पठमज्झानं उपसंपज्ज विहरणसमये अविज्जमानानं पि कामानं तस्स पठमज्झानस्स पटिपक्खमावं, कामपरिचागेनेव च’स्स अधिगमं दीपेति । कथं ? ‘विविच्चेव कामेही’ ति एवं हि नियमे करियमाने^१ इदं पञ्जा-यति—ननु च’स्सं ज्ञानस्स कामा पटिपक्खमूता येसु सति इदं न प्ववत्ति, अन्धकारे सति पदीपोमासो विय ? तेसं परिच्चागेनेव च’स्स अधिगमो होति ओरिमतीर-परिच्चागेन पारिमतीरस्सेव । तस्मा नियमं करोती ति ।

(३३०) तत्थ सिया— ‘कस्मा पनेस पुब्बपदे येव वुत्तो, न उत्तरपदे ? किं अकुसलेहि धम्मेहि अविचिच्चा पि ज्ञानं उपसंपज्ज विहरेय्या ति?’ ‘न खो पनेतं एवं दट्ठव्वं । तं निस्सरणतो हि पुब्बपदे एस वुत्तो । कामधातुसमतिक्रमनतो हि कामरागपटिपक्खतो च इदं ज्ञानं कामानमेव निस्सरणं । यथाह— “कामानमेतं निस्सरणं यदिदं नेक्खम्म” [दी० ३.२७५] ति । उत्तरपदे पि पन, यथा “इधेव भिक्खवे पठमो समणो, इध दुतियो समणो” [म० १.६३; अं० २.२३८] ति एत्थ ‘एव’-कारो आनेत्वा वुच्चति, एवं वत्तव्वो । न हि सका इतो अज्जेहि पि नीवरणसंखातेहि अकुसलेहि धम्मेहि अविचिच्च ज्ञानं उपसंपज्ज विहरितुं, तस्मा ‘विविच्चेव कामेहि विविच्चेव अकुसलेहि धम्मेही’ ति एवं पदद्वये पि एस दट्ठव्वो ।

१ सि०— सोधेतव्यतो. २ With ३.३२९-३३५ cf. विमु० ४.८१-८८
३ M.—कविरमाने, ४-४ म०—नन्विमस्स; M.—नूनमस्स; सि०—नूनमिस्स.

पदद्वये पि च किञ्चा पि विविच्चा ति इमिना साधारणवचनेन तदङ्गविवेकादयो कायविवेकादयो च सन्धे पि विवेका संग्रहं गच्छन्ति, तथा पि कायविवेको चित्त-विवेको विस्वम्भनविवेको ति तयो एव इध ददृब्धा ।

(३३१) कामेही ति इमिना पदेन ये च निद्देसे “कतमे वत्थुकामा ? मनापिया रुपा” [नि० १.१] ति आदिना नयेन वत्थुकामा वुत्ता, ये च तथेव विभंगे च “छन्दो कामो, [165] रागो कामो, छन्दरागो कामो; संकप्पो कामो, रागो कामो, संकप्परागो कामो; इमे वुच्चन्ति कामा” [नि० १.२; वि० २५६] ति एवं किलेसकामा वुत्ता, ते सन्धे पि संगहिता इत्थेव ददृब्धा । एवं हि सति विविच्चेव कामेही ति वत्थुकामेहि पि विविच्चेवा ति अत्थो युजति । तेन काय-विवेको वुत्तो होति । विविच्च अकुसलेहि धम्मेही ति किलेसकामेहि सन्धा-कुसलेहि वा विविच्चा ति अत्थो युजति । तेन चित्तविवेको वुत्तो होति । पुरिमेन चैत्थ वत्थुकामेहि विधेक्वचनतो येव काममुखपरिच्चागो, दुत्तियेन किलेसकामेहि विवेक्वचनतो नेक्खम्ममुखपरिग्गहो विभावितो होति ।

(३३२) एवं वत्थुकाम-किलेसकामविवेक्वचनतो येव च एतेसं पठमेन संकिलेसवत्थुप्पहानं, दुत्तियेन संकिलेसप्पहानं; पठमेन लोलमावस्स हेतुपरिच्चागो, दुत्तियेन बालमावस्स; पठमेन पयोगसुद्धि, दुत्तियेन आसवपोसनं विभावितं होती ति पि जातञ्च । एस ताव नयो ‘कामेही’ ति एत्थ वुत्तकामेसु वत्थुकामपक्खे । किलेस-कामपक्खे पन ‘छन्दो’ ति च रागो’ ति च एवमादीहि अनेकमेदो कामच्छन्दो येव कामो ति अधिप्पेतो । सो च अकुसलपरियापन्नो पि समानो “तत्थ कतमो काम-च्छन्दो कामो ?” [Cf. वि० २५६] ति आदिना नयेन विभंगे ज्ञानंगपटिपक्खतो विसुं वुत्तो । किलेसकामत्ता वा पुरिमपदे वुत्तो, अकुसलपरियापन्नत्ता दुत्तियपदे । अनेकभेदतो च’स्स ‘कामतो’ ति अवत्ता ‘कामेही’ ति वुत्तं ।

(३३३) अज्जेसं पि च धम्मानं अकुसलमावे विज्जमाने “तत्थ कतमे अकुसला धम्मा ? कामच्छन्दो” [वि० २५६] ति आदिना नयेन विभंगे उपरि-ज्ज्ञानंगपच्चनीकपटिपक्खभावदस्सनतो नीवरणानेव वुत्तानी ति । नीवरणानि हि ज्ञानंगपच्चनीकानि । तेसं ज्ञानंगानेव पटिपक्खानि, पिद्वंसकानि, विघातकानी ति वुत्तं होति । तथा’ हि “समाधि कामच्छन्दस्स पटिपक्खो, पीति व्यापादस्स, वितक्को यीनिमिदस्स, सुखं उद्वच्चकुक्कुच्चस्स, विचारो विचिकिच्चाया” ति पेटके’ वुत्तं ।

(३३४) एयमेत्थ ‘विांचेव कामेही’ ति इमिना कामच्छन्दस्स विक्खंभन-

१ विमु० ४.८२; पटि० २.२२०, वि० अ० ३१६. २ सी०, M. omit.
३ Cf. नि० १.२८. ४ वि०-२५७ reads “तत्थ कतमे कामा ? छन्दो कामो”
which is also quoted in विमु० ४.८५. ५ सी०, M.- यथा. ६ Cf.
विमु० ४.८६; विमुत्ति ४९, and Introduction p. xxv note 4.

विवेको वुत्तो होति । 'विविच्च अकुसलेहि धम्मेही'ति इमिना पञ्चन्नं पि नीवरणानं । अगहितग्गहणेन पन पठमेन कामच्छन्दस्स, दुतियेन सेसनीवरणानं; तथा पठमेन तीसु अकुसलमूलेसु पञ्चकामगुणभेदविसयस्स लोमस्स, दुतियेन आघात-[166]-
कथुभेदादिविसयानं दोसमोहानं । ओघादीसु वा धम्मेसु पठमेन कामोव-कामयोग-
कामासव-कामुपादान-अभिज्झाकायगन्म-कामरागसंयोजनानं, दुतियेन अवसेस-ओघ-
योगासव-उपादानगन्धसंयोजनानं । पठमेन च तण्हाय तं-संपयुत्तकानं च, दुतियेन
अविज्जाय तं-संपयुत्तकानं च । अपि च पठमेन लोमसंपयुत्त-अट्ठचित्तुप्पादानं, दुतियेन
सेसानं चतुस्स^१ अकुसलचित्तुप्पादानं विक्खंमनविवेको वुत्तो होती ति वेदितव्वो ।
अयं ताव 'विविच्चेव कामेहि विविच्च अकुसलेहि धम्मेही'ति एत्थ अत्थप्पकासना ।

(३३५) एत्तावता पठमस्स ज्ञानस्स पहानङ्गं दस्सेत्वा इदानीं संपयोगङ्गं
दस्सेतुं सवितकं सविचारं ति आदि वुत्तं । तत्थ^२ हेट्ठा^३ वुत्तलक्खणादिविभागेन
अप्पनासंपयांगतो रूपावचरभावप्पत्तेन वितक्केन चैव विचारेन च सह वत्तति ।
रुक्खो थिय पुप्फेन फलेन^४ चा ति इदं ज्ञानं सवितकं सविचारं ति वुच्चति ।
विमंगे पन "इमिना च वितक्केन इमिना च विचारेन उपेतो होति समुपेतो होती"
[वि० २५७] ति आदिना नयेन पुग्गलाधिद्वाना देसना कता । अत्थो पन तत्रा पि
एवमेव दट्ठव्वो । विवेकजं ति— एत्थ विविचि विवेको । नीवरणविगमो ति
अत्थो । विविचो ति वा विवेको, नीवरणविवित्तो ज्ञानसम्पयुत्तधम्मरासी ति अत्थो ।
तस्मा विवेका, तस्मिं वा विवेके, जातं ति विवेकजं ।

(३३६) पीतिसुखं ति— एत्थ पीतिमुखानि हेट्ठा^५ पकासितानेव । तेसु
वुत्तपकाराय पञ्चविधाय पीतिया अप्पनासमाधिस्स मूलं हुत्वा वड्डमाना समाधि-
संपयोगं गत्ता करणा पीति—अयं इमस्मिं अत्थे अधिप्पेत्ता पीती ति । अयं च पीति
इदं च सुखं अस्स ज्ञानस्स, अस्मिं वा ज्ञाने अत्थी ति इदं ज्ञानं पीतिसुखं ति
वुच्चति । अथ वा पीति च सुखं च पीतिसुखं, धम्मविनयादथो थिय । विवेकजं
पीतिसुखमस्स ज्ञानस्स, इमस्मिं वा ज्ञाने, अत्थी ति एवं पि विवेकजं पीतिसुखं ।
यथेव हि ज्ञानं एवं पीतिसुखं पेत्य विवेकजमेव होति । तं च^६ अत्थि । तस्मा
एकपदेनेव 'विवेकजपीतिसुखं' ति पि वुत्तं युज्जति । विमंगे पन "इदं सुखं इमाय
पीतिया सहगतं" [वि० २५७] ति आदिना नयेन वुत्तं । अत्थो पन तत्था पि
एवमेव दट्ठव्वो ।

(३३७) [167] पठमं ज्ञानं ति— एत्थ गणनानुपुब्बर्तो पठमं । पठमं
उप्पन्नं ति पि पठमं । पठमं समापज्जितव्वं ति पि पठमं । इदं पन न एकन्तलक्खणं ।

१-१ See Chart (चित्तुप्पादकण्ड- At A Glance) accompanying
धम्मसंगहि, under अकुसलचित्तानि, (§§ 365-430) २ विमु० ४८८-९१ are
lacking here. ३ ३.१९८-२०१. ४ विमु० ४.९२ ५ See ३.२०२-२१०.
६ ति०— गणनानुपुब्बत्ताय; अ० यो० gives गणनानुपुब्बिता (?)

चिण्वसीमावो हि अट्टसमापत्तिलाभी आदितो पट्टाय मत्थकं पापेन्तो पि समा-
चजितुं सक्कोति । मत्थकतो पट्टाय आदिं पापेन्तो पि समापजितुं सक्कोति ।
अन्तरन्तरा ओकमन्तो पि सक्कोति । एवं पुच्चुप्पत्तियट्ठेन पनं पठमं नाम होति ।
ज्ञानं ति दुविधं ज्ञानं— आरम्मणूपनिज्ज्ञानं लक्खणूपनिज्ज्ञानं ति । तस्य
अट्ट समापत्तियो पठवीकसिणादिआरम्मणं उपनिज्ज्ञायन्ती ति आरम्मणूपनिज्ज्ञानं
ति संखं गता । विपस्सनामग्गफलानि पन लक्खणूपनिज्ज्ञानं नाम । तस्य विपस्सना
अनिच्चादिलक्खणस्स उपनिज्ज्ञानती लक्खणूपनिज्ज्ञानं । विपस्सनाय कतकिच्चस्स
मग्गेन इज्झनतो मग्गो लक्खणूपनिज्ज्ञानं । फलं पन निरोधसच्चं तथलक्खणं
उपनिज्ज्ञायती ति लक्खणूपनिज्ज्ञानं नाम । तेषु इमस्मिं अत्थे आरम्मणूपनिज्ज्ञानं
अधिप्पेतं । तस्मा आरम्मणूपनिज्ज्ञानतो पच्चनीकज्ज्ञापनतो वा ज्ञानं ति वेदितव्यं ।

(३३८) उपसंपज्जा ति उपगन्त्वा, पापुणित्वा ति वुत्तं होति ।
“उपसंपादयित्वा वा निष्फदित्वा ति वुत्तं होति । विमंगे पन “उपसंपज्जा ति पठमस्स
ज्ञानस्स लाभो पटिलामो पत्ति सम्पत्ति कुसना सच्चिकिरिया उपसंपदा” [वि०
२५७] ति वुत्तं । तस्मा पि एवमेव त्थो दट्ठव्यो । विहरती ति तदनुरूपेण इरिया-
पथविहारेण इतिवुत्तप्पकारज्ज्ञानसमझी हुत्वा अत्तमावस्स इरियेन वुत्तिं पालनं
यपनं यापनं चारं विहारं अभिनिष्कादेति । वुत्तं हेतं विमंगे— “विहरती ति
इरियति वत्तति पालेति यपेति यापेति चरति विहरति, तेन वुच्चति विहरती”
[वि० २५७] ति । पठवीकसिणं ति एत्थ पठवीमण्डलं पि सकलट्ठेन पठवीकसिणं
ति वुच्चति । तं निस्साय पटिलद्वनिमित्तं पि । निमित्ते पटिलद्वज्ज्ञानं पि । तस्य
इमस्मिं अत्थे ज्ञानं पठवीकसिणं ति वेदितव्यं । पठवीकसिणसंखातं ज्ञानं उप-
संपज्जा विहरती ति अयं हेत्थ संखेपरथो ।

(३३९) इमस्मिं [168] पन पठवीकसिणे परिकम्मं कत्वा चतुक्कपञ्चक-
ज्ज्ञानानि निव्वत्तेत्वा ज्ञानपदट्ठानं विपस्सनं वट्ठेत्वा अरहत्तं पत्तुकामेन कुल्लुत्तेन
किं कातव्यं ति ? आदितो ताव पाप्पिमोक्खसंवर-इन्द्रियसंवर-आजीवपारिसुद्धि-
पच्चयसंनिस्सितसंखादानि चत्तारि सीलानि विसोधेत्या सुपरिसुद्धे सीले पत्तिट्ठितेन,
व्यास्स आवासादीसु दसमु पल्लिघोषेसु पल्लिघोषो अत्थि, तं उपच्छिन्दित्वा कम्म-
ट्ठानदायकं कल्याणमित्तं उपसंकर्मित्वा पालियां आगतेसु अट्ठत्तिसायं कम्मट्ठानेसु
अत्तनो चरियानुकूलं कम्मट्ठानं उपपरिक्खन्तेन सच्चस्स इदं पठवीकसिणं अनुकूलं
होति, इदमेव कम्मट्ठानं गहेत्वा ज्ञानमावनाय अननुरूपं विहारं पट्टाय अनुरूपे

१ म० M- omit. २ वि० ४.११९ differs. ३ सि०, म०- संख्यं.
४ वि० ४.११९ agrees. ५ वि० ४.१०२. ६ वि० ४.१०३. ७ सि०-
कसिणत्थेन, see वि० ४.११९. ८-८ वि० ३.३८. ९. On this see Vim.
pp. 38-39, footnote.

विहारे विहरन्तेन दुक्खपलिवोधुपच्छेदं कत्था कसिणपरिकम्मनिमित्तानुखखण-सत्त असप्पायपरिवज्जन-सत्तसप्पायसेवन-दसविधअप्पनाकोसल्लप्पमेदं सब्बं भावनाविधानं अपरिहापेन्तेन जाणाधिगम्मत्थाय पटिपज्जितव्वं । अयमेत्थ संखेपो । वित्थारो पन विसुद्धिमग्गे वुत्तनयेनेव वेदितव्वो । यथा चेत्थ एवं इतो परेसु पि । सब्ब-कम्मट्ठानानं हि भावनाविधानं सब्बं अट्ठकथानयेन गहेत्वा विसुद्धिमग्गे वित्थारितं । किं तेन तत्थ तत्थ पुन वुत्तेनां ति न तं पुन वित्थारयाम । पालिया पन हेट्ठा अनागतं अत्थं अपरिहापेत्वा निरन्तरं अनुपदवण्णनमेव करिस्साम ।

(३४०) तस्मिं समये ति तस्मिं पठमज्ज्ञानं उपसंपज्ज विहरणसमये । फस्सो होति ... पे० ... अविक्खेपो होती ति इमे कामावचर-पठमकुसल-चित्ते वुत्तप्पकारा व पदपटिपाटिया छप्पण्णास्मै धम्मा होन्ति । केवलं हि ते कामाव-चरा, इमे मुग्गन्तरवसेन महग्गता रूपावचरा ति अयमेत्थ विसेसो । सेसं तादिस-मेव । ये-वा-पनका पनेत्थ छन्दार्दयो चत्तारो व लब्धन्ति । कोट्ठासवार-सुञ्जतवारो पाकतिका एवा ति ।

पठमं ।

(३४१) दुतियज्ज्ञाननिदेशे [§१६१] वितक्कविचारानं वूप-[169]-समा [§१६१] ति वितक्कस्स च विचारस्स चा ति इमेसं द्वित्रं वूपसमा, समति-क्कमा; दुतियज्ज्ञानक्खण्डे अपातुमावा ति वुत्तं होति । तत्थ किञ्चा पि दुतियज्ज्ञाने सब्बे पि पठमज्ज्ञानधम्मा न सन्ति, अज्जे येव हि पठमज्ज्ञाने फस्सादयो अज्जे इध, ओळारिकस्स पन ओळारिकस्सै अंगस्स समतिक्कमा पठमज्ज्ञानतो परेसं दुतियज्ज्ञानादीनं अधिगमो होती ति दीपनत्थं वितक्कविचारानं वूपसमा ति एवं वुत्तं ति वेदितव्वं । अज्झत्तं ति—नियकज्झत्तं अधिप्पेतं । विमग्गे पन “अज्झत्तं पच्चत्तं” [वि० २५८] ति एत्तकमेव वुत्तं । यस्मा नियकज्झत्तं अधिप्पेतं, तस्मा अत्तनो सन्ताने जातं, अत्तनो संताने निव्वत्तं ति अयमेत्थ अत्थो ।

(३४२) संपसादनं ति संपसादनं वुच्चति सद्धा । संपसादनयोगतो ज्ञानं पि संपसादनं, नीलवण्णयोगतो नीलवत्थं धिय । यस्मा वा तं ज्ञानं संपसादन-समन्नागतत्ता वितक्कविचारक्खोमवूपसमेन च चेतो सम्पसादयति, तस्मा संपसादनं ति वुत्तं । इमस्मिं च अत्थयिकप्पे ‘संपसादनं चेतसो’ ति एवं पदसंबंधो वेदि-

१ विसु० ३.२८-१३३. २ Chapters iv-xi. ३ See note 9 on §I; also ३.१६७, २५१, २५६, etc. ४ See २.२५१-५२. ५ See ३. ३०६, ३०८. ६ With ३.३४१-३४६ compare विसु० ४.१४०-१४८-
७ सी०—omit. ८ See २.३६.

तन्वो । पुरिमस्मिं पन अत्थविकप्पे 'चेतसो' ति एतं एकोदिमावेन सद्धिं योजेतव्वं । तत्रायं अत्थयोजना—एको उदेती ति एकोदि, वितक्कविचारेहि अनज्झारुद्धता अग्गो सेट्ठो हुत्वा उदेती ति अत्थो । सेट्ठो पि हि लोके एको ति वुच्चति । वितक्क-विचारविरहितो वा एको असहायो हुत्वा ति पि वत्तुं वट्ठति । अथ वा संपयुत्तधम्म उदायती ति उदि । उट्ठपेती^१ ति अत्थो । सेट्ठेन एको च सो उदि चा ति एकोदि । समाधिस्सेतं अधिवचनं । इति इमं एकोदिं भावेति वट्ठेती ति इदं दुतियज्ज्ञानं एकोदिमावं । सो पनायं एकोदि यस्मा चेतसो, न सत्तस्स, न जीवस्स, तस्मा एतं 'चेतसो एकोदिमावं' ति वुत्तं ।

(३४३) 'ननु चायं सद्धा पटमज्ज्ञाने पि अत्थि, अयं च एकोदिनामको समाधि, अथ कस्मा इदमेव सम्पसादनं चेतसो एकोदिमावं चा ति वुत्तं ति ? वुच्चते—'अटुं हि पटमज्ज्ञानं वितक्कविचारक्खोभेन वीचित्तरंगसमाकुलमिव जलं न सुप्पसन्नं होति, तस्मा सतिया पि सद्धाय [170] 'संपसादनं' ति न वुत्तं । न सुप्पसन्नत्ता येव चेत्य समाधि पि न सुट्ठु पाकटो । तस्मा एकोदिमावं ति पि न वुत्तं । इमस्मिं पन ज्ञाने वितक्कविचारपल्लिवोष्णामावेन लद्धोक्कासा बलवती सद्धा, बलवसद्धासहायपटिलामेनेव समाधि पि पाकटो । तस्मा इदमेव एवं वुत्तं ति वेदि-तव्वं । विमंगे पन "सम्पसादनं ति या सद्धा सदहना ओक्कप्पना अभिप्पसादो; चेतसो एकोदिमावं ति या चित्तस्स टिति सण्ठिति ... पे० ... सम्मासमाधी"^२ [वि० २५८] ति एत्तक्कमेव वुत्तं । एवं वुत्तेन पनेत्तेन सद्धिं अयं अत्थवण्णना यथा न विरुज्झति अज्झदत्थु संसन्दति चेय समेति च, एवं वेदितव्वा ।

(३४४) अवितक्कं अविचारं ति भावनाय पहीनत्ता एतस्मिं एतस्स वा वितक्को नत्थी ति अवितक्कं । इमिमा व नयेन अविचारं । विमंगे पि वुत्तं— "इति अयं च वितक्को अयं च विचारो सन्ता होन्ति समिता वूपसन्ता अत्थंगता अम्मत्थंगता अपिप्ता व्यप्पिता सोसिता विसोसिता व्यन्तिकता, तेन वुच्चति अवि-तक्कं अविचारं"^३ [वि० २५८] ति । एत्थाह—ननु च वितक्कविचारानं वूपसमा ति इमिना पि अयमत्थो सिद्धो? अथ कस्मा पुन 'वुत्तं अवितक्कं अविचारं' ति ? वुच्चते—एवमेतं, सिद्धो वायमत्थो, न पनेतं तदत्थदीपकं । ननु अबोधुम्ह—'ओळारिकस्स पन ओळारिकस्स अंगस्स समत्तिकमा पटमज्ज्ञानतो परेसं दुतिय-ज्ज्ञानादीनं समधिगमो होती ति दस्सैतत्थं वितक्कविचारानं वूपसमा ति एवं वुत्तं' ति ।

(३४५) अपि च वितक्कविचारानं वूपसमा इदं संपसादनं, न किलेसकालु-रिसवस्स; वितक्कविचारानं च वूपसमा एकोदिमावं, न उपचारज्ज्ञानमिव नीवरण-

१ All authorities but म० read उट्ठपेती ति. २ ३.३४१. ३ ३.३४२ reads दीपनत्थं.

प्पहाना; न पठमज्झानामिव च अंगपातुमाया ति एवं संपसादन-एकोदिभावानं हेतुपरिदीपकमिदं वचनं । तथा वितक्कविचारानं वूपसमा इदं आवितक्कं अविचारं, न ततियचतुत्थज्झानानि विय, चक्खुविज्झाणादीनि विय च, अमाया ति एवं अवि-
तक्काविचारमावस्स हेतुपरिदीपकं च, न वितक्कविचारामावमत्तपरिदीपकं । वितक्क-
विचारामावमत्तपरिदीपकमेव पन अथितक्कं अविचारं ति इदं वचनं, तस्मा पुरिमं
वत्ता पि पुन वत्तच्चमेवा ति ।

(३४६) समाधिजं ति पठमज्झानसमाधितो सम्पयुत्तसमाधितो वा जातं
ति अत्थो । [171] तत्थ किञ्चा पि पठमं पि संपयुत्तसमाधितो जातं, अथ खो
अयमेव समाधि 'समाधी' ति वत्तच्चतं अरहति, वितक्कविचारक्खोमविरहेन अतिविय
अचलत्ता सुप्पसन्नत्ता च । तस्मा इमस्स वण्णमणनत्थं इदमेव समाधिजं ति वुत्तं ।
पीतिसुखं ति इदं वुत्तनैयमेव । दुतियं ति गणनानुपुब्बता दुतियं । इदं दुतियं
समापज्जी ति पि दुतियं । तस्मिं समये फस्सो होती ति आदीसु ज्ञानपञ्चके
वितक्कविचारपदानि परिहीनानि^१ मग्गपञ्चके च सम्मासंक्खपदं परिहीनं^२ । तेसं वसेन
सविभक्तिकाविमत्तिकैपदविनिच्छथो वेदितव्वो । कोट्टासंचारे पि तिचङ्गिकं ज्ञानं
होति, चतुरंगिको मग्गो होती [§ १६१] ति आगतं । सेसं पठमज्झान-
सदिसमेवा ति ।

दुतियं ।

(३४७) ततियज्झाननिहेसे [§ १६३] पीतिया च विरागा ति विरागो
नाम वुत्तप्पकाराय पीतिया जिगुच्छनं वा समतिक्रमो वा । उभिन्नं पन अन्तरा 'च'-
सद्दो संपिण्डनत्थो । सो वूपसमं वा सप्पिण्डेति वितक्कविचारानं वूपसमं वा । तत्थ
यदा वूपसममेव सप्पिण्डेति तदा पीतिया विरागा च, किञ्च भिय्यो 'वूपसमा' चा ति
एवं योजना वेदितव्वा । इमिस्स च योजनाय विरागो जिगुच्छनत्थो होति । तस्मा
पीतिया जिगुच्छना च वूपसमा चा ति अयमत्थो दट्ठव्वो । यदा पन वितक्कविचारानं
वूपसमं सप्पिण्डेति तदा पीतिया च विरागा किञ्च भिय्यो 'वितक्कविचारानं च वूपसमा'
ति एवं योजना वेदितव्वा । इमिस्सा च योजनाय विरागो समतिक्रमनत्थो होति,
तस्मा पीतिया च समतिक्रमा वितक्कावचारानं च वूपसमा ति अयमत्थो दट्ठव्वो ।

(३४८) कामं चेत्ते वितक्कविचारा दुतियज्झाने येव वूपसन्ता, इमस्स पन
ज्ञानस्स मग्गपरिदीपनत्थं वण्णमणनत्थं च एतं वुत्तं । वितक्कविचारानं वूपसमा ति
हि वुत्ते इदं पञ्चायति— ननु वितक्कविचारवूपसमो मग्गो इमस्स ज्ञानस्सा ति ?

१ See ३.३३६, ३.२०२-२१०. २ See note ३ on § 161. ३ Cf.
३.२५७. ४ Second para. in § 161. ५ With ३.३४७-३५८ compare
विबु० ४.१५४-१७७. ६ सि०, M., विबु० ४.१५५- नून.

यथा च ततिये अरियमग्गे अप्पहीनानं पि सक्कायदिट्ठादीनं “पंचन्नं ओरं-
मा-[172]-गियानं संयोजनानं प्हानो” [Cf. अं० १.२३२] ति एवं प्हानं वुच्च-
मानं वण्णभणनं होति, तदधिगमाय उस्सुक्कानं उस्साहजननत्थं, एवमेव इध
अवूपसन्तानं पि वितक्कविचारानं वूपसमो वुच्चमानो वण्णभणनं होति । तेनायमत्थो-
वुत्तो— ‘पीतिया च समत्तिकमा वितक्कविचारानं च वूपसमा’ति ।

(३४९) उपेक्खको च विहरती ति— एत्थ उपपत्तितो इक्खती ति
उपेक्खा । समं पस्सति, अपक्खपत्तिता हुत्वा पस्सती ति अत्थो । ताय विसदाय
विपुलाय थामगताय समन्नागतत्ता ततियज्झानसमंगी उपेक्खको ति वुच्चति ।
उपेक्खा पन दसविधा होति— छळंगुपेक्खा ब्रह्मविहारपेक्खा ब्रोज्झंगुपेक्खा विरियु-
पेक्खा संखारपेक्खा वेदनुपेक्खा विपस्सनुपेक्खा तत्रमज्झत्तुपेक्खा ज्ञानुपेक्खा पारि-
सुद्धिउपेक्खा ति ।

(३५०) तत्थ या “इध खीणासवो मिकखु चक्खुना रूपं दिस्वा नेव
सुमनो होति, न दुम्मनो, उपेक्खको च विहरति सतो संपजानो” [Cf. अं० २.
१९८; ३.२७९] ति एवमागता खीणासवस्स छसु द्वारेसु इट्ठानिट्ठच्छारम्मणा-
पाथे परिसुद्धपकतिभावाविजहनाकारभूता उपेक्खा, अयं ‘छळंगुपेक्खा’ नाम । या
पन “उपेक्खासहगतेन चेतसा एकं दिसं करित्वा विहरती” [दी० १.२५१] ति
एवमागता सत्तेसु मज्झत्ताकारभूता उपेक्खा, अयं ‘ब्रह्मविहारपेक्खा’ नाम । या
“उपेक्खासम्ब्रोज्झंगं भावेति विवेकनिमित्तं” [म० १.११; सं० ४.३६७, ५.९१]
ति एवमागता सहजातधम्मनं मज्झत्ताकारभूता उपेक्खा, अयं ‘ब्रोज्झंगुपेक्खा’ नाम ।
या पन “कालेन कालं उपेक्खानिमित्तं मनसि करोती” [अं० १.२५७] ति एव-
मागता अनच्चारद्ध-नातिसिथिलविरियसंज्ञाता उपेक्खा अयं ‘विरियुपेक्खा’ नाम ।
या “कति संखारपेक्खा समोधिबसेन उप्पजन्ति, कति संखारपेक्खा विपस्सना-
वसेन उप्पजन्ति ? अट्ठ संखारपेक्खा समोधिबसेन उप्पजन्ति, दस संखारपेक्खा
विपस्सनावसेन उप्पजन्ती” [पटि० १.६४] ति एवमागता नीवरणादि-पटिसंखा-
सन्निधानगद्वये मज्झत्तभूता उपेक्खा, अयं ‘संखारपेक्खा’ नाम ।

(३५१) या पन “यदिमं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होति
उपेक्खासहगतं” [§§ १५०, १५६] ति एवमागता अनुक्खमसुखसज्जिता उपेक्खा
अयं ‘वेदनुपेक्खा’ नाम । या पन “यदत्थि, यं भूतं, तं पजहति, उपेक्खं पटिलमती”
[] [173] ति एवमागता विचिन्ने मज्झत्तभूता उपेक्खा, अयं ‘विपस्सनु-
पेक्खा’ नाम । या पन छन्दादीसु ये-वा-पनकेसु आगता सहजातानं समवाहितभूता
उपेक्खा अयं ‘तत्र-मज्झत्तुपेक्खा’ नाम । या “उपेक्खको च विहरती” [§ १६३]

१ A. i. २३२ reads पारिक्खया, २ A. omits. ३ सि०— भावः
विज्जमानाकार०. ४ Ps. i. 64 reads समथ०. ५ M- समवाहिनी०.

ति एवमागता अग्सुखे पि तस्मिं अपक्खपातजननी उपेक्खा, अयं 'ज्ञानुपेक्खा' नाम । या पन "उपेक्खासतिपारिसुद्धिं चतुर्थं ज्ञानं" [§ १६५] ति एवमागता सञ्चपच्चनीकपारिसुद्धा पच्चनीकवूपसमने पि अब्बापारमूता उपेक्खा, अयं 'पारिसुद्धिउपेक्खा' नाम ।

(३५२) तत्थ छळंगुपेक्खा च ब्रह्मविहारूपेक्खा च बोज्झंगुपेक्खा च तत्रमज्झत्तुपेक्खा च ज्ञानुपेक्खा च पारिसुद्धि-उपेक्खा च अत्थतो एका तत्रमज्झत्तुपेक्खा व होति । तेन तेन अवत्थाभेदेन पन'स्सा अयं भेदो । एकस्सा पि सत्तो सत्तस्स कुमार-युव-त्थेर-सेनापति-राजादिवसेन भेदो थिय । तस्मा तासु यत्थ छळंगु-पेक्खा न तत्थ बोज्झंगुपेक्खादयो, यत्थ वा पन बोज्झंगुपेक्खा न तत्थ छळंगु-पेक्खादयो होन्ती ति वेदितव्वा । यथा चेतासं अत्थतो एकीभावो, एवं संखार-पेक्खा-विपस्सनुपेक्खानं पि । पञ्चा एव हि सा किञ्चयसेन द्विधा भिन्ना ।

(३५३) यथा हि पुरिसस्स सायं गेहं पविट्ठं सप्यं अजपददण्डं गहेत्वा परियेसमानस्स तं थुसकोट्टके निपन्नं दिस्वा 'सप्पो नु खो नो'ति अवलोकेन्तस्स सोवथिकत्तयं दिस्वा नित्थेमतिकस्स 'सप्पो, न सप्पो' ति विचिनने मज्झत्तता होति; एवमेव या आरद्धविपस्सकस्स विपस्सनाज्ञाणेन लक्खणत्तये दिट्ठे संखारानं अनिच्चमाथादिविचिनने मज्झत्तता उण्णज्जति, अयं 'विपस्सनुपेक्खा' । यथा पन तस्स पुरिसस्स अजपदेन दण्डेन गाळ्ढं सप्यं गहेत्वा 'किं नाहं' इमं सप्यं गहेत्वा अविहेटेन्तो अत्तानं च इमिना अईसापेत्वा मुञ्चेय्य'ति मुञ्चनाकारमेव परियेसतो गहणे मज्झत्तता होति; एवमेव मा लक्खणत्तयस्स दिट्ठत्ता, आदित्ते थिय तयो भवे पस्सतो, संखारगहणे मज्झत्तता, अयं 'संखारूपेक्खा' नाम । इति विपस्सनुपेक्खाय सिद्धाय संखारूपेक्खा पि सिद्धा व होति । इमिना पनेसा विचिननगहणेसु मज्झत्त-संखालेन किञ्चेन द्विधा भिन्ना ति ।

(३५४) विरियुपेक्खा पन वेदनुपेक्खा च अञ्चमञ्चं च [174] अव-सेसाहि च अत्थतो भिन्ना एया ति । इति इमासु दससु उपेक्खासु 'ज्ञानुपेक्खा' इध अधिप्येता । सा मज्झत्तलक्खणा अनामोगरसा अब्बापारपच्चुपट्ठाना पीति-विरागपदट्ठाना ति । एत्थाह— ननु चायं अत्थतो तत्रमज्झत्तुपेक्खा व होति ? सा च पटमदुतियज्झानेसु पि अत्थि, तस्मा तत्रा पि 'उपेक्खको च विहरती'ति एवमयं वचच्चा सिया । सा कस्मा न वुत्ता ति ? अपरिव्यत्तकिञ्चतो । अपरि-व्यत्तं हि तस्सा तत्थ किञ्चं, वितक्कादीहि अभिमूतत्ता । इध पनायं वितक्कविचार-पीतीहि अनभिभूतत्ता उक्खित्तसिरा थिय हुत्वा परिग्यत्तकिञ्चा जाता, तस्मा वुत्ता ति । निट्ठिता 'उपेक्खको च विहरती'ति एतस्स सञ्चसो अत्थवण्णर्णो ।

१ PTS, M. insert before this अबन्तु; सी०— अण्णसुखे. २ म०— बुद्ध.
३ M., म०, सि०— किं ताहं. ४ Thes commenced with. १.३४९.

(३५५) इदानीं सतो च संप्रजानो [१९३] ति एतत् सतीति सतो । संप्रजानातीति संप्रजानो । पुण्यलेन सति च संप्रजज्जं च वुत्तं । तत्थ सरण-
ल्लखणा सति, असम्पुत्तसन्नैरसा, आरक्खपच्चुपट्टाना । असंमोहल्लखणं संप्रजज्जं,
तीरणसं, पविचयपच्चुपट्टानं । तत्थ किञ्चापि इदं सतिसम्पजज्जं पुरिमज्जानेसु पि
अत्थि—मुट्ठस्सतिस्स हि असंप्रजानस्स उपचारमत्तं पि न संप्रजति, पणैव अप्पना—
ओळारिकत्ता पन तेसं ज्ञानानं, भूमियं विय पुरिसस्स, चित्तस्स गति सुखा व होति,
अव्यत्तं तत्थ सतिसंप्रजज्जकिञ्चं । ओळारिकगण्णहानिनेव पन सुखुमत्ता इमस्स
ज्ञानस्स, पुरिसस्स खुरधारायं विय, सतिसम्पजज्जकिञ्चपरिगहिता येव चित्तस्स
गति इच्छितव्वा ति इधेव वुत्तं । किं च भिय्यो ? यथा धेनुपको^१ वच्छो धेनुतो
अपनीतो अरक्खियमानो पुनदेव धेनुं उपगच्छति, एवमिदं ततियज्ज्ञानसुखं पीतितो
अपनीतं तं सतिसम्पजज्जानरक्खेन अरक्खियमानं पुनदेव पीति उपगच्छेय्य, पीति-
संपयुत्तमेव सिया । सुखे चापि सत्ता सारज्जन्ति, इदं च अतिमधुरं सुखं, ततो
परं सुखामावा । सतिसम्पजज्जानुभायेन पनेत्थ सुखे असारज्जना होति, नो अज्जथा
ति इमं पि अत्थविसेसं दस्सेतुं इदमिधेव वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(३५६) इदानीं सुखं च कायेन पटिसंवेदेती [१६३] ति [175]
एतत् किञ्चापि ततियज्ज्ञानसमंभिज्ञानो सुखपटिसंवेदनामो गो नत्थि, एवं सन्ते पि यस्मा
तस्स नामकायेन सम्पयुत्तं सुखं, वं वा तं नामकायसंपयुत्तं सुखं, तं-समुट्ठानेन^२ स्स
यस्मा अतिपणीतेन रूपेण रूपकायो फुट्ठो^३, कायस्स फुट्ठत्तां ज्ञानवुट्ठितो पि सुखं
पटिसंवेदेय्य, तस्मा एतमत्थं दस्सेन्तो 'सुखं च कायेन पटिसंवेदेती'ति आह ।
इदानीं यं तं अरिया आचिक्खन्ति उपेक्खको सतिमा सुखविहारी
[१६३] ति एतत् यं-ज्ञानहेतुं यं-ज्ञानकारणा तं ततियज्ज्ञानसमंभिपुण्णं बुद्धादयो
अरिया "आचिक्खन्ति देसेन्ति पज्जपेन्ति पट्टपेन्ति विवरन्ति विमज्जन्ति उत्तानी-
करोन्ति पकासेन्ति" [वि० २५९] पसंसन्तीति अधिष्ठाया—किन्ति ? 'उपेक्खको
सतिमा सुखविहारी'ति—तं ततियज्ज्ञानं उपसंप्रज विहरतीति एवमेत्थ योजना
वेदितव्वा ।

(३५७) कस्मा पन तं ते एवं पसंसन्ति ? पसंसारहतो । अयं हि यस्मा
अतिमधुरसुखे सुखपारमिप्पत्ते पि ततियज्ज्ञाने उपेक्खको, न तत्थ सुखाभिसंगेन
आकट्ठियति, 'यथा च पीति न उपज्जति' एवं उपट्ठितसतिया सतिमा, यस्मा
च अरियकन्तं अरियजनसेवितमेव च असंकिळिद्धं सुखं नामकायेन पटिसंवेदेति
तस्मा पसंसारहो; इति पसंसारहतो नं अरिया ते एवं पसंसारहेतुभूते गुणे पकासेन्ता
'उपेक्खको सतिमा सुखविहारी' ति एवं पसंसन्तीति वेदितव्वं ।

१ म०—अपमुत्तन^०; सि०—अपमुत्तन^०. २ विजु० ४.१०४ reads धेनुपगो.
३ सी०, म०—फुटो. ४ सी०, म०—फुट्ठा.

(३५८) ततियं ति गणनानुपुब्बता ततियं । इदं ततियं समापज्जती ति ततियं । तस्मिं समये फस्सो होती ति आदीसु ज्ञानपञ्चके पीतिपदं पि परिहीनं । तस्सा पि वसेन सविमत्तिकाविमत्तिकपदविनिच्छयो वेदितव्यो । कोट्टासंवारे पि दुवंगिकं ज्ञानं होती ति आगतं । सेसं दुतियज्ज्ञानसादिसमेवा ति ।

ततियं ।

(३५९) चतुत्थज्ज्ञाननिहेसे सुखस्स च पहाणा दुक्खस्स च पहाणा [§ १६५] ति कायिकसुखस्स च कायिकदुक्खस्स च पहाणा । पुब्बे वा ति तं च खो पुब्बे व, न चतुत्थज्ज्ञानकखणे । सोमनस्सदोमनस्सानं अत्थंगमा ति चेतसिकसुखस्स चेतसिकदुक्खस्स चा ति [176] इमेसं पि द्वित्रं पुब्बे व अत्थंगमा; पहाणा इच्चैव वुत्तं होति ।

(३६०) कदा पन नेसं पहानं होति ? चतुन्नं ज्ञानानुपचारकखणे । सोमनस्सं हि चतुत्थज्ज्ञानस्स उपचारकखणे येव पहीयति । दुक्खदोमनस्ससुखानि पठमदुतियततियानं उपचारकखणेषु । एवमेतेसं पहानकमेन अवुत्तानं इन्द्रियविभंगे [वि० १२२] पन इन्द्रियानं उद्देसकमेनेव इधा पि वुत्तानं सुख-दुक्ख-सोमनस्स-दोमनस्सानं पहानं वेदितव्यं । यदि पनेतानि तस्स तस्स ज्ञानस्स उपचारकखणे येव पहीयन्ति, अथ कस्मा “कथं चुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति ? इध भिक्खवे भिक्खु विविच्चेव कामेहि ... पे० ... पठमं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरति, एत्थुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति । कथं चुप्पन्नं दोमनस्सिन्द्रियं ... सुखिन्द्रियं ... सोमनस्सिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झति ? इध भिक्खवे भिक्खु सुखस्स च पहाणा ... पे० ... चतुर्थं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरति । एत्थुप्पन्नं सोमनस्सिन्द्रियं अपरिसेसं निरुज्झती” [सं० ५.२१३-२१५] ति एवं ज्ञानेस्वेव निरोधो वुत्तो ति ? अतिसवनिरोधत्ता । अतिसवनिरोधो हि तेमं पठमज्ज्ञानादीसु, न निरोधो येव । निरोधो येव पन उपचारकखणे, नातिसवनिरोधो ।

(३६१) तथा हि नानावज्जने पठमज्ज्ञानूपचारे निरुद्धस्सा पि दुक्खिन्द्रियस्स डंसमकसादिसंफस्सेन वा, विसमासनूपतापेन वा सिया उपपत्ति, न त्वेव अन्तो-अप्पनायं । उपचारे वा निरुद्धं पेतं न सुद्धु निरुद्धं होति, पटिपक्खेन अविहतत्ता । अन्तो अप्पनायं पन पीतिकरणेन सज्जो कायो सुखोक्कन्तो होति । सुखोक्कन्तकायस्स च सुद्धु निरुद्धं होतं दुक्खिन्द्रियं, पटिपक्खेन विहतत्ता । नानावज्जने येव च दुतियज्ज्ञानूपचारे पहीनस्स दोमनस्सिन्द्रियस्स यस्मा एतं वितक्कविचारपच्चये पि

१ See ३.३५७, २ Second para. in § 163. ३ With ३.३५९-३६७ cf. विमु० ४.१८४-१९५.

कायकिलमये चित्तूपघाते च सति उप्पज्जति, वितक्कविचारामाये च नेव उप्पज्जति; यत्थ पन उप्पज्जति तत्थ वितक्कविचारामाये; अप्पहीना एव च दुतियज्ज्ञानूपचारे वितक्कविचारा ति तत्थ^१स्स सिया उप्पत्ति, अप्पहीनपच्चयत्ता; न त्वेव दुतियज्ज्ञाने, पहीनपच्चयत्ता ।

(३६२) तथा ततियज्ज्ञानूपचारे पहीनस्सा पि सुखिन्द्रियस्स पीतिसमुद्धान-
प्पणीतरूपफुट्टकायस्स सिया उप्पत्ति, न त्वेव ततियज्ज्ञाने । ततियज्ज्ञाने हि पच्चय-
भूता पीति सच्चसो निरुज्जति । [177] तथा चतुर्थज्ज्ञानूपचारे पहीनस्सा पि
सोमनस्सिन्द्रियस्स आसन्नत्ता, अप्पनापत्ताय उपेक्खायामाधेन सम्मा अनतिकन्तत्ता
च, सिया उप्पत्ति, न त्वेव चतुर्थज्ज्ञाने । तस्मा एव च 'एत्थुप्पन्नं दुक्खिन्द्रियं
अपरिसेसं निरुज्जती'^२ ति तत्थ तत्थ अपरिसेसगहणं कृतं ति ।

(३६३) एत्थाह— 'अथेवं तस्स तस्स ज्ञानस्सूपचारे पहीना पि एता वेदना
इध कस्मा समाहटा^३ ति ? 'सुखगहणत्थं । या हि अयं 'अदुक्खमसुखं' ति एत्थ
अदुक्खमसुखा वेदना युत्ता, सा सुखुमा, दुब्धिज्जेय्या, न सक्का सुखेन गहेतुं ।
तस्मा यथा नाम दुट्ठस्स यथातथा वा उपसंक्रमित्वा गहेतुं असकुण्यस्स गोणस्स
गहणत्थं गोपो एकस्मिं वजे सत्त्वा गापो समाहरति, अथेकेकं नीहरन्तो पटिपटिया
आगतं 'अयं सो, गण्हेयं न' ति तं पि गाहापयति; एवमेव भगवा सुखगहणत्थं सत्त्वा
एता समाहरी ति । एवं हि समाहटा एता दस्सेत्था यं नेध-सुखं-न-दुक्खं, न-सोम-
नस्सं-न-दोमनस्सं, अयं अदुक्खमसुखा वेदना ति सक्का होति एसा गाहयितुं ।
अपि च अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिया पच्चयदस्सनत्थं चा पि एता युत्ता ति
वेदितव्वा । सुखदुक्खप्पहानादयो हि तस्मा पच्चया । यथाह— "चत्तारो खो
आवुसो पच्चया अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिया समापत्तिया । इधावुसो भिक्खु
सुखस्स च पहाना ... पे० ... चतुर्थं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरति, इमे खो आवुसो
चत्तारो पच्चया अदुक्खमसुखाय चेतोविमुत्तिया समापत्तिया" [म० १.२९६] ति ।

(३६४) यथा वा अज्जत्थ पहीना पि सक्काचदिट्ठिआदयो ततियमग्गस्स वर्ण-
मणनत्थं तत्थ पहीना ति युत्ता, एयं वर्णमणनत्थं पेतस्स ज्ञानस्स ता इध युत्ता ति
वेदितव्वा । पच्चयघातेन वा एत्थ रागदोसानं अतिदूरमायं दस्सेतुं पेटा युत्ता ति
वेदितव्वा । एतासु हि सुखं सोमनस्सस्स पच्चयो, सोमनस्सं रागस्स; दुक्खं दोम-
नस्सस्स, दोमनस्सं दोसस्स । सुखादिघातेन च सप्पच्चया रागदोसा हता ति अतिदूरे
होन्ती ति ।

(३६५) अदुक्खमसुखं ति दुक्खामावेन अदुक्खं, सुखामावेन असुखं ।
एतेनेत्थ दुक्खसुखपटिपक्खभूतं ततियवेदनं दीपेति, न दुक्खसुखामावमत्तं । ततिय-
वेदना नाम अदुक्खमसुखा । उपेक्खा ति पि बुचति । [178] । सा इहानिद्व-

१ See ३.३६० above. २ ति०-गण्डाथ. ३ See ३.३४८ above.

विपरीतानुमनलक्षणं, मज्झत्तरसा, अविभूतपञ्चुपट्टाना, सुखदुक्खानिरोधपदट्टाना
ति वेदितव्वा ।

(३६६) उपेक्खासत्तिपारिसुद्धिं ति उपेक्खाय जनितसत्तिपारिसुद्धिं ।
इमस्मिं हि ज्ञाने सुपरिसुद्धा सति । या च तस्सा सत्तिया पारिसुद्धि सा उपेक्खाय कता,
न अञ्जेन । तस्मा एतं उपेक्खासत्तिपारिसुद्धी ति वुच्चति । चिर्मगे पि वुत्तं—“अयं
सत्ति इमाय उपेक्खाय विवट्ठी होति परिसुद्धा परियोदाता, तेन वुच्चति उपेक्खा-
सत्तिपारिसुद्धी” [पि० २६१] ति । याय च उपेक्खाय एत्थ सत्तिपारिसुद्धि होति
सा अत्थतो तत्रमज्झत्तता ति वेदितव्वा । न केवलं चेत्थ सत्ति येव परिसुद्धा
अपि च खो सत्थे पि संपयुत्तधम्मा । सत्तिसीसेन पन देसना वुत्ता । तत्थ किञ्चा
पि अयं उपेक्खा हेट्ठा पि तीसु ज्ञानेसु विज्जति— यथा पन दिवा सुरियप्पभाभि-
मवा सोम्मभावेन च अत्तनो उपकारकत्तेन वा सभागाय रत्तिया अल्लामा दिवा
विज्जमाना पि चन्दलेखा अपरिसुद्धा होति अपरियोदाता—एवमयं पि तत्रमज्झत्तु-
पेक्खाचन्दलेखा वितक्कादिपच्चनीकधम्मतेजाभिमवा सभागाय च उपेक्खावेदना-
रत्तिया अप्पट्टिलामा विज्जमाना पि पट्टमादिज्ज्ञानभेदेसु अपरिसुद्धा होति । तस्सा
च अपरिसुद्धाय दिथा अपरिसुद्धचन्दलेखाय पमा विय सहजाता पि सत्ति-आदयो
अपरिसुद्धा व होन्ति । तस्मा तेसु एकं पि ‘उपेक्खासत्तिपारिसुद्धी’ ति न वुत्तं । इध
पन वितक्कादिपच्चनीकधम्मतेजाभिमवाभावा समागाय च उपेक्खावेदनारत्तिया
पट्टिलामा अयं तत्रमज्झत्तुपेक्खाचन्दलेखा अतिविय परिसुद्धा । तस्सा परिसुद्धता
परिसुद्धचन्दलेखाय पमा विय सहजाता पि सत्तिआदयो परिसुद्धा होन्ति परियो-
दाता । तस्मा इदमेव उपेक्खासत्तिपारिसुद्धी ति वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(३६७) चतुत्थं ति गणनानुपुब्बतो चतुत्थं । इदं चतुत्थं समापज्जती ति पि
चतुत्थं । फस्सो होती ति आदीसु फस्सपञ्चके ताव वेदना ति उपेक्खावेदना
वेदितव्वा । ज्ञानपञ्चकइन्द्रियद्वानेसु पन उपेक्खा होति [179] उपेक्खइन्द्रियं होती
ति वुत्तमेव । सेसानि तत्तिथे परिहीनपदानं इथा पि परिहीनानेव । कोट्टासैवरे पि
दुवंगिकं ज्ञानं ति उपेक्खाचित्तेकगतावसेनेव वेदितव्वं । सेसं सर्व्वं तत्तिय-
सदिसमेवा ति ।

चतुक्कनयो निट्ठितो ।

(३६८) इदानि कतमे धम्मा कुसला [§१६७] ति पञ्चकनयो आरद्धो ।
कस्मा इति चे, पुगलज्ज्ञासयवसेनं चेव देसनाखिलसेनं च । सन्निसिर्नदेवपरिसाय
किर एकञ्चानं देयानं वितक्को एव ओल्लारिकतो उपट्ठासि, विचारपीतिसुख-

१ न०—वित्तादा, सि०—विभत्ता. २ §165, para. 2. ३-३ See २.३९,
३.३८३-८४. ४ न०— सन्निसिर्नदेव°.

चित्तेकगता सन्ततो । तेसं सप्पायवसेन सत्था चतुरंगिकं अवितकं विचारमत्तं दुतियज्ज्ञानं नाम भाजेसि । एकच्चानं विचारो ओळारिकतो उपट्ठासि, पीतिसुखचित्तेकगता सन्ततो । तेसं सप्पायवसेन तिवंगिकं ततियज्ज्ञानं नाम भाजेसि । एकच्चानं पीति ओळारिकतो उपट्ठासि, सुखचित्तेकगता सन्ततो । तेसं सप्पायवसेन दुयंगिकं चतुर्थज्ज्ञानं नाम भाजेसि । एकच्चानं सुखं ओळारिकतो उपट्ठासि, उपेक्खाचित्तेकगता सन्ततो । तेसं सप्पायवसेन दुयंगिकं पञ्चमज्ज्ञानं नाम भाजेसि । अयं ताव 'पुग्गलज्ज्ञासयो' । यस्मा पन धम्मधोतुया मुप्पटिविद्धत्ता देसना विलासप्पत्ता नाम होति—सा तथागतस्स मुहु पटिविद्धा—तस्मा ज्ञाणमहत्तताय देसनाविधाने मुकुसलो देसनाविलासप्पत्तो सत्था यं यं अंगं लब्धमि तरस्स तरस्स वसेन यथा यथा इच्छति तथा तथा देसनं नियामेती ति सो इध पञ्चङ्गिकं पटमज्ज्ञानं भाजेसि, चतुरङ्गिकं अवितकविचारमत्तं दुतियज्ज्ञानं, तिवङ्गिकं ततियज्ज्ञानं, दुयङ्गिकं चतुर्थज्ज्ञानं, दुयङ्गिकमेव पञ्चमज्ज्ञानं भाजेसि । अयं 'देसनाविलासो' नाम ।

(३६९) अपि च ये भगवता 'तयो' मे समाधी—सवितक्कसविचारो समाधि, अवितक्कविचारमत्तो समाधि, अवितक्क-अविचारो 'समाधी' [Cf. दी० ३.२१९] ति सुत्तन्ते तयो समाधी देसिता, तेषु हेट्ठा सवितक्कसविचारो समाधि अवितक्क-[180]-अविचारो समाधि भाजेत्वा दस्सितो, अवितक्कविचारमत्तो पन न दस्सितो । तं दस्सेतुं पि अयं पञ्चकनयो आन्वो ति वेदितव्वो । तत्थ दुतियज्ज्ञाननिदेसे [§ १६८] कस्सादीसु वितक्कमत्तं परिहावन्ति, कोट्ठासंधारे "चतुरंगिकं ज्ञानं होति चतुरंगिको मग्गो होती" ति अयमेव विधेयो । तेसं सर्व्वं पटमज्ज्ञानसदिसमेव । यानि च चतुक्कनये दुतियततियचतुर्थानि तानि इध ततियचतुर्थपञ्चमानि । तेसं अधिगमपटिपाटिया दीपनत्थं अयं नधो वेदितव्वो—

(३७०) एको किर अमच्चपुत्तो राजानं उपट्ठातुं जनपदतो नगरं आगतो । सो एकदिवसमेव राजानं दिस्वा पानव्यसनेन सर्व्वं विभवजातं नासेसि । तं एकदिवसं सुरामदमत्तं निच्चोलं कत्वा जिण्णकटसारकमत्तेन पटिच्छादेत्वा पानागारतो नीहरिंसु । तमेनं संकारकूटे निपज्जित्वा निहायन्तं एको अंगविज्जापाठको दिस्वा 'अयं पुरिसो महाजनस्स अवस्सयो मविस्सति, पटिज्जगितव्वो एसो' ति सन्निट्ठानं कत्वा मत्तिकाय नहापेत्वा थूलसाट्ठकयुगं निवासपेत्वा पुन गन्धोदकेन नहापेत्वा सुखुमेन दुकूलयुगलेन अच्छादेत्वा पासार्द आरोपेत्वा सुमोजनं मोजेत्वा 'एवं नं परिहेर्याथा' ति परिचारके पटिपादेत्वा पक्कामि । अथ नं ते सयनं आरोपेसुं । पानागारगमनपटिवाहनत्थं च नं चत्तारो ताव जना चतुसु हत्थपादेसु उप्पीळेत्वा अट्ठंसु । एको पादे परिमज्जि । एको तालवण्टं गहेत्वा वीजि । एको बीणं वादयमानो गायन्तो निसीदि ।

१-१ See १.३८४. २ Cf. अ० ४.३००; पटि० १.४८. ३ § 168, 2nd para.

(३७१) सो सयनूपगमनेन विगतकिलमथो थोकं निहायित्वा उद्धितो हस्य-
पादनिष्पीळनं असहमानो 'को मे हस्यपादे उष्पीळेति ? अपगच्छा'ति तज्जेसि ।
ते एकवचनेनेव अपगच्छिसु । ततो पुन थोकं निहायित्वा बुद्धितो पादपरिमज्जनं
असहमानो 'को मे पादे परिमज्जति ? अपगच्छा'ति आह । सो पि एकवचनेनेव
अपगच्छि । पुन थोकं निहायित्वा बुद्धितो वातबुद्धिं विय तालवण्टवातं असहन्तो
'को एस ? अपगच्छतू'ति आह । सो पि एकवचनेनेव अपगच्छि । पुन थोकं निहा-
यित्वा बुद्धितो कण्णसूलं विय गीतवादितसहं असहमानो वीणावादकं तज्जेसि । सो
पि एकवचनेनेव अपगच्छि । [181] अथेवं अनुक्रमेण पहीन-किलमथुष्पीळन-परि-
मज्जन-वातंप्पहार-गीतवादितसहूपद्वयो सुखं सयित्वा बुद्धाय रज्जो सन्तिकं अगमासि ।
राजा पि'एस महन्तं इस्सरियमदासि । सो महाजनस्स अवस्सयो जातो ।

(३७२) तस्य पानव्यसनेन पारिजुञ्जप्पत्तो सो अमचपुत्तो विय अनेक-
व्यसनपारिजुञ्जप्पत्तो घरावासगतो कुलपुत्तो दट्ठब्बो । अंगविज्जापाटको पुरिसो विय
तथागतो । तस्स पुरिसस्स 'अयं महाजनस्स अवस्सयो भविरसति, पटिजग्गनं अर-
हती'ति सन्निट्ठानं विय तथागतस्स 'अयं महाजनस्स अवस्सयो भविरसति, पच्चज्जं
अरहति कुलपुत्तो'ति सन्निट्ठानकरणं । अय'स्स अमचपुत्तस्स मत्तिकामत्तेन नहापनं
विय कुलपुत्तस्सा पि पच्चज्जापटिलामो । अय'स्स थूलसाटकनिवासनं विय इमस्सा
पि दससिक्खापदसंखातसीलवस्थनिवासनं । पुन तस्स गन्धोदकेन नहापनं विय
इमस्सा पि पातिमोक्खसंवरादे-सीलगन्धोदकनहापनं । पुन तस्स सुखुमदुकूलपुग-
च्छादनं विय-इमस्सा पि यथावुत्तसीलविसुद्धिसंपदासंखातदुकूलच्छादनं । दुकूल-
च्छादितस्स पन'स्स पासादारोपनं विय इमस्सापि सीलविसुद्धिदुकूलच्छादितस्स समाधि-
भावनापासादारोपनं । ततो तस्स सुभोजनभुज्जनं विय इमस्सा पि समाधिउपकारक-
सतिसम्पज्जादि-धम्मामतपरिमुज्जनं । भुत्तभोजनस्स पन तस्स परिचारकेहि सयनारो-
पनं विय इमस्सा पि वितक्कादीहि उपचारज्ज्ञानारोपनं । पुन तस्स पानागारगमन-
पटिवाहनत्थं हस्यपादुष्पीळनकपुरिसचतुक्कं विय इमस्सा पि कामसज्जामिमुखगमन-
पटिवाहनत्थं आरम्भणे चित्तुष्पीळको नेक्खम्मवितक्को । तस्स पादपरिमज्जनपुरिसो
विय इमस्सा पि आरम्भणे चित्तानुमज्जको विचारो । तस्स तालवण्टवातदायको
विय इमस्सा पि चेतसो सीतलभावदायिका पीति । तस्स सीतानुगहकरो गन्धव्य-
पुरिसो विय इमस्सा पि चित्तानुगहकं सोमनस्स ।

(३७३) तस्स सयनूपगमनेन विगतकिलमथस्स थोकं निद्रूपगमनं विय
इमस्सा पि उपचारज्ज्ञानसन्नित्तस्येन विगतनीवरणकिलमथस्स पटमज्ज्ञानपगमनं ।
अथ'स्स निहायित्वा बुद्धितस्स हस्यपादुष्पीळनासहनेन हस्यपादुष्पीळकानं संतज्जनं
तेसं च अपगमनेन पुन थोकं निद्रूपगमनं विय इमस्सा पि पटमज्ज्ञानतो [182]

बुद्धितस्स चित्तुप्पील्लनकवितक्कासहनेन वितक्कदोसदस्सनं, वितक्कप्पहाना च पुन अवितक्कविचारमत्तज्झानूपगमनं । ततो तस्स पुनप्पुनं निदायित्वा बुद्धितस्स यथा-
वुत्तेन कमेन पादपरिमज्जनादीनं असहनेन पटिपाटिया पादपरिमज्जकादीनं संतज्जनं,
तेसं च अपगमनेन पुनप्पुनं थोकं निद्रूपगमनं विय इमस्सा पि पुनप्पुनं दुतियादीहि
ज्ञानेहि बुद्धितस्स यथायुत्तदोसानं विचारादीनं असहनेन पटिपाटिया विचारादि-
दोसदस्सनं । तेसं तेसं च पहाना पुनप्पुनं अवितक्काविचार-निप्पीतिक-पहीनसोमनस्स-
ज्झानूपगमनं । तस्स पन सयना बुद्धाय रज्जो सन्तिकं गतस्स इत्सरियसंपत्ति विय
इमस्सा पि पञ्चमज्झानतो बुद्धितस्स विपस्सनामग्गं उपगतस्स अरहत्तप्पत्ति । तस्स
पत्तिस्सरियस्स बहुन्नं जनानं अवस्सयभावो विय इमस्सा पि अरहत्तप्पत्तस्स बहुन्नं
अवस्सयभावो पि वेदितव्यो । एत्तावता हि एस अनुत्तरं पुञ्चक्खेत्तं नाम होती ति ।
पञ्चकनयो निद्रितो ।

(३७४) एत्तावता चतुक्कपञ्चकनयद्वयभेदो सुद्धिकनवको नाम पकासितो होति ।
अत्थतो पनेस पञ्चकनये चतुक्कनयस्स पविट्ठत्ता ज्ञानपञ्चको एवा ति वेदितव्यो ।

(३७५) इदानीं यस्मा एतं ज्ञानं नाम पटिपदाकमेन सिज्झति, तस्मा'स्स
पटिपदामेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§१७६] ति आदि आरब्धं । तत्थ
दुक्खा पटिपदा अस्सा ति दुक्खापटिपदं । दन्धा अभिज्झा अस्सा ति दन्धा-
भिज्झं । इति दुक्खापटिपदं ति वा दन्धाभिज्झं ति वा पटवीकसिणं ति वा तीणि
पि ज्ञानस्सेव नामानि । दुक्खापटिपदं खिप्पाभिज्झं ति आदीसु पि एसेव नयो ।

(३७६) तत्थ पठमसमन्नाहारतो पट्टाय याव तस्स तस्स ज्ञानस्स उपचारं
उप्पज्जति ताव पवत्ता ज्ञानभावना 'पटिपदा' ति बुच्चति । उपचारतो पन पट्टाय
याव अप्पना ताव पवत्ता पज्जा 'अभिज्झा' ति बुच्चति । सा पनेसा पटिपदा एक-
चस्स दुक्खा होति । नीयरणादिपच्चनीक-[183]-धम्मसमुदाचारगहणताय किच्छा
असुखसेवना ति अत्थो । एकच्चस्स तदभावेन सुखा । अभिज्झा पि एकच्चस्स
दन्धा होति, मन्दा, अ-सीघ्रप्पवत्तिनी । एकच्चस्स खिप्पा अ-मन्दा सीघ्रप्पवत्तिनी ।

(३७७) तस्मा यो आदितो आदितो किलसे विक्खम्भेन्तो दुक्खेन ससं-
खारेण संपयोगेन किलमन्तो विक्खम्भेति, तस्स दुक्खा पटिपदा नाम होति । यो
पन विक्खम्भितकिलेसो अप्पनापरिवासं वसन्तो चिरेण अंगपातुभावं पाप्पुणाति, तस्स
दन्धाभिज्झा नाम होति । यो खिप्पं अंगपातुभावं पाप्पुणाति तस्स खिप्पाभिज्झा नाम
होति । यो किलेसे विक्खम्भेन्तो सुखेन अकिलमन्तो विक्खम्भेति, तस्स सुखा पटिपदा
नाम होति । तत्थ यानि सप्पायासप्पायानि च पल्लिवोधुपच्छेदादीनि पुञ्चकिच्चानि
च अप्पनाकोसंज्ञानि च चिसुद्धिमग्गे चित्तमायनानिदेसे निद्रिट्ठानि, तेषु यो

१ सि० alone reads उत्तारो. २ विमु० ४.९७-१०२. ३ विमु० ४.
२९-५६. ४ विमु० ८.४८-७९.

असप्पायसेवी होति, तस्स दुक्खा पटिपदा दन्धा च अभिञ्ञा होति । सप्पायसेवनो सुखा पटिपदा खिप्पा च अभिञ्ञा । यो पन पुव्वमाणे असप्पायं सेवित्वा अपरमाणे सप्पायसेवी होति, पुव्वमाणे वा सप्पायं सेवित्वा अपरमाणे असप्पायसेवी, तस्स वोमिस्सकता वेदितव्या ।

(३७८) अपि च तथा पल्लोघुपच्छेदादिकं पुव्वक्खिच्चं असम्पादेत्वा मायनं अनुयुत्तस्स दुक्खापटिपदा होति, विपरियायेन सुखा । अप्पनाकोसल्लानि पन असम्पादिन्तस्स दन्धाभिञ्ञा होति, सम्पादिन्तस्स खिप्पा । अपि च तण्हा-अविज्जावसेन समयविपरसनाधिकारवसेन चा पि एतासं पमेदो वेदितव्वो । तण्हाभिभूतस्स हि दुक्खापटिपदा होति, अनभिभूतस्स सुखा । अविज्जाभिभूतस्स च दन्धाभिञ्ञा होति, अनभिभूतस्स खिप्पा । यो च समये अकताधिकारो तस्स दुक्खा पटिपदा होति, कताधिकारस्स सुखा । यो पन विपरसनाय अकताधिकारो होति, तस्स दन्धा अभिञ्ञा होति, कताधिकारस्स खिप्पा । किल्लेसिन्द्रियवसेन पि एतासं पमेदो वेदितव्वो । तिक्खिक्खिलेसस्स हि मुदिन्द्रियस्स दुक्खा पटिपदा होति दन्धा च अभिञ्ञा, तिक्खिन्द्रियस्स पन खिप्पा अभिञ्ञा । मन्दकिल्लेसस्स च मुदिन्द्रियस्स सुखापटिपदा होति दन्धा च अभिञ्ञा, तिक्खिन्द्रियस्स पन खिप्पा अभिञ्ञा ति ।

(३७९) इति इमासु पटिपदा-अभिञ्ञासु यो पुग्गलो दुक्खाय [184] पटिपदाय दन्धाय अभिञ्ञाय ज्ञानं पापुणाति, तस्स तं ज्ञानं दुक्खापटिपदं दन्धाभिञ्ञं ति वुचति । सेसेसु पि एसेव नयो ।

(३८०) तस्य 'तदनुधम्मता सति सन्तिट्ठति' ठित्तिमागिनी पञ्ञा' [] ति एवं वुत्तसति या वा तं-तं-ज्ञाननिकन्ति या वा विक्खंभने पटिपदा, तं-तं-ज्ञानूपचारपत्तस्स अप्पनापरिवासे अभिञ्ञा च वेदितव्या । आगमनवसेना पि च पटिपदाभिञ्ञा होन्ति येव । दुक्खापटिपदं हि दन्धाभिञ्ञं पटमज्झानं पत्वा पवत्तं दुतियं पि तादिसमेव होति । तत्तिवचतुत्थे पि एसेव नयो । यथा च चतुक्कनये एवं पञ्चकनये पि पटिपदावसेन चतुथा मेदो वेदितव्वो । इति पटिपदावसेन पि चत्तारो नवका वुत्ता होन्ति । तेसु पाठतो कल्लिस्स चित्तानि, अत्थतो पन पञ्चकनये चतुक्कनयस्स पविट्ठत्ता वीसतिमेव भवन्ती ति ।

पटिपदा निट्ठिता ।

(३८१) इदानीं यस्मा एतं ज्ञानं नाम यथा पटिपदामेदेन एवं आरम्भण-भेदेना पि चतुव्विधं होति । तस्मा'स्स तं भेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§१८१] ति आदि आरब्धं । तस्य परित्तं परिच्चारम्मणं ति आदीसु यं अप्पगुणं होति, उपरिज्झानस्स पच्चयो मयितुं न सक्कोति, इदं परित्तं नाम ।

१ Cf. पटि० १.३५. २ See ३.३७४ above. ३ म०—अ-पगुणं.

यं पन अवट्ठिते सुप्पमत्ते^१ वा सरावमत्ते^२ वा आरम्मणे पवत्तं, तं परित्तं आरम्मणं अस्सा ति परित्तारम्मणं । यं पणुणं सुमावितं उपरिज्झानस्स पच्चवो मवितुं सक्कोति, इदं अप्पमाणं [§ १८३] नाम । यं विपुले आरम्मणे पवत्तं तं बुट्ठिप्पमाणत्ता अप्पमाणं आरम्मणं अस्सा ति अप्पमाणारम्मणं [§ १८४] । वुत्तलक्खणवोमिस्स-
ताय पन वोमिस्सकनयो वेदितव्वी । इति आरम्मणवसेन पि चत्तारो नवका वुत्ता
होन्ति । चित्तगणना पेत्य पुरिमसदिसा एया ति ।

आरम्मणचतुक्कं निट्ठितं ।

(३८२) इदानीं आरम्मण-पटिपदाभिस्सकं सोळसखत्तुक-[185]-नयं
दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ १८६] ति आदि आरब्धं । तथ पठमनये
वुत्तज्झानं दुक्खापटिपदत्ता दग्धाभिज्झत्ता परित्तत्ता परित्तारम्मणत्ता ति चतूहि
कारणेहि हीनं, सोळसमनये वुत्तज्झानं सुखापटिपदत्ता खिप्पाभिज्झत्ता अप्पमाणत्ता
अप्पमाणारम्मणत्ता ति चतूहि कारणेहि पणीतं । सेसेसु चुदससु एकेन द्वीहि तीहि
च^३ कारणेहि हीनपणीतता वेदितव्वा ।

(३८३) कस्मा पनायं नयो देसितो ति ? ज्ञानुप्पत्तिकारणत्ता । सम्मा-
सम्बुद्धेन हि पठवीकसिणे सुद्धिकज्झानं चतुक्कनयवसेन पञ्चकनयवसेन च दस्सितं;
तथा सुद्धिकपटिपदा, तथा सुद्धिकारम्मणं । तथ या देवता पठवीकसिणे सुद्धिकज्झानं
चतुक्कनयवसेन देसियमानं बुद्धिस्तुं सक्कोन्ति, तासं सप्पायवसेन सुद्धिकज्झाने चतुक्क-
नयो देसितो । या पञ्चकनयवसेन देसियमानं बुद्धिस्तुं सक्कोन्ति, तासं सप्पायवसेन
पञ्चकनयो । या सुद्धिकपटिपदाय, सुद्धिकारम्मणे चतुक्कनयवसेन देसियमानं बुद्धिस्तुं
सक्कोन्ति, तासं सप्पायवसेन सुद्धिकपटिपदाय^४ सुद्धिकारम्मणे चतुक्कनयो देसितो ।
या पञ्चकनयवसेन देसियमानं बुद्धिस्तुं सक्कोन्ति तासं सप्पायवसेन पञ्चकनयो । इति
हेट्ठा पुगलज्झासयवसेन देसना कता ।

(३८४) देसनाविलासपत्तो चेत्त पमिन्नपटिसंमिदो दसवलचतुवेसारज्जविसद-
जाणो धम्मैनां याथावसरसलक्खणस्स सुप्पटिविद्वत्ता धम्मपञ्चसिक्कुसलताय यो
यो नयो लब्धमति तस्स तस्स वसेन देसनं नियामेतुं सक्कोति, तस्मा इमाय देसना-
विलासपत्तिया पि तेन एसा पठवीकसिणे सुद्धिकचतुक्कनयादिवसेन देसना कता ।
वस्मा पन ये केचि ज्ञानं उप्पादेन्ति नाम न ते आरम्मणपटिपदाहि पिना उप्पादेतुं
सक्कोन्ति, तस्मा नियमतो ज्ञानुप्पत्तिकारणत्ता अयं सोळसखत्तुकनयो कथितो ।

(३८५) एत्तावता सुद्धिकनवको, चत्तारो पटिपदानवका, चत्तारो आर-
म्मणनवका, इमे च सोळसनवका ति पञ्चवीसतिनवका कथिता होन्ति । तथ एके-

१ See वि० ४. २२, २५. २ PTS., M., सं०-चतूहि. ३ PTS., M., insert
here... पे०... ४ PTS., M., omit. ५ See २. ३९, ३. ३६८. ६-६ ३. ३६८.

करिंम नवके चतुक्कपञ्चकवसेन द्वे द्वे नया ति पञ्जास नया । तत्थ “पञ्चवीसतिया चतुक्क-[186]-नयेसु सतं, पञ्चकनयेसु पञ्चवीससतं”ति पाठतो [] पञ्चवीसाधिकानि द्वे ज्ञानचित्तसतानि होन्ति । पञ्चकनये पन चतुक्कनयस्स पविट्ठत्ता अत्थतो पञ्चवीसमेव चित्तसतं होति । यानि चैतानि पाठे पञ्चवीसाधिकानि द्वे चित्तसतानि तेसु एकेकस्स निद्देसे धम्मवक्त्यानादयो तयो तयो^१ महावारा होन्ति । ते पन तत्थ तत्थ नयमत्तमेव दस्सेत्था संखिचा ति ।

पठवीकसिणं^२ निट्ठितं ।

[सेसकसिणा]

(३८६) इदानीं यस्मा आपोकसिणादीसु पि एतानि ज्ञानानि उपपज्जन्ति, तस्मा तेसं दस्सनत्थं पुन कतमे धम्मा कुसला [§२०३] ति आदि आरब्धं । तेसु सब्बो पालिनयो च अथविभावना च चित्तगणना च वारसंखेपो च पठवीकसिणे वुत्तनयेनेव वेदितव्वो । भावनानयो पन कसिणपरिकम्मं आदिं कत्वा सब्बो विसुद्धिमग्गे^३ पकासितो एव । महासकुलुदोयिसुत्ते पन दस्सं कसिणानि वुत्तानि । तेसु विज्जानेकसिणं आकासे पवत्तितमहगातविज्जानं पि तत्थ परिकम्मं कत्वा निव्वत्ता विज्जानञ्चायतनसमापत्ति पि होती ति सब्बप्पकरेन आरुप्पदेसनमेव भजति, तस्मा इमस्मिं ठाने न कथितं ।

(३८७) आकासकसिणं ति पन कसिणुग्घाटितमाकासं पि, तं आरम्भणं कत्वा पवत्तक्खन्धा पि, भित्तिच्छिद्दोदीसु अज्जतरस्मिं गहेतव्वनिमित्ते परिच्छेदोकासं पि, तं आरम्भणं कत्वा उपपन्नं चतुक्कपञ्चकज्ज्ञानं पि वुत्तति । तत्थ पुरिमनयो आरुप्पदेसनं भजति, पच्छिमनयो रूपावचरदेसनं । इति मिस्सकत्ता इमं रूपावचरदेसनं न आरूढं । परिच्छेदाकासे निव्वत्तज्ज्ञानं पन रूपपपात्तया मग्गे होति तस्मा तं गहेतव्वं । तस्मिं पन चतुक्कपञ्चकज्ज्ञानमेव उपपज्जति, अरूपज्ज्ञानं नुपपज्जति । कस्मा ? कसिणुग्घाटनस्स अलाभतो । तं हि पुनप्पुनं उग्घाटियमानं पि आकासमेव होती ति न तत्थ कसिणुग्घाटनं लब्धमिति, तस्मा तत्थ उपपन्नं ज्ञानं दिट्ठधम्मसुखविहराय संयत्तति, अभिज्जापादकं होति, विपरसनापादकं होति, निरोधपादकं न होति ।

(३८८) अनुपुव्वनिरोधो पनेत्थ [187] याव पञ्चमज्ज्ञाना लब्धमिति वट्टपादकं होति येय । यथा चेतं एवं पुरिमकसिणेसु उपपन्नज्ज्ञानं पि । निरोधपादकभावो पन तत्थं विसेसो । सेसमेत्थं आकासकसिणे यं वत्तव्वं सिया तं सब्बं विसुद्धिमग्गे^४

१ See above ३.१. २ This commenced with ३.३२६; also see ३.२३८. ३ Chapters IV and V. ४ म० २. १४-१५; also अ० १. ४१. ५ विसु० ३. १०५; ५. २४-२६. ६ i.e. परिच्छेदाकासे निव्वत्तं ज्ञानं (अ० यो० p. 123) ७ i.e. पुरिमकसिण. उपपन्नज्ज्ञानेसु (ibid.) ८ i.e. रूपावचरज्ज्ञानाधिकारे (ibid.) ९ ५. २४-२६.

वुत्तमेव । 'एको पि हुत्वा बहुधा होती' ति [दी० १.७८] आदिनयं पन विक्कुवनं इच्छन्तेन पुरिमेसु अट्टसु कसिणेषु अट्ट समापत्तियो निव्वत्तेत्वा कसिणानुलोमतो कसिणपटिलोमतो, कसिणानुलोमपटिलोमतो; ज्ञानानुलोमतो, ज्ञानपटिलोमतो, ज्ञानानुलोमपटिलोमतो; ज्ञानुकन्तिकतो, कसिणुकन्तिकतो, ज्ञानकसिणुकन्तिकतो; अंगसंकन्तिकतो, आरम्मणसंकन्तिकतो, अंगारम्मणसंकन्तिकतो; अंगवक्थानतो, आरम्मणवक्थानतो ति इमेहि चुद्धसहि आकारेहि चित्तं परिदमेत्तव्वं । तेसं विथारकथा विमुद्धिमग्गे^१ वुत्ता येव ।

(३८९) एवं पन चुद्धसहि आकारेहि चित्तं अपरिदमेत्त्वा, पुब्बे अभावित-
मावनो आदिकम्मिको योगावचरो इद्धिविकुब्बनं सम्पादेस्सती ति मेतं ठानं विज्जति ।
आदिकम्मिकस्स हि कसिणपरिकम्मं पि मारो; सतेसु सहस्सेसु एको व सक्कोति ।
कतकसिणपरिकम्मस्स निमित्तुप्पादनं मारो; सतेसु सहस्सेसु एको व सक्कोति ।
उप्पन्ने पि निमित्ते तं वट्ठेत्वा अप्पनाधिगमो मारो, सतेसु सहस्सेसु एको व सक्कोति ।
अधिगतअप्पनस्स चुद्धसहाकारेहि चित्तपरिदमनं मारो; सतेसु सहस्सेसु एको व
सक्कोति । चुद्धसहाकारेहि परिदमितचित्तस्सा पि इद्धिविकुब्बनं नाम मारो, सतेसु
सहस्सेसु एको व सक्कोति । विकुब्बनप्पत्तस्सा पि खिप्पनिसन्ति नाम मारो; सतेसु
सहस्सेसु एको व खिप्पनिसन्ति होती ति । थेरम्मत्थले महारोहणगुत्तथेरस्स गिलानु-
पट्ठनं आगतेसु तिसंमत्तेसु इद्धिमन्तसहस्सेसु उपसम्पदाय अट्टवस्सिको रत्थितथेरो
विय । सव्वं वत्थु विमुद्धिमग्गे^२ विथारितमेवा ति ।

कसिणकथा निट्ठिता ।

[अभिभायतनकथा]

(३९०) एवं अट्टसु कसिणेषु रूपायचरकुसलं निहिसित्वा, इदानीं यस्मा
समाने पि आरम्मणे भावनाय असमानत्ता इमेसु अट्टसु कसिणेषु अज्जं पि अभिभा-
यतनसंखातं [188] रूपायचरकुसलं पवत्तति, तस्मा तं दस्सेतुं पुन कतमे
धम्मा कुसला [§ २०४] ति आदि आरब्धं । तत्थ अज्झत्तं अरूप-
सङ्गी ति अलाभिताय वा अनत्यिकताय वा अज्झत्तकल्पे परिकम्मसञ्जा-
विरहितो । बहिद्धा रूपानि पस्सती ति बहिद्धा अट्टसु कसिणेषु कतपरिकम्म-
ताय परिकम्मवसेन चैव अप्पनावसेन च तानि बहिद्धा अट्टसु कसिणेषु रूपानि
पस्सति । परित्तानी ति अवट्ठितानि । तानि अभिभुय्या ति यथा नाम
संपन्नगहणिको कट्ठच्छुमत्तं मत्तं लमित्वा 'किमेत्थ भुञ्जितव्वं अत्थी' ति संकट्टित्वा
एककवळमेव करोति, एवमेव आणुत्तरिको पुगलो विसदजाणो 'किमेत्थ परित्ते
आरम्मणे समापज्जितव्वं अत्थि, नायं मम मारो' ति तानि रूपानि अभिभवित्वा

समापज्जति । सह निमित्तुप्पादनेनेवेत्थ अप्पनं निव्वत्तेती ति अत्थो । जानामि पस्सामी ति इमिना पन^१स्स पुञ्चामोगो कथितो ति । आगमद्वकथासु पन वुत्तं— इमिना^२स्स आमोगो कथितो । सो च खो समापत्तिो वुट्ठितस्स, न अन्तोसमा- पत्तियं [] ति ।

(३९१) अप्पमाणाणी [§२२५] ति वड्डितप्पमाणानि । अभि- भुय्या ति एत्थ यथा च महग्गसो पुरिसो एकं भत्तयड्डितकं^३ लमित्वा ‘अज्जं पि होतु अज्जं पि होतु’ ति ‘किं एको^४ मय्हं करिस्सती ति’ तं न पन महन्ततो पस्सति, एवमेव आणुत्तरिको पुग्गल्लो विसदज्जाणो ‘किं एत्थ समापज्जितव्वं, न इदं अप्प- माणं, न मय्हं चित्तेकगताकरणे भारो अत्थी’ ति तानि अभिभवित्वा समापज्जति । सह निमित्तुप्पादनेनेवेत्थ अप्पनं निव्वत्तेती ति अत्थो । परित्तं परित्त्तारम्मणं अप्पमाणं परित्त्तारम्मणं [§§२११, २१२] ति इध परित्तानी ति आग- तत्ता अप्पमाणारम्मणता न गहिता, पस्तो^५ अप्पमाणानी ति वा आगतत्ता परित्त्तारम्मणता । अट्ठकथायं पन वुत्तं—‘इमस्मिं ठाने चत्तीरि चत्तीरि आरम्मणानि अगहेत्वा द्वे द्वे येव च गहितानि । किं कारणा ? चत्तुसु हि गहितेसु देसना सोळसक्खत्तुका होति, सत्थारा च हेट्ठा सोळसक्खत्तुकदेसना किलज्झहि तिले पत्थरन्तेन विय विचारतो कथिता । तस्स इमस्मिं ठाने अट्ठकखत्तुकदेसनं कातुं अज्झासयो । तस्मा द्वे द्वे येव गहि-[189]-तानी ति वेदितव्वानि । सुवण्णदुव्व- ण्णानी [§२४४] ति परिसुद्धापरिसुद्धवण्णानि । परिसुद्धानि हि नीलादीनि सुव- ण्णानि, अपरिसुद्धानि च दुव्वण्णानी ति इध अधिप्पेतानि । आगमद्वकथासु पन ‘सुवण्णानि वा होन्तु’ दुव्वण्णानि वा, परित्तअप्पमाणवसेनेव इमानि अभिभायत- नानि देसितानी’ ति वुत्तं ।

(३९२) इमेसु पन चत्तुसु परित्तं वित्तकचरितवसेन आगतं, अप्पमाणं मोहचरितवसेन, सुवण्णं दोसचरितवसेन, दुव्वण्णं रागचरितवसेन । एतेसं हि एतानि सप्पायानि । सा च तेसं सप्पायता वित्थारतो विसुद्धिमग्गे^६ चरियनिद्देसे वुत्ता । कस्मा पन, यथा सुत्तन्ते “अज्झत्तं रूपसज्जी एको ब्रह्मिद्वा रूपानि पस्सति परित्तानी” [दी० २.११०] ति आदि वुत्तं, एवं अवत्वा इध चत्तुसु पि अभि- भायतनेसु अज्झत्तं अरूपसज्जिता वुत्ता ति ? अज्झत्तरूपानं अनभिभवनीयतो । तस्य वा हि इध वा ब्रह्मिद्धारूपानेव अभिमवित्तव्वानि, तस्मा तानि नियमतो वत्तव्वानी ति तत्र पि इथा पि वुत्तानि । अज्झत्तं अरूपसज्जी [§२४४] ति इदं पन सत्थु देसनाविलासमैत्तमेय ।

१ PTS, M.—वाङ्मनिकं. २ PTS., सी०—अज्जा पि. ३ PTS., M., सी०—पसा. ४ §§ २३२-२३३. ५ M., म०—omit. ६ विमु० ३.७५-१०२-७ See २.३९; ३.३६८, ३८४.

अयं ताव चतूसु अभिमायतनेषु अनुपुञ्चपदवण्णना ।

(३९३) सुद्धिकनये पटिपदामेदो पनेत्थ पटवीकसिणे वुत्तनयेनेव एकेकरिंभ अभिमायतने वेदितव्वो । केवलं हि एत्थ आरम्भणचतुक्कं आरम्भणदुक्कं होति, सोलसक्खत्तुक्कं च अट्ठक्खत्तुक्कं । सेसं तादिसमेव । एवमेत्थ एकेकरिंभ अभिमायतने एको सुद्धिकनवको, चत्तारो पटिपदानवका, द्वे आरम्भणनवका, आरम्भणपटिपदामिस्सके अट्ठ नवका ति पण्णरस नवका ति चतूसु पि अभिमायतनेषु समसट्ठि नवका वेदितव्व्वा ।

(३९४) [190] पञ्चमभिमायतनादीसु नीलानी [§२४६] ति सब्बसंगाहिकवसेन वुत्तं । नीलवण्णादीनि वण्णवसेन, नीलनिदस्सनानी ति निदस्सनवसेन, अपञ्जायमानविवरानि, असंभिन्नवण्णानि, एकनीलानेव हुत्वा दिस्सन्ती ति वुत्तं होति । नीलनिभासानी ति इदं पन ओमासनवसेन वुत्तं; नीलोमासानि नीलपभायुत्तानी ति अत्थो । एतेन नेसं सुविमुद्धितं दस्सेति । सुविसुद्धवण्णवसेन हि इमानि चत्तारि अभिमायतनानि वुत्तानि । पीतानी [§२४७] ति आदीसु पि इमिना व नयेन अत्थो वेदितव्वो । नीलकासिणं उग्गण्हन्तो नीलरिंभ निमित्तं गण्हाति । पुप्फरिंभ वा वत्थरिंभ वा वण्णधातुया वा ति आदिकं पनेत्थ कसिणकरणं च परिकम्मं च अप्पनाविधानं च सब्बं विमुद्धिमग्गे विथारतो वुत्तमेव । यथा च पटवीकसिणे एवमिध एकेकरिंभ अभिमायतने व पञ्चवीसति नवका वेदितव्व्वा ।

अभिमायतनकथा निट्ठिता ।

[विमोक्खकथा]

(३९५) इदानी यस्मा इदं रूपावचरकुसलं नाम न केवलं आरम्भणसंखानं आयतनानं अभिभवन्तो अभिमायतनवसेनेव उप्पज्जति, अथ खो विमोक्खवसेन पि उप्पज्जति, तस्मा त्वं पि नयं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§२४८] ति आदि आरब्धं । केन पन'ट्ठेन विमोक्खो वेदितव्वो ति ? अधिमुचनट्ठेन । को अयं अधिमुचनट्ठो नाम ? पच्चनीकवग्गेहि च सुट्ठु विमुचनट्ठो, आरम्भणे च अभिरतिवसेन सुट्ठु अधिमुचनट्ठो । पितु अक्के विस्सट्ठा अंगपचंगस्स दारकस्स स्यनं विय अनिग्गहितभावेन निरासंकताय आरम्भणे पवत्तती ति वुत्तं होति । एवं लक्खणं हि विमोक्खभाषणत्तं रूपावचरकुसलं दस्सेतुं अयं नवो आरब्धो ।

(३९६) तत्थ रूपी [§२४८] ति अज्झत्तं केसादीसु उप्पादितं रूपज्ज्ञानं रूपं, तदस्स अत्थी ति रूपी । अज्झत्तं हि नीलपरिकम्मं करोन्तो केसे वा पित्ते वा अक्खितारकाय वा करोति । पीतपरिकम्मं करोन्तो मेदे वा छवि्या वा [191]

अक्खीनं पीतकट्टाने वा करोति । लोहितपरिकम्मं करोन्तो मंसे वा लोहिते वा जिह्वाय वा हत्थतलपादतलेसु वा अक्खीनं रत्तट्टाने वा करोति । ओदातपरिकम्मं करोन्तो अट्ठिभिह वा दन्ते वा नखे वा अक्खीनं सेतट्टाने वा करोति । एवं परिकम्मं कत्वा उप्पन्नज्ञानसमञ्जीनं सन्धायेतं वुत्तं । रूपानि पस्सतीं ति बहिद्धा पि नीलकसिणादि-रूपानि ज्ञानचक्खुना पस्सति । इमिना अज्झत्तवहिद्धावत्थुकेसु कसिणेसु ज्ञान-पटिलामो दस्सितो ।

(३९७) अज्झत्तं अरूपसञ्जी [§ २४९] ति अज्झत्तं न रूपसञ्जी । अत्तनो केसादीसु अनुप्पादितरूपावचरज्ज्ञानो ति अत्थो । इमिना बहिद्धा परिकम्मं कत्वा बहिद्धा व पटिलद्वज्ज्ञानता दस्सिता । सुभं [§ २५०] ति इमिना सुविसुद्धेसु नीलादीसु वण्णकसिणेसु ज्ञानानि दस्सितानि । तत्थ किञ्चा पि अन्तो अप्पनाय 'सुभं' ति आमोगो नत्थि, यो पन सुविसुद्धं सुभकसिणं आरम्भणं कत्वा विहरति, सो यस्मा 'सुभं' ति ... पे० ... पठमं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरति, तथा दुत्तियादीनि, तस्मा एवं देसना कता । पटिसंभिदामगे पन "कथं सुभं त्वेव अधिमुत्तो होती ति विमोक्खो ? इध भिक्खु भेत्तासहगतेन चेतसा एकं दिसं ... पे० ... विहरति, भेत्ताय भावितत्ता सत्ता अप्पटिकूला ह्वन्ति; करुणा ... मुदिता ... उपेक्खासहगतेन चेतसा एकं दिसं ... पे० ... विहरति, उपेक्खाय भावितत्ता सत्ता अप्पटिकूला ह्वन्ति, एवं सुभं त्वेव अधिमुत्तो होती" [पटि० २.३९] ति विमोक्खो ति वुत्तं । इध पन उपरि 'पालियं' येव ब्रह्मविहारानं आगतत्ता तं नयं पटिक्खित्वा सुनीलक-सुपीतक-सुलोहितक-सुओदातक-परिसुद्धनीलक-परिसुद्धपीतक-परिसुद्धलोहितक-परिसुद्धओदातकवसेनेय सुभविमोक्खो अनुज्जातो ।

(३९८) इति कसिणं ति वा अभिभायतनं ति वा विमोक्खो ति वा रूपावचरज्ज्ञानमेव । तं^३ हि आरम्भणस्स सकलट्ठेन कसिणं नाम, आरम्भणं अभि-भवनट्ठेन अभिभायतनं नाम, आरम्भणे अधिमुच्चनट्ठेन पच्चनीकधम्महेहि च विमु-च्चन-[192]-ट्ठेन विमोक्खो नामा ति वुत्तं । तत्थ कसिणदेसना अभिधम्मवसेन, इत्तरा पन सुचन्तदेसनावसेन वुत्ता ति वेदितव्या । अयमेत्थ अनुपुब्ब-पदवण्णना । एकेकस्मिं पन विमोक्खे पठवीकसिणे^४ धिय पञ्चवीसति पञ्चवीसति कत्वा पञ्चसत्तति नवका वेदितव्या ।

विमोक्खकथा निट्ठिता ।

[ब्रह्मविहारकथा]

(३९९) इदानीं भेत्तादिब्रह्मविहारवसेन पवत्तमानं रूपावचरकुसलं दस्सेतुं पुन

१ See ३.३९५-४१६. २. §§ 251-262 ३ i. e. ज्ञानं (अ० यो० p. १३३) ४ See ३.३८५.

कतमे धम्मा कुसला [§२५१] ति आरब्धं । तत्थ मेत्तासहगतं ति मेत्ताय समन्नागतं । परतो करुणासहगतादीसु पि एसेव नयो । येन पनेस विधानेन पटिपन्नो मेत्तादिसहगतानि ज्ञानान् उपसंपज्ज विहरति, तं मेत्तादीन् भावनाविधानं विसुद्धि-
मगो^१ वित्थारितमेव । अवसेसाय पालिया अत्थो पठवीकसिणे वुत्तनयेनेव वेदि-
तव्वो । केवलं हि पठवीकसिणे पञ्चवीसति नवका, इध पुरिमासु तीसु तिकचतुक्क-
ज्ञानिकवसेन पञ्चवीसति सत्तका, उपेक्खाय चतुत्थज्ज्ञानवसेन पञ्चवीसति^२ एकका,
करुणामुदितासु च छन्दादीहि चतूहि सद्धिं करुणामुदिता ति इमे पि ये-वा-पनका
लब्धन्ति । दुक्खापटिपदादिभावो चेत्थ मेत्ताय ताव व्यापादविकसंभनवसेन, करुणाय
विहिंसाविकसंभनवसेन, मुदिताय अरतिविकसंभनवसेन, उपेक्खाय रागपटिघविकसं-
भनवसेन वेदितव्वो । परितारम्मणता पन न, बहुसत्तारम्मणवसेन; अप्पमाणारम्मणता
बहुसत्तारम्मणवसेन होती ति अयं विसेसो । सेसं तादिसमेव ।

[पकिण्णककथा]

(४००) एवं ताव पालियसेनेव—

ब्रह्मसूत्रमेन कथिते ब्रह्मविहारे इमे इति विदित्वा ।

भिर्यो एतेसु अयं पकिण्णककथा पि विज्जेय्या^३ ॥

(४०१) एतासु हि मेत्ता-करुणा-मुदिता-उपेक्खासु अत्थतो ताव मेज्जती ति
मेत्ता; सिनेहती^४ ति अत्थो । मित्ते वा भवा, मित्तस्स वा एसा पयत्तती ति मेत्ता ।
परदुक्खे सति साधूनं हृदयकम्पनं करोती ति करुणा [§२५८] । किणाति वा परदुक्खं
हिंसति विनासेती ति [193] करुणा । किरियति वा दुक्खित्तोसु करणवसेन पसा-
रियती ति करुणा । मोदन्ति ताव तं-समङ्गिनो, सयं वा मोदति, मोदनमत्तमेव
वा तं ति मुदिता [§२६०] । ‘अवेरा होन्तू’ ति आदिव्यापादप्पहानेन मज्झत्त-
भावूपगमनेन च उपेक्खती ति उपेक्खा [§२६२] ।

(४०२) लक्खणादितो पनेत्थ हिताकारप्पवत्तिलक्खणा ‘मेत्ता’, हितूप-
संहारसा, आधातयिनयनपच्चुपट्टाना, सत्तानं मनापभावदस्सनपदट्टाना । व्यापादू-
पसमो एत्तिस्सा संपत्ति, सिनेहसंभवो विपत्ति । दुक्खापनयनाकारप्पवत्तिलक्खणा
‘करुणा’, परदुक्खासहनरसा, अविहिंसापच्चुपट्टाना, दुक्खाभिभूतानं अनाथभाव-
दस्सनपदट्टाना । विहिंसूपसमो तस्सा संपत्ति, सोकसंभवो विपत्ति । पमोदलक्खणा
‘मुदिता’, अनिस्सायनरसा, अरतिविघातपच्चुपट्टाना, सत्तानं संपत्तिदस्सनपद-
ट्टाना । अरतिवूपसमो तस्सा संपत्ति, पहाससंभवो विपत्ति । सत्तेसु मज्झत्ताकारप्पवत्ति-
लक्खणा ‘उपेक्खा’, सत्तेसु समभावदस्सनरसा, पटिघानुनयवूपसमपच्चुपट्टाना,
‘कम्मस्सका सत्ता, ते कस्स रुचिया सुखिता वा भविस्सन्ति, दुक्खतो वा सुखि-

१ ९.१-९०. २ See ३.४३९ below. ३ Cf. विष्णु ९.११-१११.
४ PTS. M.— सिनिहति.

स्सन्ति, पत्तसम्पत्तितो न परिहायिस्सन्ती ?” [] ति एवं पवत्तकम्मस्सकता-
दस्सनपदद्वाना । पटिघानुनयद्वूपसमो तस्सा संपत्ति, गेहसिताय अज्जाणुपेक्खाय
संभवो विपत्ति ।

(४०३) चतुल्लं पि पनेतेसं ब्रह्मविहारानं विपस्सनामुखं चेव भवसंपत्ति च
साधारणप्पयोजनं, व्यापादादिपटिघातो आवेणिकं । व्यापादपटिघातप्पयोजना हेत्थ
मेत्ता, विहिंसा-अरति-रागपटिघातप्पयोजना इतरा । वुत्तं पि चेत्तं—“निस्सरणं हेतं
आवुसो व्यापादस्स यदिदं मेत्ताचेतोविमुत्ति, निस्सरणं हेतं आवुसो विहेसाय
यदिदं करुणाचेतोविमुत्ति; निस्सरणं हेतं आवुसो अरतिया यदिदं मुदिताचेतो-
विमुत्ति, निस्सरणं हेतं आवुसो रागस्स यदिदं उपेक्खाचेतोविमुत्ती” [दी० ३.
२४८-४९] ति ।

(४०४) एकमेकस्स चेत्थ आसन्नदूरवसेन द्वे द्वे पच्चत्थिका । मेत्ताब्रह्म-
विहारस्स हि, समीपचारी विथ पुरिस्सस्स सपत्तो, गुणदस्सनसमागताय रागो आसन्न-
पच्चत्थिको । सो लद्धं ओतारं लभति । तस्मा ततो सुट्ठ मेत्ता रक्खितव्वा । पच्चतादि-
गहननिस्मितो विथ पुरिस्सस्स सपत्तो समागविसमागताय व्यापादो दूरपच्च-
त्थिको । [194] तस्मा ततो निब्भयेन मेत्तायितव्वं । मेत्तायिस्सति च नाम कोपं
च करिस्सती ति अट्टानमेत्तं ।

(४०५) करुणाब्रह्मविहारस्स “चक्खुविज्जेय्यानं रूपानं इट्ठानं कन्तानं
मनापानं मनोरमानं लोकामिसपटिसंयुत्तानं अप्पटिलामं वा अप्पटिलामतो
समनुपस्सतो पुब्बे वा पटिलद्वपुब्बं अतीतं निरुद्धं विपरिणतं समनुस्सरतो उप्पज्जति
दोमनस्सं । यं एवरूपं दोमनस्सं इदं वुच्चति गेहनिस्सितं दोमनस्सं” [म० ३.
२१८] ति आदिना नयेन आगतं गेहसितं दोमनस्सं विपत्तिदस्सनसमागताय आसन्न-
पच्चत्थिकं । समागविसमागताय विहेसा दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निब्भयेन
करुणायितव्वं । करुणं च नाम करिस्सति पाणिप्पहारादीहि च विहेसिस्सती ति
अट्टानमेत्तं ।

(४०६) मुदिताब्रह्मविहारस्स “चक्खुविज्जेय्यानं रूपानं इट्ठानं कन्तानं
मनापानं मनोरमानं लोकामिसपटिसंयुत्तानं पटिलामं वा पटिलामतो समनुपस्सतो
पुब्बे वा पटिलद्वपुब्बं अतीतं निरुद्धं विपरिणतं समनुस्सरतो उप्पज्जति सोमनस्सं ।
यं एवरूपं सोमनस्सं इदं वुच्चति गेहनिस्सितं सोमनस्सं” [म० ३.२१७] ति
आदिना नयेन आगतं गेहसितं सोमनस्सं संपत्तिदस्सनसमागताय आसन्नपच्च-
त्थिकं । समागविसमागताय अरति दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निब्भयेन मुदिता
भावेतव्वा । पमुदितो च नाम भविस्सति पन्तसेनासनेसु च अधिकुसलधम्मेसु च
उक्काण्ठिस्सती ति अट्टानमेत्तं ।

(४०७) उपेक्खाब्रह्मविहारस्स पन “चक्खुना रूपं दिस्वा उप्पज्जति उपेक्खा बालस्स मूढस्स पुयुज्जनस्स अनोधिजिनस्स अविपाकजिनस्स अनादीवदस्ताविनो अस्सुतवतो पुयुज्जनस्स । या एवरूपा उपेक्खा रूपं सा नातिवत्तति । तस्मा सा उपेक्खा गेहनिस्सिता ति वुच्चती” [म० ३.२१९] ति आदिनयेन आगता गेहसिता अब्जाणुपेक्खा दोसगुणानं अविचारणवसेन सभागत्ता आसन्नपच्चत्थिका । समागविसमागताय रागपटिघा दूरपच्चत्थिका । तस्मा ततो निब्भयेन उपेक्खितव्यं । उपेक्खिस्सति च नाम रज्जिस्सति च पटिहज्जिस्सति चा ति अट्ठानमेतं ।

(४०८) सन्धेसं पि च एतेसं कत्तुकम्पती-छन्दो आदि, नीवरणादि-विकल्पभनं मज्झं, अप्पना परियोसानं, [195] पज्जत्तिधम्मवसेन एको वा सत्तो अनेके वा सत्ता आरम्भणं, उपचारे वा अप्पनाय वा पत्ताय आरम्भणवट्ठनं ।

(४०९) तत्रायं वट्ठनकमो । यथा हि कुसलो कस्सको कसितव्यट्ठानं परिच्छिन्दित्वा कसति, एवं पटममेव एकं आघासं परिच्छिन्दित्वा तत्थ सत्तेसु ‘इमस्मिं आवासे सत्ता अवेरा होन्तु’ ति आदिना नयेन मेत्ता भावेतव्या । तत्थ चित्तं मुट्ठं कम्मनियं कत्वा द्वे आवासा परिच्छिन्दितव्या । ततो अनुकमेन तयो चत्तारो पञ्च छ सत्त अट्ठ नय दस, एका रज्जा, उपट्ठगामो, गामो, जनपदो, रज्जं, एका दिसा ति एवं याव एकचक्रवाळं, ततो वा पन भिय्यो तत्थ तत्थ सत्तेसु मेत्ता भावेतव्या । तथा करुणादयो ति । अयमेतथ आरम्भणवट्ठनकमो ।

(४१०) यथा पन कसिणानं निस्सन्दो-आहेप्पा, समार्थिनं निस्सन्दो नेवसज्जानासज्जायतनं, विपस्समानं निस्सन्दो फलसमापत्ति, समथविपस्स-नानं निस्सन्दो निरोधसमापत्ति, एवं पुरिमब्रह्मविहारत्तयस्स निस्सन्दो एत्थ उपेक्खा-ब्रह्मविहारो^१ । यथा हि थम्मे अनुस्सप्पेत्वा तुलासंघाटं अनारोपेत्वा न सका आकासे कूटगोपानसियो ठपेतुं, एवं पुरिमेसु ततियज्झानं विना न सका चतुर्थं भावेतुं । कसिणेषु पन उप्पन्नततियज्झानस्स एसां नुप्पज्जति विसमागारम्भणत्ता ति ।

(४११) तत्थ सिया—‘कस्मां पनेता मेत्ता-करुणा-मुदिता-उपेक्खा ब्रह्म-विहारा ति वुच्चन्ति ? कस्मा चतस्सो व ? को च एतासं कमो ? विमंणे^२ कस्मा अप्पमज्जा ति वुत्ता ति ?

(४१२) वुच्चते—सेट्ठेन ताव निहोसभावेन चेत्थ ब्रह्मविहारता वेदि-

१ सि०—अब्जाणस्स. २ See मूलटीका p. 101. ३ सि०—कत्तुकम्पता.
४ See विसु० ९.१०३. ५ सि०—रूपसमापत्ति. ६-६ सि०—अरूपसमाधिनिस्सन्दो.
७ See विसु० ९.१०४-१११. ८-८ म०, सी०—उप्पन्नततियज्झानं निस्साय पेसा.
विसु० ९.१०४ omits this sentence. एसा=उपेक्खा (अ० यो० p. 125)
९ Ch. XIII. p. 272ff.

तब्बा । सत्तेसु हि सम्मापटिपत्तिमावेन सेट्ठा एते विहारा । यथा च ब्रह्मानो निदोस-
चित्ता विहरन्ति, एवं एतेहि संपयुक्ता योगिनो ब्रह्मसमा व हुत्वा विहरन्ती ति
सेट्ठेन निदोसमावेन च ब्रह्मविहारा ति वुच्चन्ति ।

(४१३) कस्मा चतस्सो ति आदि-पञ्चस्स पन इदं विस्सजनं—

विसुद्धिमग्गादिवसा चतस्सो । हितादिआकारवसा पनासं ।

कमो, पवत्तन्ति च अप्पमाणे । ता गोचरे येन तदप्पमञ्जा ति ॥

एतासु हि यस्मा मेत्ता व्यापादबहुलस्स, करुणा विहिंसं ब्रह्मलस्स, मुदिता
अरतिबहुलस्स, उपेक्खा रागबहुलस्स विसुद्धिमग्गो; यस्मा च हितुपसंहार-अहिता-
पनयन-[196]-संपात्तिमोदन-अनामोगवसेन चतुर्विधो येव सत्तेसु मनसिकरो;
यस्मा च यथा माता दहर-गिलान-थोव्वनप्पत्त-सकिच्चपसुत्तेसु चतुसु पुत्तेसु दहरस्स
अभिवुद्धिकामा होति, गिलानस्स गेलज्जापनयनकामा, थोव्वनप्पत्तस्स थोव्वनसंप-
त्तिया विरट्टितिकामा, सकिच्चपसुत्तस्स किस्मिञ्चि पि परियाये अव्यावठा होति,
तथा अप्पमञ्जाविहारिकेना पि सव्वसत्तेसु मेत्तादिवसेन भवितव्वं, तस्मा इतो
विसुद्धिमग्गादिवसा चतस्सो व अप्पमञ्जा ।

(४१४) यस्मा पन चतस्सो पेता भावितुकामेन पठमं हिताकारप्पवत्तिवसेन
सत्तेसु पटिपज्जितव्वं, हिताकारप्पवत्तिलक्खणा च मेत्ता; ततो एव पथितहितानं
सत्तानं दुक्खाभिन्नं दिस्वा वा सुत्था वा संपावेत्था वा दुक्खापनयनाकारप्पवत्ति-
वसेन, दुक्खापनयनाकारपवत्तिकलक्खणा च करुणा; अथेवं पथितहितानं
परितदुक्खापगमानं च नेसं संपत्तिं दिस्वा संपात्तिमोदनवसेन, पमोदनलक्खणा
च मुदिता; ततो परं पन कत्तज्याभायतो अञ्जुपेक्खिकतासंखातेन मज्झत्ताकारेन
पटिपज्जितव्वं, मज्झत्ताकारप्पवत्तिलक्खणा च उपेक्खा; तस्मा इतो हितादि-
आकारयसा पनासं पठमं मेत्ता वुत्ता । अथ करुणा-मुदिता-उपेक्खा ति अयं कमो
वेदितव्वो ।

(४१५) यस्मा पन सव्वा पेता अप्पमाणे गोचरे पवत्तन्ति, अप्पमाणा हि
सत्ता एतासं गोचरभूता, 'एकस्सत्तस्स पि च एत्तके पदेसे मेत्तादयो भावितव्वा' ति
एवं पमाणं अगहेत्वा सकलकरणवसेनेव पवत्ता ति, तेन वुत्तं—

विसुद्धिमग्गादिवसा चतस्सो । हितादिआकारवसा पनासं ।

कमो, पवत्तन्ति च अप्पमाणे । ता गोचरे येन तदप्पमञ्जा ति ॥

(४१६) एवं अप्पमाणगोचरताय एकलक्खणासु चापि एतासु पुरिमा
तिस्सो त्रिकचतुक्कज्ज्ञानिका व होन्ति । कस्मा ? सोमनस्साविप्पयोगतो । कस्मा
पनासं सोमनस्सेन अविप्पयोगो ति ? दोमनस्ससमुट्ठितानं व्यापादादीनं निस्सरणत्ता ।
पच्छिमा पन अवसेसज्ज्ञानिका व । कस्मा ? उपेक्खावेदनासम्पयोगतो । न हि

सत्तेसु मज्झत्ताका-[197]-रप्पवत्ता ब्रह्मविहारपेक्खा उपेक्खावेदनं विना वत्तती ति ।

ब्रह्मविहारकथा निवृत्तिता ।

[असुभकथा*]

(४१७) इदानीं रागचरितसत्तानं एकन्तहितं नानारम्भणेषु एकेकज्ज्ञान-
वसेनेव पवत्तमानं रूपावचरकुसलं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [१२६३]
ति आदि आरब्धं । तस्य उद्धुमातकसञ्ज्ञासहगतं तं आदीसु, भर्ता विय
वायुना, उद्धं जीवितपरियादाना यथानुक्रमं समुगतेन सूनमाधेन उद्धुमातत्ता
उद्धुमातं । उद्धुमातमेव उद्धुमातकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं उद्धुमातं ति
उद्धुमातकं । तथारूपस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । विनीलं वुच्चति विपरिभिन्न-
वर्णं । विनीलमेव विनीलकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विनीलं ति विनीलकं ।
मंसुस्सदृष्टानेषु रत्तवर्णस्स, पुद्गलत्रिचयद्वानेषु सेतवर्णस्स, येमुत्थेन च नीलवर्णस्स,
नीलद्वाने नीलसाटकपास्तस्सेव छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । परिभिन्नद्वानेषु त्रिसन्द-
मानं पुद्गलं विपुद्गलं । विपुद्गलमेव विपुद्गलकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विपुद्गलं ति
विपुद्गलकं । तथारूपस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । विच्छिदं ति वुच्चति द्विधा-
छिन्दनेन अपवारितं^३, विच्छिदमेव विच्छिदकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विच्छिदं
ति विच्छिदकं । वेमज्जे छिन्नस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । इतो च एतो च
विविधाकारेण सोणमिगालादीहि खादितं विक्खावितं । विक्खायितमेव विक्खा-
यितकं । पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विक्खावितं ति विक्खायितकं । तथारूपस्स
छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । विविधं खित्तं विक्खित्तं । विक्खित्तमेव विक्खित्तकं ।
पटिकूलत्ता वा कुच्छितं विक्खित्तं ति विक्खित्तकं । 'अञ्जेन हत्थं अञ्जेन पादं
अञ्जेन सीसं' ति एयं ततो ततो खित्तस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । हत्थं च तं
पुरिमनयेनेव विक्खित्तकं चा ति हतविक्खित्तकं । काकपदाकारेण अंगपच्छंणेषु
सत्थेन [198] हनित्वा वुच्चनयेन विक्खित्तस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । लोहितं
किरति, विक्खित्तपति, इतो चित्तो च पग्गरीती ति लोहितकं । पग्गरितलोहितमक्खित्तस्स
छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । पुल्लवं वुच्चन्ति किमियो । पुल्लवं किरती ति पुल्लवकं ।
किमिपरिपुण्णस्स छवसरीरस्सेतं अधिवचनं । अट्ठि येव अट्ठिकं । पटिकूलत्ता वा
कुच्छितं अट्ठी ति अट्ठिकं । अट्ठिसंखल्लिकाय पि एकट्ठिकस्सा पि एतं अधिवचनं ।

* Cf. विसु० ६.१-११. १ सि०, म०- भस्मा; M.-भस्वा. २ त्रि०, सी०,
म०- छिन्नेन. ३ म०- अवधारितं; सि०- अवधारितं. ४ M.- पुल्ला; सि०-
पुल्लवा. ५ सी०, म०, सि०- पुल्लवकि. ६ सि०- विकीरियती ति; सी०, म०-
विकिरती ति.

(४१८) इमानि च पन उडुमातकादीनि निस्साय उप्पन्ननिमित्तानं पि निमित्तेसु पटिलद्वज्झानानं पि एतानेव नामानि । तत्थ उडुमातकनिमित्ते अप्पना-
वसेन उप्पन्ना सञ्जा उडुमातकसञ्जा । ताय उडुमातकसञ्जाय संपयोगद्वेन
सहगतं उडुमातकसञ्जासहगतं । विनीलकसञ्जासहगतादीसु [§ २६४]
पि एतेव नयो । यं पनेत्थ भावनाविधानं वत्तव्वं भवेय्य, तं सञ्जाकारेण पि
त्रिसुद्धिमग्गे [६.१२-८१] वुत्तमेव । अवसेसा पालिवण्णना हेट्ठा वुत्तनयेनेव
वेदितव्वा । केवलं हि इध, चतुत्थज्झानवसेन उपेक्खल्लव्वविहारे विय, पठमज्झान-
वसेन एकेकस्मिं पञ्चवीसति पञ्चवीसति एकका होन्ति । असुभारम्मणस्स च अवड्ड-
नियत्ता, परित्ते उडुमातकद्वाने उप्पन्ननिमित्तारम्मणं परित्तरम्मणं, महन्ते अप्प-
माणारम्मणं वेदितव्वं । सेसेसु पि एतेव नयो ।

[पकिण्णककथा]

(४१९) इति असुभानि सुमगुणो दससतलोचनेन धुत्तेकिंति ।

यानि अवोच दसवलो एकेकज्झानहेतूनि ॥

एवं पालिनयेनेव सम्मानि तानि जानित्वा ।

तेस्सेव अयं भिद्यो पकिण्णककथा पि विज्जेय्या^१ ॥

(४२०) एतेसु हि यत्थकत्थायि अधिगतज्झानो सुविक्खल्लमित्तरागता वीत-
रागो विय निल्लोलुप्पचारो होति । एवं सन्ते पि य्वायं असुमप्यभेदो वुत्तो, सो
सरीरसमावप्पत्तिवसेन च रागचारितभेदवसेन चा ति वेदितव्वो ।

(४२१) छवसरीरं हि पटिकूलमायं आपजमानं उडुमातकसमावप्पत्तं वा
सिया, विनीलकादीनं वा अज्जतरसमावप्पत्तं । इति यादिसं यादिसं सक्का होति
लद्धं [199] तादिसे तादिसे उडुमातकपटिकूलं विनीलकपटिकूलं ति एवं निमित्तं
गण्हितव्वमेवा ति सरीरसमावप्पत्तिवसेन दसधा असुमप्यभेदो वुत्तो ति वेदितव्वो ।

(४२२) विसेसतो चेत्य उडुमातकं सरीरसण्ठानविपत्तिप्पकासनतो सरीर-
सण्ठानरागिनो सप्पायं । विनीलकं छविरागविपत्तिप्पकासनतो सरीरवण्णरागिनो सप्पायं ।
विपुब्बकं कायवण्णपटिवदस्स दुग्गन्धमावस्स पकासनतो मालागन्धादिवसेन समुट्ठा-
पित्तसरीरगन्धरागिनो सप्पायं । विच्छिद्वकं अन्तोसुसिरमावप्पकासनतो सरीरे घनमाव-
रागिनो सप्पायं । विच्छिद्वकं अन्तोसुसिरमावप्पकासनतो सरीरे घनमावरागिनो सप्पायं ।
विक्खल्लयित्तकं मंसूपचयसंपत्तिविनासप्पकासनतो थनादीसु सरीरप्यभेदेसु मंसूपचय-
रागिनो सप्पायं । विक्खल्लयित्तकं अंगपच्वंगानं विक्खल्लयित्तकं अंगपच्वंगलीला-
रागिनो सप्पायं । इतविक्खल्लयित्तकं सरीरसंघाटभेदविकारप्पकासनतो सरीरसंघाट-

१ See ३.३९९ above. २ सि०, सी०, म०-धुत्ति०. ३ See विबु० ६.८२-८८.

संपत्तिरागिनो सप्पायं । लोहितकं लोहितमक्खितपटिकूलभावप्पकासनतो अलंकार-
जनितसोमरागिनो सप्पायं । पुळ्वकं कायस्स अनेककिमिकुलसाधारणभावप्पकासनतो
काये ममत्तरागिनो सप्पायं । अट्टिकं सरीरद्वीनं पटिकूलभावप्पकासनतो दन्तसम्पात्ति-
रागिनो सप्पायं ति । एव रागचरितभेदवसेना पि दसधा असुमप्पभेदो वुत्तो ति
वेदितव्वो ।

(४२३) यस्मा पन दसविधे पि एतस्मिं असुभे सेय्यथा पि नाम अपरि-
सण्ठितजलाय सीर्यसोताय नदिया अरित्तवलेनेव^१ नावा तिट्ठति, विना अरित्तेन न
सक्का ठपेतुं, एयमेव दुब्बलत्ता आरम्भणस्स वितक्कवलेनेव चित्तं एकगं हुत्वा तिट्ठति,
विना वितक्केन न सक्का ठपेतुं, तस्मा पठमज्ज्ञानमेवेत्थ होति, न दुत्तियादीनि ।

(४२४) पटिकूले पि तस्मिं आरम्भणे 'अद्वा इमाय पटिपदाय जरामरणम्हा
परिमुच्चिस्सामी'ति एवं आनिसंसदस्साविताय चैव नीवरणसंतापप्पहानेन च पीति-
[200]-सोमनस्सं उप्पज्जति, 'बहुं दानि वेतनं लमिस्सामी'ति आनिसंसदस्सा-
विनो पुण्णलङ्कस्स गूयरासिग्घि विय, उप्पन्नम्याधिदुक्खस्स रोगिनो वमनविरेचन-
प्यवत्तियं विय च ।

(४२५) दसविधं पि चेत्तं असुभं लक्खणतो एकमेव होति । दसविधस्सा
पि हि एतस्स असुचिदुग्गन्धजगुच्छपटिकूलभावो एव लक्खणं । तदेत्तं इमिना
लक्खणेन न केवलं मतसरिरे, दन्ताट्टिकदस्साविनो पन चेतियपव्वत्तवासिनो महा-
तिस्सत्थेरस्स विय, हत्थिक्खन्धगतंराजानं उल्लोकेन्तस्स संपरक्खितत्थेरुपट्टाक-
सामणेस्स विय च, जीवमानकसरिरे पि उपट्टाति । यथेव हि मतसरिरे एयं जीव-
मानकं पि असुभमेव । असुभलक्खणं पनेत्थ आगन्तुकेन अलंकारेन पटिच्छन्नत्ता
न पज्जायती ति ।

असुभकथा निट्ठिता ।

(४२६) किं पन पठवीकसिणं आदिं कत्वा अट्टिकसज्जापरियोसाना'वेसा
रूपावचरणपना, उदाहु अज्जा पि अत्थी ति ? अत्थि, आनापानज्ज्ञानं च कायगता-
सतिमावना च इध न कथिता । किञ्चा पि न कथिता बायोकसिणे पन गहिते
आनापानज्ज्ञानं पि गहितमेव; वण्णकसिणेषु च गहितेषु केसादीसु चतुक्कपञ्चक-
ज्ज्ञानवसेन उप्पन्ना कायगता सति, दससु च असुभेषु गहितेषु द्वत्तिसाकारपटिकूल-
मनसिकारज्ज्ञानवसेन चैव नवसीवधिकविण्णज्ज्ञानवसेन च पवत्ता कायगतासति

१ सि०— सिंघ०. २ See सु० नि० ३२१, वि० ६.८६. ३ सी०, म०,
PTS— उपसन्त०; M. उपसम्पन्न०. ४ For the story see वि० १.५५;
also ६.८८. ५ See वि० ६.८८. ६ म०— १.५८-५९; म०म०— १.२७४.

गहिता' वा ति । सञ्चा पि रूपावचरणना इध कथिता व होती ति ।

रूपावचरकुसलकथा निद्विता ।

[आरुप्पकुसलकथा]

(४२७) इदानी अरूपावचरकुसलं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ २६५] ति आदि आरब्धं । तथ अरूपूपपत्तिया ति अरूपमवो अरूपं, अरूपे उपपत्ति अरूपूपपत्ति, तस्मा अरूपूपपत्तिया । मगं भावेती ति उपायं हेतुं कारणं उप्पादेति वड्ढेति । सच्चसो^१ ति सञ्चाकारेण । सञ्चासं वा अनवसेसानं ति अत्थो । रूपसञ्ज्ञानं ति सञ्ज्ञासीसेन वुत्तरूपावच-[201]-रञ्ज्ञानानं चेव तदारम्भणानं च । रूपावचरञ्ज्ञानं पि हि रूपं ति वुच्चति 'रूपी रूपानि परसती' ति [दी० २.७०, १११] आदीसु । तस्स आरम्भणं पि "बहिद्धा रूपानि परसति सुवण्णदुव्वण्णानी" [दी० २.११०] ति आदीसु; तस्मा इध एपे सञ्ज्ञा रूपसञ्ज्ञा ति एवं सञ्ज्ञासीसेन वुत्तरूपावचरञ्ज्ञानस्सेतं अधिवचनं । रूपं सञ्ज्ञा अस्सा ति रूपसञ्ज्ञं, रूपमस्स नामं ति वुत्तं होति । एवं पटवीकणिणादिभेदस्स तदारम्भणस्स चेतं अधिवचनं ति वेदितव्यं ।

(४२८) समतिक्रमा ति विरागा च निरोधा च । किं वुत्तं होति ? एतासं कुसलविपाककिरियावसेन पञ्चदसवं ज्ञानसंखातानं रूपसञ्ज्ञानं, एतासं च पटवीकणिणादिबसेन अट्ठजं^२ आरम्भणसंखातानं रूपसञ्ज्ञानं, सञ्चाकारेण अनवसेसानं वा विरागा च निरोधा च विरागहेतु चेव निरोधहेतु च आकासानञ्चायतनं उपसंपज विहरति । न हि सक्का सच्चसो अनतिक्रन्तरूपसञ्ज्ञेन एतं उपसंपज विहरितुं ति । तथ यस्मा आरम्भणे अविरत्तस्स सञ्ज्ञासमतिक्रमो न होति, समतिक्रन्तासु च सञ्ज्ञासु आरम्भणं समतिक्रन्तमेव होति, तस्मा आरम्भणसमतिक्रमं अयत्वा "तथ कतमा रूपसञ्ज्ञा ? रूपावचरसमापत्तिं समापन्नस्स वा उपपन्नस्स वा दिट्ठधम्मसुखविहारस्स वा सञ्ज्ञा उप्पानना संजानितत्तं, इमा वुच्चन्ति रूपसञ्ज्ञायो । इमा रूपसञ्ज्ञायो अतिक्रन्तो होति, वीतिक्रन्तो, समतिक्रन्तो, तेन वुच्चति सच्चसो रूपसञ्ज्ञानं समतिक्रमा^३ ति एवं विमंगे [२६१] सञ्ज्ञानं येव समतिक्रमो वुत्तो । यस्मा पन आरम्भणसमतिक्रमेन पत्तव्वा एता समापत्तियो, न एकस्मिं येव आरम्भणे पठमज्ज्ञानादीनि विथ, तस्मा अयं आरम्भणसमतिक्रमनवसेना पि अत्थवण्णना कता ति वेदितव्या ।

(४२९) पटिघसञ्ज्ञानं अत्थङ्गमा ति चक्खादीनं वत्थूनं रूपादीनं आरम्भणानं च पटिघातेन समुपपन्ना सञ्ज्ञा पटिघसञ्ज्ञा । रूपसञ्ज्ञादीनं एतं अधि-

१ This commenced with ३.३२६. २ Continues upto ३.४६०. ३ See विट्ठ० १०.१३.२२. ४ विट्ठ० १०.१४ reads नवत्तं.

वचनं । यथाह—“तत्थ कतमा पटिघसञ्जा ? रूपसञ्जा सद्दसञ्जा गन्धसञ्जा रससञ्जा फोट्ठव्वसञ्जा, इमा वुच्चन्ति पटिघसञ्जायो” [वि० २६१] ति । तासं कुसलविपाकानं पञ्चन्नं अकुसलविपाकानं पञ्चन्नं ति [202] सब्बसो दसन्नं पि पटिघ-सञ्जानं अत्थङ्गमा पहाना असमुप्पादा अप्पवत्ति कत्वा ति वुत्तं होति । कामं चेता पठमज्झानादीनि समापन्नस्सा पि न सन्ति—न हि तस्मिं समये पञ्चद्वारेण चित्तं पवत्तति—एवं सन्ते पि, अज्झत्थ पहीनानं सुखदुक्खानं चतुत्थज्झाने विय, सक्काय-दिट्ठादीनं ततियमग्गे विय च, इमस्मिं ज्ञाने उस्साहजनन्तं इमस्स ज्ञानस्स पसंसावसेन एतासं एत्थ वुत्तवचनं वेदितव्वं ।

(४३०) अथ वा किञ्चा पि ता रूपावचरं समापन्नस्स न सन्ति, अथ खो न पहीनत्ता न सन्ति । न हि रूपविरागाय रूपावचरभावना संवत्तति, रूपायत्ता च एतासं पवत्ति । अयं पन भावना रूपविरागाय संवत्तति । तस्मा ता एत्थ पहीना ति वत्तुं वट्ठति । न केवलं च वत्तुं, एकंसेनेय एवं धारेतुं पि वट्ठति । तासं हि इतो पुब्बे अप्पहीनत्ता एव पठमज्झानं समापन्नस्स “सद्दो कण्टको” [अं० ५.१३५] ति वुत्तो भगवता । इध च पहीनत्ता येव अरूपसमापत्तीनं अनिञ्जत्ता सन्तविमोक्खता च वुत्ता । आल्लारो च कालामो आरुपसमापन्नो पञ्चमत्तानि सकट-सत्तानि निस्साय अतिक्रमन्तानि^१ नेव अद्दस, न पन सद्दं^२ अस्सोसी ति ।

(४३१) नानत्तसञ्जानं अमनसिकारा [१२६५] ति नानत्ते वा गोचरे पवत्तानं सञ्जानं नानत्तानं वा सञ्जानं । यस्मा हि एता “तत्थ कतमा नानत्तसञ्जा ? असमापन्नस्स मनोधातुसमङ्गिस्स वा मनोविज्जाणधातुसमङ्गिस्स वा सञ्जा सञ्जानना सञ्जानितत्तं, इमा वुच्चन्ति नानत्तसञ्जायो” [वि० २६१-६२] ति एवं विभंगे विभजित्वा वुत्तत्ता इध अधिप्पेता; असमापन्नस्स मनोधातु-मनो-विज्जाणधातुसंगहिता सञ्जा रूपसद्दादिभेदे नानत्ते नानासमाये गोचरे पवत्तन्ति; यस्मा चेता अट्ठ कामावचरकुसलसञ्जा, द्वादस अकुसलसञ्जा, एकादस कामाव-चरकुसलविपाकसञ्जा, द्वे अकुसलविपाकसञ्जा, एकादस कामावचरकिरियसञ्जा इति एवं चतुचत्तालीसं^३ पि सञ्जा नानत्ता नानासमाया अज्जमज्जं असदिसा, यस्मा नानत्तसञ्जा ति वुत्ता । तासं सब्बसो नानत्तसञ्जानं अमनसिकारा अनाव-ज्जनां असमन्नाहारा अपचवेक्खणा । यस्मा ता नावज्जति, न मनसिकरोति, न पच-वेक्खति, [203] तस्मा ति वुत्तं होति ।

(४३२) यस्मा चेत्थ पुरिमा रूपसञ्जा पटिघसञ्जा च इमिना ज्ञानेन निव्वत्ते भवे पि न विजन्ति, पगेव तस्मिं भवे इमं ज्ञानं उपसंपज विहरणकाले,

१ See ३.३६४; also ३.३४८. २ सि० सी०—अतिक्रान्तिनि. ३ See सी० २.१३०. ४ M., PTS—चत्तालीसं पि. ५ सि० inserts hereafter अनाभोगा.

तस्मा तासं 'समतिक्रमा अर्थंगमा' ति द्वेधा पि अभावो येव वुत्तो । नानत्तसञ्ज्ञासु पन यस्मा अट्ठ कामावचरकुसलसञ्ज्ञा, नव किरियसञ्ज्ञा, दस अकुसलसञ्ज्ञा ति इमा सत्तयीमति सञ्ज्ञा इमिना ज्ञानेन निव्वत्ते भवे विज्जन्ति, तस्मा तासं अमनसिकारा ति वुत्तं ति वेदितव्वं । तत्रापि हि इदं^१ ज्ञानं उपसंपज विहरन्तो तासं अमनसिकारा येव उपसंपज विहरति । ता पन मनसिकरोन्तो असमापन्नो होती ति ।

(४३३) संखेपतो चेत्थ 'रूपसञ्ज्ञानं समतिक्रमा'ति इमिना सब्बरूपावचरधम्मनं पहानं वुत्तं । 'पटिघसञ्ज्ञानं अर्थङ्गमा नानत्तसञ्ज्ञानं अमनसिकारा'ति इमिना सब्बेसं कामावचरचित्तचेतसिकानं च पहानं अमनसिकारो च वुत्तो ति वेदितव्वो^२ । इति भगवा 'ण्णरसन्नं रूपसञ्ज्ञानं समतिक्रमेन, दसन्नं पटिघसञ्ज्ञानं अर्थंगमेन, चतुचत्ताळीसाय नानत्तसञ्ज्ञानं अमनसिकारेणा' ति तीहि पदेहि आकासानञ्चायतनसमापत्तिया वर्णं कथेसि ।

(४३४) किं-कारणा ति चे, सोत्तूनं उस्साहजनन्तं च पलोभनन्तं च । सचे हि केचि अपण्डिता वदेय्युं 'सत्था आकासानञ्चायतनसमापत्तिं निव्वत्तेथा ति वदति, को नु खो एताय निव्वत्तिताय अत्थो ? को आनिसंसो ?' ति, ते एवं वत्तुं मा लभन्तु ति इमेहि आकरिहि समापत्तिया वर्णं कथेसि । तं हि तेसं सुत्वा एवं मविस्सति— 'एवं-सन्ता किर अयं समापत्ति, एवं-पणीता, निव्वत्तेस्साम न' ति । अर्थ'स्सो निव्वत्तनन्तथाय उस्साहं करिस्सन्ती ति । पलोभनन्तं चा पि तेसं एतस्सा वर्णं कथेसि, विसकण्टकवाणिजो विथि ।

(४३५) विसकण्टकवाणिजो नाम गुळवाणिजो ति वुच्चति । सो किर गुळ-फाणित-खण्डसकृदादीनि सकटेनादाय पच्चन्तगामं गन्त्वा 'विसकण्टकं गण्हथ विसकण्टकं गण्हथा'ति उग्योसेसि । तं सुत्वा गामिका 'विसं नाम कक्खळं, यो नं खादति सो मरति, कण्टको पि विव्वित्त्वा मरेति । उभो पेटे कक्खळा, को एत्थ आनिसंसो'ति गेहद्वारानि थकेसुं, दारके च पलापेसुं । तं दिस्वा वाणिजो 'अवोहार-कुसला [204] इमे गामिका, इन्द ने उपायेन गण्हापेमी' ति 'अतिमधुरं गण्हथ अतिसादुं गण्हथा, गुळं फाणितं सक्करं समव्वं लब्धमि, कूटमासक-कूट-कहापणादीहि पि लब्धती' ति उग्योसेसि । तं सुत्वा गामिका हट्ठपहट्ठा निगगन्त्वा ब्रह्मं पि मूलं दत्त्वा गण्हिसु ।

(४३६) तथ वाणिजस्स 'विसकण्टकं गण्हथा' ति उग्योसनं विथि भगवतो 'आकासानञ्चायतनसमापत्तिं निव्वत्तेथा' ति वचनं । 'उभो पेटे कक्खळा, को एत्थ आनिसंसो ?' ति गामिकानं चिन्तनं विथि 'भगवा आकासानञ्चायतनं निव्वत्तेथा ति आह, को एत्थ आनिसंसो ? नास्स गुणं जानामा' ति सोत्तूनं चिन्तनं ।

१ M., म०- इमं. २ Here ends वि० १०.२२. ३ सी०, म०, M. PTS.- अथ'स्स.

अथ'स्स वाणिजस्स 'अतिमधुरं गण्ढा' ति आदिवचनं विय भगवतो रूप-
सञ्जासमतिक्रमादिकं आनिसंसप्पकासनं । इदं हि सुत्वा ते बहुं पि मूलं दत्वा,
गाभिका विय गुळं, इमिना आनिसंसेन पलोभितचित्ता महन्तं पि उस्साहं कत्था
इमं समापत्तिं निव्वत्तेस्सन्ती ति उस्साहजनन्तं च पलोभनन्तं च कथेसि ।

(४३७) आकासानञ्चायतनसञ्जासहगतं [१२६५] ति एत्थ नास्स
अन्तो ति अनन्तं । आकासं अनन्तं आकासानन्तं । आकासानन्तमेव आकासा-
नञ्चं । तं आकासानञ्चं अधिट्ठानट्टेन आयतनमस्स ससम्पयुत्तधम्मस्स ज्ञानस्स,
देवानं देवायतनमिवा ति आकासानञ्चायतनं । इति आकासानञ्चं च तं आयतनं
चा ति पि आकासानञ्चायतनं । कसिणुग्घाटिमाकासेतं अधिवचनं । तस्मिं
आकासानञ्चायतने अप्पनापत्ताय सञ्जाय सहगतं आकासानञ्चायतनसञ्जासहगतं ।

(४३८) यथा पन अज्जत्थ 'अनन्तो आकासो' ति वुत्तं, एवमिध अनन्तं
ति वा परित्तं ति वा न गहितं । कस्मा ? अनन्ते हि गहिते परित्तं न गय्हति,
परित्तं गहिते अनन्तं न गय्हति । एवं सन्ते आरम्भणचतुक्कं न पूरति, देसना
सोळसक्खत्तुका न होति । सम्मासंबुद्धस्स च इमस्मिं ठाने देसनं सोळसक्खत्तुक्कं
कारुं अज्जासयो, तस्मा अनन्तं ति वा परित्तं ति वा ति अवत्वा 'आकासानञ्चा-
यतनसञ्जासहगतं' ति आह । एवं हि सति उभयं पि गहितमेव होति । आरम्भण-
चतुक्कं पूरति, देसना सोळसक्खत्तुका सम्पज्जति । अवसेसो पालिअथो हेट्ठा वुत्त-
नयेनेव वेदितव्वो ।

(४३९) रूपावचरचतुत्थज्ज्ञान-निकन्ति-परियादानदुक्ख- [205] -ताय चेत्य
दुक्खा पटिपदा, परियादिन्ननिकन्तिकस्स अप्पनापरिवासदन्धताय दन्धाभिज्जा होति ।
विपरियायेन मुखा पटिपदा खिप्पामिज्जा च वेदितव्वी । परित्तकसिणुग्घाटिमाकासे
पन पवत्तं ज्ञानं परित्त्तारम्भणं विपुलकसिणुग्घाटिमाकासे पवत्तं अप्पमाणाारम्भणं ति
वेदितव्वं । उपेक्खोव्वहविहारे विय च इधा पि चतुत्थज्ज्ञानयसेन पञ्चवीसति एकका
होन्ति । यथा चेत्य एवं इतोपरेसु पि । विसेसमत्तमेव पन तेसु वण्णयिस्साम ।

(४४०) आकासानञ्चायतनं समतिकम्मा [१२६६] ति, एत्थ ताव
पुञ्चे वुत्तनयेनेव आकासानञ्चं आयतनमस्स अधिट्ठानट्टेना ति ज्ञानं पि आकासान-
ञ्चायतनं । वुत्तनयेनेव आरम्भेणं पि । एवमेतं ज्ञानं च आरम्भणं च उभयं पि
अप्पवत्तिकरणेन च अमनसिकारेण च समतिकमित्वा व यस्मा इदं विज्जाण-
ञ्चायतनं उपसंपज्ज चिहरितव्वं, तस्मा उभयं पेतं एकज्ज्ञं कत्था 'आकासानञ्चा-
यतनं समतिकम्मा' ति इदं वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(४४१) विज्जाणञ्चायतनसञ्जासहगतं [१२६६] ति, एत्थ पन

१ See विमु० १०.२४. २ See ३.३८७. ३ See ३.३७७, ३८०.
४ See ३.३९९, ४१८. ५ ३.४२७.

अनन्तं ति मनसिकातव्यवसेन नास्स अन्तो ति अनन्तं । अनन्तमेव आनञ्चं । विज्जाणं आनञ्चं विज्जाणानञ्चं ति अवत्वा विज्जाणञ्चं ति वुत्तं । अयं हेत्य रुद्धिहसदो । तदेव विज्जाणञ्चं अधिट्टानट्टेन इमिस्सा सञ्जाय आयतनं ति विज्जाणञ्जायतनं । तस्मिं विज्जाणञ्जायतने पवत्ताय सञ्जाय सहगतं ति विज्जाण-
ञ्जायतनसञ्जासहगतं । आकासे पवत्तविज्जाणारम्भणस्स ज्ञानस्सेतं अधिवचनं । इध आकासानञ्जायतनसमापत्तिया निकन्तिपरियादानदुक्खताय दुक्खा पटिपदा,
परियादिन्ननिकन्तिकस्स अप्पनापरिवासदन्धताय दन्धाभिज्जा । विपरियायेन सुखा
पटिपदा खिप्पाभिज्जा च । परित्तकसिण्णुग्घाटिमाकासारम्भणं समापत्तिं आरम्भ
पवत्तिया परित्तारम्भणता, विपरियायेन अप्पमाणारम्भणता वेदितव्वा । सेसं
पुरिमसदिसमेव ।

(४४२) विज्जाणञ्जायतनं समतिकम्मा [§ २६७] ति एत्था पि पुञ्चे
वुत्तनयेनेव विज्जाणञ्जायतनमस्स अधिट्टानट्टेना ति ज्ञानं पि विज्जाणञ्जायतनं ।
वुत्तनयेनेव आरम्भणं पि । एवमेतं ज्ञानं च आरम्भणं [206] चा ति उभयं पि
अप्पवत्तिकरणेन च अमनसिकारेण च समतिकमित्वा व यस्मा इदं आकिञ्चञ्जा-
यतनं उपसम्पज्ज विहातव्वं, तस्मा उभयं पेतं एकज्झं कत्वा 'विज्जाणञ्जायतनं
समतिकम्मा'ति इदं वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(४४३) आकिञ्चञ्जायतनसञ्जासहगतं [§ २६७] ति एत्थ पन नास्स
किञ्चनं ति अकिञ्चनं; अन्तमसो मंगमत्तं पि अस्स अवसिट्ठं नाथी ति वुत्तं हेति ।
अकिञ्चनस्स भावो आकिञ्चञ्जं । आकासानञ्जायतनविज्जाणापगमारम्भणस्सेतं
अधिवचनं । तं आकिञ्चञ्जं अधिट्टानट्टेन इमिस्सा सञ्जाय आयतनं ति आकिञ्च-
ञ्जायतनं । तस्मिं आकिञ्चञ्जायतने पवत्ताय सञ्जाय सहगतं ति आकिञ्चञ्जायतन-
सञ्जासहगतं । आकासे पवत्तविज्जाणापगमारम्भणस्स ज्ञानस्सेतं अधिवचनं । इध
विज्जाणञ्जायतनसमापत्तिया निकन्तिपरियादानदुक्खताय दुक्खा पटिपदा, परिया-
दिन्ननिकन्तिकस्स अप्पनापरिवासदन्धताय दन्धाभिज्जा । विपरियायेन सुखापटिपदा
खिप्पाभिज्जा च । परित्तकसिण्णुग्घाटिमाकासे पवत्तविज्जाणापगमारम्भणताय
परित्तारम्भणता, विपरियायेन अप्पमाणारम्भणता वेदितव्वा । सेसं पुरिमसदिसमेव ।

(४४४) आकिञ्चञ्जायतनं समतिकम्मा [§ २६८] ति एत्था पि पुञ्चे
वुत्तनयेनेव आकिञ्चञ्जं आयतनमस्स अधिट्टानट्टेना ति ज्ञानं पि आकिञ्चञ्जायतनं ।
वुत्तनयेनेव आरम्भणं पि । एवमेतं ज्ञानं च आरम्भणं चा ति उभयं पि अप्पवत्ति-
करणेन च अमनसिकारेण च समतिकमित्वा च यस्मा इदं नेवसञ्जानासञ्जायतनं
उपसम्पज्ज विहातव्वं, तस्मा उभयं पेतं एकज्झं कत्वा 'आकिञ्चञ्जायतनं समति-
कम्मा'ति इदं वुत्तं ति वेदितव्वं ।

१ See note on this in ३.४३९. २ See ३.४२७.

(४४५) नेवसञ्जानासञ्जासहगतं [§ २६८] ति एतथ पन याय सञ्जाय समावतो नं नेवसञ्जानासञ्जायतनं ति वुचति, यथा-पटिपन्नस्स सा सञ्जा होति, तं ताय दस्सेतुं चिमंगे “नेवसञ्जी-नासञ्जी” ति पैदं उद्धरित्वा “तं येव आकिञ्चञ्जायतनं सन्ततो मनसि-[207]-करोति संखारावसेससमापत्तिं भावेति, तेन वुचति नेवसञ्जी-नासञ्जी ति” [वि० २६३] वुत्तं । तत्थ ‘सन्ततो मनसि-करोती’ ति ‘सन्ता वतायं समापत्ति, यत्र हि नाम नत्थिभायं पि आरम्भणं कत्वा ठस्सती’ ति एवं सन्तारम्भणताय नं ‘सन्ता’ ति मनसिकरोति । सन्ततो चे मनसि-करोति, कथं समतिक्रमो होती ति ? अनायज्जितुकामताय । सो हि किञ्चा पि तं सन्ततो मनसिकरोति, अथ ख्वस्स ‘अहमेतं आवज्जिस्सामि समापज्जिस्सामि अधिट्ठहिस्सामि वुट्ठहिस्सामि पच्चयेक्खिस्सामी’ ति एस आमोगो समन्नाहारो मनसि-कारो न होति । कस्मा ? आकिञ्चञ्जायतनतो नेवसञ्जानासञ्जायतनस्स सन्त-तर-पणीततरताय ।

(४४६) यथा हि राजा महच्चराजानुभावेन हत्थिकखन्धगतो नगरवीथियं विचरन्तो दन्तकारादयो सिप्पिके एकं कथं दब्धं निवासेत्वा एकेन सीसं वेटेत्वा दन्तचुण्णादीहि समोक्किण्णगत्ते अनेकानि दन्तविकृतिआदीनि करोन्ते दिस्वा ‘अहो वत रे छेका आचरिया, ईदिसानि पि नाम सिप्पानि करिस्सन्ती’ ति, एवं तेसं छेकताय तुस्सति, न च^१ स्स एवं होति—‘अहो वताहं रजं पहाय एयरूपो सिप्पिको भवेय्यं’ ति । तं फिस्स हेतु ? रज्जसिरिया महानिसंसताय । सो सिप्पिके समतिक-मित्वा च गच्छति । एयमेव एस किञ्चा पि तं समापत्तिं सन्ततो मनसिकरोति, अथ ख्वस्स ‘अहमेतं समापत्तिं आपज्जिस्सामि समापज्जिस्सामि अधिट्ठहिस्सामि वुट्ठ-हिस्सामि पच्चयेक्खिस्सामी’ ति नेव एस आमोगो समन्नाहारो मनसिकारो होति । सो तं सन्ततो मनसिकरोन्तो पुट्ठे^३ वुत्तनयेनेव^३ तं परमं सुखुमं अप्पनापत्तं सज्जं प्राप्पुणाति, याय ‘नेवसञ्जी-नासञ्जी नाम होति, संखारावसेसं समापत्तिं भावेती’ ति वुचति । ‘संखारावसेससमापत्ति’ ति अच्चन्तमुखुमभावप्पत्तसंखारं चतुत्थारुपसमापत्तिं ।

(४४७) इदानी यं तं एवं अधिगताय सञ्जाय वसेन नेवसञ्जानासञ्जा-यतनं ति वुचति, तं अत्थतो दस्सेतुं “नेवसञ्जानासञ्जायतनं ति नेवसञ्जानासञ्जा-यतनं समापन्नस्स वा, उपपन्नस्स वा, दिट्ठधम्ममुखविहारस्स वा चित्तचेतसिका धम्मा” [वि० २६३] ति वुत्तं । तेसु इध समापन्नस्स चित्तचेतसिका धम्मा अधि-प्पेता । वचनत्थो पनेत्थ—ओळारिकाय सञ्जाय अभावतो, सुणुमाय च भावतो, नेव^३ स्स ससम्पयुत्तधम्मस्स ज्ञानस्स सञ्जा, नासञ्जा ति नेवसञ्जानासज्जं । नेव-सञ्जानासज्जं च तं मनायतनधम्मायतनपरियापन्नत्ता आयतनं [208] चा ति नेव-सञ्जा-नासञ्जायतनं ।

१ See वि० १०.४४-५५. २ सी०, स० omitt. ३ M.-अनापज्जितुकामताय.
३.३ न०-omitt.

(४४८) अथ वा या'यमेत्थ सञ्जा, सा पटुसञ्जाकिच्चं कातुं असमत्थ-
ताय नेव-सञ्जा, संखारावसेससुखुमभावेन विज्जमानत्ता नासञ्जा ति नेव-सञ्जा-
नासञ्जा । नेव-सञ्जा-नासञ्जा च सा सेसधम्मानं अधिट्ठानट्ठेन आयतनं चा ति
नेव-सञ्जा-नासञ्जायतनं । न केवलं चेत्य सञ्जा व एदिसी, अथ खो वेदना पि
नेव-वेदना-नावेदना, चित्तं पि नेव-चित्तं-नाचित्तं, फस्सो पि नेव-फस्सो-नाफस्सो । एस
नयो सेससम्पयुत्तधम्मेषु । सञ्जासीसेन पनायं देसना कता ति वेदित्थञ्चा ।

(४४९) पत्तमक्खनतेलप्पमुत्तीहि च उपमाहि एस अत्थो विमावेतञ्चो—
सामणेरो किल तेलेन पत्तं मक्खेत्वा ठपेसि । तं यागुपानकाले थेरो 'पत्तमाहरा'ति
आह । सो 'पत्ते तेलमत्थि मन्ते'ति आह । ततो 'आहर, सामणेर, तेलनाल्लिं पूरे-
स्सामा'ति वुत्ते 'नत्थि मन्ते तेलं'ति आह । तत्थ यथा अन्तो वुत्थत्ता यागुया
सद्धिं अकप्पियट्ठेन तेलं अत्थी ति होति, नाळिपूणादीनं अमाववसेन नत्थी ति
होति, एवं सा पि सञ्जा पटुसञ्जाकिच्चं कातुं असमत्थताय नेव-सञ्जा, संखा-
रावसेससुखुमभावेन विज्जमानत्ता नासञ्जा होति ।

(४५०) किं पनेत्थ सञ्जाकिच्चं ति ? आरम्भणसञ्जाननं चेव विपरसनाय
च विसयमायं उपगन्त्वा निम्बिदाजननं । दहनकिच्चमिय हि सुखोदके तेजोधातु,
सञ्जाननकिच्चं चेसा पटुं कातुं न सक्कोति । सेससमापत्तीसु सञ्जा विय विपरस-
नाय विसयमायं उपगन्त्वा निम्बिदाजननं पि कातुं न सक्कोति । अञ्जेसु हि
खन्धेषु अकताभिनिवेशो भिक्खु नेवसञ्जानासञ्जायतनक्खन्धे सम्मसित्वा निम्बिदं
पुत्तं समत्थो नाम नत्थि । अपि च आयस्सा सारिपुत्तो, पक्कतिधिपरसको पन
महापञ्जो सारिपुत्तसदिसो व सक्कुणेय्य । सो पि "एवं किरिमे धम्मा अहुत्वा
सम्भोत्ति, हुत्वा पटिवेन्ती"ति [म० ३.२८] एवं कलापसम्मसनवसेनेव, नो अनुपद-
धम्मविपरसनावसेन । एवं सुखुमत्तं गत्ता एसा समापत्ति ।

(४५१) यथा च पत्तमक्खनतेलूपमाय एवं मग्गुदकूपमाय पि अयत्तथो विमा-
वेतञ्चो । [209] मग्गपटिपन्नस्स फिर थेरस्स पुरतो गच्छन्तो सामणेरो थोकमुदकं
दिस्वा 'उदकं मन्ते, उपाहना ओमुञ्जथा'ति आह । ततो थेरेन 'सचे उदक-
मत्थि, आहर न्हानसाट्ठकं, नहायिस्सामा'ति वुत्ते 'नत्थि मन्ते'ति आह । तत्थ
यथा उपाहनेतेमनमत्तट्ठेन उदकं अत्थी ति होति, न्हानट्ठेन नत्थी ति होति, एवं पि
सा पटुसञ्जाकिच्चं कातुं असमत्थताय नेव-सञ्जा, संखारावसेससुखुमभावेन विज्ज-
मानत्ता नासञ्जा होति । न केवलं च एताहेय, अञ्जाहि पि अनुरूपाहि उपमाहि
एस अत्थो विमावेतञ्चो ।

(४५२) इति इमाय नेवसञ्जानासञ्जायतने पवत्ताय सञ्जाय नेवसञ्जा-
नासञ्जायतनमूताय वा सञ्जाय सहगतं ति नेवसञ्जानासञ्जायतनसञ्जासहगतं ।

आकिञ्चज्जायतनसमापत्तिआरम्भणस्स ज्ञानस्सेतं अधिवचनं । इध आकिञ्चज्जायतन-
समापत्तिया निकत्तिपरियादानदुक्खतौय दुक्खापटिपदा, परियादिन्ननिकत्तिस्स-
अप्पनापरिवासदन्धैताय दन्धाभिञ्जा । विपरियायेन सुखा पटिपदा खिप्पाभिञ्जा च ।
परित्तकसिण्णुग्याटिमाकासे पवत्तितविञ्जापगमास्स समापत्तिं आरब्ध पवत्तिताय-
परित्तरम्भणता, विपरियायेन अप्पमाणारम्भणता वेदितव्वा । सेसं पुरिमसदिसमेव ।

[पक्किण्णककथा]

(४५३) असदिसरूपो^१ नाथो आरूप्यं यं चतुब्धिं आह ।

तं इति जत्वा तस्मिं पक्किण्णककथा पि विञ्जेय्या ॥

(४५४) अरूपसमापत्तियो हि

आरम्भणातिक्कमतो चतस्सो पि भवन्ति^२ मा ।

अंगातिक्कमेतासं न इच्छन्ति विमाविनो ॥

एतासु हि रूपानिमित्तातिक्कमतो पटमा, आकासातिक्कमतो दुतिया, आकासे-
पवत्तितविञ्जाणातिक्कमतो ततिया, आकासे पवत्तितविञ्जाणस्स अपगमातिक्कमतो-
चतुथा ति सव्वथा 'आरम्भणातिक्कमतो चतस्सो पि भवन्ति^२ मा' अरूपसमापत्तियो-
ति वेदितव्वा । अंगातिक्कमं पन एतासं न इच्छन्ति पण्डिता । न हि रूपावचरसमा-
पत्तीसु विद्य एतासु अंगातिक्कमो अस्थि । सव्वासु पि हि एतासु उपेक्खाचिक्केकगता-
ति द्वे एव ज्ञानंगानि होन्ति ।

(४५५) एवं सन्ते पि

सुप्पणीततरा होन्ति पच्छिमा पच्छिमा इध ।

उपमा तत्थ विञ्जेय्या पासादतल-साटिका ॥

[210] यथा हि चतुर्मूकस्स पासादस्स हेट्ठिमतले दिव्वनच्चगीतवादित-
सुरभिगन्धमाला-सादुरसधानभोजन-सयनच्छादनादिवसेन पणीता पञ्च कामगुणा
पञ्चुपट्ठिता अस्सु, दुतिये ततो पणीततरा, ततिये ततो पणीततरा, चतुर्थे सव्व-
पणीता; तत्थ किञ्चा पि तानि चत्तारि पि पासादतलानेव, नत्थि तेसं पासादतल-
मावेन विसेसो, पञ्चकामगुणसभिद्धिविसेसेन पन हेट्ठिमतो हेट्ठिमतो उपरिमं उपरिमं-
पणीततरं होति ।

(४५६) यथा च एकाय इत्थिया कन्तित-यूल-सण्ह-सण्हतर-सण्हतमसुत्तानं
चतुपल-तिपल-दुपल-एकपलसाटिका अस्सु, आयामेन च वित्तियारेन च समप्पमाणा,
तत्थ किञ्चा पि ता साटिका चतस्सो पि आयामतो च वित्तियारतो च समप्पमाणा,
नत्थि तासं पमाणतो विसेसो, सुखसंकरस्स-सुखमयमाव-महग्घमावेहि पन पुरिमाय^३

१ See ३.४४१, ४४३. २ See ३.४३९, ४४१, ४४३. ३ See विजु-
१०.५६-६६.

पुरिमाय पच्छिमा पच्छिमा पणीततरा होन्ति, एवमेव किञ्चा पि चतुसु पि एतासु उपेक्खा-चित्तेकगता ति एतानि द्वे येव अंगानि होन्ति, अथ खो मावनाविसेसेन तेसं अंगानं पणीत-पणीतरमावेन सुप्पणीततरा होन्ति पच्छिमा पच्छिमा इधा ति वेदितव्वा ।

(४५७) एवं अनुपुब्बेन पणीत-पणीता चेता

असुचिहि मण्डपे लग्गो एको तन्निमित्तो परो ।

अज्जो बहि अनिस्साय तं तं निस्साय चापरो ॥

ठितो चतुहि एकेहि पुरिसेहि यथाकमं ।

समानताय जातव्वा चतस्सो पि विमाविना ॥

तत्रायमर्थयोजना— असुचिहि फिर देसे एको मण्डपो । अथैको पुरिसो आगन्त्वा तं असुचिं जिगुच्छमानो तं मण्डपं इत्येहि आलंघित्वा तत्थ लग्गो, लग्गितो विय अट्ठासि । अथापरो आगन्त्वा तं मण्डपलग्गं पुरिसं निस्सितो । अथ'ज्जो आगन्त्वा चिन्तेसि— 'यो एस मण्डपलग्गो, यो च तं निस्सितो, उभो पेते दुट्ठिता; धुवो च नेसं मण्डपपाते पातो, इन्दाहं बहि येव तिट्ठामी' ति सो तं निस्सितं अनिस्साय बहि येव अट्ठासि । अथापरो आगन्त्वा मण्डपलग्गस्स तं-निस्सितस्स च अखेमभावं चिन्तेत्वा बहिट्ठितं च सुट्ठितं ति मन्त्वा तं निस्साय अट्ठासि ।

(४५८) तस्य असुचिहि देसे मण्डपो विय कसिणुग्वाटिमाकासं दट्ठव्वं । असुचिजिगुच्छाय मण्डपलग्गो पुरिसो विय रूपनिमित्तजिगुच्छाय आकासारम्मणं आका-[211]-सानञ्जायतनं । मण्डपलग्गं पुरिसं निस्सितो विय आकासारम्मणं आकासानञ्जायतनं आरब्ध पवत्तं विज्झाणञ्जायतनं । तेसं द्वित्रं पि अखेमभावं चिन्तेत्वा अनिस्साय तं मण्डपलग्गं, बहि टितो विय, आकासानञ्जायतनं आरम्भणं अकत्वा तदभावारम्मणं आकिञ्चञ्जायतनं । मण्डपलग्गस्स तं-निस्सितस्स च अखेमतं चिन्तेत्वा बहिट्ठितं च 'सुट्ठितो'ति मन्त्वा तं निस्साय ठितो विय विज्झाणा-मावसंखाते बहि पदेसे टितं आकिञ्चञ्जायतनं आरब्ध पवत्तं नेवसञ्जानासञ्जा-यतनं दट्ठव्वं ।

(४५९) एवं पवत्तमानं च

आरम्भणं करोतेव अज्जामावेन तं इदं ।

दिट्ठदोसं पि राजानं वुत्तिहेतु यथा जनो ॥

इदं हि नेवसञ्जानासञ्जायतनं 'आसन्नविज्झाणञ्जायतनपच्चरिथका अयं समापत्ती' ति एवं दिट्ठदोसं पि तं आकिञ्चञ्जायतनं अज्जस्स आरम्भणस्स अमावा आरम्भणं करोतेव । यथा किं ? 'दिट्ठदोसं पि राजानं वुत्तिहेतु यथा जनो' । यथा हि असंयतं

फरुसकायवचीमनोसमाचारं कश्चि सञ्चदिसम्पत्तिं^१ राजानं 'फरुससमाचारो अयं'ति एवं दिट्ठदोसं पि अञ्जत्थ वुत्तिं अलममानो जनो वुत्तिहेतु तं निस्साय वत्तति,^२ एवं दिट्ठदोसं पि तं आकिञ्चञ्जायतनं अञ्जं आरम्भणं अलममानमिदं नेवसञ्जानासञ्जायतनं आरम्भणं करोतेव ।

(४६०) एवं कुरुमानं च

आरुहो दीघनिस्सेणिं यथा निस्सेणिवाहुकं ।

पव्यतंगं च आरुहो यथा पव्वतमत्थकं ॥

यथा वा गिरिमारुहो अत्तनो एव जण्णुकं ।

ओलुब्भति तथेवेतं ज्ञानमोलुब्भ वत्तती ति ॥

आरुप्पकुसलकथो निट्ठिता ।

(४६१) इदानीं यस्मा सञ्चानि पेतानि तेभूमककुसलानि हीनादिना पभेदेन वत्तन्ति, तस्मा नेसेतं पभेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला ति [४२६९] आदि आरब्धं । तस्य हीनं [४२६९] ति लामकं । तं आयूहनवसेन वेदितव्यं । [212] हीनुत्तमानं मज्झे मयं मज्झिमं । पद्धानमायं नीतं पणीतं; उत्तमं ति अत्थो । तानि पि आयूहनवसेनेव वेदितव्यानि । यस्स हि आयूहनक्खणे छन्दो वा हीनो होति, विरियं वा, चित्तं वा, वीमंसा^३ वा, तं हीनं नाम । यस्स च ते धम्मा मज्झिमा पणीता, तं मज्झिमं चेव पणीतं च । यं पन कसुक्कम्यतासंखातं छन्दं धुरं छन्दं जेट्ठकं छन्दं पुव्वंगमं कत्वा आयूहितं, तं छन्दाधिपतितो आगतत्ता छन्दाधिपतेय्यं नाम । विरियाधिपतेय्यादीसु पि^४ एसेव नयो ।

(४६२) इमस्मिं पन ठाने उट्ठा नया गणेतव्या । सञ्चपटमं विभत्तो हि एको नयो, हीनं ति एको, मज्झिमं ति एको, पणीतं ति एको, छन्दाधिपतेय्यं ति एको । इमे ताव छन्दाधिपतेय्ये पञ्च नया । एवं विरियाधिपतेय्यादीसु पि ति चत्तारो पञ्चका वीसति होन्ति । पुरिमो वा एको सुद्धिकनयो, हीनं ति आदयो तयो, छन्दाधिपतेय्यं ति आदयो चत्तारो, छन्दाधिपतेय्यं हीनं ति आदयो द्वादसा ति एवं पि वीसति नया होन्ति । इमे वीसति महानया कथं विभत्ता ति ? महापकरणे हीनत्तिके^५ विभत्ता ।

(४६३) इमस्मिं पन ठाने हीनत्तिकेतो मज्झिमरासिं गहेत्वा हीनमज्झिम-

१ PTS, M., सि०- दीपवत्ति. २ This commenced with ३.४२७.
३ म०- पट्टान°. ४ सी०, म०- वीमंसं. ५ सि०- च. ६ See मूलटीका (p.104), मधु० (p.193) and अनुटीका (p.109) and as indicated there-
तिकपट्टान ii. 69-229.

पणीतवसेन तयो कोट्ठासा कातब्बा । ततो पि मज्झिमरारिं ठपेत्वा हीन-पणीति गहेत्वा नय नव कोट्ठासा कातब्बा । हीनरिं येव हि हीनं अतिथ मज्झिमं अतिथ पणीतं अतिथ । पणीतरिं पि हीनं अतिथ मज्झिमं अतिथ पणीतं अतिथ । तथा हीनहीनरिं हीनं, हीनहीनरिं मज्झिमं, हीनहीनरिं पणीतं । हीनमज्झिमरिं हीनं, हीनमज्झिमरिं मज्झिमं, हीनमज्झिमरिं पणीतं । हीनपणीतरिं हीनं, हीनपणीतरिं मज्झिमं, हीनपणीतरिं पणीतं ति अयमेको नवको । पणीतहीनरिं पि हीनं नाम अतिथ, पणीतहीनरिं मज्झिमं, पणीतहीनरिं पणीतं । तथा पणीतमज्झिमरिं हीनं, पणीतमज्झिमरिं मज्झिमं, पणीतमज्झिमरिं पणीतं । पणीतपणीतरिं हीनं, पणीतपणीतरिं मज्झिमं, पणीतपणीतरिं पणीतं ति । अयं दुतियो नवको ति द्वे नवका अट्ठारस । इमानि अट्ठारस क-[213]-म्मद्वारानि नाम । इमेहि पमावितत्ता, इमेसं वसेन, अट्ठारस खत्तिया, अट्ठारस ब्राह्मणा, अट्ठारस वेस्सा, अट्ठारस सुद्धा, अट्ठचत्ताळीस गोत्तचरणानि वेदितव्वानि ।

[पकिण्णककथा]

(४६४) इमेसु पन तेभूमकेसु कुसलेसु कामावचरकुसलं तिहेतुकं पि दुहेतुकं पि होति जाणसम्पयुत्तत्रिप्पयुत्तवसेन । रूपावचरारूपावचरं पन तिहेतुकमेव आणसम्पयुत्तमेव । कामावचरं चेत्थ अधिपतिना सहा पि उप्पज्जति विना पि । रूपावचरारूपावचरं अधिपतिसंपयुत्तमेव होति । कामावचरकुसलेसु चेत्थ आरम्भणाधिपति सहजाताधिपती ति द्वे पि अधिपतयो लब्धमन्ति । रूपावचरारूपावचरेसु आरम्भणाधिपति न लब्धमन्ति, सहजाताधिपति येव लब्धमन्ति । तत्थ चित्तस्स चित्ताधिपतेय्यभावो सम्पयुत्तधम्मानं वसेन वुत्तो । द्विजं पन चित्तानं एकतो अभयेन संपयुत्तचित्तस्स चित्ताधिपति नाम नत्थि । तथा छन्दादीनं छन्दाधिपति-आदयो । केचि पन 'सचे चित्तवतो कुसलं होति, मय्हं भविस्सती ति एवं यं चित्तं धुरं कत्वा जेट्ठकं कत्वा अपरं कुसलचित्तं आयुहितं, तस्स तं पुरिमं चित्तं चित्ताधिपति नाम होति, ततो आगतत्ता इदं चित्ताधिपतेय्यं नामा' ति एवं आगमनवसेन अधिपतिं नामं इच्छन्ति । अयं पन नयो नेव पालियं न अट्ठकथाय दिस्सति । तस्मा वुत्तनयेनेव अधिपतिभावो वेदितव्वो ।

(४६५) इमेसु च एकूनवीसतिया महानयेसु पुरिमे सुद्धिकनये वुत्तपरिमाणा-

१ मधु० p. 193. २ Pāt. Mahā, on Pāṇini 4.3.126. "चरणा-
दमस्त्राययोरिति वक्तव्यम् । कठानं धर्मं आस्त्रायो वा काठकम् । कालापकम् मौदकम् पैप्पलद-
कमिति । Also अ० यो० p. 131—भारद्वाज-गोतमादयो गोत्ता च कपाला(कालापा)दयो
चरणानि." अनुटीका p. 109—"भारद्वाज-गोतमादयो अट्ठचत्ताळीस लोके गोत्तानि
मूलभूतानि; तथा कठ-कालापादयो अट्ठचत्ताळीसेव चरणानि".

नेव चित्तानि' च नवकां च पाठवारां च होन्ति । तस्मा आणसम्पयुत्तेसु वुत्तपरि-
माणतो वीसतिगुणो चित्त-नवक-वारमेदो वेदितव्यो, चतुसु आणविप्पयुत्तेसु सोळस-
गुणो ति, अयं तेभूमककुसले पकिण्णककथा नामा ति ।

तेभूमककुसलं निवृत्तं ।

[लोकुत्तरकुसलं]

[पठमो मग्गो]

(४६६) एवं भवत्तयसंपत्तिनिव्वत्तकं कुसलं दस्सेत्वा इदानीं सम्भवसम-
तिक्रमनाय लोकुत्तरं कुसलं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§२७७] ति
आदि आरब्धं । तथ लोकुत्तरं ति केनट्टेन लोकुत्तरं? लोकं तरती ति,
लो-[214]-कं उत्तरती ति लोकुत्तरं; लोकत्तयं समतिक्रमम अभिमुय्य तिठ्ठीती ति
लोकुत्तरं । ज्ञानं भावेती ति एकचित्तकल्पणिकं अप्पनाज्ञानं जनेति वट्ठेति ।
लोकतो निय्याति वट्ठतो निय्याती ति निय्यानिकं । निय्याति वा एतेना ति
निय्यानिकं । तं-समझी हि पुगलो दुक्खं परिजानन्तो निय्याति, समुदयं पजहन्तो
निय्याति, निरोधं सच्छिकरोन्तो निय्याति, मग्गं भावेन्तो निय्याति । यथा पन
तेभूमककुसलं वट्ठस्मिं वुत्तिपटिसन्धियो आचिनति वट्ठेती ति आचयगामी नाम
होति, न तथा इदं । इदं पन यथा एकस्मिं पुरिसे अट्टारसहरथं पाकारं उपचिनन्ते
अपो महासुग्गरं गहेत्वा तेन चित्तचित्तद्वानं अपचिनन्तो विद्धंसेन्तो गच्छेय्य, एव-
मेव तेभूमककुसलेन आचिता वुत्तिपटिसन्धियो पच्चयवेकल्लकरणेन अपचिनन्तं विद्धं-
सेन्तं गच्छती ति अपचयगामी ।

(४६७) दिट्ठिगतानं पहानाया [§२७७] ति, एतथ दिट्ठियो एव दिट्ठि-
गतानि, गूथगतं मुत्तगतं ति आदीनि पिय । द्वासट्ठिया वा दिट्ठीनं अन्तो गधत्ता
दिट्ठीसु गतानी ति पि दिट्ठिगतानि । दिट्ठिया च गतं एतेसं ति दिट्ठिगतानि । दिट्ठि-
सदिसगमनानि दिट्ठिसदिसप्पवत्तानी ति अत्थो । कानि पन तानी ति? ससम्प-
युत्तानि^१ सकायदिट्ठि-विचिकिच्छा-सीलव्वतपरामास-अपायगमनीय-रागदोसमोहा-
कुसलानि । तानि हि याव पठममग्गमावना ताव पवत्तिसम्भावतो दिट्ठिसदिसगम-
नानी ति बुच्चन्ति । इति दिट्ठियो च दिट्ठिगतानि च दिट्ठिगतानि । तेसं दिट्ठि-
गतानं । पहानाया ति समुच्छेदवसेन पजहन्त्याय ।

(४६८) पठमाया ति गणनवसेन पि पठमुपत्तिवसेन पि पठमाय ।
भूमिया ति “अनन्तरहिताय भूमिया” [म० २.५७] ति आदीसु ताव अयं महा-
पठवी भूमी ति बुच्चति । “सुखभूमियं कामावचरे” [§ १८४] ति आदीसु चित्तु-
प्पादो । इध पन सामञ्जसफलं अधिष्णेतं । तं हि संपयुत्तानं निस्सयमावतो ते धम्मा

१ See ३.३८०.३८५. २ Continues upto ३.५२४. ३ सि०-तं-सम्पयुत्तानि.

भवन्ति एत्था ति भूमि । यस्मा वा समाने पि लोकुत्तरमावे सयं पि भवति^१ उप्प-
ज्जति, न निब्बानं विथ अपातुमावं, तस्मा पि मूमी ति वुचति; तस्सा पटमाय
भूमिया । पत्तिया ति सोतापत्तिफल-सं-[215]-खातस्स पटमस्स सामञ्जसफलस्स
पत्तथाय पटिलामथाया ति एवमेत्थ अत्थो वेदितव्वो । विविच्चा ति समुच्छेद-
विशेकवसेन विविचित्वा, विना हुत्वा ।

(४६९) इदानीं किञ्चा पि लोकियज्ज्ञानं पि न विना पटिपदाय इज्जति,
एवं सन्ते पि इथ सुद्धिकनयं पहाय लोकुत्तरज्ज्ञानं पटिपदाय सद्धिं येव गरं कत्वा
देसेतुकामताय दुक्खापटिपदं दन्धाभिज्झां ति [§२७७] आदिमाह । तत्थ यो
आदितो किलेसे विक्खम्भेन्तो दुक्खेन ससंखारेन संपयोगेन किलमन्तो विक्खम्भेति
तस्स दुक्खापटिपदा; यो पन विक्खम्भितकिलेसो विपस्सनापरिवासं वसन्तो चिरेन
मग्गपातुमावं पापुणाति तस्स दन्धाभिज्झा होति । इति यो कोचि वारो दुक्खापटि-
पदा-दन्धाभिज्झो नाम कतो । कतमं पन वारं रोचेसुं ति ? यत्थ सक्किं विक्खम्भिता
किलेसा समुदाचरित्वा दुतियं पि विक्खम्भिता पुन समुदाचरन्ति, ततियं विक्खम्भिते
पन तथा विक्खम्भिते व कत्वा मग्गेन समुग्घातं पापेति, इमं वारं रोचेसुं । इमस्स
वारस्स दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्झा ति नामं कत्तं ।

(४७०) एत्तकेन पन न पाकटं होति । तस्मा एवमेत्थ आदितो पट्टाय
विमावना वेदितव्वा—यो हि चत्तारि महाभूतानि परिगृहेत्वा उपादारूपं परिगृह्णाति,
अरूपं परिगृह्णाति, 'रूपारूपं' पन परिगृह्णन्तो दुक्खेन कसिरेन किलमन्तो परिगृहेतुं
सक्कोति, तस्स दुक्खापटिपदा नाम होति । परिगृहितरूपारूपस्स पन विपस्सना-
परिवासे मग्गपातुमावदन्धताय दन्धाभिज्झा नाम होति । यो पि रूपारूपं परिगृ-
हेत्वा 'नामरूपं' वयत्थपेन्तो दुक्खेन कसिरेन किलमन्तो वयत्थापेति, वयत्थापिते च
नामरूपे विपस्सनापरिवासं वसन्तो चिरेन मग्गं उप्पादेतुं सक्कोति, तस्सा पि दुक्खा पटि-
पदा दन्धाभिज्झा नाम होति । अपरो नामरूपं वयत्थपेत्था 'पच्चये' परिगृह्णन्तो दुक्खेन
कसिरेन किलमन्तो परिगृह्णाति, पच्चये च परिगृहेत्वा विपस्सनापरिवासं वसन्तो
चिरेन म-[216]-ग्गं उप्पादेति, एवं पि दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्झा नाम होति ।
अपरो पच्चये पि परिगृहेत्वा 'लक्खणानि' पटिविज्जन्तो दुक्खेन कसिरेन किल-
मन्तो पटिविज्जति, पटिविद्वलक्खणो च विपस्सनापरिवासं वसन्तो चिरेन मग्गं
उप्पादेति, एवं पि दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्झा नाम होति । अपरो लक्खणानि
पटिविज्जित्वा विपस्सनाजाणे तिकखे मूरे पसले च वहन्तो उप्पन्नं 'विपस्सना-
निकन्ति' परियादियमानो दुक्खेन कसिरेन किलमन्तो परियादियति, निकन्तिं च
परियादियित्वा विपस्सनापरिवासं वसन्तो चिरेन मग्गं उप्पादेति, एवं पि दुक्खा-

१ PTS, M., सी०-omit. २ See ३.४३९, ४४१, ४४२. ३-३ M.,
PTS omit this passage. ४ See ३.४३९, ४४१, ४४३, ४६९.

पटिपदा दग्धाभिज्जा नाम होति । इमं वारं रोचेसु । इमस्स वारस्स एतं नाम कतं । इमिना व उपपेन परतो तिस्रो पटिपदा वेदितव्वा ।

(४७१) फस्सो होती [§२७७] ति आदीसु अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं, सम्मावाचा, सम्माकम्मन्तो, सम्माआजीवो ति चत्तारि पदानि अधिकानि । निहेस-
वारे च वितक्कादिनिहेसेसु 'मग्गङ्ग' [§२८३] ति आदीनि पदानि अधिकानि ।
सेसं सव्वं हेट्ठा [§१२-५७] वुत्तसदिसमेव । भुम्मन्तरवसेन पन लोकुत्तरता व इध
विसेसो । तत्थ अनज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं ति 'अनमतगो संसारवट्ठे अनज्जातं अमत-
पदं चतुसच्चधम्ममेव जानिस्सामी' ति पटिपन्नस्स इमिना पुव्वभागेन उपपन्नं
इन्द्रियं । लक्खणादीनि पनस्म हेट्ठा पञ्जिन्द्रिये वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि ।

(४७२) सुन्दरा पसत्था वा वाचा सम्मावाचा [§२७७] । वचीदुच्चरित-
समुष्पातिकाय मिच्छावाचाविरतिया एतं अधिवचनं । सा परिग्गहलक्खणा
विरमणरसा मिच्छावाचापहानपच्चुपट्टाना । सुन्दरो पसत्थो वा कम्मन्तो सम्मा-
कम्मन्तो । मिच्छाकम्मन्तसमुच्छेदिकाय पाणातिपातादिविरतिया एतं नामं । सो
समुट्ठानलक्खणो विरमणरतो मिच्छाकम्मन्तपहानपच्चुपट्टानो । सुन्दरो पसत्थो वा
आजीवो सम्माआजीवो । मिच्छाजीवविरतिया एतं अधिवचनं । सो धोदान-
लक्खणो जाया-[217] जीवणवत्तिरतो मिच्छाजीवपहानपच्चुपट्टानो । अपि च
हेट्ठा विरतिचये वुत्तवसेन पेथ लक्खणादीनि वेदितव्वानि । इति इमेसं तिण्णं
धम्मानं वसेन हेट्ठा वुत्तं मग्गपञ्चकं इध मग्गट्ठकं वेदितव्वं । ये-वा-पनकेसु च
इमेसं अभावो । तथा करुणा-मुदितानं । इमे हि तवो धम्मा इध पालियं आग-
तत्ता व ये-वा-पनकेसु न गहिता । करुणामुदिता पन सत्तारम्भणा, इमे धम्मा
निव्वानारम्भणा ति ता पेथ न गहिता । अयं ताव उद्देसवारे विसेसत्थो ।

(४७३) निहेसवारे पन मग्गङ्गं मग्गपरियापन्नं [§२८३] ति एत्थ ताव
मग्गस्स अङ्गं ति मग्गङ्गं; मग्गकोट्ठासो ति अत्थो । यथा पन अरज्जे परिवापन्नं
अरज्जपरियापन्नं नाम होति, एवं मग्गे परियापन्नं मग्गपरियापन्नं । मग्गसन्निरिस्तं
ति अत्थो । पीतिसम्बोज्झंगो [§२८५] ति एत्थ पीति येव सम्बोज्झंगो पीति-
सम्बोज्झंगो । तत्थ बोधिया बोधिसस वा अङ्गो ति बोधज्झंगो । इदं वुत्तं होति—
या'यं धम्मसामग्गी याव लोकुत्तरमग्गल्लणे उपपज्जमानाय लीनउद्धच-पटिट्ठानायू-
हन-काममुख'त्तकिल्लमथानुयोग-उच्छेदस्सत्तामिनिवेसादीनं अनेकेसं उपपद्धानं पटि-
पक्खभूताय सति-धम्मविचय-विरिव-पीति-पत्सद्धि-समाधि-उपेक्खासंखाताय धम्म-
सामगिया अरियसावको वुज्झती ति कत्था बोधी ति वुचति । वुज्झती ति किल्लेस-
सन्ताननिदाय उट्ठहति, चत्तारि वा अरियसच्चानि पटिविज्जति, निव्वानमेव वा

१ See ३.२२६-२२८. २ See ३.२५६. ३ See ३.३०३; (§८९).
४ M., PTS- 'धम्म'. ५ सि०- पटिवुज्झति.

सच्छिकरोति । तस्सा धम्मसामगिसंखाताय बोधिया अंगो ति पि वोज्झंगो, ज्ञानंग-मग्गंगादीनि विय । यो पेस यथावुत्तप्यकाराय एताय धम्मसामगिया वुज्झती ति कत्वा अरियसावको बोधी ति वुच्चति, तस्स बोधिसस अंगो ति पि वोज्झंगो; सेनंग-रथंगोदयो विय । तेनाहु अट्ठकथाचरिया—“वुज्झनकस्स पुग्गलस्स अंगानी ति वोज्झंगा” [] ति ।

(४७४) अपि च “वोज्झंगा ति केनेट्टेन वोज्झंगा ? बोधाय संवत्तन्ती ति वोज्झंगा, वुज्झन्ती ति वोज्झंगा, अनुवु-[218]-ज्झन्ती ति वोज्झंगा, पटिवुज्झन्ती ति वोज्झंगा, संवुज्झन्ती ति संबोज्झंगा” [पटि० २-११५] ति इमिना पटिसंमिदानयेना पि वोज्झंगत्थो वेदितव्वो । पसत्थो सुन्दरो वा वोज्झंगो सम्मोज्झंगो । एवं पीति येव सम्मोज्झंगो पीतिसम्मोज्झंगो ति । चित्तेकगगतानिद्देसादीसु [§ २८७-२९५] पि इमिना व नयेन अत्थो वेदितव्वो ।

(४७५) तेसं धम्मानं [§ २९६] ति ये तस्मिं समये पटिवेधं गच्छन्ति चतुसच्चधम्मा, तेसं धम्मानं । अज्जातानं ति किञ्चा पि पठममग्गेन ते धम्मा जाता नाम होन्ति, यथा पन पकतिया अनागतपुब्बं विहारं आगन्त्वा विहारमज्जे टितो पि पुग्गलो पकतिया अनागतमावं उपादाय ‘अनागतपुब्बं टानं आगतो’ग्ही’ ति वदति, यथा च पकतिया अपिलब्धपुब्बं मालं पिलब्धत्वा, अनिवत्थपुब्बं वत्थं निवासत्वा, अमुत्तपुब्बं मुञ्जित्वा, पकतिया अमुत्तमावं उपादाय अमुत्तपुब्बं भोजनं मुत्तो’ग्ही’ ति वदति, एवमिधा पि यस्मा पकतिया इमिना पुग्गलेन इमे धम्मा न आतपुब्बा तस्मा अज्जातानं ति वुत्तं । अदिट्ठादीसु पि एसेव नयो । तत्थ अदिट्ठानं ति इतो पुब्बे पञ्चाचक्खुना अदिट्ठानं । अप्पत्तानं ति अधिगमनवसेन अप्पत्तानं । अविदितानं ति आणन अपाकटकतानं । असच्छिककतानं ति अपचक्खकतानं । सच्छिकिरियाया ति पच्चक्खकरणत्थं । यथा च इमिना पदेन, एवं सेसेहि पि सद्धिं अज्जातानं जाणाय, अदिट्ठानं दस्सनाय, अप्पत्तानं पत्तिया, अविदितानं वेदायां ति योजना कातव्वा ।

(४७६) चत्तुहि वच्चीदुच्चरितेही [§ २९९] ति आदीसु वच्ची ति वच्ची-विज्झन्ति वेदितव्वा । तिण्ण दोसानं येन केनचि दुट्ठानि चरितानी ति दुच्चरितानि । वच्चीतो पवत्तानि दुच्चरितानि वच्चीदुच्चरितानि, वचिवा वा निष्फादितानि दुच्चरितानि वच्चीदुच्चरितानि । तेहि वच्चीदुच्चरितेहि । आरका रमती ति आरति । विना तेहि रमती ति चिरति । ततो ततो पटिनिवत्ता व हुत्वा तेहि विना रमती ति पटिविरति । उपसग्गवसेन वा पदं बद्धितं । सव्वमिदं ओरमणमावस्सेव अधिवचनं । वेरं मनति, विनासेती ति वेरमणी । इदं पि ओरमणस्सेव वेवचनं । [219]

१ विन० ४४.१०५, मि०- ३८.३९. २ मि० २७, विमु० १८.२८. ३ सि० alone inserts hereafter अमच्छिककतानं सच्छिकिरियाय. ४ See ३.१०८.

याय पन चेतनाय मुसावादादीनि भासमानो करोति नाम, अयं लोकुत्तरमगाधिरिति ।
उप्पजित्वा तं किरियं कातुं न देति, किरियापथं पच्छिन्दतीति अकिरिया ।
तथा तं करणं कातुं न देति, करणपथं पच्छिन्दतीति अकरण । याय च चेतनाय
चतुर्विधं वचीदुच्चरितं भासमानो अज्झापजति नाम, अयं उप्पजित्वा तथा
अज्झापजितुं न देतीति अनज्झापत्ति ।

(४७७) वेला अनतिक्रमोति एत्थ “ताय वेलाया” [सं० १.७६] ति
आदीसु ताव कालो वेला ति आगतो । “उरुवेलायं विहरती” [सं० १.१०३] ति
एत्थ राशि । “ठितधम्मो वेलं नातिवत्तती” [] ति एत्थ सीमा । इधा पि सीमा
व । अनतिक्रमनियट्ठेन हि चत्तारि वचीदुच्चरितानि वेला ति अधिप्पेतानि । इति
याय चेतनाय चत्तारि वचीदुच्चरितानि भासमानो वेलं अतिक्रमति नाम, अयं
उप्पजित्वा तं वेलं अतिक्रमितुं न देतीति वेला, अनतिक्रमोति बुत्ता । वेलायती
ति वा वेला, वेलयति^३ विद्धंसेतीति अत्थो । किं वेलायति ? चतुर्विधं वची-
दुच्चरितं । इति वेलयनतो ‘वेला’ । पुरिसस्स पन हितमुखं अनतिक्रमिन्त्वा पवत्तती
ति ‘अनतिक्रमो’ । एवमेत्थ पदद्वयवसेना पि अत्थो वेदितव्यो । सेतुं हनतीति
सेतुघातो; चतुन्नं वचीदुच्चरितानं पदघातो पचयघातोति अत्थो । पचयो हि इध
सेतु ति अधिप्पेतो । तत्रायं वचनत्थो—रागादिको चतुन्नं वचीदुच्चरितानं पचयो
बट्ठस्मिं पुगलं सिनोति वन्धतीति सेतु । सेतुस्स घातो सेतुघातो । वचीदुच्चरितपचय-
समुग्धात्तिक्राय विरतिया एतं अधिवचनं । अयं पन सम्मावाचासंखाता विरति
पुब्बभागे नानाचित्तेसु लब्धमिति । अज्जेनेव हि चित्तेन मुसावादा विरमति, अज्जेन
पेसुज्जादीहि । लोकुत्तरमगाधकलणे पन एकचित्तरिं येव लब्धमिति । चतुर्विधाय हि
वचीदुच्चरितचेतनाय पदच्छेदं कुदमाना मगाङ्गं पूरयमाना एका व विरति उप्पजति ।

(४७८) कायदुच्चरितेही [§३००] ति कायतो पवत्तेहि कायेन वा
निष्कादितेहि पाणातिपातादीहि दुच्चरितेहि । सेसं पुरिमनयेनेव वेदितव्यं । अयं पि
सम्माकम्मन्तसंखाता विरति पुब्बभागे नानाचित्तेसु लब्धमिति । अज्जेनेव हि चित्तेन
पाणा-[220]-तिपाता विरमति, अज्जेन अदिन्नादान-मिच्छाचारेहि । लोकुत्तर-
मगाधकलणे पन एकचित्तरिं येव लब्धमिति । तिविधाय हि कायदुच्चरितचेतनाय
पदच्छेदं कुदमाना मगाङ्गं पूरयमाना एका व विरति उप्पजति ।

(४७९) सम्माआजीवनिदेसे अकिरिया [§३०१] ति आदीसु याय चेतनाय
मिच्छाजीवं आजीवमानो किरियं करोति नाम, अयं उप्पजित्वा तं किरियं कातुं न
देतीति अकिरिया ति । इमिना नयेन योजना वेदितव्या । आजीवो च नामेस पाटियेक्को
नत्थि, वाचाकम्मन्तेसु गहितेसु गहितो व होति, तप्पत्तिवक्ता । धुवपटिसेवनवसेनं

१-१ PFS, M. omit all these words. २ म०, सी०-नातिक्रमतो०.

३ म०, सि०-वेलयति. ४ PFS, M. omit this word. ५ PFS, M.-^cदुच्चरि^१०.

पनायं ततो नीहरित्वा दस्सितो ति । एवं सन्ते सम्माआजीवो सक्किचको न होति, अट्ठ मग्गङ्गानि न परिपूरेन्ति, तस्मा सम्माआजीवो सक्किचको कातच्चो, अट्ठ मग्गङ्गानि परिपूरेतब्बानी ति ।

(४८०) तत्रायं नयो—आर्जावो नाम भिज्जमानो कायवचीद्वारेसु येव भिज्जति । मनोद्वारे आजीवभेदो नाम नत्थि । पूरयमानो पि तस्मिं येव द्वारद्वये पूरति । मनोद्वारे आजीवपूरणं नाम नत्थि । कायद्वारे पन वीतिकम्मो आजीवहेतुको पि अत्थि न आजीव-हेतुको पि । तथा वचीद्वारे । तत्थ यं राज-राजमहामत्ता खिड्ढापसुता सूरभायं दस्सेन्ता मिगयधं वा पन्थदूहनं वा परदारवीतिकम्मं वा करोन्ति, इदं अकुसलं कायकम्मं नाम । ततो विरति पि 'सम्माकम्मन्तो' नाम । यं पन न आजीवहेतुकं चतुव्विधं वची-दुचरितं भासन्ति, इदं अकुसलं वचीकम्मं नाम । ततो विरति पि 'सम्मावाचा' नाम । यं पन आजीवहेतु नेसादमच्छवन्धादयो पाणं हनन्ति, अदिस्सं आदियन्ति, भिच्छाचारं चरन्ति, अयं भिच्छाजीवो नाम । ततो विरति 'सम्माआजीवो' नाम । यं पि लब्धं गहेत्वा मुसा धणन्ति, पेसुञ्ज-फरस-सम्पपलापे पयसेन्ति, अयं पि भिच्छाजीवो नाम । ततो विरति सम्माआजीवो नाम ।

(४८१) महासीवत्थेरो पनाह—'कायवचीद्वारेसु वीतिकम्मो [221] आजीव-हेतुको वा हेतु नो वा आजीवहेतुको, अकुसलं कायकम्मं वचीकम्मं त्वेव संखं गच्छति । ततो विरति पि सम्माकम्मन्तो सम्मावाचा त्वेव वुच्चती'ति । आजीवो कुहि^१ति वुत्ते पन 'तीणि कुहनवत्थुभि निस्साय चत्तारो पच्चये उप्पादेत्वा तेसं परि-मोगो'ति आह । अयं पन कोटिप्पसो भिच्छाजीवो । ततो विरति सम्माआजीवो नाम । अयं पि सम्माआजीवो पुध्वमागे नानाचित्तेसु लम्भति, अब्जेनेव हि चित्तेन कायद्वारवीतिकम्मा विरमति, अब्जेन वचीद्वारवीतिकम्मा । लोकुत्तरमग्गवखणे पन एकाचित्तेस्मिं येव लम्भति । कायवचीद्वारेसु हि सत्तकम्मपथवसेन उप्पन्नाय भिच्छाजीवसंखाताय दुस्सील्यचेतनाय पदच्छेदं कुरुमाना मग्गङ्गं पूरयमाना एका व विरति उप्पज्जती ति । अयं निद्देसवारे विसेसो ।

(४८२) यं पनेतं इन्द्रियेषु अनज्जातज्जस्साभीतिन्द्रियं वड्ढितं, मग्गङ्गेषु च सम्मावाचादीनि, तेसं वसेन संगहवारो "नयिन्द्रियानि, अट्ठंगिको मग्गो"^[§ ३३७अ] ति वुत्तं । सुज्जतवारो^२ पाक्विको येवा ति । अयं ताव सुद्धिकपटिपदायं विसेसो ।

(४८३) इतो परं सुद्धिकसुज्जत-सुज्जतपटिपदा-सुद्धिकअप्पणिहितं अप्प-णिहितपटिपदा ति अयं देसनाभेदो होति । तत्थ सुज्जत^[§ ३४४] ति लोकुत्तरमग्गवस नाम । सो हि आगमनतो सगुणतो आरम्भणतो ति तीह कारणेहि नाम लमति ।

१ सी०—लब्ध. २ See ३.५८६, ५.१४०. For तिपट्ठकमहासीवत्थेर see DCm. ii.430, 511. ३ PTS., M—कह. ४ See ३.१; see note 1 on § 337 a. ५ §§ ३३९-३४३.

कथं ? इध भिक्खु अनत्ततो अभिनिविसित्वा अनत्ततो संखारे पस्सति । यस्मा पन अनत्ततो दिट्ठमत्तेनेव मग्गवुट्ठानं नाम न होति, अनिच्चतो पि दुक्खतो पि दट्ठमेव वट्ठति, तस्मा 'अनिच्चं दुक्खं अनत्ता' ति तिविधं अनुपस्सनं आरोपेत्वा सम्मसन्तो चरति । वुट्ठानगामिनीविपस्सना पन^१स्स तेमूमके पि संखारे सुञ्जतो व पस्सति । अयं विपस्सना सुञ्जता नाम होति ।

(४८४) सा आगमनीयट्ठाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स 'सुञ्जतं' ति नामं देति । एवं मग्गो 'आगमनतो' सुञ्जतनामं लभति । यस्मा पन सो रागादीहि सुञ्जो तस्मा 'सगुणेनेव' सुञ्जतनामं लभति । निब्बानं पि रागादीहि सुञ्जत्ता सुञ्जतं ति वुच्चति । तं आरम्भणं कत्वा उप्पन्नत्ता मग्गो 'आरम्भणतो' सुञ्जतनामं लभति । तत्थ सुत्त-[222]-न्तिकपरियायेन सगुणतो पि आरम्भणतो पि नामं लभति । परियायदेसना हेसा । अभिधम्मकथा पन निप्परियायदेसना । तस्मा इध सगुणतो वा आरम्भणतो वा नामं न लभति, आगमनतो व लभति । आगमनमेव हि धुरं । तं दुविधं^१ होति— विपस्सनागमनं मग्गागमनं ति । तत्थ मग्गस्स आगतट्ठाने विपस्सनागमनं धुरं, कलस्स आगतट्ठाने मग्गागमनं धुरं । इध मग्गस्स आगतत्ता विपस्सनागमनमेव धुरं जातं ।

(४८५) अप्पणिहितं [§ ३५१] ति, एत्था पि अप्पणिहितं ति मग्गस्सेतं नामं । इदं पि नामं मग्गो तीहेव कारणेहि लभति । कथं ? इध भिक्खु आदितो व दुक्खतो अभिनिविसित्वा दुक्खतो संखारे पस्सति । यस्मा पन दुक्खतो दिट्ठमत्तेनेव मग्गवुट्ठानं नाम न होति, अनिच्चतो पि अनत्ततो पि दट्ठमेव वट्ठति, तस्मा 'अनिच्चं दुक्खं अनत्ता' ति तिविधं अनुपस्सनं आरोपेत्वा सम्मसन्तो चरति । वुट्ठानगामिनी विपस्सना पन^१स्स तेमूमकेसु संखारेसु पणिधिं सोसेत्वा परियादित्वा विस्सजेति । अयं विपस्सना अप्पणिहिता नाम होति ।

(४८६) सा आगमनीयट्ठाने ठत्वा अत्तनो मग्गस्स 'अप्पणिहितं' ति नामं देति । एवं मग्गो 'आगमनतो' अप्पणिहितनामं लभति । यस्मा पन तत्थ रागदोसमोहपणिधयो नत्थि, तस्मा 'सगुणेनेव' अप्पणिहितं नामं लभति । निब्बानं पि तेसं पणिधीनं अमाया अप्पणिहितं ति वुच्चति । तं आरम्भणं कत्वा उप्पन्नत्ता मग्गो अप्पणिहितं ति नामं लभति । तत्थ सुत्तन्तिकपरियायेन सगुणतो पि आरम्भणतो पि नामं लभति । परियायदेसना हेसा । अभिधम्मकथा पन निप्परियाय-देसना । तस्मा इध सगुणतो वा आरम्भणतो वा नामं न लभति, आगमनतो व लभति । आगमनमेव हि धुरं । तं दुविधं^१ होति— विपस्सनागमनं मग्गागमनं ति । तत्थ मग्गस्स आगतट्ठाने विपस्सनागमनं धुरं, कलस्स आग-[223]-ट्ठाने मग्गागमनं धुरं । इध मग्गस्स आगतत्ता विपस्सनागमनमेव धुरं जातं ।

१ Cf. विमु०— २१.१२५.

(४८७) ननु च सुञ्जतो अनिमित्तो अप्पणिहितो ति तीणि मग्गस्स नामानि ? यथाह—“तयो”मे भिक्खवे विमोक्खो—सुञ्जतो विमोक्खो, अनिमित्तो विमोक्खो, अप्पणिहितो विमोक्खो” [पटि० २.३५] ति । तेसु इध द्वे मग्गे गहेत्वा अनिमित्तो कस्मा न गहितो ति ? आगमनाभावतो । अनिमित्तविपस्सना हि सयं आगमनियद्धाने ढत्वा अत्तनो मग्गस्स नामं दातुं न सक्कोति । सम्मासम्भुद्धो पन अत्तनो पुत्तस्स राहुल्लथेरस्स

अनिमित्तं च भावेहि मानानुसयमुज्झ ।

ततो मानाभिसमया उपसन्तो चरिस्सती [सु० ३४२] ति ॥

अनिमित्तविपस्सनं कथेति । विपस्सना हि निच्चनिमित्तं धुवनिमित्तं सुखनिमित्तं अत्तनिमित्तं च उग्घादेति । तस्मा अनिमित्ता ति कथिता । सा पि किञ्चा पि तं निमित्तं उग्घादेति, सयं पन निमित्तधम्मेषु चरती ति सनिमित्ता व होति । तस्मा सयं आगमनियद्धाने ढत्वा अत्तनो मग्गस्स नामं दातुं न सक्कोति ।

(४८८) अपरो नयो—अभिधम्मो नाम परमथदेसना । अनिमित्तमग्गस्स च परमथतो हेतुवेकलमेव होति । कथं ? अनिच्चानुपस्सनाय हि वसेन अनिमित्त-विमोक्खो कथितो । तेनेव विमोक्खेन सद्धिन्द्रियं अधिमत्तं होति । तं अरियमग्गे एकङ्गं पि न होति, अमग्गङ्गत्तो अत्तनो मग्गस्स परमथतो व नामं दातुं न सक्कोति । इत्थेसु पन द्वीसु अनत्तानुपस्सनाय ताव वसेनेव सुञ्जतो विमोक्खो, दुक्खानुपस्सनाय वसेन अप्पणिहितो विमोक्खो कथितो । तेसु सुञ्जतविमोक्खेन पञ्चिन्द्रियं अधिमत्तं होति, अप्पणिहितविमोक्खेन समाधिन्द्रियं । तानि अरिय-मग्गस्स अङ्गत्ता अत्तनो मग्गस्स परमथतो नामं दातुं सक्कोन्ति । मग्गारम्भणत्तिके पि हि मग्गाधिपतिधम्मविभजने छन्दचित्तानं अधिपतिकाले तेसं धम्मानं अमग्गङ्गत्ता च मग्गाधिपतिभावो न वुत्तो । एवं-सम्पदमिदं वेदितव्वं ति । अयमेत्थ अट्ठकथा-मुत्तको एकस्साचरियस्स भतिविनिच्छयो^१ । [224] एवं सम्बधा पि अनिमित्तविप-स्सना सयं आगमनियद्धाने ढत्वा अत्तनो मग्गस्स नामं दातुं न सक्कोती ति अनिमित्त-मग्गो न गहितो ।

(४८९) केचि पन ‘अनिमित्तमग्गो आगमनतो नामं अलभन्तो पि सुत्तन्त-परिचयेन सगुणतो च आरम्भणतो च नामं लभती’ ति आहंसु । ते इदं वत्वा पटिक्खित्ता— ‘अनिमित्तमग्गो सगुणतो च आरम्भणतो च नामं लभन्ते सुञ्जत-अप्पणिहितमग्गा पि सगुणतो येव आरम्भणतो येव च इदं^२ नामं लभेय्युं । न पन लभन्ति । किं-कारणा ? अयं हि मग्गो नाम द्वीहि कारणेहि नामं लभति—सरसतो च पच्चनीकैतो च; सभावतो च पटिपक्खतो चा ति अत्थो । तत्थ

१-१ सी०, सि०—अमग्गङ्गत्ता; अत्तनो.... २ सि०—पटिविनिच्छयो. ३ म०, M., PTS—इध. ४ Cf. विद्यु० २१.१२१-२२.

सुञ्जत-अप्पणिहितमग्गा सरसतो पि पच्चनीकतो पि नामं लभन्ति । सुञ्जत-अप्पणि-
हितमग्गा हि रागादीहि सुञ्जा, रागप्पणिधिआदीहि च अप्पणिहिता ति एवं
'सरसतो' पि नामं लभन्ति । सुञ्जतो च अत्ताभिनिवेशस्स पटिपक्खो, अप्पणिहितो
पणिधिरस्सा ति एवं 'पच्चनीकतो' नामं लभन्ति । अनिमित्तमग्गो पन रागादि-
निमित्तानं निच्चनिमित्तादीनं च अग्गो सरसतो च नामं लभति, नो पच्चनीकतो ।
न हि सो संखारनिमित्तारम्भणाय अनिच्चानुपस्सनाय पटिपक्खो । अनिच्चानुपस्सना
पनस्स अनुलोमभावे टिता ति । एवं सब्बया पि अमिधम्मपरियायेन अनिमित्त-
मग्गो नाम नत्थी ति ।

(४९०) सुत्तन्तिकपरियायेन पनेस एवं आहरित्वा दीपितो—यस्मिं हि वरे
मग्गबुद्धानं होति, तीणि लक्खणानि एकायज्जेन विय आपाथं आगच्छन्ति, तिण्णं
च एकतो आपाथगमनं नाम नत्थि । कम्मट्ठानस्स पन धिभूतमावदीपनत्थं एतं
वुत्तं । आदितो हि यत्थकत्थचि अभिनिवेशो होतु, बुद्धानगामिनी पन विपस्सना
यं यं सम्मसित्वा बुद्धाति तस्स तस्सेव वसेन आगमनियट्ठाने टत्वा अत्तनो मग्गस्स
नामं देति । कथं ? अनिच्चादीसु हि यत्थकत्थचि अभिनिवेशित्वा इतरं पि
लक्खणद्वयं दट्ठं वट्ठति येव । एवं लक्खणदस्सनमत्तेनेव हि मग्गबुद्धानं नाम न
होति, तस्मा अनिच्चतो अभिनिविट्ठो [225] भिक्खु न केवलं अनिच्चतो व
बुद्धाति, दुक्खतो पि बुद्धाति, अनत्ततो पि बुद्धाति एव । दुक्खतो अनत्ततो अभि-
निविट्ठे पि एसेव नयो । इति आदितो यत्थकत्थचि अभिनिवेशो होतु, बुद्धानगामिनी
पन विपस्सना यं यं सम्मसित्वा बुद्धाति तस्स तस्सेव वसेन आगमनियट्ठाने टत्वा
अत्तनो मग्गस्स नामं देति । तत्थ अनिच्चतो बुद्दहन्तस्स मग्गो अनिमित्तो नाम
होति, दुक्खतो बुद्दहन्तस्स अप्पणिहितो, अनत्ततो बुद्दहन्तस्स सुञ्जतो ति । एव
सुत्तन्तिकपरियायेन आहरित्वा दीपितो ।

(४९१) बुद्धानगामिनी पन विपस्सना किमारम्भणा ति ? लक्खणारम्भणा
ति । लक्खणं नाम पञ्चत्तिगहितं, न-यत्तव्यधम्मभूतं । यो पन अनिच्चं दुक्खं
अनत्ता ति तीणि लक्खणानि सल्लक्खेति, तस्स पञ्चक्खन्धा कण्ठे त्रैद्वकुणपं विय
होन्ति । संखारारम्भणमेव जाणं संखारतो बुद्धाति । यथा हि एको भिक्खु पत्तं
किणितुकामो पत्तयाणिजेन पत्तं आभत्तं दिस्वा हट्ठपहट्ठो गण्हिस्सामी ति चिन्तेत्वा
वीमंसमानो तीणि छिद्धानि पस्सेय्य, सो न छिद्देसु निरालयो होति, पत्ते पन निरालयो
होति; एवमेव तीणि लक्खणानि सल्लक्खेत्वा संखारेसु निरालयो होति । संखारा-
रम्भणेनेव जाणेन संखारतो बुद्धाति ति वेदितव्वं । दुस्सोपमे^१ पि एसेव नयो ।

१ PTS, M. म०— एक०. २ See विसु० २१.८४. ३ म०, सि० -
व०. ४ PTS, M.— दुस्सोपमाय.

(४९२) इति भगवा लोकुत्तरज्ज्ञानं भाजेन्तो सुद्धिकपटिपदाय चतुष्कनयं पञ्चकनयं ति द्वे पि नये आहरि' । तथा सुद्धिकमुज्जताय मुज्जतपटिपदाय सुद्धिक-अप्पणिहिते अप्पणिहितपटिपदाया ति । कस्मा एवं आहरी ति ? पुग्गल'ज्ज्ञासयेन चेव देसनाविलसेन च । तदुमयं पि हेट्ठा' वुत्तनयेन वेदितव्वं । एवं लोकुत्तरं ज्ञानं भायेती ति एत्थ सुद्धिकपटिपदाय चतुष्कपञ्चकवसेन द्वे नया, तथा सेसेसू ति सव्वेसु पञ्चसु कोट्ठासेसु दस नया भाजिता ।

[पकिण्णककथा]

(४९३) तत्रिदं पकिण्णकं —

अज्झत्तं च बहिद्धां च रूपारूपेसु^१ पञ्चसु ।

सत्तट्ठङ्गपरिणामं निमित्तं^२ पटिपदा-पती^३ ति ॥

लोकुत्तरमग्गे हि अज्झत्तं अभिनिविसित्वा^४ अज्झत्तं [226] वुट्ठाति, अज्झत्तं अभि-निविसित्वा बहिद्धा वुट्ठाति, बहिद्धा अभिनिविसित्वा बहिद्धा वुट्ठाति, बहिद्धा अभि-निविसित्वा अज्झत्तं वुट्ठाति । रूपे अभिनिविसित्वा रूपा वुट्ठाति, रूपे अभिनिविसित्वा अरूपा वुट्ठाति । अरूपे अभिनिविसित्वा अरूपा वुट्ठाति, अरूपे अभिनिविसित्वा रूपा वुट्ठाति, एकप्पहारेन पञ्चहि खन्धेहि वुट्ठाति । 'सत्तट्ठङ्गपरिणामं' ति सो पनेस मग्गे अट्ठङ्गिको पि सत्तङ्गिको पि होति । बोज्झंगा पि सत्त वा होन्ति छ वा । ज्ञानं पि पञ्चङ्गिकं वा होति चतुरङ्गिकं वा; तिवंगिकं वा दुवंगिकं वा । एवं सत्तट्ठादीनं अंगानं परिणामो वेदितव्वो ति अत्थो । 'निमित्तं पटिपदा-पती' ति निमित्तं^५ ति यतो^६ वुट्ठानं होति; 'पटिपदा-पती' ति पटिपदाय च अधिपतिनो च चलनाचलनं वेदितव्वं ।

(४९४) तत्थ अज्झत्तं अभिनिविसित्वा अज्झत्तं वुट्ठाती^७ ति आदीसु ताव इधेकच्चो आदितो व अज्झत्तं पञ्चसु खन्धेसु अभिनिविसति, अभिनिविसित्वा ते अनिच्चादितो परसति, यस्मा पन न सुद्धअज्झत्तदस्सनमत्तेनेव मग्गवुट्ठानं होति, बहिद्धा पि दट्ठव्वमेव, तस्मा परसस खन्धे पि अनुपादिन्नसंखारेसु पि अनिच्चं दुक्खमनत्ता ति परसति । सो कालेन अज्झत्तं सम्मसति कालेन बहिद्धा ति । तस्सेवं सम्मसतो अज्झत्तं सम्मसनकाले विपरसना मग्गेन सद्धिं घटीयति । एवं

१ सी०-आहरि ति; म०, M.-आहरति. २ See ३.३६८, ३८३-८४; also २.३९. ३ This continues upto ३.५२१; exposition in ३.४९४-५२१. ४-४ ३.४९४. ५ ३.४९५-९६. ६ ३.४९७-५०६, ७ ३.५०७-५१९. ८ ३.५२०. ९ ३.५२१. १० See विष्णु० २१.८४. ११ सी०, PTS, M. insert before this word तीवु. १२ M., PTS insert hereafter पन नियतो. १३ See विष्णु० २१.८५-८७.

अज्ज्ञत्तं अभिनिविस्सित्वा अज्ज्ञत्तं बुद्धाति नाम । सचे पन^१स्स बहिद्धा सम्मसनकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटीयति, एवं अज्ज्ञत्तं अभिनिविस्सित्वा बहिद्धा बुद्धाति नाम । एतेव नयो बहिद्धा अभिनिविस्सित्वा बहिद्धा च अज्ज्ञत्तं च बुद्धाने पि ।

(४९५) अपरो आदितो च रूपे अभिनिविस्सति अभिनिविस्सित्वा भूतरूपं च उपादारूपं च परिच्छिन्दित्वा अनिच्चादितो पस्सति, यस्मा पन न सुद्धरूपदस्सन-मत्तेन मग्गबुद्धानं होति अरूपं पि दट्ठञ्चमेव, तस्मा तं रूपं आरम्भणं [227] कत्वा उप्पन्नं वेदनं सञ्चं संखारे विज्जाणं च इदं अरूपं ति परिच्छिन्दित्वा अनिच्चादितो पस्सति । सो कालेन रूपं सम्मसति कालेन अरूपं । तस्सेवं सम्मसतो रूपसम्मसन-काले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटीयति । एवं रूपे अभिनिविस्सित्वा रूपा बुद्धाति नाम । सचे पनस्स अरूपसम्मसनकाले विपस्सना मग्गेन सद्धिं घटीयति, एवं रूपं अभिनिविस्सित्वा अरूपा बुद्धाति नाम । एतेव नयो अरूपे अभिनिविस्सित्वा अरूपा च रूपा च बुद्धाने पि । “यं किंचि समुदयधम्मं सञ्चं तं निरोधधम्मं” [म० १.३८०] ति एवं अभिनिविस्सित्वा एवमेव बुद्धानकाले पन एकप्पहारेण पञ्चहि खन्धेहि बुद्धाति नामा^३ ति । अयं तिकखविपस्सकस्स महापज्जस्स भिक्खुनो विपस्सना ।

(४९६) यथा हि छातव्जत्तरस्स पुरिसस्स मत्तैमल्ले गूथपिण्डं ठपेत्वा नानग्ग-रसभोजनपुण्णपातिं उपनेश्युं, सो ब्यज्जनं हत्थेन वियूहन्तो तं गूथपिण्डं दिस्वा “किमिदं” ति पुच्छित्वा गूथपिण्डो ति वुत्ते ‘धि धि अपनेथा’ ति मत्ते पि पातियं पि निरालयो होति । एवं-सम्पदामिदं दट्ठञ्चं । भोजनपातिदस्सनरिभं हि तस्स अत्तमन-कालो थिय इमस्स भिक्खुनो बालपुथुज्जनकाले पञ्चकखन्धे ‘अहं ममं’ ति गहित-कालो । गूथपिण्डस्स दिट्ठकालो थिय तिण्णं लक्खणानं सल्लविस्सतकालो । मत्ते पि पातियं पि निरालयकालो थिय तिकखविपस्सकस्स महापज्जस्स भिक्खुनो “यं किंचि समुदयधम्मं सञ्चं तं निरोधधम्मं” [दी० १.११०] ति पञ्चहि खन्धेहि एकप्पहारेण वुद्धितकालो वेदितव्वो ।

(४९७) ‘सत्तअट्ठङ्गपरिणामं’ ति एत्थ अयं वुत्तप्पमेदो अङ्गपरिणामो यथा होति तथा वेदितव्वो । संखारूपेक्खाजाणमेव हि अरियमग्गस्स ब्रोज्झङ्ग-मग्गङ्ग-ज्ञानङ्गविसेसं नियमेति^३ । केचि पन थेरा ‘ब्रोज्झङ्ग-मग्गङ्ग-ज्ञानङ्गविसेसं पादकज्झानं नियमेती’ ति वदन्ति । केचि ‘विपस्सनाय आरम्भणभूता खन्धा निय-मेन्ती’ ति वदन्ति । केचि ‘पुग्गलज्झासयो नियमेती’ ति वदन्ति । तेसं पि वादेसु अयं संखारूपेक्खासंखाता पुब्बमाणा बुद्धानगामिनी विपस्सना च नियमेती ति वेदितव्व्या ।

(४९८) तत्रायं आनुपुब्बी कथा— विपस्सनानियमेन हि [228] सुक्ख-

१ Here ends वि० २१.८७.

२ M, सी०, PTS- omit मत्त.

३ With ३.४९७-५०२ cf. वि० २१.१११-११६.

विपस्सकस्स उप्पन्नमग्गो पि समापत्तिलाभिन्नो ज्ञानं पादकं अक्त्वा उप्पन्नमग्गो पि पठमज्झानं पादकं कत्वा पक्किण्णकसंखारे सम्मसित्वा उप्पादितमग्गो पि पठमज्झानिको होति । सब्बेसु सत्त बोव्झंगानि अट्ठ मग्गंगानि पञ्च ज्ञानंगानि होन्ति । तेसं पि हि पुब्बमागविपस्सना सोमनस्ससहगता पि उपेक्खासहगता पि हुत्वा बुद्धानकाले संखादपेक्खामावप्पत्ता सोमनस्ससहगता व होति ।

(४९९) पञ्चकनये दुतियततियचतुत्थज्झानानि पादकानि कत्वा उप्पादितमग्गेषु यथाकमेनेव ज्ञानं चतुरंगिकं त्रिवंगिकं च दुवंगिकं च होति । सब्बेसु पन सत्त मग्गंगानि होन्ति, चतुत्थे छ बोव्झंगानि । अयं विसेसो पादकज्झाननियमेन चेव विपस्सनानियमेन च होति । तेसं पि हि पुब्बमागविपस्सना सोमनस्ससहगता पि उपेक्खासहगता पि होति । बुद्धानगामिनी सोमनस्ससहगता व ।

(५००) पञ्चमज्झानं पादकं कत्वा निव्वत्तितमग्गे पन उपेक्खा-चित्तेकग्गाता-वसेन द्वे ज्ञानंगानि बोव्झंग-मग्गंगानि छ सत्त चेव । अयं पि विसेसो उभयनियम-वसेन होति । इमस्मिं हि नये पुब्बमागविपस्सना सोमनस्ससहगता वा उपेक्खा-सहगता वा होति, बुद्धानगामिनी उपेक्खासहगता व । अरूपज्झानानि पादकानि कत्वा उप्पादितमग्गे पि एसेव नयो । एवं पादकज्झानतो बुद्ध्य ये केचि संखारे सम्मसित्वा निव्वत्तितमग्गस्स आसन्नपदेसे बुद्धिता समापत्ति अत्तनो सदिसभावं करोति, भूमिवण्णो विय गोधावण्णस्स ।

(५०१) दुतियत्थेरवादे पन यतो यतो समापत्तितो बुद्ध्य ये ये समापत्ति-धम्मे सम्मसित्वा मग्गो निव्वत्तितो होति तं तं समापत्तिसदिसो व होति, सम्मसित-समापत्तिसदिसो ति अत्थो । सचे पन कामावचरधम्मे सम्मसति पठमज्झानिको व होति । तत्रा पि विपस्सनानियमो बुत्तनयेनेव वेदितव्वो ।

(५०२) [229] ततियत्थेरवादे 'अहो वतायं सत्तज्झिकं मग्गं पापुणेय्यं, अट्ठज्झिकं मग्गं पापुणेय्यं' ति अत्तनो अज्झासयानुरूपेण यं यं ज्ञानं पादकं कत्वा ये वा ये वा ज्ञानधम्मे सम्मसित्वा मग्गो निव्वत्तितो होति तं-तं-ज्ञानसदिसो व होति । पादकज्झानं पन सम्मसितज्झानं वा दिना, अज्झासयमत्तेनेव तं न इज्झति । स्वायमत्थो नन्दकोवादसुत्तेन^१ दीपेतव्वो । बुत्तं हेतं^२ — "सेय्यथा पि भिक्खवे तदद्दुषोसथे पण्णरसे न होति वहुनो जनस्स कंखा वा विमति वा 'ऊनो नु खो चन्दो पुण्णो नु खो चन्दा' ति, अथ खो पुण्णो चन्दो त्वेव होति, एवमेव खो भिक्खवे ता भिक्खुनियो नन्दकस्स धम्मदेसनाय अत्तमना चेव परिपुण्णसंकप्पा च । तासं भिक्खवे पञ्चन्नं भिक्खुनीसतानं या पच्छिमिका भिक्खुनी सा सोतापन्ना अविनिपात-

१ विमु०. २१.११४.

२ M. iii. 270-77 (no.146).

३ विमु०

२१.११६ does not quote the following passage. The agreement ends here.

धम्मा नियता संबोधिपरायणा” [म० ३.२७७] ति । तासु हि यस्सा भिक्खुनिया सोतापत्तिकलस्स उपनिस्सयो, सा सोतापत्तिकलेनेव परिपुण्णसंकप्पा होति^१, यस्सा ...पे०... अरहत्तस्स उपनिस्सयो सा अरहत्तेनेव । एवमेव अत्तनो अज्झासथानु-रूपेन यं यं ज्ञानं पादकं कत्वा ये वा ये वा ज्ञानधम्मो सम्मसित्वा मग्गो निव्वत्तितो तं-तं-ज्ञानसदिसो व होति । पादकज्ज्ञानं पन सम्मसितज्ज्ञानं वा विना, अज्झासथ-मत्तेनेव तं न इज्झती ति । एत्था पि च विपस्सना नियमो वुत्तनयेनेव वेदितव्वो ।

(५०३) तत्थ ‘पादकज्ज्ञानमेव नियमेती’ति एवं-वादिं तिपिटकचूळानागत्ये^२र अन्तेवासिका आहंसु— ‘भन्ते, यत्थ ताव पादकज्ज्ञानं अत्थि तत्थ तं नियमेतु; यस्मिं पन पादकज्ज्ञानं नत्थि, तस्मिं अरूपमये किं नियमेती ति ?’ ‘आवुसो तत्था पि पादकज्ज्ञानमेव नियमेती ति । यो हि भिक्खु अट्ठसमापत्तिलाभी पठमज्ज्ञानं पादकं कत्वा सोतापत्तिमग्गफलानि निव्वत्तेत्वा अपरिहीनज्ज्ञानो कालं कत्वा अरूपमये निव्वत्तो, पठमज्ज्ञानिकाय सोतापत्तिकलसमापत्तिया वुट्ठाय विपस्सनं पट्ठेत्वा उपरि तीणि मग्गफलानि निव्वत्तेति, तस्स तानि पठमज्ज्ञानिकानेव होन्ति । दुतिय-ज्ज्ञानिकादीसु पि एसेव नयो । [230] अरूपे तिकचतुक्कज्ज्ञानं उप्पज्जति, तं च खो लोकुत्तरं न लोकियं । एवं तत्था पि पादकज्ज्ञानमेव नियमेति आवुसो’ति । ‘सुकथितो भन्ते पज्झो’ति ।

(५०४) ‘विपस्सनाय आरम्भणभता खन्धा नियमेन्ति; यं यं हि सम्मसित्वा वुट्ठाति तं-तं-सदिसो व मग्गो होती’ति एवं-वादिं भेरवापिवासी-महादत्तैर^३पि अन्तेवासिका आहंसु ‘भन्ते, तुम्हाकं वादे दोसो पज्झायति— रूपं सम्मसित्वा वुट्ठितभिक्खुनो हि रूपसदिसेन अब्बाकतेन मग्गेन भवितव्वं, नेवसज्झानासज्जा-यतननयतो परिगहेत्वा वुट्ठितस्स तं-सदिसेनेव नेवसज्झानासज्जायतनमावप्पत्तेन मग्गेन भवितव्वं’ ति । ‘न आवुसो एवं होति । लोकुत्तरमग्गो हि अप्पनं अप्पत्तो नाम नत्थि, तस्मा रूपं सम्मसित्वा वुट्ठितस्स अट्ठंगिको सोमनस्ससहगतो मग्गो होति, नेवसज्झानासज्जायतनं सम्मसित्वा वुट्ठितस्सा पि न सब्बाकरेन तादिसो होति, सत्तांगिको पन उपेक्खासहगतमग्गो होती’ति ।

(५०५) ‘पुग्गलज्ज्ञासयो नियमेती’ति वादिनो चूळामयत्थेरस्स^४ पि वादं आहत्तिया तिपिटकचूळानागत्ये^२र कथयिंसु । सो आह— ‘यस्स ताव पादकज्ज्ञानं

१ M., PIS, सि०— अहोसि. २ Read the article on this in the Dictionary of Pali Proper Names by Malalasekara, vol. i. See Vis.xii.105; also below ३.५०५.५८७, ६३४. ३ See below ३.५८७, ६३५, ६४१. ४ Mentioned below in this para. as तिपिटक-चूळामय^०; also in Vis.ii. 35, iii.53 (mentioned as belonging to महाविहार) xii. 89.

अस्थि तस्स पुग्गलज्झासयो नियमेतु, यसस तं नास्थि तस्स कतरज्झासयो नियमेस्सती ति निद्धनस्स बुद्धिगवेषनकालो विय होती'ति । तं कथं आहरित्वा तिपिटकबुद्ध्या-
मयत्थेरस्स कथयिषु । सो 'पादकज्ज्ञानवतो इदं कथितं आवुसो'ति आह ।

(५०६) यथा पन पादकज्ज्ञानवतो, सम्मसितज्ज्ञानवतो पि तथेव वेदितव्वं ।
पञ्चमज्ज्ञानतो बुद्धाय हि पठमज्ज्ञानादीनि सम्मसतो उप्पन्नमग्गो पठमत्थेरवादेन
पञ्चमज्ज्ञानिको । दुतियवादेन पठमादिज्ज्ञानिको आपज्जती ति पि द्वे पि वादा
विरुज्जन्ति । ततियवादेन पनेत्थ 'यं इच्छति तज्ज्ञानिको होती'ति ते च वादा न
विरुज्जन्ति, अज्ज्ञासयो च सात्थिको^१ होती ति । एवं तयो पि थेरा पण्डिता व्यत्ता
बुद्धिसम्पत्ता [231] व । तेन तेसं वादं तन्ति कत्तां ठपयिषु । इध पन अत्थमेव
उद्धरित्वा तयो पेते वादे विपस्सना व नियामेती ति दरिस्सतं ।

(५०७) इदानीं 'निमित्तं-पटिपदा-पती' ति एत्थ एवं अंगपरिणामवतो
मग्गस्स उप्पादकाले गोत्रभू कुतो बुद्धाति ? मग्गो कुतो ति ? गोत्रभू ताव निमित्ततो
बुद्धाति, पवत्तं छेत्तुं^२ न सक्कोति, एकतो-बुद्धानो हेस । मग्गो निमित्ततो बुद्धाति,
पवत्तं छिन्दती ति उभतो-बुद्धानो हेस । तेसं अयं उप्पत्तिनयो— यस्मिं हि वारे
मग्गबुद्धानं होति, तस्मिं अनुलोमं नेव एकं होति, न पञ्चमं । एकं हि आसेवनं न
लमति, पञ्चमं भवंगस्स^३ आसन्नत्ता पवेधति । तदा हि जवनं पतितं नाम होति ।
तस्मा नेव एकं होति न पञ्चमं । महापज्जस्स पन द्वे अनुलोमानि होन्ति, ततियं
गोत्रभू, चतुत्थं मग्गचित्तं, तीणि फलानि, ततो भवंगोत्तरणं^४ । मज्झिमपज्जस्स पन
तीणि अनुलोमानि होन्ति, चतुत्थं गोत्रभू, पञ्चमं मग्गचित्तं, द्वे फलानि^५, ततो
भवंगोत्तरणं । मन्दप्पज्जस्स चत्तारि^६ अनुलोमानि, पञ्चमं गोत्रभू, छट्ठं मग्गचित्तं,
सत्तमं फलं, ततो भवंगोत्तरणं ।

(५०८) तत्र महापज्जमन्दपज्जानं वसेन अकथेत्वा मद्विजमपज्जस्स वसेन
कथेतव्वं । यस्मिं हि वारे मग्गबुद्धानं होति, किरियाहेतुकमनोविज्ज्ञाणधातु उपेक्खा-
सहगता मनोद्वारावज्जनं हुत्वा विपस्सनागोचरे खन्धे आरम्भणं कत्वा भवंगं आव-
हेति^७ । तदनन्तरं तेनावज्जनेन गहितखन्धे गहेत्वा उप्पज्जति पठमजवनं अनुलोम-
जाणं । तं तेसु खन्धेषु अनिच्चा ति वा दुक्खा ति वा अनत्ता [232] ति वा पव-
सित्वा ओळारिकोळारिकं सत्त्वपटिच्छादकं तमं^८ विनोदेत्वा तीणि लक्खणानि भिय्यो

१ म०—बुद्धि^१; सं०, M.—बुद्धि^२. २ M. सी०—सात्थिको ३ सि०—बुद्धि^३.
४ See above ३.४९३. ५ M—जहितुं. ६ M, PTS. जवनस्स. ७ सि०,
म० भवंगोत्तरणं. ८ See विसु० २२.१५. ९ See अट्ठसालिनी योजना p. 136
for this contradiction with what is said in विसु० २२.१२५-३०
where only three अनुलोमचित्तानि are allowed. १० सि०—आवज्जेति.
२१ विसु० २२.७.

भिय्यो पाकटानि कत्वा निरुज्जति । तदनन्तरं उप्पजति दुतियानुलोमं । तेषु पुरिमं अनासेवनं । दुतियस्स पुरिमं आसेवनं होति । तं तिकखं सूरं पसन्नं हुत्वा तस्मिं येय आरम्भणे तेनेवाकारेन पवत्तित्वा मग्गिमप्पमाणं सच्चपटिच्छादकं तमं विनोदेत्वा तीणि लक्खणानि भिय्यो भिय्यो पाकटानि कत्वा निरुज्जति । तदनन्तरं उप्पजति ततियानुलोमं । तस्स दुतियं आसेवनं होति । तं पि लद्धासेवनत्ता तिकखं सूरं धिपस्सनं हुत्वा तस्मिं येवारम्भणे तेनेवाकारेन पवत्तित्वा तदवसेसं अणुसहगतं सच्चपटिच्छादकं तमं विनोदेत्वा निरवसेसं कत्वा तीणि लक्खणानि भिय्यो भिय्यो पाकटानि कत्वा निरुज्जति । एवं तीहि अनुलोमेहि सच्चपटिच्छादकतमे विनोदिते तदनन्तरं उप्पज्जति गोत्रभूजाणं निव्वानं आरम्भणं कुरुमानं ।

(५०९) तत्रायं उपमा— एको किर चक्खुमा पुरिसो नक्खत्तयोगं जानि-
त्तामी ति रत्तिमागे निक्खमित्वा चन्दं पस्सितुं उद्धं उल्लोकेसि । तस्स वलाहकेहि
पटिच्छन्नत्ता चन्दो न पज्जायित्थ । अथेको वातो उट्ठित्वा थूले थूले वलाहके
विद्धंसेथि । अपरो मल्लिमे । अपरो सुलुमे । ततो सो पुरिसो विगतवलाहके नभे
तं चन्दं दिस्वा नक्खत्तयोगं अज्जासि ।

(५१०) तथ तयो वलाहका धिय सच्चपटिच्छादकं थूलमग्गिमसुलुमकिलेस-
न्धकारं । तयो वाता धिय तीणि अनुलोमचित्तानि । चक्खुमा पुरिसो धिय गोत्रभू-
जाणं । चन्दो धिय निव्वानं । एकेकस्स वातस्स यथाकथमेन वलाहकत्तयविद्धंसनं
धिय एकेकस्स अनुलोमचित्तस्स सच्चपटिच्छादकतमविनोदनं । विगतवलाहके नभे
तस्स पुरिसस्स विमुद्ध चन्ददस्सनं धिय विगते सच्च [२३४] पटिच्छादके तमे गोत्रभू-
जाणस्स विमुद्धनिव्वानं आरम्भणकरणं । यथेव हि तयो वाता चन्दपटिच्छादके
वलाहके येथ विद्धंसेतुं सक्कोन्ति, न चन्दं दट्ठुं, एवं अनुलोमानि सच्चपटिच्छादकं
तमं येथ विनोदेतुं सक्कोन्ति, न निव्वानं आरम्भणं कातुं । यथा सो पुरिसो चन्द-
मेव दट्ठुं सक्कोति न वलाहके विद्धंसेतुं, एवं गोत्रभूजाणं निव्वानमेव आरम्भणं
कातुं सक्कोति न किलेसतमं विनोदेतुं^३ ।

(५११) एवं अनुलोमं संखारारम्भणं होति, गोत्रमू निव्वानारम्भणं ।
यदि हि गोत्रमू अनुलोमेन गहितारम्भणं गण्हेय्य पुन अनुलोमं तं अनुवन्धेय्या ति
मग्गवुट्ठानमेव न भवेय्य । गोत्रभूजाणं पन अनुलोमस्स आरम्भणं अगहेत्वा तं
अपच्छतो पवत्तिकं कत्वा सयं अनावज्जनं पि समानं आवज्जनद्वाने ठत्वा एवं
निव्वत्ताही ति मग्गस्स सज्जं दत्वा धिय निरुज्जति । मग्गो पि तेन दिव्वसज्जं

१ See विनु० २२.८-१०. २ विनु० २२.१० reads दट्ठुं. ३ Here ends
विनु० २२.१०. ४ M. PTS—omit. ५ सि०—पच्छतो पवत्तियं. ६ From
here to the end of this para. the same as in विनु० २२.११.

अमुञ्चित्वा व अवीचिसन्ततिवसेन तं जाणं अनुप्पवन्धमानो अनिञ्चिदुप्पब्बं
अप्पदालितपुब्बं लोमक्खन्धं दोसक्खन्धं मोहक्खन्धं निञ्चिज्झमानो व पदालयमानो
व निञ्चत्तति^१ ।

(५१२) तत्रायं उपमा— एको किर इस्सासो धनुसतमत्थके फलकसत्तं
टपापेत्ता वत्थेन मुखं वेठेत्वा सरं सन्नय्हित्वा चक्रयन्ते अट्ठासि । अञ्जो पुरिसो
चक्रयन्ते आयिज्झित्वा यदा इस्सासस्स फलकं अभिमुखं होति तदा तत्थ दण्डकेन
सञ्जं देति, इस्सासो दण्डकसञ्जं अमुञ्चित्वा व सरं खित्तिवा फलकसत्तं निञ्चिज्झति ।
तत्थ दण्डकसञ्जं विय गोत्रभूजाणं । इस्सासो विय मग्गञ्जाणं । इस्सासस्स
दण्डकसञ्जं अमुञ्चित्वा व फलकसतनिञ्चिज्झनं विय मग्गजाणस्स गोत्रभूजाणेन
दिन्नसञ्जं अमुञ्चित्वा व निब्बानं आरम्भणं कत्वा अनिञ्चिदुप्पब्बानं अप्पदालितपुब्बानं
लोमक्खन्धादीनं निञ्चिज्झनपदालनं ।

(५१३) [234] भूमिलद्धै-वट्ठसेतु-समुत्थातकरणं ति पि एतदेव । मग्गस्स
हि एकमेव किञ्च अनुसयप्पजहनं । इति सो अनुसये पजहन्तो निमित्ता वुट्ठाति
नाम, पवत्तं छिन्दति^२ नाम । ‘निमित्तं’ति रूप-वेदना-सञ्ज्ञा-संस्कार-विञ्ज्ञाणनिमित्तं ।
‘पवत्तं’पि रूप-वेदना-सञ्ज्ञा-संस्कार-विञ्ज्ञाणप्पवत्तमेव । तं दुविधं होति— उपादि-
न्नकं अनुपादिन्नकं^३ ति ।

(५१४) तेसु मग्गस्स अनुपादिन्नकतो वुट्ठानञ्छाया दिस्सती ति वत्ता
अनुपादिन्नकतो वुट्ठाती ति वट्ठिसु । सोतापत्तिमग्गेन हि चत्तारि दिट्ठिगतसम्प-
युत्तानि विचिक्खिञ्छासहगतं ति पञ्च चित्तानि पहीयन्ति । तानि रूपं समुट्ठापेन्ति । तं
अनुपादिन्नकरूपक्खन्धो । तानि चित्तानि विञ्ज्ञाणक्खन्धो । तं-सम्पयुत्ता वेदना-
सञ्ज्ञा-संस्कारा तथो अरूपक्खन्धा । तत्थ सचे सोतापन्नस्स सोतापत्तिमग्गो अमा-
वितो अभविस्स तानि पञ्च चित्तानि छसु आरम्भणेषु परियुट्ठानं पापुणेश्युं ।
सोतापत्तिमग्गो पन तेसं परियुट्ठानुप्पत्तिं वारयमानो सेतुसमुत्थातं अभञ्जु-
प्पत्तिकमायं कुसमानो अनुपादिन्नकतो वुट्ठाति नाम । सकदागामिमग्गेन चत्तारि
दिट्ठिविप्पयुत्तानि द्वे दोमनस्ससहगतानी ति ओळारिककामरागव्यापादवसेन
छ चित्तानि पहीयन्ति । अनागाभिमग्गेन अणुसहगतकामरागव्यापादवसेन तानि
एव छ चित्तानि पहीयन्ति । अरहत्तमग्गेन चत्तारि दिट्ठिविप्पयुत्तानि उद्धच्च-
सहगतं वा ति पञ्च अकुसलचित्तानि पहीयन्ति । तत्थ सचे तेसं अरियानं ते
मग्गा अमाविता अरसु, तानि चित्तानि छसु आरम्भणेषु परियुट्ठानं पापुणेश्युं । ते

१ The same as in विट्ठ० २२.११.

२ See विट्ठ० २२.१२-१३.

३ See ३.४१ above; also विट्ठ० २२.८२-८३.

४ See विट्ठ० २२.४४.

५ See विट्ठ० ११.१०२; १२.१०४-११७.

पन तेसं मग्गां परियुट्ठानुप्पत्तिं^१ वासयमाना सेतुसमुग्धातं अभव्वुप्पत्तिकमावं कुरु-
माना अनुपादिन्नकतो बुद्धहन्ति नाम ।

(५१५) उपादिन्नकतो बुद्धानच्छाया दिस्सती ति बत्वा उपा-[235]-दिन्न-
कतो बुद्धाती ति पि वदिंसु । सचे हि सोतापन्नस्स सोतापत्तिमग्गो अभावितो
अभविस्स, ठपेत्वा सत्त भवे अनमतग्गे संसारवट्ठे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तेय्य ।
कस्मा ? तस्स पवत्तिया हेतूनं अस्थिताय । तीणि संयोजनानि दिट्ठानुसयो विचि-
क्खिञ्छानुसयो ति इमे पन पञ्च किलेसे सोतापत्तिमग्गो उप्पज्जमानो व समुग्धातेति ।
इदानी कुतो सोतापन्नस्स सत्त भवे^२ ठपेत्वा अनमतग्गे संसारवट्ठे उपादिन्नकप्पवत्तं
पवत्तिस्सति^३ ? एवं सोतापत्तिमग्गो उपादिन्नकप्पवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो उपादिन्न-
कतो बुद्धाति नाम ।

(५१६) सचे सकदागामिस्स सकदागामिमग्गो अभावितो अभविस्स, ठपेत्वा
द्वे भवे पञ्चसु भवेसु उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा ? तस्स पवत्तिया हेतूनं
अस्थिताय । ओळारिकानि कामराग-पटिघसंयोजनानि ओळारिकी कामरागानुसयो
पटिघानुसयो ति इमे पन चत्तारो किलेसे सो मग्गो उप्पज्जमानो व समुग्धातेति ।
इदानी कुतो सकदागामिस्स द्वे भवे ठपेत्वा पञ्चसु भवेसु उपादिन्नकप्पवत्तं पव-
त्तिस्सति ? एवं सकदागामिमग्गो उपादिन्नकप्पवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो उपादिन्नकतो
बुद्धाति नाम ।

(५१७) सचे अनागामिस्स अनागामिमग्गो अभावितो अभविस्स, ठपेत्वा
एकं भवं दुतियभवे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा ? तस्स पवत्तिया हेतूनं अस्थिताय ।
अणुसहगतानि कामरागपटिघसंयोजनानि अणुसहगतो कामरागासनुसथो पटिघानु-
सयो ति इमे पन चत्तारो किलेसे सो मग्गो उप्पज्जमानो व समुग्धातेति । इदानी
कुतो अनागामिस्स एकं भवं ठपेत्वा दुतियभवे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तिस्सति ? एवं
अनागामिमग्गो उपादिन्नकप्पवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो उपादिन्नकतो बुद्धाति नाम ।

(५१८) सचे अरहत्तो अरहत्तमग्गो अभावितो अभविस्स, रूपारूपभवेसु
उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तेय्य । कस्मा ? तस्स पवत्तिया हेतूनं अस्थिताय । रूपरागो
अरूपरागो मानो उद्वच्चं अविज्जा मानानुसयो भवरागानुसयो अविज्जानुसयो ति
इमे पन अट्ठ किलेसे सो मग्गो उप्पज्जमानो व समुग्धातेति । इदानी कुतो स्त्रीणा-
सवस्स पुनरभवे उपादिन्नकप्पवत्तं पवत्तिस्सति ? एवं अरहत्त-[236]-मग्गो उपा-
दिन्नकप्पवत्तं अप्पवत्तं कुरुमानो व उपादिन्नकतो बुद्धाति नाम ।

(५१९) सोतापत्तिमग्गो चेत्थ अपायभवतो बुद्धाति, सकदागामिमग्गो
सुगतिकामभवेकदेसतो, अनागामिमग्गो कामभवतो, अरहत्तमग्गो रूपारूपभवतो

१ M., PTS- मग्गपरियुट्ठानुप्पत्तिं.

२ सी०, M., PTS-omit.

३-५ M., PTS omit this passage. ४-See DCm. ii:543.

सम्बन्धेहि पि गुह्यति एवा ति वदन्ति । इमस्स पन^१स्थस्साविभावनत्थं अयं पालि— “सोतापत्तिमग्गजाणेन अभिसंस्वारविज्जाणस्स निरोधेन सत्त भवे ठपेत्वा अनमतग्गे संसारवट्ठे येव उप्पज्जेय्युं, नामं च रूपं च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्मन्ति । सकदागामिमग्गजाणेन अभिसंस्वारविज्जाणस्स निरोधेन द्वे भवे ठपेत्वा पच्चसु भवेसु येव उप्पज्जेय्युं, नामं च रूपं च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्मन्ति । अनागामिमग्गजाणेन अभिसंस्वारविज्जाणस्स निरोधेन एक भवं ठपेत्वा कामधातुयौ द्वीसु भवेसु येव उप्पज्जेय्युं, नामं च रूपं च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्मन्ति । अरहत्तमग्गजाणेन अभिसंस्वारविज्जाणस्स निरोधेन रूपधातुया वा अरूपधातुया वा येव उप्पज्जेय्युं, नामं च रूपं च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्मन्ति । अरहतो अनुपादिसेसाय निब्बाणधातुया परिनिब्बायन्तस्स चरिमविज्जाणस्स निरोधेन पच्चा च सति च नामं च रूपं च एत्थेते निरुज्झन्ति वूपसमन्ति अत्थं गच्छन्ति पटिप्पस्सम्मन्ती” [] ति । अयं ताव निमित्तै विनिच्छयो ।

(५२०) ‘पटिपदो-पत्ती’ति— एत्थ पन पटिपदा चलति न चलती ति ? चलति । तथागतस्स हि ‘सारिपुत्तथेरस्स च चत्तारो पि मग्गा सुखापटिपदा खिप्पाभिज्जा अहेसुं । महामोग्गहान्त्थेरस्स पठममग्गो सुखापटिपदो खिप्पाभिज्जो, उपरि तयो मग्गा दुक्खापटिपदा खिप्पाभिज्जा । कस्मा ? निहाभिपूतत्ता । सम्मासम्बुद्धो किर सत्ताहं दहरकुमारकं धियं थेरं परिहरि । थेरो पि एकदिवसं निहायमानो निसीदि । अयं नं सत्था आह— “मोग्गहान पचत्तायसि नो त्वं ब्राह्मणो” ति । एवरूपस्स पि महाभिज्जप्पत्तस्स सावकस्स [237] पटिपदा चलति, सेसानं किं न चलिस्सती ति ? एकच्चस्स हि भिक्खुनो चत्तारो मग्गा दुक्खापटिपदा दन्धाभिज्जा होन्ति, एकच्चस्स दुक्खापटिपदा खिप्पाभिज्जा, एकच्चस्स सुखापटिपदा दन्धाभिज्जा, एकच्चस्स सुखापटिपदा खिप्पाभिज्जा ति । एकच्चस्स पठममग्गो दुक्खापटिपदो दन्धाभिज्जो होति, दुतियमग्गो दुक्खापटिपदो खिप्पाभिज्जो, ततियमग्गो सुखापटिपदो दन्धाभिज्जो, चतुत्थमग्गो सुखापटिपदो खिप्पाभिज्जो ति ।

(५२१) यथा च पटिपदा एयं अधिपत्तिं पि चलति एव । एकच्चस्स हि भिक्खुनो चत्तारो पि मग्गा छन्दाधिपत्तेया होन्ति, एकच्चस्स विरियाधिपत्तेया, एकच्चस्स चित्ताधिपत्तेया, एकच्चस्स वीमंसाधिपत्तेया । एकच्चस्स पन पठम-

१ See ५.३४ below and compare note on the same.
२ M., PTS omit. ३ See ३.४९३, ५०७ with which last para. the explanation commenced; also see ३.५१३. ४ See ३.४९३ above. ५ See विबु० २१.११८. ६ A.iv.85 reads मोग्गहान. ७ See ३.४९३ above; also cf. विबु० २१.११९.

मग्गो छन्दाधिपतेय्यो होति, दुतियो विरियाधिपतेय्यो, ततियो चित्ताधिपतेय्यो, चतुथो वीमंसाधिपतेय्यो ति ।

पक्खिण्णककयं निद्रिता ।

(५२२) इदानीं यस्मा लोकुत्तरकुसलं भावेन्तो न केवलं उपनिज्झायनट्ठेन ज्ञानमेव भावेति, निरयानट्ठेन पन मग्गं पि भावेति, उपट्ठानट्ठेन सतिपट्ठानं पि, पदहनट्ठेन सम्मप्यधानं पि, इज्जनट्ठेन इद्धिपादं पि, अधिपतियट्ठेन इन्द्रियं पि, अकम्पियट्ठेन बलं पि, वुज्जनट्ठेन ब्रोज्जंगं पि, तथट्ठेन सच्चं पि, अविकखेपट्ठेन समथं पि, सुज्जतट्ठेन धम्मं पि, रासट्ठेन खन्धं पि, आयतनट्ठेन आयतनं पि, सुज्ज-सभावनिस्सत्तट्ठेन धातुं पि, पच्चयट्ठेन आहारं पि, फुसनट्ठेन फस्सं पि, वेदयितट्ठेन वेदनं पि, संजाननट्ठेन सज्जं पि, चेतयितट्ठेन चेतनं पि, विजाननट्ठेन चित्तं पि भावेति, तस्मा तेसं एकूनवीसतियो नयानं^१ दस्सनत्थं पुन कतमे धम्मा कुसला [§३५८] ति आदि वुत्तं ।

(५२३) एवं 'इदं पि भावेति, इदं पि भावेति' ति पुग्गलज्झासयेन चैव देसन^२विमलसेन च वीसति^३ नया देसितो होति । धम्मं सोतुं निसिन्नदेयपरिसाय हि ये उपनिज्झायनट्ठेन [238] लोकुत्तरं 'ज्ञानं' ति कथितं वुज्जन्ति, तेसं सप्पायवसेन ज्ञानं ति कथितं...पे०...थे विजाननट्ठेन 'चित्तं' ति पि वुत्ते वुज्जन्ति, तेसं सप्पाय-वसेन चित्तं ति कथितं । अयमेत्थ 'पुग्गलज्झासयो' । सम्मासग्गुद्धो पन असन्नो बुद्धसुबोधिताय दसपल-चतुपेसारज-चतुपटिसम्भिदा-लुभसाधारणजाणयोगेन च देसनं यदिच्छकं नियमेत्वा दस्सेति । इच्छन्तो उपनिज्झायनट्ठेन लोकुत्तरं ज्ञानं ति दस्सेति, इच्छन्तो निरयानट्ठेन...पे०...विजाननट्ठेन लोकुत्तरं चित्तं ति । अयं 'देसनाविलसो' नाम । तत्थ यथेव लोकुत्तरं ज्ञानं ति वुत्तवाने दसं नया विमत्ता, एवं मग्गादीसु पि ते येव वेदितव्वा । इति वीसतिया ठानेसु दस दस कत्वा द्वे नयसत्तानि विमत्तानि होति ।

(५२४) इदानीं अधिपतिभेदं दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा कुसला [§३५९] ति आदि आरब्धं । तत्थ छन्दं धुरं जेट्ठकं पुब्बंगमं कत्वा निब्वत्तितं ज्ञानं छन्दाधिपतेय्यं नाम । सेसेसु पि एसेय नयो । इति पुरिमस्सि सुद्धिके द्वे

१ This commenced with ३.४९३. २ सी०, म०-एकूनवीसतिपदानं.

३ See २.३९, ३.३६८, ३.८३-३.८४. ४ See the list given in

३.५२२; also see note 5 on § 277 of Dhs. ५ सी०, म०-दस्सिता.

६ See ३.४९२.

नयसतानि^१ छन्दाधिपतेय्यादीसु द्वे द्वे ति नयसहस्सेन भाजेत्वा षष्ठममगं दस्सेसि धम्मराजा ।

षष्ठममगो^२ ।

[दुतियो मगो]

(५२५) इदानीं दुतियमगादीनिं दस्सनत्थं पुन कतमे धम्मा कुसला [§ ३६२] ति आदि आरब्धं । तत्थ कामरागव्यापादानं तनुभावैया [§ ३६२] ति एतेसं किलेसानं तनुभावैयाय । तत्थ द्वीहि कारणेहि तनुभावो वेदितव्वो—अधिच्चुप्पत्तिया च परियुट्ठानमन्दताय च । सकदागामिस्स हि, वट्टानुसारिमहाजनस्सेव, किलेसा अभिण्हं न उप्पज्जन्ति, कदाचि कदाचि उप्पज्जन्ति; उप्पज्जन्ता पि विरलाकारा हुत्वा उप्पज्जन्ति, विरलवापितक्खेत्ते अंकुरा विय । उप्पज्जमाना पि, वट्टानुसारिमहाजनस्सेव, मद्दन्ता फरन्ता छादेन्ता [239] अन्धकारं करोन्ता न उप्पज्जन्ति । द्वीहि पन मग्गेहि पहीनत्ता मन्दमन्दा उप्पज्जन्ति । तनुकाकारा हुत्वा उप्पज्जन्ति, अध्मपटलं विय मक्खिकापत्तं^३ विय च ।

(५२६) तत्थ केचि थेरा^४ वदन्ति—‘सकदागामिस्स किलेसा किञ्चा पि चिरेन उप्पज्जन्ति, ब्रह्मा व हुत्वा उप्पज्जन्ति, तथा हि’स्स पुत्ता च धीतरो च दिस्सन्ती’ ति । एतं पन अप्पमाणं । पुत्तधीतरो हि अंगपच्चंगपरामसनमत्तेन पि होन्ति । द्वीहि पन मग्गेहि पहीनत्ता नत्थि किलेसानं ब्रह्मलत्ता ति । द्वीहि एव कारणेहि’स्स किलेसानं तनुभावो वेदितव्वो—अधिच्चुप्पत्तिया च परियुट्ठानमन्दताय चा ति । दुतियाया [§ ३६२] ति गणनावसेना पि दुतियुप्पत्तिवसेना पि दुतिवाय । भूमिया पत्तिया ति सामञ्जफलस्स पटिलामत्थाय । तत्तियच्चतुत्थासु पि एसेव नयो । विसेसमत्तं^५ येव पन वक्खाम । अज्झिन्द्रियं [§ ३६२] ति आजाननकं इन्द्रियं । षष्ठममग्गेन जातमरियादं अनतिक्कमित्वा तेसं येव तेन मग्गेन जातानं चतुसच्चधम्मानं जाननकं इन्द्रियं ति पुत्तं होति । निदेसवारे पि’स्स इमिना पि नयेन अत्थो वेदितव्वो । कोट्टासवारे इमिना पि सद्धि नविन्द्रियानि होन्ति । सेसं पुरिमनयेनेव वेदितव्वं ।

दुतियमगो निट्ठितो ।

१ See ३.५२३ above.

२ This commenced with ३.५६६.

३ M., PTS—पतनुभावाय. ४ See DCM, ii. 543 मच्छिकापत्तं and not °पुत्त as in PTS text.

५ See DCM, ii. 543 where दीवभाणक-तिपिटक-महासीवत्थेर is quoted as the advocate of this view.

६ सी०, म०—विसेसमत्तं.

[ततियो मग्गो]

(५२७) ततिये अनवसेसप्पहानाया [३३६३] ति तेसं येव सकदागामि-
मग्गेन तनुभूतानं संयोजनानं निस्सेसपजहनत्थाय ।

[चतुथो मग्गो]

(५२८) चतुथे रूपराग-अरूपराग-मान-उद्धञ्च-अविज्जाय अनवसेस-
प्पहानाया [३३६४] ति एतेसं पञ्चजं उद्धंभागियसंयोजनानं निस्सेसपजहन-
त्थाय । तत्थ रूपरागो पि रूपमये छन्दरागो । अरूपरागो ति अरूपमये छन्द-
रागो । मानो ति अदृष्टमग्गवज्झको मानो एव । [240] तथा उद्धञ्चाविज्जा ।
इमेसु पन दीसु मग्गेसु नयमं^१ अट्ठिन्द्रियमेव होति । सच्चमग्गेसु पदपटिपाटिया
समसद्धिं पदानि, चतुहि अपण्णकंगेहि सद्धिं चतुसद्धिं होन्ति । असंभिन्नतो पन
तेत्तिसं । कोट्ठासयार-मुञ्जदवाया पाकतिका एव । वथा च पटममग्गे एवं दुत्तिया-
दीसु पि नयसहस्समेवा ति चत्तारो मग्गे चतुहि नयसहस्सेहि भाजेत्वा दस्सेसि
धम्मराजा । सच्चविमंगे^२ पन सद्धिं नयसहस्सानि लोकुत्तरानि इमेसं येव वसेन
निक्खित्तानि । सत्तिपट्टानविमंगे वीसतिनयसहस्सानि लोकुत्तरानि, सम्मपधान-
विमंगे वीसति, इद्धिपादविमंगे दत्तिसं, योज्झक्कविमङ्गे दत्तिसं, मग्गविमंगे^३ अट्ठ-
वीसति नयसहस्सानि लोकुत्तरानि इमेसं येव वसेन निक्खित्तानि । इथ पन चतूसु
मग्गेसु चत्तारि येव नयसहस्सानि ।

(५२९) तेसु पटमज्ज्ञानिके पटममग्गे अट्ठङ्गानि^४ भाजितानि; तथा दुत्तिया-
दीसु । तत्थ पटममग्गे सम्मादिट्ठि मिच्छादिट्ठिं पजहती ति सम्मादिट्ठि । सम्मा-
संकापादयो पि मिच्छासंकापादीने पजहनट्टेन वेदितव्वा । एवं सन्ते 'पटममग्गेनेय
द्वासट्ठिया दिट्ठिगतानं पहीनत्ता उपरिमग्गत्तयेन पहातव्वा दिट्ठि नाम नत्थि । तत्थ
सम्ममादिट्ठि ति नामं कथं होती'ति? 'यथा विसं अत्थि वा, होतु मा वा, अगदो'^५
अगदो त्वेव वुच्चति, एवं मिच्छादिट्ठि अत्थि वा, होतु मा वा, अयं सम्मादिट्ठि येव
नाम' । 'यदि एवं नाममत्तमेवेतं होति, उपरिमग्गत्तये पन सम्मादिट्ठिया किञ्चा-
मावो आपज्जति, मग्गङ्गानि न परिप्रेन्ति, तस्मा सम्मादिट्ठि सकिञ्चका कातव्वा
मग्गङ्गानि पूरेतव्वानी'ति ।

(५३०) सकिञ्चका चेत्थ सम्मादिट्ठि यथात्मनियमेन दीपेतव्वा । उपरि-
मग्गत्तयवज्झो हि एको मानो अत्थि, सो दिट्ठिट्ठाने तिट्ठति । सा तं मानं पजहती

१ In the list of Indriyas as given in §277. See note 1 on
p.96 of Dhs. २-२ वि०iv.7-11. ३ See § २७७. ४-४ सि०-सम्मादिट्ठि
नाम, ५-५ अ० यो० reads अलगाहो ति. मग्गो.

ति सम्मादिट्ठि । सोतापत्तिमगगहिं हि सम्मादिट्ठि मिच्छादिट्ठि पजहति । सोतापन्नस्स पन सकदागामिमग्गवज्झो मानो अत्थि, तं मानं पजहती ति सम्मादिट्ठि । तस्सेव सत्त-अकुसलचित्त-सहजातो संकप्पो अत्थि । तेहेय चित्तेहि वाचंगचोपनं अत्थि, कायङ्गचोपनं [241] अत्थि, पच्चयपरिभोगो अत्थि, सहजातवायामो अत्थि, असतिभावो अत्थि, सहजातचित्तेकग्गता अत्थि । एते मिच्छासंकप्पादयो नाम सकदागामिमग्गे संकप्पादयो । तेसं पद्धानेन सम्मासंकप्पादयो ति वेदितव्वा । एवं सकदागामिमग्गे अट्ठङ्गानि सक्किच्च-कानि कत्वा आगतानि । सकदागामिस्स अनागामिमग्गवज्झो मानो अत्थि । सो दिट्ठिद्वाने तिट्ठति । तस्सेव सत्तहि चित्तेहि सहजाता संकप्पादयो । तेसं पद्धानेन अनागामिमग्गे अट्ठनं अंगानं सक्किच्चकता वेदितव्वा । अनागामिस्स अरहत्तमग्ग-वज्झो मानो अत्थि । सो दिट्ठिद्वाने तिट्ठति । यानि पन^१स्स पच्च अकुसलचित्तानि, तेहि सहजाता संकप्पादयो । तेसं पद्धानेन अरहत्तमग्गे अट्ठनं अंगानं सक्किच्चकता वेदितव्वा ।

(५३१) इमेसु चतूसु मग्गेसु षट्ठममग्गेन चत्तारि सच्चानि दिट्ठानि । ‘उपरि-मग्गतयं दिट्ठकमेव पस्सति; नो^२ अदिट्ठकं पस्सती’ति^३ अयं आचरियानं समान^४-ट्ठकथा । चित्तण्डवादी पनाह ‘अदिट्ठं पस्सती’ ति । सो वत्तव्वो—‘षट्ठमग्गे कतमं इन्द्रियं भाजेसी’ ति ? जानमानो ‘अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियं’ति वक्खति । ‘उपरि-मग्गेसु कतरं ?’ ति वुत्ते पि ‘अञ्जिन्द्रियं’ति वक्खति । सो वत्तव्वो—‘अदिट्ठ-सच्चदस्सने सति उपरिमग्गेसु पि अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियमेव भाजेहि । एवं ते पज्झो समेस्सती’ ति । ‘किलेसे पन अञ्जे अञ्जो पज्जहति; पहीने^५ एय पजहती’ ति ? ‘अञ्जे अञ्जो पजहती’ति । ‘यदि अञ्जे अञ्जो, अप्पहीने किलेसे पजहति । सच्चानि पि अदिट्ठानेव पस्सती’ति एवंवादी पुग्गलो इदं पुच्छित्तव्वो—‘सच्चानि नाम कती’ ति ? जानन्तो ‘चत्तारी’ ति वक्खति । सो वत्तव्वो—‘तव वादे सोल्लस सच्चानि आपज्जन्ति । त्वं वुद्धेहि पि अदिट्ठं पस्ससि । ब्रह्मसच्चको नाम त्वं । एवं मा गणि^६ । सच्चदस्सनं नाम अपुब्बं नत्थि, किलेसे पन अप्पहीने पजहती’ति ।

(५३२) [242] तत्थ सच्चदस्सनस्स अपुब्बामावे^७ पेलोपमं नाम गहितं—एकस्स च किर चत्तारो रतनपेला सारगग्गे टपिता । सो रत्तिभागे पेलासु उप्पन्न-किच्चो द्वारं विवरित्वा, दीपं जालेत्वा, दीपेन विहते अन्धकारे, पेलासु पाकटभावं गतासु, तासु किच्चं कत्वा द्वारं पिदहित्वा गतो । पुन अन्धकारो अवत्थरि ।

१-२ M., PTS—अदिट्ठकं पस्सती ति ? दिट्ठकमेव पस्सती ति. ३ See § 277.
४ See § § 562-64. ५ See ३.५३४-३५ below. ६ सि०—अप्पहीने.
७ सी०, म०—गण्ड. ८ M., PTS—अपुब्बमावे.

दुतियवारे पि ततियवारे पि तथेव अकासि । चतुत्थवारे द्वारे विवटे अन्धकारे पेला न पज्जायन्ती ति बीमसन्तस्सेव सुरियो उग्गञ्छि, सुरियोभासेन विहते अन्धकारे पेलासु किच्चं कत्वा पक्कमि ।

(५३३) तथ चत्तारो पेला विय चत्तारि सच्चानि । तासु किच्चे उप्पन्ने द्वारविवरणकालो विय सोतापत्तिमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । अन्धकारं विय सच्चच्छादकतमं । दीपोभासो विय सोतापत्तिमग्गोभासो । विगते अन्धकारे तस्स पुरिसस्स पेलां पाकटभावो विय मग्गजाणस्स सच्चानं पाकटभावो । मग्गजाणस्स पाकटानि पन मग्गसमङ्गिस्स पुग्गलस्स पाकटानेव होन्ति । पेलासु किच्चं कत्वा गतकालो विय सोतापत्तिमग्गस्स अत्तना पहातब्बकिलेसे पजहिवा निरुद्धकालो । पुन अन्धकारावत्थरणं विय उपरिमग्गत्तयवज्जसच्चच्छादकतमं । दुतियवारे द्वारविवरणकालो विय सकदागामिमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । दीपोभासो विय सकदागामिमग्गोभासो । पेलासु किच्चं कत्वा गतकालो विय सकदागामिमग्गस्स अत्तना पहातब्बकिलेसे पजहिवा निरुद्धकालो । पुन अन्धकारावत्थरणं विय उपरिमग्गद्वयवज्जसच्चच्छादकतमं । ततियवारे द्वारविवरणकालो विय अनागाभिमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । दीपोभासो विय अनागामिमग्गोभासो । पेलासु किच्चं कत्वा गतकालो विय अनागामिमग्गस्स अत्तना पहातब्बकिलेसे पजहिवा निरुद्धकालो । पुन अन्धकारावत्थरणं विय उपरिअरहत्तमग्गवज्जसच्चच्छादकतमं । चतुत्थवारे द्वारविवरणकालो विय अरहत्तमग्गस्स विपस्सनाभिनीहरणकालो । सुरियुग्गमनं विय अरहत्तमग्गपादो । अन्धकारविधमनं विय अरहत्तमग्गस्स सच्चच्छादकतमविनोद-[243] नं । विहते अन्धकारे तस्स पेलां पाकटभावो विय अरहत्तमग्गजाणस्स चतुन्नं सच्चानं पाकटभावो । जाणस्स पाकटानि पन पुग्गलस्स पाकटानेव होन्ति । पेलासु किच्चं कत्वा गतकालो विय अरहत्तमग्गस्स सच्चकिलेसखेपनं । सुरियुग्गमनतो पट्ठाय आलोकस्सेव पवत्तिकालो विय अरहत्तमग्गस्स उप्पन्नकालतो पट्ठाय पुन सच्चच्छादकतमाभावो । इदं ताव सच्चदस्सनस्स अपुच्चाभावे ओपम्मं । दिट्ठकमेव हि पस्सति ।

(५३४) 'किलेसे पन अज्जे अज्जे पजहती'ति एत्थ खारोपमं नाम गहितं । एको पुरिसो किलिद्धं वत्थं रजकस्स अदासि । रजको ऊसरंखारं छारिखारं गोमयखारं ति तयो खारे दत्त्वा खारेहि खादितमाव अत्त्वा उदके विक्खालेत्त्वा ओळारिकोळारिकं मलं पवाहेसि । ततो न ताव परिसुद्धं ति दुतियं पि तथेव खारे दत्त्वा, उदके विक्खालेत्त्वा, ततो नातिसण्हतरं मलं पवाहेसि । ततो न ताव परिसुद्धं ति ततियं पि ते खारे दत्त्वा उदके विक्खालेत्त्वा ततो सण्हतरं मलं पवाहेसि । ततो न

१ M., PTS - रजकोपमं. २ Cf. A.i. 209. ३ सि० - आसखारं; सी० - ऊतखारं. ४ M., PTS, सि० - सण्हतरं.

ताव परिसुद्धं ति चतुर्थं पि ते खारे दत्त्वा, उदके निक्खालेत्वा अंसुअब्भन्तरगतं पि निस्सेसं मलं पवाहेत्वा सामिकस्स अदासि । सो गन्धकरण्डके पक्खिपित्वा इच्छित्तिच्छित्तकाले परिदहति ।

(५३५) तत्थ किलिद्धवत्थं विय किलेसानुगतं चित्तं । तिविधखारदानकालो विय तीसु अनुपस्सनासु कम्मपवत्तनकालो । उदके निक्खालेत्वा ओळारिकोळारिक-मलपवाहनं विय सोतापत्तिमग्गेन पञ्चकिलेसक्खेपनं । दुतियं पि तेसं खारानं अनुपदानं विय 'न ताव परिसुद्धं इदं चित्तं'ति तासु थेव तीसु अनुपस्सनासु कम्म-पवत्तनं । ततो नातिसण्हतरमलपवाहनं विय सकदागाभिमग्गेन ओळारिकसंयोजन-द्वयक्खेपनं । 'न ताव परिसुद्धं वत्थं'ति पुन खारत्तयदानं विय 'न ताव परिसु- [244]-द्धं इदं चित्तं'ति तासु थेव तीसु अनुपस्सनासु कम्मपवत्तनं । ततो सण्हतरमलपवाहनं विय अनागाभिमग्गेन अणुसहगतसंयोजनद्वयक्खेपनं । 'न ताव परिसुद्धं वत्थं'ति पुन खारत्तयदानं विय 'न ताव परिसुद्धं इदं चित्तं'ति तासु थेव तीसु अनुपस्सनासु कम्मपवत्तनं । ततो निक्खालेनेन अंसुअब्भन्तरगते मले पवाहेत्वा परिसुद्धस्स रजत-पटसदिसस्स गन्धकरण्डके निक्खिस्सस्स वत्थस्स इच्छित्तिच्छित्तकाले परिदहनं विय अरहत्तमग्गेन अट्ठमं किलेसानं खेपितत्ता परिसुद्धस्स खीणासवचित्तस्स इच्छित्ति-च्छित्तकाले फलसमापत्तिविहारेन वीतिनामनं । इदं 'अज्जे अज्जो किलेसे पज-हती'ति एत्थ ओपम्मं ।

(५३६) वुत्तं पि चेत्तं—'सेत्थया पि आवुसो वत्थं संकिलिद्धं मलगाहितं, तमेनं सामिका रजकस्स अनुपपदज्जेय्युं । तमेनं रजको दक्खो छेको ऊसे' वा खारे वा गोमये वा सम्मद्विवा अच्छे उदके निक्खालेति । किञ्चा पि तं होति वत्थं परिसुद्धं परियोदात्तं, अथ खवस्स होति थेव 'अणुसहगतो ऊसगन्धो वा खारगन्धो वा गोमयगन्धो वा असमूहतो' । तमेनं रजको सामिकानं देति । तमेनं सामिका गन्धपरिमाविते करण्डके निक्खिपन्ति' । यो पि'स्स होति अणुसहगतो ओसगन्धो वा खारगन्धो वा गोमयगन्धो वा असमूहतो, सो पि'स्स समुष्मात्तं गच्छति । एवमेव खो आवुसो किञ्चा पि अरियसावकस्स पञ्च ओरमागियानि संयोजनानि पहीनानि भवन्ति, अथ खवस्स होति येव पञ्चसु उपादानक्खन्धेषु अणुसहगतो 'अस्मी'ति मानो, 'अस्मी'ति छन्दो, 'अस्मी'ति अनुसयो असमूहतो, सो अपरेन समयेन पञ्चसु उपादानक्खन्धेषु उदयव्वयानुपस्सी विहरति—'इति रूपं, इति रूपस्स समुदयो, इति रूपस्स अत्थंगमो; इति वेदना...पे०...इति सज्जा...पे०...इति संसारा...पे०...इति विज्जाणं, इति विज्जाणस्स समुदयो, इति विज्जा-णस्स अत्थंगमो' ति । तस्सिमेसु पञ्चसु उपादानक्खन्धेषु उदयव्वयानुपरिसनो विहरतो यो पि'स्स होति पञ्चसु उपादानक्खन्धेषु अणुसहगतो 'अस्मी' ति

मानो, 'अस्मी' ति छन्दो, 'अस्मी' ति अनुसयो असमूहतो, सो वि'स्स समुपात्तं गच्छती" [सं० ३.१३१] ति ।

(५३७) [245] तत्थ सोतापत्तिमग्गेन पञ्च अकुसलचित्तानि पहीयन्ति सद्धिं चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकपापधम्महेहि । सकदागाभिम्मग्गेन द्वे सोमनस्ससहगत-चित्तानि तनूनि^१ मयन्ति सद्धिं चित्तगधसेन उप्पज्जनकपापधम्महेहि । अनागाभिम्मग्गेन तानि येव पहीयन्ति सद्धिं सम्पयुत्तधम्महेहि । अरहत्तमग्गेन पञ्च अकुसलचित्तानि पहीयन्ति सद्धिं चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकपापधम्महेहि । इमेसं द्वादससं अकुसल-चित्तानं पहीनकालतो पट्ठाय खीणासवस्स चित्तङ्गवसेन पुन पच्छतो पयत्तनकिलेसो नाम न होति ।

(५३८) तत्रिद ओपम्मं— एको किर महाराजा पच्चन्ते आरक्खं दत्त्वा महानगरे इस्सरियं अनुभवन्तो वसति । अथ'स्स पच्चन्तो कुप्पितो^२ । तस्मिं समये द्वादसचोरजेट्ठका अनेकेहि पुरिससहस्सेहि सद्धिं रट्ठं विलुम्पन्ति । पच्चन्तवासिनो महामत्ता 'पच्चन्तो कुप्पितो' ति रज्जो पहिणिं सु । राजा 'विस्सत्था गण्हथ, अहं तुम्हाकं कत्तव्वं करिस्सामी' ति सासनं पहिणि । ते पठमसम्पहारेनेव अनेकेहि पुरिस-सहस्सेहि सद्धिं पञ्चचोरजेट्ठके घातयिं सु । सेसा सत्त जना अत्तनो अत्तनो परिवारे गहेत्वा पच्चतं पविसिं सु । अमच्चा तं पवत्तिं रज्जो पेसयिं सु । राजा 'तुम्हाकं कत्तव्वयुत्तं अहं जानिस्सामि, ते पि गण्हथा' ति धनं पहिणि । ते दुतियसम्पहारेनेव द्वे चोर-जेट्ठके पहिरिं सु, परिवारे पि तेसं दुब्बले अकं सु । ते सव्वे पि पलायित्वा पच्चतं पविसिं सु । तं पि पवत्तिं अमच्चा रज्जो पेसयिं सु । पुन राजा 'विस्सत्था गण्हन्तु' ति धनं पहिणि । ते ततियसम्पहारेन सद्धिं सहायपुरिसेहि द्वे चोरजेट्ठके घातयित्वा तं पवत्तिं रज्जो पेसयिं सु । पुन राजा 'अवसेसे विस्सत्था गण्हन्तु' ति धनं पेसयि । ते चतुत्थसम्पहारेन स-परिवारे पञ्च चोरजेट्ठके घातयिं सु । द्वादससं चोरजनानं घातित-कालतो पट्ठाय कोचि चोरो नाम नत्थि । खेमा जनपदा उरे पुत्ते नचन्ता^३ मज्जे विहरन्ति । राजा विजितसंगाभेहि योधेहि [246] परियुत्तो वरपासादगतो महा-सम्पत्तिं अनुमपि ।

(५३९) तत्थ महन्तो राजा विय धम्मराजा । पच्चन्तवासिनो अमच्चा विय योगावचरकुलपुत्ता । द्वादस चोरजेट्ठका विय द्वादस अकुसलचित्तानि । तेसं सहाया अनेकसहस्सपुरिसा विय चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकपापधम्मा । रज्जो पच्चन्तो कुप्पितो ति पहितकालो विय आरम्मणे किलेसेसु उप्पत्तेसु 'मन्ते, किलेसो मे उप्पज्जो' ति सत्तु आरोचनकालो । 'विस्सत्था गण्हन्तु' ति धनदानं विय 'किलेसे निग्गण्ह भिक्खु' ति धम्मरज्जो कम्मट्ठानाचिक्खनं । सपरिवारानं पञ्चसं चोरजेट्ठकानं घातित-

१ सी०, म०— तनूकानि. २ सी०, M., PTS— कुप्पि. ३ म०— इनिमु.
 * See D. i.135, (इयदन्तसुत्त no 5, para. 11).

कालो विय सोतापत्तिमग्गेन ससंपयुत्तानं पञ्चन्नं अकुसलचित्तानं पढानं । पुन रज्जो पवत्तिपेसने विय सम्मासंबुद्धस्स पटिलद्धगुणारोचने । 'सेसके गण्हन्तू'ति पुन धनदानं विय भगवतो सकदागामिमग्गस्स विपस्सनाचिक्खने । दुतियसम्पहारेन सपरिवारानं द्विन्नं चोरजेट्ठकानं दुब्बलीकरणं विय सकदागामिमग्गेन सम्पयुत्तानं द्विन्नं दोमनस्सचित्तानं तनुमावकरणं । पुन रज्जो पवत्तिपेसने विय सत्थु पटिलद्धगुणारोचने । विस्सत्या गण्हन्तू'ति पुन धनदानं विय भगवतो अनागामिमग्गस्स विपस्सनाचिक्खने । ततियसम्पहारेन सपरिवारानं द्विन्नं चोरजेट्ठकानं घातने विय अनागामिमग्गेन सम्पयुत्तानं द्विन्नं दोमनस्सचित्तानं पढानं । पुन रज्जो पवत्तिपेसने विय तथागतस्स पटिलद्धगुणारोचने । 'विस्सत्या गण्हन्तू'ति पुन धनदानं विय भगवतो अरहत्तसग्गस्स विपस्सनाचिक्खने । चतुत्थसम्पहारेन सपरिवारानं पञ्चन्नं जेठ्ठकानं घातितकालतो पट्ठाय जनपदस्स खेमकालो विय अरहत्तमग्गेन स-संपयुत्तेसु पञ्चसु अकुसलचित्तेसु पहीनेसु द्वादसन्नं अकुसलचित्तानं पहीनकालतो पट्ठाय पुन चित्तङ्गवसेन उप्पज्जनकस्स अकुसलधम्मस्स अभावो । रज्जो विजितसंगामस्स असच्चगणपरिवुत्तस्स वरसादे सहासम्पत्तिअनुमवने विय खीणासवपरिवुत्तस्स धम्मरज्जो सुञ्जत-अनिमित्त-अप्पणिहित्तैमेदेसु समापत्ति-[247]-सुखेसु इच्छितिच्छितफल-समापत्तिमुखानुमवने वेदितव्वं ति ।

कुसला धम्मा ति पदस्स वण्णना^१ निवृत्ता ।

[अकुसला धर्मा]

(५४०) इदानी अकुसलपदं मात्रेत्वा दम्भेत्तुं कतमे धम्मा अकुसला [§३६५] ति आदि आरब्धं । तत्र धर्मेयवस्थानादिवारणभेदो च हेट्ठा आगतानं पदानं अत्यथिनिच्छयो च हेट्ठावुत्तनयेनेव वेदितव्यो । तत्र तत्र पन विसेसमत्तमेव वण्णयिस्सास । तत्र समयवस्थाने ताव यस्मा, कुसलस्स विर्यं, अकुसलस्स भूमि-भेदो नत्थि, तस्मा एकन्तकामावचरं पि समानं एतं 'कासावचरं' ति न वुत्तं । दिट्ठिगतसम्पयुत्तं [§३६५] ति एत्थ दिट्ठि येव दिट्ठिगतं 'गूथगतं मुत्तगतं' ति आदीनि विय । गन्तव्वीभावतो वा दिट्ठिया गतमत्तमेयेतं ति पि दिट्ठिगतं । तेन सम्पयुत्तं ति दिट्ठिगतसम्पयुत्तं ।

(५४१) तत्र असद्वम्मसयनं, अकल्याणभित्ता, अरियानं अदस्सन-कामतादीनि अयोनिस्सो मनसिकारो ति एवमादीहि कारणेहि इमस्स दिट्ठिगतसंखा-तस्स मिच्छादस्सनस्स उप्पत्ति वेदितव्वा । ये हि एते दिट्ठिवादपटिसंयुक्ता असद्वम्मा

१ श्री०. M, PTS- तथागतस्स. २ See ३.४८३.४९०. ३ This commenced with ३.१. ४ Continues upto ३.५७०. ५ See ३.१. ६-६ M., PTS omit. ७ i.e. बुद्धितव्वाभावतो (मूलटीका p. 112).

तेसं बहुमानपुर्व्वंगमेन अतिकन्तमञ्जतेन उपपरिक्खारहितेन सवनेन, ये च दिट्ठि-
यिपन्ना अकल्याणमित्ता ते-सम्पवङ्कसंखाताय अकल्याणमित्ताय, बुद्धादीनं अरियानं
चेव सप्पुरिसानं च अदस्सनकामताय चतुसतिपट्टानादिभेदे अरियधम्मे चेव सप्पुरिस-
धम्मे च अक्रोविदत्तेन पातिमोक्खसंवर-इन्द्रियसंवर-सतिसंवर-आणसंवर-पहानसंवर-
प्पभेदे अरियधम्मे चेव सप्पुरिसधम्मे च संवरभेदसंखातेन अविनयेन तेहेव कारणेहि
परिभाषितेन अयोनि-सो-मनसिकारेण कौतूहलमंगलादिपसुतताय च एतं उप्पजती ति
वेदितव्यं । असंखारभावो-पन'स्स चित्तरस हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्यो ।

(५४२) [248] धम्मदेसवारे फस्सो [§ ३६५] ति अकुसलचित्तसहजातो
फस्सो । वेदनादीसु पि एसेव नयो । इति अकुसलमत्तमेव एतेसं पुरिमेहि
विसेसो । चित्तस्सेकग्गता होतां ति पाणातिपातादीसु पि अविक्खित्तभावेन
चित्तरस एकग्गता होति । मनुस्सा हि चित्तं समादयित्वा अविक्खित्ता हुत्वा अवि-
रञ्जमानानि सत्थकानि पाणसरीसु निपातेन्ति, सुसमाहिता परसन्तकं हरन्ति, एक-
रसेन चित्तेन मिच्छाचारं आपजन्ति । एवं अकुसलप्यत्तिर्यं पि चित्तरस एकग्गता
होति । मिच्छादिट्ठी [§ ३६५] ति अ-याथाव-दिट्ठि, विरञ्जित्वा गहणतो वा
वितथा दिट्ठी ति मिच्छादिट्ठि । अनत्थापहत्ता पण्डितेहि जिगुच्छित्तो दिट्ठी ति पि
मिच्छादिट्ठि । मिच्छासंक्रप्पादीसु पि एसेव नयो । अपि च मिच्छा परसन्ति
ताय, सयं वा मिच्छा परसति, मिच्छादस्सनमत्तमेव वा एसा ति मिच्छादिट्ठि । सा
अयोनि-सो-अभिनिवेसलक्खणा, परमासरसा, मिच्छाभिनिवेसपच्चुपट्टाना, अरियानं
अदस्सनकामतादिपदट्टाना; परमं वज्जं ति दट्ठ्वा । मिच्छासंक्रप्पादीसु 'मिच्छा'-ति
पदमत्तमेव विसेसो । सेसं कुसलाधिकारे^१ वुत्तनयेनेव वेदितव्यं ।

(५४३) अहिरिकवलं अनोत्तप्पवलं ति एत्थ ब्रल्लथो निदेसवारे^३
आविमविरसति । इतरेसु पन— न हिरियती ति अहिरिको । अहिरिकस्स भावो
अहिरिकं । न ओत्तप्पं अनोत्तप्पं । तेसु अहिरिकं कायदुचरितादीहि अजिगुच्छन-
लक्खणं, अलज्जनलक्खणं वा । अनोत्तप्पं तेहेय असारजनलक्खणं अनुत्तासलक्खणं
वा । अहिरिकमेव वलं अहिरिकवलं । अनोत्तप्पमेव वलं अनोत्तप्पवलं । अयमेत्थ
संखेपत्थो । वित्थारो पन हेट्ठा^४वुत्तपटिप्पक्खवसेन वेदितव्यो ।

(५४४) लुब्भन्ति तेन, सयं वा लुब्भति, लुब्भनमत्त-[249]-मेय वा तं
ति लोभो । मुहन्ति तेन, सयं वा मुहन्ति, मुह्ननमत्तमेव वा तं ति मोहो ।
तेसु लोभो आरम्भणगहणलक्खणो मक्कटालेपो विय, अभिसंगरसो तत्तकपाले
खित्तमंसपेसी विय, अपरिच्चागपच्चुपट्टानो तेलञ्जनरागो विय, संयोजिनयधम्मेषु
अस्साददस्सनपदट्टानो । तण्हानदीभावेन वड्डमानो, सीघ्रसीता नदी विय महासमुद्दं,

१ सि०, M., PTS— कुच्छिता. २ See ३.२३२. ३ See ३.५५३
below. ४ See ३.२३३-२३५.

अपायमेव गहेत्वा गच्छतीति दट्ठव्वो । मोहो चित्तस्स अन्धमावलक्खणो अज्जाण-
लक्खणो वा, असंपटिघेधरसो आरम्भणसमापच्छादनरसो वा, असम्मापटिपत्तिपच्चु-
पट्टानो अन्धकारपच्चुपट्टानो वा, अयोनिस्सो-मनसिकारपट्टानो । सव्वाकुसलानं मूलं
ति दट्ठव्वो ।

(५४५) अभिज्झायन्ति तां, सयं वा अभिज्झायति, अभिज्झायनमत्तमेव
वा एसाति अभिज्झा । सा परसंपत्तीनं सककरणइच्छालक्खणा, तेनाकारेण एसनै-
भावरासा, परसंपत्ति-अभिमुखमावपच्चुपट्टाना, परसंपत्तीसु अभिरतिपट्टाना । पर-
संपत्तिअभिमुखा एव हि सा उपट्ठहति । तासु च अभिरतिया सति पवत्तति,
परसंपत्तीसु चेतसो हत्थप्पसारो^१ विय दट्ठव्वा । समथो होतीति आदीसु अज्जेसु
किच्चेसु विक्खेपसमनतो समथो ति । अकुसलप्पवत्तियं चित्तं पगगहातीति पगगाहो ।
न विस्सिपतीति अविक्खेपो ।

(५४६) इमस्मिं चित्ते सद्धा, सति, पज्जा, हँ युगलकानीति इमे धम्मा
न गहिता । कस्मा ? अस्सद्वियचित्ते पसादो नाम नत्थि । तस्मा तां सद्धा न
गहिता । किं पन दिट्ठिगतिका अत्तनो अत्तनो संयारानं न सहहन्तीति ? । सह-
हन्ति । सा पन सद्धा नाम न होति, वचनसंपटिच्छनमत्तमेवेतं । अत्थतो अनुप-
परिक्खा [250] वा होति, दिट्ठि वा । अस्सद्वियचित्ते पन सति नत्थीति न
गहिता । किं दिट्ठिगतिका अत्तना कतकम्मं न सरन्तीति ? । सरन्ति । सा पन सति
नाम न होति । केवलं तेनाकारेण अकुसलचित्तप्पवत्ति । तस्मा सति न गहिता ।
अथ कस्मा मिच्छासतीति सुत्तन्ते वुत्ता ? सा पन अकुसलक्खन्धानं सतिथिरहि-
तत्ता सतिपटिपक्खत्ता च मिच्छामग्गमिच्छत्तानं पूरणत्थं तत्थ परिधायेन देसना
कता । निष्परियायेन पनेसा नत्थि । तस्मा न गहिता । अन्धेज्जालचित्ते पन तस्मिं
पज्जा नत्थीति न गहिता । किं दिट्ठिगतिकानं वज्झना-पज्जा नत्थीति ? अत्थि ।
न पनेसा पज्जा, माया नामेसा होति । सा अत्थतो तण्हा व । इदं पन चित्तं
सदरयं गरुक्कं मारियं कक्खलं थद्धं अकम्मज्जं गिलानं थद्धं कुटिलं । तस्मा परसद्धा-
दीनि^२ युगलकानि न गहितानि ।

(५४७) एत्तावता पदपटिपाटिया चित्तङ्गवसेन पालिं आल्लहानि वृत्तिसं-
पदानि दस्सेत्वा इदानीं ये-वा-पनकधर्मे^३ दस्सेतुं ये वा पन तस्मिं समये
[§ ३६५] ति आदिमाह । तस्य सन्धेसु पि अकुसलचित्तेसु छन्दो अधिमोक्खो
मनसिकारो मानो इस्सा मच्छरियं यीनं मिद्धं उद्धच्चं कुक्कुच्चं ति इमे दस्सेय ये-वा-
पनका^४ होन्ति धम्मा, सुत्तागता, सुत्तपदेसु दिस्सरे ति वुत्ता । इमस्मिं पन चित्ते

१ M., PTS—पसव^०; सि०—पसंग^०. २ मि०—इत्थप्पसारणं. ३ The
six pairs: कायपस्सदि चित्तपस्सदि... कायजुक्कता चित्तजुक्कता mentioned in § १.
४ M., PTS—द्व्य०. ५-५ सं०, PTS—तस्स सद्धादीनि. ६ Cf. ३.२५२.

छन्दो अधिमोक्खो मनसिकारो उद्धच्चं ति इमे अपण्णकंगसंखाता चत्तारो ये-वा-
पनका होन्ति । तस्य छन्दादयो हेट्ठो वुत्तनयेनेव वेदितव्वा । केवलं हि ते कुसला,
इमे अकुसला । इतरं पन उद्धतस्स भावो 'उद्धच्चं' । तं चेतसो अवूपसमनलक्खणं
वाताभिघातचलज्जलं विय, अनवट्ठानरसं वाताभिघातचलधञ्जपताका विय, भन्तत्त-
पच्चुपट्ठानं पासाणाभिघात-समुद्धत-मत्तं विय, चेतसो अवूपसमे अयोनि-सो-मनसि-
कारपदट्ठानं । चित्तविकलेषो ति दट्ठव्वं ।

(५४८) इति फस्सदीनि^१ द्वत्तिंस, ये-वा-पनकवसेन वुत्तानि चत्तारीं ति
सव्वानि [251] पि इमस्मिं धम्मदेसवारं छत्तिंस धम्मपदानि भवन्ति । चत्तारि
अपण्णकंगानं हायेस्वा पालियं आगतानि द्वत्तिंसमेव । अगहित्तंगहणेन पनेत्थ
फस्सपञ्चकं, वितक्को विचारो पीति चित्तेकगता विरियिन्द्रियं जीवितिन्द्रियं मिच्छा-
दिट्ठि लोभो मोहो अहिरिकं अनोत्तप्यं ति सोळस धम्मा होन्ति । तेषु सोळससु
सत्त धम्मा अविमत्तिका^२ होन्ति, नव स-विमत्तिका । कतमे सत्त ? फस्सो सव्वा
चेतना विचारो पीति जीवितिन्द्रियं मोहो ति इमे सत्त अ-विमत्तिका । वेदना चित्तं
वितक्को चित्तेकगता विरियिन्द्रियं मिच्छादिट्ठि अहिरिकं^३ अनोत्तप्यं^४ लोभो ति इमे
नव स-विमत्तिका ।

(५४९) तेषु छ धम्मा द्वीसु ठानेसु विभत्ता, एको तीसु, एको चतूसु,
एको छसु । कथं ? चित्तं वितक्को मिच्छादिट्ठि अहिरिकबलं^५ अनोत्तप्यबलं लोभो ति
इमे छ द्वीसु ठानेसु विभत्ता । एतेसु हि चित्तं ताव फस्सपञ्चकं पत्वा चित्तं होती ति
वुत्तं, इन्द्रियाणि पत्वा मनिन्द्रियं ति । वितक्को ज्ञानज्ञानि पत्वा वितक्को होती
ति वुत्तो, मगगज्ञानि पत्वा मिच्छासंक्रण्णो ति । मिच्छादिट्ठि मगगज्ञेसु पि कम्मपयेसु
पि मिच्छादिट्ठि येव । अहिरिकं बलानि पत्वा अहिरिकबलं होती ति वुत्तं, लोक-
नासकमूर्खं पत्वा अहिरिकं ति । अनोत्तप्ये पि एमेव नयो । लोभो मूलं पत्वा लोभो
होती ति वुत्तो । कम्मपथं पत्वा अभिज्झा ति । इमे छ द्वीसु ठानेसु विभत्ता ।
वेदना पन फस्सपञ्चकं पत्वा वेदना होती ति वुत्ता, ज्ञानंगानि पत्वा सुखं ति, इन्द्रि-
याणि पत्वा सोमनस्सिन्द्रियं ति । एवं एको धम्मो तीसु ठानेसु विभत्तो । विरियं
पन इन्द्रियाणि पत्वा विरियिन्द्रियं होती ति वुत्तं, मगगज्ञानि पत्वा मिच्छायायामो
ति, बलानि पत्वा विरियबलं ति, विट्ठिदुक्कं पत्वा पग्गाहो ति । एवं अयं एको
धम्मो चतूसु ठानेसु विभत्तो । समाधि पन ज्ञानज्ञानि पत्वा चित्तस्सेकगता होती
ति वुत्तो, इन्द्रियाणि पत्वा समाधिन्द्रियं, मगगज्ञानि पत्वा मिच्छासमाधी ति,

१ See ३.२५४. २ Cf. ३.२५६. ३ Cf. ३.२५७. ४ M., PTS-
अहिरिकबलं. ५ M., PTS- अनोत्तप्यबलं. ६ सी०, म०.- अहिरिकं. ७ सी०,
म०.- अनोत्तप्यं. ८ M.- लोकपालयदुक्कं.

त्रलानि पत्वा समाधिवलं ति, पिट्ठिदुकं पत्वा दुतिय-[252]-दुके एककवसेनेव समथो ति, ततिये अविकखेपो ति । एवमयं एको धम्मो छसु ठानेसु धिभत्तो ।

(५५०) सब्बे पि पनेते धम्मा फस्सपैच्चकवसेन ज्ञानङ्गवसेन इन्द्रियवसेन मग्गङ्गवसेन वलवसेन मूलवसेन कम्मपथवसेन लोकनासकवसेन पिट्ठिदुकवसेना ति नय रासयो होन्ति । तत्थ यं वत्तब्बं तं पठमकुसलचित्तनिद्देसे [§३२-५७] वुत्तमेवा ति ।

धम्मदेसवारकथा निट्ठिता ।

[निद्देसवारो]

(५५१) निद्देसवारो चित्तेकगगतानिद्देसे [§३७५] ताव सण्ठिति अव-
ट्ठिती ति वुत्तं । इदं द्वयं ठितिवेचनमेव । यं पन कुसलनिद्देसे 'आरम्भणं
ओगाहेत्वा अनुपविस्त्वा तिट्ठती ति अवट्ठिती' ति वुत्तं, तं इध न लब्धमिति । अकु-
सलस्मिं हि दुच्चला चित्तेकगगता ति हेट्ठा दीपितमेव । उद्वच्चविचिकिच्छावसेन
पवत्तस्स विसाहारस्स पटिपक्खतो अविसाहारो [३-२८२] ति एवरूपो पि अत्थो इध
न लब्धमिति । सहजातधम्मे पन न विसंहरती ति अविसाहारो । न विविस्सपती ति
अविकखेपो । अकुसलचित्तेकगगतावसेन अविसाहट्ठमानसस्स भावो अविसाहट्ठ-
मानसत्ता । सहजातधम्मेसु न कम्पती ति समाधिवलं । अ-याथाव-समाधानतो
मिच्छासमाधी ति एवमिध अत्थो दट्ठब्बो । विरिन्द्रियनिद्देसे [§३७६] यो हेट्ठा
'निक्रमो चेसो कामानं पनुदनाया' ति आदिनयो वुत्तो, सो इध न लब्धमिति । सह-
जातधम्मेसु अकम्पनट्ठेनेव विरियवलं वेदितव्वं ।

(५५२) मिच्छादिट्ठिनिद्देसे [§३८१] अ-याथाव-दस्सनट्ठेन मिच्छादिट्ठि ।
दिट्ठिसु गतं इदं दस्सनं, दासट्ठिदिट्ठिअन्तोगधत्ता ति दिट्ठिगतं । हेट्ठा पिरस्स
अत्थो वुत्तो येव । दिट्ठि येव दुरतिकमनट्ठेन दिट्ठिगहनं, तिणगहन-वनगहन-पच्चत-
गहनानि विय । दिट्ठि येव सासङ्कसप्पाटिमयट्ठेन दिट्ठिकन्तारो, चोरकन्तार-वाल-
कन्तार-मरुकन्तार-निरुदककन्तार-[253]-दुष्मिक्खकन्तारा विय । सम्मादिट्ठिया
यिनिविज्झनट्ठेन विलोमनट्ठेन च दिट्ठिविसुक्कायिकं । मिच्छादस्सनं हि उपपजमानं
सम्मादस्सनं यिनिविज्झति चेव विलोमेति च । कदाचि सस्सतस्स कदाचि उच्छेदस्स
गहनतो दिट्ठिया विरूपं फण्दितं ति दिट्ठिविप्फण्दितं । दिट्ठिगतिको हि एकस्मि
पतिट्ठातुं न सक्कोति, कदाचि सस्सतं अनुपतति कदाचि उच्छेदं । दिट्ठि येव

१ Cf. ३.२६४ last four lines. २ Contrast this with लोक-
पालवसेन in ३.२६४; M., PTS- °नायक°. ३ See ३.२८१. ४ सि०-
विज्ञाहरती ति. ५ See ३.२८५ (line 5). ६ See ३.५४०. ७ M., PTS
omit. Cf. जा० १.९९ which omits this and inserts अमनुस्स° after
the next.

बन्धनद्वेन संयोजनं ति । सुसुमारादयो विय पुरिसं, आरम्भणं दब्धं गण्हाती ति गाहो । पतिट्ठहनतो पतिट्ठाहो । अयं हि बलवप्पवत्तिभावेन पतिट्ठहत्वा गण्हाति । निच्चादिबसेन अभिनिविसती ति अभिनिवेसो । धम्मसमावं अति-
कमत्वा निच्चादिबसेन परतो आमसती ति परामासो । अनत्थावहत्ता कुच्छितो मग्गो, कुच्छितानं वा अपायानं मग्गो ति कुम्मग्गो । अ-याथावपथतो मिच्छा-
पथो । यथा हि दिसामुब्बहेन अयं असुकगामस्स नाम पथो ति गहितो पि तं
गामं न सम्पापेति, एवं दिट्ठिगतिकेन सुगतिपथो ति गहितो पि दिट्ठिसुगतिं न
पापेती ति अ-याथावपथो, मिच्छापथो । मिच्छासमावतो मिच्छत्तं । तत्थेव परि-
ब्भमनतो तरन्ति एत्थ बाला ति तित्थं । तित्थं च तं अनत्थानं च आयतनं ति
तित्थायतनं । तिथियानं वा सज्जातिदेसद्वेन निवासनद्वेन च आयतनं ति पि
तित्थायतनं । विपरियेसभूतो गाहो, विपरियेसतो वा गाहो ति विपरियेसगाहो;
विपल्लुत्थाहो ति अत्थो ।

(५५३) अहिरिकानोत्तप्पनिद्देसेसु [§ ३८७-८८] हिरोत्तप्पनिद्देसविपरि-
यायेन अत्थो वेदितव्यो । सहजातधम्मेसु पन अक्कप्पनद्वेनेव अहिरिकबलं अनो-
त्तप्पवलं च वेदितव्यं । लोममोहनिद्देसेसु [§ ३८९-९०] लुब्धती ति लोभो ।
लुब्धना ति लुब्धनाकारो । लोमसम्पयुत्तं चित्तं, पुगलो वा लुब्धतो; लुब्धतस्स
भावो लुब्धितत्तं । सारज्जती ति सारागो । सारज्जनाकारो सारज्जना ।
सारज्जितस्स भावो सारज्जितत्तं । अभिज्झायनद्वेन अभिज्झा । पुन 'लोभ'-
वचने [254] कारणं युत्तमेव । अकुसलं च तं मूलं, अकुसलानं मूलं ति अकु-
सलमूलं ।

(५५४) जाणदस्स न पटिपक्खतो अब्जाणं अदस्सनं । अभिमुखो हुत्वा
धम्मेन न समेति, न सम्मा गच्छती ति अनभिसमयो । अनुरूपतो धम्मे
बुज्झती ति अनुबोधो । तप्पटिपक्खताय अननुबोधो । अनिचादीहि सद्धिं
योजेत्वा न बुज्झती ति असम्बोधो । असन्तं असमं च बुज्झती ति पि अस-
म्बोधो । चतुसच्चधम्मं न पटिविज्झती ति अप्पटिवेधो । रूपादिसु एकधम्मं पि
अनिच्चादिसामञ्जसतो न संगण्हाती ति असंगाहना । तमेव धम्मं न परियो-
गाहती ति अपरियोगाहना । न समं पेक्खती ति असमपेक्खना । धम्मानं
समावं पति न पेक्खती ति अपच्चवेक्खना । कुसलाकुसलकम्मेसु विपरीतबुत्तिया
समावतो गहणाभावेन वा एकं पि कम्म एतस्स पच्चक्खं नत्थि, सयं वा कस्सचि
कम्मस्स पच्चक्खकरणं नाम न होती ति अपच्चक्खकम्मं । यं एतस्मि अनु-
प्पज्जमाने चित्तसन्तानं मेज्झं मवेय्य, सुचि, वोदानं, तं दुट्ठं मेज्झं इमिना ति

१ See विमु० १५.५, ७. २ See ३.२३३-२३५. ३ See ३.२८३;
also ३.२७५, २९०. ४-४ All authorities but सि०-अपेक्खती ति.

दुस्सेउल्लं । बालानं भावो ति बाल्यं । मुखती ति मोहो । बलवतरो मोहो पमोहो । समन्ततो मुखती ति सम्मोहो । विजाय पटिपक्खमायतो न विजा ति अविज्जा । ओष-योगत्थो बुत्तो^१ येव । थामगतट्ठेन अनुसेती ति अनुसयो । चित्तं परियुट्ठाति, अभिमवती ति परियुट्ठानं । हितगहणामायेन हिताभिमुखं गन्तुं न सकोति, अञ्जदत्थु लंगति^२ येवा ति लंगी; खज्जती ति अत्थो । दुरुग्घाटन^३-ट्ठेन वा लङ्गी । यथा हि महापलिषसंखाता लङ्गी दुरुग्घाता होति, एवमयं पि लंगी यिया ति लंगी । सेसं उत्तानत्थमेव ।

(५५५) [255] संगहवार-सुञ्जतवारा पि हेट्ठौ वुत्तनयेनेय अत्थतो वेदितव्वा ।

पठमंचित्तं निट्ठितं ।

(५५६) दुतियचित्ते [§ ३९९] ससंखारेना ति पदं त्रिसेसं । तं पि हेट्ठौ वुत्तत्थमेव । इदं पन चित्तं किञ्चा पि छसु आरम्भणेषु सोमनस्सितस्स लोभं उप्पा-देत्वा 'सत्तो सत्तो' ति आदिना नयेन परामसन्तस्स उप्पज्जति, तथा पि ससंखारिकत्ता सप्पयोगेन सउपायेन उप्पज्जनतो—यदा कुलपुत्तो मिच्छादिट्ठिककुलस्स कुमारिकं पत्थेति । ते च 'अञ्जदिट्ठिका तुम्हे' ति कुमारिकं न देन्ति । अथ^४ अत्ते आतका 'यं तुम्हे करोथ तमेवायं करिस्सती' ति दापेन्ति । सो तेहि संद्धिं तिरियये उपसंक्रमति । आदितो व वेमतिको होति । गच्छन्ते गच्छन्ते काले एतेसं किरिया मनापा ति लद्धिं रोचेति, दिट्ठिं गग्हाति—एवरूपे काले इदं लब्धमी ति वेदितव्वं ।

(५५७) ये-वा-पनेकेसु पनेत्थ थीनमिदं अधिकं । तत्थ थीनता 'थीनं' । मिद्वनता 'मिद्वं'; अनुस्साहनता सत्तिविधातो चा ति अत्थो । थीनं च मिद्वं च थीनमिद्वं । तत्थ थीनं अनुस्साहनलक्खणं, थिरियथिनोदनरसं, संसीदनपच्चुपट्ठानं । मिद्वं अकम्मज्जतालक्खणं, ओनहनरसं, लीनतापच्चुपट्ठानं पचलायिकनिदापच्चु-पट्ठानं वा । उभयं पि अरति-तन्दि-विजम्भिकादीसु अयोनिसो-मनसिकारपट्ठानं ति ।
दुतियचित्तं ।

(५५८) तत्थियं [§ ४००] छसु आरम्भणेषु सोमनस्सितस्स लोभं उप्पादेत्वा 'सत्तो सत्तो' ति आदिना नयेन परामसन्तस्स निराजर्न-मल्लयुद्ध-नटसमज्जादीनि

१ See २.४१-४६. २ सी०, M.- लंगति. ३ See ३.३०१-३०८.
४ This commenced with ३.५४०. ५ See ३.३०९. ६ See ५.७९-९४ below; also see article by Prof. P. V. Bapat on 'Middha and Middhavādins,' in 'A Volume of Eastern and Indian Studies' pp.4-18. ७ म०, सि०-अपरामसन्तस्स. ८ Cf. Sanskrit नीराजन. सी०- निरंजन°, म० नारायणनिराजन°, सि०, अ० यो०- राज°

पस्सतो मनापियसद्-[256]-सवनादीसु पसुतस्स वा उप्पज्जति । इध मानेन सद्धिं पञ्च अपण्णकङ्गानि होन्ति । तत्थ मज्जती ति 'मानो' । सो उज्जतिलक्खणो, सम्पग्गहरसो, केतुकम्पतापच्चुपट्ठानो, दिट्ठिप्पियुत्तलोमपदट्ठानो, उम्मादो विय दट्ठन्नी ति ।

ततियं ।

(५५९) चतुर्थं [§४०२] वुत्तप्पकारेसु येव ठानेसु यदा सीसे खेळं खिपन्ति, पादपंसु ओकिरन्ति, तदा तस्स तस्स परिहरणत्थं सउस्सहिं अन्तरन्तरा ओलोकेन्तानं राजनाटकेसु निक्खमन्तेसु उस्सारणाय वत्तमानाय तेन तेन छिद्देन ओलोकेन्तानं चा ति एवमादीसु ठानेसु उप्पज्जति । इध मानथीनमिद्देहि सद्धिं सत्त ये-वा-पनका होन्ति । उभयत्था पि मिच्छादिट्ठि परिहायति । तं ठपेत्वा सेतानं वसेन धम्मगणना वेदितव्वा ति ।

चतुर्थं^१ ।

(५६०) पञ्चमं [§४०३] छसु आरम्भणेसु वेदनावसेन मज्झत्तस्स लोमं उप्पादेत्वा 'सत्तो सत्तो' ति आदिना नयेन परामसन्तस्स उप्पज्जति । सोमनस्सट्ठाने प्रनेत्थ उपेक्खावेदना होति, पीतिपदं परिहायति । सेसं सब्बं पठमचित्तसदिसमेव ।

पञ्चमं ।

(५६१) छट्ठसत्तम^२ट्ठमानि [§§४०९-४१२] वेदनं परिवत्तेत्वा पीतिपदं च हपित्वा दुतिय-ततिय-चतुत्थेसु वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि ।

इमेसु अट्ठसु लोमसहगतचित्तेसु सहजाताधिपति आरम्भणाधिपती ति पि अधिपतयो लब्धमन्ति ।

[छट्ठ-सत्तम-अट्ठमानि]

(५६२) नवमं [§४१३] छसु आरम्भणेसु दोमनस्सितस्स पटिघं उप्पादयतो उप्पज्जति । तस्स समयवत्थानवारे ताव दुट्ठु मनो, हीनवेदनत्ता वा कुच्छित्तं मनो ति दुम्मनो; दुम्मनस्स मावो दोमनस्सं । तेन सहगतं ति दोमनस्स-सहगतं । असंपियायनमावेन आरम्भणरिम पटिहज्जती ति पटिघं । तेन सम्पयुत्तं ति पटिघसम्पयुत्तं । [257] धम्मद्देसे^३ तीसु पि ठानेसु दोमनस्सवेदना व

१ See the explanations given in Vis.xiv.89-91. २ §४१३, first three lines. ३ §४१३, 4th line onwards.

आगता । तथ वेदनापदं बुत्तत्थमेव । तथा दुक्खं दोमनस्सपदानि । लक्खणादितो पन अनिट्ठास्मणानुमयनलक्खणं दोमनस्सं, यथा तथा वा अनिट्ठाकारसंभोगरसं, चेतासिकावाधपच्चुपट्टानं, एकत्तेनेय इदयवत्थुपदट्टानं । मूल-कम्मपथेसु यथा पुरिमचित्तेसु लोभो होति, अभिज्झा होती ति आगतं, एवं दोसो होति, व्यापादो होती ति बुत्तं । तथ दुस्सन्ति तेन, सयं वा दुस्सति, दुस्सनमत्तमेव वा तं ति दोसो । सो चण्डिकलक्खणो पट्टासीयिसो विय, विसप्पनरसो विसनिपातो विय, अत्तनो निस्सयदहनरसो वा दावगि विय, दुस्सनपच्चुपट्टानो लद्धोकासो विय सयत्तो, आघातवत्थुपदट्टानो विससंसद्वृत्तिमुत्तं विय दट्ठब्बो । व्यापजति तेन चित्तं, पृतिमावं उपगच्छति, विनयति व्यापादयति वा विनयाचाररूपसंपत्तिहितसुखादीनी ति व्यापादो । अत्थतो पनेस दोसो येव ।

(५६३) इध पदपटिपाटिया एकूनतिस पदानि होन्ति । अगहितगहणेन चुदस । तेसं वसेन सविमत्तिकाविमत्तिकरासिमेदो वेदितब्बो । ये-वा-पनकेसु छन्दा-धिभोक्ख-मनसिकार-उद्धच्चादीनि निघतानि । इच्छा-मच्छरिय-कुक्कुच्चेषु पन अञ्जतरेन सद्धिं पच्च पच्च दुस्वा पि उपपज्जन्ति । एवं इमे पि तयो धम्मा अनियत-ये-वा-पनका नाम । तेसु इस्सती ति 'इस्सा' । सा परसम्पत्तीनं उत्थूनलक्खणा, तथेव अनभिरतिरसा, ततो विमुखभावपच्चुपट्टाना, परसम्पत्तिपदट्टाना । संयोजनं ति दट्ठब्बा । मच्छेरस्स भावो 'मच्छरियं' । तं लट्ठानं वा लभितब्बानं वा अत्तनो संपत्तीनं निगूहनलक्खणं, तासं येव परेहि साधारणभावअक्खमनरसं, सं-[258]-को-चनपच्चुपट्टानं कटुकच्चुक्तापच्चुपट्टानं वा, अत्तसंपत्तिपदट्टानं । चेतसो विरूपमायो ति दट्ठब्बं । कुच्छित्तं कत्तं कुक्कत्तं । तस्स भावो 'कुक्कुच्चं' । तं पच्छानुतापनलक्खणं, कताकतानुसोचनरसं, विपटिसारपच्चुपट्टानं, कताकतपदट्टानं । दासव्यं विय दट्ठब्बं । अयं ताव उद्देसवारे विसेसो ।

(५६४) निद्देसवारे वेदनानिद्देसे [§ ४१५] असात्तं सातपैटिपक्खवसेन वेदितब्बं । दोसनिद्देसे [§ ४१८] दुस्सती ति दोसो । दुस्सना ति दुस्सनाकारो । दुस्सितत्तं ति दुरिसत्तभावो । पक्कतिमात्रविज्जनट्ठेन व्यापज्जनं व्यापात्ति । व्यापज्जना ति व्यापज्जनाकारो । विरुद्धती ति विरोधो । पुनप्पुनं पटिविरु-द्धती ति पटिविरोधो । विरुद्धाकारपटिविरुद्धाकारवसेन वा इदं बुत्तं । चण्डिको बुच्चति चण्डो, थद्धपुग्गलो; तस्स मायो चण्डिकं । न एतेन सुरोपितं वचनं होति, दुरुत्तं अपरिपुण्णमेव होती ति अ-सुरोपो^१ । कुद्धकाले हि परिपुण्णवचनं नाम

१ See २.१६; ३.१८४-१८५. २ See २.१६; ३.३५९-३६४.

३ Cf. ३.२५७, ५४८. ४ Cf. ३.२५२, ५४७. ५ See ३.२७२. ६ See ५.१२१ below.

नस्थि । सचे पि कस्सचि होति तं अप्पमाणं । अपरे पन अस्सुजननट्ठेन अस्सुरोपनतो अस्सुरोपो ति वदन्ति । तं अकारणं, सोमनस्सस्सा पि अस्सुजननतो । हेट्ठावुत्त-
अत्तमनतापटिपक्खतो न अत्तमनता ति अनत्तमनता । सा पन यस्मा चित्तस्सेव,
न सत्तस्स, तस्मा चित्तस्सा ति वुत्तं । सेसमेत्थ संगह-सुञ्जतवारिमु
[§§४१९ अ-४२०] च हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्यं ति ।

नवमं ।

(५६५) दसमं [§४२१] समंवारत्ता परेहि उस्साहितस्स वा, परेसं वा
अपराधं सारितस्स, सयमेव वा परेसं अपराधं अनुस्सस्तिवा अनुस्सस्तिवा कुञ्ज-
मानस्म उप्पज्जति । इथा पि पदपटिपाटिया एकूनत्तिं, अगहितगहणेन जुहसेव
पदानि होन्ति । ये-वा-पनकेसु पन थीनमिद्धं पि लब्धति । तस्मा एत्थ विना इस्सा-
मच्छरियं-कुक्कुच्चेहि चत्तारि अपण्णकङ्गानि थीनमिद्धं ति इमे छ इस्सादीनं
उप्पत्तिकाले तेसु अञ्जतरेन सद्धिं सत्त सत्त ये-वा-पनका एकक्खणे उप्पज्जन्ति ।
सेसं सत्तं सत्तवारिमु नवमसदिसमेव ।

इमेसु पन द्वीसु दोमनस्सचित्तेसु [259] सहजाताधिपति येव लब्धति,
नो आरम्भणाधिपति । न हि कुद्धो किञ्चि गरं करोती ति ।

दसमं ।

(५६६) एकादसमं [§४२२] छसु आरम्भणेसु वेदनायत्तेन मज्जत्तस्स
कंत्तापवत्तिकाले उप्पज्जति । तस्स समयवैवत्थाने विचिकिच्छासम्पयुत्तं ति पदं
अपुञ्चं । तस्स स्थो—विचिकिच्छाय सम्पयुत्तं ति विचिकिच्छासम्पयुत्तं ।
धम्ममुद्देशे 'विचिकिच्छा होती' ति पदमेव विम्वेसो । तत्थ विगता चिकिच्छा ति
विचिकिच्छा । समार्यं वा विचिनन्तो एताय किञ्छति किलमती ति विचि-
किच्छा । सा संसयलक्खणा, कम्पनरसा, अनिच्छयपच्चुपट्टाना अनेकंसगाह-पच्चु-
पट्टाना वा, अयोनिसो-मनसिकापदपट्टाना । पटिपत्तिअन्तरायकरा ति दट्ठव्वा । इथ
पदपटिपाटिया तेवीसति पदानि होन्ति । अगहितगहणेन जुहस । तेसं वसेन सवि-
भत्तिकारिपमत्तिक-रासिचिनिच्छयो वेदितव्यो । मनसिकारो उद्धच्चं ति द्वे येव
ये-वा-पनका ।

(५६७) निदेसवारस्स चित्तेकगगतानिदेसे [§४२४] यस्मा इदं दुब्बलं
चित्तं पवत्ताट्ठितिमत्तमेवेत्थ होति, तस्मा 'सण्ठिती' ति आदीनि अवत्वा चित्तस्स
'ठिती' ति एकमेव पदं वुत्तं । तेनेव च कारणेन उद्देशवारे पि 'समाधिन्द्रियं' वि

१ ३.२८०. २ ३.५५५. ३ §४२२, first three lines. ४ Cf.
३.२५७.५४८, ५६३. ५ See foot-note 2 on § 424.

आदि न वुत्तं । विचिकिच्छानिद्देसे [§४२५] कंखनवसेन कंखा । कंखाय आयना ति कंखायना । पुरिमकंखा हि उत्तरकंखं आयति' (?) नाम । आकार-
वसेन वा एतं वुत्तं । कंखासमंगित्तं कंखाय आयितत्ता कंखायितं नाम । तस्स
भावो कंखायितत्तं । विमती ति न-मति । विचिकिच्छा वुत्तत्थो एव । कम्पन-
ट्टेन द्विधा एळयती ति द्वेळहकं । पटिपत्तिनिवारणेन द्वेधा पथो विधा ति द्वेधा-
पथो । 'निच्चं नु खो इदं, अनिच्चं नु खो' ति आदिपवत्तिया एकस्मिं आकारे
सण्ठातुं असमत्थताय समन्ततो [280] सेती ति संसयो । एकंसं गहेतुं असमत्थ-
ताय न एकंसगाहो ति अनेकंस-गाहो । निच्छेतुं असक्कोन्ती आरम्भगतो ओस-
कती ति आसप्पना । ओगाहितुं असक्कोन्ती परि समन्ततो सप्पती ति परि-
सप्पना । परियोगाहितुं असमत्थताय अपरियोगाहना । निच्छयवसेन आरम्भणे
पवत्तितुं असमत्थताय थंभितत्तं; चित्तस्स थदभावो ति अथो । विचिकिच्छा हि
उप्यज्जित्वा चित्तं थदं करोति । यस्मा पन सा उपपज्जमाना आरम्भणं गहेत्वा मनं
विलिखती विथ, तस्मा मनोविलेखो ति वुत्तं । सेसं सव्वत्थ उत्तानत्थमेवा ति ।
एकादसमं ।

(५६८) द्वादसमे [§४२७] समयववस्थाने उद्वच्चंन सम्पयुत्तं ति उद्वच-
सम्पयुत्तं । इदं हि चित्तं छसु आरम्भणेषु वेदनावसेन मव्वत्तं हुत्वा उद्वत्तं होति ।
इध धम्मद्देसे 'विचिकिच्छा'-ठाने 'उद्वच्चं' होती ति आगतं । पदपटिपाटिया
अट्ठवीसतिपदानि होन्ति । अगहितगहणेन वुद्दस । तेसं वसेन सविमत्तिकाविम-
त्तिक-रौसिविधानं वेदितव्वं । अधिमोक्खो मनसिकारो ति द्वे व ये-वा-पनका ।
निद्देसवारस्स उद्वच्चनिद्देसे [§४२९] चित्तस्सा ति न सत्तस्स, न पोसस्स ।
उद्वच्चं ति उद्वत्ताकारो । न-वूपसमो ति अ-वूपसमो । चेतो विक्खिपती ति
चेतसो विक्खेपो । भन्तत्तं चित्तस्सा ति चित्तस्स भन्तभावो, भन्तयान-भन्त-
गोणादीनं विथ । इभिमा एकारम्भणस्मिं येव विष्फन्दनं कथितं । उद्वच्चं हि
एकारम्भणे विष्फन्दति, विचिकिच्छा नानारम्भणे । सेसं सव्वधारेसु द्वेहा वुत्तनये-
नेव वेदितव्वं ।

[द्वादसमं]

(५६९) इदानीं इमस्मिं चित्तद्वये पक्किणकविनिच्छयो होति । 'आरम्भणे

१ म०, सी० read so. Should this be आययति ? M., PTS, सि०-
आनेति. २ See ३.५२६ above. ३ § ४२७ first two lines. ४ Cf.
३.२५७, ५४८, ५६३, ५६६.

पवट्टकचित्तानि नाम कती ?' ति वुत्तहिं हि 'इमानेव द्वे'ति वत्तञ्चं । तत्थ वि-
चिकिच्छा-[261]-सहगतं एकन्तेन पवट्टति, उद्धच्चसहगतं पन लद्धाधिमोक्खत्ता
लद्धपतिट्ठां वे पवट्टति । यथा हि वट्ट-चतुरस्सेसु द्वीसु मणीसु पच्चारट्ठाने पवट्टत्वा विस्स-
ट्ठेसु वट्टमणि एकन्तेनेव पवट्टति, चतुरस्सो पतिट्ठाय पतिट्ठाय पवट्टति, एवं-सम्पदमिदं
वेदितञ्चं । सव्वेसु पि हीनादिभेदो [§ २६९] न उद्धटो, सव्वेसं एकन्तहीनत्ता । सहजाता-
धिपति लब्धमानो पि न उद्धटो, हेट्ठा दस्सितनयत्ता । जाणाभावतो पनेत्थ वीमंसा-
धिपति नाम नत्थि । पच्छिमदूये सेसो^१ पि नत्थि, येव । कस्मा ? कंचि धम्मं धुरं
कत्वा अनुपपज्जेनतो, पट्ठाने [Cf. तिकप० ८६] च पटिसिद्धतो^२ ।

(५७०) इमेहि पन द्वादसहि अकुसलचित्तेहि कम्मे आयूहिते, ठप्पेवा
उद्धच्चसहगतं, सेसानि एकादसेव पटिसन्धि आकङ्कन्ति । विचिकिच्छासहगते अलद्धाधि-
मोक्खे दुब्बले पि पटिसन्धि आकङ्कमाने उद्धच्चसहगतं लद्धाधिमोक्खं ब्रलवं कस्मा
नाकङ्कती ति ? दस्सनेन पहातव्वामावतो । यदि हि आकङ्कयेय 'दस्सनेन पहातव्व'-
पदविभंगे आगच्छेय्य, तस्मा, ठप्पेत्वा तं, सेसानि एकादस आकङ्कन्ति । तेसु हि
येन-केनचि कम्मे आयूहिते ताव चेतनाय चतूसु अपायेसु पटिसन्धि होति । अकुसल-
विपाकेसु अहेतुकमनोविज्जाणधातु उपेक्खासहगतां पटिसन्धि गण्हाति । इतरस्सा
पि एत्थेव पटिसन्धिदानं भवेय्य । यस्मा पन तं नत्थि, तस्मा 'दस्सनेन पहातव्व'-
पदविभंगे नागतं ति ।

अकुसला धम्मा^३ ति पदस्स वण्णना निट्ठिता ।

[अव्याकृतधम्मकर्था]

[(i) विपाककर्था]

(५७१) इदानी अव्याकृतपदं भाजेत्वा दस्सेतुं कतमे धम्मा अव्याकृता
ति [§ ४३१] आदि आरब्धं । तत्थ चतुर्विधं अव्याकृतं— विपाकं किरियं रूपं
निम्बानं ति । तेसु विपाकाव्याकृतं । विपाकाव्याकृते पि कुसलविपाकं । तस्मिं पि
परित्तविपाकं । तस्मिं पि अहेतुकं । तस्मिं पि पञ्चविज्जाणं । तस्मिं पि द्वारपटिपाटिया

१ सि० throughout—पवत्तक^०,...पवत्तति in this para. २-२ सि०—
लद्धपतिट्ठं पतिट्ठाय पतिट्ठाय. ३ See ३.४६४, ५६१, ५६५ which mention
adhipati^० not referred to in Dhs. §§ २६९, ४१२, ४२१, ४३०. Cf.
३.५७५, ५७९. ४ म०, सी०, सि०—विसेसो; but see मूलटीका pp. 114-15.
५ See ३.५८४. ६ See मूलटीका; M., PTS—पटिविद्धतो. ७ §§ 1002-1006;
also §§ 1254-57. ८ म०, सी०—उद्दहयताय. ९ This commenced with
३.५४०. १० This continues till the end of the रूपकण्ड (४.११९).
११ Continues upto ३.६५८.

चक्षुवि-[262]-ज्जाणं । तस्मा पि, ठपेत्वा द्वारारम्मणादिसाधारणपच्चयं, असाधारणकम्मपच्चयवसेन उप्पत्ति दीपेतुं कामावचरस्स कुसलस्स कम्मस्स कतत्ता ति आदि वुत्तं । तत्थ कतत्ता ति कतकारणा । उपचितत्ता ति आचितत्ता, वद्धितकारणा । चक्षुविज्जाणं ति कारणभूतस्स चक्षुस्स विज्जाणं, चक्षुतो वा पवत्तं, चक्षुन्मि वा निस्सितं विज्जाणं ति चक्षुविज्जाणं ।

(५७२) परतो सोतविज्जाणादीसु पि एसेव नयो । तत्थ चक्षुसन्निरसित-रूपविज्ञाननलक्खणं चक्षुविज्जाणं, रूपमत्तारम्मणरसं, रूपभिमुखभावपच्चुपट्टानं, रूपारम्मणाय किरियमनोधातुया अपगमपदट्टानं । परतो आगतानि सोतादि-सन्निरसित-सहादि-विज्ञाननलक्खणानि सोत-घाण-जिह्वा-कायविज्जाणानि सहादि-मत्तारम्मणरसानि, सहादि-आभिमुखभाव-पच्चुपट्टानानि, सहादि-आरम्मणानं किरिय-मनोधातून् अपगमपदट्टानानि ।

(५७३) इध पन पदपटिपाटिया दस पदानि होन्ति । अगहितगहणेन सत्त । तेसु पञ्च अविमत्तिकानि, द्वे सविमत्तिकानि । तेसु चित्तं फस्सपञ्चकवसेन चैव इन्द्रिय-वसेन च द्वीसु ठनेसु विमत्ति गच्छति, वेदना फस्सपञ्चक-ज्ञानंग-इन्द्रियवसेन तीसु येव । गसयो पि इमे व तयो होन्ति । ये-वा-पनको एको मनसिकारो एव ।

(५७४) निदेसवारे चक्षुविज्जाणं पण्डरं ति [§४३६] वत्थुतो वुत्तं । कुसलं हि अत्तनं परिसुद्धताय पण्डरं नाम, अकुसलं भयंगनिरसन्देन^१, विपाकं कथुपण्डरताय पण्डरं नाम । चित्तेकगगतानिदेसे [§४३८] चित्तस्स टिती ति एकमेव पदं वुत्तं । इदं पि हि दुव्वलं चित्तं पवत्ताट्टितिमत्तमेवेत्थ लब्धमिति, 'सण्ठिति-अवट्टिति'-भावो पापुणितुं न सक्कोति ।

(५७५) मंगहवारे [§४४१ अ] ज्ञानंग-मगंगानि न उद्धटानि । कस्मा ? वितक्कपच्छिमकं हि ज्ञानं नाम, हेतुपच्छिमको मग्गो नाम । पकतिया अवितक्कचित्ते ज्ञानंगं न लब्धमिति, अहेतुकचित्ते च मग्गङ्गं । तस्मा इध [263] उभयं पि न उद्धटं । सखाक्खन्धो [§४४२] पनेत्थ चतुरंगिको येव माजितो । सुज्जतवारो^२ पाकतिको येव । सोताविज्जाणादिनिदेसा पि इमिना व नयेन वेदितव्वा । केवलं हि चक्षुविज्जाणादीसु 'उपेक्खा'माजिता, कायविज्जाणे 'सुखं' ति, अयमेत्थ विसेसो ।

(५७६) सो पि षट्ठनवसेन होती ति वेदितव्वो । चक्षुद्वारादीसु हि चत्तुसु उपादा-रूपमेव उपादारूपं वट्ठेति, उपादारूपे येव उपादारूपं वट्ठेत्ते पटिषट्ठानिघंसे बलवा न होति । चतुन्नं अधिकरणानं उपरि चत्तारो कप्पासपिचुपिण्डे ठपेत्वा पिचुपिण्डेनेव

१ See chart accompanying our edition of Dhs. २ सी०, M.-वत्थारम्मणं. ३ M., PTS, सी०-^०निदेसेन; cf. this explanation with that in ३.२७४. ४ See ३.५६७. ५ See ३.५५१; Dhs. §375. ६ Cf. ३.५७०, ५८१ below. ७ See note ३ on § 442.

पहटकालो विष फुट्टमत्तमेप होति^१ । वेदना मज्झत्तद्वाने तिष्ठति । कायद्वारे पन बहिद्धा महाभूतारम्भणं अज्झत्तिकं कापप्पसादं घट्टेत्वा पसादपच्चयेसु महाभूतेसु पटिहज्जति । यथा अधिकरणीमत्थके काप्पासपित्तुपिण्डं ठपेत्वा कूटेन पहरन्तस्स काप्पासपित्तुपिण्डं भिन्दित्वा कूटं अधिकरणिं गण्हाति, निघंसे बलंवा होति, एवमेव पटिघट्टनानिघंसे बलंवा होति । इद्वे आरम्भणे सुखसहगतं कायविज्जाणं उप्पज्जति, अनिट्ठे दुक्खसहगतं ।

(५७७) इमेसं पन पञ्चत्रं चित्तानं कत्थुद्वारारम्भणानि निब्रह्मणिव होन्ति, वत्थादिसंक्रमनं नामेतथ नत्थि । कुसलविपाकं चक्खुविज्जाणं हि चक्खुप्पसादं वत्थुं कत्वा इद्वे च इद्वमज्जते च चतुसमुद्धानिकरूपारम्भणे दरसनकिच्चं साधयमानं चक्खुद्वारे ठत्वा विपच्चति । सेतविज्जाणादीनि सेतप्पसादादयो वत्थुं कत्वा इद्व-इद्वमज्जतेसु सदादीसु सपन-घायन-सायन-कुसनकिच्चानि साधयमानानि सेत-द्वारादीसु ठत्वा विपच्चन्ति । सदा पनेत्थ द्वि-समुद्धानिको येव होति ।

(५७८) मनोधातुनिहेसे [§४५५] सभावमुज्जतनिस्सत्तद्वेन मनो येव धातु मनोधातु । सा चक्खुविज्जाणादीनं अनन्तरं रूपादिविजाननलक्खणा, रूपादीनं संपटिच्छनरसा, तथाभावपच्चुपट्टाना, चक्खुविज्जाणादि-अपगम-[264]-पदट्टाना । इध धम्मदेसे द्वादसपदानि होन्ति । अगहितगहणेन नव । तेसु मत्त अधिमत्तिकानि द्वे सधिमत्तिकानि । अधिमोक्खो मनसिकारो ति द्वे ये-वा-पनका ।

(५७९) वितक्कनिहेसो [§४६१] अभिनिरोपनं पापेत्वा ठपितो । यस्मा पनेतं चित्तं नेव-कुसलं नाकुसलं, तस्मा सम्मासंक्खो ति वा मिच्छासंक्खेणो ति वा न वुत्तं । संगहयारे [§४६७अ] लब्धमानं पि ज्ञानङ्गं पञ्चविज्जैणसोने वत्तिस्वा गतं ति न उद्धटे । मग्गङ्गं पने न लब्धमति^२ एवा ति न उद्धटे । नुज्जनवारो पाक-तिको येव ।

(५८०) इमस्स चित्तस्स वत्थु निब्रह्मं हृदयवत्थुमेव होति । द्वारारम्भणानि अनिब्रह्मानि । तत्थ किञ्चा पि द्वारारम्भणानि संक्रमन्ति, ठानं पन एकं । संपटिच्छनकिच्चमेव हेतं होति । इदं हि पञ्चद्वारे पञ्चसु आरम्भणेषु संपटिच्छनं दुत्वा विपच्चति । कुसलविपाकेसु चक्खुविज्जाणादीसु निरुद्धेसु तं-समनन्तरा तानेव ठान-प्पत्तानि रूपारम्भणादीनि संपटिच्छति ।

(५८१) मनोविज्जाणधातुनिहेसेसु [§§४६९-४९७] पठममनोविज्जाण-धातुया 'पीति'-पदं [§४६९] अधिकं । वेदना पि 'सोमनस्स'-वेदना होति । अयं हि इद्वारम्भणदिम येव पवत्तती ति । दुनियमनोविज्जाणधातु [§४८४] इद्व मज्झत्तारम्भणे । तस्मा तत्थ 'उपेक्खा'-वेदना होति । पदानि मनोधातुनिहेस-सदिसानेव । उप्पयत्था

१ ति० adds after this न पहरन्तस्स. २ M., PTS, सी०-इद्वानिट्ठो.

३ See मूलट्ठका p.118; Cf. ३.५७५. ४-४ P.Maung Tin suggests पि न. See ३.५८१ below.

पि पञ्चविज्जाणसोते पतित्वा गतत्ता येव ज्ञानज्ञानि न उद्धटानि । मग्गज्ञानि अ-
लामतो^१ येव । सेसं सञ्चरथ वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । लक्खणादितो पनेसा दुविधा पि
मनोविज्जाणधातु अहेतुकविपाका, छळारम्मणविजाननलक्खणा, सन्तीरणादिरसा,
तथाभावपच्चुपट्टाना, हृदयवत्थुपट्टाना ति वेदितव्वा ।

(५८२) तत्थ पठमा [§४६९] द्वीसु ठानेसु विपच्चति । सा हि पञ्चद्वारे
कुमलविपाक-चक्खुविज्जाणादि-अनन्तरं, विपाकमनोधातुया तं आरम्भणं संपटि-
च्छित्त्वा निरुद्धाय, तस्मिं येवारम्मणे^२ सन्तीरणकिञ्च साधयमाना पञ्चसु द्वारेसु ठत्वा
विपच्चति । छसु द्वारेसु पन बल-**[265]**-वारम्मणे तदारम्मणं^३ हुत्वा विपच्चति । कथं ?
यथा हि चण्डसोते, तिरियं नावाय गच्छन्तिया, उदकं^४ छिजित्वा थोकं टानं नावं
अनुवन्धित्वा यथासोतमेव गच्छति^५, एवमेव छसु द्वारेसु बलवारम्मणे पलोभयमाने
आपाथगते जवनें जवति । तस्मिं जविते भवंगस्स वारो । इदं पन चित्तं भवंगस्स
वारं अदत्त्वा जवनेन गहितारम्मणं गहेत्वा एकं द्वे चित्तवारे पवत्तित्वा भवंगमेव
ओत्तरति । गयक्खन्धे नदिं तरन्ते पि एवमेव उपमा विथरेतव्वा । एवमेता यं
जवने गहितारम्मणं तरसेव गहितत्ता तदारम्मणं नाम हुत्वा विपच्चति ।

(५८३) दुतिया [§४८४] पन पञ्चसु ठानेसु विपच्चति । कथं ? मनुस्स-
लोके ताव जघन्ध-जच्चयधिर-जच्चजळ-जच्चुम्मत्तक-उभतोव्यञ्जनक-नपुंसकानं पटि-
सन्धिगहणकाले (i) पटिसन्धि हुत्वा विपच्चति । पटिसन्धिया वीतिथत्ताय यावतायुक्तं
(ii) भवंगं हुत्वा विपच्चति । इट्ठमज्जत्ते पञ्चारम्मणवीथिया (iii) सन्तीरणं हुत्वा,
बलवारम्मणे छसु द्वारेसु (iv) तदारम्मणं हुत्वा, मरणकाले (v) चुति हुत्वा ति
इमेसु पञ्चसु ठानेसु विपच्चती ति ।

मनोविज्जाणधातुद्वयं निष्ठितं ।

[अट्ठ महाविपाका]

(५८४) इदानीं अट्ठ महाविपाकचित्तानि दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा
अव्याकत्ता [§४९८] ति आदि आरब्धं । तत्थ पालियं नयमत्तं दस्सेत्वा सञ्च-
वारा संखित्ता । तेसं अत्थो हेट्ठा^६ वुत्तनयेनेव वेदितव्वो । यो पनेत्थ विसेसो तं
दस्सेतुं अलोभा^७ अव्याकतमूलं [§४९८] ति आदि वुत्तं । यं पि न वुत्तं तं एवं

१ See ३.५७९ above. २ सी०, म०-तदारम्मणे. ३ म०, सि०-
तदारम्मणा. ४-४ For a parallel of this simile see वि० १४.१२२
(fourth line). ५ ३.१-३२४ excepting, of course, paragraphs
not applicable, as for example, those mentioned in the first
three foot-notes, or in ^१foot-note no. ८, on the next page.

वेदितव्यं—यो हि कामावचरकुसलेषु कम्मद्वार-कम्मपर्य-पुञ्जक्रियवर्धुभेदो वुत्तो सो इध नसि । कस्मा ? अविज्जत्तिजनकतो^१ अविपाक-धम्मतो^२ तथा-अप्यव-त्तितो^३ च । या पि ये-वा- [266]-पनकेसु करुणा-मुदिता वुत्ता, ता सत्तारम्मणत्ता विपाकेसु न सन्ति । एकन्तपरितारम्मणानि हि कामावचरविपाकानि । न केवलं च करुणा-मुदिता, विरतियो^४ पेत्य न सन्ति । 'पञ्च सिक्खापदानि कुसलानेवा' ति हि वुत्त^५ । असंस्वार-संस्वारविधानं चेत्य कुसलतो चैव पच्यभेदतो च वेदितव्यं । असंस्वारिकस्स हि कुसलस्स असंस्वारिकमेव विपाकं, संस्वारिकस्स संस्वारिकं । बलवयच्चयेहि च उप्पन्नं असंस्वारिकं, इतरेहि इतरं । हीनादिभेदे पि इमानि हीन-मज्झिम-पणीतिहि छन्दादीहि अनिष्पादितत्ता हीन-मज्झिम-पणीतानि नाम न होन्ति । हीनस्स पन कुसलस्स विपाकं हीनं, मज्झिमस्स मज्झिमं, पणीतस्स पणीतं । अधिपतिनो^६ पेत्य न सन्ति । कस्मा ? छन्दादीनि धुरं कत्वा अनुप्पादेतव्वतो । सेसं सव्वं अट्ठसु कुसलेसु वुत्तसदिसमेव ।

(५८५) इदानीं इमेसं अट्ठसु महाविपाकचित्तानं विपचनट्ठानं वेदितव्यं । एतानि हि चतूसु ठानेसु विपचन्ति—पटिसन्धियं, भवंगे, चुतियं, तदारम्मणे ति । कथं ? मनुस्सेसु ताव कामावचरदेवेसु च पुञ्जवन्तानं दुहेतुक-तिहेतुकानं पटिसन्धि-गहणकाले (i) पटिसन्धिं हुत्वा विपचन्ति । पटिसन्धिया धीतिवत्ताय पवत्ते सट्ठिं पि असीतिं पि वस्सानि असंखेय्यं पि आयुक्कालं (ii) भवङ्गं हुत्वा, बलवारम्मणे छसु द्वारेसु (iii) तदारम्मणं हुत्वा, मरणकाले (iv) चुतिं हुत्वा ति । एवं चतूसु ठानेसु विपचन्ति । तत्थ सव्वे पि सव्वज्जुवोपिसत्ता पच्छिमपटिसन्धिगहणे पटमेन सोमनस्ससहगत-तिहेतुक-असंस्वारिक-महाविपाकचित्तेन पटिसन्धिं गणहन्ति । तं^७ पन मेत्ता-पुब्बभागचित्तस्स विपाकं होति । तेन दिन्नाय पटिसन्धिया असंखेय्यं आयु । कालवसेन पन परिणमति^८ ।

(५८६) महासीवत्थेरो^९ पनाह—'सोमनस्ससहगततो उपेक्खासहगतं बलव-तरं । तेन पटिसन्धिं गणहन्ति । तेन गहितपटिसन्धिका हि महज्झासया होन्ति । दिब्बेसु पि आरम्मणेसु उप्पिलाविनो^{१०} न होन्ति, त्रिपिटकचूळनागात्थेरादि^{११}यो [267]

१ ३.५२-११४. २ ३.११५-१७२. ३ ३.३१४-३२४; also ३.७३-८९.
 ४ These three words give respectively the reasons of the absence of the three terms mentioned in the preceding sentence. ५ ३.२५२. ६ ३.२५२. ७ Cf. वि० २९१. ८ See ३.४६१.
 ९ See note ५ on the last page; ३.१-३२४ i. e. Cm. on §§ 1-159.
 १० i. e. चित्तं (अ० यो०). ११ सि०, त्री०— परिणामति. १२ See ३.४८१, ५.१४० and note on the former. १३ सि०— उप्पिलाविनो. १४ See note on this in ३.५०३.

विय'। अट्ठकथायं पन— 'अयं थेरस्स मनोरथो,' 'नत्थि एतं'ति पटिक्खित्वा 'सब्बञ्चुवोधिसत्तानं हित्थचारो ब्रलवो' होति, तस्मा मेत्तापुब्बमाग-कामायचर-कुसलविपाक-सोमनस्ससहगत-तिहेतुक-असंखारिकचित्तेन पटिसन्धि गण्हन्ती'ति वुत्तं ।

[विपाकुद्धारकथो]

(५८७) इदानीं विपाकुद्धारकथायं मातिका उपेतव्या— (i) तिपिटक-चूळनागत्थेरो^१ ताय आह— एकाय कुसलचेतनाय सोळस विपाकचित्तानि उपपज्जन्ति । एत्थेव द्वादसकमग्गो पि अहेतुकट्ठकं पी ति । (ii) मोरवाणीयासी महादत्तत्थेरो^२ पनाह— एकाय कुसलचेतनाय द्वादस विपाकचित्तानि उपपज्जन्ति । एत्थेव दसकमग्गो पि अहेतुकट्ठकं पी ति । (iii) तिपिटकमहाधम्मरत्तित्तत्थेरो^३ आह— एकाय कुसलचेतनाय दस विपाकचित्तानि उपपज्जन्ति, एत्थेव अहेतुकट्ठकं ति^४ ।

(i)

(५८८) इमस्मिं ठाने साकेतपण्हं नाम गण्हिसु । साकेते किर उपासका सालायं निषीदित्वा 'किं नु खो एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिंते एका पटिसन्धि होति उदाहु नाना ?' ति पण्हं समुट्ठापित्वा निच्छेतुं असक्कोन्ता आभिधम्मिकत्थेरे उपसक-मित्वा पुच्छिसु । थेरा 'यथा एकस्मा अम्बव्रीजा एको व अंकुरो निक्खमति, एवं एका व पटिसन्धि होती'ति सञ्जापेसुं । अथ एकदिवसं 'किं नु खो नानाचेतनादि कम्मे आयूहिंते पटिसन्धियो नाना होन्ति उदाहु एका ?' ति पण्हं समुट्ठापित्वा निच्छेतुं असक्कोन्ता थेरे पुच्छिसु । थेरा 'यथा ब्रह्मसु अम्बव्रीजेसु रोपितेसु बहू अंकुरा निक्खमन्ति, एवं ब्रह्मका व पटिसन्धियो होन्ती'ति सञ्जापेसुं ।

(५८९) अपरं पि इमस्मिं ठाने उस्सदक्कित्तर्नं नाम गहितं । इमेसं हि सत्तानं लोभो पि उस्सन्नो होति, दोसो पि मोहो पि; अलोभो पि अदोसो पि अमोहो पि । तं पनेतं तं उस्सन्नभावं को नियामेती ति ? । पुब्बहेतु नियामेति । कम्मायूहन-क्खणे येव नानत्तं होति । कथं ? "यस्स हि कम्मायूहनक्खणे^५ लोभो धलवा होति अलोभो मन्दो, अदोसामोहा धलवन्तो दोसमोहा मन्दा, तस्स मन्दो अलोभो लोभं परियादातुं न [268] सक्कति, अदोसामोहा पन ब्रलवन्तो दोसमोहे परियादातुं सक्कन्ति । तस्मा सो तेन कम्मेन दिन्नपटिसन्धिवसेन निब्बन्तो लुद्धो होति, सुखसीलो अक्कोधनो, पज्जया पन वजिरूपमञ्ज्याणो ति ।

१ Cf. J. i. 172. २ Continues upto ३.६५०. ३ सि०— विपाकद्वारिक^०. ४ ३.५०३. ५ See ३.५०४ above; ६३५-४१ below. ६ See ३.६१३, ६३५, ६४२, ६४६; also VbhCm. 81. ७ For a topical analysis of these views in ३.५८८-६३४, ६३५-६४१, ६४२-४५, see Appendix A. ८ See विमु० ३.८३. ९ See विमु० ३.८३-८५, MCm. iii, 373-74.

(५९०) “यस्स पन कम्मायूहनखणे लोभदोसा बलवन्तो होन्ति अलोमा-
दोसा मन्दा, अमोहो च बलवा मोहो मन्दो, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव होति दुट्ठो
च, पञ्जवा पन होति वजिरूपमञ्ज्वाणो दत्तामयत्थेरो विथ । यस्स पन कम्मायू-
हनखण्णे लोमादोसमोहा बलवन्तो होन्ति इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो चेव
होति दन्धो च, सुखसीलको पन होति अक्कोधनो । तथा यस्स कम्मायूहनखणे
तयो पि लोभदोसमोहा बलवन्तो होन्ति अलोमादयो मन्दा, सो पुरिमनयेनेव लुद्धो
चेव दुट्ठो च मूळ्हो च ।

(५९१) “यस्स पन कम्मायूहनखणे अलोभदोसमोहा बलवन्तो होन्ति
इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अप्पकिलेसो होति, दिग्घारम्मणं^१ पि दिस्वा निचलो,
दुट्ठो पन होति दन्धपञ्जो चा ति । यस्स पन कम्मायूहनखणे अलोमादोसमोहा
बलवन्तो होन्ति इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अलुद्धो चेव होति, सुखसीलको
च, दन्धो पन होति । तथा यस्स कम्मायूहनखणे अलोभदोसमोहा बलवन्तो
होन्ति इतरे मन्दा, सो पुरिमनयेनेव अलुद्धो चेव होति पञ्जवा च, दुट्ठो पन होति
कोधनो । यस्स पन कम्मायूहनखणे तयो पि अलोमादयो बलवन्तो होन्ति
लोमादयो मन्दा, सो ‘महासंघरक्खितत्थेरो’^२ विथ अलुद्धो अदुट्ठो पञ्जवा च
होती” ति ।

(५९२) अपरं पि इमस्मिं ठाने हेतुकित्तनं नाम गहितं । तिहेतुककम्मं हि
तिहेतुकं पि दुहेतुकं पि अहेतुकं पि विपाकं देति । दुहेतुककम्मं तिहेतुकं विपाकं न
देति, इतरे^३ देति । तिहेतुककम्मेन पटिसन्धि तिहेतुका पि होति, दुहेतुका पि;
अहेतुका न होति । दुहेतुकेन दुहेतुका पि होति अहेतुका पि; तिहेतुका न होति ।
असंस्वारिकं कुसलं^४ असंस्वारिकं पि ससंस्वारिकं पि विपाकं देति । [269]
ससंस्वारिकं ससंस्वारिकं पि असंस्वारिकं पि विपाकं देति । आरम्मणेन वेदना
परिवत्तेतब्बा । जवनेन तदारम्मणं निवामेतब्बं ।

(५९३) इदानीं तस्स तस्स थेरस्स वादे मोलस मग्गदयो^५ वेदितब्बा ।
पठमकामाचरकुसलसदिसेन हि पठममहाविपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स
गम्भवासतो निक्खमित्त्वा संयरासंदरे पट्टपेतुं समत्थमायं उयगतस्स चक्खुद्वारस्मिं
‘इट्ठारम्मणे’ आपाधगते किरियमनोधातुयां भवङ्गे अनावट्ठिते येय अतिकमन-
आरम्मणां पमाणं नथि । कस्मा एवं होति ? आरम्मणदुब्बलताय । अयं ताव
एको मोववारो । सचे पन भवङ्गं आवट्ठेति, किरियमनोधातुया भवङ्गे आवट्ठिते,

१ M. PTS, सि० omit सुख. २ सा०- निब्बानारम्मणं. ३ Described as free from impurities. See MCm. ii.373-74, Vis. iii.85.
४ सो०, म० इतरं. ५ M., PTS, सि०- omit. ६ This continues upto ३.६४५. ७ See Prof. D. Kosambi's अवि० pp. ५६-७१.

वोढुपनं अपापेत्वा व, अन्तरा, चक्खुविज्झाणे वा संपटिच्छने वा सन्तीरणे वा ठत्वा निवत्तिस्सती ति नेतं ठानं विज्जति । वोढुपने पन ठत्वा एकं वा द्वे वा चित्तानि पवत्तन्ति । ततो आसेवनं लभित्वा जवनद्वाने ठत्वा पुन भवंगं ओतरती ति इदं पि आरम्भणदुब्बलताय एव होति । अयं पन वारो 'दिट्ठं विम मे, सुतं विम मे'ति आदीनि वदनकाले लब्धमिति । अयं पि दुतियो मोघवारो ।

(५९४) अपरस्स किरियमनोधातुया भवंगे आवहिते वीथिचित्तानि उप्पजन्ति, जवनं जवति । जवनपरियोसाने पन तदारम्भणस्स वारो । तस्मिं अनुप्पन्ने येव भवङ्गं ओतरति । तत्रायं उपमा— यथा हि नदिया आचरणं बन्धित्वा महामातिकाभिमुखे उदके कते उदकं गत्वा उभोसु तीरेषु केदारे पूरेत्वा अतिरेकं कक्कटकमग्गादीहि पलायित्वा पुन नदिमेव ओतरति, एवमेतं दट्ठव्वं । एत्थ हि नदियं उदकप्पवत्तनकालो विम [270] भवंगवीथिप्पवत्तनकालो । आवरण-बन्धकालो विम किरियमनोधातुया भवङ्गस्स आवट्टनकालो । महामातिकाय उदकप्पवत्तनकालो विम वीथिचित्तप्पवात्ति । उभोसु तीरेषु केदारपूर्णं विम जवनं । कक्कटकमग्गादीहि पलायित्वा पुन उदकस्स ओतरणं विम जवनस्स जवित्वा तदारम्भणे अनुप्पन्ने येव पुन भवंगोतरणं । एवं भवंगोतरण-चित्तानं पि गणनपथो नत्थि । इदं पि आरम्भणदुब्बलताय एव होति । अयं ततियो मोघवारो ।

(५९५) सत्ते पन ब्रलवारम्भणं आपाथगतं होति किरियमनोधातुया भवंगे आवहिते चक्खुविज्झाणादीनि उप्पजन्ति । जवनद्वाने पठमकामाचचरकुसल-चित्तं जवनं हुत्वा छ सत्तं वारे जवित्वा तदारम्भणस्स वारं देति । तदारम्भणं पतिट्ठहमानं तं-सदिसमेव महाविपाकचित्तं पतिट्ठाति । इदं द्वे नामानि लभति— पटिसन्धिचित्तसदिसत्ता 'मूलभवंगं'ति च, यं जवनेन गहितं आरम्भणं तस्स गहितत्ता 'तदारम्भणं' ति च । इमस्मिं ठाने चक्खुविज्झाणं संपटिच्छनं सन्तीरणं तदारम्भणं ति चत्तारि विपाकचित्तानि गणनूपगानि होन्ति । यदा पन दुतिय-कुसलचित्तं^३ जवनं होति, तं-सदिसं दुतियविपाकचित्तमेव तदारम्भणं हुत्वा पतिट्ठाति^४ । इदं पि द्वे नामानि लभति । पटिसन्धिचित्तेन असदिसत्ता 'आगन्तुक-भवंगं' ति च पुरिमनयेनेव 'तदारम्भणं'ति च । इमिना सद्धिं पुरिमानि चत्तारि पञ्च होन्ति । यदा पन ततियकुसलचित्तं जवनं होति, तं-सदिसं ततियं विपाकचित्तं तदारम्भणं हुत्वा पतिट्ठाति । इदं पि वुत्तनयेनेव 'आगन्तुकभवंगं' 'तदारम्भणं' ति च द्वे नामानि लभति । इमिना सद्धिं पुरिमानि पञ्च छ होन्ति । यदा पन चतुर्थ-कुसलचित्तं^५ जवनं होति, तं-सदिसं चतुर्थं विपाकचित्तं तदारम्भणं हुत्वा पतिट्ठाति । इदं पि वुत्तनयेनेव 'आगन्तुकभवंगं' 'तदारम्भणं' ति च द्वे नामानि

१ Explained in अ० यो० as अतिप्रवृत्तारम्भण. २ Dhs. §§1-145.

३ Dhs. §146. ४ सी०, म०— पवत्तति. ५ Dhs. §§147-48. ६ Dhs. §149.

लभति । इमिना सद्धिं पुरिमानि छ सत्त होन्ति ।

(५९६) यदा पन तस्मिं द्वारे 'इट्टमज्झत्तारम्मणं' आपाधमागच्छति, तत्रा पि वुत्तनयेनेव तयो मोघवारा लभन्ति । यस्मा पन आरम्मणेन वेदना परिवत्तति तस्मा तत्थ उपेक्खासहगतं सन्तीरणं । चतुस्रं च उपेक्खासहगत-महाकुसलजवनानं-परियोसाने चत्तारि उपेक्खासहगत-महाविपाकचित्तानेव तदारम्मणभावेन पतिट्ठहन्ति । तानि पि वुत्तनयेनेव 'आगन्तुकभवंगं' 'तदारम्मणं' ति च द्वे नामानि लभन्ति । 'पिट्ठिभवंगानी' ति पि वुच्चन्ति एय । इति इमानि पञ्च पुरिमेहि सत्तहि सद्धिं द्वादस-होन्ति ।

(५९७) एवं चक्खुद्वारे द्वादस, सोतद्वारादीसु द्वादस द्वादसा ति, समसद्धि होन्ति । एवं एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते समसद्धि विपाकचित्तानि उत्पज्जन्ति । अगहितगहणेन पन चक्खुद्वारे द्वादस, सोत-धान-जिह्वा-कायविज्जाणानि चत्तारी ति सोळस होन्ति ।

(५९८) इमस्मिं टनि अम्बोपमं नाम गहिंसु — एको किर पुरिसो फलितम्बरुक्खमूले ससीसं पारुपित्वा निपन्नो^१ निहायति । अथेकं अम्बपक्कं वण्टतो मुञ्चित्वा तस्स कण्णसक्खल्लिं पुञ्चमानं^२ विय 'धंति'^३ मूमियं पतति । सो तस्स सद्देन पवुज्जित्वा उम्मीलेत्वा ओलोकेसि । ततो हत्थं पसारत्वा फलं गहेत्वा महित्वा उपसिंथित्वा परिमुञ्चि । तत्थ, तस्स पुरिसस्स अम्बरुक्खमूले निहायनकालो विय भवङ्गसमङ्गिकालो । अम्बपक्कस्स वण्टतो मुञ्चित्वा कण्णसक्खल्लिं पुञ्चित्वा पतनकालो विय आरम्मणस्स पसादघट्टनकालो^४ । पतनसद्देन पवुद्धकालो विय किरियमनोधातुया भवंगस्स आवट्टितकालो । उम्मीलेत्वा ओलोकेतकालो विय चक्खुविज्जाणस्स दस्सनकिच्चसाधनकालो । हत्थं पसारत्वा गहितकालो विय विपाकमनोधातुया आरम्मणस्स संपटिच्छनकालो । गहेत्वा महितकालो विय विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्मणस्स सन्तीरणकालो । उपसिंथितकालो विय किरियमनोविज्जाणधातुया आरम्मणस्स ववत्थापित-[272]-कालो । परिभुत्तकालो विय जवनस्स आरम्मणस्स अनुभवितकालो ।

(५९९) अयं उपमा किं दीपेति ? आरम्मणस्स पसादघट्टनमेव किञ्च । तेन पसादे घट्टिते किरियमनोधातुर्या भवंगावट्टनमेव, चक्खुविज्जाणस्स दस्सन-मत्तमेव, विपाकमनोधातुया आरम्मणसंपटिच्छनमत्तमेव, विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्मणसन्तीरणमत्तमेव, किरियमनोविज्जाणधातुया आरम्मणववत्थापनमत्तक-

१ See Compendium of Philosophy by Z. Anng. Introd. p.30. २ M, PTS, म०— पुञ्चमानं, सि०— मुञ्चमानं. ३ सि०— nmits, ४ M, PTS, सी०— भवंगस्स कालो. ५ See ३, ६१७ below; also cf. Vim. 100-101. ६ See Kosambi's अभि० p. ६६. विमु० १४.११५-११२.

मेव किञ्च । एकन्तेन आरम्भणरसं जवनमेव अनुभवतीति दीपेति ।

(६००) एत्थ च 'त्वं भयं नाम होहि, त्वं आवज्जनं नाम, त्वं दस्सनं नाम, त्वं संपटिच्छनं नाम, त्वं सन्तीरणं नाम, त्वं वोढुपणं नाम, त्वं जचनं नाम, त्वं तदारम्भणं नाम होही'ति कोचि कत्ता वा करेता वा नरिथ ।

(६०१) इमस्मिं पन ठाने पञ्चविधं नियामं नाम गण्हिसु-बीजनिवामं उतुनियामं कम्मनियामं धम्मनियामं चित्तनियामं ति । तत्थकुल्लथगच्छस्स उत्तरग्ग-भावो, दक्खिणवड्डिया दक्खिणतो रुक्खपरिहरणं, सुरियावट्टपुष्पानं सुरियाभि-मुल्लभावो, मातुवल्लताय रुक्खामिमुखगमनं, नाळिकेरस्स मत्थकच्छिद्दसम्भावो ति तेसं तेसं बीजान तं-तं-सदिसफलदानं (i) बीजनियामो नाम । तस्मिं तस्मिं समये तेसं तेसं रुक्खानं एकप्पहारेण पुष्पफलपल्लवगहणं (ii) उतुनियामो नाम । तिहेतुक-कम्मं तिहेतुक-दुहेतुकाहेतुकं विपाकं देति । दुहेतुककम्मं दुहेतुकाहेतुकं विपाकं देति, तिहेतुकं न देतीति, एवं तस्स तस्स कम्मस्स तं-तं-सदिसाविपाकदानमेव (iii) कम्मनियामो नाम ।

(६०२) अपरो पि कम्मसरिक्खक-विपाकवसेनेव कम्मनियामो होति । तस्म दीपनत्थं इदं वत्थु^१ कथेन्ति—सम्मासंबुद्धकाले सावत्थिया द्वारगामो शायि । ततो पज्जलितं तिणकरळं^२ उट्ठहिया आकासेन गच्छतो काकस्स गीवाय पटिमुञ्चि । सो विरयन्तो भूमिं पतित्वा कालमकासि । म-[273]-हासमुदे पि एका नावा निच्चला अट्ठासि । हेट्ठा केनवि निरुद्धमात्रं अपस्सन्ता कालकणिंसलाकं चारेसु । सा नाविकस्सेव उपासिकाय हत्थे पतिता । ततो एकस्सा कारणा सञ्चे मा नस्सन्तु, उदके तं खिपामा ति आहंसु । नाविको 'न सखिस्सामि एतं उदके प्लवमानं पस्सितुं'ति वालिकाघटं गीवायं बन्ध्यापेत्वा खिपापेसि । तं खणं थैव नावा खित्तसरो विय निक्खन्ता । एको मिकल्लु लेणे वसति । महन्त पञ्चतकूटं पतित्वा द्वारं पिदहि । तं सत्तमे दिवसे सयमेव अपगतं ।

(६०३) सम्मासंबुद्धस्स जेतवने निसीदित्वा धम्मं कथेन्तस्स इमानि तीणि वत्थूनि एकप्पहारेणैव आरोचेसु । सत्था 'न एतं अञ्जेहि कर्तं, तेहि कत्तकम्म-मेव तं' ति अतीतं आहरित्वा दस्सेन्तो आह—काको पुरिमत्तभावे मनुस्सो हुत्वा एकं दुट्ठगोणं दमेतुं असक्कोन्तो गीवायं पलालवेणिं बन्धित्वा अग्निं अदासि । गोणो तेनेव मतो । इदानीं तं कम्म एतस्स आकासेन गच्छतो पि न मञ्चितुं अदासि । सा पि इत्थी पुरिमत्तभावे एका इत्थी एव । एको कुक्कुरो तां परिचितो हुत्वा अरञ्जं गच्छन्तिया सद्धिं गच्छति, सद्धिमेवागच्छति । मनुस्सा 'निक्खन्तो इदानीं अम्हाकं सुनखलुद्धको' ति उण्णण्हेन्ति । सा तेन अट्टियमाना कुक्कुरं निवारितुं असक्कोन्ती वालिकाघटं गीवायं बन्धित्वा उदके खिपि । तं कम्म तस्सा समुद्दमञ्जे

१ Cf. Vin. 4.48. २ M चालायुद्ध, PTS-चारु, सि०-विचारु-

मुञ्चितुं नादासि । सोऽपि भिक्षुः पुरिमत्तभावे गोपालको हुत्वा विलं पविट्ठाय गोधाय साखाभंगमुट्ठिया द्वारं थकेसि । ततो मत्तमे दिवसे सयमेव आगत्वा विवरि । गोधा कम्भामाना निक्खामि । करुणाय तं न मरोसि । तं कम्मं तस्स पच्चतन्तरं पविस्सित्वा निसिन्नस्स मुञ्चितुं नादासि । इति इमानि तीणि वत्थूनि समोधानेत्वा इमं गाथमाह—

न भन्तल्लिक्खे न समुद्दमज्जे [274] । न पच्चतानं विवरं पविस्स ।

न विज्जेते सो जगतिप्पदेसो । पत्थट्ठितो मुच्चेय्य पापकम्मा [ध० १२७] ति ॥
अयं कम्मनियामो वेव नाम । अज्झानि पि एवकमानि वत्थूनि कथेतच्चानि ।

(६०४) बोधिमत्तानं पन पटिसन्धिगहणे, मातुकुञ्चितो निक्खमने, अभि-
सम्बोधिं तथागतस्स धम्मचक्रमवत्तने, आयुसंखारस्स बोसज्जे, परिनिव्वाने च
दमसहस्सचक्रवालकम्पने (1१७) धम्मनियामो नाम । आरम्भणेन पन पसादे घट्ठिते
'त्वं आवज्जने होहि ... ध० ... त्वं जवने नाम होही' ति कोचि कत्ता वा करेता
वा नरिथि, अत्तनो पन धम्मताय एव आरम्भणेन पन पसादेस्स घट्ठितकालतो पट्ठाय
किरियमनोधातुजित्तं भवंगं आवट्ठेति, चक्खुविज्जाणं दस्सनकिच्चं साधेति,
विपाकमनोधातु संघट्ठिच्छनकिच्चं साधेति, विपाकमनोविज्जाणधातु सन्तीरणकिच्चं
साधेति, किरियमनोविज्जाणधातु बोद्धपनकिच्चं साधेति, जवने आरम्भणरसं अनु-
भवती ति अयं (१) चित्तनियामो नाम । अयं इधं अधिप्पेतो ।

(६०५) मसंख्यारिक-निहेतुककुसलेनोऽपि उपेक्खासहगत-असंख्यारिक-संख्यारिक-
रिक्कुसलचित्तेहि पि कम्मं आयुहिने तं-सदिसविपाकचित्तेहि दित्रायं पटिसन्धिथा एमेव
नयो । उपेक्खासहगतद्वये पन पटमं 'इद्धमज्जत्तारम्भणवसेन' पवत्ति दस्सेत्था पच्छा
'इद्धारम्भणवसेन' दस्सेत्तथा । एवं पि एककस्मिं द्वारे द्वादस द्वादसं हुत्वा सैमसट्ठि
होन्ति । अगहितगहणेन मोल्लेस विपाकचित्तानि उपपज्जन्ति ।

(६०६) इमस्मिं ठाने पञ्च-उच्छुनाळि-यन्तोपमं नाम गण्हिसु । उच्छु-
पीळनसमये किं एकस्मा गामा एकादस यन्तवाहो निक्खमित्वा एकं उच्छुवाटं
दिस्वा तस्म परिपक्कमायं जत्वा उच्छुसामिकं उपसंक्रमित्वा 'यन्त-[275]-वाहा
मयं' ति अगोचरं । नो 'अहं तुम्हं वेव परियेसामी' ति उच्छुसालं ते गहेत्वा
अगमासि । ते तत्थ नाळियन्तं सज्जेत्वा 'मयं एकादस जना, अपरं पि एकं लुद्धं
वट्ठति, वेतनेन गगथा' ति आहंसु । उच्छुसामिको 'अहमेव सहायो मविस्सामी'
ति उच्छूनं सालं पूगयेत्वा तेसं सहायो अहोसि । ते अत्तनो अत्तनो किच्चानि कत्वा,
काणितपाकेन उच्छुरमं पक्कं, गुळवन्धकेन वट्ठे, उच्छुसामिकेन तुल्यित्वा भागेसु

१ Described in Dhs. §§145, 150-55, 156. २ न०- आदिनाय.

३ See ३.५९६-९७ above. ४ M. पञ्चनाळि°, मि०- omits पञ्चउच्छु.

५ सी०, म०- यन्तवाहका. ६ M.- पाचकेन.

दिज्ञेसु, अत्तनो अत्तनो भागं आदाय सालं^१ सालासामिकस्स पटिच्छापेत्वा, एते-
नेव उपायेन अपरासु पि चतुसु सालासु कम्मं कत्वा पक्कमिंसु ।

(६०७) तत्थ पञ्च यन्तसाला विय पञ्च पसादा दट्ठव्वा । पञ्च उच्छुयाटा
विय पञ्च आरम्भणानि । एकादस विचरणयन्तवाहा विय एकादस विपाकाचित्तानि ।
पञ्च उच्छुसालासामिको विय पञ्च विज्झणानि । पटमसालायं सामिकेन सद्धिं द्वाद-
सन्नं^२ जनानं एकतो हुत्वा कतकम्मानं मागगहणकालो विय एकादसन्नं विपाक-
चित्तानं चक्खुविज्झाणेन सद्धिं एकतो हुत्वा चक्खुद्वारे रूपारम्भणे सकसककिञ्च-
करणकालो । सालासामिकस्स सालाय संपटिच्छनकालो विय चक्खुविज्झाणस्स
द्वारसंकन्ति-अकरणं । दुतिय-ततिय-चतुत्थ-पञ्चमसालाय द्वादसन्नं^३ एकतो हुत्वा कत-
कम्मानं मागगहणकालो विय एकादसन्नं विपाकचित्तानं कायविज्झाणेन सद्धिं
एकतो हुत्वा कायद्वारे फोट्टवारम्भणे सकसककिञ्चकरणकालो । सालासामिकस्स
सालाय संपटिच्छनकालो विय कायविज्झाणस्स द्वारसंकन्ति-अकरणं वेदितव्यं ।

एत्तावता तिहेतुककम्मेन पटिसन्धिं तिहेतुका होती ति वारो कथितो । या
पन तेन दुहेतुकपटिसन्धिं होति, सा पटिच्छन्ना य हुत्वा गता ।

(६०८) इदानीं दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धिं होती ति वारो कथेतव्वो ।
दुहेतुकेन हि सोमनस्ससहगतासंस्कारिकचित्तेन कम्मे आयुहिते तं-सदिसेनेव दुहेतुक-
विपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स पुत्तेनयेनेव [276] चक्खुद्वारे 'इट्टारम्भणे'
आपायमागते तयो^४ मोघवारा । दुहेतुक-सोमनस्ससहगतासंस्कारिक-जवनावसाने तं-
सदिसमेव 'मूलमवंग'-संस्कारं तदारम्भणं । स-संस्कारिकजवनावसाने तं-सदिसमेव
'आगन्तुकमवंग'-संस्कारं तदारम्भणं । 'इट्टमवसत्तारम्भणे' द्विजं उपेक्खासहगतजव-
नानं अवसाने तादिसानेव द्वे तदारम्भणानि उत्पज्जन्ति ।

(६०९) इध एकेकरिमं द्वारे अट्ठ अट्ठे कत्वा समवत्तालीसचित्तानि^५ ।
अगहितगहणेन पन चक्खुद्वारे अट्ठ, सोत-धान-जिह्वा-कायविज्झाणानि चत्तारी
ति द्वादस होन्ति । एवं एकाय चेतनाय कम्मे आयुहिते द्वादसं विपाकचित्तानि
उत्पज्जन्ति । अम्मेरिपिं च निर्यामिकया पाकसिका एव । दुहेतुक-सेसचित्तत्तर्यसैदिस-
विपाकेन गहितपटिसन्धिके पि एसेव नयो । यन्तवाहोपमार्थं पनेत्थ सत्त यन्तवाहा ।

१ सी०, ५०- उच्छु^०. २ सी०, ५०- पटिच्छादेत्वा. ३ सि०- पकादसन्नं.
४ सि०- सामिकेन सद्धिं एकादसन्नं. ५ See ३.५९२ above. ६ Dhs. §§ 147-
48. ७ See ३.५९३-९४. ८ See ३.५९५ above. ९ Cf. with
द्वादस, समसद्धि and सोल्लस in ३.५९७, ६०५. १० Cf. ३.५८७ (first
view). ११ See ३.५९८ above. १२ See ३.६०१-६०४. १३ सि०-
चित्तद्वय^०. PTS, M.-चित्तसदित^० See Dhs. §§ 149, 157-58, 159.
१४ See ३.६०६.०७.

तेहि सत्तयन्ते^१ नाम सज्जिते सालासामिकं अट्टमं कत्वा पुत्तनयानुसारेणैव योजना वेदितव्वा ।

एसावता दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि होती ति वारो कथितो ।

(६१०) इदानी अहेतुकपटिसन्धिकथा होति— चतुन्नं^२ हि दुहेतुक-कुसल-चित्तानं अज्जतरेन कम्मे आयूहिंते कुसलविपाक-उपेक्खासहगत-अहेतुकमनोधिज्जाण-धातुचित्तेन^३ गहितपटिसन्धिकस्स पटिसन्धि कम्मसदिसा ति न वत्तव्वा । कम्मं हि दुहेतुकं पटिसन्धि अहेतुका । तस्स बुद्धिप्पत्तस्स चक्खुद्वारे 'इट्ठमज्झत्तारम्मणे' आपाथमागते पुरिमनयेनेव^४ तयो मोषवारा वेदितव्वा । चतुन्नं पन दुहेतुक-कुसल-चित्तानं अज्जतरजवनस्स परियोसाने अहेतुकचित्तं तदारम्मणमात्रेण पतिट्ठाति । तं 'मूलमवंगं' 'तदारम्मणं' ति द्वे नामानि लभति । एवमेत्थ चक्खुविज्जाणं संपटि-च्छनं उपेक्खासहगतं । सन्तीरणं तदारम्मणं पि उपेक्खासहगतमेवा^५ ति तेषु एकं गहेत्वा गणनूपगानि तीणेव होन्ति । 'इट्ठारम्मणे' पन सन्तीरणं पि तदारम्मणं पि सोमनस्ससहगतमेव^६ । तेषु एकं गहेत्वा पुरिमानि तीणि चत्तारि होन्ति । एवं पञ्चसु द्वारेसु चत्तारि चत्तारि^७ कत्वा एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिंते वीसति विपाक-चित्तानि [277] उप्पज्जन्ती ति वेदितव्वानि । अगहितगहणेन पन चक्खुद्वारे चत्तारि सौत-धान-जिह्वा-कायविज्जाणानि चत्तारी ति अट्ठो होन्ति । इदं 'अहेतुकट्ठकं' नाम । इदं मनुस्सलोकेन^८ गहितं । चत्तसु पन अपायेसु पवत्ते लब्धति ।

(६११) यदा हि महामोगल्लान्तथेरो निरये पदुमं मापेत्वा पदुमकणिकाय निमिस्सो नेरयिकानं^९ धम्मकथं कथेसि, तदा तेषं थेरं पस्सन्तानं कुसलविपाकं चक्खुविज्जाणं उप्पज्जति । सद्दं सुणन्तानं सौतविज्जाणं, चन्दनवने दिवाविहारं निसीदित्वा गतस्स चीवरगन्धघ्रायनकाले घ्राणविज्जाणं, निरयगिं निब्बापेतुं देवं वस्सापेत्वा पानीयदानकाले जिह्वाविज्जाणं, मन्दमन्दवातसमुट्ठापनकाले काय-विज्जाणं ति एवं चक्खुविज्जाणादीनि पञ्च, एकं संपटिच्छनं, द्वे सन्तीरणानी ति अहेतुकट्ठकं लब्धति । नाग-सुपण्ण-वेमानिक-पेतानं पि अकुसलेन पटिसन्धि होति । पवत्ते कुसलं विपचति । तथा चक्खवत्तिनो मंगलइत्थिअस्सादीनं ।

अयं ताव 'इट्ठ-इट्ठमज्झत्तारम्मणेषु' कुसलजवनवसेन कथामग्गो ।

१ M., PTS, हत्तयन्ते. सि०— तत्थ यन्ते. २ See Chart 'चित्तुत्पादकाश्च At A Glance' accompanying Dhs. The Cittas mentioned in §§147-149, 157-59. ३ ibid §§ 484-497. ४ See ३.५९१-९४. ५ See ३.५९५. * Cf. Kosambi's अमि० pp. ७६-७७. ६ Cf. the corresponding numbers in ३.५९७, ६०९. ७ See ३.५८७. ८ सी०— मनुस्सलोके न but अ० यो. (p.149) 'मनुस्सलोकवत्सेन मनुस्सलोके सन्धाय बुत्तं. ९ Cf. विज्जु० १७.१७८. १० सि०— पान०. ११ M., सि०— omit.

(६१२) 'इष्टारम्भणे' पन चतूसु सोमनस्ससहगत-अकुसलचित्तेसु जवितेसु कुसलविपाकं सोमनस्ससहगताहेतुकचित्तं तदारम्भणं होति । 'इष्टमञ्जस्तारम्भणे' चतूसु उपेक्खासहगत-लोभसंपयुत्तेसु जवितेसु कुसलविपाकं उपेक्खामहगतहेतुक-चित्तं तदारम्भणं होति । यं पन 'जयनेन तदारम्भणं निवामेत्य'ति वृत्तं तं कुसलं सन्धाय वुत्तं ति वेदितव्यं । दोमनस्ससहगतजयनानन्तरं तदारम्भणं उप्पज्जमानं किं उप्पज्जती ति ? अकुसलविपाकाहेतुकमनो-विज्जाणधातुचित्तं उप्पज्जति । इदं पन जयनं कुसलत्थाय वा अकुसलत्थाय वा को निवामेती ति ? आवज्जनं चेय वोढुपनेन च । आवज्जनेन हि योनिस्सो आवट्ठिते^१ वोढुपनेन अयोनिस्सो ववत्थापिते जयनं अकुसलं भविस्सती ति अट्टानमेतं । आय-[278]-ज्जनेन अयोनिस्सो आवट्ठिते वोढुपनेन योनिस्सो ववत्थापिते जयनं कुसलं भविस्सती ति अट्टानमेतं । उभयेन पन योनिस्सो आवट्ठिते ववत्थापिते जयनं कुसलं होति, अयोनिस्सो अकुसलं ति वेदितव्यं ।

(६१३) 'इष्टारम्भणे' पन कंसतो उद्धत्तस्स च तदारम्भणं किं हाती ति ? इष्टारम्भणस्मिं कंखा हेतु वा मा वा, उद्धतो वा हेतु मा वा, कुसलविपाकाहेतुक-सोमनस्सविर्त्तमेव तदारम्भणं होति, 'इष्टमञ्जस्तारम्भणे' कुसलविपाकाहेतुक-उपेक्खा-सहगतं ति, अयं पनेत्य संक्षेपतो अत्यदीपनां महाधम्मरत्तितत्परेवादो^२ नाम । सोमनस्ससहगतस्मिं हि जयने जविते पञ्च तदारम्भणानि गवेसितव्यानि । उपेक्खा-सहगतस्मिं जयने जविते षट् गवेसितव्यानि । अथ^३स्स यदा सोमनस्ससहगतपटि-सन्धिकस्स पयत्ते हानं निश्चत्तेत्वा पमादेन परिहीनज्ज्ञानस्स 'पणीतधम्मो मे नट्ठे' ति पच्चवेक्खतो विप्पटिसारिवसेन दोमनस्सं उप्पज्जति, तदा किं उप्पज्जति ? 'सोमनस्सा-नन्तरं हि दोमनस्सं दोमनस्सानन्तरं च सोमनस्सं' पट्टाने पटिसिद्धं^४ । महगतधम्मं आरब्ध जविते जयने तदारम्भणं पि तथेव पटिसिद्धं^५ ति ?

(६१४) कुसलविपाका वा अकुसलविपाका वा उपेक्खामहगतहेतुकमनो-विज्जाणधातु उप्पज्जति, किमस्मा आवज्जनं ति ? 'मयं गावज्जनानं विव नत्थस्सा आवज्जनकिच्च' ति । 'एतानि ताव अत्तनो निवर्त्तं च चिण्णत्ता च समुदा-चारत्ता च उप्पज्जन्तुं, अयं कथं उप्पज्जती' ति ? 'यथा निरोधस्स अनन्तरपच्चयं नेव सज्जानासज्जायतनं, निरोधा बुद्धहन्तस्सं फलसमापत्तिचित्तं, अरियमग्गचित्तं,

१ See Chart §§469-483. २ ibid. §§484-497. ३ See ३.५९२ last sentence. ४ Chart §§564-565. ५-६ सि०-कुसलत्थाय... अकुसल-त्थाय. ७ M., PTS- आवट्ठिते. ८-९ See foot-notes १, २ on ३.६१२. १० Unlike सी०, म० PTS, सि० puts a stop after this. ११ See note on this in ३.५८७. १२ मूलटीका (p.123)— अवचनमय पटिसेधो नि क्त्वा वुत्तं । * Cf. Prof. D. Kosambi's अग्नि० p. ७३. १३ See Miln. 57 (Transl. i.89). १४ नि०-उप्पज्जति. १५ See विसु० १७.७५.

मगानन्तरानि फलवित्तानि, एवं असन्ते पि आवज्जने, निन्नचिण्णसमुदाचारभावेन उप्पज्जन्ति । विना हि आवज्जनेन चित्तं उप्पज्जति, आरम्भणेन पन विना नुप्पज्जती'ति । 'अथ किमस्सारम्भणं'ति ? 'रूपादीसु परित्थम्भेसु अज्जतरं । एतेसु हि यदेव तस्मिं समये आपाथगतं होति, तं आरम्भ एतं चित्तं उप्पज्जती'ति वेदितव्यं ।

[पक्किण्णक-नयो]

(६१५) इदानीं सन्धे-**[279]**-सं पि एतेसं चित्तानं पाकटमावत्थं अयं पक्किण्णकनयो वुत्तो ।

मुत्तं दीवारिको च गामिल्लो^१ अम्बो कोलियकेन^२ च ।

जच्चन्धो पीठसप्पी च विसयग्गाहो च उपनिस्सयमत्थसो ति ॥

(६१६) तत्थ 'मुत्तं' ति, एको पन्थ-मकटको पञ्चसु दिसासु मुत्तं पसारेत्वा जालं कत्वा मज्जे निपज्जति । पठमदिसाय पसारितसुत्ते पाणकेन वा पतंगेन वा मक्खिकाय वा पट्टे निपज्जानतो चलित्वा निक्खमित्वा मुत्तानुसारं गत्वा तस्स यूसं पिवित्वा पुनागन्त्वा तत्थेव निपज्जति । दुतियदिसादीसु पट्टकाले पि एवमेव करोति ।

(६१७) तत्थ पञ्चसु दिसासु पसारितमुत्तं विथ पञ्च पसादा । मज्जे निपज्ज-मकटको विथ चित्तं । पाणकादीहि मुत्तपट्टनकालो विथ आरम्भणेन पसादस्स घटितकालो । मज्जे निपज्जमकटस्स चलनं विथ पसादघट्टनकं आरम्भणं गहेत्वा किरियमनोधातुया भवंगस्स आवट्टितकालो । मुत्तानुसारं गमनकालो विथ वीथि-चित्तस्स पयसि । सीसे विज्झित्वा यूसपिवनं विथ जवनस्स आरम्भणे जवितकालो । पुनागन्त्वा मज्जे निपज्जनकालो विथ चित्तस्स हृदयवत्थुमेव निस्साय पवत्तनं ।

(६१८) इदं ओपम्मं किं दीपेति ? आरम्भणेन पसादे घटिते पसाद-वत्थुकचित्ततो हृदयरूपवत्थुकचित्तं पठमतरं उप्पज्जती ति दीपेति । एकैकं आरम्भणं द्वीसु द्वीसु द्वारेसु आपाथमागच्छती ति दीपेति ।

(६१९) 'दीवारिको' ति, एको राजा सयनगतो निद्रायति^३ । तस्स परिचारको पादे परिमज्जन्तो निसीदि । बधिरदीवारिको द्वारे ठितो । तयो पटिहारो पटिपाटिया ठिता । अथेको पचन्तयासी मनुस्सो पण्णाकारं आदाय आगन्त्वा द्वारं आकोटेसि । बधिरदीवारिको सहं न सुणाति । पादपरिमज्जको सज्जं अदासि । ताय सज्जाय द्वारं विवर्त्तिवा पस्सि । पठमपटिहारो पण्णाकारं गहेत्वा दुतियस्स अदासि, दुतियो ततियस्स, ततियो रज्जो । राजा परिमुज्जि ।

(६२०) **[280]** तत्थ सो राजा विथ जवनं दट्ठव्वं । पादपरिमज्जको विथ

१ This continues up to ३.६३४. २ सि०- गामिल्लो. ३ सी०.
म०-सोकिक्कन. ४ See विमु० 101-102 for a closely parallel simile.
५ सी०- पाटिहारो.

आवज्जनं । बधिरदोवारिको विय चक्खुविज्जाणं । तथो पटिहारा विय संपटिच्छना-
दीनि तीणि यीथिचित्तानि । पचन्तवासिनो पण्णाकारमादाय आगन्त्वा द्वाराकोटनं
विय आरम्भणस्स पसादघट्टनं । पादपरिमज्जकेन सञ्जाय दिन्नकालो विय किरिय-
मनोधातुया भवंगस्स आवट्टितकालो । तेन दिन्नसञ्जाय बधिरदोवारिकस्स द्वार-
विवरणकालो विय चक्खुविज्जाणस्स आरम्भणे दस्सनकिच्चसाधनकालो । पठम-
पटिहारेण पण्णाकारस्स गहितकालो विय विपाकमनोधातुया आरम्भणस्स संपटिच्छन-
कालो । पठमेन दुतियस्स दिन्नकालो विय विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्भणस्स
सन्तीरणकालो । दुतियेन ततियस्स दिन्नकालो विय किरियमनोविज्जाणधातुया
आरम्भणस्स ववत्थापितकालो । ततियेन रज्जो दिन्नकालो विय घोठ्ठपनेन जवनस्स
निम्ब्यादितकालो । रज्जो परिभोगकालो विय जवनस्स आरम्भणस्स रसानु-
भवनकालो ।

(६२१) इदं ओपम्मं किं दीपेति ? आरम्भणस्स पसादघट्टनमेव किच्चं,
किरियमनोधातुया भवंगावट्टनमेव, चक्खुविज्जाणादीनं दस्सन-संपटिच्छन-सन्तीरण-
ववत्थापनमत्तानेव किच्चानि । एकस्तेन जवनमेव आरम्भणरसं अनुभोतीति
इदं दीपेति ।

(६२२) 'गामिहो'ति, संबहुला गामदारका अन्तरवीथियं पंसुकीळं
कीळन्ति । तत्थेकस्स हत्थे कहाण्णो पटिहज्जि । सो 'मय्हं हत्थे पटिहतं', किं नु
खो एतं ?'ति आह । अथेको 'पण्डरं एतं'ति आह । अपरो सह पंसुना गाळ्हं
गण्ह । अज्जो 'पुयुलं चतुरस्स एतं'ति आह । अपरो 'कहाण्णो एसो'ति आह ।
अथं नं आहरित्वा मातुया अदासि । सा कम्मे उपनेसि ।

(६२३) तत्थ संबहुलानं दारकानं अन्तरवीथियं कीळन्तानं निसिन्नकालो
विय भवंगोचित्तप्पवसि दट्ठञ्चा । कहाण्णस्स हत्थे पटिहतकालो विय आरम्भणेन
पसादस्स घट्टितकालो । 'किं नु खो एतं'ति वुत्तकालो विय तं आरम्भणं गहेत्वा
किरियमनोधातुया भवंगस्स आवट्टितकालो । 'पण्डरं एतं'ति वुत्तकालो विय
चक्खुविज्जाणेन दस्सनकिच्चरस साधितकालो । सह पंसुना गाळ्हं गहितकालो विय
विपाकम-[281]-नोधातुया आरम्भणस्स संपटिच्छित्तकालो । 'पुयुलं चतुरस्स
एतं'ति वुत्तकालो विय विपाकमनोविज्जाणधातुया आरम्भणस्स सन्तीरितकालो ।
'एसो कहाण्णो'ति वुत्तकालो विय किरियमनोविज्जाणधातुया आरम्भणस्स
ववत्थापितकालो । मातरा कम्मे उपनीत्तकालो विय जवनस्स आरम्भणरसानु-
भवनं वेदितव्वं ।

(६२४) इदं ओपम्मं किं दीपेति ? किरियमनोधातु अदिस्वा व भवंगं

१ Cf. ३.५९८. २-२ म०, सी०- किं पटिहतं. ३ M., PTS- बीधिं.
४ M., PTS- भावो.

आवष्टेति, विपाकमनोधातु अदिस्वा व सम्पटिच्छति, विपाकमनोविज्ञाणधातु अदिस्वा व सन्तीरोति, किरियमनोविज्ञाणधातु अदिस्वा व वक्तव्येति, ज्वनं अदिस्वा व आरम्भणसं अनुमोति । एकन्तेन पन चक्खुविज्ञाणमेव दस्सनकिच्चं साधेती ति दीपेति ।

(६२५) 'अम्बो कोलियकेन चा'ति, इदं हेट्ठा वुत्तं अम्बोपमं च उच्छुसालासामिकोपमं च सन्धाय वुत्तं ।

(६२६) 'जच्चन्धो पीठसप्पी चा'ति, उमो पि किरिस्ते नगरद्वारे सालायं निसीदिसु । तथ पीठसप्पी आह— 'मो अन्धक, कस्मा त्वं इध मुस्समानो विचरसि, असुको पदेसो मुभिकखो बह्वन्नपानो, किं तथ गन्त्वा सुखेन जीवितुं न वट्ठी'ति ? । 'मय्हं ताव तया आचिक्खितं, तुय्हं पन तथ गन्त्वा सुखेन जीवितुं किं न वट्ठी'ति ? 'मय्हं गन्तुं पादा नत्थी'ति । 'मय्हं पि पस्सितुं चक्खूनि नत्थी'ति । 'यदि एवं, तव पादा होन्तु, मम चक्खूनी'ति उमो पि 'साधू'ति संपटिच्छित्वा जच्चन्धो पीठसप्पी खन्धं आरोपेति । सो तस्स खन्धे निसीदित्वा वामहत्थेन^१ रस सीसं परिकिक्खित्वा दक्खिणहत्थेन 'इमस्मिं ठाने मूलं आवस्तिवा ठितं, इमस्मिं पासाणो, वामं मुञ्च दक्खिणं गण्ह, दक्खिणं मुञ्च वामं गण्ह'ति मग्गं नियामेत्वा आचिक्खति । एवं जच्चन्धस्स पादा पीठसप्पिस्स चक्खूनी ति उमो पि संपयोगेन इच्छितट्ठानं गन्त्वा सुखेन जीविसु ।

(६२७) तथ जच्चन्धो विय रूपकायो, पीठसप्पी विय अरूपकायो । पीठसप्पिना विना जच्चन्धस्स दिसं गन्तुं गमनाभिसंखारस्स अनिब्ब-[282]-त्तिर-कालो विय रूपस्स अरूपेन विना आदानगहणचोपनं पापेतुं असमत्थता । जच्चन्धेन विना पीठसप्पिस्स दिसं गन्तुं गमनाभिसंखारस्स अप्पवत्तनं विय पञ्चवोकारे रूपं विना अरूपस्स अप्पवत्ति । द्वित्रं पि सम्पयोगेन इच्छितट्ठानं गन्त्वा सुखेन जीवितकालो विय रूपारूपधम्मानं अञ्जमञ्जयोगेन सब्बकिञ्चेसु पयत्तिसम्भवो^२ ति । अयं पण्हो पञ्चवोकारमववसेन कथितो ।

(६२७) 'विसयग्गाहो' चा ति, चक्खु रूपविसयं गण्हाति । सोतादीनि सद्दादिविसये ।

(६२८) 'उपनिस्सयमत्थसो'ति, 'उपनिस्सयतो' च 'अत्थतो' च । तथ असंभिन्नत्ता चक्खुस्स, आपाथगतत्ता रूपानं, आलोकसन्निसित्तं, मनसिकाराहेतुकं चतुर्हि पच्चयेहि^३ उपपज्जति चक्खुविज्ञाणं, सद्धिं संपयुत्तधम्महेहि । तथ मतस्सा पि चक्खु संभिन्नं होति । जीवतो निरुद्धं पि, पित्तेन वा सेग्गेन वा रुधिरं वा पल्लिबुद्धं पि,

१ See ३.५९८. २ See ३.६०६. ३ See विमु० १८.३५. ४ ति०— अप्पवत्ति^०. ५ ति०— सभावो; म०— सम्भावो. ६ See विमु० १५.३९. विमु० p.110 and n.1 on the same.

चक्षुविज्जाणस्स पच्चयो भवितुं असक्कोन्तं 'संभिन्नं' नाम होति । सक्कोन्तं असंभिन्नं नाम । सोतादीसु पि एसेव नयो । चक्षुर्दिग्गं पन असंभिन्ने पि ब्रह्मिद्धा रूपारम्भणे आपाथं अनागच्छन्ते चक्षुविज्जाणं नुप्पज्जति । तस्मिं पन आपाथं आगच्छन्ते पि आलोकसन्निरसये असति नुप्पज्जति । तस्मिं लद्धे^१ पि किरियमनोधातुया भवंगे अनावष्टिते नुप्पज्जति । आवष्टिते येव उप्पज्जति । एवं उप्पज्जमानं संपयुत्तधम्ममेहि सद्धिं येव उप्पज्जती ति । इमे व चत्तारो पच्चये लभित्वा उप्पज्जति चक्षुविज्जाणं ।

(६२९) असंभिन्नत्ता सोतस्स, आपाथगतत्ता सद्धानं, आकाससन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चतुहि पच्चयेहि उप्पज्जति सोतविज्जाणं, सद्धिं संपयुत्तधम्ममेहि । तत्थ 'आकाससन्निरसितं' ति आकाससन्निरसयं लद्धा व उप्पज्जति, न विना तेन । न हि पिहितकण्णाच्छिद्दस्स सोतविज्जाणं पवत्तति । सेसं पुरिमनयेनेव वेदितव्यं । यथा चेत्थ एवं इतो परेसु पि । विसेसमत्तं पन वक्खाम ।

(६३०) असंभिन्नत्ता घाणस्स, आपाथगतत्ता गन्धानं, वायोसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चतुहि पच्चयेहि उप्पज्जति [२८३] घाणविज्जाणं, सद्धिं संपयुत्तधम्ममेहि । तत्थ 'वायोसन्निरसितं' ति घाणविल्लं^२ वायुभिह पविसन्ते येव उप्पज्जति, तस्मिं असति नुप्पज्जती ति अत्थो ।

(६३१) असंभिन्नत्ता जिह्वाय, आपाथगतत्ता रसानं, आपोसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चतुहि पच्चयेहि उप्पज्जति जिह्वाविज्जाणं, सद्धिं संपयुत्तधम्ममेहि । तत्थ 'आपोसन्निरसितं' ति जिह्वा-तेमने आपं लद्धा व उप्पज्जति, न विना तेन । सुक्खजिह्वानं हि सुक्खखादनिये जिह्वाय ठपिते पि जिह्वाविज्जाणं नुप्पज्जते व ।

(६३२) असंभिन्नत्ता कायस्स, आपाथगतत्ता फोठुब्बानं, पठवीसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चतुहि पच्चयेहि उप्पज्जति कायविज्जाणं, सद्धिं संपयुत्तधम्ममेहि । तत्थ 'पठवीसन्निरसितं' ति कायप्पसादपच्चयं पठवीसन्निरसयं लद्धा व उप्पज्जति, न तेन विना । कायद्वारस्मिं हि ब्रह्मिद्धा महाभूतारम्भणं अज्झत्तिकं कायप्पसादं वट्टेत्वा पसादपच्चयेसु महाभूतेसु पटिहज्जति ।

(६३३) असंभिन्नत्ता मनस्स, आपाथगतत्ता धम्मानं, कथुसन्निरसितं, मनसिकारहेतुकं चतुहि पच्चयेहि उप्पज्जति मनोविज्जाणं, सद्धिं संपयुत्तधम्ममेहि । तत्थ 'मनो' ति भवंग-चित्तं । तं निरुद्धं पि, आवज्जनचित्तस्स पच्चयो भवितुं असमत्थं मन्दथामगतमेव पवत्तमानं पि, संभिन्नं नाम होति । आवज्जनस्स पन पच्चयो भवितुं समत्थं असंभिन्नं नाम । 'आपाथगतत्ता धम्मानं' ति धम्मारम्भणे आपाथगते । 'कथुसन्निरसितं' ति हृदयकथुसन्निरसयं लद्धा व उप्पज्जति, न तेन विना । अयं पि पञ्चो पञ्चवोकारमयं संधाय कथितो । 'मनसिकारहेतुकं' ति किरियमनो-विज्जाणधातुया भवंगे आवष्टिते येव उप्पज्जती ति अत्थो । अयं ताव 'उपनिस्सय-

मत्स्यो' ति एत्थ 'उपनिस्सय'-वण्णना ।

(६३४) 'अत्थतो' पन चक्खु दस्सन्तथं, सोतं सवणत्थं, धाणं धायनत्थं, जिह्वा सायनत्था, कायो कु-[284]-सन्तथो, मनो पिजाननत्थो । तत्थ दस्सन् अत्थो अस्सा ति दस्सन्तथं । तं हि तेन निष्कादेतब्बं ति दस्सन्तथं । सेस्सेसु पि एसेव नथो ति । एत्तावत्ता तिपिटक-चूळनागत्येखादे सोळसकम्मगो^१ निट्ठितो, सद्धि द्वादसम्मगेन चैव अहेतुकट्ठकेन चा ति ।

(ii)

(६३५) इदानीं मोरवापीवासि-महादत्तत्थेखादे द्वादसकम्मगकथा होति । तत्थ साकेतपट्ट-उत्सदकित्तन-हेतुकित्तनानि^२ पाकतिकानेव । अयं पन थेरा अ-संखारिक-संखारिकेसु दोसं दिस्वा 'असंखारिकं असंखारिकमेव विपाकं देति, नो संसंखारिकं; संसंखारिकं पि संसंखारिकमेव विपाकं देति, नो असंखारिकं ति' आह । जवनेन चैस चित्तनिर्णयामं न कथेति । आरम्मणेन पन वेदनानिर्णयामं कथेति । तेन^३स्स विपाकुद्धारे^४ द्वादसकम्मगो^५ नाम जातो । दसकम्मगो पि, अहेतु-कट्ठकं^६ पि एत्थेव ।

(६३६) तत्रायं नयो— सोमनस्ससहगत-तिहेतुकासंखारिकचित्तेनं हि कम्मं आयूहिते तादिसेनेव विपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकस्स बुद्धिपत्तस्स चक्खुद्वारे 'इद्वारम्मणे' आपाथगते इद्व। वुत्तर्नयेनेव तयो मोघवारा होन्ति । तत्थ कुसलतो चत्तारि सोमनस्ससहगतानि, अकुसलतो चत्तारि, किरियतो पञ्चा ति इमेसं तेरसन्नं चित्तानं अञ्जतरेन जवितपरियोसाने तदारम्मणं पतिट्ठहमानं सोमनस्ससहगतासंखारिक-तिहेतुकचित्तं पि दुहेतुकचित्तं पि पतिट्ठाति ।

(६३७) एवमस्स चक्खुद्वारे चक्खुविज्झाणादीनि तीणि, तदारम्मणानि द्वे ति, पञ्च गणनूपगानि चित्तानि होन्ति । आरम्मणेन पन वेदनं परिपत्तेत्वा कुसलतो चतुन्नं, अकुसलतो चतुन्नं, किरियतो चतुन्नं ति, द्वादसन्नं उपेक्खासहगतचित्तानं अञ्जतरेन जवितपरियोसाने उपेक्खासहगत-तिहेतुकासंखारिकविपाकं पि दुहेतुकासंखारिकविपाकं पि तदारम्मणं हुत्वा उप्पजति । एवमस्स चक्खुद्वारे उपेक्खासहगत-सन्तीरणं, इमानि द्वे तदारम्मणानी ति, इमानि तीणि गणनूपगचित्तानि होन्ति । तानि पुरिमेहि पञ्चहि [285] सद्धि अट्ठ । सोतद्वारादीसु पि अट्ठ अट्ठा ति एकाय चेतनाय

१ All authorities except सि० omit. २ This commenced with ३.५९३. ३ See ३.५८८-९२. ४ Compare with what is said about this in ३.५९२ and note the difference. ५ सि०—विपाकुद्धारे. ६-६ See ३.५८७ (ii). ७ This is what is described in Dhs. §§1-145. See the chart. ८ See ३.५९३-९४. ९ सि० inserts before this असंखारिकं.

कम्मे आयूहिते समचत्ताळीस चित्तानि उप्पज्जन्ति । अगहितगहणेन पन चक्खु-
द्वारे अट्ठ, सोतविज्जाणादीनि चत्तारी ति, द्वादस होन्ति । तत्थ 'मूलभवंगता'
'आगन्तुकभवंगता' 'अम्भोपम-नियामकथा' च युत्तनयेनेव वेदितव्वा ।

(६३८) सोमनस्ससहगत-तिहेतुक-ससंखारिक-कुसलचित्तेन कम्मे आयूहिते
पि उपेक्खासहगत-तिहेतुक-असंखारिक-ससंखारिकेहि कम्मे आयूहिते पि एसेव
नयो । तत्थ यन्तोपमं^{१५} पि एत्थ पाकतिकमेव । एत्तावता तिहेतुककम्मेन तिहेतुक-
पटिसन्धि^{१६} होती ति वारो कथितो । दुहेतुकां होती ति वारो पन पटिच्छन्नो^{१७}
हत्वा गतो ।

(६३९) इदानीं दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धिकथा होति । सोमनस्ससह-
गत-दुहेतुकासंखारिकचित्तेन हि कम्मे आयूहिते तादिसेनेव विपाकचित्तेन गहितपटि-
सन्धिकस्स बुद्धिपत्तरस चक्खुद्वारे इट्ठारम्मणे आपाथगते हेट्ठो^{१८} युत्तनयेनेव तयो
भोषवारा होन्ति । दुहेतुकस्स पन जवन-'किरिया' नत्थि । तस्मा कुसलतो चत्तागि-
सोमनस्ससहगतानि, अकुसलतो चत्तारी ति इमेसं अट्ठन्नं अज्जतरेन जवितपरि-
योसाने दुहेतुकमेव सोमनस्ससहगतासंखारिकं तदारम्मणं होति । एवमस्स चक्खु-
विज्जाणादीनि तीणि, इदं च तदारम्मणं ति, चत्तारि गणनूपगचित्तानि होन्ति ।
'इट्ठमज्जत्तारम्मणे' पन कुसलतो उपेक्खासहगतानं चतुर्ण, अकुसलतो चतुर्णं ति,
अट्ठन्नं अज्जतरेन जवितपरियोसाने दुहेतुकमेव उपेक्खासहगतं असंखारिकं तदा-
रम्मणं होति । एवमस्स उपेक्खासहगतं सन्तीरणं, इदं च तदारम्मणं ति, द्वे गणनू-
पगचित्तानि होन्ति । तानि हि पुरिमेहि चतूहि सद्धिं छ ।

(६४०) सोतद्वारादीसु पि छ छा ति एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते
समतिंस चित्ताति उप्पज्जन्ति । अगहितगहणेन पन चक्खुद्वारे छ, सोतविज्जाणादीनि
चत्तारी ति दस होन्ति । अम्भोपम-नियामकथा पाकतिका एव । यन्तोपमं^{१९} इध न
लब्धती ति युत्तं । सोमनस्ससहगत-दुहेतुक-ससं-[286]-खारिक-कुसलचित्तेन कम्मे
आयूहिते पि उपेक्खासहगत-दुहेतुक-असंखारिक-ससंखारिकेहि^{२०} कम्मे आयूहिते पि
एसेव नयो । एत्तावता दुहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि होती ति वारो कथितो ।

१-१ See ३.५९५-९६. २ See ३.५९८. ३ See ३.६०१-६०४.
४-६ These correspond to cittas in Dhs. §§146, 150-55, 156.
See chart. ७ See ३.६०६-६०७. ८ See ३.५९२; cf. ३.६०७.
९ सी०, म०, PTS-तिहेतुककम्मेन दुहेतुकपटिसन्धि, १० See ३.६०७. ११ See
३.५९२. This corresponds to ३.६०८. १२ Described in Dhs.
§§147-48. १३ See ३.६०८, ५९३-९४. १४ See ३.६०९, ६०६-६०७.
१५-१७ Described in Dhs. §§ 149, 157-158, 159.

(६४१) अहेतुकौ होती ति वारो^१ पन एवं वेदितव्यो— कुसलतो चतूहि आणविप्पयुत्तेहि कम्मे आयूहिते, कुसलविपाकहेतुक-मनोविज्जाणधातुया उपेक्खा-सहगताय पटिसन्धिया गहिताय, कम्मसदिसा पटिसन्धी ति न वत्तव्वा । इतो पट्टाय हेट्ठा^२ वुत्तनयेनेव कथेत्वा इट्ठे पि इट्ठमज्जत्ते पि चित्तप्पवत्ति वेदितव्वा । इमस्स हि थेरस्स वादे पिण्डजवनं^३ जवति । सेसजवनं कुसलरथोय वा अकुसलरथोय वा को नियामेती ति आदिकथो सव्वा तत्थ वुत्तनयेनेव वेदितव्वा । एत्तायता मोरवापीवासि-महादत्तथेरवादे द्वादसकमग्गे निट्ठितो^४ सद्धिं दसकमग्गेन चैव अहे-तुकट्ठकेन चा ति ।

(iii)

(६४२) इदानी महाधम्मरत्नित्थेरवादे दसकमगकथो^५ होति । तत्थ साकेतपग्घ-उत्सदक्कित्तनानि^६ पाकतिकानेव । हेतुकित्तने पन अयं विसेसो । नि-हेतुककम्मं तिहेतुक-विपाकं पि दुहेतुकविपाकं पि अहेतुकविपाकं पि देति । दुहेतुक-कम्मं तिहेतुकमेव न देति, इतरं देति । तिहेतुककम्मेन पटिसन्धि तिहेतुका व होति; दुहेतुका, अहेतुका न होति । दुहेतुककम्मेन दुहेतुकाहेतुका होति, तिहेतुका न होति । असंस्वारिककम्मं विपाकं असंस्वारिकमेव देति, नो ससंस्वारिकं । ससंस्वारिकं पि ससंस्वारिकमेव देति, नो असंस्वारिकं । आरम्भणेन वेदनो^७ परिचत्तेतव्वा । जेवनं पिण्डजवनमेव जवति^८ । आदितो पट्टाय चित्तानि कथितव्यानी ति ।

(६४३) तत्रायं कथा— एको पठमकुसलचित्तेन कम्मं आयूहति, पठम-विपाकचित्तेनेव पटिसन्धि गण्हाति । अयं कम्मसदिसा पटिसन्धि । तस्स वुट्ठि-प्पत्तस्स चक्खुद्वारे 'इट्ठारम्भणे' आपायगते वुत्तनयेनेव तथो मोघवारा होन्ति । अयंस्स हेट्ठा^९ वुत्तानं तेरसत्तं [287] सोमनस्ससहगतजवनानं अज्जत्तरेण जघित-परियोसाने पठमविपाकचित्तमेव तदारम्भणं होति । तं 'मूलमवगं' 'तदारम्भणं' ति द्वे नामानि लभति ।

(६४४) एवमस्स चक्खुविज्जाणादीनि तीणि, इदं च तदारम्भणं ति,

१ सी०.म०-अहेतुकपटिसन्धि. २ See ३.५९२; corresponds to ३.६१०.
३ See ३.६१०... ४ मूलटीका (p. 126)— पिण्डजवनं जवती ति कुसलाकुसल-
क्रियजवनानि पिण्डत्वा कथितानां ति । तथा-कथितानि जवनानि पिण्डतानि विद्य वृत्तानि ।
एतस्मिं वा तदारम्भणे पिण्डत्वा दस्सितानि हुत्वा जवित्रानेव वृत्तानि । ५-५ सि०-कुम-
लताय...अकुसलताय. See ३.६१२. ६ This commenced with ३.६३५.
७ See ३.५८७. ८ See ३.५८८-५९१. ९ Differs from ३.५९२.
१० Differs from ३.५९२ but agrees with ३.६३५. ११ Cf. with
३.५९२, ६३५. १२ म०—लभति. १३ Dhs. §§1-145. १४ See ३.५९३.
१५ See ३.६३६. १६ See ३.५९५.

चत्वारि गणनूपगचित्तानि होन्ति । 'इदमञ्जत्तारम्मणे' हेट्ठा^१ वुत्तनयेनेव द्वादसन्नं उपेक्खासहगतजवनानं अञ्जतरेन जघितपरियोसनि उपेक्खासहगतं तिहेतुकासंखारिकचित्तं तदारम्मणताय पतिट्ठाति । तं 'आगन्तुकैमवङ्गं' 'तदारम्मणं'ति द्वे नामानि लभति । एवमस्स उपेक्खासहगतसन्तीरणं इदं च तदारम्मणं ति द्वे गणनूपगचित्तानि । तानि पुरिमेहि चतूहि सद्धिं छ होन्ति । सोतद्वारादीतुं पि छ छा ति^२ । एवं एकाय चेतनाय कम्मे आयूहिते पञ्चसु द्वारेसु समतिसं चित्तानि उपपज्जन्ति । अगहितगहणेन चक्खुद्वारे छ, सोतविञ्जानादीनि चत्तारी ति दस होन्ति । अम्भोपर्म-नियामकथां पाकतिका येव ।

(६४५) दुतिय-ततिय-चतुर्थकुसलचित्तेहि कम्मे आयूहिते पि एत्तकानेव विपाकचित्तानि होन्ति । चतूहि उपेक्खा-सहगतचित्तेहि कम्मे आयूहिते पि एसेव नयो । इध पनं पटमं इदमञ्जत्तारम्मणं दस्सेतव्वं । पच्छा इद्वारम्मणेन वेदना परिपत्तेववा । तत्थ अम्भोपर्म-नियामकथां पाकतिका एव । यन्तोपर्मं न लब्धमिति । 'कुसलतो पन चतुन्नं आणविप्पयुत्तानं अञ्जतरेन कम्मे आयूहिते' पि इतो पट्ठाय सव्वं वित्थरेत्थो अहेतुकद्वकं कथेतव्वं^३ । एत्तावता महाधम्मरक्खितरथेरयादे दसक-मग्गो निट्ठितो होति, सद्धिं अहेतुकद्वकेना ति ।

(६४६) इमेसं पन तिण्णं थेरानं कतरस्स वादो गहेतव्वो ति ? न कस्सचि एकसेन । सव्वेसं पन वादेसु युत्तं गहेतव्वं । पटमवादर्म्मि हि संसंखारासंखारविधानं पच्चयमेदतो अधिपेत्तं । तेनेत्थं, असंखारिककुसलस्स दुच्चलपच्चयेहि उपपन्नं संसंखारविपाकं, संसंखारिककुसलस्स बलवपच्चयेहि उपपन्नं असंखारिकविपाकं च गहेत्वा, लब्धमानानि पि किरियजवनानि पहाय, कुसलजवनेहि तदारम्मणं आरम्मणेन च [288] वेदनं नियामेत्वा, सेक्ख-पुत्थुजनवसेन सोळसकमग्गो कथितो ।

(६४७) यं पनेत्थ अकुसलजवनावसाने^४ अहेतुकविपाकमेव तदारम्मणं दस्सितं, तं इतरेसु न^५ दस्सितमेव । तस्मा तत्थं तं^६, तेसु युत्तं सहेतुकविपाकं च,

१ See ३.६३७. २ See ३.५९५. ३-३ This sentence is omitted by all authorities except सि०. ४ See ३.५९८-९९. ५ See ३.६०१-०४. ६-६ Described in Dhs. §§146-149, 150-159. ७ M., PTS. add अस्स. ८ See ३.६०६; agrees with ३.६४०. ९ Described in Dhs. §§147-49, 157-59. १० Corresponding to ३.६१०-६११, ६४१. ११ सी०, म०- गहेतव्वं. १२ Not mentioned here, but mentioned in ३.६३६, ६४३. १३-१३ See ३.६१२-१३. १४ See ३. ६३६-३७, ६४३. १५-१५ सी०, म०- तं तत्थ.

एत्या पि सञ्चमिदं लभ्यते' व । तत्रायं नयो— यदा हि कुसलजवनानं अन्तरन्तरा अकुसलं जवति, तदा कुसलावसाने आचिण्णसदिसमेव, अकुसलावसाने सहेतुकं तदारम्भणं युत्तं । यदा निरन्तरं अकुसलमेव तदा अहेतुकं । एवं ताव पटमवादे युत्तं गहेतव्यं ।

(६४८) दुतियवादे पन कुसलतो ससंखार-असंखारविधानं अधिपेत्तं । तेनेत्थ असंखारिककुसलस्स असंखारिकमेव विपाकं, ससंखारिककुसलस्स ससंखारिकमेव गहेत्वा, जवनेन तदारम्भणं अकर्त्ता, सञ्चेसं पि सेक्खासिक्खपुधुजनानं उप्पत्तिरहो पिण्डजवनवसेनेव द्वादसकम्मगो कथितो । तिहेतुकजवनावसाने पनेत्थ तिहेतुकं तदारम्भणं युत्तं । दुहेतुकजवनावसाने दुहेतुकं, अहेतुकजवनावसाने अहेतुकं भाजेत्वा पन न युत्तं । एवं दुतियवादे युत्तं गहेतव्यं ।

(६४९) ततियवादे पि कुसलतो व असंखार-ससंखारविधानं अधिपेत्तं । 'तिहेतुककम्मं तिहेतुकविपाकं पि दुहेतुकविपाकं पि अहेतुकविपाकं पि देती'ति पन वचनतो असंखारिक-तिहेतुकपटिसन्धिकस्स असंखारिकदुहेतुकेन पि तदारम्भणेन मवितव्यं । तं अदस्सेत्वा हेतुसदिसमेव तदारम्भणं दस्सितं । तं पुरिमाय हेतुकिस्सन-लद्धिया न युज्जति । केवलं दसकम्मगाविभावन्तरथमेव युत्तं । इतरं पि पन लभ्यते व । एवं ततियवादे पि युत्तं गहेतव्यं ।

(६५०) अयं च सञ्चा पि पटिसन्धिजनकस्सेव कम्मस्स विपाकं सञ्चाय तदारम्भणकथा । 'सहेतुकमवगं अहेतुकमवगस्स अनन्तरपच्चयेन पच्चयो' [दुकप०४५] इति वचनतो पन नानाकम्मेन अहेतुकपटिसन्धिकस्सा पि सहेतुकविपाकं तदारम्भणं उप्पज्जति । तस्स उप्पत्तिविधानं महापकरणे [दुकप०४९] आधिप्रविस्सती ति ।

कामावचरकुसलविपाककथा निहृता ।

[रूपावचरारूपावचरविपाककथा]

(६५१) [289] इदानीं रूपावचरादिविपाकं दस्सेतुं पुन कत्तमे धम्मा अव्याकत्ता ति आदि [§४९९-५०४] आरब्धं । तथ यस्मा कामावचर-

१ On this passage अ०यो० (p. 152) says:— 'यं पनेत्वा' ति एत्थ 'पठमवादादिमं यं पन तदारम्भणं । 'तं' तदारम्भणं । 'इतरेसु' दुतियवादादीसु । आचरियेहि दस्सितं' (? न दस्सितं) । तस्मा 'तथ' पठमवादादिमं युत्तं अहेतुकतदारम्भणं । 'तेसु' दुतियवादादीसु युत्तं सहेतुकविपाकं च । 'एत्या' पि पठमवादादिमं । 'सञ्चे इदं' तदारम्भणं लभ्यते व । २ M., PTS— आवज्ज^०. ३ सि०—असंखार-ससंखार^०. ४ See ३.६२५. M., PTS.—कत्वा. ५ M.—उप्पत्तारहो. ६ See ३.६४२ above. ७ सि०— ति-हेतुक^०. ८ 'असंखारदुहेतुकतदारम्भणं' (अ० यो० p. 152). ९ मूल-टीका (p. 126-27)— महापकरणे आगतशालिषा पाकटं. १० म०—रूपावचरारूपावचरं, सी०—रूपावचरारूपावचरविधानं.

विपाकं अत्तनो कुसलेन सादिसं पि होति, असदिसं पि, तस्मा न तं कुसलानुगतिकं कत्वा भाजितं । रूपावचरारूपावचरविपाकं पन यथा हत्थि-अस्स-पव्वतादीनं छाया हत्थिआदिसदिसा व होन्ति, तथा अत्तनो कुसलसदिसमेव होती ति कुसलानुगतिकं कत्वा भाजितं । कामावचरकम्मं च यदा कदाचि विपाकं देति, रूपावचरारूपावचरं पन अनन्तरा येव, दुतियमवरिमं येव अत्तमावे, विपाकं देती ति पि कुसलानुगतिकमेव कत्वा भाजितं । सेसं कुसले वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।^१ अयं पि विसेसो— पटिपदीदिमेदो च हीन-पणीत-मज्झिमभौवो च एतेसु ज्ञाना-गमनतो वेदितव्वो । छन्दादीनं पन अञ्जतरं धुरं कत्वा अनुप्पादनियत्ता निरधि-पतिकानेव एतानी ति ।

रूपावचरारूपावचरविपाककथा निद्विता ।

[लोकुत्तरविपाककथा]

(६५२) लोकुत्तरविपाकं पि कुसलसदिसत्ता कुसलानुगतिकमेव कत्वा भाजितं । यस्मा पन तेभूमककुसलं चुत्तिपटिसन्धिवसेन वट्टं आचिनाति^२ वट्टेति, तस्मा तत्थ कतत्ता उपचितत्ता ति [§४९८-५०४] वुत्तं । लोकुत्तरं पन तेन आचितं पि अपचिनति, सयं पि चुत्तिपटिसन्धिवसेन न आचिनति, तेनेत्थ 'कतत्ता उपचितत्ता'ति अवत्था कतत्ता भावितत्ता [§५०५] ति वुत्तं । सुञ्जतं [§५०५] ति आदीसु 'मग्गो' ताव 'आगमनतो सगुणतो आरम्भणतो ति तीहि कारणेहि नामं लभती'ति, इदं हेट्ठो कुसलाधिकारे विथारितं । तत्थ सुत्तन्तिकपरियायेन सगुणतो पि आरम्भणतो पि नामं लभति । परियायदेसना हेत्ता । अभिधम्मकथा पन निप्परियायदेसना । तस्मा इध सगुणतो वा आरम्भणतो वा नामं न लभति, आगमनतो व लभति । आगमनमेव हि धुरं । तं दुविधं होति— विपस्सनागमनं मग्गागमनं ति । तत्थ मग्गास्स आगतद्धाने विपस्सनागमनं धुरं, [290] फलस्स आगतद्धाने मग्गागमनं धुरं ति, इदं पि हेट्ठो वुत्तमेव । तेसु इदं फलस्स आगतद्धानं, तस्मा इध मग्गागमनं धुरं ति वेदितव्वं ।

(६५३) सो पनेस मग्गो आगमनतो 'सुञ्जतं'ति नामं लभित्वा सगुणतो च आरम्भणतो च 'अनिमित्तो' 'अण्णिहितो' ति पि वुच्चति । तस्मा सयं आगमनियद्धाने ठत्वा अत्तनो फलस्स तीणि नामानि देति । कयं ? अयं हि सुद्ध-आगमनवसेनेव लद्धनामो 'सुञ्जतमग्गो' सयं आगमनियद्धाने ठत्वा अत्तनो फलस्स

१ Dhs. §176 ff., 206 ff. २ Dhs. §§271-76. ३ See ३.६५५. for detailed discussion. ४ सि० inserts before this लोकुत्तर. ५ सी०, म० PTS- आचिनति. ६ See ३.४८३-८४. ७ See ३.४८४.

नामं ददमानो 'सुञ्जत' ति नामं अदासि । 'सुञ्जत-अनिमित्तमग्नो' सयं आगमनियद्वाने ऽत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'अनिमित्त' ति नामं अकासि । 'सुञ्जत-अप्पणिहितमग्नो' सयं आगमनियद्वाने ऽत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'अप्पणिहित' ति नामं अकासि । इमानि पन तीणि नामानि मग्गानन्तरे फलचित्तरिंम येव इमिना नयेन लब्धन्ति, न अपरभागे वलज्जनफलसमापत्तिया ।

(६५४) अपरभागे पन अनिच्चादीहि तीहि विपरस्सनाहिं विपरिसंतुं सक्कोति । अथ'स्स वुट्ठित-वुट्ठित-धिपरस्सनावसेन अनिमित्त-अप्पणिहित-सुञ्जतसंखात्तानि तीणि फलानि उप्पज्जन्ति । तेसं तानेव संखारारम्भणानि । अनिच्चानुपरस्सनादीनि जाणानि गोत्रभू-जाणानि नाम होन्ति । सो चायं सुञ्जतमग्ने वुत्तो । अप्पणिहितमग्ने पि एसेव नयो । अयं हि सुद्ध-आगमनवसेन लद्धनामो 'अप्पणिहितमग्ने' सयं आगमनियद्वाने ऽत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'अप्पणिहित' ति नामं अकासि । 'अप्पणिहित-अनिमित्तमग्ने' सयं आगमनियद्वाने ऽत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'अनिमित्त' ति नामं अकासि । 'अप्पणिहित-सुञ्जतमग्ने' सयं आगमनियद्वाने ऽत्वा अत्तनो फलस्स नामं ददमानो 'सुञ्जत' ति ना-[291]-मं अकासि । इमानि पि तीणि नामानि मग्गानन्तरे फलचित्तरिंम येव इमिना नयेन लब्धन्ति, न अपरभागे वलज्जनसमापत्तिया ति ।

(६५५) एयं इमस्मिं विपाकनिर्देसे कुसलचित्तेहि तिगुणानि विपाकचित्तानि वेदितव्यानि । यथा पन तेभूमककुसलानि अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं न सक्कोन्ति, न एयं लोकुत्तरकुसलानि । कस्मा ? तेभूमककुसलानं हि अञ्जो आयुः हनकालो अञ्जो विपचनकालो । तेनेतानि अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं न सक्कोन्ति । लोकुत्तरानि पन ताय सद्दाय, तस्मिं विरिये, ताय सत्तिया, तस्मिं समाधिस्मिं, ताय पञ्चाय अयूपसन्ताय, अपण्णकं अविस्सुद्धं मग्गानन्तरमेव विपाकं पटिलमन्ति, तेन अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं सक्कोन्ति । यथा हि परिक्कस्स अग्निगो कतट्ठाने अग्निस्मिं निव्वुत्तमत्ते येव उण्हाकारो निव्वायित्वा किञ्चि न होति, महन्तं पन आदेत्तं अग्निक्खन्धं निव्वायित्वा गोमयपरिमण्डे कते पि उण्हाकारो अवूपसन्तो व होति, एवमेव तेभूमककुसले अञ्जो कम्मक्खणो अञ्जो विपाकक्खणो परिक्कअग्निद्वाने उण्हाभाव-निव्वुत्त-कालो विरिय होति । तस्मा तं अत्तनो विपाकं अधिपतिं लभापेतुं न सक्कोति । लोकुत्तरे पन ताय सद्दाय ... पे० ... ताय पञ्चाय-अयूपसन्ताय, मग्गानन्तरमेव फलं उप्पज्जति, तस्मा तं अत्तनो विपाकं लभापेती ति वेदितव्यं । तेनाहु पोरणा—

‘विपाके अधिपतिं नत्थि ठपेत्वा लोकुत्तरं’ ति ।

१ सि०, म०— अनुलोमं. २ सी०, म०— गत०. ३ सि०— उण्हाकारनिष्ठा— पन. ४ ६६६ ३.६५१ (last sentence).

(६५६) चतुर्थमगफलनिर्देशे अज्जाताविन्द्रियं [§५५३आ] ति अज्जाताधीनो चतुसु सचेसु निद्रितज्जाणकिच्चस्स इन्द्रियं, अज्जाताधीनं वा चतुसु सचेसु निद्रितकिच्चानं चत्तारि सच्चानि जत्वा पटिविस्सित्वा ठितानं धम्मनं अब्भ- [292]-न्तरे इन्द्रियं साधनेन इन्द्रियं । निर्देशवारे पि'स्स अज्जाताधीनं [§५५५] ति आजानित्वा ठितानं । धम्मनं ति संपयुत्तधम्मनं अब्भन्तरे । अज्जा ति आजानना, पज्जा पजानना ति आदीनि युत्तत्थानेव* । मग्गङ्गं मग्गपरियापन्नं [§५५५] ति फलमग्गस्स अंगं, फलमग्गे च परियापन्नं ति अत्थो ।

(६५७) अपि चेत्थ इदं पकिण्णकं—एकं इन्द्रियं एकद्वानं गच्छति, एकं छद्धानानि गच्छति, एकं एकद्वानं गच्छति । एकं हि 'अज्जातज्जस्सामीतिन्द्रियं' एकद्वानं गच्छति सोतापत्तिमग्गं । एकं 'अज्जिन्द्रियं' हेट्ठा तीणि फलानि, उपरि तयो मग्गे ति छद्धानानि गच्छति । एकं 'अज्जाताविन्द्रियं' एकं ठानं गच्छति अर- हत्तफलं । सच्चेसु पि मग्गफलेसु अत्थतो अट्ठ अट्ठ इन्द्रियाणी ति चतुसिद्धि लोकुत्तर- इन्द्रियाणं कथितानि । पालितो [§२७७] पन नव नव कत्वा द्वासत्तति होन्ति । मग्गे मग्गङ्गा ति वुत्तं । फले पि मग्गङ्गं । मग्गे ब्रोज्जङ्को ति वुत्तो फले पि ब्रोज्जङ्को । मग्गकल्लणे पि आरति विरती ति वुत्ता फलकल्लणे पि आरति विरती ति । तत्थ मग्गो मग्गमात्थेनेव मग्गो, फलं पन मग्गं उपादाय मग्गो नाम; फलङ्गं फलपरियापन्नं ति वत्तुं पि वट्ठति । मग्गो बुज्जनकस्स अङ्को ति संबोज्जङ्को, फले बुद्धस्स अङ्गो ति संबोज्जङ्गो । मग्गे आरमण-विरमणवसेनेव आरति विरति । फले पन आरति-विरतिवसेना ति ।

लोकुत्तरविपाककथा निद्रिता ।

[अकुसलविपाककथा]

(६५८) इतो परानि अकुसलविपाकानि—पञ्च चक्खु-सोत-धाण-जिह्वा-काय-विज्जाणानि, एका मनोधातु, एका मनोविज्जाणधातु ति [§५५६-५६५] इमानि सत्त चित्तानि—पालितो च अत्थतो च हेट्ठा वुत्तेहि तादिसेहेव कुसलविपाकचित्तेहि सदिसानि । केवलं हि तानि कुसलकम्मपच्चयानि इमानि अकुसलकम्मपच्चयानि । तानि च इट्ठ-इट्ठमज्जत्तेसु आरम्भणेषु वत्तन्ते, इमानि अनिट्ठानिट्ठमज्जत्तेसु । तत्थ च सुखसहगतं कायविज्जाणं, इध दुक्खसहग- [293]-त्तं । तत्थ च उपेक्खा-सहगता मनोविज्जाणधातु मनुस्सेसु जच्चन्धादीनि पटिसन्धि आदिं कत्वा पञ्चसु ठानेषु विपच्चति । इध पन एकादसविधेना पि अकुसलचित्तेन कम्मे आयूहिते कम्म-कम्मनिमित्त-गतिनिमित्तेसु अज्जतरं आरम्भणं कत्वा चतुसु अपायेसु (i) पटि-सन्धि हुत्वा विपच्चति; दुतियवारतो पट्टाय यावतायुक् (ii) मयंगं हुत्वा, अनिट्ठा-

* ३.२८७. १ Also See §337 a. २ See २.५७१-८०, ५८३.

निष्ठमञ्जुत्तरम्मणाय पञ्चविज्जाणवीथिया (iii) सन्तीरणं हुत्वा, बलवारम्मणे छसु द्वारेसु (iv) तदारम्मणं हुत्वा, मरणकाले (v) बुत्ति हुत्वा ति, एवं पञ्चसु ठानेसु विपच्चती ति ।

अकुसलविपाककथा निद्धिता ।

[अव्याकृतधम्मकथा]

[(ii) किरियकथा]

(६५९) इदानीं किरियाव्याकृतं [§§५६६-५८२] भाजेत्वा दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा अव्याकृता [§५६६] ति आदि आरब्धं । तस्य किरियां ति करणमत्तं । सव्वेसु येव हि किरियचित्तेसु यं पन जयनभावं अप्पत्तं तं वातपुप्फं विय । यं जयनभावप्पत्तं तं छिन्नमूलकस्सव्वपुप्फं विय अफलं होति, तं-तं-किञ्च-साधनवसेन पवत्तत्ता पन करणमत्तमेव होति । तस्मा किरिया ति बुत्तं । नेव-कुसला-नाकुसला ति आदीसु कुसलमूलसंखातस्स कुसलहेतुनो अभावा 'नेव-कुसला'; अकुसलमूलसंखातस्स अकुसलहेतुनो अभावा 'नेव-अकुसला'; योनिंसा-मनसिकार-अयोनिंसोमनसिकार-संखातानं पि कुसलाकुसलप्पच्चयानं अभावा 'नेव-कुसला-नाकुसला' । कुसलाकुसलसंखातस्स जनकहेतुनो अभावा नेव-कम्मविपाका ।

(६६०) इथा पि चित्तेकगगानिहेसे^१ पयत्तिट्ठित्तिमत्तमेव^२ लब्धति । द्वे पञ्चविज्जाणानि, तस्सो मनोधातुयो, तस्सो मनोविज्जाणधातुयो, विविक्किच्छा-महगतं ति इमेसु हि सत्तरससु चित्तेसु दुब्बलत्ता 'सण्ठित्ति अयट्ठिती' [§११] ति आदीनि न लब्धन्ति । सेसं सव्वं विपाकमनोधातुनिहेसे [§४५५-६८] वु- [294] त्त-नयेनेव वेदितव्वं, अव्यञ्ज उपपत्तिद्वाना । तं हि चित्तं पञ्चविज्जाणानन्तरं उप-जति । इदं पन पञ्चद्वारे वल्लन्नप्ययत्तिकाले सव्वेसं पुरे उपपजति । कथं ? चक्खुद्वारे ताव इट्ठ-इट्ठमञ्जत्त-अनिट्ठ-अनिट्ठमञ्जत्तेसु रुपारम्मणेषु येन-केनचि पसादे घट्टिते तं आरम्मणं गहेत्वा आयजनवसेन पुरेचारिकं हुत्वा भवंगं आवट्टय-मानं उपपजति । सोतद्वारादीसु पि एसेय नयो ति ।

किरियमनोधातुचित्तं निद्धितं ।

(६६१) मनोविज्जाणधातु उपपन्ना होति ... पे० ... सोमनस्स-सहगता [§५६८] ति, इदं चित्तं अव्येसं असाधारणं । खीणासव्वसेव पाटि-पुगलिकं । छसु द्वारेसु लब्धति । चक्खुद्वारे हि पधानसारूप्यं ठानं दिस्वा खीणा-

१ See ३.५८३. २ सी०-अवलं. ३ न च कम्मविपाका in § 566.

४-४ See §§ 479, 464, 450, 424 which are implied here and included in पे० of § 566. ५ See ३.५७८-८०.

सर्वो इमिना चित्तेन सोमनस्सितो होति । सोतद्वारे मण्डभाजनीयद्वानं पत्या महा-
सदं कत्वा लुद्धलुद्धे^१ गण्हन्तेसु 'एवरूपा नाम मे लोलुप्पतण्हा पहीना'ति इमिना
चित्तेन सोमनस्सितो होति । घाणद्वारे गण्धेहि वा पुण्फेहि वा चेतियं पूजेन्तो
इमिना चित्तेन सोमनस्सितो होति । जिह्वाद्वारे रससम्पन्नं पिण्डपातं लद्धं भोजेत्वा
परिमुञ्जन्तो 'साराणीयधम्मो वत्त मे पूरितो'ति इमिना चित्तेन सोमनस्सितो होति ।
कायद्वारे अभिसमाचारिकवत्तं करोन्तो 'कायद्वारे मे वत्तं परिपूरितं'ति इमिना
चित्तेन सोमनस्सितो होति । एवं ताव पञ्चद्वारे लब्धति । मनोद्वारे पन अतीताना-
गतं आरब्धं उपपजति । जेतोपालमाथर्व-मखादेवराज-कण्हतापेसादिकालदिमं हि
कतं कारणं आवज्जित्वा तथागतो सितं पात्वकासि । तं पन पुण्यनिवासञ्जाण-सव्व-
ञ्जुतञ्जाणानं किञ्च । तेसं द्विजं पन आणानं चिण्णपरियन्ते इदं चित्तं हासयमानं
उपपजति । अनागते 'तन्तिस्सरो' मुतिगं-[295]-सरो पचेक्कुद्धो भविस्सती'ति
सितं पात्वकासि । तं पन अनागतसञ्जाण-सव्वञ्जुतञ्जाणानं किञ्च । तेसं पन
आणानं चिण्णपरियन्ते इदं चित्तं हासयमानं उपपजति ।

(६६२) निदेसवारे पन^२ 'स्स सेसअहेतुकचित्तेहि बलवतरताय चित्तेकगता
समाधिबलं पापेत्वा उपपत्ती । विरियं पि विरियबलं पापेत्वा । उदेसवारे पन 'समाधि-
बलं होति विरियबलं होती'ति अनागतत्ता परिपुण्णेन बलद्वेनेतं द्वयं बलं नाम न
होति । यस्मा पन 'नेव-कुसलं-नाकुसलं' तस्मा बलं ति कत्वा न उपपत्तिं । यस्मा पन
न निष्परियायेन बलं, तस्मा संगहवारे [§ ५७२ अ] पि 'द्वे बलानि होन्ती' ति न
बुत्तं । सेसं सव्वं सोमनस्ससहगताहेतुक-मनोविञ्जाणधातुनिदेसे [§ ४७०-८२]
बुत्तनयेनेव वेदितव्यं ।

(६६३) उपेक्खासहगता ति [§ ५७४] इदं चित्तं तीसु भवेसु सव्वेसं
सचित्तकसत्तानं साधारणं, न कस्सचि सचित्तकसत्तस्स न उपपजति नाम । उपपज-
मानं पन पञ्चद्वारे बोद्धपनं होति, मनोद्वारे आवजनं । उ असाधारणञ्जाणानि पि
इमिना गहितारम्मणमेव गण्हन्ति । महागजं^३ नामेतं^३ चित्तं; इमस्स अनारम्भणं
नाम नत्थि । 'असव्वञ्जुतञ्जाणं सव्वञ्जुतञ्जाणगतिकं नाम कतमं?' ति बुत्ते 'इदं'
ति वत्तव्यं । सेसमेत्थ पुरिमचित्ते बुत्तनयेनेव वेदितव्यं । केवलं हि तत्थ सप्पीतिकत्ता
नवंगिको [§ ५७३] संत्तारकस्सन्धो विमत्तो । इध न-प्पीतिकत्ता अट्ठंगिको [§ ५७५] ।

१ सी०, M.- लद्धलद्धे. २ सी०, म०- साराणीय°. ३ जा० ३. ४६३.
४ जा० १. १३७. ५ जा० ४-६. Also see ६. ३२ below. ६ Not noted
in the Dictionary of Pali Proper Names. ७ सी०, म०- मुदिग°. ८ § ५७०. ९ § ५७१. १० M.-परिचिण्णेन. ११ See ३. ५८१-८२.
१२-१३ M.- महाभजं तमेतं, सि०- महाराज; मूलटीका (p. 129)- महाविसयत्तं
महागजो विद्य महन्ते.

(६६४) इदानी यानि कुसलतो अट्ट महाचित्तानेव खीणासवस्स उप्पज्जन-
ताय किरिया [§ ५७६] ति जातानि, तस्मा तानि कुसलनिहेसे [§§ २-१५९]
वुत्तनयेनेव वेदितव्वानि ।

(६६५) इध उत्था हसनकचित्तानि समोधानेतव्वानि । कति पनेतानि
होन्ती ति ? तेरसै । पुथुज्जा हि कुसलतो चतूहि सोमनस्ससहगतेहि, अकुसलतो
चतूही ति, अट्टहि चित्तेहि हसन्ति । मेक्खा कुसलतो चतूहि सोमनस्ससहगतेहि,
अकुसलतो द्वीहि दिट्ठिगतविप्पयुत्तसोमनस्ससहगतेही ति, छहि चित्तेहि हसन्ति ।
खीणासवा किरियतो पञ्चहि सोमनस्ससहगतेहि हसन्ती ति ।

(६६६) [296] रूपावचरारूपावचर-किरिया-निहेसेसु [५७७-५८२]
दिट्ठधम्मसुखविहारं [§ ५७७] ति दिट्ठधम्मे, इमस्मिं येव अत्तभाये, सुखविहार-
मत्तकं । तत्थ खीणासवस्स पुथुज्जनकाले निव्वत्तितसमापत्ति याव नं न समापज्जन्ति
ताव कुसला व, समापज्जकाले किरिया होति । खीणासवकाले पन'स्स निव्वत्तित-
समापत्ति किरिया व होति । सेसं सञ्चं तं सदिसत्ता कुसलनिहेसे [§§ १६०-२७६]
वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ति ।

अट्टसाल्लिनिया धम्मसंगहट्ठकथाय चित्तुप्पादकथा निट्ठिता ।

अव्याकतपदं पन नेध ताव निट्ठितं ति ।

चित्तुप्पादकण्डवण्णना निट्ठितो ।

४

[अव्याकतधम्मकथा]

[(iii) रूप-अव्याकतकथा]

[रूपकण्डवण्णनो]

(१) इदानी रूपकण्डं भाजेत्वा दस्सेतुं पुन कतमे धम्मा अव्याकता
[§ ५८३] ति आदि आरब्धं । तत्थ किञ्चा पि हेट्ठा चित्तुप्पादकण्डे विपाकाव्याकतं
चेव किरियाव्याकतं च निस्सेसं कत्वा भाजितं, रूपाव्याकत-निव्वानाव्याकतानि
पन अकथितानि, तानि कथेतुं चतुर्विधं पि अव्याकतं समोधानेत्वा दस्सेन्तो
कुसलाकुसलानं धम्मानं विपाका [§ ५८३] ति आदिमाह । तत्थ कुसला-
कुसलानं ति चतुर्भूमक-कुसलानं चेव अकुसलानं च । एवं ताव विपाकाव्याकतं
कुसलविपाकाकुसलविपाकवसेन द्वीहि पदेहि परियादित्वा दस्सितं । यस्मा पन

१ See ३-२६५-३२५; note 2 on § 576 and note ३ on § 498-
२ सं०, ४० insert before this बुद्धे. ३ See ३-३२६-४६५. ४ M.-
समत्ता. ५ Continues upto ४.११९.

तं सव्यं पि कामावचरं वा होति, रूपावचरादीसु वा अञ्जतरं, तस्मा 'कामाव-
चरा'ति आदिना नयेन तदेव विपाकाव्याकृतं भुम्भन्तरवसेन परियादित्वा
दस्सितं । यस्मा पन तं वेदनाखन्धो पि होति ...पे०... विज्जाणकखन्धो पि,
तस्मा पुन सम्पयुत्तचतुक्खन्धवसेन परियादित्वा दस्सितं ।

(२) एवं विपाकाव्याकृतं कुसलाकुसलवसेन भुम्भन्तरवसेन संपयुत्तकखन्ध-
वसेना ति तीहि नयेहि परियादाय दस्सेत्वा, पुन किरियाव्या-[297]-कृतं दस्सेन्तो
ये च धम्मा किरिया [§५८३] ति आदिमाह । तत्थ 'कामावचरा रूपावचरा
अरूपावचरा वेदनाखन्धो ...पे०... विज्जाणकखन्धो' ति वत्तव्यं भवेत्थ । हेट्ठा
पन गहितमेवा ति नयं दस्सेत्वा निरसज्जितं । इदानि अविभक्तं दस्सेन्तो सव्यं च
रूपं असंखता च धातु [§५८३] ति आह । तत्थ 'सव्यं च रूपं' ति पदेन
पञ्चवीसति रूपानि उच्चैवुति रूपकोट्ठासा निष्पदेसतो गहिता ति वेदितव्वा । 'असं-
खता च धातु' ति पदेन निव्वानं निष्पदेसतो गहितं ति । एत्तायता 'अव्याकृता
धम्मा' ति पदं निद्रितं होति ।

(३) तत्थ कतमं सव्यं रूपं [§५८४] ति इदं कस्मा गहितं ? हेट्ठा
रूपाव्याकृतं संखेपेनेव कथितं । इदानि तं एकक-दुक-तिक-चतुक् ...पे०...
एकादसकवसेन विधारतो भाजेत्वा दस्सेतुं इदं गहितं । तस्स'त्थो—यं गुप्तं
'सव्यं च रूपं, असंखता च धातु' [§५८३] ति, तस्मिं पदद्वये 'कतमं सव्यं रूपं
नाम?', इदानि तं भाजेत्वा दस्सेन्तो चत्तारो च महाभूता [§५८४] ति
आदिमाह । तत्थ चत्तारो ति गणनपरिच्छदो । तेन तेसं ऊनाधिकमात्रं निवारयेति ।
'च'-सद्वो सम्भिण्डनत्थो । तेन न केवलं 'चत्तारो महाभूता' व रूपं, अञ्जं पि अन्धी
ति 'उपादारूपं' सम्भिण्डेति । महाभूता ति एत्थ महन्त-पातुमावादीहि कारणेहि
महाभूतता वेदितव्वा । एतानि हि (i) महन्तपातुमावतो, (ii) महाभूतसामञ्जतो,
(iii) महापरिहारतो, (iv) महाविकारतो, (v) महन्त-भूतता चा ति इमेहि कार-
णेहि महाभूतानी ति बुचन्ति ।

(४) तत्थ (i) 'महन्तपातुमावो'ति, एतानि हि (a) अनुपादिन्नकसन्ताने
पि (b) उपादिन्नकसन्ताने पि महन्तानि पातुभूतानि । तेसं (a) अनुपादिन्नकसन्ताने
एवं महन्तपातुमावता वेदितव्वा—एकं हि चक्रयाळं आयामतो च विधारतो च
योजनानं द्वादससतसहस्सानि चतुस्सिंससतानि पञ्चासं च योजनानि । परिकल्पेपतो
पन^१

१ See ३.६५९-६६६, Cm.on §5566-82. २ See §5596,647 and
मूलटीका p.130. ३ सि०, म०omit. ४ M., PTS-°कारो. ५ With. ४.३-६
cf. विमु० ११.९६-१०३. ६ विमु० reads महत्ता भूतता च. ७ विमु० ७.४०-४३..

[298] सव्वं सतसहस्सानि छत्तिंसपरिमण्डलं ।
दस चेव सहस्सानि अहुहुनि सतानि च ॥

तत्थ

दुवे सतसहस्सानि चत्तारि नहुतानि च ।
एत्तकं ब्रह्मत्तेन संखाता^१यं वसुन्धरा^२ ॥

तस्सा येव सन्धारकं

चत्तारि सतसहस्सानि अट्टेव नहुतानि च ।
एत्तकं ब्रह्मत्तेन जलं वति पतिट्ठितं ॥

तस्सा पि सन्धारको

नव सतसहस्सानि मालुतो नभमुग्गतो ।
सट्ठिं चेव सहस्सानि एसा लोकस्स सण्ठिति ॥

(५) एवं सण्ठिते चेत्य योजनां

चतुरासीति सहस्सानि अञ्जोगाळ्हो महण्णवे ।
अचुगगतो तावदेव सिनेरुपब्बतुत्तमो ॥
ततो उपपुट्टेन पमाणेन यथाकमं ।

अञ्जोगाळ्हुग्गता दिव्वा नानास्तनचिसिता ॥
युगंधरो ईसथरो करदीको सुदस्सनो ।
नेमिन्धरो विनतको अस्सकण्णो गिरि^३ ब्रहा ॥

एते सत्त महासेला सिनेरस्स समन्ततो ।
महाराजानमावासा देवयक्खनिसेविता ॥
योजनानं सतानुच्चो हिमवा पञ्च पच्चतो ।
योजनानं सहस्सानि तीणि आयत-विस्थितो ॥

चतुरासीति-सहस्सेहि कूटेहि पतिमण्डितो ।
ति-पञ्च-योजनक्खन्ध-परिक्षेपा नगव्दया ॥
पञ्चासयोजनक्खन्ध-सखायामा समन्ततो ।
सतयोजनविस्थित्या तावदेव च उग्गता ।

जम्बू, यस्सानुमावेन जम्बुदीपो पकासितो ॥

(६) यं चेतं जम्बुया पमाणं तदेव असुरानं चित्तपाटलिया, गरुडानं
सिम्बल्लिक्खस्स, अपरगोवाने कदम्बस्स, उत्तरकुरुस्स कप्पक्खस्स, पुत्रविदेहे
सिरीसस्स, तावत्तिसेसु पारिच्छत्तकस्सो^४ ति ।

१ Also in विं० ११.९७. २ M.-वाजि^०. Cf. जा० ६.१२५. ३ सि०-
सत्त^०. ४ जा० १.२०२.

[299] तेनाहु पोरणा—

पाटली सिम्बली जम्बू देवानं पारिछत्तको ।

कदम्बो कप्पक्खो च निरीसेन भवति सत्तमो^१ ॥

द्वे असीतिसहस्सानि अज्झोगाळ्हो महण्णये ।

अप्पुग्गतो तावदेय चक्कवाळसिलुच्चयो ।

परिक्खित्तवानं तं सत्थं लोकधातुमयं ठितो^२ ति ॥

(७) (b) उपादिन्नकसंताने पि मच्छ-कच्छप-देव-दानयादिसरीरवसेन महन्तानेव पातुभूतानि । युत्तं^३ हेतं भगवता— “सन्ति भिक्खवे महासमुदे योजनसत्तिका पि अत्तमायां ति” [विन० ४.१.४०] आदि ।

(८) (ii) ‘महामूतसामञ्जतो’ ति एतानि हि यथा मायाकारो अमणिं येव उदकं मणिं कत्वा दस्सेति, अमुयणं येव लेडुं सुवण्णं कत्वा दस्सेति, यथा च सयं नेव यक्खो न पक्खी समानो यक्खमायं पि पक्खीमायं पि दस्सेति, एवमेव सयं अनीलानेव हुत्वा नीलं उपादारूपं दस्सेन्ति, अपीतानि... अलोहितानि... अनोदातानेव हुत्वा ओदातं उपादारूपं दस्सेन्ती ति मायाकारमहामूतसामञ्जतो महाभूतानि । यथा च यक्खादीनि महाभूतानि यं परिगण्हन्ति नेव तेसं तस्स अन्तो न बहिद्धानं^४ उपलब्धमिति, न च तं निस्साय न तिष्ठन्ति, एवमेव एतानि पि नेव अञ्जमञ्जस्स अन्तो न बहिद्धानि हुत्वा उपलब्धमन्ति, न च अञ्जमञ्जं निस्साय न तिष्ठन्ती ति । अचिन्तेय्यद्वानताय यक्खादिमहाभूतसामञ्जतो पि महाभूतानि । यथा च यक्खिनीसंख्यातानि महाभूतानि मनापेहि वर्णसण्ठानयिक्खेपेहि अत्तनो भयानकमायं पटिच्छादेत्वा सत्ते वज्जेन्ति, एवमेव एतानि पि इत्थिपुरिस-सरीरादीसु मनापेन छविवण्णेन, मनापेन अंगपचंगसण्ठानेन, मनापेन च हत्थपाद-अंगुलिममुकविवक्खेपेन अत्तनो कक्खलतादिमेदं सरसलक्खणं पटिच्छादेत्वा बालजनं वज्जेन्ति, अत्तनो सभायं दट्ठुं न देन्ती ति । इति वज्जनकत्तेन यक्खिनी-महाभूतसामञ्जतो पि महाभूतानि ।

(९) [300] (iii) ‘महापरिहारतो’ ति महन्तेहि पच्चयेहि परिहरितव्वतो । एतानि हि दिवसे दिवसे उपनेतव्वत्ता महन्तेहि घासच्छादनादीहि भूतानि पवत्तानी ति महाभूतानि । महापरिहारानि वा भूतानी ति पि महाभूतानि ।

(१०) (iv) ‘महाविकारतो’ ति भूतानं महाविकारतो । एतानि हि उपादिन्नानि पि अनुपादिन्नानि पि महाविकारानि होन्ति । तत्थ अनुपादिन्नानं

१ M., PTS. म०-सत्तम. २ Here ends विस्सु० ७.४३. ३ Vinaya Texts, iii. 302. ४ See विस्सु० ११.९८-१०३. ५ म०- बहिद्दा. ६ सी० prefixes तानां^५, म०- तानाविनाम^६.

कप्पबुद्धाने विकारमहत्तं पाकटं होति, उपादिज्ञानं धातुक्खोभक्काले । तथा हि.

भूमितो^१ बुद्धिता याव ब्रह्मलोका विधायति ।
 अचि अचिमतो लोके डड्ढमानग्धि^३ तेजसा ॥
 कोटिसतसहस्सेकं चक्कवाळं विलीयति ।
 कुपितेन यदा लोको सलिलेन विनस्सति ॥
 कोटिसतसहस्सेकं चक्कवाळं विकीरति ।
 वायोधातुप्पकोपेन यदा लोको विनस्सति ॥
 पत्थद्वो भवति कायो दट्ठो कट्ठमुखेन वा ।
 पठवीधातुप्पकोपेन होति कट्ठमुखे व सो ॥
 पूतिको भवति कायो दट्ठो पूतिमुखेन वा ।
 आपोधातुप्पकोपेन होति पूतिमुखे व सो ॥
 मन्तत्तो भवति कायो दट्ठो अग्गिमुखेन वा ।
 तेजोधातुप्पकोपेन होति अग्गिमुखे व सो ॥
 संछिन्नो भवति कायो दट्ठो सत्थमुखेन वा ।
 वायोधातुप्पकोपेन होति सत्थमुखे व सो ॥

इति महाविकारानि भूतानी ति महाभूतानि ।

(११) (७) 'महन्त-भूतत्ता चा'ति एतानि हि महन्तानि महता वायाभेन परिगृहेतव्यत्ता, भूतानि विज्जमानत्ता ति, महन्त-भूतत्ता च महाभूतानि^२ । एवं महन्तपातुमावादीहि कारणेहि महाभूतानि ।

(१२) चतुध्रं च महाभूतानं उपादाय रूपं [§५८१] ति उपयोगात्थे सामिवचनं । चत्वारि महाभूतानि उपादाय, निस्साय, अमुञ्चित्वा पञ्चनं रूपं ति अत्थो । इदं बुच्चति सव्वं रूपं [§५८४] ति इदं चत्वारि महाभूतानि, पदपाटि-पाटिया निदिट्ठानि तेवीसति^३ उपादा-रूपानी ति, सत्तवीसतिप्पमेदं सव्वं रूपं नाम ।

(१३) [301] इदानी तं वित्थारतो दस्सेतुं एकविधादीहि एकादसहि संगहेहि मातिकं ठपेन्तो सव्वं रूपं न-हेतू [§५८४] ति आदिमाह । तत्थ 'सव्वं रूपं'ति इदं पदं 'सव्वं रूपं न-हेतु' 'सव्वं रूपं अहेतुकं'ति एवं सव्वपदेहि सद्धिं योजेतव्वं । सव्वानेव चेतानि 'न-हेतु'ति आदीनि तेचत्ताळीस पदानि

१ M.-विष्कार^०, म०-विकार महत्तं. २ विसु० ११.१०२. ३ M, PTS-डड्ढमानं.पि. ४-५ Cf. सुवणंप्रभासोत्तमवृत्त vi.12-13 (Jap. Ed. by Hokei Idzumi). ६ See note on this in ४.३. ७ Here ends विसु० ११.१०३. ८ See note 2 on §596. ९ = 25 in ४.२. See §§596, 647-48.

उद्दृष्टानि । तेषु पट्टिपाटिया चत्ताळीसपदानि मातिकेतो गृहेत्वा ठपितानि, अवसाने तीणि मातिकासुत्तकानी ति । एवं^१ ताव^२ पठमे संगहे पालिवचत्थानमेव वेदितव्यं ।

(१४) तथा दुतियसंगहादीसु । तत्रायं नयो— दुतियसंगहे ताव सत् चत्तारो च दुका । तत्थ अत्थि रूपं उपादा, अत्थि रूपं नो उपादा [§५८५] ति आदयो आदिभिं चुद्दस दुका अज्जमज्जसंयंथाभावतो पक्किण्णकदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खुसंफस्सस्स वत्थू [§५८५] ति आदयो पञ्चवीसति दुका वत्थु-अवत्थु-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता वत्थुदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खु-संफस्सस्स आरम्भणं ति आदयो पञ्चवीसति दुका आरम्भणानारम्भण-उप-परिक्खणवसेन पवत्तत्ता आरम्भणदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खुआयतनं ति आदयो दस आयतनानायतन-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता आयतनदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खुधानू ति आदयो दस धातु-अधातु-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता धातुदुका नाम । ततो अत्थि रूपं चक्खुन्द्रियं ति आदयो अट्ठ इन्द्रियानिन्द्रिय-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता इन्द्रियदुका नाम । ततो अत्थि रूपं कायविज्जत्ती ति आदयो द्वादस सुखुमामुखुमरूप-उपपरिक्खणवसेन पवत्तत्ता सुखुमरूपदुका नामा ति । इदं दुतियसंगहे पालिवचत्थानं ।

(१५) ततियसंगहे सत् तीणि च तिकानि । तत्थ दुतियसंगहे गुत्तेसु चुद्दससु पक्किण्णकदुकेसु एकं अज्झत्तिकदुकं सेसेहि तेरमहि योजेत्वा यं तं रूपं अज्झत्तिकं तं उपादा; यं तं रूपं बाहिरं तं अत्थि [302] उपादा, अत्थि नो-उपादा [§५८६] ति आदिना नयेन ठपिता तेरम पक्किण्णकतिका नाम । ततो तमेव दुकं सेसदुकेहि सद्धिं योजेत्वा यं तं रूपं बाहिरं तं चक्खुसंफस्सस्स न-वत्थु, यं तं रूपं अज्झत्तिकं तं अत्थि चक्खुसंफस्सस्स वत्थु, अत्थि चक्खु-संफस्सस्स न-वत्थू ति आदिना नयेन सेसत्तिका ठपिता । तैसं नामं च गणना च तेषं येव वत्थुदुकादीनं वसेन वेदितव्या ति । इदं ततियसंगहे पालिवचत्थानं ।

(१६) चतुत्थसंगहे द्वावीसति चतुक्का । तत्थ सच्चपच्छिमो^३ अत्थि रूपं उपादा अत्थि रूपं नो-उपादा [§५८७] ति एवं इध युत्तमातिकं अनामसित्वा ठपितो । इतरे पन आमसित्वा । कथं ? ये ताव दुविधसंगहे पक्किण्णकेसु आदितो तयो दुका, तेषु एकेकं गृहेत्वा यं तं रूपं उपादा तं अत्थि उपादिञ्चं, अत्थि अनुपादिञ्चं ति आदिना नयेन पञ्चहि पञ्चहि दुकेहि सद्धिं योजेत्वा दुक्तत्तयमूलका आदिभिं पञ्चदसचतुक्का ठपिता । इदानीं यो'यं चतुत्थो मनिदस्सनदुको सो यं तं रूपं सनिदस्सनं तं अत्थि सण्णट्ठिं, अत्थि अप्पट्ठिं ति आदिना

१ PTS., म०— पट्टिपाटिया. २ Cf. Dhs. §584 and note 4 on the same. ३-३ सी०, म०— पत्तावता. ४ The last चतुक्क (explained in § 961) विट्ठं, सुत्तं etc.

नयेन परेहि वा, अत्थि उपादा अत्थि नो-उपादा ति आदिना नयेन पुरिमेहि वा, दुकेहि सद्धि अस्थामावतो कमामावतो विसेसामायतो च योगं न गच्छति ।

(१७) सनिदस्सनं हि 'अप्पटिघं' नाम, 'नोपादा' वा नत्थी ति अस्थामावतो योगं न गच्छति । 'उपादिघं पन अनुपादिघं च अत्थी' ति तं कमामावतो योगं न गच्छति । सब्बदुका हि पच्छिम-पच्छिमेहेव सद्धिं योजिता । अयमेत्थ कमो । पुरिमेहि पन सद्धिं कमामावो ति । 'सत्ति अत्थे कमामावो अकारणं । तस्मा उपादिघपदादीहि सद्धिं योजेतब्बो' ति चे—न, विसेसामावा; उपादिघपदादीनि हि इमिना सद्धिं योजितानि । तत्थ 'उपादिघं वा सनिदस्सनं, सनिदस्सनं वा उपादिघं' ति वुत्ते विसेसो नत्थी ति विसेसामावा पि योगं न गच्छति । तस्मा तं चतुत्थदुकं अनामसित्वा, ततो परेहि अत्थि रूपं सप्पटिघं [§५८५] ति आदीहि तीहि दुकेहि सद्धिं [303] यं तं रूपं सप्पटिघं तं अत्थि इन्द्रियं, अत्थि न-इन्द्रियं, यं तं रूपं अप्पटिघं तं अत्थि इन्द्रियं, अत्थि न-इन्द्रियं' ति आदिना नयेन युजमाने द्वे द्वे दुके योजेत्वा छ चतुका ठपिता ।

(१८) यथा चायं चतुत्थदुको योगं न गच्छति, तथा तेन सद्धिं आदिदुको पि । कस्मा ? अनुपादारूपस एकत्वेन अनिदस्सनत्ता । सो हि यं तं रूपं नो-उपादा तं अत्थि सनिदस्सनं, अत्थि अनिदस्सनं—एवं चतुत्थेन दुकेन सद्धिं योजियमानो योगं न गच्छति । तस्मा तं अतिक्रमिया पञ्चमेन सह योजितो । एवं यो येन सद्धिं योगं गच्छति, यो च न गच्छति सो वेदितब्बो ति । इदं चतुत्थसंगहे पालियवस्थानं ।

(१९) इतो परे पन पञ्चविधसंगहादयो सत्त संगहा असम्मिस्सा एव ।

एवं सकलाय पि मातिकाय पालियवस्थानं वेदितम्भं ।

(२०) इदानीं तस्सा अत्थं भाजेत्वा दस्सेतुं सब्बं रूपं न-हेतुमेवा [§५९५] ति आदि आरब्धं । कस्मा पनेत्थ 'क्तमे तं सब्बं रूपं न-हेतु' [§५८४] ति पुच्छा न कता ति ? भेदाभावतो । यथा हि दुकादीसु 'उपादारूपं' पि अत्थि 'नो-उपादारूपं' पि [§५८५], एवमिध 'न-हेतु पि सहेतुं पी' ति भेदो नत्थि, तस्मा पुच्छं अकत्वा व विभत्तं । तत्थ 'सब्बं' ति सकलं, निरवसेसं । 'रूपं' ति अयमस्स सीतादीहि रूपनमावदीपनो सामञ्जसलक्षणनिदेसो । न हेतुमेवा [§५९५] ति साधारणहेतुपटिक्खेपनिदेसो ।

(२१) तत्थ हेतु-हेतु पच्चय-हेतु उत्तम-हेतु साधारण-हेतु ति चतुब्बिधो हेतु । तेषु 'तयो कुसलेहेतु, तयो अकुसलेहेतु, तयो अब्याकतहेतु [§१०५३]

१ सि०—सप्पटिघं; but See §617. २-२ सी० omits. ३ See note on §658. ४-४ सी०, म० omit. ५ सी०, म०—अहेतु, पि.

ति अयं 'हेतुहेतु' नाम । "चत्तारो खो^१ भिक्खवे^२ महामूता हेतू, चत्तारो महामूता पच्चया रूपकसन्धस्स पञ्जापनाया" [सं० ३.१०१] ति अयं 'पच्चयहेतु' नाम । "कुसलाकुसलं अत्तनो विपाकट्ठाने, उत्तमं इद्वारम्मणं कुसलविपाकट्ठाने, उत्तमं अनिद्वारम्मणं अकुलविपाकट्ठाने" [] ति अयं 'उत्तमहेतु' नाम । यथाह—[304] 'अतीतानागतपच्चुप्पन्नानं कम्मसमादानानं ज्ञानसो हेतुसो विपाकं यथामूतं पजानाती' [सं० ५.३०४, अं० ३.४१७] ति, "एसेव हेतु एस्स पच्चयो संखारानं यदिदं अविज्जो^३" [] ति अविज्जा संखारानं पि साधारणहेतु हुत्वा पच्चयद्वं करती ति 'साधारणहेतु' नाम । यथा हि पठवीरसो आपोरसो च मधुस्सो पि अमधुरस्सो पि पच्चयो, एवं अविज्जा कुसलसंखारानं पि अकुसलसंखारानं पि साधारणपच्चयो होति । इमस्मिं पन^४त्थे 'हेतुहेतु' अधिप्पेतो ।

(२२) इति 'हेतु धम्मा न-हेतु धम्मा' ति मातिकाय [मा० २३] आगतं हेतुभावं रूपस्स नियमेत्वा पटिक्खिपन्तो 'न-हेतुमेवा' ति आह । इमिना नयेन सन्धपदेसु पि पटिक्खेपनिहेसो च अप्पटिक्खेपनिहेसो च वेदितव्वो । वचनत्थो पन सन्धपदानं मातिकावर्णनाय वुत्तो येव । सप्पच्चयमेवा [§ ५९५] ति एत्थ पन कम्मसमुद्धानं कम्मपच्चयमेव होति, आहारसमुद्धानादीनि आहारादिपच्चयानेषां ति एवं रूपस्सेष वुत्तचतुपच्चयवसेन अत्थो वेदितव्वो । रूपमेवा ति 'रूपिनो धम्मा अरूपिनो धम्मा' ति मातिकाय [मा० ३३] वुत्तं अरूपिभावं पटिक्खिपति । उप्पन्नं छहिं विज्जाणेही ति पच्चुप्पन्नं रूपमेव चक्खुविज्जाणादीहि छहि वेदितव्वं । नियमो^५ पण चक्खुविज्जाणादीनि सन्धाय गहितो । न हि तानि अतीतानागतं विजानन्ति । मनोविज्जाणं पन अतीतं पि अनागतं पि विजानाति । तं इमस्मिं पञ्चविज्जाणसोते पतित्वा सोतपतितमेव हुत्वा गतं ।

(२३) हुत्वा अभावट्ठेन पन अनिच्चमेव । जराय अभिभवितञ्चधम्मकत्ता जराभिभूतमेव । यस्मा वा रूपकाये जरा पाकटा होति, तस्मा पि 'जराभिभूतमेवा' ति वुत्तं । एवं एकविधेन रूपसंगहो ति एत्थ 'विधा'-सद्वो मान-सण्डान-कोट्ठासेसु दिस्सति । "सेय्योहमस्मी ति विधा, सदिसोहमस्मी ति विधा" [वि० ३६७] ति आदीसु मानो विधा नाम । "कथंविधं सीलवन्तं वदन्ति, कथंविधं पञ्चवन्तं वदन्ती" [सं० १.५३] ति आदीसु सण्डानं । [305] 'कथं-विधं' ति हि पदस्स कथं-सण्डितं ति अत्थो । "एकविधेन जाणवत्थुं दुविधेन जाणवत्थुं" [वि० ३०६, ३०८] ति आदीसु कोट्ठासो विधा नाम । इधा पि कोट्ठासो व अधिप्पेतो ।

(२४) 'संगह'-सद्वो पि सजाति-सज्जाति-किरिया-गणनाय वसेन चतुब्बिधो ।

१ सि०-मे. २ S.iii.101 reads भिक्खु. ३ Cf. सं० २.७. ४ See २.३९. ५ सी०, म०-नियमो. ६ Also quoted in VbhCm. 496. ७ सी०, म०-सण्डानं.

तत्थ “सब्बे खत्तिया आगच्छन्तु, सब्बे ब्राह्मणा सब्बे वेस्सा सब्बे सुद्दा आगच्छन्तु” [] , “या चावुसो विसाख सम्मावाचा, यो च सम्माकम्मन्तो, यो च सम्मा-आजीवो — इमे धम्मा सीलक्खन्धे संगहिता” [म० १.३०१] ति अयं ‘सजातिसंगहो’ नाम । ‘एकजातिका आगच्छन्तु’ति वुत्तट्ठाने विय हि इध सब्बे जातिया एकसंगहं गता । “सब्बे कोसलका आगच्छन्तु, सब्बे मागधिका, सब्बे भारुकच्छका आगच्छन्तु []”, “यो चावुसो विसाख सम्मावायामो, या च सम्मासति, यो च सम्मासमाधि — इमे धम्मा समाधिकखन्धे संगहिता” [म० १.३०१] ति अयं ‘सज्जातिसंगहो’ नाम । एकट्ठाने जाता संवद्धा सव्वदा आगच्छन्तु ति वुत्तट्ठाने विय हि इध सब्बे सज्जातिट्ठानेन वुत्थोकासेन एकसंगहं गता । “सब्बे हत्थारोहा आगच्छन्तु, सब्बे अस्सरोहा, सब्बे रथिका आगच्छन्तु”, [] “या चावुसो विसाख सम्मादिट्ठि, यो च सम्मानकप्पो — इमे धम्मा पञ्चाखन्धे संगहिता” [म० १.३९१] ति अयं ‘किरियासंगहो’ नाम । सब्बे व हेत्ते अत्तनो किरियाकरणेन एकसंगहं गता । “चक्खायतनं कतमं खन्धगणनं गच्छति ? चक्खायतनं रूपक्खन्धगणनं गच्छति । इत्थि चक्खायतनं रूपक्खन्धगणनं गच्छति, तेन वत रे वत्तच्चे — चक्खायतनं रूपक्खन्धेन संगहितं” [क० २.३३५] ति, अयं ‘गणनसंगहो’ नाम । अयमिध अधिपेतो । एक-कोट्ठासेन रूपगणना ति अयं हेत्थ अत्थो । एस नयो सब्बत्थ ।

(२५) इदानीं दुविधसंगहादीसु ‘अत्थि रूपं उपादा, अत्थि रूपं नो-उपादा’ [५८५] ति एवं भेदसम्भावतो’ पुच्छापुच्छंगमं पदभाजनं दस्सेन्तो कतमं तं रूपं उपादा [§५९६] ति आदिमाह । तत्थ उपादियती ति ‘उपादा’; महाभूतानि गहेत्वा, अमुञ्चिन्वा, तानि निस्साय पवत्तती ति अत्थो । [306] इदानीं तं पमेदतो दस्सेन्तो चक्खायतनं [§५९६] ति आदिमाह । एवं तेधीसतिविधं उपादारूपं संखेपतो उद्दिस्सित्वा पुन तदेव विथारतो निद्दिस्सन्तो कतमं तं रूपं चक्खायतनं [§५९७-६००] ति आदिमाह । तत्थ दुविधं चक्खु — मंसचक्खु पञ्चाचक्खु च ।

(२६) एतेसु ‘बुद्धचक्खु समन्तचक्खु जाणचक्खु दिव्वचक्खु धम्मचक्खु’ ति पञ्चविधं पञ्चाचक्खु । तत्थ “अहंसं खो हं भिक्खवे बुद्धचक्खुना लोकं वोलोकेन्तो सत्ते अप्परजक्खे... पे०... दुविज्जापये” [म० १.१६९] ति इदं बुद्धचक्खु नाम । “समन्तचक्खु वुच्चति सव्वज्जुत्तज्जाणं” [नि० २.३६०] ति इदं समन्तचक्खु नाम । “चक्खुं उदपादि जाणं उदपादी” [दी० २.३३] ति इदं जाणचक्खु नाम । “अहंसं खो अहं भिक्खवे दिव्वेन चक्खुना विसुद्धेना” [म० १.१७०] ति इदं

१ M., PTS. सी०-^० संभवतो. २ See ४.१२ above. ३ See पटि०. ४ Dialogues ii.26.

दिव्यचक्षु नाम । “तस्मिं येवासने विरजं वीतमलं धम्मचक्षुं उदपादी” [दी० १.११०] ति इदं हेट्ठिममगात्तयसंखातं आणं धम्मचक्षु नाम ।

(२७) मंसचक्षु पि ससंमारचक्षु पसादचक्षु ति दुविधं होति । तथ्वायं अक्खिकूपके पतिट्ठितो हेट्ठा अक्खिकूपकट्टिकेन, उपरि भमुकट्टिकेन, उमतो अक्खिकूपेहि, अन्तो मत्थलुंगेन, बहिद्वा अक्खिलोमेहि परिच्छिन्नो मंसपिण्डो । संखेपतो ‘चत्तस्सो धातुयो, वण्णो गन्धो रसो ओजा, संभयो सण्ढानं, जीवितं भावो कायप्पसादो चक्षुप्पसादो’ ति चुद्दस संमारा । वित्थारतो ‘चत्तस्सो धातुयो, तन्निस्सितवण्ण-गन्ध-रस-ओजा-सण्ढानं-संमत्ता छ’ इति इमानि दस चतुसमुद्धानिकत्ता चत्तालीसं होन्ति । जीवितं भावो कायप्पसादो चक्षुप्पसादो ति चत्तारि एकन्तं कम्मसमुद्धानानेया ति इमेसं चतु-[३०७]-चत्तालीसाय रूपानं वसेन चतुचत्तालीस संमारा । यं लोको सेतं चक्षुं पुयुलं विसटं^१ विविण्णं ‘चक्षुं’ ति संजानन्तो न चक्षुं सञ्जानाति, वयं चक्षुतो सञ्जानाति, सो मंसपिण्डो अक्खिकूपे पतिट्ठितो, नहारुत्तकेन मत्थलुंगेन आपुद्धो, यत्थ सेतं पि अरिय, कण्हं पि लोहितकं पि, पठवी पि आपो पि तेजो पि वायो पि, यं सेम्हुस्सदत्ता सेतं, पित्तुस्सदत्ता कण्हं, रुधि-रस्सदत्ता लोहितकं, पठवुस्सदत्ता पत्थिण्णं होति, आपुस्सदत्ता पण्धरति, तेजुस्सदत्ता परिदग्दति, वायुस्सदत्ता संभमति, इदं ससंमारचक्षु नाम ।

(२८) यो पन एत्थ-सितो एत्थ-पटिवद्धो चतुञ्चं महाभूतानं उपादाय पसादो, इदं पसादचक्षु नाम । तदेतं तस्स ससंमारचक्षुनो^२ सेतमण्डलपरिक्खितस्स कण्ह-मण्डलस्स मज्झे, अभिमुखे ठितानं सरीरसण्ठानुप्पत्तिदेसभूते दिट्ठिमण्डले, सत्तसु पित्तु-पटलेसु आसित्तं तेलं पित्तुपटलानि विय, सत्त अक्खिपटलानि व्यापेत्वा, धारण-नहा-पन-मण्डन-वीजनकिञ्चाहि चतूहि धातीहि खत्तियकुमारो विय, सन्धारणा-आवन्धन-परिपाचन-समुदीरणकिञ्चाहि चतूहि धातूहि कत्तूपकारं, उत्तुचिसाहारेहि उपत्थंभिष-मानं, आयुता अनुपालयमानं, वण्णगन्धरसादीहि परिवुत्तं, पमाणतो ऊकौसरिमत्तं, चक्षुपिञ्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारभायं साधयमानं तिट्ठति । वुत्तं पि चेत्तं धम्म-सेनागतिना—

“येन चक्षुप्पसादेन रूपानि-मनु-परसति ।

परित्तं सुलुमं एतं ऊकौसरसैमूपमं” [] ति ॥

(२९) चक्षुं च तं आयतनं चा ति चक्खायतनं [§ ५९७] । यं चक्षुं चतुञ्चं महाभूतानं उपादाय पसादो [§ ५९७] ति इधा पि उपयोगत्वे येव सामिवचनं; चत्तारि महाभूतानि उपादित्वा पवत्तप्पसादो ति अर्थो । इमिना पसादचक्षुभेय गण्हाति, सेसचक्षुं पटिक्खिपति । यं पन इन्द्रियगोचरसुत्ते [] “एकं महाभूतं [३०८] उपादाय पसादो पठवीधातुया तीहि महाभूतेहि

१ Dialogues i.135. २ सि०-विमहं. ३ See विमु० १४.४७.४८; विमु० ९६. ४ सि०, म०-दिट्ठं. ५ सि०-ओका. ६ विमु० ९६ reads only ऊका.

सुसंगहितो^१ आपोधातुया च तेजोधातुया च वायोधातुया च," चतुपरिवत्तसुत्ते^२ "द्वित्रं महामूतानं उपादाय पसादो^३ पट्वीधातुया च आपोधातुया च द्वीहि महा-
मूतेहि सुसंगहितो तेजोधातुया च वायोधातुया चा[]"तिवुत्तं, तं परियायेन वुत्तं ।
अयं हि सुत्तान्तिककथा नाम परियायदेसना । यो च चतुञ्चं महामूतानं उपादाय
पसादो सो तेसु एकैकस्सा पि द्वित्रं पि पसादो येवा ति इमिना परियायेन तत्थ देसना
आगता । अभिधम्मो पन निप्परियायदेसना नाम । तस्मा इध 'चतुञ्चं महामूतानं
उपादाय पसादो'ति वुत्तं । 'अयं मे अत्ता' ति बालजनेन परिग्राहितत्ता अत्तमाक्के
वुच्चति सरिरं पि खन्धपञ्चकं पि । तस्मिं परियापन्नो तं-निस्सितो ति अत्तभाव-
परियापन्नो [§५९७] चक्खुविज्जाणेन पस्सितुं न सक्का ति अनिदस्सनो ।
पट्ठिघट्टनानिघंस्सो एत्थ जायती ति सप्पट्ठिघो ।

(३०) येना ति आदीसु अयं संखेपत्थो—येन कारणभूतेन चक्खुना अयं
सत्तो इदं वुत्तप्पकारं रूपं अतीति पस्सि वा, वत्तमाने पस्सति वा, अनागते
पस्सिस्सति वा, सचस्स अपरिमिन्नं चक्खुं भवेय्य, अथानेन आपाथगतं रूपं
पस्से वा, अतीतं वा रूपं अतीतेन चक्खुना पस्सि, पच्चुप्पन्नं पच्चुप्पन्नेन पस्सति,
अनागतं अनागतेन पस्सिस्सति, सचे तं रूपं चक्खुस्स आपाथं आगच्छेय्य चक्खुना
तं रूपं पस्सेय्या ति इदमेत्थ परिकप्पवचनं । दस्सनपरिणायकट्टेन चक्खुं पेतं,
सञ्जातिसमोसरणट्टेन चक्खायतनं पेतं, सुञ्जतभावनिस्सत्तट्टेन चक्खुधातु
पेसा । दस्सनलक्षणो इन्दुट्ठं करेती ति चक्खुन्द्रियं पेतं । लुज्जनफलुज्जनट्टेन
लोको पेसो । वलज्जनट्टेन द्वारा पेसा । अपूर्णीयट्टेन समुद्धो पेसो । परिसुद्ध-
ट्टेन पण्डरं पेतं । फस्सादीनं अभिज्ज्ञायनट्टेन खेत्तं पेतं । तेसं येव पतिट्ठट्टेन
चत्थुं पेतं । समविसमं दस्सेन्तं अत्तमावं नेती ति नेत्तं पेतं । तेनेव अट्टेन नयनं
पेतं । सक्कायपरि-[309]-यापन्नट्टेन ओरिमं तीरं पेतं । बहुसाधारणट्टेन अस्सा-
मिकट्टेन च सुञ्जो गामो पेसो ति ।

(३१) एत्तावता 'पस्सि वा'ति आदीहि चतूहि पदेहि चक्खुं पेतं ति
आदीनि बुद्दस नामानि योजित्वा चक्खायतनस्स चत्तारो ववत्थापननया वुत्ता ति
वेदितव्वा । कथं ? एत्थ हि येन चक्खुना अनिदस्सनेन सप्पट्ठिघेन रूपं
स्सनिदस्सनं सप्पट्ठिघं पस्सि वा चक्खुं पेतं ... पे० ... सुञ्जो गामो
पेसो, इदं तं रूपं चक्खायतनं [§५९७] ति अयमेको नयो । एवं सेसा पि
वेदितव्वा ।

(३२) इदानी यस्मा विज्जुनिच्छरणादिकालेसु अनोलोकेतुकामस्सा पि रूपं

१ सि०, म०—असंगहितो. २ Another name for बहुधातुकमुच (No. 115). See M. iii. 67, but we fail to trace this passage in this Sutta. ३ M., स्सि० insert hereafter चक्खुमेव गण्हाति, सेसचक्खुं.

चक्षुष्पसादं घट्टेति, तस्मा तं आकारं पक्कासेतुं द्रुतियो निदेसवारो [§५९८]. आरद्धो । तत्थ यग्धि चक्षुम्ही ति यग्धि अधिकरणभूते चक्षुग्धि । रूपं ति पञ्चत्तवचनमेतं । तत्थ पटिहज्जि वा ति अतीतत्थो । पटिहज्जति वा ति पञ्चुप्पन्नत्थो । पटिहज्जिस्सती ति वा ति अनागतत्थो । पटिहज्जे वा ति विकप्पन्नत्थो । अतीतं हि रूपं अतीते चक्षुस्सिं पि पटिहज्जि नाम । पञ्चुप्पन्नं पञ्चुप्पन्ने पटिहज्जति नाम । अनागतं अनागते पटिहज्जिस्सति नाम । सत्थे तं रूपं चक्षुस्स आपाथमागच्छेय्य, चक्षुस्सिं पटिहज्जेय्य तं रूपं ति अयमेत्थ विकप्पो । अत्थतो पन पसादं घट्टयमानमेय रूपं पटिहज्जति नाम । इथा पि पुरिभैनयेनेव चत्तारो वक्कथापननया वेदितव्वा ।

(३३) इदानीं यस्मा अत्तनो इच्छाय ओलोकेतुकामस्स रूपे चक्षुं उप-संहरतो चक्षु रूपस्सिं पटिहज्जति, तस्मा तं आकारं पक्कासेतुं द्रुतियो निदेसवारो [§५९९] आरद्धो । सो अत्थतो पाकटो येव । एत्थ पन चक्षु आरम्मणं सपटि-च्छमानमेय रूपस्सिं पटिहज्जति नाम । इथा पि पुरिभैनयेनेव चत्तारो वक्कथापननया वेदितव्वा ।

(३४) [310] इतो परं फस्सपञ्चकानं उप्पत्तिदस्सनवसेन पञ्च, तेसं येव आरम्मणपटिवद्ध-उप्पत्तिदस्सनवसेन पञ्चा ति, दस वारा दस्सिता । तत्थ चक्षुं निस्साया [§६००] ति चक्षुं निस्साय, पञ्चयं कत्वा । रूपं आरब्भा ति रूपारम्मणं आगम्म, सन्धाय, पटिच्च । इभिना चक्षुष्पसादवत्थुकानं फस्सादीनं पुरे-जातपञ्चयेन चक्षुद्धार-जवनवीथि-परियापन्नानं आरम्मणाधिपति-आरम्मणूपनिस्सय-पच्चयेहि रूपस्स पञ्चयमावो दस्सितो । इतरेसु पञ्चसु वारेसु रूपं आरम्मणमस्सा ति रूपारम्मणो ति एवं आरम्मणपञ्चयमत्तेनेव पञ्चयमावो दस्सितो । यथा पन पुरिमेसु तीसु, एवं इमेसु पि दससु वारेसु चत्तारो चत्तारो वक्कथापननया वेदितव्वा । एयं कतमं तं रूपं चक्खायतनं [§५९७] ति पुच्छाय उद्धतं चक्षुं 'इदं तं' ति नानप्पकारतो दस्सेतुं, पुरिमा तयो, इमे दसा ति, तेस्स निदेसवारा दस्सिता । एकेकस्सिं चेत्थ चतुन्नं चतुन्नं वक्कथापननयानं आगतत्ता द्विपञ्जासनयेहि पटि-मण्डेत्वा व दस्सिता ति वेदितव्वा ।

(३५) इतो परेसु सोत्तायतनादिनिद्देसेसु [§६०१...] पि एसेव नयो । विसेसमत्तं पनेत्थ एयं वेदितव्वं—सुणाती ति सौतं [§६०१] । तं ससंमारसोत-विलस्सै अन्तो तनुत्तम्वलोमाचिते अंगुल्लिष्ठकसण्ठाने पदेसे वुत्तप्पकाराहि धातूहि कतूपकारं, उतुत्तिताहरेहि उपत्थंभियमानं, आयुना अनुपालियमानं, वण्णादीहि परिपुतं सोतविज्जाणादीनं यथाहं वत्थुद्धारमावं साधयमानं तिद्वति । घायती ति

१ सी०, म०, PTS- परिकप्पो; मि०- विकप्पन्नत्थो. २ See ४.३१.

३ See विमु० १४.४९-५२.

घाणं [§६०५...]। तं संसंभारघाणविलसस अन्तो अजपदसण्ठाने पदेसे यथावुत्तपकारउपकार-उपस्थंभन-अनुपालनपरिवारं घाणविज्जाणा-[311]-दीनं यथारहं वत्थुद्वारभावं साधयमानं तिष्ठति । सायनद्वेन जिह्वा [§६०९...] । सा संसंभारजिह्वामज्जसस उपरि उप्पलदल्लगसण्ठाने पदेसे यथावुत्तपकारउपकार-उपस्थंभन-अनुपालनपरिवारं जिह्वाविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारभावं साधयमाना तिष्ठति । यावता पन इमस्मिं काये [§६१३...] उपादिन्नकरूपं नाम अत्थि, सब्बत्थ कायायतनं, कप्पासपटले सिनेहो विय, यथावुत्तपकार उपकार-उपस्थंभन-अनुपालनपरिवारमेव हुत्वा कायविज्जाणादीनं यथारहं वत्थुद्वारभावं साधयमानं तिष्ठति । अयमेत्थ विसेसो ।

(३६) सेसो पालिप्यभेदो च अत्थो च चक्खुनिहेसे [§५९७-६००] वुत्तनयेनेव वेदितव्वो । केवलं हि इत्थं चक्खुपदस्स ठाने सोतपदादीनं, रूपपदस्स ठाने सद्दपदादीनि, परसती ति आदीनं ठाने सुणी [§६०१] ति आदि-पदानि आगतानि । 'नेत्तं पेतं, नयनं पेतं' [§५९७] ति इमस्स च पदद्वयस्स अभावा द्वादस द्वादस नामानि होन्ति । सेसं सच्चत्थं वुत्तसदिसमेव ।

(३७) तत्थ सिया—यावता इमस्मिं काये उपादिन्नकरूपं नाम अत्थि, सब्बत्थ कायायतनं, कप्पासपटले सिनेहो विय । 'यदि एवं सन्ते लक्खणसम्मिस्सता आपज्जती' ति ? 'न आपज्जती' ति । 'कस्मा ?' 'अज्जस्स अज्जत्थ अमायतो' । 'यदि एवं, न सच्चत्थं कायायतनं ति ?' 'नेत्तं परमत्थतो सब्बत्थं । विनिर्मुजित्वा पन' स्स नानाकरणं पञ्चापेतुं न सक्का, तस्मा एवं वुत्तं । यथा हि रूप-रसादयो, वालिकाचुण्णानि विय, विवेचेतुं असक्कुणेय्यताय अज्जमज्जव्यापिनो ति वुत्तन्ति, न च परमत्थतो रूपे रसो अत्थि । यदि सिया रूपग्राहणेनेव रसग्राहणं गच्छेय्य । एवं कायायतनं पि परमत्थतो नेव सब्बत्थं अत्थि, न च सच्चत्थं नत्थि, विवेचेतुं असक्कुणेय्यताया ति । एवमेत्थ न लक्खणसम्मिस्सता आपज्जती ति वेदितव्वा ।

(३८) [312] अपि च लक्खणादिवक्थपनतो पेतेंसं असम्मिस्सता वेदितव्वा—एतेसु हि रूपाभिघातारह-मूतप्पसादलक्खणं^१ दट्ठुकामतानिदान-कम्म-समुट्ठान-मूतप्पसादलक्खणं वा चक्खु, रूपेसु आविज्जनरसं, चक्खुविज्जाणस्स आधारभावपञ्चुपट्ठानं, दट्ठुकामतानिदान-कम्मजमूतपदट्ठानं । सदादिघातारह-मूत-प्पसादलक्खणं सोतुकामतानिदान-कम्मसमुट्ठान-मूतप्पसादलक्खणं वा सोतं, सहेसु आविज्जनरसं, सोतविज्जाणस्स आधारभावपञ्चुपट्ठानं, सोतुकामतानिदान-कम्मज-मूतपदट्ठानं । गन्धाभिघातारह-मूतप्पसादलक्खणं धायेतुकामतानिदान-कम्मसमुट्ठान-

१ Here ends विमु० १४.५२. २ मि० inserts before this काये.
३ M., सी० insert hereafter विनिर्मुजित्वा. ४ See विमु० १४.३७-४१.

भूतप्पसादलक्खणं वा घाणं, गन्धेषु आविञ्जनरसं, घाणविञ्जाणरस आधारभाव-
पञ्चुपट्टानं घायितुकामतानिदान-कम्मजभूतपदट्टानं । रसाभिघातारह-भूतप्पसाद-
लक्खणा सायितुकामतानिदान-कम्मसमुट्टान-भूतप्पसादलक्खणा वा जिह्वा, रसेसु
आविञ्जनरसा, जिह्वाविञ्जाणरस आधारभावपञ्चुपट्टाना, सायितुकामतानिदान-
कम्मजभूतपदट्टाना । फोट्टव्वाभिघातारह-भूतप्पसादलक्खणो कुसितुकामतानिदान-
कम्मसमुट्टान-भूतप्पसादलक्खणो वा कायो, फोट्टव्वेषु आविञ्जनरसो, कायविञ्जा-
णरस आधारभावपञ्चुपट्टानो, कुसितुकामतानिदानकम्मजभूतपदट्टानो ।

(३९) केचिं पन 'तेजाधिकानं' भूतानं पसादो चक्खु, वायु-पटवी-आपाधि-
कानं भूतानं पसादा सोत-घाण-जिह्वा, कायो सब्बेसं' ति वदन्ति । अपरे 'तेजाधि-
कानं पसादो चक्खु, विवर-वायु-आप-पटवाधिकानं पसादा सोत-घाण-जिह्वा-काया'
ति वदन्ति । ते वत्तव्वा— 'सुत्तं आहरथा'ति । अद्वा सुत्तमेव न दक्खिस्सन्ति ।

(४०) केचि पनेत्थ 'तेजादीनं गुणं हि रूपादी हि अनुग्राह्यभावतो'ति कारणं
वदन्ति । ते वत्तव्वा— 'को पनेत्वं [313] आह—रूपादयो तेजादीनं गुणा ति ?
अविनिग्भोगेसु हि भूतेसु 'अयं इमस्स गुणो, अयं इमस्स गुणो' ति न लब्भा
वत्तु'ति ।

(४१) अथा पि वदेय्यु— 'यथा तेसु तेसु संघारेसु तरस्स तरस्स भूतस्स अधिक-
ताय पटवी-आदीनं सन्धारणादीनि किञ्चानि इच्छथ, एवं तेजादि-अधिकेसु संघा-
रेसु रूपादीनं अधिकमावदस्सन्तो इच्छितव्वमेवेत्तं रूपादयो तेसं गुणा'ति । ते
वत्तव्वा— 'इच्छेय्याम, यदि आपाधिकस्स आसवस्स गन्धतो पटवीअधिके कप्पासे
गन्धो अधिकतरो सिया, तेजाधिकस्स च उण्होदकस्सं वण्णतो पि सीत्तदकस्स
वण्णो परिहायेथ । यस्मा पनेत्तं उमयं पि नत्थि, तस्मा पैहायेत्तं एतेसं निरसय-
भूतानं विसेसकप्पनं, यथा अविसेसे पि भूतानं रूपरसादयो अञ्जमञ्जं विसदिसा
होन्ति, एवं चक्खुप्पसादादयो, अविज्जमाने पि अञ्जस्मि विसेसकारणे ति गहे-
तव्वमेत्तं । किं पन तं यं अञ्जमञ्जस्स असाधारणं ? कम्ममेव तेसं विसेसकारणं ।
तस्मा कम्मविसेसतो एतेसं विसेसां, न भूतविसेसतो । भूतविसेसे हि सति पसादो व
न उप्पज्जति । समानं' हि पसादो, न विसमानं' ति पोराणा' ।

(४२) एवं कम्मविसेसतो विसेसवन्तेसु च एतेसु चक्खुसोतानि असंपर्त-

? Here ends विमु० १४.४१. २ According to VisCm., वसुधम्म
of the Mahāsaṅgītikas. ३ For ४.३९-४२: see विमु० १४.४२-४६.
४ Refers to the views of the Vaisēṣikas. ५-५ See तर्कसंग्रह
§§ १०-१२. ६ M., PTS, म०, सि०—पहायेथ तपेतेथ. ७-७ M. only reads so.
विमु० १४.४५ agrees with this. All other authorities read समानानं
... विसमानानं. ८ See Vim. p. 100; खुट्ठार्थ १.८४-८६ on वसु० १.४२.

विसयगाहकानि अत्तनो निस्सयं अंनल्लीननिस्सये एव विसये विज्जाणहेतुत्ता । घाण-जिब्हा-काया सम्पत्तविसयगाहका, निस्सयवसेन चैव सयं च अत्तनो निस्सयं अल्लीने येव विसये विज्जाणहेतुत्ता ।

(४१) अट्टकथायं पन “आपाथगतत्ता व आरम्मणं संपत्तं नाम । चन्द-मण्डलमुरियमण्डलानं हि द्वाचत्तालीसयोजनसहस्समत्थके ठितानं वण्णो चक्खु-पसादं घट्टेति”^१ । सो दूरे टत्वा पञ्चायमानो पि संपत्तो येव नाम । तं-गोचरत्ता चक्खुसंपत्तगोचरमेव नाम । दूरे रुक्खं छिन्दन्तानं पि, रजकानं च वत्थं धोवन्तानं दूरतो व कायविकारो पञ्चायति । सद्दो पन धातुपरंपराय आगन्त्वा सोतं घट्टेत्वा सणिकं ववत्थानं गच्छती” [] ति वुत्तं । [314] तत्थ किञ्चा पि आपाथगतत्ता आरम्मणं संपत्तं ति वुत्तं, चण्डमण्डलादिवण्णो पन चक्खुं असंपत्तो^२ दूरे ठितो व पञ्चायति । सद्दो पि सचे सणिकं आगच्छेय्य, दूरे उप्पन्नो पि चिरेन सुय्येय्य, परम्परघट्टनाय आगन्त्वा सोतं घट्टेत्तो असुकदिसाय नामा ति न पञ्चायेय्य । तस्मा असंपत्तगोचरानेय तानि । अहि-आदि-समानानि पेत्तानि ।

(४४) यथा हि अहि नाम ब्रहि सित्तसम्मदट्टाने नाभिरमति, संकारट्टाने तिणपण्णगहनवम्मिकानि येव पविसित्वा निपन्नकाले अभिरमति, एकगतं आप-ज्जति, एवमेव चक्खुं पेत्तं विसमज्झासयं मट्टेसु सुपण्णमित्तिआदीसु नाभिरमति, ओल्लेकेतुं पि न इच्छति, रूपचित्तपुक्कलतांविचित्तेसु येव पन अभिरमति । तादि-सेसु हि टानेसु चक्खुमिह अप्पहोन्ते मुखं पि विचरित्वा ओल्लेकेतुकामा होन्ति ।

(४५) सुंसुमारो पि ब्रहि निक्खन्तो गहेतब्बं न परसति, अवल्लीनि निग्भी-लेखा चरति । यदा पन व्यामसतमत्तं उदकं ओगाहित्वा विलं पविसित्वा निपन्नो होति, तदा^३ त्स चित्तं एकगं होति सुखं सुपति, एवमेव सोतं पेत्तं विलमज्झासयं आकाससन्निसित्तं कण्णच्छिदकूपके येव अज्झासयं करोति । कण्णच्छिदाकासो येव तस्स सद्दसवणो पच्चयो होति । अजटाकासो पि वट्टति येव । अन्तो लेणसिं हि सज्जाये कयिरमाने^४ नं लेणछदं मिन्दित्वा सद्दो ब्रहि निक्खमति, द्वारवत्तपान-छिद्देहि पन निक्खमित्वा धातुपरंपरायेव घट्टेत्तो गन्त्वा सोतप्पसादं घट्टेति । अथ तस्मिं काले ‘असुक्को नाम सज्जायती’ति लेणपिट्ठे निसिन्ना जानन्ति । एवं सन्ते संपत्तगोचरता होति ।

(४६) ‘किं पनेत्तं संपत्तगोचरं’^५ ति ? ‘आम, संपत्तगोचरं’ ति । ‘यदि एवं, दूरे मेरीआदीसु वज्जमानेसु दूरे सद्दो ति जाननें नं मवेय्या’ ति ? ‘नो नं मवेय्ये’ ।

१ म०-अह्मनं. २ Here ends वि० १४.४६. ३ M. सन्वेति. ४ See ६.१९ below. ५ M.-संपत्ते. ६ सी०, म०-मिन्दित्वा. ७ म०, वि०-छन्नादिचित्तेसु. ८ सी०, म०-करीयमानं. ९ M., PTS omit. १० वि० १४.४६; वि० १००-०१. ११ सी०, न० omit. १२ All authorities but ति०-भवति.

सोतप्पसादरिंम हि घट्टिते दूरे सद्दो आसन्ने सद्दो, परतीरे सद्दो ओरमतीरे सद्दो ति तथा तथ्म जाननाकारो होति । धम्मता एसा' ति । 'किं एताय धम्मताय ? यतो यतो छिद्दं ततो [315] ततो सबनं होति, चन्दिमसुरियादीनं दस्सनं विया ति असम्पत्तगोचरमेवेत' ।

(४७) पक्खी पि रुक्खे वा मूमियं वा न रमति । यदा पन एकं वा द्वे वा लेडुपाते अतिकम्म अजटाकासं पक्खन्तो होति, तदा एकग्गचित्ततं आपज्जति, एवमेव घाणं पि आकासज्ज्ञासयं वातूपनिस्सयगन्धगोचरं । तथा हि गावो नवबुद्धे देवे मूमि घायित्वा आकासामिमुखा हुत्वा घातं आकट्ठन्ति । अंगुलीहि गन्धपिण्डं गहेत्वा पि च उपसिंघनकाले वातं अनाकट्ठन्तो नेव तस्स गन्धं जानाति ।

(४८) कुक्कुरो पि बहि विचरन्तो खेमट्ठानं न पस्सति लेडुप्पहारादीहि उपट्ठतो होति । अन्तोगामं पविसित्वा उद्धनट्ठाने' छारिकं पियूहित्वा निपन्नस्स पन फासुकं होति, एवमेव जिह्वा पि आपज्ज्ञासया आपोसन्निस्सितसरम्मणा । तथा हि तियामरात्ते समणधम्मं कत्वा पि पातो च पत्तचीवरमादाय गामं पविसितव्यं होति । सुक्खखादनीयस्स च न सक्का खेळेन असेदितस्स रसं जानितुं ।

(४९) सिगालो पि बहि चरन्तो रत्तिं न विन्दति, आमकसुसाने मनुस्समंसं खादित्वा निपन्नस्सेव पन'स्स फासुकं होति, एवमेव कायो पि उपादिन्नकज्ज्ञासयो पठवीसन्निस्सितकोट्टब्बारम्मणो । तथा हि अज्जं उपादिन्नकं अलम्भमाना सत्ता अत्तनो च इत्थतले सीसं कत्वा निपज्जन्ति । अज्जत्तिकग्गाहिरा च'स्स पठवी आरम्मणगहणे पच्चयो होति । सुसण्ठितस्सा पि सैन्यस्स, इत्थे ठितानं पि वा कलानं, न सक्का अनिसीदन्तेन वा अनिष्पीडन्तेन वा थद्धमुदुमावो जानितुं ति । अज्जत्तिकग्गाहिरा पठवी एतस्स कायप्पसादस्से' कोट्टब्बजानने पच्चयो होति । एवं लक्खणादिववत्थानतो पेतसं असम्मिस्सता वेदितव्वा । अज्जे येव हि चक्खुप्पसादस्स लक्खण-रस-पच्चुपट्ठान-पदट्ठान-गोचरज्ज्ञासय-निस्सया अज्जे सो- [316]-तप्पसादादीनं ति असम्मिस्सानेव चक्खायतनादीनि ।

(५०) अपि च नेसं असंमिस्सताय अयं उपमा पि वेदितव्वा— यथा हि पञ्चवर्णानानं धजानं उरसापितानं किञ्चा पि छाया एकावद्धा विय होति, अज्जमज्जं पन असंमिस्सा व, यथा च पञ्चवर्णेन कप्पासेन बट्ठिं कत्वा दीपे जालिते किञ्चा पि जाला एकावद्धा विय होति, तस्स तस्स पन अंसुनो पाटियेकं जाला अज्जमज्जं असंमिस्सा व, एवमेव किञ्चा पि इमानि पञ्चायतनानि एकरिंम अत्तमावे समोसयानि अज्जमज्जं पन असम्मिस्सानेव । न केवलं च इमानेव पञ्च, सेसरूपानि पि

१ M. - उद्धनद्वार. २ M., PTS, सि० - गामज्ज्ञासया. ३ सो० inserts before this अथवा. ४ M., सि० omit. ५ See ४.३७ above.

असम्मिस्सानेव । इमस्मिं हि सरीरे हेट्ठिमकायो मज्झिमकायो उपरिमकायो ति तयो^१ कोट्ठासी^२ । तत्थ नामितो पट्ठाय हेट्ठा हेट्ठिमकायो नाम । तरिम कायदसकं, भावदसकं, आहारसमुद्धानानि अट्ठ, उतुसमुद्धानानि अट्ठ, चित्तसमुद्धानानि अट्ठा ति चतुचत्तालीस रूपानि । नामितो उद्धं याव गलवाटका मज्झिमकायो नाम । तत्थ कायदसकं, भावदसकं, वत्थुदसकं, आहारसमुद्धानादीनि तीणि अट्ठकानी ति चतु-
पञ्चास रूपानि । गलवाटकतो उद्धं उपरिमकायो नाम । तत्थ चक्खुदसकं, सोत-
दसकं, धानदसकं, जिह्वादसकं, कायदसकं, भावदसकं, आहारसमुद्धानादीनि तीणि
अट्ठकानी ति चतुरासीति रूपानि ।

(५१) तत्थ चक्खुप्पसादस्स पञ्चयानि चत्तारि महाभूतानि, वण्णो गन्धो
रसो ओजा, जीवितेन्द्रियं चक्खुप्पसादो ति इदं एकन्ततो अधिनिम्भुत्तानं दसन्नं^३
निष्कन्नरूपानं वसेन चक्खुदसकं नाम । इमिना नयेन सेसानि पि वेदितव्वानि ।
तेसु हेट्ठिमकाये रूपं मज्झिमकाय-उपरिमकायरूपेहि सद्धिं असम्मिस्सं । सेसकायद्वये
पि रूपं इतरेहि सद्धिं असम्मिस्समेव । यया हि सायणहसमये पव्वतच्छाया च
रुक्खच्छाया च किञ्चा पि एकावद्धा विय होन्ति अञ्जमञ्जं पन असंमिस्सा व,
एवं इमेसु कायेसु चतुचत्तालीस चतुपञ्चास चतुरासीति च रूपानि किञ्चा पि
एकावद्धानि विय होन्ति, अञ्जमञ्जं पन असम्मिस्सैनेवा ति ।

(५२) रूपायतननिद्देसे [§ ६१७] वण्णो व वण्णनिभा; निभाती ति वा
निभा । चक्खुविज्जाणस्स पाकटा होती ति अत्थो । [317] वण्णो व निभा
वण्णनिभा । सद्धिं निदस्सनेन सनिदस्सन्नं, चक्खुविज्जाणेन परिसतव्वं ति अत्थो ।
सद्धिं पटिथेन सप्पटिथं, पटिघट्टननिधंसजनकं ति अत्थो । नीलादीसु उम्मार-
पुष्फसमानं नीलं, कण्ठिकारपुष्फसमानं पीतकं, वन्धुजीवकपुष्फसमानं लोहितकं,
ओसधितारकसमानं ओदातं । शामंगारसमानं कालकं, मन्दरत्तं सिन्धुवारकण-
वीरमकुलसमानं मज्जेदकं ।

“हरित्तच सामवण्णकामं सुमुख पक्कमो”ति

एत्थं पन किञ्चा पि ‘हरी’ति सुवण्णं वुत्तं, परतो पन^४स्स जातरूपगहणेन गहितत्ता
इध सामं हरि नाम । इमानि सत्त वत्थुं अनामसित्वा समावेनेव दस्सितानि ।
हरिवण्णं ति हरितसहलवण्णं । अम्यंकुरवण्णं ति अम्यंकुरेन समानवण्णं । इमानि
द्वे वत्थुं आमसित्वा दस्सितानि ।

(५३) दीघादीनि द्वादस बोद्धारतो दस्सितानि । सो च नेसं वोद्धारो उप-
निधाय-सिद्धो चेव संनिवेशसिद्धो च । दीघादीनि हि अञ्जमञ्जं उपनिधाय

१-२ वि० ६.३९ gives द्वे दिसा. २ M., PTS insert hereafter
न. ३ See ४.३८ above. ४ M., PTS- सिन्धुवार. म०, सि०- सिन्धवार.
५ जा. ५.३५९. गाथा ८९.

सिद्धानि, वट्टादीनि संनिवेशविशेषेन । तस्य रस्सं उपनिधाय ततो उच्चतरं दीघं, तं उपनिधाय ततो नीचतरं रस्सं । धूलं उपनिधाय ततो खुदकतरं अणुं, तं उपनिधाय ततो महन्तरं थूलं । चकसण्डानं वट्टं, कुक्कुटण्डसण्डानं परिमण्डलं । चतूहि अंसेहि युतं चतुरस्सं । छल्लंसादीसु एषेव नयो । निन्नं ति ओनतं, थलं ति उन्नतं । तस्य यस्मा दीघादीनि कुसित्वा पि सक्का जानितुं, नीलादीनि पनेव न सक्का, तस्मा न निष्परियायेन दीघं रूपायतनं; तथा रस्सादीनि । तं तं निरसाय पन तथा तथा ठितं दीघं रस्सं ति तेन तेन बोहरेन रूपायतनमेवेत्यभासितं ति वेदितव्यं । छाया आतपो ति इदं अज्जमज्जपरिच्छिन्नं; तथा आलोको अन्धकारो च । अब्भा-महिका ति आदीनि चत्तारि वत्थुना व दस्सितानि । तस्य 'अब्भा'ति वलाहको । 'महिका'ति हिमा । इमेहि चतूहि अब्भादीनं वर्णा दस्सिता ।

(५४) चन्दमण्डलस्स वर्णानिभा ति आदीहि तेसं तेसं पभा-[318]-वर्णा दस्सिता । तस्य चन्दमण्डलादीनं वत्थुनं एवं विशेषो वेदितव्यो—मणिरम्यं रजतपटिच्छन्नं एकूनपण्णासयोजनायामवित्थारं चन्दस्स देवपुत्तस्स विमानं चन्दमण्डलं नाम । सोवर्णमयं कलिकपटिच्छन्नं समपज्जासयोजनायामवित्थारं सुरियस्स देवपुत्तस्स विमानं सुरियमण्डलं नाम । सत्तरतनमयानि सत्तट्ट-दस-द्वादस-योजनायामवित्थारानि तेसं तेसं देवपुत्तानं विमानानि तारकरूपानि नाम । तस्य हेट्ठा चन्दो, सुरियो उपरि, उभिन्नं अन्तरं योजनं होति । चन्दस्स हेट्ठिमन्तसो सुरियस्स उपरिमन्तो योजनसत्तं होति । द्वीसु पस्सेसु नखलत्तारका गच्छन्ति । एतेसु पन तीसु चन्दो दन्धगमनो, सुरियो सौघगमनो, तारका सव्वसौघगमना । कालेन चन्दिमसुरियानं पुरतो होन्ति कालेन पच्छा । आदासमण्डलं ति कंसमयं । मणी ति ठपेत्वा वेळुरियं सेसो जोतिरसादिअनेकपभेदो । संखो ति सामुद्रिको; मुत्ता सामुद्रिका पि, सेया पि । वेळुरियो ति वलुवर्णमणि । जातरूपं वुच्चति सत्थुवर्णो । सत्था हि सुवर्णवर्णो, सुवर्णवर्णं पि सत्थुवर्णं । रजतं वुच्चति कहाणो—लोहमासको दारुमासको जतुमासको, ये 'बोहारं गच्छन्ती' ति वुत्तं तं सव्वं पि इध गहितं ।

(५५) यं वा पनज्जं पी ति इमिना पालिआगतं ठपेत्वा सेसं तट्टिक-पिलोत्तिक-फणिक्क-वण्णादिभेदं रूपं गहितं । तं हि सव्वं ये-वा-पनकेसु पविट्ठं । एवमेतं नीलादिभेदेन भिन्नं पि रूपं सव्वं लक्खणादीहि अभिन्नेव । सव्वं हेतं चक्खु-पटिहननलक्खणं रूपं, चक्खुविज्जाणस्स विसयमावरसं, तस्सेव गोचरपञ्चुपट्टानं, चतुमहाभुतपदट्टानं । यथा चेत्तं तथा सव्वानि पि उपादारूपानि । यस्य पन विशेषो अत्थि तस्य वक्खाम । सेसमेत्थं चक्खायतननिर्देशे [५९६-६००] वुत्तनयेनेव

वेदितव्यं । [319] केवलं हि तथ चक्षुषुष्वंगमो निदेसो इध पन रूपपुष्वंगमो । तथ 'चक्षुषु पेतं'ति आदीनि जुहस नामानि, इधा पि 'रूपं पेतं' ति आदीनि तीणि । सेसं तादिसमेव । यथा हि चतूहि^१ नयेहि मण्डेत्वा चक्षुषु वक्तव्यपेतुं तेरसं वारा वुत्ता, इधा पि ते तथेव वुत्ता ति ।

(५६) सद्वायतननिदेसे [§६२१-२४] भेरिसद्दो ति महाभेरी-पट्टभेरीनं सद्दो । मुर्तिग-संख-पणवसद्दा पि मुर्तिगादिपञ्चया सद्दा । गीतसंख्यातो सद्दो गीतसद्दो । वुत्तायसेषानं वीणादीनं तन्तिवद्दानं सद्दो घादितसद्दो । सम्मसद्दो ति कंसताल-कट्टतालसद्दो । पाणिसद्दो ति पाणिपहारसद्दो । सत्तानं निग्घोससद्दो ति ब्रुद्धं सन्निपतितानं अपञ्जायमान-पदव्यञ्जन-निग्घोससद्दो । घातूनं सन्निघात-सद्दो ति रक्खानं अञ्जमञ्जनिधंसन-गण्डिकीकोट्टनादिसद्दो । वातस्स वायतो सद्दो वातसद्दो । उदकस्स सन्दमानस्स वा पटिहत्तस्स वा सद्दो उदकसद्दो । मनुस्सानं सङ्घापादिसद्दो मनुस्ससद्दो । तं ठपेत्वा सेसो सञ्चो पि अमनुस्ससद्दो । इमिना पदद्वयेन सञ्चो पि सद्दो परियादिञ्चो ।

(५७) एधं सन्ते पि बंसकालन-पिलोतिककालनादीसु पयत्तो पालियं अनागतसद्दो ये-वा-पनकट्टानं पविट्ठा ति वेदितव्यो । एवमयं भेरीसद्दादिना भेदेन भिन्नो पि सद्दो लक्खणादीहि अभिन्नो येव । सञ्चो पि हेस सोतपटिहन्नलक्खणो सद्दो सोतविञ्जाणस्स विसयभावरसो, तस्सेव गोचरपञ्चुपट्टानो । सेसं चक्खायतननिदेसे [§§५९६-६००] वुत्तनयेनेव वेदितव्यं । इधा पि हि चतूहि चतूहि नयेहि पटि-मण्डिता तेरसं वारा वुत्ता । तेसं अथो सक्का वुत्तनयेनेव जानितुं ति न विधारितो ।

(५८) गन्धायतननिदेसे [§§६२५-२८] मूलगन्धो ति यं किञ्चि मूलं पटिच्च निव्वत्तो गन्धो । सारगन्धादीसु पि एसेव नयो । असिद्ध-दुस्सिद्धानं डाकादीनं गन्धो आमगन्धो । मच्छसकलिक-पूतिमंस-किलिट्टसण्णिआदीनं गन्धो विस्सगन्धो । [320] सुगन्धो ति इट्ठगन्धो । दुगन्धो ति अनिट्ठगन्धो । इमिना पदद्वयेन सञ्चो पि गन्धो परियादिञ्चो । एत्रं सन्ते पि कण्णकगन्ध-पिलो-तिकगन्धादयो पालियं अनागता सञ्चे पि गन्धा ये-वा-पनकट्टानं पविट्ठा ति वेदि-तव्यो । एवमयं मूलगन्धादीना भेदेन भिन्नो पि गन्धो लक्खणादीहि अभिन्नो येव । सञ्चो पि हेस घाणपटिहन्नलक्खणो गन्धो, घाणविञ्जाणस्स विसयभावरसो, तस्सेव गोचरपञ्चुपट्टानो । सेसं चक्खायतननिदेसे [§§५९६-६०१] वुत्तनयेनेव वेदि-तव्यं । इधा पि हि तथेव द्विपञ्जासनयपटिमण्डिता तेरसं वारा वुत्ता । ते अस्थतो पाकटा येव ।

१ M., PTS, म० add चतूहि. २ See ४.३४. ३ म०, सी०-वण्डिका, M.- गतिका. ४-४ See ४.३२-३४. ५ Explained in म० यो० as साकादीनं. See येरी०- १; M., PTS - म०- ऊकादीनं. ६ See ४.३४.

(५९) रसायतननिर्देशे [§§ ६२९-३२] मूलरसो ति यं किञ्चि मूलं पटिच्च निच्चत्तरसो। खन्धरसादीसु पि एसेव नयो। अभ्यिलं ति तक्कभिलादि। मधुरं ति एकन्ततो गोसप्पिआदि। मधु पन कसावयुत्तं चिरनिक्खित्तं कसावं होति। काणितं खारियुत्तं चिरनिक्खित्तं खारियं होति। सप्पि पन चिरनिक्खित्तं वण्णागन्धे जहन्तं पि रसं न जहती ति तदेव एकन्तमधुरं। तिक्तकं ति निम्ब-पण्णादि। कटुकं ति सिंगियेरमरिचादि। लोणिकं ति सामुद्धिकलोणादि। खारिकं ति वार्तिगणकळीरादि। लपिलं ति वदरसाळय-कपिट्टसाळवादि। कसावं ति हरीटकादि। इमे सब्बे पि रसा वत्थुवसेन वुत्ता। तं-तं-वत्थुतो पनेत्थ रसो व अभ्यिलादीहि नामेहि वुत्तो ति वेदितव्वो। सादू ति इट्टरसो, असादू ति अनिट्टरसो। इमिना पदद्वयेन सब्बो पि रसो परियादिन्नो।

(६०) एवं सन्ते पि लेबुरस-भित्तिरस-पिलोतिकरसादयो पालियं अनागता सब्बे पि रसा ये-वा-पनकट्टानं पविट्ठा ति वेदितव्व्वा। एवमयं मूलरसादिभेदेन भिन्नो पि रसो लक्खणादीहि अभिन्नो येव। सब्बो पि हेस जिह्वापटिहननलक्खणो रसो, जिह्वाविपञ्जाणस्स विसयमाधरसो, तस्सेय गोचरपच्चुपट्टानो। सेसं चक्खायतननिर्देशे [§§ ५९६-६०१] युत्तनयेनेव वेदितव्वं। [321] इधा पि तथेव द्विपञ्चासैनय-पदिमाण्डता तेरसं थारा वुत्ता।

(६१) इत्थिन्द्रियनिर्देशे [§ ६३३] यं ति कारणवचनं। येन कारणेन इत्थिया इत्थिलिगादीनि होन्ती ति अयमेत्थ अत्थो। तत्थ 'लिगं' ति सण्ठानं। इत्थिया हि इत्थ-पाद-गोया-उदरादीनं सण्ठानं न पुरिसस्स विय होति। इत्थीनं हि हेट्ठिमकायो विसदो होति, उपरिमकायो अविसदो। इत्थपादा सुद्धका, मुखं खुद्धकं। निमित्तं ति सञ्ज्ञानं। इत्थीनं हि उरमसं विसदं होति, मुखं निम्मस्सु-दाटिकं। केसवन्धयत्थगहणं पि न पुरिसानं विय होति। कुत्तं ति किरिया। इत्थियो हि दहरकाले सुप्पमुसलकेहि कीळन्ति, धीर्त्तलिकाय कीळन्ति, मत्तिकवाकेन सुत्तकं नाम कन्तन्ति। आकप्पो ति गमनादिआकारो। इत्थियो हि गच्छमाना अविसदं गच्छन्ति, तिट्ठमाना निपज्जमाना निसीदमाना खादमाना भुज्जमाना अवि-सदं भुज्जन्ति। पुरिसं पि अविसदं दिस्वा 'मातुगामो विय गच्छति तिट्ठति निप-ज्जति निसीदति खादति भुज्जती' ति वदन्ति। इत्थत्तं इत्थिभावो ति उभयं पि एकत्थं; इत्थिसमावो ति अत्थो। अयं कम्मजो पटिसन्धिसमुद्धितो। इत्थिलिगादि पर्नं इत्थिन्द्रियं पटिच्च पवत्ते समुद्धितं।

१ Mentioned in Vin. i.201. २ Referred to in Vin.iv.259.
३-३ See ४.३४. ४ सि०-उरं, ५ म०-अविसदं, ६ सी०, म०-विसधीत-
लिकाय. ७-७ म०, सि०-पन न इत्थिन्द्रियं विय; पवत्ते समुद्धितं; PTS-पन न इत्थि-
न्द्रियं। इत्थिन्द्रियं पटिच्च पवत्ते समुद्धितं।

(६२) यथा हि व्रीजे सति, व्रीजं पटिच्च, व्रीजपच्चया रुक्खो वड्ढित्वा साखाविटपसंपन्नो दुत्वा आकारं पूरेत्वा तिष्ठति, एवमेव इत्थिभावसंखाति इत्थिन्द्रिये सति इत्थिलिंगादीनि होन्ति । व्रीजं विय हि इत्थिन्द्रियं, व्रीजं पटिच्च वड्ढित्वा आकासं पूरेत्वा ठितरुक्खो विय इत्थिन्द्रियं पटिच्च इत्थिलिंगादीनि पवत्ते समुद्ध-
हन्ति । तत्थ इत्थिन्द्रियं न चक्खुविज्जेय्यं, मनोविज्जेय्यमेव । इत्थिलिंगादीनि चक्खुविज्जेय्यानि पि मनोविज्जेय्यानि पि । इदं तं रूपं इत्थिन्द्रियं ति इदं तं रूपं, यथा चक्खुन्द्रियादीनि पुरिसस्स पि होन्ति, न एवं; नियमतो पन इत्थिया देव इन्द्रियं ति 'इत्थिन्द्रियं' ।

(६३) पुरिसिन्द्रिये [§६३४] पि एसे-[322]-य नयो । पुरिसलिंगा-
दीनि पन इत्थिलिंगादीनं पटिपक्खतो वेदितव्वानि । पुरिसस्स हि हत्थ-पाद-भीवा-
उरादीनं सण्ठानं न इत्थिया विय होति । पुरिसानं हि उपरिमकायो विसदो होति
हेट्ठिमकायो अविसदो, हत्थपादा महन्ता, मुखं महन्तं, उर्रमंसं अविसदं, मम्म-
दाटिका उप्पज्जन्ति । केसयन्ध-यत्थगहणं न इत्थीनं विय होति । दहरकलि रथनंगला-
दीहि कीळन्ति, वालिकपालि कत्वा वापिं नाम खणन्ति, गमनादीनि विसदानि
होन्ति । इत्थि पि गमनादीनि विसदानि कुस्मानं दिस्वा 'पुरिसो विय गच्छती'ति
आदीनि वदन्ति । सेसं इत्थिन्द्रिये पुत्तसदिसमेव ।

(६४) तत्थ इत्थिभावलक्षणं इत्थिन्द्रियं, इत्थी ति पकासनरसं, इत्थिलिंग-
निमित्त-कुत्ताकप्पानं कारणभावपच्चुपट्ठानं । पुरिसभावलक्षणं पुरिसिन्द्रियं, पुरिसो
ति पकासनरसं, पुरिसलिंग-निमित्त-कुत्ताकप्पानं कारणभावपच्चुपट्ठानं । उभयं पेतं
पट्ठमकप्पिकानं पवत्ते समुद्धाति । अपरभागे पटिसन्धियं । पटिसन्धिसमुद्धितं पि
पवत्ते चलति परिवत्तति । यथाह— "तेन ग्यो पन समयेन अप्पतरस्स भिक्खुनो
इत्थिलिंगं पातुमूतं होति । तेन खो समयेन अप्पतरस्स भिक्खुनिया पुरिसलिंगं
पातुमूतं होति" [वि० ३. ३५] ति ।

(६५) इमेसु पन द्वीसु पुरिसलिंगं उत्तमं, इत्थिलिंगं हीनं । तस्मा पुरिसलिंगं
बलवअकुसलकस्मेन अन्तरधायति, इत्थिलिंगं दुब्बलकुसलेन पतिट्ठाति । इत्थिलिंगं
पन अन्तरधायन्तं दुब्बलअकुसलेन अन्तरधायति, पुरिसलिंगं बलवकुसलेन पति-
ट्ठाति । एवं उभयं पि अकुसलेन अन्तरधायति, कुसलेन पतिट्ठाती ति वेदितव्वं ।

(६६) उमतोव्यञ्जनकस्स पन किं एकं इन्द्रियं उदाहु द्वे ति ? एकं । तं
च खो इत्थि-उमतोव्यञ्जनकस्स इत्थिन्द्रियं, पुरिस-उमतोव्यञ्जनकस्स पुरिसि-
न्द्रियं । 'एवं सन्ते दुतियव्यञ्जनकस्स अभावो आपज्जति । इन्द्रियं हि व्यञ्जनकारणं
वुत्तं [] । तं च'स्स नत्थी' ति ? 'न तस्स इन्द्रियं व्यञ्जनकारणं' । [323]

१ सि०-उह०. २ M.PTS-गणहन्ति. ३ अ०यो०says-पट्ठमपाराजिकाय
विनित्तवत्थुपात्तियं. ४ M.PTS,सी०-इत्थिन्द्रियं. ५ Cf. निकपट्ठानवग्गना p.50.

‘कस्मा’ ? ‘सदा अमावतो । इत्थि-उभतोव्यञ्जनकस्स हि यदा इत्थिया रागचित्तं उप्पज्जति, तदा पुरिसव्यञ्जनं पाकटं होति, इत्थि-व्यञ्जनं पटिच्छन्नं गूळ्हं होति । तथा इतरस्स इतरं । यदि च तेसं इन्द्रियं दुतियव्यञ्जनकारणं भवेय्य, सदा पि व्यञ्जनद्वयं तिट्ठेय्य । न पन तिट्ठति । तस्मा वेदितव्वमेतं न तस्स तं व्यञ्जनकारणं । कम्मसहायं पन रागचित्तमेवेत्थ कारणं । यस्मा च’स्स एकमेव इन्द्रियं होति, तस्मा इत्थिउभतोव्यञ्जनको सयं पि गव्वं गण्हाति, परं पि गण्हापेति । पुरिस-उभतोव्यञ्जनको परं गव्वं गण्हापेति, सयं पन न गण्हाती’ति ।

(६७) जीवित्तिन्द्रियनिहेसे [§ ६३५] यं वत्तव्वं तं हेट्ठं अरूपजीवित्तिन्द्रिये वुत्तमेय । केवलं हि तत्थ यो तेसं अरूपीनं धम्मानं [§ १९] ति वुत्तं, इध रूप-जीवित्तिन्द्रियत्ता यो तेसं रूपीनं धम्मानं [§ ६३५] ति अयमेव विसेसो । लक्खणादीनि पन’स्स एवं वेदितव्वानि—‘सहजात-रूपानुपालनलक्खणं जीवित्तिन्द्रियं, तेसं पयत्तनरसं, तेसं येव ठपनपच्चुपट्टानं, यापथितव्यभूतपट्टानं’ति ।

(६८) कायविज्जत्तिनिहेसे [§ ६३६] कायविज्जत्ती ति अत्थे ताव कायेन अत्तनो भावं विज्जापेत्तानं तिरच्छानेहि पि पुरिसानं, पुरिसेहि वा तिरच्छा-नानं पि कायगहणानुसारेण गहिताय एताय मावो विज्जायती ति ‘विज्जत्ति’ । सयं कायगहणानुसारेण विज्जायती ति पि ‘विज्जत्ति’ । “कायेन संवरो साधू” [ध० ३६१] ति आदीसु आगतो चोपनसंखातो कायो व विज्जत्ति ‘कायविज्जत्ति’ । कायविष्णन्देन अधिष्णायविज्जापनहेतुत्ता, सयं च तथा विज्जेय्यत्ता कायेन विज्जत्ती ति पि ‘कायविज्जत्ति’ ।

(६९) कुसलचित्तस्स वा ति आदीसु अट्ठहि कामावचरेहि अभिज्जा-चित्तेन वा ति नवहि चित्तेहि कुसलचित्तस्स वा, द्वादसहि पि अकुसलचित्तेहि अकुसलचित्तस्स वा, अट्ठहि महाकिरियाहि द्वाहि परित्तकिरियाहि अभिज्जा-पत्ताय एकाय रूपावचरकिरियाया ति एकादसहि किरियाचित्तेहि अव्याकत-चित्तस्स वा । इतो अज्जानि चित्तानि विज्जत्तिं न जनेन्ति । [324] सेक्खासेक्ख-पुयुजनानं पन एत्तकेहेव चित्तेहि विज्जत्ति होती ति एतेसं कुसलादीनं वसेन तीहि पदेहि ‘हेतुतो’ दस्सिता ।

(७०) इदानी छहि पदेहि ‘फलतो’ दस्सेतुं अभिक्कमन्तस्स वा ति आदि वुत्तं । अभिक्कमादयो हि विज्जत्तिवसेन पयत्तत्ता विज्जत्तिफलं नाम । तत्थ ‘अभिक्कमन्तस्सा’ ति पुरतो कायं अभिहरन्तस्स । पटिक्कमन्तस्सा ति पच्छतो पच्चाहरन्तस्स । आलोकेन्तस्सा ति उज्जुक्कं पेक्खन्तस्स । विलोकेन्तस्सा ति इतो चित्तो च पेक्खन्तस्स । संमिज्जन्तस्सा ति संधियो संकोचेन्तस्स । पसारो-न्तस्सा ति संधियो पटिप्पणामेन्तस्स ।

(७१) इदानीं छहि पदेहि 'सभावतो' दस्सेतुं कायस्स थंमना ति आदि वुत्तं । तत्थ 'कायस्सा' ति सरीरस्स । कायं थम्मत्वा थद्धं करोती ति थम्मना । तमेव उपसगगेन वड्डेत्वा सन्थम्मना ति आह । बलवतरा वा यम्मना 'सन्थम्मना' । सन्थम्मितत्तं ति सन्थम्मितमायो । विज्जापनवसेन विज्जन्ति । विज्जापना ति विज्जापनाकरो । विज्जापितमायो विज्जापितत्तं । सेसमेत्थं यं वत्तब्बं तं हेट्ठो द्वारकथाय वुत्तमेव ।

(७२) तथा वचीविज्जन्तियं [§ ६३७] । वचीविज्जन्ती ति पदस्स पन निहेसपदानं च अत्थो तत्थं न वुत्तो, सो एवं वेदितब्बो— वाचाय अत्तनो भावं विज्जापेत्तानं तिरच्छानेहि पि पुरिसानं, पुरिसेहि वा तिरच्छानानं पि, वचीगहणा-नुसारेण गाहिताय एताय भावो विज्जायती ति विज्जन्ति । सयं वचीगहणानुसारेण विज्जायती ति पि विज्जन्ति । "साधु वाचाय संबरो" [ध० ३६१] ति आदीसु आगता चोपनसंखाता वची एव विज्जन्ति 'वचीविज्जन्ति' । वचीघोसेन अधिप्पाय-विज्जापनहेतुत्ता सयं च तथाविजेयत्ता वाचाय विज्जन्ती ति पि 'वचीविज्जन्ति' ।

(७३) वाचा गिरा ति आदीसु वुचती ति 'वाचा' । गिरियती ति 'गिरा' । व्यप्पथो ति वाक्यभेदो । वाक्यं च तं पयो च अत्थं जातुकामानं जापेतुकामानं चा ति पि 'व्यप्पथो' । उदीगिरयती ति उदीरणं । घुस्सती ति घोसो । करीयती ति कम्मं । घोसो व कम्मं ति घोसकम्मं । नानप्पकारेहि [325] कतो घोसो ति अत्थो । वचिया भेदो वचीभेदो । सो पन 'न भंगो, पमेदगता वाचा एवा' ति आपनत्थं वाचा वचीभेदो ति वुत्तं । इमेहि सन्नेहि पि पदेहि 'सद्वाचा' व दस्सिता । इदानीं तां वाचाय सद्धिं योजेत्वा हेट्ठो वुत्तत्थानं विज्जन्तिआदीनं पदानं वसेन तीहाकरेहि सभावतो तं दस्सेतुं या तां वाचाय विज्जन्ती ति आदि वुत्तं । तं हेट्ठो वुत्तनयत्ता उत्तानत्थमेव ।

(७४) इदानीं विज्जन्तिसमुद्वापकचित्तेसु असंमोहत्यं द्वत्तिस-छब्बीस-एकून-वीस-सोलसपच्छिमांनी ति इदं पक्किण्णकं वेदितब्बं— द्वत्तिस चित्तानि हि रूपां समुद्वापेन्ति, इरियापयं उपत्थंमेन्ति, दुविधं पि विज्जन्ति जनेन्ति । छब्बीसति विज्जन्तिमेव न जनेन्ति, इतरद्वयं करोन्ति । एकूनवीसति रूपमेव समुद्वापेन्ति, इतरद्वयं न करोन्ति । सोलस इमेसु तीसु एकं पि न करोन्ति ।

(७५) तत्थ द्वत्तिसा ति हेट्ठो वुत्तानेव कामावचरतो अट्ठ कुसलानि, द्वादस अकुसलानि, किरियतो दस चित्तानि, सेक्खपुयुजनानं अभिज्जाचित्तं, खीणा-सवानं अभिज्जाचित्तं ति । छब्बीसा ति रूपावचरतो पञ्च कुसलानि, पञ्च किरि-यानि, अरूपावचरतो चत्तारि कुसलानि, चत्तारि किरियानि, चत्तारि मग्गचित्तानि,

१ See ३.१५-१०१. २ i.e. द्वारकथायं (अ० यो० p. 174). ३ See ४.७१. ४ M., PTS, सि०-पच्छिमा ति. ५ सि०-बहिरूपं.

चत्तारि फलाचित्तानीं ति । एकूनवीसा ति कामावचरकुसलविपाकतो एकादस, अकुसलविपाकतो द्वे, किरियतो किरियमनोधायु, रूपावचरतो पञ्च विपाकचित्तानीं ति । सोळसा ति द्वे पञ्च विज्जाणानि, सब्बसत्तानं पटिसन्धिचित्तं, खीणासवानं चुतिचित्तं, आरुपे चत्तारि विपाकचित्तानीं ति । इमानि सोळस रूपइरियापयविज्जत्तीसु एकं पि न करोन्ति । अज्ज्ञानि पि बहुनि आरुपे उप्पन्नानि अनोकासगतत्ता रूपं न समुद्गापेन्ति । यानि पन कायविज्जात्ते समुद्गापेन्ति तानेव वचीविज्जात्ते ति ।

(७६) आकासधातुनिद्वेसे [§६३८] न कसति, न निकसति, कसितुं वा छिन्दितुं वा भिन्दितुं वा न सका ति आकासो । आकासो व [326] आकासगतं, खेळगतादीनि विय । आकासो ति वा गतं ति 'आकासगतं' । न हज्जती ति अघं, अघइनीयं ति अथो । अघमेव अघगतं । छिद्दट्ठेन विवरो । विवरो व विवरगतं । असम्फुट्टं चतूहि महाभूतेही ति एतेहि असम्फुट्टं निजटा-कासं^३ कथितं । लक्खणादितो पन रूपपरिच्छेदलक्खणा आकासधातु, रूप-परियन्तप्पकासनरसा, रूपमरियादपञ्चुपट्टाना असंफुट्टमाव-छिद्विवरभावपञ्चुपट्टाना वा, परिच्छिन्नरूपपदट्टाना, याय परिच्छिन्नेसु रूपेसु 'इदमितो उद्धं अधो तिरियं' ति च होति ।

(७७) इतो परे रूपस्स लहुतादीनं [§६३९...] निद्वेसा चित्तस्स लहुता-दीसु [§४३...] वुत्तनेयेनेव वेदितव्वो । लक्खणादितो पनेथ अदन्धतालक्खणा रूपस्स लहुता, रूपानं गरुभावविनोदनरसा, लहुपरिवत्तिता-पञ्चुपट्टाना, लहुरूपपद-ट्टाना । अथदतालक्खणा रूपस्स मुदुता, [§६४०] रूपानं थद्धमावविनोदनरसा, सब्बकिरियासु अविरोधितापञ्चुपट्टाना, मुदुरूपपदट्टाना । सरिरकिरियानुकूलकम्मज्ज-भावलक्खणा रूपस्स कम्मज्जता [§६४१], अकम्मज्जताविनोदनरसा, अदुब्बल-भावपञ्चुपट्टाना, कम्मज्जरूपपदट्टाना । एता पन तिस्रो न अज्जमज्जं विज्जहन्ति ।

(७८) एवं सन्ते पि यो अरोगिनी विय रूपानं लहुभावो, अदन्धता, लहुपरिवत्तिपकारो, रूपदन्धत्तकर-धातुकलोम-पटिपक्खपच्चयसमुद्धानो, सो रूप-विकारो 'रूपस्स लहुता' । वो सुपरिमहितवग्गस्सेव रूपानं मुदुभावो सब्बकिरिया-विसेसेसु वसवत्तनभावमद्दवप्पकारो रूपथद्धत्तकर-धातुकलोम-पटिपक्खपच्चयसमुद्धानो, सो रूपविकारो 'रूपस्स मुदुता' । यो पन सुदन्तमुवग्गस्सेव रूपानं कम्मज्जमावो सरिरकिरियानुकूलभावपकारो सरिरकिरिया-[327]नं अननुकूलकर-धातुकलोम-पटिपक्खपच्चयसमुद्धानो, सो रूपविकारो 'रूपस्स कम्मज्जता' ति । एवमेतासं विसेसो वेदितव्वो ।

(७९) एता पन तिस्रो पि कम्मं कातुं न सकोन्ति, आहारादयो व करोन्ति ।

१ M. omits रूप. २ सि० inserts after this अरूपानि. ३ M., PTS. निस्सदा°, सि० - निस्सिता°. ४ See ३.२९५...

तथा हि योगिनो 'अज्ज अम्हेहि भोजनसप्पायं लद्धं, कायो नो लहु-मुदु-कम्मञ्जो' ति वदन्ति । 'अज्ज उतुसप्पायं लद्धं, अज्ज अम्हाकं चित्तं एकग्गं, कायो नो लहु-मुदु-कम्मञ्जो' ति वदन्ती ति ।

(८०) उपचयसन्ततिनिर्देशेसु [§§६४२-४३] आयतनानं ति अट्टेका-दसन्नं रूपायतनानं । आचयो ति निव्वत्ति । सो रूप्पस्स उपचयो ति यो आयतनानं आचयो पुनप्पुनं निव्वत्तमानानं, सो व रूप्पस्स उपचयो नाम होति; वट्ठी ति अत्थो । यो रूप्पस्स उपचयो सा रूप्पस्स सन्तती ति या एवं उपचितानं रूपानं वट्ठी, ततो उत्तरितरं पवत्तिकाले सा रूप्पस्स सन्तति नाम होति; पवत्ती ति अत्थो । नदीतिरे खत्तकूपरिमं हि उदकुग्गमकालो विय आचयो, निव्वत्ति; परिपुण्णकालो विय उपचयो, वट्ठी; अज्झोत्थरित्वा गमनकालो विय सन्तति, पयत्ती ति वेदितव्वा ।

(८१) एवं किं कथितं होती ति ? आयतनेन आचयो कथितो, आच-येन आयतनं कथितं । आचयो व कथितो आयतनमेव कथितं । एवं पि किं कथितं हांती ति ? चतुसन्तातरूपानं आचयो उपचयो निव्वत्ति वट्ठी कथिता । अत्थतो हि उभयं पेतं जातिरूपस्सेयाधिबच्चनं । आकारनानत्तेन पन वेनेव्यवसेन च उपचयो सन्तती ति उद्देसदेसनं कत्वा यस्मा एत्थ अत्थतो नानत्तं नत्थि, तस्मा निर्देशे "यो आयतनानं आचयो सो रूप्पस्स उपचयो, यो रूप्पस्स उपचयो सा रूप्पस्स सन्तती" [§§६४२-४३] ति वुत्तं । यस्मा च उभयं पेतं जातिरूपस्से-वाधिबच्चनं तरमा एत्थ आचयलक्षणो रूप्पस्स उपचयो, पुव्वन्ततो रूपानं उम्मुज्जा-पनरसो, निव्व्यातनपच्चुपट्टानो परिपुण्णभावपच्चुपट्टानो वा, उपचितरूपपट्टानो । पवत्तिलक्षणा रूप्पस्स सन्तति, अनुपपन्नधनरसा, अनुपच्छेदपच्चुपट्टाना, अनुप-बन्धरूपपट्टाना ति वेदितव्वा ।

(८२) जरतानिर्देशे [§६४४] जीरणकवसेन जरा; अवभेत्थ [328] समापनिर्देशो । जीरणाकारो जीरणता । खण्डिच्चं ति आदयो तयो कालातिक्रमे किञ्चनिर्देशा । पल्लिमा द्वे पकतिनिर्देशो । अयं हि 'जरा' ति इमिना पदेन समावतो दीपिता; तेन'स्सा'यं सभावनिर्देशो । 'जीरणता' ति इमिना आकारतो; तेन'स्सा'यं आकारनिर्देशो । खण्डिच्चं ति इमिना कालातिक्रमेन दन्तनखानं खण्डितमावकरण-किञ्चतो । पालिच्चं ति इमिना केसलोमानं पलितमावकरणकिञ्चतो । वल्लित्तचता ति इमिना मंसं मिलित्वा तच्चे वलिमावकरणकिञ्चतो दीपिता । तेन'स्सा' इमे 'खण्डिच्चं' ति आदयो तयो कालातिक्रमे किञ्चनिर्देशा । तेहि इमेसं विकारानं

१ See notes on §§642-43. २ M., सी०-कत°. ३ सि०, सी०-पक्कणी ति. ४ M., PTS, सि०-omit. ५ With ४.८२-८४, compare VbhOm. pp. 98-99 which closely agrees.

दस्सनवसेन पाकटीमूला पाकटजरा दरिस्ता । यथेव हि उदकरस वा अग्निनो वा तिण्णरुखादीनां संभगपलिभगताय वा ज्ञामताय वा गतमग्गो पाकटो होति, न च सो गतमग्गो तनेव उदकादीनि, एवमेव जराय दन्तादीसु खण्डिच्चादिवसेन गतमग्गो पाकटो, चक्षुं उम्मीलित्वा पि गच्छति, न च खण्डिच्चादीनेवै जरा । न हि जरा चक्षुविञ्जेय्या होति ।

(८३) आयुनो संहानि इन्द्रियानं परिपाको ति इमेहि पन पदेहि काला-
तिक्रमे येव अभिञ्जत्ताय आयुक्खय-चक्खादिइन्द्रियपरिपाक-सञ्जिताय पकतिथा दीपिता । तेन^१स्सिमे पच्छिमा द्वे पकतिनिहेसा ति वेदितव्वा । तत्थ यस्मा जरं पत्तस्स आयु हायति, तस्मा जरा 'आयुनो संहानी'ति फलूपचारेन वुत्ता । यस्मा च दहरकाले सुण्णसन्नानि, सुखुं मे पि अत्तनो विसयं सुखेनेव गण्हनसमत्थानि चक्खादीनि इन्द्रियानि जरं पत्तस्स परिपक्वानि आलुल्लित्तानि अविसदानि, ओळारिकं पि अत्तनो विसयं गहेतुं असमत्थानि होन्ति, तस्मा 'इन्द्रियानं परिपाको' ति पि फलूपचारे-
नेव वुत्ता ।

(८४) सा पनायं एवं निदिट्ठा सव्वा पि जरा पाकटा पटिच्छन्ना ति दुविधा होति । तत्थ दन्तादीसु खण्डिमावादिदस्सनतो रूपधम्मेषु जरा पाकट-जरा नाम । अरूपधम्मेषु जरा तादिसस्स विकारस्स अदस्सनतो पटिच्छन्न-जरा नाम । पुन अ-वीचि स-वीची ति एवं पि दुविधा होति । मणि-कनकरजत-पयाळ-चन्दिम-सुरियादीनं विय, मन्ददसकादीसु पाणेनं विय च, पुण्णफल-[329]-पल्लवादीसु च अपाणिनं विय, अन्तरन्तरा वण्णाविसेसानं दुविञ्जेय्यत्ता जरा अ-वीचि जरा नाम; निरन्तरजरा ति अत्थो । ततो अञ्जेसु पन यथायुत्तेसु अन्तरन्तरा वण्णाविसेसादीनं सुविञ्जेय्यत्ता जरा स-वीचि जरा नामा ति वेदितव्वा । लक्खणादितो पि रूपपरि-
पाकलक्खणा रूपस्स जरता, उपनयनरसा, समावानपगमे पि नवभावापगमपच्चु-
पट्टाना, वीहिपुराणमात्रो विय परिपच्चमानरूपपट्टाना ति वेदितव्वा ।

(८५) अनिच्चतानिहेसे [§ ६४५] खयगमनवसेन खयो, वयगमनवसेन वयो, भिजनवसेन भेदो । अथवा, यस्मा तं पत्वा रूपं खिय्यति, वेति, भिज्जति च, तस्मा खिय्यति एतस्मिं ति 'खयो', वेति एतस्मिं ति 'वयो', भिज्जति एतस्मिं ति 'भेदो' । उपसग्नवसेन पदं वट्टेत्वा भेदो व परिभेदो । हुत्वा अभावट्टेन, न निच्चं ति अ-निच्चं । तस्स मात्रो अनिच्चता । अन्तरधायति एत्था ति अन्तरधानं । मरणं हि पत्वा रूपं अन्तरधायति, अदस्सनं गच्छति । न केवलं च रूपमेव, सब्बे पि पञ्चक्खन्धा । तस्मा पञ्चत्रं पि खन्धानं अनिच्चताय इदमेव लक्खणं ति वेदितव्वं । लक्खणादितो पन परिभेदलक्खणा रूपस्स अनिच्चता, संसीदनरसा, खयवयपच्चु-

१ सि० inserts hereafter वाउस्स वा. २ सि०, म०- खण्डिच्चादिनेव.

३ See विमु० २०.५०-५१.

पट्टाना, परिभिज्जमानरूपपट्टाना ति वेदितव्वा । हेट्ठा जाति गहिता जरा गहिता, इमस्मिं ठाने मरणं गहितं । इमे तयो धम्मा इमेसं सत्तानं उन्निवत्तासिकपच्चा-
मित्तसदिसा ।

(८६) यथा हि पुरिसस्स तयो पच्चामित्ता ओतारं^१ गवेसमाना विचरेय्युं । तेसु एको एवं वदेय्य-‘एतं नीहरित्वा अटवीपवेसनं मय्हं भारो होतुं’ ति । दुतियो ‘अटवीगतकाले पोथेत्वा पठवियं पातनं मय्हं भारो’ ति । ततियो ‘पठवीगतकालतो पट्टाय असिना सीसच्छेदनं मय्हं भारो’ ति । एवरूपा इमे जातिआदयो । नीहरित्वा अटवीपवेसनपच्चामित्तसदिसा हेत्थ जाति, तस्मिं तस्मिं ठाने निव्वत्तापनतो । अटवीगतं पोथेत्वा पठवियं पातनपच्चामित्तसदिसा जरा, निव्वत्तक्खन्धानं दुव्वल-
पराधीन-मच्चपरायनभावकरणतो । पठवी-[330]-गतस्स असिना सीसच्छेदनक-
पच्चामित्तसदिसं मरणं, जरापत्तानं खन्धानं जीवितक्खयं पापनतो ति ।

(८७) कवळिकाराहारनिदेसे [§ ६४६] कवळं^२ करीयती ति कवळिकारो । आहरीयती ति आहारो । कवळं कत्वा अज्झोहरीयती ति अर्थो । रूपं आहरती ति ‘आहारो’ । एवं वत्थुवसेन नाम उद्धरित्वा पुन वत्थुवसेनेवेतं पभेदतो दस्सेतुं ओदनो कुम्मासो ति आदि वुत्तं । ओदनादीनि हि काणितपरियन्तानि द्वादस इधाधिपेतस्स आहारस्स वत्थूनि । पालियं अनागतानि मूलफलादीनि ये-वा-पनकं पविट्टानि । इदानि तानि मूलफलादीनि कत्तव्यतो दस्सेतुं यमिह यमिह जनपदे ति आदिमाह । तत्थ मुखेन असितव्वं भुज्जितव्वं ति मुख्वासियं । दन्तेहि विखादि-
तव्वं ति दन्तविखादनं । गलेन अज्झोहरितव्वं ति गलज्झोहरणीयं । इदानि तं किञ्चग्रसेन दस्सेतुं कुच्छिवित्थम्भनं ति आह । तं हि मूलफलादि ओदन-
कुम्मासादि वा अज्झोहटं कुच्छि वित्थम्भेति । इदमस्स किच्चं । याय ओजाय सत्ता यापेन्ती ति हेट्ठा सव्वपदेहि सवत्थुकं आहारं दस्सेत्वा इदानि निव्वत्तिर्त्त-
ओजमेव दस्सेतुं इदं वुत्तं ।

(८८) किं पनेत्थ वत्थुस्स किच्चं ? कि ओजाय ? परिस्सयहरण-पाल-
नानि । वत्थुं हि परिस्सयं हरति पालेतुं न सक्कोति, ओजा पालेति परिस्सयं हरितुं न सक्कोति । द्वे पि एकतो हुत्वा पालेतुं पि सक्कोन्ति परिस्सयं पि हरितुं । को पनेस परिस्सयो नाम ? कम्मजतेजो । अन्तोकुच्छियं हि ओदनादिवत्थुस्मिं असति, कम्मजतेजो उट्ठित्वा उदरपटलं गण्हाति, ‘छातो’स्मि, आहारं देथा’ति वदापेति । मुत्तकाले उदरपटलं मुञ्चित्वा वत्थुं गण्हाति । अथ सत्तो एकगो होति ।

(८९) यथा हि छायास्ससो छायां पविट्ठं गहेत्वा देवसंखलिकाय बन्धित्वा अत्तनो मवने मोदन्तो छातकाले आगन्त्वा सीसे डंसति । सो डट्ठत्तो विरवति ।

१ सी०, प०- ओकासं. २ मि० अटवीं. ३ M., PTS., सी०- कवळि.
४ M., PTS- विनिवट्ठितं. ५ M., PTS- दट्ठत्ता.

तं विरवं सुत्वा 'दुःखप्यत्तो एत्थ अत्थी'ति ततो ततो मनुस्सा आगच्छन्ति । सो [331] आगतागते गहेत्वा खादित्वा भवने मोदति । एवं-सम्पदमिदं वेदितव्यं । छायास्वसो विय कम्मजतेजो, देवसंखलिकाय वन्धित्वा ठपितसत्तो विय उदरपटलं, पुन आगतमनुस्सा विय ओदनादिवत्थु, अत्तनो भवने मोदत्तेन छातकाले ओतरित्वा सीसे डंसनं विय कम्मजतेजस्स वत्थुतो मुत्तस्स उदरपटल-गहणं, डट्टस्स विरवनकालो विय 'आहारं देथा' ति वचनकालो, ताव सज्जाय आगतागते गहेत्वा खादित्वा भवने मोदनकालो विय कम्मजतेजेन उदरपटलं मुञ्चित्वा वत्थुस्मिं गहिते एकगावित्तता ।

(९०) तत्थ ओळारिके वत्थुस्मिं ओजा मन्दा होति । सुखुमे बलवती । कुट्टसकमत्तादीनि हि मुञ्जित्वा मुहुत्तेनेव छातो होति । सप्पिआदीनि पिबित्वा ठितस्स दिवसं पि भत्तं न रुचति । एत्थ च उपादाउपादाय ओळारिकसुखुमता वेदितव्वा । कुम्मीलानं हि आहारं उपादाय मोरानं आहारो सुखुमो । कुम्मील किर पासाणे गिळन्ति । ते च नेसं कुञ्चित्पत्ता विळीयन्ति । मोरा सप्पविच्छिकादिपाणे खादन्ति । मोरानं पन आहारं उपादाय तरच्छानं आहारो सुखुमो । ते किर तिक्कस्सच्छित्तिवानि विषाणानि चैव अट्टीनि च खादन्ति । तानि च नेसं खेलेन तेमित्तमत्तानेव कन्दमूलं विय मुट्टुकानि होन्ति । तरच्छानं पि आहारं उपादाय हत्थीनं आहारो सुखुमो । ते हि नानास्वसाखादयो खादन्ति । हत्थीनं आहारतो गवयगोकण्णमिगादीनं आहारो सुखुमो । ते किर निस्सारानि नानास्वसपण्णादीनि खादन्ति । तेसं पि आहारतो गुञ्जं आहारो सुखुमो । ते अल्लसुक्खतिणानि खादन्ति । तेसं पि आहारतो ससानं आहारो सुखुमो । ससानं आहारतो सकुणानं आहारो सुखुमो ।

(९१) सकुणानं आहारतो पच्चन्तवासीनं आहारो सुखुमो । पच्चन्तवासीनं आहारतो गामभोजकानं आहारो सुखुमो । गामभोजकानं आहारतो राजराजमहामत्तानं आहारो सुखुमो । तेसं पि आहारतो चक्रवत्तिनो आहारो सुखुमो । चक्रवत्तिनो आहारतो भुम्मदेवानं आहारो सुखुमो । भुम्मानं देवानं आहारतो चातुम्महाराजिकानं आहारो सुखुमो । एवं थाव परनिम्मितवस [332] वत्तीनं आहारो वित्थारेत्तवो । तेसं पनाहारो सुखुमो त्वेव निट्ठं पत्तो । लक्खणादितो पि ओजालक्खणो कवळिकाराहारो, रूपाहरणस्सो, उपत्थंमनपच्चुपट्टानो, कवळं कत्वा आहारित्तवत्थुपट्टानो ति वेदितव्वो ।

(९२) नो-उपादानिद्देसे [५६४७] यथा उपादारूपं उपादियतेव, न अज्जेन उपादियति, एयमेत्तं न उपादियतेवा ति नो-उपादा । फुसितव्वं ति फोट्टव्वं । फुसित्वा जानितव्वं ति अत्थो । फोट्टव्वं च तं आयतनं चा ति फोट्टव्वायतनं ।

आपो च तं निस्सत्त-सुञ्जतसभावद्वेन धातु चा ति आपोधातु ।

(९३) इदानीं यस्मा तीणि रूपानि कुस्त्वा ज्ञानितव्यानि तस्मा तानि भाजेत्वा दस्सेतुं कतमं तं रूपं फोढ्व्यायतनं ? पठवीधातु [§ ६४८] ति आदि-माह । तत्थ कक्खल्लत्तलक्खणा पठवीधातु, पठिद्धानरसा, संपटिच्छनपच्चुपट्ठाना । तेजोधातु उण्हत्तलक्खणा, परिपाचनरसा, मद्धानुपपदानपच्चुपट्ठाना । वायोधातु कियंमनलक्खणा, समुदीरणरसा, अभिनीहारपच्चुपट्ठाना । पुरिमा पन 'आपोधातु' पण्वरणलक्खणा, ब्रूहनरसा, संगहपच्चुपट्ठाना । एकेका चेत्थ सेसत्तयपदट्ठाना ति वेदितव्वा । कक्खल्लं ति थद्धं । मुदुकं ति अ-थद्धं । सण्हं ति मट्ठं । फरुसं ति खरं । सुखसम्फरुसं ति सुखवेदनापच्चयं इट्ठफोढ्वं । दुक्खसम्फरुसं ति दुक्ख-वेदनापच्चयं अनिट्ठफोढ्वं । गरुक्कं ति भारियं । लहुक्कं ति अ-भारियं, सल्लहुक्कं ति अत्थो । एत्थ च 'कक्खल्लं मुदुकं मण्हं फरुसं गरुक्कं लहुक्कं' ति पदेहि पठवी-धातु एव भाजिता । "यदा"यं कायो आयुसहगतो च होति उस्मासहगतो च विञ्जाण-सहगतो च तदा लहुतरो च होति मुदुतरो च [333] कम्मञ्जतरो चा" [] ति सुत्तन्ते पि लहुमुदुभूतं पठवीधातुमेव सन्धाय वुत्तं ।

(९४) 'सुखसम्फरुसं दुक्खसम्फरुसं' ति पदद्वयेन पन तीणि पि महाभूतानि भाजितानि । पठवीधातु हि सुखसम्फरुसा पि अत्थि दुक्खसम्फरुसा पि । तथा तेजोधातु-वायोधातुयो । तत्थ सुखसम्फरुसा पठवीधातु मुदुतल्लुण्हत्थे दहरे पादे सम्भा-हन्ते अस्सादेत्वा अस्सादेत्वा 'सम्भाह तात, सम्भाह ताता' ति वदापनाकारं करोति । सुखसम्फरुसा तेजोधातु सीतसमये अंगारकपल्लं आहरिथा गत्तं सेदेन्ते अस्सादेत्वा अस्सादेत्वा 'सेदेहि ताता' ति वदापनाकारं करोति । सुखसम्फरुसा वायोधातु उण्ह-समये वत्तसंपन्ने दहरे बीजनेन बीजन्ते अस्सादेत्वा अस्सादेत्वा 'बीज ताता' ति वदापनाकारं करोति । थद्धहत्थे पन दहरे पादे सम्भाहन्ते अट्ठीनं विज्जनकालो विय होति । सो पि 'अपेही' ति वत्तव्वकं आपज्जति । उण्हसमये अंगारकपल्ले आभटे 'अपनेहि नं' ति वत्तव्वं होति । सीतसमये बीजनेन बीजन्ते 'अपेहि, मं मा बीजा' ति वत्तव्वं होति । एवमेतासं सुखसम्फरुसता दुक्खसम्फरुसता च वेदितव्वा । थं फोढ्वं अनिदस्सनं सण्पटिघं [§ ६४८] ति आदिना नयेन वुत्ता पन चतूहि चतूहि नयेहि पतिमण्डिता तेरसं वारा हेट्ठा रूपायतनादीसु वुत्तनयेनेव वेदितव्वा ।

(९५) किं पनेतानि तीणि महाभूतानि एकप्पहारेनेव आपाथमागच्छन्ति उदाहु नो ति ? आगच्छन्ति । एवं आगतानि कायप्पसादं घट्टेन्ति न घट्टेन्ती ति ? कट्टेन्ति । एकप्पहारेनेव तानि आरम्भणं कत्वा कायविञ्जाणं उप्पज्जति नुप्पज्जती ति ? नुप्पज्जति । कस्मा ? आमज्जितवसेन वा हि उस्सदवसेन वा आरम्भणकरणं होति ।

१ Cf. M. i. 296; S. iii. 143. २ See ४.३४. ३ See ४.५५.

(९६) तस्य आभुजितवसेन ताव, पत्तस्मिं हि ओदनेन पूरेत्वा आभटे एकं स्थितं गृहेत्वा थद्वं वा मुदुकं वा ति वीमंसन्तो किञ्चा पि तस्य तेजो पि अस्थि वायो पि अस्थि, पठवीधातुमेव पन आभुजति । उण्होदके ह्यथं ओतोस्त्वा वीमंसन्तो किञ्चा पि तस्य पठवी पि अस्थि वायो पि अस्थि, तेजोधातुमेव पन आभुजति । उण्हसमये वातपानं विवस्त्वा वातेन सरीरं पहारोपेन्तो ठितो मन्दमन्दे वाते [334] पहरन्ते किञ्चा पि तस्य पठवी पि अस्थि तेजो पि अस्थि, वायोधातुमेव पन आभुजति । एवं आभुजनवसेन आरम्भणं करोति नाम ।

(९७) यो पन उपस्खलति वा सीसेन वा रुक्खं पहरति भुञ्जन्तो वा सक्खरं डंसति, सो किञ्चा पि तस्य तेजो पि अस्थि वायो पि अस्थि, उस्सदवसेन पन पठवीधातुमेव आरम्भणं करोति । अणिं अक्कमन्तो पि किञ्चा पि तस्य पठवी पि अस्थि वायो पि अस्थि, उस्सदवसेन पन तेजोधातुमेव आरम्भणं करोति । ब्रह्मवातो कण्णसक्खलि पहरत्वा बधिरमावं करोन्तो विय होति । किञ्चा पि तस्य पठवी पि अस्थि तेजो पि अस्थि, उस्सदवसेन पन वायोधातुमेव आरम्भणं करोति । यं किञ्चि धातुं आरम्भणं करोन्तस्स कायविज्जाणं पि एकप्पहारेन नुप्पजति । सूचि-कल्यापेन विद्धस्स एकप्पहारेन कायो घट्टियति । यस्मिं यस्मिं पन टनि कायप्पसादो उस्सन्नो होति, तस्य तस्य कायविज्जाणं उप्पज्जति [§ ६५१] । यत्थ यत्था पि पटिघट्टननिधंसे वलवा होति तस्य तस्य पठमं उप्पज्जति । कुक्कुटपत्तेन वणे धोवियमाने^१ पि अंसु अंसु कायप्पसादं घट्टेति । यत्थ यत्थ पन पसादो उस्सन्नो होति, तस्य तस्येव कायविज्जाणं उप्पज्जति । एवं उस्सदवसेन आरम्भणं करोति । उस्सदवसेनेव काय-विज्जाणं उप्पज्जति नाम ।

(९८) कथं पन चित्तस्स आरम्भणतो संकन्ति होती ति ? द्वीहाकरेहि होति—अज्झासयतो वा विसयाधिमत्ततो वा । विहारपूजादीसु हि 'तानि चेतियानि चैव पटिमायो च वन्दिस्सामि, पोत्थकम्म-चित्तकम्मानि च ओलोकेस्सामी' ति अज्झासयेन गतो एकं वन्दित्वा वा परिसत्वा वा इतरस्स वन्दनत्थाय वा दस्सनत्थाय वा मनं कत्वा वन्दितुं पि परिसत्तुं पि गच्छति येव, एवं अज्झासयतो संकन्ति नाम । कैलासकूटपटिभागं पन महीचेतियं ओलोकेन्तो ठितो पि अपरभागे सञ्चतुरियेसु पगहितेसु रूपारम्भणं विस्सज्जेत्वा सद्धारम्भणं संकमति । मनुज्जगंधेसु पुष्पेसु वा गन्धेसु वा आगतेसु सद्धारम्भणं विस्सज्जेत्वा गंधारम्भणं संकमति । एवं विसयाधि-मत्ततो संकन्ति नाम ।

(९९) [335] आपोधातुनिहेसे [§ ६५२] आपो ति समाधनिहेसो । आपो व आपोगतं । सिनेहवसेन सिनेहो, सिनेहो व सिनेहगतं । वन्धनत्तं रूपस्सा ति पठवीधातु-आदिकस्स भूतरूपस्स वन्धनमाधो । अयपिण्ड-आदीनि

१ M., PTS, सं०-पक्खलति. २ सि०-वाधियमाने. ३ See ३.७४ above.

हि आपोधातु आवन्धित्वा बद्धानि^१ करोति । ताय आवद्धत्ता तानि बद्धानि^१ नाम होन्ति । पासाण-पञ्चत-तालट्टि-हृत्पिदन्त-गोसिंगादीसु पि एतेव नयो । सञ्चानि हेतानि आपोधातु एव आवन्धित्वा बद्धानि करोति । आपोधातुया आवद्धत्ता च बद्धानि होन्ति ।

(१००) किं पन पठवीधातु सेसधातूनं पतिट्ठा होन्ती फुसित्वा होति उदाहु अफुसित्वा ? आपोधातु वा अवसेसा बन्धमाना फुसित्वा बन्धति उदाहु अफुसित्वा ति ? पठवीधातु ताय आपोधातुया अफुसित्वा च पतिट्ठा होति, तेजोधातुया च वायोधातुया च फुसित्वा । आपोधातु पन पठवीधातुं पि तेजोधातु-वायोधातुयो पि अफुसित्वा च आवन्धति । यदि फुसित्वा आवन्धेय्य फोट्टुञ्चायतनं नाम भवेय्य । तेजोधातु-वायोधातुं पि सेसधातुसु सकसककिञ्चकरणे एतेव नयो ।

(१०१) तेजोधातु हि पठवीधातुं फुसित्वा ज्ञापेति । सा पन न उण्हा हुत्वा ज्ञायति । यदि उण्हा हुत्वा ज्ञायिष्य उण्हत्तल्लक्षणं नाम भवेय्य । आपोधातुं पन अफुसित्वा च तापेति । सा पि तप्पमाना न उण्हा हुत्वा तप्पति । यदि उण्हा हुत्वा तप्पेय्य उण्हत्तल्लक्षणं नाम भवेय्य । वायोधातुं पन फुसित्वा च तापेति । सा पि तप्पमाना न उण्हा हुत्वा तप्पति । यदि उण्हा हुत्वा तप्पेय्य उण्हत्तल्लक्षणं नाम भवेय्य ।

(१०२) वायोधातु पठवीधातुं फुसित्वा विरथंभेति, तथा तेजोधातुं । [336] आपोधातुं पन अफुसित्वा च विरथंभेति । उच्छुरसं पत्रित्वा फाणितपिण्डे कथिरमाने आपोधातु थद्धा होति न होती ति ? न होति । सा हि पम्परणल्लक्षणा । पठवीधातु कक्खल्लक्षणा । ओमत्तं पन आपो अधिमत्त-पठवी-गतिकं जातं । सा हि रसाकारेण टित्तमायं विजहति, ल्लक्षणं न विजहति । फाणितपिण्डे विलीयमाने पि पठवीधातु न विलीयति । कक्खल्लक्षणा हि पठवीधातु पम्परणल्लक्षणा आपोधातु । ओमत्ता पन पठवी अधिमत्त-आप-गतिका होति । सा पिण्डिकाकारेण टित्तमायं विजहति, ल्लक्षणं न विजहति ।

(१०३) चतुत्रं हि महामूतानं माव'ञ्जथत्तमेव होति, ल्लक्षण'ञ्जथत्तं नाम नत्थि । तस्स अमावो अट्टानपरिकप्पमुत्तेन [अं० १.२२२] दीपितो । वुत्तं हेतं—“सिया खो पनानन्द चतुत्रं महामूतानं अञ्जथत्तं, पठवीधातुया आपो-धातुया तेजोधातुया वायोधातुया; न त्वेव वुद्धे अवेच्चप्पसादेन समन्नागतस्स अरियसावकस्स सिया अञ्जथत्तं” ति । अयं हेत्थ अत्थो—आनन्द, कक्खल्लक्षणा पठवीधातु परिवत्तित्वा पम्परणल्लक्षणा आपोधातु नाम भवेय्य, अरिय-सावकस्स पन अञ्जथत्तं नाम नत्थि ति । एवमेत्थ अट्टानपरिकप्पो आगतो ।

(१०४) इतो परेसु उपादिन्नरूपादिनिद्देसेसु उपादिन्नपदादीनं अत्थो

मातिकाकंधाय युत्तनयेनेव वेदितव्यो । चक्खायतनादीनि हेट्ठा विथारितानेव । तत्थ तत्थ पन विसेसमत्तमेव वक्खाम । उपादिन्नानिहेसे [§ ६५३] ताव चक्खायतनादीनि एकन्तं उपादिन्नत्ता वुत्तानि । यस्मा पन रूपायतनादीनि उपादिन्नानि पि अत्थि अनुपादिन्नानि पि, तस्मा तानि 'यं वा पना ति संखेपतो दस्सेत्वा पुन कम्मस्स कतत्ता रूपायतनं [§ ६५३] ति आदिना नयेन विथारितानि । इमिना उपायेन सव्व-ये-वा-पनकेसु अत्थो वेदितव्यो ।

(१०५) कस्मा पन 'कम्मस्सकतत्ता' [§ ६५३] ति च 'न-कम्मस्स कतत्ता' [§ ६५४] ति च उभिन्नं पि निहेसे 'जरता च अनिच्चता च' न गहिता, अनुपादिन्नादीनि [§ ६५४] येव निहेसेसु गहिता ति ? न-[337]-कम्मस्स कतत्ता ति एत्थ ताव कम्मतो अञ्जपच्चयसमुद्धानं संगहितं । 'कम्मस्स कतत्ता' ति एत्थ कम्मसमुद्धानमेव । इमानि च द्वे रूपानि नेव कम्मतो न अञ्जस्मा रूपजनकपच्चया उत्पज्जन्ति, तस्मा न गहितानी ति । सा च नेसं अनुपपत्ति परतो^१ आविमाप्तिरस्सति । अनुपादिन्नं ति [§ ६५४] आदीसु पन केवलं अनुपादिन्नादि-ग्गहणेन कम्मादिसमुद्धानता पटिक्खित्ता, न अञ्जपच्चयसमुद्धानता अनुज्जाता । तस्मा तत्थ गहितानी ति वेदितव्यानि ।

(१०६) चित्तसमुद्धाननिहेसे [§ ६६७] कायविज्जत्ति-वचीविज्जत्ती ति इदं द्वयं यस्मा एकन्त-चित्तसमुद्धानानि सूतानि उपादाय पज्जायति, तस्मा वुत्तं । परमत्थतो पन तस्स निस्सयभूतानि चित्तसमुद्धानानि, तन्निरसितत्ता । यथा अनि-च्चस्स रूपस्स जरामरणं अनिच्चं नाम होति, एवमिदं पि चित्तसमुद्धानं नाम जातं । चित्तसहभूनिहेसे [§ ६६९] पि एसेव नयो । याव चित्तं ताव पज्जायनतो इदमेव द्वयं वुत्तं । न पनेतं चित्तेन सहसूतानि विथि, येदनादयो विथि च उत्पज्जति । चित्ता-नुपरिपत्तिताव [§ ६७१] पि एसेव नयो । याव चित्तं ताव पज्जायनतो एव हेतं द्वयं चित्तानुपरिपत्ती ति वुत्तं ।

(१०७) ओल्लारिकं [§ ६७५] ति वाथारम्मणभूतत्ता संवट्ठनंयसेन गहे-तव्वतो थूलं । वुत्तविपल्लासतो सुखुमं [§ ६७६] वेदितव्वं । दूरे [६७७] ति घट्टन-वसेन अगहेतव्वत्ता दुविज्जयेयभावेन समीपे टितं पि दूरं । इतरं पन घट्टनवसेन गहेतव्वत्ता सुविज्जयेयभावेन दूरे टितं पि सन्तिके [§ ६७८] । चक्खायतनादि-निहेसा हेट्ठा युत्तनयेनेव विथारतो वेदितव्वो ।

इदं ताव दुविधेन रूपसंगहे विसेसमत्तं ।

१ See २.२० २ See ४.२५-५१, ६१-६७, ५२-६०, ९३-९४, ७६, ९९-१०३, ८०-८१, ८७-९१. ३ सि०, सी०, म०-यं यं. ४ See ४.१२३-११७. ५ M., PTS-पसादसंवट्ठनं. ६ M., PTS-दुप्परिज्जेय्यं. ७ M., PTS-नुपरिज्जेय्यं. ८ See ४.२५-६०, ९३-९४.

(१०८) तिविधसंगहो [§§७४२-८७६] उत्तानतयो येव । चतुर्विध-संगहावसाने दिट्ठादीनं पच्छिमपदस्स भेदामावेन आदितो पट्ठाव पुच्छं अकत्वा वै **रूपायतनं दिट्ठं सहायतनं सुतं** [§९६१] ति आदि वुत्तं । तत्थ रूपायतनं चक्खुना ओलोकित्वा दक्खितुं सक्का ति 'दिट्ठं' नाम जातं । सहायतनं सोतेन सह सुत्वा जानितुं सक्का ति 'सुतं' नाम जातं । गन्धायतनादित्तयं घाण-जिह्वा-कायेहि पत्था गहेतव्वतो मुनित्वा जानितव्वत्तेन **मुतं** नाम जातं । फुसित्वा विज्झाणुपत्तिकारणतो 'मुतं' नामा ति वुत्तं । सव्वमेव पन रूपं मनोविज्झाणेन जानितव्वं ति **मनसा विज्झातं** नाम जातं ।

(१०९) पञ्चविधसंगहनिर्देशे [§§९६२-६६] **कक्खळं** ति थदं । खरमेव **खरगतं**, फरसं ति अत्थो । इतरे द्वे पि सभावनिर्देशा येव । **अज्झत्तं** ति नियक'-ज्झत्तं । बहिद्धा ति बाहिरं । उपादिन्नं ति कम्मसमुद्धानमेव । अविसेसेन पन सरीरदुक्खेत्तं गहणं । सरीरदुक्कं हि उपादिन्नं वा होतुं अनुपादिन्नं वा, आदिन्नगहित-परामद्वयसेन उपादिन्नमेव नाम जातं । **तेजोगतं** [§९६४] ति सध्वत्तेजेषु गतं उण्हत्त-लक्खणं, तेजो एव वा तेजोभावं गतं ति 'तेजोगतं' । **उस्सा** ति उस्साकारो । **उस्सागतं** ति उस्साभावं गतं । उस्साकारस्संघेत्तं नामं । **उसुमं** ति बलव-उस्सा । **उसुममेव** **उसुमभावं** गतं ति **उसुमगतं** । बायनकवसेन **वायो** [§९६५] । वायो एव वायोभावं गतत्ता **वायोगतं** । **थंभितत्तं** ति उण्णलनाळतत्तादीनं विय वात-पुण्णानं थंभितभावो रूपस्स ।

(११०) [339] छविधादिसंगहानं तिण्ण ओसानपदस्स भेदामावतो आदितो पट्ठाव अपुच्छित्वा व निर्दिज्ञो कतो । तत्थ चक्खुविज्झाणेन जानितुं सक्का ति **चक्खुविज्जेय्यं** [§९६७] ... पे० ... मनोविज्जेय्येन जानितुं सक्का ति **मनोविज्जेय्यं** ति । तिविधाय मनोधातुया जानितुं सक्का ति **मनोधातुविज्जेय्यं** [§§९६८-६९] । **सव्वं रूपं** ति एत्थ यस्मा एकं रूपं पि **मनोविज्झाणधातुया** अजानितव्वं नाम नत्थि, तस्मा 'सव्वं रूपं' ति वुत्तं । **सम्मासंबुद्धेन** हि अभियम्मं पत्था नयं कातुं युत्तट्ठाने नयो अकतो नाम नत्थि । इदं च एकरूपस्सा पि मनोविज्झाणधातुया अजानितव्वस्स अमावेन नयं कातुं युत्तट्ठानं नाम, तस्मा नयं करोन्तो 'सव्वं रूपं' ति आह । **सुखसम्फस्सो** [§९७०] ति सुखवेदनापटि-लामपच्चयो । **दुक्खसम्फस्सो** ति दुक्खवेदनापटिलामपच्चयो । इधा पि फोट्टव्वा-रम्भणस्स सुखदुक्खस्स सम्भावतो अयं नयो दिन्नो ।

(१११) नवके [§§९७१-७३] पन इन्द्रियरूपस्स नाम अत्थिताय नयो दिन्नो । तस्सेव सप्पटिघ-अप्पटिघताय दसके [§§९७४-९७७] नयो दिन्नो ।

१ M. reads so.

२ M.- खरगतं.

३ M., PTS.- भाव°.

४ M.- होति.

एकादसके [§§९७८-८०] अट्टेकादस आयतनानि विभक्तानि । तेषं तेषं निद्देस-
वारा हेट्ठावुत्तनयेनेव विट्थारतो वेदितव्वा । सेसं सञ्चत्थ उत्तानत्थमेव ।

(११२) इमेसु पन रूपेसु असंमोहत्यं

समोधानं समुद्धानं परिनिष्कन्नं च संखतं ति

इदं 'पक्किण्णकं' वेदितव्वं । तत्थ 'समोधानं' ति सञ्चमेव हि रूपं समोधानतो
चक्खयायतनं ... पे० ... कवळिंकारो आहारो [§५९६], फोट्ठव्यायतनं आपोधात्
[§६४७] ति पञ्चवीसतिसंखं होति । तं वस्तुरूपेण सद्धिं छब्बीसतिसंखं वेदितव्वं ।
[340] इतो अञ्जं रूपं नाम नत्थी ति । केचि^१ पन 'मिद्धरूपं नाम अत्थी' ति
वदन्ति । ते "अद्धा मुनीं सि सम्मुद्धो नत्थी नीयरणा तवा" [सु० नि० ५४१]
ति आदीनि क्त्वा मिद्धरूपं नाम नत्थी ति पटिसेवेत्तेव्वा । अपरे बलरूपेण सद्धिं
सत्तवीसति, संभवरूपेण सद्धिं अट्ठवीसति, जातिरूपेण सद्धिं एकूनतिसति, रोगरूपेण
सद्धिं समतिसं रूपानी ति वदन्ति । ते पि तेषं विसुं अभावं दस्सेत्वा पटिनिखपि-
तव्वा । वायोधातुया हि गहिताय बलरूपं गहितमेव, अञ्जं बलरूपं नाम नत्थि ।
आपोधातुया संभवरूपं, उपचयसंततीहि जातिरूपं, जरता^२ निच्चताहि गहिताहि रोग-
रूपं गहितमेव । अञ्जं रोगरूपं नाम नत्थि । यो पि कण्णरोगादि-आवाधो सो वा
विसमपञ्चयसमुद्धितधातुसत्तमेव । न अञ्जो तत्थ रोगो नाम अत्थी ति समोधानतो
छब्बीसति चेव रूपानि ।

(११३) 'समुद्धानं' ति कति-रूपानि कति-समुद्धानानि ? दस एकसमु-
द्धानानि, एकं द्वि-समुद्धानं, तीणि ति-समुद्धानानि, नव चतु-समुद्धानानि, द्वे न
केनाचि समुद्दहन्ति । तत्थ चक्खुप्पसादो ... पे० ... जीवित्तिन्द्रियं ति इमानि अट्ठ
एकन्तेन कम्मतो व समुद्दहन्ति । कायविज्जात्ति-वचोविज्जन्ती ति द्वयं एकन्तेन
चित्ततो समुद्दाती ति दस 'एकसमुद्धानानि' नाम । सद्दो उतुतो च चित्ततो च
समुद्दाती ति एको 'द्विसमुद्धानो' नाम । तत्थ अविज्जाणकसद्दो उतुतो समुद्दाति,
सविज्जाणकसद्दो चित्ततो । लहुतादित्तयं पन उतुचित्ताहारेहि समुद्दाती ति तीणि
'ति-समुद्धानानि' नाम । अवसेसानि नव रूपानि तेहि कम्मेन वा ति चतूहि समुद्द-
हन्ती ति नव 'चतुसमुद्धानानि' नाम । जरता-अनिच्चता पन एतेसं एकतो पि न
समुद्दहन्ती ति द्वे 'न केनाचि समुद्दहन्ति' नाम । करमा ? अजायनतो ।

(११४) न हि एतानि जायन्ति । करमा ? जातस्स पाक-भेदत्ता । उप्पन्नं
हि रूपं अरूपं वा भिज्जती ति [341] अवस्सं पनेतं संपटिच्छित्तव्वं । न हि
उप्पन्नं रूपं वा अरूपं वा अक्खयं नाम दिस्सति । याव पन न भिज्जति ताव^३स्स

१ See note २ on §596. २ 'अमयगिरिवासिनो' (अ० यो० p. 183).

३ See note १ on ३.५५७. ४ See वि० १४.७१. वि० ९५. ५ Cf. §६६१. ६ See ४-१०५ above; also वि० १४.८०.

परिपाको ति सिद्धमेतं । 'जातरस पाक-भेदत्ता' ति यदि च तानि^१ जायेयुं तेसं पि पाक-भेदा भवेयुं । न च पाको पचति, भेदो वा भिजती ति जातरस पाक-भेदत्ता नेतं द्वयं जायति ।

(११५) तस्य सिया—यथा 'कम्मरस कतता' ति आदिनिहेसेसु 'रूपरस उपचयो रूपरस सन्तती' [§६५३] ति वचनेन 'जाति' जायती ति सम्पटिच्छितं होति, एवं 'पाको' पि पचतु 'भेदो' पि भिजतु^२ ति । 'न तस्य 'जाति' जायती ति सम्पटिच्छितं । ये पन धम्मो कम्मादीहि निव्वत्तन्ति तेसं अभिनिव्वत्तिभावतो जातिया तप्पच्चयभाववोहारो अनुमतो । न पन परमथतो जाति जायति । जाय-मानरस हि अभिनिव्वत्तिमत्तं जाती^३ ति ।

(११६) तस्य सिया—'यथेव जाति येसं धम्मानं अभिनिव्वत्ति तप्पच्चय-भाववोहारं अभिनिव्वत्तिवोहारं च लभति, तथा पाक-भेदा पि येसं धम्मानं पाक-भेदा तप्पच्चयभाववोहारं अभिनिव्वत्तिवोहारं च लभन्तु । एवं इदं पि द्वयं कम्मादि-समुद्धानमेवा ति वत्तव्वं भविस्सती' ति । 'न पाक-भेदा तं वोहारं लभन्ति । कस्मा ? जनकपच्चयानुभावक्खणे^४ अभावतो । जनकपच्चयानं हि उप्पादेतव्व-धम्मरस उप्पादक्खणे येयं आनुभावो, न ततो उत्तरि । तेहि अभिनिव्वत्तिं धम्मक्खणस्मिं च जाति पच्चायमाना तप्पच्चयभाववोहारं अभिनिव्वत्तिवोहारं च लभति, तस्मिं खणे सभावतो; न इतरद्वयं, तस्मिं खणे अभावतो ति नेवेतं जायती ति वत्तव्वं ।

(११७) "जरामरणं भिक्खवे अनिच्चं संखतं पटिच्चसमुपपन्नं"^५ [सं० २.२६] ति आगतत्ता इदं पि द्वयं जायती ति चे— 'न, परियायदेसितत्ता । तस्य हि पटिच्चसमुपपन्नानं धम्मानं जरामरणत्ता परियायेन तं पटिच्चसमुपपन्नं' ति वुत्तं । 'यदि एवं, तयं' पेतं अजातत्ता सस-[342]-विसाणं विय नत्थि; निव्वानं विय वा निच्चं' ति चे— 'न, निस्सयपटिच्चयुत्तितो; पटवीआदीनं हि निस्सयानं भावे जाति-आदित्तयं पच्चावति, तस्मा न नत्थि । तेसं च अभावे न पच्चायति, तस्मा न निच्चं । एतं पि च अभिनिवेसं पटिसेधेतुमेव इदं वुत्तं— "जरामरणं भिक्खवे अनिच्चं संखतं पटिच्चसमुपपन्नं"^६ [सं० २.२६] ति । एवमादीहि नयेहि वानि द्वे रूपानि न केहिचि समुद्दहन्ती^७ ति वेदितव्वानि ।

(११८) अपि च 'समुद्धानं' ति एस्य अयमञ्जो पि अत्थो । तस्सायं मातिका— 'कम्मजं कम्मपच्चयं कम्मपच्चयउत्तुसमुद्धानं, आहारसमुद्धानं' आहार-

१ i. e. जस्ता-अनिच्चतानि (अ० यो० 148). २ सी०, म०— omit.
३ PTS—पच्चयानुभावक्खणे, M.—पच्चयानुभवक्खणे. ४ i. e. जाति-जरा-भंगसंखाते.
(अ० यो० 186). ५ M., PTS alone give this word. Others omit.
६ This discussion commenced with ४.११४. ७ See विमु० ११.
१४, १११.

पचयं आहारपचयउतुसमुद्धानं, उतुसमुद्धानं उतुपचयं उतुपचयउतुसमुद्धानं, चित्तसमुद्धानं चित्तपचयं चित्तपचयउतुसमुद्धानं'ति । तस्य चक्षुष्पक्षादादि अद्विधं रूपं सद्धिं हृदयकथुना 'कम्मजं' नाम । केसमस्सु-इत्थिदन्ता-अस्सबाला-चामरि-बालानी ति एवमादि 'कम्मपचयं' नाम । चक्ररतनं देवतानं उक्थान-विमानानी ति एवमादि 'कम्मपचयउतुसमुद्धानं' नाम । आहारतो समुद्धितं सुद्धट्ठकं 'आहार-समुद्धानं' नाम । कबळिकारो आहारो द्वित्रं पि रूपसन्ततीनं पचयो होति आहार-समुद्धानस्स च उपादिक्कस्स च । आहारसमुद्धानस्स जनको हुत्वा पचयो होति, कम्मजस्स अनुपादको हुत्वा ति इदं आहारानुपालितं कम्मजरूपं 'आहारपचयं' नाम । विसमागाहारं सेविरथा आतपे गच्छन्तरस्स कालकुट्टादीनि उप्पज्जन्ति, इदं 'आहारपचयउतुसमुद्धानं' नाम । उतुतो समुद्धितं सुद्धट्ठकं 'उतुसमुद्धानं' नाम । तस्मिं उतु अज्जं अट्ठकं समुद्धापेति, इदं [३४३] 'उतुपचयं' नाम । तस्मिं पि उतु अज्जं अट्ठकं समुद्धापेति, इदं 'उतुपचयउतुसमुद्धानं' नाम । एवं तिस्सो येव सन्ततियो वट्ठेत्तुं सक्कोति । न ततो परं । इममाथं अनुपादिक्केना पि दीपेत्तुं वट्ठति । उतुसमुद्धानो नाम यत्थाहको । उतुपचया नाम वुट्ठिधारा । देवे पन वुट्ठे' ब्रीजानि विरुद्धन्ति, पठवी गन्धं मुञ्चति, पचता नीला लायन्ति, समुद्धो वट्ठति, एवं उतु-पचयउतुसमुद्धानं नाम । चित्ततो समुद्धितं सुद्धट्ठकं 'चित्तसमुद्धानं' नाम । "पच्छा-जाता चित्तचेतसिका धम्मा पुरेजातस्स इमस्स कायस्स पच्छाजातपचयेन पचयो" [त्तिकप० ५] ति इयं 'चित्तपचयं' नाम । आकासे अन्तलिक्खे हित्थं पि दस्सेन्ति, अस्सं पि दस्सेन्ति, रथं पि दस्सेन्ति, विविधं पि सेनान्युहं' दस्सेन्ती ति इदं 'चित्तपचयउतुसमुद्धानं' नाम ।

(११९) 'परिनिष्कञ्जं' ति पण्णरसं रूपा परिनिष्कन्ना नाम, दस रूपा अपरिनिष्कन्ना नाम । 'यदि अपरिनिष्कन्ना, असंखता नाम भवेय्युं' । 'तेसं येव पन रूपानि कायविकारो 'कायविज्जन्ति' नाम, वचीविकारो 'वचीविज्जन्ति' नाम, छिदं विवरं 'आकासधातु' नाम, लहुभावो 'लहुता' नाम, मुदुभावो 'मुदुता' नाम, कम्मज्जभावो 'कम्मज्जता' नाम, निब्बन्ति 'उपचयो' नाम, पवत्ति 'संतति' नाम, जीरणाकारो 'जरता' नाम, हुत्वा अमायाकारो 'अनिच्चता' नाम । इति सर्व्वं परि-निष्कञ्जं' संखतमेव होती' ति ।

अट्ठसालिनिष्सा धम्मसंगहट्ठकयाय

रूपकण्ड-वर्णना निदिष्टा ।

१ सी०, म०-विल्लकालुकट्ठं. २ See विमु० ११.१०५, १७.१९३-९४.
३ सी०, M.-वट्ठे. ४-४ Cf. Ps.i.210; विमु० १२.२५; विमु० ८७. ५ See ४.११२. ६ See विमु० १४.५३. ७ All authorities read so. ८ i.e. निष्कन्नरूपानं (अ०यो०). ९ i.e. रूपं (अ०यो०). १० सी०-अपरिनिष्कञ्जं.

[निकलेपकण्डवणना]

[१. तिकवण्णना]

(१) एत्तायता कुसलत्तिको सच्चैसं कुसलादिधम्मानं पदमाजननेन विथारितो होति । यस्मा पन स्वायं कुसलत्तिकस्स विमाजननयो वुत्तो, मेसत्तिकदुकानं पन एसेव विमाजननयो होति— यथा हि एत्थ, एवं 'कतमे धम्मा सुखाय वेदनाय संपयुत्ता ? यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उत्पन्नं होति सोमनस्स-सहगतं जाणसम्पयुत्तं रूपारम्भणं वा [344] ... पे० ... ये वा पन तस्मिं समये अज्जे पि अत्थि पटिच्चसमुत्पन्ना अरूपिनो धम्मा टपेत्ता वेदनाखैन्धं, इमे धम्मा सुखाय वेदनाय संपयुत्ता'ति आदिना अनुक्रमेण सच्चैतिकदुकेसु सक्का पण्डितेहि विमाजननयं सहसखेतुं— तस्मा तं विथारदेसनं निक्खिपित्वा, अज्जेन नातिसंखेपविथारेन नयेन सच्चैतिकदुकधम्मविभागं दस्सेतुं कतमे धम्मा कुसला [§ ९८१] ति निकलेपकण्डं आरब्धं । चित्तुप्पादकण्डं हि विथारदेसना, अट्ठकथा-कण्डं संखेपदेसना । इदं पन निकलेपकण्डं चित्तुप्पादकण्डं उपादाय संखेपो, अट्ठकथाकण्डं उपादाय विथारो ति नातिसंखित्तविथारधातुकं होति ।

(२) तयिदं, विथारदेसनं निक्खिपित्वा देसितत्ता पि, हेट्ठावुत्तकारणधसेना पि, निकलेपकण्डं नामा ति वेदितव्यं । वुत्तं हेतं—

मूलतो खन्धतो चा पि द्वारतो चा पि भूमितो ।

अत्थतो धम्मतो चा पि नामतो चा पि लिंगतो ।

निक्खिपित्वा देसितत्ता निकलेपो ति पवुच्चती ति ॥

इदं हि तीणि कुसलमूलानि ति आदिना नयेन मूलतो निक्खिपित्वा देसितं । तं-सम्पयुत्तो वेदनाखन्धो [§ ९८१] ति खन्धतो । तं-समुद्धानं कायकम्मं ति द्वारतो । कायद्वारप्पवत्तं हि कम्मं कायकम्मं ति वुच्चति । सुखभूमियं, कामावचरे [§ ९८४] ति भूमितो निक्खिपित्वा देसितं । तत्थ तत्थ अत्थ-धम्म-लिङ्ग-नामानं वसेन देसितत्ता अत्थादीनि निक्खिपित्वा देसितं नामा ति वेदितव्यं ।

(३) तत्थ कुसलपदानिदेसे ताव तीणी [§ ९८१] ति गणनपरिच्छेदो । कुसलानि च तानि मूलानि च, कुसलानं वा धम्मानं हेतु-पच्चय-पमव-जनफ-

१. Continues upto ५.४४. २ Cf. § 1. ३ M., PTS-वेदनं. Also of. § 984. ४-४. M., PTS-आहरित्वा दस्सित्ता. ५ M., PTS, सी० omit नाति. ६ See १.११ above. ७ M., PTS insert hereafter आदिना. ८ सि० inserts hereafter निकलेपकण्ड.

समुद्रापक-निवृत्तकट्टेन मूलानी ति कुसलमूलानी ति । एवं अत्थवसेन दस्सेत्वा इदानीं नामवसेन दस्सेतुं अलोभो अदोसो अमोहो ति आह । एत्तावता यस्मा मूलेन मुत्तं कुसलं नाम नत्थि, तस्मा चतुष्पमिककुसलं तीहि मूलेहि परिवादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । [345] तं-सम्पयुत्तो तेहि अलोभादीहि संपयुत्तो । तत्थ अलोभेन संपयुत्ते संसारक्खन्धे, अदोसामोहा पि अलोभेन संपयुत्तसंसारक्खन्धगहणं येव गच्छन्ति । सेसद्वयवसेन सम्पयोगे पि एमेव नयो । इति चतुष्पमिककुसलं पुन तं-सम्पयुत्तचतुक्खन्धवसेन परिवादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । तं-समुद्रानं ति तेहि अलोभादीहि समुद्रितं । इमिना पि नयेन तदेव चतुष्पमिककुसलं तिण्णं कम्मद्वारानं वसेन परिवादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । एवं ताव कुत्तलं तीसु टानेसु परिवादियित्वा दस्सितं ।

(४) अकुसले पि एसेव नयो । द्वादसन्ने हि अकुसलचित्तानं एकं मूलेन मुत्तं नाम नत्थी ति मूलेन परिवादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । तं-सम्पयुत्तचतुक्खन्धतो च उद्धं अकुसलं नाम नत्थी ति तानेव द्वादस अकुसलचित्तानि चतुक्खन्धवसेन परिवादियित्वा दस्सेसि । कायकम्मादिवसेन पन नेसं पवत्तिसम्भावतो कम्मद्वारवसेन परिवादियित्वा दस्सेसि धम्मराजा । यं पनेत्थ तदेकट्ठा च किलेसा [§ ९८२] ति आदि युत्तं, तत्थ एकस्मिं चित्ते पुग्गले वा ठितं ति 'एकट्ठं' । तत्थ एकस्मिं चित्ते ठितं सहजेकट्ठं नाम होति । एकस्मिं पुग्गले ठितं पहीनेकट्ठं नाम । तेन लोभादिना अज्जेन वा तत्थ तत्थ निहिट्टेन सह एकस्मिं ठितं ति तदेकट्ठं ।

(५) तत्थ 'कतमे धम्मा संकिल्लिट्ठसंकिलेसिका ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा' ति संकिल्लिट्ठचित्तिके [§ ९९३-९९५]; 'कतमे धम्मा हीना ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा' ति हीनचित्तिके [§ १०२५-२७]; 'कतमे धम्मा अकुसला ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा' ति इमस्मिं कुसलचित्तिके; [346] 'कतमे धम्मा संकिल्लिट्ठा ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा' ति किलेसगोच्छके [§ १२४३]; 'कतमे धम्मा स-रणा ? तीणि अकुसलमूलानि—लोभो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा ति स-रणदुके' [§ १२९४-९५] ति— इमेसु एतकेसु टानेसु 'सहजेकट्ठं' आगतं ।

(६) दस्सनेन पहातव्वत्तिके [§ १००२-१००८] पन 'इमानि तीणि संयोजनानि, तदेकट्ठा च किलेसा' ति, दस्सनेन पहातव्वहेतुकत्तिके [§ १००९-१०१२] पि 'इमानि तीणि संयोजनानि, तदेकट्ठा च किलेसा' ति; पुन तत्थेव तीणि संयोजनानि—सक्कायदिट्ठि विचिकिच्छा सीलव्वतपरामासो ति, इमे धम्मा

१ See ५.३० below. २ § ९८१-८३; ति०-अकुसलचित्तिके. ३ § 1006. ४-४ M., PTS omit. ५ § 1010.

दस्सनेन पहातब्बा; तदेकट्ठा च लोमो^१ दोसो मोहो, इमे धम्मा दस्सनेन पहातब्ब-
हेतु; तदेकट्ठा च किलेसा तं-सम्पयुत्तो वेदनाखन्धो सञ्जाखन्धो संस्कारखन्धो
विज्जाणकखन्धो, तं-समुद्धानं कायकम्मं वचीकम्मं मनोकम्मं, इमे धम्मा दस्सनेन
पहातब्बहेतुकां ति; सम्मपधानविभंगे “तथ कतमे पापका अकुसला धम्मा ?
तीणि अकुसलमूलानि— लोमो दोसो मोहो, तदेकट्ठा च किलेसा” [वि० २०९]
ति— इमेसु पन एत्तकेसु ठानेसु ‘पहानेकट्ठं’ आगतं ति वेदितव्वं ।

(७) अब्बाकतपदनिहेसो [§ ९८३] उत्तानत्तो एवा ति ।

इमस्मिं तिके तीणि लक्षणानि तिस्सो पञ्चसियो कसिणुग्वाटिमाकासं
अजटाकासं आकिञ्चज्जायतनस्स आरम्भणं निरोधसमापत्ति च न लब्धन्ती ति वुत्तं^३ ।

(८) वेदनातिकनिहेसे [§§ ९८४-९८६] सुखभूमियं ति एत्थ यथा तम्ब-
भूमि कण्हभूमि ति तम्ब-कण्हभूमियो व वुच्चन्ति, एवं सुखं पि सुखभूमि नाम ।
यथा उच्छुभूमि-सालिभूमि ति उच्छुसालीनं उप्पज्जनट्टानानि वुच्चन्ति, एवं सुखस्स
उप्पज्जनट्टानं चित्तं पि सुखभूमि नाम । तं इध अधिप्पेतं । यस्मा पन सा कामा-
चरा वा होति, रूपावचरादीसु वा, [347] तस्मा^२स्सा तं पभेदं दस्सेतुं कामावचरे
ति आदि वुत्तं । सुखवेदनं ठपेत्वा ति या सा सुखभूमियं सुखवेदना, तं ठपेत्वा ।
तं-सम्पयुत्तो ति तायेव ठपिताय सुखवेदनाय संपयुत्तो । सेसपदद्वये पि इमिना व
नयेन अत्थो वेदितव्वो । इमस्मिं तिके तिस्सो वेदना, सब्बं रूपं, निब्बानं ति इदं
न लब्धति^३ । अयं हि तिको कुसलत्तिके च अलब्धमानेहि इभेहि च तीहि कोट्टा-
सेहि मुत्तको नाम ।

(९) इतो-परेसु पन तिकदुकेसु पालितो च अत्थतो च यं वत्तव्वं सिया तं
सव्वं पदानुक्रमेण मातिकाकथाय चेय कुसलादीनं च निहेसे वुत्तमेय । यं पन
यत्थ विसेसमत्तं तदेव वक्खाम ।

(१०) तत्थ विपाकत्तिके [§§ ९८७-८९] ताव किञ्चा पि अरूपधम्मा
विय रूपधम्मा पि कम्मसमुद्धाना अत्थि, अनारम्भणत्ता पन ते कम्मसरिक्खका न
होन्ती ति सारम्भणा अरूपधम्मा व कम्मसरिक्खकत्ता विपाका ति वुत्ता, बीज-
सरिक्खकफलं विय । सालिबीजस्मिं हि वापिते अङ्कुरप्पत्तादीसु निक्खल्लेसु पि
सालिकलं ति न वुच्चति । यदा पन सालिसीसं पक्कं होति परिणतं, तदा बीजसरि-
क्खको सालि एव सालिकलं ति वुच्चति । अङ्कुरप्पत्तादीनि पन बीजजातानि बीजतो
निव्वत्तानी ति वुच्चन्ति, एवमेव रूपं पि कम्मजं ति वा उपादिन्नं ति वा वत्तुं वट्ठति ।

(११) उपादिन्नत्तिके [§§ ९९०-९९२] किञ्चा पि खीणासवस्स खन्धा
“अम्हाकं मातुलयेरो अम्हाकं चूळपितुयेरो” ति वदन्तानं परेसं उपादानस्स पच्चया

१-१ § 1010. २ “आचरियहि” (अत्थ० शो० p. 188). ३ See the
last paragraph of three lines in § 1373.

होन्ति, मग्ग-वल-निब्बानानि पन अग्गहितानि अपरामट्टानि अनुपादिच्चावेव । तानि हि, यथा दिवसं सन्ततो अयौमुल्लो मक्खिकानं अभिनिसीदनस्स पच्चयो न होति, एवमेव तेजुस्सदत्ता तण्हामानदिट्ठिवसेन गहणस्स पच्चया न होन्ति । तेन वुत्तं— इमे धम्मा अनुपादिन्न-अनुपादानियं [§ ९९२] ति । असंफिल्लिद्ध-असंफिल्ले-सिकेसु [§ ९९५] पि एसेव नयो ।

(१२) वितक्कत्तिके [§§ ९९६-९९८] वितक्कसहजातेन विचारेण सद्धिं कुसलत्तिके अलब्धमाना व न लब्धन्ति । [348] पीतिसहगतत्तिके [§§ ९९९-१००१] पीति-आदयो अत्तना अत्तना सहजातधम्मानं पीतिसहगतादिमायं दत्त्वा सयं पिट्ठिवत्तका जाता । इमस्मिं तिके द्वे दोमनस्ससहगतचित्तुप्पादा दुक्खसहगतं कायविज्जाणं उपेक्खावेदना रूपं निब्बानं ति— इदं पि न लब्धमिति । अयं हि तिको कुसलत्तिके व अलब्धमानेहि इमेहि पञ्चहि कोट्ठासेहि मुत्तको नाम ।

(१३) दस्सनेन पहातव्वत्तिके [§§ १००२-१००८] संयोजनानी ति वन्धनानि । सक्कायदिट्ठी ति विज्जमानत्वेन सति खन्धपञ्चकसंखाते काये; सयं वा सैती तस्मिं काये दिट्ठी ति 'सक्कायदिट्ठी' । सील्लेन सुव्झितुं सक्का, वतेन सुव्झितुं सक्का, सीलवतेहि सुव्झितुं सक्का ति गहितसमादानं पन सीलव्यतपरामासो नाम ।

(१४) इधा [§ १००३] ति पि देसापदेसे निपातो । स्वार्थं कथञ्चि लोकं उपादाय वुत्तति । यथाह— "इध तथागतो लोके उत्पज्जती" [दी० १.६२] ति । कथञ्चि सासनं । यथाह— "इधेव भिक्खवे समणो इध दुतियो समणो" [म० १.६३, अ० २.२३८] ति । कथञ्चि ओकासं । यथाह—

इधेयं तिट्ठमानस्स देवभूतस्स मे सतो ।

पुनरायु च मे लद्धो एव ज्ञानाहि मारिसा [दी० २.२८५] ति ॥ कथञ्चि पदपूरणमत्तमेव । यथाह— "इधाहं भिक्खवे भुत्तावी अस्सं पैवारितो" [म० १.१२] ति । इध पन लोकं उपादाय वुत्तो ति वेदितव्वो ।

(१५) अस्सुतवा पुयुज्जनो ति एत्थ पन

'आगमाधिगमाभावा जेय्यो अस्सुतवा इति' ।

यस्स हि खन्ध-धातु-आव्रतन-पच्चयाकार-सत्तिपट्टानादीसु उग्गह-परिपुच्छा-विनिच्छय-रहितत्ता दिट्ठिपटित्थेयको नेव 'आगमो', पटिपत्तिया अधिगन्तव्वस्स अनधिगतत्ता नेव 'अधिगमो' अत्थि, सो

१ Thus the question in § ९९२ should be corrected. २ i.e. अत्तनागहिताकारस्स अविज्जमानताय सयमेव सतो; न ताव गहितो अत्ता वा अत्तनियो वा ति अत्थो । अयं पन अत्थो सम्भवती ति कः वा वुत्तो । प्रिमो एव पपानो [मूलीका 149].

३ So read Burmese text and commentaries. ४ मूलीका (p.149) —इमिस्सा वेव इन्दसाल्लुहायं तिट्ठमानस्स । ५ PTS, म० - असम्पवारितो.

‘आगमाधिगमाम्नावा ज्ञेय्यो अस्सुतवा इति’ ।

(१६) पुथूनं जननादीहि^१ कारणेहि पुथुज्जनो ।

पुथुज्जनन्तो गधत्ता पुथुवायं^२ जनो इति^३ ॥

[349] सो हि पुथूनं नानापकारानं किल्लादीनं जननादीहि पि कारणेहि पुथुज्जनो । यथाह— “पुथुं किल्ले जनेन्ती ति पुथुज्जना । पुथु अविहतसकायदिट्ठिका ति पुथुज्जना । पुथु नाना सत्थारानं मुखुल्लोकिता ति पुथुज्जना । पुथु सच्चगतीहि अधु-
ट्ठिता ति पुथुज्जना । पुथु नानाभिसंखारे अभिसंखरोन्ती ति पुथुज्जना । पुथु नाना-
ओधेहि वुद्धन्ती ति^४ पुथुज्जनो । पुथु नानासंतपेहि संतप्पन्ती ति पुथुज्जना । पुथु
नानापरिळाहेहि परिड्ढन्ती ति पुथुज्जना । पुथु पञ्चसु कामगुणेषु रत्ता शिद्धा
गधिता मुच्छिता अद्वेषोपपन्ना लब्धा लगिता पल्लिवुद्धा ति पुथुज्जना । पुथु पञ्चहि
नीवरणेहि आवुता निवुता ओवुता पिहिता पावेच्छन्ता पटिकुज्जिता ति पुथुज्जना”
[नि० १४६, २४८] । पुथूनं वा गणनपथमतीतानं अरियधम्मपरमसुखानं नीच-
धम्मसमाचारानं जनानं अन्तो गधत्ता ति पि पुथुज्जना । पुथु^५ वा अयं— विसुं येव
संखं गतो, विसंसट्ठो सीलसुतादिगुणयुत्तेहि अरियेहि— जनो ति पि पुथुज्जनो ।

एवमेतेहि ‘अस्सुतवा पुथुज्जनो’ ति द्वीहि पदेहि ये ते

द्वे पुथुज्जना वुत्ता बुदेनादिच्चवन्धुना ।

अन्धो पुथुज्जनो एको कल्याणको पुथुज्जनो^६ ति ॥

द्वे पुथुज्जना वुत्ता, तेसु अन्धपुथुज्जनो वुत्तो होती ति वेदितव्यो ।

(१७) अरियानं अदस्सावी ति आदीसु अरिया ति आरर्कत्ता किल्लेहेहि,
अनये न इरियन्तो, अये इरियन्तो, सदेवकेन लोकेन च अरणीयतो बुद्धा च
पच्चेकबुद्धा च बुद्धसावर्का च वुचन्ति । बुद्धा एव वा इध अरिया । यथाह—
“सदेवके भिक्खवे लोके ... पे० ... तथागतो अरियो ति पवुज्जती” [] ति ।
सप्पुरिसा ति एत्थ पन पच्चेकबुद्धा तर्थागतसावका च सप्पुरिसा ति वेदितव्या ।
ते हि लोकुत्तरगुणयोगेन सोमना पुरिसा ति सप्पुरिसा । [350] सच्चे व वा एते
द्वेधा पि वुत्ता । बुद्धा पि हि अरिया च सप्पुरिसा च पच्चेकबुद्धा बुद्धसावका पि ।
यथाह—

यो वे कतञ्चू कतवेदि^{१०} धीरो । कल्याणमित्तो दब्बहमत्ति च होति ।

दुक्खितत्तस सक्कच्चं करोति किच्चं । तथाधिघं सप्पुरिसं नदन्ती ति ॥

‘कल्याणमित्तो दब्बहमत्ति च होती’ ति एसावता हि बुद्धसावको वुत्तो । कतञ्जु-
तादीहि पच्चेकबुद्धा-बुद्धा ति ।

१ सि०— स्वायं पुथुज्जनादाहि. २ PTS—चाय. ३ See DCm. i, 59.
४ M, PTS insert hereafter नाना. ५-५ M, PTS- पे०. ६ सि०—
ओज्जना. ७ DCm. i, 59. ८ Cf. म० १.२८०, अं० ४.१४५, वि० ३७२.
९ See विसु० १६.२०. १० See A. i, 61. * म० ३.६१.

(१८) इदानीं यो तेसं अरियानं अदस्सनसीलो, न च दस्सने साधुकारी, सो अरियानं अदस्सावी ति वेदितव्वो । सो च चक्खुना अदस्सावी आणेन अदस्सावी ति दुविधो । तेसु आणेन अदस्सावी इध अधिप्पेतो । मंसचक्खुना हि दिव्वचक्खुना वा अरिया दिट्ठा पि अदिट्ठा व होन्ति, तेसं चक्खूने वण्णमत्तगहणतो, न अरियमावगोचरतो । सोणसिगालादयो पि चक्खुना अरिये पस्सन्ति, न च ते अरियानं दस्साविनो ।

(१९) तत्रिदं वत्थु— चित्तलपव्वतवासिनो किर खीणासवत्थेरस्स उपट्ठाको बुद्धपञ्चजितो एकदिवसं थेरेन सद्धिं पिण्डाय चरित्वा थेरस्स पत्तचीवरं गहेत्वा पिट्ठितो आगच्छन्तो थेरं पुच्छि— ‘अरिया नाम भन्ते कीदिसा?’ । थेरो आह— ‘इधेक्कच्चो महल्लको अरियानं पत्तचीवरं गहेत्वा वत्तपटिवत्तं कत्था सहचरन्तो पि नेव अरिये जानाति, एवं दुजाना आवुसो अरिया’ ति । एवं वुत्ते पि सो नेव अज्जासि । तस्मा न चक्खुना दस्सनं ‘दस्सनं’, जाणदस्सनमेव ‘दस्सनं’ । यथाह— “किं ते वक्कलि इमिना प्तिकायेन दिट्ठेन? यो खो वक्कलि धम्मं पस्सति, सो मं पस्सती” [सं० ३.१२०] ति । तस्मा चक्खुना पस्सन्तो पि, आणेन अरियेहि दिट्ठं अनिच्चादिलक्खणं अपस्सन्तो, अरियाधिगतं च धम्मं अनधिगच्छन्तो, अरियकरधम्मानं अरियमावस्स च अदिट्ठत्ता ‘अरियानं अदस्सावी’ ति वेदितव्वो ।

(२०) [३५१] अरियधम्मस्स अकोविदो ति सतिपट्ठानादिभेदे अरियधम्मे अकुसलो । अरियधम्मे अविनीतो ति, एत्थ पन दुविधो विनयो नाम एकमेकत्थ पञ्चधा ।

अभायतो तस्स अयं अविनीतो ति वुच्चति ॥

अयं हि संवरविनयो पद्धानविनयो ति दुविधो विनयो । एत्थ च दुविधे पि विनये एकमेको विनयो पञ्चधा भिज्जति । संवरविनयो पि हि सीलसंवरो सतिसंवरो जाणसंवरो खन्तिसंवरो विरियसंवरो ति पञ्चविधो । पद्धानविनयो पि तदंगपद्धानं विकल्हमनप्पद्धानं समुच्छेदपद्धानं पटिप्पस्सद्धिपद्धानं निस्सरणपद्धानं ति पञ्चविधो ।

(२१) तत्थ “इमिना पातिमोक्खसंवरं उपेतो होति समुपेतो” [वि० २४६] ति अयं सीलसंवरो । “एकलति चक्खुन्द्रियं, चक्खुन्द्रिये संवरं आपज्जती” [दी० १.७०] ति अयं सतिसंवरो ।

“यानि सोतानि लोकस्मि (अजिता ति भगवा) सति तेसं निवारणं ।

सोतानं संवरं ब्रूमि पज्जायेते पियीये” [सु० १०३५] ति ॥

अयं जाणसंवरो । “खमो होति सीतस्स उप्पहस्सा” [म० १.१०] ति अयं खन्ति-संवरो । “उप्पन्नं कामवितक्कं नाधिवासेती” [म० १.११] ति अयं विरियसंवरो ।

सब्यो पि चायं संचरो यथाशक्तं संवरितव्यानं विनेतव्यानं च कायदुच्चरितादीनं संवरणतो संचरो, विनयनतो विनयो ति वुच्चति । एवं ताव 'संचरविनयो' पञ्चधा भिज्जती ति वेदितव्यो ।

(२२) तथो यं नामरूपपरिच्छेदादीसु विपस्सनाजाणेषु पटिप्पस्समायतो, दीपालोकेनेव तमस्स, तेन देन विपस्सनाजाणेन तस्स तस्स अंगस्स पहानं, सेय्ययीदं— नामरूपवत्त्वानेन मयकायदिट्ठिया^३, पच्चय-[352]-परिग्गहेन अहेतु-विसमहेतुदिट्ठिनिं, तस्सेव अपरभागेन कंखावितरणेन कथंकथिभावस्स, कलापसम्मसनेन 'अहं ममा' ति गाहस्स, मग्गामग्गवत्त्वानेन अमग्गे मग्गसञ्जाय, उदयदस्सनेन उच्छेददिट्ठिया, वयदस्सनेन मस्सतदिट्ठिया, भयदस्सनेन सभये अभयसञ्जाय, आदीनवदस्सनेन अस्सादसञ्जाय, निच्चिदानुपस्सनाय अभिरतिसञ्जाय, मुञ्चितुकम्यताजाणेन अमुञ्चितुकामताय, उपेक्खाजाणेन अनुपेक्खताय, अनुलोमेन धम्मट्ठितिया निर्व्वाने च पटिलोमगोहस्स, गोशब्भुना संखारनिमित्तगाहस्स पहानं, एतं 'तदंगप्पहानं' नाम । यं पन उपचारप्पनाभेदेन समाधिना पवत्तिभावनिवारणतो, घट्टप्पहारेनेव उदकपिट्ठे सेयालस्स, तेसं तेसं नीयरणधम्मनं पहानं, एतं 'विकखंमैनप्पहानं' नाम । "यं चतुत्रं अरियमग्गानं भावितत्ता तं-तं-मग्गतो अत्तनो संताने दिट्ठिगतानं पहानाया" [] ति आदिता नयेन वुत्तस्स समुदयपक्खिकस्स किलेसगणस्स अच्छगंतं अप्पवात्तिमायेन पहानं, इदं 'समुच्छेदैप्पहानं' नाम । यं पन फलक्खणे पटिप्पस्सद्वत्तं किलेसानं, एतं 'पटिप्पस्सद्विप्पहानं' नाम । यं सब्बसंखल-निरसटत्ता पहीनसव्वसंखलं निव्वानं, एतं 'निरसरणप्पहानं' नाम ।

(२३) सब्बं पि चेत्तं पहानं यस्मा चाग्गट्ठेन पहानं, विनयनट्ठेन विनयो, तस्मा 'पहानविनयो' ति वुच्चति । तं-तं-पहानवतो यां तस्स विनयस्स संमयतो पेत्तं पहान-विनयो ति वुच्चति । एवं पहानविनयो पि पञ्चधा भिज्जती ति वेदितव्यो । एवमयं संखेपतो दुविधो, भेदतो च दसविधो विनयो, भिज्जसंवरत्ता, पहातव्वस्स च अप्पहीनत्ता, यस्मा एतस्म अस्सुतवतो पुयज्जनस्स नत्थि, तस्मा अभावतो तस्स, अयं 'अविनीतो' ति वुच्चति ।

(२४) [353] एस नथो सण्णुरिसानं अदस्सावी सण्णुरिसधम्मस्स अकोविदो सण्णुरिधम्मो अविनीतो [§ १००३] ति एत्था पि । निज्जानाकरणं हेतं अत्थतो । यथाह— "ये व ते अरिया ते व ते सण्णुरिसा, ये व ते सण्णुरिसा

१ M., PTS—यथा. २ PTS अत्थस्स, म०, सि०—अत्तत्थस्स. ३ विमु०— २२.११२. ४ सि०—निव्वानेन. ५ सि०—भावस्स. ६ Last clause not found in विमु० and last but one is an improvement upon that in विमु० २२.११२. ७ विमु०— २२.१११. ८ M., PTS, म०—मग्गवतो, सि०—मग्गभावतो. ९ विमु०— २२.१२२.

ते व ते अरिया । यो एव सो अरियानं धम्मो सो एव सो सप्पुरिसानं धम्मो, यो एव सो सप्पुरिसानं धम्मो सो एव सो अरियानं धम्मो । ये व ते अरियविनया ते व ते सप्पुरिसविनया, ये व ते सप्पुरिसविनया ते व ते अरियविनया । अरिये^१ ति वा सप्पुरिसे ति वा, अरियधम्मे^२ ति वा सप्पुरिसधम्मे ति वा, अरियविनये^३ ति वा सप्पुरिसविनये ति वा, एस्से^४ से एके एकट्ठे सभे समभागे नज्जाते^५ तं येवा” [] ति ।

(२५) रूपं अत्ततो समनुपस्सती [§ १००३] ति इधेकच्चो रूपं अत्ततो समनुपस्सति—‘यं रूपं सो अहं, यो अहं तं रूपं’ ति रूपं च अत्तानं च अद्वयं समनुपस्सति । “सेय्यथा पि नाम तेत्थपदीपरस ज्ञापतो या अग्निं सो वण्णो, यो वण्णो सा अच्ची ति अग्निं च वण्णं च अद्वयं समनुपस्सति,” [पटि० १.१४३-४४], एवमेव इधेकच्चो रूपं अत्ततो ... पे० ... समनुपस्सती ति एवं रूपं अत्ता ति दिट्ठिपस्सनाय पस्सति । रूपवन्तं वा अत्तानं ति ‘अरूपं अत्ता’ ति गहेत्वा, छायायन्तं रक्खं^६ पिय, तं रूपवन्तं समनुपस्सती ति । अत्तानि वा रूपं ति ‘अरूपमेव अत्ता’ ति गहेत्वा, पुक्खस्मिं गन्धं^७ पिय, अत्तानि रूपं समनुपस्सति । रूपस्मिं वा अत्तानं ति ‘अरूपमेव अत्ता’ ति गहेत्वा, कण्डके मणिं^८ पिय, अत्तानं रूपस्मिं समनुपस्सति । वेदनादीमु पि एमेव नयो ।

(२६) तत्थ ‘रूपं अत्ततो समनुपस्सती’ ति सुद्धरूपमेव अत्ता ति कथितं । ‘रूपवन्तं वा अत्तानं, अत्तानि वा रूपं, रूपस्मिं वा अत्तानं; वेदनं अत्ततो ... पे० ... सज्जं, संसारे, विज्जाणं अत्ततो समनुपस्सती’ ति इमेसु सत्तसु ठानेसु ‘अरूपं अत्ता’ ति कथितं । [354] वेदनायन्तं वा अत्तानं, अत्तानि वा वेदनं, वेदनाय वा अत्तानं ति एवं चतुसु सन्धेसु तिण्णं तिण्णं वसेन द्वादससु ठानेसु ‘रूपारूपमिस्सको अत्ता’ कथितो । तत्थ ‘रूपं अत्ततो समनुपस्सती ति वेदनं ... पे० ... सज्जं, संसारे, विज्जाणं अत्ततो समनुपस्सती’ ति^९ पञ्चसु ठानेसु उच्छेददिट्ठि कथिता । अवसेसेसु सस्सतदिट्ठि । एवमेत्थ वण्णरस भवदिट्ठियो पञ्च विमवदिट्ठियो होन्ति । ता सञ्चा पि मग्गावरणा, न सग्गावरणा, पटममग्गवज्झा ति वेदितञ्चा ।

(२७) सत्थरि कंखती [§ १००४] ति सत्थु सरिरे वा गुणे वा उमयत्थ वा कंखति । सरिरे कंखमानो ‘द्वल्लिसवरलक्खप्पपटिमण्डितं नाम सरिरे अत्थि नु खो नत्थी’ ति कंखति । गुणे कंखमानो ‘अतीतानागतपञ्चुप्पन्नजाननसमत्थं सब्बञ्जुत-जाणं अत्थि नु खो नत्थी’ ति कंखति । उमयत्थ कंखमानो ‘असीति-अनुव्यञ्जन-ब्धामप्पमानुरज्झिताय सरिरनिष्फत्तिया समन्नागतो सब्बज्जेव्यजाननसमत्थं सब्बञ्जुत-

१ म०, ति०— अरियो... सप्पुरिसो... विनयो... विनयो.... २-२ For these words see कथा० १.२६-२७. ३ For these similes see पटि० १.१४४-१४५. ४ M, PTS insert hereafter इमेसु.

जाणे पटिविज्झित्वा ठितो लोकतारको' बुद्धो नाम अत्थि नु खो नत्थी' ति कंखति । अयं हि'स्स अत्तमावे गुणे वा कंखन्तो उभयतथ कंखति नाम ।

(२८) विचिकिच्छती ति आरम्भणं निच्छेतुं असक्कोन्तो किच्छति किलमति । नाधिमुच्चती ति तत्थेव अधिमोक्खं न लमति । न संपसीदती ति चित्तं अनाविलं कत्वा पसीदितुं न सक्कोति, गुणेषु न पसीदति' । धम्मं कंखती ति आदीसु पन 'किलेसप्पजहना चत्तारो अरियमग्गा, पटिप्पस्सद्धकिलेसानि चत्तारि सामञ्जफलानि, मग्गफलानं आरम्भणपच्चयभूतं अमतमहानिच्चानं नाम अत्थि नु खो नत्थी' ति कंखन्तो पि 'अयं धम्मो निव्यानिको नु खो अनिव्यानिको' ति कंखन्तो पि धम्मं कंखति नाम । [३५५] 'चत्तारो मग्गट्ठका चत्तारो फलट्ठका ति इदं संवरतनं अत्थि नु खो नत्थी' ति कंखन्तो पि, 'अयं संघो सुपाटिपन्नो नु खो दुप्पटिपन्नो' ति कंखन्तो पि, 'एतस्मिं संघरतने दिन्नस्स विपाकफलं अत्थि नु खो नत्थी' ति कंखन्तो पि संघे कंखति नाम । 'तिस्सो पन सिक्खा अत्थि नु खो नत्थी ति कंखमानो पि, 'तिस्सो सिक्खा सिक्खित्तपच्चयेन आनिसंघो अत्थि नु खो नत्थी' ति कंखन्तो पि सिक्खाय कंखति नाम ।

(२९) पुव्वन्तो वुचति अतीतानि खन्धाधातयतनानि । अपरन्तो अनागतानि । तत्थ अतीतेषु खन्धादीषु 'अतीतानि नु खो, न नु खो' ति कंखन्तो पुव्वन्ते कंखति नाम । अनागतेषु 'अनागतानि नु खो, न नु खो' ति कंखन्तो अपरन्ते कंखति नाम । उभयतथ कंखन्तो पुव्वन्तापरन्ते कंखति नाम । 'द्वादसपदिकं पच्चयवट्ठं अत्थि नु खो नत्थी' ति कंखन्तो इदप्पच्चयतापटिच्च-समुप्पन्नेषु धम्मेषु कंखति नाम । तत्रायं वचनत्थो— इमेसं* जरामरणादीनं पच्चया 'इदप्पच्चया' । इदप्पच्चयानं भावो 'इदप्पच्चयता' । इदप्पच्चया एव वा 'इदप्पच्चयता'; जाति-आदीनं एतं अधिवचनं । जाति-आदीषु तं तं पटिच्च आगमम समुप्पन्ना ति 'पटिच्चसमुप्पन्ना' । इदं वुत्तं होति— इदप्पच्चयताय च पटिच्च-समुप्पन्नेषु च धम्मेषु कंखती ति ।

(३०) सीलेना [§ १००५] ति गोसीलादिना । वत्तेना ति गोवता-दिना । सीलच्चत्तेना ति तदुभयेन । सुद्धी ति किलेसमुद्धि; परमात्थमुद्धिभूतं वा निव्वानमेव । तदेकट्ठा [§ १००६] ति इथ पहानेकट्ठं धुरं । इमिस्सा च पालिया [§ १००२] दिट्ठिसंकिलेसो विचिकिच्छाकिलेसो ति द्वे वेव आगता ।

१ सि०— नाशको. २-२ M., PTS omit, while सि०, सी०, म० give it. Our text of धम्मसंगणि as well as our sources do not contain these words commented upon. Perhaps, the Commentator's text contained these words. ३ M., PTS- वा. ४ See ५.४-६ above. * मो० ३.५५.

लोमो दोसो मोहो मानो थीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तप्यं ति इमे अट्ठ अनागता । आहरित्वा दीपितव्वा । एत्थ हि दिट्ठिचिचिकिच्छासु पहीयमानासु अपायगमनीयो लोमो दोसो मोहो मानो थीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तप्यं ति सन्ने पि^१मे पहानेकट्ठा हुत्वा पहीयन्ति । सहजेकट्ठ^२ पन आहरित्वा दीपितव्वा । सोतापत्तिमग्गेन [356] हि चत्तारि दिट्ठिसहगतानि विचिकिच्छासहगतं चा ति पञ्च चित्तानि पहीयन्ति । तथ द्वीसु असंखारिकादिट्ठिचित्तसु पहीयन्तेसु च तेहि सहजातौ लोमो^३ मोहो उद्धचं अहिरिकं अनोत्तप्यं ति इमे किलेसा सहजेकट्ठवसेन पहीयन्ति । सेस-दिट्ठिकिलेसो च विचिकिच्छाकिलेसो च पहानेकट्ठवसेन पहीयन्ति । दिट्ठिसंपयुत्त-संखारिकचित्तसु पि पहीयन्तेसु तेहि सहजातौ लोमो^४ मोहो थीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तप्यं ति इमे किलेसा सहजेकट्ठवसेन पहीयन्ति । सेसादिट्ठिकिलेसो च विचिकिच्छाकिलेसो च पहानेकट्ठवसेन पहीयन्ति । एवं पहानेकट्ठरिम येय सहजेकट्ठं लभती ति इदं सहजेकट्ठं आहरित्वा दीपायेंसु ।

(३१) तं-सम्पयुत्तो [§ १००६] ति तेहि तदेकट्ठेहि अट्ठहि किलेसेहि सम्पयुत्तो । विनिव्भोगं या कत्वा तेन लोमेन तेन दोसेना ति एवं एकेकेन सम्प-युत्तता दीपितव्वा । तथ लोमे गहिते, मोहो मानो थीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तप्यं ति अयं संखाक्खन्धे किलेसगणो लोमसम्पयुत्तो नाम होति । दोसे गहिते, मोहो थीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तप्यं ति अयं किलेसगणो दोससम्पयुत्तो नाम । मोहे गहिते, लोमो दोसो मानो थीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तप्यं ति अयं किलेसगणो मोहसंपयुत्तो नाम । माने गहिते, तेन सहसुप्पन्नो लोमो^५ मोहो थीनं उद्धचं अहिरिकं अनोत्तप्यं ति अयं किलेसगणो मानसंपयुत्तो नाम । इमिना उपायेन तेन थीनेन तेन उद्धचेन तेन अहिरिकेन तेन अनोत्तप्येन संपयुत्तो तं-सम्पयुत्तो ति योजना कातव्वा ।

(३२) तं-समुद्धानं ति तेन लोमेन ... पे० ... तेन अनोत्तप्येन समुद्धितं ति अत्थो । इमे धम्मा दस्सनेन पहातव्वा ति [§ १००६] एत्थ दस्सनं नाम सोत्तापत्तिमग्गो; तेन पहातव्वा ति अत्थो । 'कस्मा पन सोत्तापत्तिमग्गो दस्सनं नाम जातो' ति ? 'पठमं निव्वानदस्सनतो' । 'ननु गोत्रभू पठमत्तरं [357] परसती' ति ? 'नो न परसति; दिस्वा कत्तव्वकिञ्च पन न करोति, संयोजनानं अप्पहानतो । तस्मा परसती ति न वत्तव्वो । यत्थकत्थ चि र्हाजानं दिस्वा पि पण्णाकारं दत्त्वा

१ See ५.४-६ above. २ See Chart—Cittas under *akusala* described in §§ 365-399, 403-409, 422-26. ३ All but सि० read सहजातो. ४ सि० inserts hereafter दोसो. ५ M., PTS- मोहेन. ६-६ See २.२४ above.

किञ्चनिष्कत्तिया अदिट्ठत्ता 'अज्जां पि' राजानं न परसामी' ति वदन्तो चेत्य जनपदपुरिसो निदस्सन्' ।

(३३) अवसेसो लोभो [§ १००७] ति दस्सनेन पहीनावसेसो । दोस-
मोहेसु पि एसेव नयो । दस्सनेन हि अपायगमनीया व पहीना । तेहि पन अज्जे
दस्सेतुं इदं वुत्तं । 'तदेकट्ठा' ति तेहि पालियं [§ १००७] आगतेहि तीहि किले-
सेहि संपयोगतो पि पहानतो पि एकट्ठा पञ्च किलेसा ।

(३४) नेव दस्सनेन न भावनाया [§ १००८] ति इदं संयोजनादीनं
विय तेहि मग्गेहि अप्पहातव्वत्तं^१ सन्धाय वुत्तं । यं पन "सोतापत्तिमग्गजाणेन
अभिसंस्वारविज्जाणस्स निरोधेन सत्तमवे टपेत्वा^२ अनमतग्गे संसारवट्ठे ये उप्पज्जेयुं,
नामं च रूपं च एत्थेते निरुज्झन्ती" ति आदिना नयेन कुसलादीनं पि पहानं
अनुज्जातं, तं तेसं मग्गानं अभावितात्ता ये उप्पज्जेयुं, ते उपनिस्सयपच्चयानं
किलेसानं पहीनत्ता पहीना ति इमं परियायं सन्धाय वुत्तं ति वेदितव्वं ।

(३५) दस्सनेन पहातव्वहेतुत्तिके [§ १००९-१०१२] इमे धम्मा दस्सनेन
पहातव्वहेतुका ति निट्ठपेसा, पुन 'तीणि संयोजनानी' ति आदि पहातव्वे दस्सेत्वा,
तदेकट्ठमाधेन हेतू चेव सहेतुके च दस्सेतुं वुत्तं । तत्थ 'किञ्चा पि दस्सनेन
पहातव्वेसु हेतूसु लोभसहगतो मोहो लोभेन सहेतुको होति, दोससहगतो मोहो दोसेन,
लोमदोसा च मोहेना ति पहातव्वहेतुकपदे ते^३ संगहं गच्छन्ति, विचिकिच्छासहगतो
पन मोहो अज्जस्स सम्पयुत्तहेतुनो अभावेन हेतू येव, न सहेतुको ति तस्स पहानं
दस्सेतुं इमे धम्मा दस्सनेन पहातव्वहेतू [§ १०१०] ति वुत्तं । [358] दुत्तिप-
पदे उद्धच्चसहगतस्स मोहस्स पहानं दस्सेतुं इमे धम्मा भावनाया पहातव्वहेतू
[§ १०११] ति वुत्तं । सो हि अत्तना सम्पयुत्तधम्मे सहेतुके कत्वा विट्ठिवट्ठकी जातो,
विचिकिच्छासहगतो विय अज्जस्स सम्पयुत्तहेतुनो अभावा पहातव्वहेतुकपदं न
भजति । तत्तिपपदे अवसेसा कुसलाकुसला [§ १०१२] ति पुन अकुसलगहणं
विचिकिच्छाउद्धच्चसहगतानं मोहानं संगहत्थं कत्तं । ते हि सम्पयुत्तहेतुनो अभावा
पहातव्वहेतुका नाम न होन्ति ।

(३६) परित्तारम्मणत्तिके [§ १०२२-१०२४] आरम्भा ति आरम्भणं
कत्वा । सयं हि परित्ता वा होन्तु महगता वा, परित्ते धम्मे आरम्भणं कत्वा

१ सि०-omit. २ The last five out of the eight mention-
ed in line 5 in ५-३० above. See Maung Tin, ii. p. 460, note.
३ सि०-पहातव्वत्तं. ४ See ३.५१९ above. ५ See Points of Cont-
roversy p.77, note 3 and 268, 271. ६ Cf. D.i.223; Dialogues
i.283. ७ M., PTS- पेत्ते (पि+पेत्ते). ८ M., PTS insert hereafter
मोहो.

उप्पन्ना परित्तारम्मणा, महग्गते आरम्मणं कत्वा उप्पन्ना महग्गतारम्मणा, अप्पमाणे आरम्मणं कत्वा उप्पन्ना अप्पमाणारम्मणा । ते पन परित्ता पि होन्ति महग्गता पि अप्पमाणा पि ।

(३७) मिच्छत्तात्तिके [§§ १०२८-१०३०] आनन्तरिकानी ति अनन्त-
रायेन फलदायकानि; मातुघातकम्मादीन^१ एतं अधिवचनं । एतेसु हि एकास्मि
पि कम्मे कृते तं पटिव्राहित्वा अज्जं कम्मं अत्तनो विपाकस्स ओकासं कातुं न
सक्कोति । सिनेरुपमाणे पि हि मुवण्णथूपे कत्वा चक्कवाळमत्तं वा रतनमय-
पाकारं विहारं कत्वा तं पूरेत्वा निसिद्धस्स बुद्धपमुखस्स भिक्खुसंघस्स यावजीयं
चत्तारो पच्चये ददतो पि कम्मं एतेसं कम्मानं विपाकं पटिव्राहितुं न सक्कोति
एव । या च मिच्छादिट्ठि नियता [§ १०२८] ति अहेतुकवाद-अकिरियवाद-
नस्तियकवादेसु अज्जतरा । तं हि गहेत्वा ठितं पुग्गलं बुद्धसत्तं पि बुद्धसदस्सं पि
बोधेतुं न सक्कोति ।

(३८) मग्गारम्मणत्तिके [§§ १०३१-३४] अरियमग्गं आरब्भा ति
लोकुत्तरमग्गं आरम्मणं कत्वा । ते पन परित्ता पि होन्ति महग्गता पि । [359] मग्ग-
हेतुकनिद्देसे [§ १०३२-३३] पठमनयेन पच्चयट्ठेन हेतुना मग्गसंपयुत्तानं खन्धानं
सहेतुकमाधो दस्सितो । दुतियनयेन मग्गमूलेन सम्मादिट्ठिसंखातेन हेतुना सेत-
मग्गंगानं सहेतुकमाधो दस्सितो । ततियनयेन मग्गो^२ उपब्रहेत्तुहि^३ सम्मादिट्ठिया
सहेतुकमाधो दस्सितो ति वेदितव्वो ।

(३९) अधिपतिं करित्वा ति आरम्मणाधिपतिं कत्वा । ते च खो पस्ति-
धम्मा व होन्ति । अरियसावकानं हि अत्तनो मग्गं गरं कत्वा पच्चवेक्खणकाले आरम्मणा-
धिपतिं लब्धमिति । चेतोपरियज्जाणेन पन अरियसावको परस्स मग्गं पच्चवेक्ख-
मानो गरं करोन्तो पि अत्तना पटिविद्धमग्गं विय गरं न करोति । 'यमकपाटिहारियं
करोन्तं तत्थागतं दिस्वा तस्स मग्गं गरं करोति न करोती' ति ? करोति, न पन
अत्तनो मग्गं विय । अरहा न किंचि कत्वा धम्मं गरं करोति उपेत्वा मग्गं फलं
निब्बानं ति । एत्था पि अयमेवथो । वीमंसाधिपतेत्थ्यं^४ ति इदं सहजाताधिपतिं
दस्सेतुं युत्तं । छन्दं हि जेट्ठकं कत्वा मग्गं भावेन्तस्स छन्दो अधिपति नाम होति,
न मग्गो । सेसधम्मा पि छन्दाधिपतिनो नाम होन्ति, न मग्गाधिपतिनो । चित्ते
पि एसेव नयो । वीमंसं पन जेट्ठकं कत्वा मग्गं भावेन्तस्स वीमंसाधिपति चेव
होति मग्गो चा ति । सेसधम्मा मग्गाधिपतिनो नाम होन्ति । विरिये पि
एसेव नयो ।

१-२ सि०-अनन्तरा यव फलदायकानं मातुघातककम्मादीनं. २ सी०, सि०, म०-
तत्सु. ३ म० मग्गानं. ४-४ सि०-नग्गेन उपब्रहेत्तु वि. ५ All authorities
but म०- वीमंसाधिपदेत्थ्यं चा ति.

(४०) उप्पन्नत्तिकनिर्देशे [§§ १०३५-३७] जाता ति निव्वत्ता, पटि-
लद्धत्तमावा । भूता ति आदीनि तेमं येव वेवचनानि । जाता एव हि मावप्पत्तिया
भूता । पच्चयसंयोगे जायता सञ्जाता । निव्वत्तिलक्षणं पत्तत्ता निव्वत्ता । उपसमो-
पन पदं वड्डेत्वा अभिनिव्वत्ता ति वुत्ता । पाकटभूता ति [360] पातुभूता ।
पुव्वन्ततो उदं पत्ता ति उप्पत्ता । उपसमोपन पदं वड्डेत्वा समुप्पत्ता ति वुत्ता ।
निव्वत्तेनेव उदं टिता ति उट्टिता । पच्चयसंयोगेन उट्टिता ति समुट्टिता ।
पुन उप्पत्ता ति पचने कारणं हेत्वा वुत्तनयेनेव वेदितव्यं । उप्पन्नंसेन संगहिता
ति उपपन्नंसेन गणनं गता । रूपा वेदना सञ्जा संखारा विज्झाणं ति
इदं नेसं सभावदहसं । दुतियपदनिर्देशो [§ १०३६] वुत्तपाटिसेवनयेन वेदितव्यो ।
ततियपदनिर्देशो [§ १०३७] उत्तानत्ता व ।

(४१) अयं पन तिको द्वित्रं श्रद्धानं वमेन पूरेत्वा दक्षितो । लद्धोकासस्स
द्वि कम्मस्य विपाको दुविधो— खणप्पत्तो, अप्पत्तो च । तस्य 'खणप्पत्तो' उप्पन्नो
नाम । 'अप्पत्तो' पिनानन्तरे वा उप्पज्जतु, कप्पसंतसहससातिककमे वा । धुवपच्चय-
ट्टेन नत्थि नाम न होति, उप्पादिनो धम्मा नाम जाता । यथा— "तिट्ठते-
वयं दोट्ठमाः नत्थी अत्ता सञ्जामवो । अथ इमस्स पुरिसस्स अज्जा व सञ्जा
उप्पज्जन्ति अज्जा वसञ्जा निरुज्जन्ती" [दी० १.१८७] ति । एतथ आरुपे कामा-
वचरसञ्जापसत्तिकाले किञ्चा पि भूलभयंगसञ्जा पि निरुद्धा कामावचरसञ्जाय पन
निरुद्धकाले अवसंसा उप्पज्जिस्सती ति अरुपसंखातो अत्ता नत्थी ति संखं
अगत्वा 'तिट्ठतेव' नामा ति जातो । एवमेव लद्धोकासस्स कम्मस्स विपाको दुविधो
...पे... धुवपच्चयट्टेन नत्थि नाम न होति, उप्पादिनो धम्मा नाम जाता ।

(४२) यदि पन आयूहितं कुमलाकुमलकम्मं सच्चं विपाकं ददेय्य, अज्जस्स
ओकासो व न भवेय्य । तं पन दुविधं होति— धुवविपाकं, अद्भुवविपाकं च ।
तस्य पच्च आतन्तरियकम्मानी, अट्ठ समापत्तिथो, चत्तारो अरियमग्गा ति एतं
'धुवविपाकं' नाम । [361] तं पन खणप्पत्तं पि अत्थि, अप्पत्तं पि । तस्य
'खणप्पत्तं' उप्पन्नं नाम । 'अप्पत्तं' अनुप्पन्नं नाम । तस्स विपाको चित्तानन्तरे
वा उप्पज्जतु कप्पसंतसहससातिककमे वा । धुवपच्चयट्टेन अनुप्पन्नं नाम न होति,
उप्पादिनो धम्मा नाम जाता । भेत्तेय्य-वोधिसत्तस्स मग्गो अनुप्पन्नो नाम, फलं
उप्पादिनो धम्मा वेव नाम जातं ।

(४३) अतीतत्तिकनिर्देशे [§§ १०३८-४०] अतीता ति खणत्तयं
अतिकन्ता । निरुद्धा ति निरोधपत्ता । विगता ति विभवं गता, विगच्छिता
वा । विपरिणता ति पक्वतिविग्रहनेन विपरिणामं गता । निरोधसंखाते अत्थं

१ म०, सि०— नकोमे. २ In Dhs. text §1035, put the comma
before उप्पत्ता instead of after the word. ३ See ३.२८३; also
३.२९०, ५५३; ५.४३, ५०, ७९. ४-४ सि०— यथा हि निट्ठने पहाव.

गता ति अत्थंगता । अच्चमत्थंगता ति उपसम्भेन पदं बद्धितं । उप्पज्जित्वा विगता ति निव्वत्तित्वा विगच्छिता । पुन अतीतवचने कारणं हेट्ठा वुत्तमेव । परतो अनागतादीसु [§१०३९] पि एसेव नयो । अतीतसेन संगहिता ति अतीतकोट्ठासेन गणनं गता । कतमे ते ति ? रूपा वेदना सञ्जा संखारा विज्जाणं । पुरतो अनागतादीसु [§१०३९] पि एसेव नयो । अतीतारम्भण-
त्तिकनिद्देसे [§§१०४१-४३] अतीते धम्मे आरम्भा ति आदीसु परित्त-महग्गता व धम्मा वेदितव्वा । ते हि अतीतादीनि आरम्भ उप्पज्जन्ति ।

(४४) अज्झत्तत्तिकनिद्देसे [§§१०४४-४६] तेसं तेसं ति पदद्वयेन सव्वसत्ते परियादियति । अज्झत्तं पच्चत्तं उभयं नियकज्झत्ताधिचचनं । नियका ति अत्तनि^२ जाता । पाटिपुगालिका ति पाटियेकरस पुगलरस सन्तका । उपा-
दिन्ना ति सरीरट्टका । ते हि कम्मनिव्वत्ता वा होन्तु मा वा, आदिन्नगहितपरामट्ट-
वसेन पन इध उपादिन्ना ति वुत्ता । परसत्तानं [§१०४५] ति अत्तानं टपेत्वा अवसेससत्तानं । परपुगलानं ति तस्सेव वेवचनं । सेसं हेट्ठा वुत्तसदिसमेव । तदुभयं [§१०४६] ति तं उभयं । अज्झत्तारम्भणत्तिकरस पटमपदे [§१०४७] परित्तमहग्गता धम्मा वेदितव्वा । [362] दुत्तिये अप्पमाणा पि । तत्तिये परित्त-
महग्गता व । अप्पमाणा पन कालेन बहिद्धा कालेन अज्झत्तं आरम्भणं न करोन्ति । सनिदस्सनत्तिक-निद्देसे [§§१०५०-५२] उत्तानो येव ।

[२ दुक्खण्णना^३]

[(i) अभिधम्मदुक्कं]

(४५) दुक्केसु अदोसनिद्देसे [§१०५६] भेत्तायनवसेन भेत्ति । भेत्ताकारो भेत्तायना । भेत्ताय अयितस्स भेत्तासमंभिना चित्तस्स भावो भेत्तायितत्तं । अनुदयती ति अनुद्दा, रक्खती ति अत्थो । अनुदोकारो अनुद्दायना । अनुद्दा-
यितस्स भावो अनुद्दायितत्तं । हितस्स एसनवसेन हितेसिता । अनुकम्पनवसेन अनुकम्पा । सत्थेहि पि इमेहि पदेहि उपचारपनपत्ता भेत्ता व वुत्ता । सेसपदेहि लोकियलोकुत्तरो अदोसो कथितो ।

(४६) अमोहनिद्देसे [§१०५७] दुक्खे जाणं ति दुक्खसच्चे पञ्जा । दुक्खसमुदये ति आदीसु पि एसेव नयो । एत्थ च दुक्खे जाणं सवनसम्मसन-
पटिवेधपच्चवेक्खणामु वत्तति । तथा दुक्खसमुदये । निरोधे पन सवनपटिवेधपच्च-

१ See ३.२८३, २९०, ५५३; also ५.४०, ५०, ७९. २ PTS, म०, सि०- अत्तनो. ३ Continues to the end of निक्खेपकण्ड (५.१५०). ४ Continues upto ५.१०६. ५ M., सी०-अनुद्दायकारो.

वेक्खणासु एव । तथा पटिपदाय । पुब्बन्ते ति अतीतकोट्ठासे । अपरन्ते ति अनागतकोट्ठासे । पुब्बन्तापरन्ते ति तदुभये । इदप्पचयता-पटिच्चसमुप्पन्नेसु धम्मेषु आणं ति अयं पच्चयो, इदं पच्चयुप्पन्नं, इदं पटिच्च इदं निब्बत्तं ति, एवं पच्चयेसु च पच्चयुप्पन्नधम्मेषु च आणं ।

(४७) लोभनिर्देशे पि [§ १०५९] हेट्ठा अनागतानं पदानं अयमर्थो—
रञ्जनवसेनं रागो । बलवरञ्जनद्वेन सारागो । विसयसु सत्तानं अनुनयनतो अनुनयो । अनुरुज्झती ति अनुरोधो, कामेती ति अर्थो । यत्थ कथचि भवे [363] सत्ता एताय नन्दन्ति, सयं वा नन्दन्ती ति नन्दी । नन्दी च सा रञ्जनद्वेन रागो चा ति नन्दीरागो । तत्थ एकस्मिं आरम्भणे सकिं उप्पज्जा तप्हा 'नन्दी' । पुनप्पुनं उप्पज्जमाना 'नन्दीरागो' ति बुच्चति । चित्तस्स सारागो ति यो हेट्ठा बलवरञ्जनद्वेन सारागो ति युत्ते, सो न सत्तस्स, चित्तस्सेव सारागो ति अर्थो । इच्छन्ति एताय आरम्भणानी ति इच्छा । बहलकिलेसभावेन मुच्चन्ति एताय पाणिनो ति मुच्छा । गिल्लिवा परिनिट्ठयेत्वा गहणवसेन अउल्लेसानं । इभिना सत्ता गिज्झन्ति, भेधं आपज्जन्ती ति भेधो; बहलद्वेन वा भेधो । "भेधं वा पनै वनसण्डं" [] ति हि बहलद्वेनेव वुत्तं । अनन्तरपदं उपसग्गवसेन वट्ठितं । सध्वतो-
भागेन वा भेधो ति पल्लिगेधो । सज्जन्ति एतेना ति संगो; लग्गानेद्वेन वा संगो । ओसीदनद्वेन पंको । आकङ्कनवसेन एजा । "एजा इमं पुरिसं परिकट्ठति तस्स तस्सेव भवस्स अभिनिश्चत्तिया" [दी० २.२८३] ति हि वुत्तं । बच्चनद्वेन माया ।

(४८) वट्ठस्मिं-सत्तानं जननद्वेन जनिका ।

"तप्हा जनेति पुरिसं चित्तमस्स विधावती" [सं० १.३७] ति हि वुत्तं । वट्ठस्मिं सत्ते दुक्खेन संयोजयमाना जनेती ति सज्जननी । वट्ठन-
द्वेन सिध्वती ति सिध्वनी । अयं हि वट्ठस्मिं सत्ते द्रुतिपटिसंधिवसेन सिध्वति
घट्टेति, तुन्नकारो विथ पिलोत्तिकाय पिलोत्तिकं; तस्मा घट्टनद्वेन सिध्वनी ति युत्ता ।
अनेकप्पकारं विसमजालं तप्हाविष्फन्दितनिवेशसंस्थातं वा जालमस्स अर्थी ति
जालिनी । आकङ्कनद्वेन सीघसीता सरिता विद्या ति सरिता । अल्लद्वेनै वा
सरिता । वुत्तं हेतुं—"सरितानि सिनेहितानि च सोमनस्सानि भवन्ति जन्तुनो"
[ध० ३४१] ति । अल्लानि चैव सिनिद्धानि चा ति अयं हेतुः अर्थो । [364]
विसता ति विसत्तिका । विसर्वा ति विसत्तिका । विसाला ति विसत्तिका । विस-
क्कती ति विसत्तिका । विसंवादिका ति विसत्तिका । विसं हरती ति विसत्तिका ।

१ With ४.४७-५२ compare Mahāniddesa Commentary i.38-42, which closely agrees with our text. २ सं० १.१५४ reads गेधं वा महावनसण्डं वा. ३ Cf. सु० नि० १०४०. ४ Cf. अ० ४.१९९. ५ M. सी०-सल्लद्वेन. ६ So M., PTS, but सी०, म०, सि०-विसटा.

विसमूला ति विसत्तिका । विसफला ति विसत्तिका । विसपरिभोगा ति विसत्तिका । विसप्पतीति^१ विसत्तिका । विसता वा पन सा तण्हा रूपे सद्धे गन्धे रसे फोडुब्बे धम्मं कुले गणे विसता विरथता ति विसत्तिका । अनयव्यसनपापनन्देन कुम्मानु-
बन्धनं सुत्तकं पिया ति सुत्तं । वुत्तं हेतं—“सुत्तकं ति खो भिक्खवे नन्दिरागस्सेतं
आधिवचनं” [सं० २.२२७] ति । रूपादीसु पि विरथतद्धेन विसटा ।

(४९) तस्स तस्स पट्टिलामत्थाय सत्ते आयूहापेती^२ ति आयूहनी ।
उक्कण्ठितुं अप्पदानतो सहायद्धेन दुत्तिया । अयं हि सत्तानं यद्धस्मिं उक्कण्ठितुं
न देति, गतगतद्धाने पियसहायो विथ अभिरमापेति । तेनेव वुत्तं—

“तण्हादुत्तियो पुरितो दीधमद्धान संसरं ।

इत्थभावञ्जथामावं संसारं नातिवत्तंती [सु० नि० ७४०] ति ॥

पणिधानकवसेन पणिधि । भवनेत्ती ति भवरज्जु । एताव हि सत्ता, रज्जुया
गीवायं बद्धा गोणा विथ, इच्छित्तिच्छित्तद्धानं नीयन्ति । तं तं आरम्भणं पनति
भजति अल्लीयती ति वनं । वाचती ति वा वनं । वनथो ति व्यञ्जनेन पदं
वङ्कितं । अनत्थरुक्खत्तानं वा समुद्वापनद्धेन गहनद्धेन च वनं पिया ति ‘वनं’;
बलवतण्हायेतं नाम । गहनतद्धेन पन ततो बलवतरो ‘वनथो’ नाम । तेन वुत्तं—

“वनं छिन्दथ मा रुक्खं वनतो जायते भयं ।

छेत्वा वनं च वनथं च निच्चना होध भिक्खवो” [ध० २८३] ति ॥

सन्धवनवसेन संयथो; संसग्गो ति अत्थो । [365] सो दुविधो— तण्हासंथवो
त्र मित्तसंथवो च । तेषु इध तण्हासंथवो अधिप्पेतो । सिनेहनवसेन सिनेहो ।
आलयकरणवसेन अपेक्खती ति अपेक्खा । वुत्तं पि चेत्तं— “इमानि ते देव
चतुरासीतिनगरसदस्सानि कुसावतीराजधानीपमुखानि । एत्थ देव छन्दं जनेहि, जीधिते
अपेक्खं कैरोही” [दी० २.१९०] ति । आलयं करोही ति अयं हेत्थ अत्थो । पाटि-
येक्के पाटियेक्के आरम्भणे वन्धती ति पट्टिवन्धु । आतकद्धेन वा पाटियेक्को वन्धु
ति पि पट्टिवन्धु । निच्चसत्तिस्सितद्धेन सत्तानं तण्हासमो वन्धु नाम नत्थि ।

(५०) आरम्भणानं आसनतो आसा । अज्झोत्थरणतो चेय तित्ति अनु-
पगत्त्वा व परिभुज्जनतो वा ति अत्थो । आसिंसनवसेन आसिंसना । आसिंसित-
भावो आसिंसितत्तं । इदानी तस्सा पयत्तिद्धानं दत्तेतुं रूपासा ति आदि वुत्तं ।
तत्थ आसिंसनवसेन आसा त्रि आसाय अत्थं गहेत्वा रूपे आसा रूपासा ति एवं
नव पि पदानि वेदितव्वानि । एत्थ च पुरिमानि पञ्च पञ्चकामगुणवसेन वुत्तानि ।
परिक्खारलोमवधेन छट्ठं । तं विसेसतो पव्वजितानं । ततो पदानि तीणि पदानि

१ All but M, PTS omit. २ M, PTS— ‘आयादन्’ . ३ सो०,
M, PTS— कुम्मानु^०; सि०— कम्मानु^०. ४ M.— आयूहती ति. ५ See A ii.10.
६ सि०, म०— दुक्खानं. ७ Dialogues ii. 223.

अतित्तिवक्त्रधुवसेन गहद्वान् । न हि तेषं धन-पुत्त-जीवितेहि पियतरं अत्थि । 'इदं मय्हं एतं मय्हं' ति वा 'असुकेन मे इदं दिन्नं इदं दिन्नं' ति वा एवं सत्ते जप्पोपेती ति जप्पा । परतो द्वे पदानि उपसग्गेन वड्ढितानि । ततो परं अञ्जेनाकरिण विम-
ज्जितुं आरद्धत्ता पुनं जप्पा ति वुत्ता । जप्पनाकारो जप्पना । जप्पितस्स भावो जप्पितत्तं । पुनपुनं विमये लुप्पति आकड्ढती ति लोलुपो । लोलुपस्स भावो लोलुप्पं । लोलुप्पाकारो लोलुप्पायना । लोलुप्पसमंगिनो भावो लोलुप्पायितत्तं ।

(५१) पुच्छञ्जिकता ति याय तण्हाय लामट्टानेसु, पुच्छं चालयमाना सुनखा विय, कम्पमाना विचरन्ति, तस्सा कम्पनतण्हाय नामं । साधु मनापमनापि विसये कामेती ति साधुकामो^३ । तस्स भावो साधुकम्पता । [366] माता-
मातुच्छा ति आदिके अयुत्तद्वाने रागो ति अधम्मरागो । युत्तद्वाने पि ब्रलवा हुत्वा उपपन्नलोभो विसमलोभो । "रागो विसमं" [वि० ३६८] ति आदि-
वचनतो वा युत्तद्वाने वा अयुत्तद्वाने वा उपपन्नो छन्दरागो अधम्मद्वेन 'अधम्म-
रागो', विसमद्वेन 'विसमलोभो' ति वेदितव्यो । आरम्भणानं निकामनवसेनं निकन्ति ।
निकामनाकारो निकामना । पत्थनवसेन पत्थना । पिहायनवसेन पिहना । सुट्ठं
पत्थना सम्पत्थना । पद्धसु कामगुणेषु तण्हा कामतण्हा । रूपारूपमये तण्हा
भयतण्हा । उच्छेदसंखति विमये तण्हा विभवतण्हा । सुद्धे रूपमवर्त्तिमं थैव
तण्हा रूपतण्हा । अरूपमये तण्हा अरूपतण्हा । उच्छेददिट्ठिसहगतो रागो दिट्ठि-
रागो । निरोधे तण्हा निरोधतण्हा । रूपे-तण्हा रूपतण्हा । सद्धे तण्हा सद्ध-
तण्हा । गन्धतण्हादीसु पि एसेय नवो । ओघादयो वुत्तथा वै ।

(५२) कुसलधम्मे आवरती ति आवरणं । छादनवसेन छादनं । सत्ते
वड्ढस्मि वन्धती ति वन्धनं । चित्तं उभगन्त्वा फिलिस्सप्ति फिलिट्ठं करोती ति
उपविकलेसो । धामगतद्वेन अनुसेती ति अनुसयो । उपपज्जमाना चित्तं
परियुट्ठाती ति परियुट्ठानं; उपपज्जितुं अप्पदानेन कुसलधारं गह्हाती ति अत्थो ।
"चोरा मग्गे परियुट्ठिसु वुत्ता मग्गे परियुट्ठिमुं" [] ति आदीसु हि
मगं गहिंसु ति अत्थो । एवमिधा पि गह्णद्वेन परियुट्ठानं वेदितव्यं । पल्लिधेयद्वेन
लता विवा ति लता । "लता उम्मिज्ज विट्ठती" [प० ३६०] ति आगतद्वाने
पि अर्थं तण्हा लता ति वुत्ता । विविधानि वत्थुनि इच्छती ति विधिच्छं । वड्ढ-
दुक्खत्समं मूळं ति दुक्खमूलं । तस्सेव दुक्खत्समं मिदानं ति दुक्खनिदानं । तं
दुक्खं इतो पमवती ति दुक्खपमवो । वन्धनद्वेन पासो विवा पि पासो । मारस्स

१ See ३, २८३, २९०, ५५३; also cf. ५, ४०, ४३, ७५. २ सि०, M.,
PTS-पुञ्जिकता; म०-पुच्छञ्जिकता. ३ M., PTS-साधुकम्पता. ४ M., PTS-
निकामना. ५ See २, ४४अ-४६; २, ५०. ६ म०-कम्पलवाय; वि०-कुसलाचारं.
७ Cf. धेरो अ० on verse ३५ (धेरो No ३३.).

पासो मारपासो । दुग्गिल्लनट्ठेन बल्लिसं विया ति बल्लिसं । मारस्स बल्लिसं मार-
बल्लिसं । तण्हाभिभूता मारस्स विसयं नातिक्रमन्ति, तेसं उपरि मारो वसं वत्तेती
ति इमिना परियायेन मारस्स विसयो ति मार-[367]-विसयो । सन्देनट्ठेन तण्हा
व नदी तण्हानदी । अञ्जोत्थरणट्ठेन तण्हा व जालं तण्हाजालं । यथा सुनत्ता
गहुल्लग्रद्धा यदिच्छकं नीयन्ति, एवं तण्हाग्रद्धा सत्ता ति दब्बहयन्धनट्ठेन गहुल्लं
विया ति गहुल्लं । तण्हा व गहुल्लं तण्हागहुल्लं । दुप्पूरणट्ठेन तण्हा व समुहो ति
तण्हासमुहो ।

(५३) दोसनिद्देसे [§ १०६०] अनरथं मे अचरी ति अबुद्धिं मे अक्कामि ।
इमिना उपायेन सब्बपदेसु अत्थो वेदितव्वो । अट्ठाने वा पन आघातो ति
अकारणे कोपो— एकच्चो हि ‘देवो अतिवस्सती’ति कुप्पति, ‘न वस्सती’ति
कुप्पति, ‘सुरियो तप्पती’ति कुप्पति, ‘न तप्पती’ति कुप्पति, वाते वायन्ते पि कुप्पति,
अयायन्ते पि कुप्पति, सम्मज्झितुं असक्कोन्तो घोषिण्णानं कुप्पति, चीवरं पार्ष्णिपत्तुं
असक्कोन्तो वातस्स कुप्पति, उपक्खलित्वा खाणुक्कस्स कुप्पती ति इदं सम्भाय वुत्तं—
अट्ठाने वा पन आघातो जायती ति । तत्थ हेट्ठो नवरुं ठानेसु सत्ते आरब्भ
उप्पन्नत्ता कम्मपथभेदो होति । अट्ठानाघातो पन संखारे उप्पन्नो कम्मपथभेदं न
करोति । चित्तं आघातेस्सो उप्पन्नो ति चित्तस्स आघातो । ततो बल्लयतरो
पट्ठिघातो । पट्ठिहज्जनवत्सेन पट्ठियं । पट्ठिचिक्खती ति पट्ठिधिरोधो ।

(५४) कुप्पनवत्सेन कोपो । पक्कोपो संपक्कोपो ति उपसम्भायमेव पदं वट्ठितं ।
दुस्सनवत्सेन दोसो । पद्दोसो संपद्दोसो ति उपसम्भायमेव पदं वट्ठितं । चित्तस्स
व्यापत्ती ति चित्तस्स विपन्नता, विपरिवत्तनाकारो । मनं पदूसयमानो उप्पज्जती
ति मनोपद्दोसो । कुप्पनवत्सेन कोधो । कुप्पनाकारो कुप्पना । कुप्पितस्स
भावो कुप्पितत्तं । इदानीं अकुसलनिद्देसे वुत्तनयं दस्सेतुं दोसो दुस्सना ति
आदि वुत्तं । तस्मा “यो एवरूपो चित्तस्स आघातो ... पे० ... कुप्पितत्तं”
[§ १०६०] ति च इध वुत्तो, “दोसो दुस्सना” ति आदिना नयेन हेट्ठो वुत्तो,
अयं वुत्तति दोसो ति । एवमेत्थ योजना कातव्वा । एवं हि सति पुनरुत्तिदोसो
पट्ठिसेधितो होति ।

(५५) [368] मोहनिद्देसो [§ १०६१] अमोहनिद्देसे वुत्तपट्ठिपक्खनयेन
वेदितव्वो । सच्चाकारेण पनेस विमंगट्ठकथार्ये आविमविससति ।

(५६) तेहि धम्मेहि ये धम्मा सहेतुका [§ १०७३] ति तेहि हेतु-
धम्मेहि ये अज्जे हेतुधम्मा वा न हेतुधम्मा वा सहेतुका । अहेतुकपदे [§ १०७४]

१ PTS-नन्दन°. २-२ §1060 (first five lines). ३ See ३.५६४
(§418). ४ See ५.४६. ५ A very brief comment in VbhCm, 140.
६ PTS, म० insert ते after this.

पि एसेव नयो । एत्थ च हेतु हेतु येव च होति, तिण्णं वा द्विन्नं वा एकतो उप्पात्तिर्यं सहेतुको च । विचिकिञ्चुद्धच्चमहगतो पन मोहो हेतु अहेतुको । हेतु-संयुत्तदुकनिहेसे [§ १०७५-७६] पि एसेव नयो । संखतदुकनिहेसे [§ १०८५-८६] पुरिमदुके वुत्तं असंखतधातुं सन्धाय यो एव सो धम्मो [§ १०८६] ति एकवचननिहेसो कतो । पुरिमदुके पन बहुवचनवसेन पुच्छाय उद्धट्ठा इमे धम्मा अप्पच्चया [§ १०८४] ति पुच्छानुसंधिनयेन बहुवचनं कर्तं । इमे धम्मा सनिदस्सना [§ १०८३] ति आदीसु पि एसेव नयो ।

(५७) केनचि विज्जेय्यदुकनिहेसे [§ १०९५] चक्खुविज्जेय्या ति चक्खुविज्जाणेन विजानितव्वा । सेसपदेसु पि एसेव नयो । एत्थ च केनचि विज्जेय्या ति चक्खुविज्जाणादीसु केनचि एकेन चक्खुविज्जाणेन वा सोत-विज्जाणेन वा विजानितव्वा । केनचि न विज्जेय्या ति तेनेव चक्खुविज्जाणेन वा सोतविज्जाणेन वा न विजानितव्वा । 'एवं सन्ते द्विन्नं पि पदानं अत्थनानत्ततो दुको होती' ति हेट्ठो वुत्तत्ता 'ये ते धम्मा चक्खुविज्जेय्या न ते धम्मा सोतविज्जेय्या' [§ १०९५] ति अयं दुको न होति । रूपं पन चक्खुविज्जेय्यं सद्धो न चक्खु-विज्जेय्यो द्वि इममर्थं गहेत्वा 'ये ते धम्मा चक्खुविज्जेय्या न ते धम्मा सोत-विज्जेय्या, ये वा पन ते धम्मा सोतविज्जेय्या न ते धम्मा चक्खुविज्जेय्या' ति अयमेको दुको ति वेदितव्वो । एवं एकेकइन्द्रियमूलके चत्तारो चत्तारो कत्था वीरसि दुका विभत्ता ति वेदितव्वा ।

(५८) [369] किं पन 'मनोविज्जाणेन केनचि विज्जेय्या केनचि न विज्जेय्या' ति नत्थि ? तेनेत्थ दुका न वुत्ता ति ? न नत्थि, वयत्थानामावतो पन न वुत्ता । न हि, यथा चक्खुविज्जाणेन अविज्जेय्या, एवा त्रि वक्कथानं अत्थि, एवं मनोविज्जाणेना पी ति वयत्थानामावतो एत्थ दुका न वुत्ता । मनोविज्जाणेन पन केनाचि विज्जेय्या चेव अविज्जेय्या चा ति अयमर्थो अत्थि । तस्मा सो अशुत्तो पि यथालाभवसेन वेदितव्वो । मनोविज्जाणं ति हि संखं गतेहि कामावचरधम्महेहि कामावचरा धम्मा एव ताव केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । तेहि येव रूपावचरादिधम्मा पि केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । रूपावचरेहि पि कामावचरा केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । तेहि येव रूपावचरादयो पि केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । अरूपावचरेहि पन कामावचरा रूपावचरा अपरियापन्ना च नेव विज्जेय्या । अवरूपावचरा पन केहिचि विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । ते पि च केचिदेव विज्जेय्या केचि अविज्जेय्या । अपरियापन्नेहि कामावचरादयो नेव विज्जेय्या । अपरियापन्ना पन निव्वानेन अविज्जेय्यत्ता केहिचि

१ सी०, म०-^०वसेन. २ See २.४२ last sentence. ३-१ सी०, सि०- नो, अत्थि. अ० यो०- नत्थि. ४-४ सी० omits.

विज्जेय्या केहिचि अविज्जेय्या । ते पि च मग्गफलानं अविज्जेय्यत्ता केचिदेव विज्जेय्या केचिदेव अविज्जेय्या ति ।

(५९) आसवनिहेसे [§ १०९६-११००] पञ्चकामगुणिको रागो कामासवो नाम । रूपारूपमवेसु छन्दरागो ज्ञानानिकन्ति-सस्सतदिट्ठिसहजातो रागो भवपत्तेन पत्थना भवासवो नाम । द्वासट्ठि दिट्ठियो दिट्ठासवो नाम । अट्ठसु टानेसु अज्जाणं अविज्जासवो नाम । तत्थ तत्थ आगतेसु पन आसवेसु अमम्मोहत्थं एकाविधादिभेदो वेदितव्वो । अत्थतो हेते चिरपरिवारितियट्ठेन आसवा ति एवं एकाविधा व होन्ति । विनये पन “दिट्ठधम्मिकानं आसवानं संवराय संपरायिकानं आसवानं पटिघाताया” [विन० ३.२१; ५.१४३, २२३] ति दुविधेन आगता । सुत्तन्ते सळायेतने ताव “तयोमे आवुसो आसवा— कामासवो भवासवो अविज्जासवो” ति तिविधेन आगता । निव्वेधिकपरियाये “अत्थि भिक्खवे आसवा निरयगम-[370]-नीया, अत्थि आसवा तिरच्छान-योनिगमनीया, अत्थि आसवा पेत्तिविसयगमनीया, अत्थि आसवा मनुस्सलोक-गमनीया, अत्थि आसवा देवलोकगमनीया” [अं० ३.४१४] ति पञ्चविधेन आगता । छक्कनिपाते आहुनेय्यसुसे— “अत्थि आसवा संवरा पहातव्वा, अत्थि आसवा पटिसेवना पहातव्वा, अत्थि आसवा अधिवासना पहातव्वा, अत्थि आसवा परिवज्जना पहातव्वा, अत्थि आसवा विनोदना पहातव्वा, अत्थि आसवा भावना पहातव्वा” [Of. अं० ३.३८७-९०] ति छब्बिधेन आगता । सव्वसव-परियाये ‘दस्सना-पहातव्वेहि’ सद्धिं सत्तविधेन आगता । इध पनेते कामासवादि-भेदतो चतुर्विधेन आगता ।

(६०) तत्रायं वचन्त्यो— पञ्चकामगुणसंखाते कामे आसवो ‘कामासवो’ । रूपारूपमसंखते कम्मतो च उवपत्तितो च दुविधे पि भवे आसवो ‘भवासवो’ । दिट्ठि एव आसवो ‘दिट्ठासवो’ । अविज्जा व आसवो ‘अविज्जासवो’ । कामेसू [§ १०९७] ति पञ्चसु कामगुणेषु । कामच्छन्दो ति कामसंखातो छन्दो, न कत्तुकम्पता छन्दो, न धम्मच्छन्दो । कामनवसेन रज्जनवसेन च कामो येव रागो कामरागो । कामनवसेन नन्दनवसेन च कामो व नन्दी ति कामनन्दी । एवं सव्वत्थ कामत्थं विदित्वा तण्हायनट्ठेन कामतण्हा, सिनेहनट्ठेन कामसिनेहो, परिदाहनट्ठेन कामपारेळाहो, मुच्छनट्ठेन काममुच्छा, गिलित्वा परिनिट्ठापनट्ठेन कामउज्जोसानं वेदितव्वं । अयं बुच्चती ति अट्ठहि पदेहि विभत्तो कामासवो नाम बुच्चति ।

१ नि०-सहजातो. २ दो० 1st sutta 3.29. ३ See Vbh. 364,362; P. Maung Tin, ii, p. 475, n. 3. ४ मि०, म०- पारिवासिय^०. ५ मं० ४:१-२०४. ६ Of. सं० ४ २५६. ७ म० १.६-१२. ८ म० १.७-९. ९ सी०, म०- परिद्वहन; नि०- परिद्वहन^०.

(६१) भवेसु भवच्छन्दो [§ १०९८] ति रूपारूपभेदेषु भवपत्थनावसेनेव पवत्तो छन्दो 'भवच्छन्दो' । सेसपदानि पि इमिना व नयेनेव वेदितव्यानि । सस्सतो लोको [§ १०९९] ति वा आदीहि दसहाकारेहि दिट्ठिप्पमेदो व वुत्तो । तथ सस्सतो लोको ति खन्धपञ्चकं लोको ति गहेत्वा 'अयं लोको निच्चो ध्रुवो सब्ब-कालिको' ति गण्हन्तस्स 'सस्सतं' ति गहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । [371] अस्स-स्सतो ति तमेव लोकं 'उच्छिज्जति विनस्सती' ति गण्हन्तस्स उच्छेदगहणाकार-प्पवत्ता दिट्ठि । अन्तया ति परित्तकसिणल्याभिन्नो 'सुप्पमत्ते' वा सरावमत्ते' वा' कसिणे समापन्नस्स अन्तोसमापत्तिं पवत्तिरूपारूपधम्मे लोको ति च कसिण-परिच्छेदन्तेन च 'अन्तया' ति गण्हन्तस्स 'अन्तया लोको' ति गहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । सा सस्सतदिट्ठि पि होति उच्छेददिट्ठि पि । विपुलकसिणल्याभिन्नो पन कसिणे समापन्नस्स अन्तोसमापत्तिं पवत्तिरूपारूपधम्मे लोको ति च कसिणपरिच्छेदन्तेन च 'अनन्तो' ति गण्हन्तस्स 'अनन्तया लोको' ति च गहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । सा सस्सतदिट्ठि पि होति, उच्छेददिट्ठि पि ।

(६२) तं जीवं तं सरीरं ति भेदनधम्मस्स सरीरस्सेव 'जीवं' ति गहितत्ता सरीरे उच्छिज्जमाने 'जीवं पि उच्छिज्जती' ति उच्छेदगहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । दुतियपदे सरीरतो अज्जस्स जीवस्स गहितत्ता सरीरे उच्छिज्जमाने पि 'जीवं न उच्छिज्जती' ति सस्सतगहणाकारप्पवत्ता दिट्ठि । होति तथागतो परं मरणा ति आदीसु सत्तो तथागतो नाम । सो परं मरणा होती ति गण्हतो पठमा सस्सत-दिट्ठि । न होती ति गण्हतो दुतिया उच्छेददिट्ठि । होति च न च होती ति गण्हतो ततिया एकधसस्सतदिट्ठि । नेव होति न न होतो ति गण्हतो चतुर्थो अमराविक्खेपदिट्ठि^१ । इमे धम्मा आसवा ति इमे कामासवा च भवासवा च रागद्वेसेन एकतो कत्था, संखेपतो तथो, विथारतो चत्तारो धम्मा आसवा नाम ।

(६३) यो पन ब्रह्मानं विमानं कप्पस्सुखाभरणेषु छन्दरागो उप्पज्जति, सो कामासवो होति न होती ति ? न होति । कस्मा ? पञ्चकामगुणिकस्स रागस्स इधेव पहीनत्ता । हेतुगोच्छकं पन पत्वा लोभो हेतु नाम होति । गन्धगोच्छकं पत्वा अभिज्ज्ञा कायगन्धो नाम । किलेसगोच्छकं पत्वा लोभो किलेसो नाम होति । दिट्ठिसहजातो पन रागो कामासवो होति न होती ति ? न होति; दिट्ठिरागो नाम होति । वुत्तं हेतं "दिट्ठिरागरत्ते पुरिसपुग्गले दिन्नदानं नाम न महक्कलं होति, न [372] महानिसंसं" [पटि० १४२] ति । इमे पन आसवे किलेसपटिपाटिया पि आहरितुं वट्ठति, मग्गपटिपाटिया पि । किलेसपटिपाटिया कामासवो अनागामि-मग्गेन पहीयति, भवासवो अरहत्तमग्गेन, दिट्ठासवो सोतापत्तिमग्गेन, अविज्ज्ञासवो

१ विमु० ४.२२; विमु० ४४. २ So read all authorities. ३ दी० १.२४.२८. ४ See ५.७७ below. ५ Cf. ५.७६, १०३.

अरहत्तमग्नेन । मग्गपटिपाटिया सोतापत्तिमग्नेन दिट्ठासवो पहीयति, अनागामि-
मग्नेन कामासवो, अरहत्तमग्नेन मवासवो अविज्जासवो चा ति ।

(६४) संयोजनेसु माननिहेसे [§ १११६] सेय्योहमस्मी ति मानो ति
उत्तमद्वेन 'अहं सेय्यो' ति एवं उप्पन्नमानो । सदिसोहमस्मी ति मानो ति
समसमद्वेन 'अहं सदिसो' ति एवं उप्पन्नमानो । हीनोहमस्मी ति मानो ति
लामकद्वेन 'अहं हीनो' ति एवं उप्पन्नमानो । एवं सेय्यमानो सदिसमानो हीनमानो
ति इमे तयो माना तिण्णं जनानं उप्पज्जन्ति । सेय्यस्सा पि हि 'अहं सेय्यो सदिसो
हीनो' ति तयो माना उप्पज्जन्ति । सदिसस्सा पि, हीनस्सा पि । तथ सेय्यस्स
सेय्यमानो व याथावमानो, इतरे द्वे अ-याथावमाना । सदिसस्स सदिसमानो व
... पे० ... हीनस्स हीनमानो व याथावमानो, इतरे द्वे अ-याथावमाना । इमिना किं
कथितं ? एकस्स तयो माना उप्पज्जन्ती ति कथितं । खुदकवत्थुके [वि० ३५३-
३५५] पन पठमकमानभाजिनिये एको मानो तिण्णं जनानं उप्पज्जन्ती ति कथितो ।

(६५) मानकरणवसेन मानो । मज्झना मज्झितत्तं ति आकारमाव-
निहेसो । उस्सितद्वेन उण्णति । यस्सुप्पज्जति तं पुग्गलं उण्णामेति, उक्खिपित्वा
ठपेती ति उण्णमो । समुत्तितद्वेन धजो । उक्खिपनद्वेन चित्तं सम्पग्गहाती ति
सम्पग्गाहो । केतुं बुद्धति ब्रह्मसु धजेषु अब्बुग्गतधजो । मानो पि पुनपुनं उप्पज्ज-
मानो अपरापरे उपादाय अब्बुग्गतद्वेन केतुं धिया ति 'केतु' । केतुं इच्छती ति
केतुकम्पं, तस्स भावो केतुकम्पता । सा पन चित्तस्स, न अत्तनो । तेन वुत्तं—
'केतुकम्पता चित्तस्सा' [§ १११६] ति । मानसंपवुत्तं हि चित्तं केतुं इच्छति ।
तस्स च भावो केतुकम्पता; केतुसंखातो मानो ति ।

(६६) [373] इस्सा-निहेसे [§ ११२१] या पर-लाभ-सक्कार-गरु-
भाव-मानन-वन्दन-पूजनासु इस्सा ति या एतेसु परेसं लामादीसु 'किं इमिना
इमेसं' ति परसंपत्तिस्वीयनलक्षणं इस्सा । तथ लाभो ति चीवरादीनं चतुब्बं
पच्चयानं पटिलाभो । इस्सुकी हि पुग्गलो परस्स तं लाभं स्वीयति, 'किं इमस्स
इमिना' ति न इच्छति । सक्कारो ति तेसं येष पच्चयानं सुकतानं सुन्दरानं
पटिलाभो । गरुकारो गसकिरिया, भारियकरणं । माननं ति मनेन पियकरणं ।
वन्दनं ति पञ्चर्यातिद्वितेन वन्दनं । पूजना ति गन्धमालादीहि पूजना । इस्सायने-
वसेन इस्सा । इस्साकारो इस्सायना । इस्सायितभावो इस्सायितत्तं । उस्सा-
दीनि इस्सादि-वेवचनानि । इमिस्सा पन इस्साय स्वीयनलक्षणं आगारिकेन पि
अनागारिकेन पि वेदितव्यं ।

१ M., PTS-परसु. २ सी०, म०, सि०, म०यो० give this न which
is omitted by M. and PTS. ३ M., PTS, सी० omit भारिय. ४ See
note on ३.५६. ५ M., PTS-इस्साकरण. ६-६ सी०- अगारिकेना पि
अनगारिकेना पि.

(६७) आगारियो^१ हि^२ एकच्चो कसिवाणिज्जादीसु अञ्जतरेन आजीवेन अत्तनो पुरिसकरं निस्साय मइकं यानं वा वाहनं वा लभति । अपरो तस्स अलाम-
त्थिको तेन लभेन न तुस्सति । 'कदा नु खो एस इमिस्सा संपत्तिया परिहायित्वा
कण्णो हुत्वा चरिस्सती' ति चिन्तेत्वा एकेन कारणेन तस्मिं ताव संपत्तिया परि-
हीने अत्तमनो होति । अनागारियो पि एको इस्सायनको अञ्जं अत्तनो सुतपरियत्ति-
आदीनि निस्साय उप्पन्नलाभादिसम्पत्तिं दिस्वा 'कदा नु खो एस इमेहि लभादीहि
परिहायिस्सती' ति चिन्तेत्वा, यदा तं एकेन कारणेन परिहीनं परस्सति, तदा अत्तमनो
होति । एवं परसम्पत्तिस्वीयनलक्षणया 'इस्सा' ति वेदितव्वा ।

(६८) मच्छरियनिहेसे [§ ११२२] वत्थुतो मच्छरियदस्सनत्थं 'पञ्च मच्छ-
रियानि— आवासमच्छरियं' ति आदि वुत्तं । तथ आवासे मच्छरियं आवास-
मच्छरियं । सेसपदेसु पि एसेव नयो । आवासो नाम सकलारामो पि परिवेषं
पि एकोवरको पि रत्तिट्ठानादीनि^३ पि । तेषु वसन्ता सुखं वसन्ति पच्चये लभन्ति ।
एको भिक्षु वत्तसम्पन्नस्सेव पेसलस्स भिक्षुनो तथ आगमनं न इच्छति ।
आगतो पि [374] 'सिप्पं गच्छत्' ति इच्छति । इदं 'आवासमच्छरियं' नाम ।
भण्डनकारकादीनं पन तथ घासं अनिच्छतो आवासमच्छरियं नाम न होति ।

(६९) कुलं ति उपट्ठाककुलं पि जातिकुलं पि । तथ अञ्जस्स उपसंक्र-
मनं अनिच्छतो कुलमच्छरियं होति । पापुग्गलस्स पन उपसंक्रमनं अनिच्छतो
पि मच्छरियं नाम न होति । सो हि तेषं पसादभेदाय पटिपज्जति । पसादनं
रक्खितुं समत्थस्सेव पन भिक्षुनो तथ उपसंक्रमनं अनिच्छन्तो मच्छरी नाम
होति । लाभो ति वतुपच्चयलाभो व । तं अञ्जरिं सीलवन्ते लभन्ते येव 'मा
लभतू' ति चिन्तेन्तस्स लाभमच्छरियं होति । यो पन सद्दादेय्यं विनिपातेति, अपरि-
भोगदुप्परिभोगादिवसेन विनासेति, पूतिपाचं गच्छन्तं पि अञ्जस्स न देति, तं
दिस्वा 'सचे इमं एस न लभेय्य, अञ्जो सीलया लभेय्य, परिभोगं गच्छेय्या' ति
चिन्तेन्तस्स मच्छरियं नाम नत्थि । वण्णो नाम सरीरवैण्णो पि गुणवैण्णो पि ।
तथ सरीरवण्ण-मच्छरिपुग्गलो 'परो पासादिको रूपवा' ति धुत्ते तं न कथेतु-
कामो होति । गुणवण्ण-मच्छरी सीलैन धुत्तगेन पटिपदाय आचारेण वण्णं न कथेतु-
कामो होति ।

(७०) धम्मो ति परियत्तिधम्मो च पटिवैधधम्मो च । तथ अरिय-
सावका पटिवैधधम्मं न मच्छरायन्ति, अत्तना पटिविद्धधम्मे सदेवकस्स लोकस्स
पटिवैधं इच्छन्ति । तं पन पटिवैधं 'परे जानन्तू' ति इच्छन्ति । तन्तिधम्मे येव

१-१ सि०— आगारिको पि. २ सं० म० insert hereafter रत्तनं वा ।

३ M., PTS— रत्तिट्ठान-लेणादीनि पि; सी०, म०— रत्तिट्ठान-विवाहानादीनि पि ।

४ सी०, म०, M.— लभतू. ५ See note on this in ५.७१.

पन धम्ममच्छरियं नाम होति । तेन समन्नागतो पुग्गलो यं गूळ्हं गन्थं वा कथा-
मग्गं वा जानाति तं अञ्जं न जानपेतुकामो होति । यो पन पुग्गलं उपपरि-
क्खित्वा धम्मानुग्गहेन, धम्मं वा उपपरिक्खित्वा पुग्गलानुग्गहेन न देति, अयं धम्म-
मच्छरी नाम न होति । तत्थ एकच्चो पुग्गलो लोलो होति, कालेन समणो होति,
कालेन ब्राह्मणो, [375] कालेन निगण्ठो । यो हि मिक्खु 'अयं पुग्गलो पवेणिआगतं
तन्ति सण्हं सुखुमं धम्मत्तरं भिन्दित्वा आलुळिस्सती'ति न देति, अयं पुग्गलं
उपपरिक्खित्वा धम्मानुग्गहेन न देति नाम । यो पन 'अयं धम्मो सण्हो मुखुमो,
सचायं पुग्गलो गण्हिस्सति अञ्जं व्याकरित्वा अत्तानं आधिकत्वा नरिस्सती' ति
न देति, अयं धम्मं उपपरिक्खित्वा पुग्गलानुग्गहेन न देति नाम । यो पन
'सचायं इमं धम्मं गण्हिस्सति, अम्हाकं समयं भिन्दितुं समत्थो भविस्सती' ति
न देति, अयं धम्ममच्छरी नाम होति ।

(७१) इमेसु पञ्चसु मच्छरियेसु आवासमच्छरियेन ताव यक्खो वा पेतो
वा हुत्वा तस्सेव आवासस्स संकारं सीसेन उक्खिप्पित्वा विचरति । कुलमच्छरियेन
तस्मिं कुले अञ्जेसं दानमाननादीनि करोन्ते दिस्वा 'मिन्नं वतिदं कुलं ममा' ति
चिन्तयतो लोहितं मुखतो उग्गच्छति, कुञ्चिरेचनं पि होति, अन्तानी पि
खण्डखण्डानि हुत्वा निक्खमन्ति । लाममच्छरियेन संप्रस्स वा गणस्स वा सन्तके
लाभे मच्छरायित्वा पुग्गलिकपरिभोगं यिय परिभुञ्जित्वा यक्खो वा पेतो वा महा-
अजगरो वा हुत्वा निव्रत्तति । सरौरवण्ण-गुणवण्णमच्छरेन पन परियत्तिधम्ममच्छ-
रियेन च अत्तनो वण्णं वण्णेति, परेसं वण्णे 'किं-वण्णो एसो' ति दोसं वदन्तो
परियत्ति च कस्सचि किञ्चि अदेन्तो दुव्वण्णो चेव एल्लमगो च होति ।

(७२) अपि च आवासमच्छरियेन लोहगेहे पच्चति । कुलमच्छरियेन
अप्पलामो होति । लाममच्छरियेन गूयनिरये निव्रत्तति । वण्णमच्छरियेन भये भये
निव्रत्तस्स वण्णो नाम न होति । धम्ममच्छरियेन कुकुलनिरये निव्रत्तति ।

(७३) मच्छरायनयसेन मच्छेरं । मच्छरायनाकारो मच्छरायना । मच्छ-
रेन आवितस्स मच्छेरसमंगिनो भावो मच्छरायित्तत्तं । 'मद्देव होन्तु मा
अञ्जस्सो' ति सच्चा पि अत्तनो संपत्तियो व्यापेतुं न इच्छती ति विविच्छो । विधि-
च्छस्स भावो वेविच्छं, मुदुमच्छरियस्सेतं नामं । [376] कदरियो वुच्चति
अनादरो । तस्स भावो कदरियं । थद्धमच्छरियस्सेतं नामं । तेन हि समन्ना-
गतो पुग्गलो परं पि परेसं ददमानं निवारेति । वुत्ते पि चेतं—

१ M., PTS- येव नाम. २ सि० inserts hereafter पुग्गलस्स वा.
३ See Vim. p. 123 (ix) and note on the same. ४-४ सि०- वण्णो
ति, न परेसं वण्णो ति. ५ See S.i. 209, S.iii. 177, Jā.v. 143. ६ सी०-
मच्छरेन अयितस्स, M.- मच्छरायित्तस्स. ७ M., PTS, सी०- अनरियो.

कदरियो पापसंकप्यो मिच्छादिद्वि अनादरो ।

ददमानं निवरेति याचमानान मोजनं' [सं० १.१६] ति ।

(७४) याचके दिस्वा कटुकमात्रेण चित्तं अञ्चति संकोचेती ति कटुकञ्चुको । तस्स भावो कटुकञ्चुकता । अपरो नयो—कटुकञ्चुकतां वुञ्चति कटच्छु-गाहो । समतित्तिकपुण्णाय हि उक्खलिया मच्चं गण्हन्तो सञ्चतो-भागेन संकुटितेन अग्नैकटच्छुना गण्हाति, पूरेत्वा गहेतुं न सक्कोति; एवं मच्छरिपुग्गलस्स चित्तं संकुचति । तस्मिं संकुचिते कायो पि तथेव संकुचति, पट्टिकुटति, पट्टिनिवत्तति, न सम्पसारियती ति मच्छेरं 'कटुकञ्चुकता' ति वुत्तं ।

(७५) अग्राहित्तं चित्तस्सा ति परेसं उपकारकरणे दानादिनाकारेण यथा न सम्पसारियति, एवं आवरित्वा गहितभावो चित्तस्स । यस्मा पन मच्छरी पुग्गलो अत्तनो सन्तकं परेसं अदातुकामो होति परसन्तकं गण्हितुकामो, तस्मा 'इदं अच्छरियं मय्हमेव होतु, मा अञ्जस्सा' ति पवत्तिवसेन' स्स अत्तसंपत्तिनिगूह-लक्षणता परसंपत्तिगहणलक्षणता वा वेदतिब्बा । सेसं इमस्मिं गोच्छके उत्तानत्थमेव ।

(७६) इमानि पन संयोजनानि किलेसपटिपाटिया पि आहरितुं वद्वति मग्ग-पटिपाटिया पि । किलेसपटिपाटिया कामरागपटिपसंयोजनानि अनागामिमग्गेण पहीयन्ति, मानसंयोजनं अरहत्तमग्गेण, दिट्ठिविचिकिच्छासीलञ्चतपरामासा सोता-पत्तिमग्गेण, भवरागसंयोजनं अरहत्तमग्गेण, इस्सामच्छरियानि सोतापत्तिमग्गेण, अविज्जा अरहत्तमग्गेण । मग्गपटिपाटिया दिट्ठिविचिकिच्छासीलञ्चतपरामासा-इस्सा-मच्छरियानि सोतापत्तिमग्गेण पहीयन्ति, [377] कामरागपटिपा अनागामिमग्गेण, मानभवरागअविज्जा अरहत्तमग्गेना ति ।

(७७) गन्धगोच्छके [§§ ११३५-५०] नामकायं गन्धेति, त्रुतिर्पटिसन्धि-वसेन वड्ढस्मिं घट्टेती ति कायगन्धो । सञ्चञ्चुभासितं पाटेक्खिपित्वा सस्सतो लोको इदमेव सच्चं मोघमञ्जं ति इमिना आकारेण अभिनिविसती ति इदं-सच्चभाभिनिधेसो । यस्मा पन अभिज्ज्ञा-कामरागानं विसेसो अस्मि, तस्मा अभिज्ज्ञाकायगन्धस्म पदमाजने "यो कामेसु कामञ्छन्दो कामरागो" [§ १०९७] ति अत्त्वा यो रागो सारागो [§ ११३६] ति आदि वुत्तं । इमिना यं हेट्ठां वुत्तं 'ब्रह्मानं विमानादीषु छन्दरागो कामासवो नाम न होति, गन्धगोच्छकं पत्वा अभिज्ज्ञा कायगन्धो होती' ति तं सु-वुत्तं ति वेदितव्यं । परतो किलेमगोच्छके [§§ १२२९-१२५३] पि एतेव नयो । ठपेत्वा सीलञ्चतपरामासं [§ ११३९] ति इदं

१ Kindred Sayings i. 120. २ सि० - कटुञ्चुकता. ३ M., सी० - अगम्य°. ४ All authorities but सि० read अत्त°. ५ Cf. ५.६३, १०३. ६ सि० omits त्रुति. ७ See ५.६३ above.

यस्मा सीलञ्चतपरामासो 'इदमेवं सच्चं' ति आदिना आकारेण नाभिनिधिसति, 'सीलेन मुद्धी' ति आदिना एव पन अभिनिधिसति, तस्मा भिच्छादिदिभूतं पि तं पटिक्खियन्तो 'उपेत्या' ति आह ।

(७८) नीवरणगोच्छकस्स थीनमिद्धनिद्देसो [§ ११५५-५७] चित्तस्स अकल्यता [§ ११५६] ति चित्तस्स गिलानभावो । गिलानो हि अकल्यको ति वुच्चति । विनये पि वुत्तं — "नाहं भन्ते' अकल्यको" ति [] । अकम्म-
ज्जता ति चित्तगेलज्जसंखातो व अकम्मज्जताकारो । ओलीयना ति ओलीयना-
कारो । इरियापथिकचित्तं हि इरियापथं सम्धारंतुं असक्कोन्तं, रुक्खे वग्गुली
विय, खीले लगितफाणितैवारको विय च, ओलीयति । तस्स तं आकारं सन्धाव
ओलीयना ति वुत्तं । दुतियपदं उपसगगवसेन वद्धितं । लोअं ति अविष्कारिकताय
पटिकुटितं । इतरे द्वे आकारभावनिद्देसा । थीनं ति मयिपिण्डो विय अविष्कारिक-
ताय धनभावेन ठितं । थीयना ति आकारनिद्देसो । थीयितभावो थीयितत्तं, अवि-
ष्कारवसेनेय यद्धता ति अथो ।

(७९) [378] कायस्सा [§ ११५७] ति खन्धत्तयसंखातस्स नामकायस्स ।
अकल्यता अकम्मज्जता ति हेट्ठा वुत्तनयेनेव । मेधो विय आकासं कायं
ओनय्हाती ति ओनाहो । सम्बतो-भागेण ओनाहो पारियोनाहो । अव्वन्तरे
समोरुन्धती ति अन्तोसमोरोधो । यथा हि नगरे रुन्धित्वा गहिते मनुस्सा बहि
निक्खमिंतुं न लभन्ति, एवं मिद्धेन समोरुद्धा धम्मा विष्कारवसेन निक्खमिंतुं न
लभन्ति । तस्मा अन्तोसमोरोधो ति वुत्तं । मेधती ति मिद्धं^१ ; अकम्मज्जभावेन
विहिंसती ति अथो । सुपन्ति तेनां ति सोप्पं । अक्खिलदलादीनं पचलभावं करोती
ति पचलायिका । सुपना सुपितत्तं ति आकारभावनिद्देसा । यं पन तेसं पुरतो
'सोप्प'-पदं तस्स पुन वचने कारणं वुत्तमेधै ।

(८०) इदं वुच्चति थीनमिद्धनीवरणं ति इदं थीनं च मिद्धं च एकतो
कत्था आवरणट्ठेन थीनमिद्धनीवरणं ति वुच्चति । यं येमुय्येन सेक्खपुशुज्जनानं
निहाय पुच्चभागअपरभागेमुं उण्णज्जति तं अरहत्तमग्गेण समुच्छिज्जति । खीणा-
सवानं पन करजकायस्स दुच्चलभावेन मवंगोतरणं होति, तस्मिं असम्मिस्से वत्त-
माने ते सुपन्ति, र्सा नेसं निहा नाम होति । तेनाह भगवा— "अभिजानामि खो
अहं अग्गिवेस्सन, गिम्हानं पच्छिमे मासे चतुग्गुणं संपाटिं पज्जापेत्या दक्खिणेन

१ Cf. वि० ३.६२, which omits this word. २ सि० ०पानीय०.
३ ५.७८. ४ See note on this on ३.५५७. ५ See ३.२८३, २९०;
Also cf. ३.५५३, ५.४०, ४३, ५०. ६ See Middha and Middhavādins
(referred to in note on ३.५५७) pp. 8-12. ७ सं० अ० १.३५.
८ M., PTS— वा.

परसेन सम्पजानो निद्दं ओक्कमिता” [म० १.२४९] ति । एवरूपो पनायं करजकायस्स दुव्वलभावो न मग्गवज्झो, उपादिन्नके पि अनुपादिन्नके पि लब्धमति । उपादिन्नके लब्धमानो यदा खीणासवो दीघमग्गं गतो होति, अज्जतरं वा पन कम्मं कत्वा किलन्तो, एवरूपे काले लब्धमति । अनुपादिन्नके लब्धमानो पण्णपुप्फेसु लब्धमति । एकच्चानं हि स्वस्मानं पण्णानि सुरियातपेन पसारियन्ति रत्तिं पटिकुटन्ति, पटुमपुष्पादीनि सुरियातपेन पुष्फन्ति, रत्तिं पुन पटि-[379]-कुटन्ति । इदं पन मिद्धं^१ अकुसलत्ता खीणासवानं न होती ति ।

(८१) तत्थ सिया—‘न मिद्धं अकुसलं । कस्मा ? रूपत्ता । रूपं हि अव्याकृतं । इदं च रूपं । तेनेवेत्थ ‘कायस्स अकल्यता अकम्मज्जता’ति कायग्गहणं कर्ते’ति ।

(८२) ‘यदि ‘कायस्ता’ति वुत्तमत्तेनेतं रूपं, कायपरसद्धादयो पि धम्मा रूपमेव भवेय्युं । ‘सुखं च कायेन पटिसंवेदेति’ ‘कायेन च परमत्थसच्चं सच्छि-करोती’ति रूपपटिसंवेदन-परमत्थसच्चसच्छिकरणानि पि रूपकायेनेव सिन्धुं । तस्मा न वत्तन्न एतं ‘रूपं मिद्धं’ ति । नामकायो हि एत्थ कायो नाम’ ।

(८३) ‘यदि नामकायो, अथ कस्मा ‘सोप्यं पचलायिका’ [§ ११५७] ति वुत्तं ? न हि नामकायो सुपत्ति, न पचलायती’ति ।

(८४) ‘लिंगादीनि विद्य इन्द्रियस्स, तस्स फलत्ता । यथा हि ‘इत्थिलिगं इत्थिनिमित्तं इत्थिकुत्तं इत्थाक्कप्पो’ति इमानि लिंगादीनि इत्थिन्द्रियस्स फलत्ता वुत्तानि, एवं इमस्सा पि नामकायगेलज्जसंखातस्स मिद्धस्स फलत्ता सोपादीनि वुत्तानि । मिद्धे हि सति तानि होन्ती ति । कलूपचारेन, मिद्धं अरूपं पि समानं ‘सोप्यं पचलायिका सुपत्ता सुपितत्तं’ [§ ११५७] ति वुत्तं । ‘अक्खिलदत्तादीनं पचल-भावं करोती ति पचलायिका’ [५.७९] ति वचनत्थेना पि चायं अत्थो साधितो येवा ति न रूपं मिद्धं । ओनाहादीहि पि च’स्स अरूपभायो दीपितो येव । न हि रूपं नामकायस्स ‘ओनाहो परियोनाहो अन्तोसमोरोधो’ होती’ति ।

(८५) ‘ननु च इमिना व कारणेनेतं रूपं ? न हि अरूपं कस्माचि ओनाहा, न परियोनाहो, न अन्तो-समोरोधो होती’ति ।

(८६) ‘यदि एवं, आवरणं पि न भवेय्य । तस्मा नै होति^३ । यथा काम-च्छन्दादयो अरूपधम्मा आवरणट्ठेन नीवरणा, एवं इमस्सा पि ओनाहादि-अत्थेन ओनाहादिता वेदितव्वा । अपि च “पञ्च नीवरणे पहाय चेतसो उपक्खिलेसे पञ्चाय

१ The lengthy but interesting discussion on this continues upto ५.९४. Paragraphs with even numbers represent the orthodox view and those with odd numbers contain the opponents' objections and their views. २-२ सि०-इदं च रूपं तेनेवेत्थ...कतयग्गहणं कर्ते’ ति । ३ PTS, म०, सि० omit.

दुव्वलीकरणे” [वि० २४५, २५६, सं० ५.१६०] ति वचनतो पेतं अरूपं । न [380] हि रूपं चित्तुपकिलेसो, न पञ्जाय दुव्वलीकरणं होती” ति ।

(८७) ‘कस्मा न होति ? ननु वुत्तं— “सन्ति भिक्खवे एके समणब्राह्मणा सुरं पिबन्ति मेरयं, सुरामेरयवाना अप्पटिविरता, अथं भिक्खवे पठमो समणब्राह्मणानं उपक्किलेसो” [अं० २.५३] ति ? अपरं पि वुत्तं “छ खो” मे गहपतिपुत्त आदीनवा सुरामेरयमज्जपमार्दवानानुयोगे— सन्दिट्ठिको धनजानि, कलहप्पवड्ढनी, रोगानं आयतनं, अकित्सिञ्जननी, हिरिकोपीननिदंसनी, पञ्जाय दुव्वलीकरणो त्वेव छट्ठं पदं भवती” [दी० ३.१८२] ति । पच्चक्खतो पि चेत्तं सिद्धमेव । यस्मा मज्जे उदरगते, चित्तं संकिलिस्सति, पञ्जा दुव्वला होति, तस्मा मज्जे विय मिद्धं पि चित्तसंकिलेसो चेव पञ्जाय दुव्वलीकरणं च सिया” ति ।

(८८) ‘न, पच्चयनिदेसतो । यदि हि मज्जे संकिलेसो भवेय्य, सो “इमे पच्च नीवरणे पहाय चेतसो उपक्किलेसे” ति वा, “एवमेव खो भिक्खवे पच्चिमे चित्तस्स उपक्किलेसा, येहि उपक्किलेसेहि उपक्किलिट्ठं चित्तं न चेव मुदु होति, न च कम्मनियं, न च पमस्सरं, न च पमंगु, न च सम्मा समाधियति आगधानं खयाय । कतमे पच्च ? कामच्छन्दो भिक्खवे चित्तस्स उपक्किलेसो” [सं० ५.९२, अं० ३.१६] ति वा, “कतमो च भिक्खवे चित्तस्स उपक्किलेसो ? अभिज्झाविसमलोभो चित्तस्स उपक्किलेसो [Of. अं० २.६७]” ति वा— एयमादीसु उपक्किलेसनिदेसेसु निदेसं आगच्छेय्य । यस्मा पन तस्मिं पि ते किलेसो उप्पज्जन्ति थे” चित्तसंकिलेसा चेव पञ्जाय च दुव्वलीकरणा होन्ति, तस्मा तं तेसं पच्चयत्ता पच्चयनिदेसतो एवं वुत्तं । मिद्धं पन सयमेव चित्तसंकिलेसो चेव पञ्जाय दुव्वलीकरणं चा ति अरूपमेव मिद्धं । किं च भिय्यो ? सम्पयोगवचनतो । “थीनमिद्धनीवरणं अविज्जा-नीवरणेन नीवरणं चेय नीवरणसंदयुत्तं चा [५१५७]” ति हि वुत्तं । तस्मा सम्पयोगवचनतो नयिदं रूपं । न हि रूपं ‘संपयुत्तं-संखं लभती” ति ।

(८९) अथा पि सिया— ‘यथा-[381]-लामवसेनेत्तं वुत्तं । यथा हि “सिप्पिकसम्मुकं पि सक्खरकटलं पि मच्छगुम्भं पि चरन्तं पि तिट्ठन्तं पी” [म० १.२७९] ति एवं एकतो” कत्तो यथालामवसेन वुत्तं । सक्खरकटलं हि तिट्ठति येव न चरति, इत्थद्वयं तिट्ठति पि चरति पि । एवं इथा पि मिद्धं नीवरणमेव, न सम्पयुत्तं, थीनं नीवरणं पि सम्पयुत्तं पी ति सव्वं एकतो कत्ता यथालामवसेन “नीवरणं चेव नीवरणसम्पयुत्तं चा” [५१५७] ति वुत्तं । मिद्धं पन यथा सक्खर-कटलं तिट्ठतेव न चरति, एवं नीवरणमेव, न सम्पयुत्तं । तस्मा रूपमेव मिद्धं” ति ।

(९०) ‘न, लपभावांमिद्धितो । सक्खरकटलं हि न चरती ति विना पि

१ So reads D. iii. 182. २ सी०, म०—उपाकिलेसा. ३ M omits.
४ See अभि० वि० p. 49. ५-५ All but सी०, म० omit. ६ M., PTS रूपभाव०.

सुत्तेन सिद्धं । तस्मा तत्थ यथात्थमवसेन'त्यो होतु । मिद्धं पन रूपं ति असिद्ध-
मेतं । न सक्का तस्स इमिना सुत्तेन रूपमावो साधेतुं ति मिद्धस्स रूपमावासिद्धितो
न इदं यथात्थमवसेन वुत्तं ति अरूपमेव मिद्धं । किं च भिच्चो ? 'चत्तत्ता' ति
आदिवचनतो । विभंगरिंम हि "विगतथीनमिद्धो ति तस्स थीनमिद्धस्स चत्तत्ता
वत्तत्ता मुत्तत्ता पहीनत्ता पटिनिस्सट्ठत्ता, तेन वुच्चति विगतथीनमिद्धो" [वि० २५४]
ति च, "इदं चित्तं इमम्हा थीनमिद्धा सोधेति विमोधेति परिसोधेति मोचेति
धिमोचेति परिमोचेति, तेन वुच्चति थीनमिद्धा चित्तं परिसोधेति" [वि० २५४] चा
ति— एवं 'चत्तत्ता' ति आदि वुत्तं । न च 'रूपं' एवं वुच्चति, तस्मा पि अरूप-
मेव मिद्धं' ति ।

(९१) 'न, चित्तजस्सा सम्भववचनतो । तिविधं हि मिद्धं— चित्तजं उतुजं
आहारजं' च । तस्मा यं तत्थ चित्तजं तस्स विभंगे ज्ञानचित्तेहि असम्भवो
वुत्तो, न अरूपमावो साधितो ति रूपमेव मिद्धं ति ।

(९२) 'न, रूपमावासिद्धितो वै । मिद्धस्स हि रूपमावे सिद्धे सक्का ऐतं
लुद्धं । तत्थ चित्तजस्स असम्भवो' वुत्तो । सो एव च न सिद्धती ति अरूप-
मेव मिद्धं । किं च भिच्चो ? 'पहानं' वचनतो । भगवता हि "छ भिक्खवे धम्मे
पहाय मच्चो [382] पटमं ज्ञानं उपसंपज्ज विहरितुं; कतमेछ ? कामच्छन्दं, व्यापादं,
थीनमिद्धं, उद्धच्चं, कक्कुच्चं, विचिकिच्छं; कामेसु खो पन'स्स आदीनवो
सम्पपञ्जाय सुदिट्ठो होती" [अ० ३.४२८] ति च, "इमे पञ्च नीवरणे पहाय
द्वलवतिया पञ्जाय असत्थं वा परत्थं वा अस्सती" [अ० ३.६४] ति आदीसु च
मिद्धस्सा पि पहानं वुत्तं । न च रूपं पहातव्वं । यथाह— "रूपकखन्धो अभि-
ज्जेय्यो, परिज्जेय्यो, न पहातव्वो, न भावेत्तव्वो" [Cf. सं० ३.२६] ति इमस्सा
पि 'पहानं' वचनतो अरूपमेव मिद्धं ।

(९३) 'न, रूपस्सा पि पहानवचनतो । "रूपं भिक्खवे न तुम्हाकं, तं पज-
हथा" [सं० ३.३३] ति । एत्थ हि रूपस्सा पि पहानं वुत्तमेव । तस्मा अकारणमेतं' ति ।

(९४) 'न, अञ्जथा वुत्तत्ता । तस्मिं हि सुत्ते "यो भिक्खवे रूपे छन्दराग-
विनयो तं तत्थ पहानं" [Cf. सं० ३.२८] ति एवं छन्दरागपहानवसेन रूपस्स
पहानं वुत्तं, न यथा "छ धम्मे अप्पहार्यं पञ्च नीवरणे पहाया" [Cf. अ० ३.६४]
ति एवं पहातव्वमेव वुत्तं ति, अञ्जथा वुत्तत्ता, न रूपं मिद्धं । तस्मा यानेतानि
"सो इमे पञ्च नीवरणे पहाय चेतसो उपक्खिलेसे" [वि० २४५, २५६] ति

१ Cf. वि० p.48. २ वि० २५४—चित्तं... थीनमिद्धा सोधेति...; also im-
plied by the words चत्तत्ता etc. ३-३ M.—अरूपमावासिद्धितो व. ४ अ० थो०
(p.206)—एतं ति 'तत्थ चित्तजमिद्धस्स असम्भवो वुत्तो' ति वचनं लुद्धं सक्का । तत्थ विभंगे
चित्तजस्स रूपस्स असम्भवो भगवता वुत्तो । ५. M.—चित्तजस्स सम्भवो. ६ सी० म०
insert hereafter न सच्छिकावधो. ७ सी० न०—पहाय.

आदीनि सुत्तानि वुत्तानि, एतेहि चेव अज्जेहि च सुत्तेहि अरूपमेव भिद्धं ति वेदितव्वं । तथा हि— “पञ्चिमे भिक्खवे आवरणा नीवरणा चेतसो अज्झारूढ्हा पञ्जाय दुव्वलीकरणा । कतमे पञ्च ? कामच्छन्दो भिक्खवे... पे०... थीनभिद्धं भिक्खवे आयरणं नीवरणं चेतसो अज्झारूढ्हा पञ्जाय दुव्वलीकरणं” [अ० ३.६३, सं० ५.९६] ति च, “थीनभिद्धं नीवरणं भिक्खवे अन्धकरणं अचक्खुकरणं अज्जाणकरणं पञ्जानिरोधिकं विघातपक्खिकं अनिव्वानसंवेत्तानिकं” [Cf. म० १.११५] ति च, “एवमेव खो ब्राह्मण यस्मिं समये थीनभिद्धपरियुद्धितेन चेतसा विहरति थीनभिद्धपरेतेना” [अ० ३.२३२] ति च, “अथोनिमो भिक्खवे मनसि-करोतो अनुप्पन्नो चेव कामच्छन्दो उप्पज्जति... पे०... [383] अनुप्पन्नं चेव थीन-भिद्धं उप्पज्जति” [सं. ५.९३] ति च, “केवलो हायं भिक्खवे अकुसलराशिं यदिदं पञ्च नीवरणी” [Cf. अ० ३.६५] ति च— एवमादीनि च अनेकानि एतस्स अरूपभावजोतनकानि वुत्तानि वुत्तानि । वस्मा चेत्तं अरूपं तस्मा आरूपे पि उप्पज्जति । वुत्तं हेतं महापकरणपट्टाने—“नीवरणं धम्मं पटिच्च नीवरणो धम्मो उप्पज्जति, न पुरेजातपच्चया” [दुक० २९१] ति एतस्स विमंगे “आरूपे कामच्छन्दनीवरणं पटिच्च थीनभिद्धं... उद्धव्वं अविज्जानीकरणं” [दुक० २९१] ति सव्वं विधारेत्तव्वं । तस्मा सन्निट्ठानमेत्थं गन्तव्वं अरूपमेव भिद्धं ति ।

(९५) कुक्कुच्चनिद्वेसे [§ ११६०] अकप्पिये कप्पियसञ्जिता ति आदीनि मूलतो कुक्कुच्चदस्सन्तयं वुत्तानि । एवं-सञ्जिताय हि कते वीतिकम्मे, निद्वित्ते वत्थु'ज्जाचारे, पुन सज्जातसत्तिनो 'दुट्ठं मया कतं' ति एवं अनुतप्पमानस्स पच्छानुत्तापवसेनेत्तं उप्पज्जति । तेन तं मूलतो दस्सेत्तु 'अकप्पिये कप्पियसञ्जिता' ति आदि वुत्तं । तत्थ अकप्पियमोज्जं कप्पियसञ्जी हुत्वा परिभुज्जति, अकप्पिय-मंसं कप्पियमंससञ्जी हुत्वा, अच्छमंसं 'सूकरमंसं' ति, दीपिमंसं वा 'मिगमंसं' ति खादति; काले वीतिवत्ते कालसञ्जाय, पयरेत्वा अप्पचारितसञ्जाय, पत्तस्मिं रजे पतिते पटिग्गहितसञ्जाय भुज्जति— एवं 'अकप्पिये कप्पियसञ्जिताय' वीतिक्रमं करोति नाम । सूकरमंसं च अच्छमंससञ्जाय ग्रादमानो, काले च विकालसञ्जाय भुज्जमानो 'कप्पिये अकप्पियसञ्जिताय' वीतिक्रमं करोति नाम । अनवज्जं पन किञ्चिदेव वज्जसञ्जिताय, वज्जं च अनवज्जसञ्जिताय करोन्तो 'अनवज्जे वज्जसञ्जिताय वज्जे अनवज्जसञ्जिताय' वीतिक्रमं करोति नाम । वस्मा पनेत्तं “अकतं वत्त मे कल्याणं, अकतं कुसलं, अकतं मीरुत्ताणं, कतं पापं, कतं मुद्धं, कतं किञ्चिदं” [अ० २.१७४] ति एवं अनवज्जे वज्जसञ्जिताय पि कते वीति-

१ M PTS अज्झारोहा. २ This discussion commenced with.
५.८०-८१ ३ सी० म०, ति०- बुद्धं.

ककमे उपपज्जति, तस्मा'स्स अञ्चं पि वत्थुं अनुजानन्तो यं एवरूपं [§११६०] ति आदिमाह ।

(९६) [384] तत्थ कुक्कुच्चपदं वुत्तत्थमेव । कुक्कुच्चायनाकारो कुक्कुच्चायना । कुक्कुच्चेन अयितस्स भावो कुक्कुच्चायितत्तं । चेतसो विप्पटिसारो ति एत्थ कताकतस्स सावज्जानवज्जंस्स वा अभिमुखगमनं 'विप्पटिसारो' नाम । यस्मा पन सो कतं वा पापं अकतं न करोति, अकतं वा कल्याणं कतं न करोति, तस्मा विरूपो कुच्छित्तो वा पटिसारो ति 'विप्पटिसारो' । सो पन चेतसो, न सत्तस्सा ति आपनत्थं 'चेतसो' विप्पटिसारो ति वुत्तं । अयमस्स समावन्निहो । उपपज्जमानं पन कुक्कुच्चं आरग्गमिव कंसपत्तं मनं विलिखमानमेव उपपज्जति, तस्मा मनोविलेखा ति वुत्तं । अयमस्स किञ्चनिहो । यं पन विनये "अथ खो आयस्सा सारिपुत्तो भगवता पटिक्खित्तं अनुवसित्वा आवसथपिण्डं परिभुञ्जितुं" [विन० ४.७०] ति कुक्कुच्चायन्तो न पटिग्गहेसी ति कुक्कुच्चं आगतं, न तं नीवरणं । न हि अरहतो 'दुट्ठु मया इदं कतं' ति एवं अनुतापो अत्थि । नीवरण-पटिरूपकं पनेतं 'कप्पति न कप्पती' ति धीमंसनसंखातं विनयकुक्कुच्चं नाम ।

(९७) "कतमे धम्मा नीवरणा चेव नीवरणसंपयुत्ता चा" [§११७०] ति पदस्स निर्देशे यस्मा धीनमिदं अञ्जमञ्जं न विजहति, तस्मा धीनमिदानीवरणं अविज्जानीवरणेन नीवरणं चेव नीवरणसम्पयुत्तं चा ति अभिन्दिस्वा वुत्तं । यस्मा पन उद्धच्चे सति पि कुक्कुच्चरसाभावा कुक्कुच्चेन विना पि उद्धच्चं उपपज्जति, तस्मा तं मिन्दित्वा वुत्तं । यं च येन संपयोगं न गच्छति, तं न योजितं ति वेदित्त्वं । इमे पन नीवरणे किलेत्तपटिपाटिया पि आहरितुं वट्टति मग्गपटिपाटिया पि । किलेत्तपटिपाटिया कामच्छन्दव्यापादा अनागामिमग्गेन पहीयन्ति, धीनमिदुद्धच्चानि अरहत्तमग्गेन, कुक्कुच्चविचिकिच्छा सोत्तापत्तिमग्गेन, अविज्जा अरहत्तमग्गेन । मग्गपटिपाटिया सोत्तापत्तिमग्गेन कुक्कुच्चविचिकिच्छा पहीयन्ति, अनागामिमग्गेन कामच्छन्दव्यापादा, अरहत्तमग्गेन धीनमिदुद्धच्चाविज्जा ति ।

(९८) [385] परामासगोच्छके [§§११७४-११८४] ते धम्मे ठपेत्वा [§११७६] ति पुँच्छासमागेन बहुवचनं कतं ।

(९९) उपादाननिर्देशे [§§१२१३-१२२८] वत्थुसंखातं कामं उपादियती ति कामुपादानं । [§१२१३] कामो च सो उपादानं चा ति पि कामुपादानं । उपादानं ति दब्बहगहणं । दब्बहत्यो हि एत्थ 'उप'-सहो 'उपायास-उपकट्ठा'दीसु विथ । तथा दिट्ठि च सा उपादानं चा ति दिट्ठुपादानं । दिट्ठि

१ Vin. iv. 70 reads भुञ्जितुं. २ See ५.६३, ७६, १००, १०३.

३ See ५.५६ (§§1084, 1087).

उपादियती ति दिट्ठुपादानं । 'उत्सतो अत्ता च लोको चा' ति आदीसु हि पुरिम-
दिट्ठि उत्तरदिट्ठि उपादियती । तथा सीलव्वतं उपादियती ति सीलव्वतुपादानं ।
सीलव्वतं च तं उपादानं चा ति पि सीलव्वतुपादानं । गोसील-गोत्रतादीनि हि 'एवं
सुद्धी' ति अभिनिवेशतो सयमेव उपादानानि । तथा, वदन्ति एतेना ति 'वादो';
उपादियती ति 'उपादानं' । किं वदन्ति, उपादियन्ति वा ? अत्तानं । अत्तनो वादु-
पादानं अत्तवादुपादानं; 'अत्तवादमत्तमेव वा अत्ता' ति उपादियन्ति एतेना ति
अत्तवादुपादानं । यो कामेसु कामच्छन्दो [§ १२१४] ति एत्था पि वत्थुकामो व
अनवसेसतो कामा ति अधिषेता । तस्मा वत्थुकामेसु कामच्छन्दो इध कामुपादानं ति
अनागामिनो पि तं सिद्धं होति । पञ्चकामगुणवत्थुको पन'स्स कामरागो व नत्थी ति ।

(१००) दिट्ठुपादाननिद्देसे [§ १२१५] नत्थि दिट्ठं ति । दिट्ठं नाम
अत्थि, सक्का कस्सचि किंचि दातुं ति जानाति; दिट्ठस्स पन फलविपाको नत्थी
ति गण्हाति । नत्थि यिट्ठं ति । यिट्ठं वुच्चति मद्यायागो । तं गाजितुं सक्का ति
जानाति; यिट्ठस्स पन फलविपाको नत्थी ति गण्हाति । हुत्तं ति आहुनपाहुनमंगल-
किरिया । तं कातुं सक्का ति जानाति; तस्स फलविपाको नत्थी ति गण्हाति ।
सुकटदुक्कटानं ति एत्थं दस कुसलकम्मपथा सुकटकम्मानी नाम । दस अकु-
सल-कम्मपथा दुक्कट-[३८६]-कम्मानी नाम । तेषं अत्थिमायं जानाति फल-
विपाकं पन नत्थी ति गण्हाति । नत्थि अयं लोको ति परलोके टितो इमं लोकं
नत्थी ति गण्हाति । नत्थि परलोको ति इध लोके टितो परलोकं नत्थी ति
गण्हाति । नत्थि माता नत्थि पिता ति मातापितॄन् अत्थिमायं जानाति, तेषु
कतपच्चयेन कोचि फलविपाको नत्थी ति गण्हाति । नत्थि सत्ता ओपपातिका
ति चवन्नकउत्पज्जनकसत्ता नत्थी ति गण्हाति । सम्मग्गता सम्मापटिपन्ना
ति अनुलोमपटिपदं पटिपन्ना धम्मिक-समणब्राह्मणा लोकरिंम नत्थी ति गण्हाति ।
ये इमं च लोकं ... पे० ... पवेदेन्ती ति इमं च लोकं परं च लोकं अत्तना व
अभिवासिट्ठेन जाणेन जत्था पवेदनसमत्थो सम्बञ्ज्जु बुद्धो नाम नत्थी ति गण्हाति ।
इमानि पन उपादानानि किलेसपटिपाटिया पि आहस्सितुं वट्ठति मग्गपटिपाटिया पि ।
किलेसपटिपाटिया कामुपादानं चत्तुहि मग्गेहि पहीयति, सेसानि तीणि सोतापत्ति-
मग्गेन । मग्गपटिपाटिया सोतापत्तिमग्गेन दिट्ठुपादानादीनि पहीयन्ति, चत्तुहि
मग्गेहि कामुपादानं ति ।

(१०१) किलेसगोच्छके [§ १२२९-५३] किलेसा एय किलेसवत्थूनि ।
वसन्ति वा एत्थ अखीणासवा सत्ता लोभादीसु पतिट्ठितत्ता ति 'वत्थूनि' । किलेसा
चेव तत्पतिट्ठानं सत्तानं वत्थूनि चा ति 'किलेसवत्थूनि' । यस्मा चेत्थ अनन्तर-

पञ्चयादिभावेन उप्पज्जमाना किलेसा पि वसन्ति एव नाम, तस्मा किलेसानं वत्थूनी ति पि 'किलेसवत्थूनि' ।

(१०२) तत्थ कत्तमो लोभो ? यो रागो सारागो [§ १२३०] ति अयं पन लोभो हेतुगोच्छकं गन्धगोच्छके इमस्मिं किलेसगोच्छके ति सीसु टांसु अतिरेकपदसतेन निदिट्ठो । आसव-संयोजन-ओघ-योग-नीवरण-उपादानगोच्छकेसु अट्ठहि अट्ठहि पदेहि निदिट्ठो । स्वायं अतिरेकपदसतेन निदिट्ठद्वाने पि अट्ठहि अट्ठहि पदेहि निदिट्ठद्वाने पि निष्पदेसतो व गहितो ति वेदितव्यो । [387] तेसु हेतु-गन्ध-नीवरण-उपादान-किलेसगोच्छकेसु चतुमगगवज्झा तण्हा एकेनेव कोट्ठासेन टिता । आसव-संयोजन-ओघ-योगेसु चतुमगगवज्झा पि द्वे कोट्ठासा हुत्वा टिता । कथं ? आसवेसु कामासवो भवासवो ति, संयोजनेसु कामरागसंयोजनं भवराग-संयोजनं ति, ओघेसु कामोघो भवोघो ति, योगेसु कामयोगो मययोगो ति ।

(१०३) इमानि पन किलेसवत्थूनि किलेसपटिपाटिया पि आहरितुं वेदति मगपटिपाटिया पि । किलेसपटिपाटिया लोभो चतूहि मग्गेहि पहीयति, दोसो अनागामिमग्गेन, मोह-माना अरहत्तमग्गेन, दिट्ठिविचिकिच्छा सोतापत्तिमग्गेन, रानादीनि अरहत्तमग्गेन । मगपटिपाटिया सोतापत्तिमग्गेन दिट्ठिविचिकिच्छा पही-यन्ति, अनागामिमग्गेन दोसो, अरहत्तमग्गेन सेसा सत्ता ति ।

(१०४) कामावचरनिर्देशे [§ १२८०] हेट्ठतो ति हेट्ठामागेन । अवीचि-निरयं ति वा अग्गिजालानं वा सत्तानं वा दुक्खवेदनाय वीचि, अन्तरं, छिदं एत्थ नत्थी ति अ-वीचि । सुखसंज्ञातो अयो एत्थ नत्थी ति निरयो । निरैति-अट्ठेन पि निरस्सादट्ठेन^१ पि^२ निरयो । परियन्तं करित्वा ति तं अवीचिसंज्ञातं निरयं अन्तं कत्वा । उपरित्तो ति उपरिमाणेन । परनिमित्तवसवत्तिदेये ति परनिमित्तेसु कामेसु वसं वत्तनतो एयं-लद्ध-वोहरि देये । अन्तो करित्वा ति अन्तो पक्खित्वा । यं एतस्मिं अन्तरे ति ये एतस्मिं ओकासे । एत्थावचरा ति इमिना यस्मा एतस्मिं अन्तरे अज्जे पि चरितं कदाचि कत्थाचि संभवतो, तस्मा तेसं असंगव्ह-नत्थं 'अवचरा' ति युत्तं । तेन ये एतस्मिं अन्तरे ओगाळ्हा हुत्वा चरन्ति मव्वत्थ सदा च संभवतो, अधोभागे च चरन्ति अवीचिनिरयस्स हेट्ठामूतुपादाय पवत्तिभावेन, तेसं संगहो कतो होति । तेहि अवगाळ्हा व चरन्ति, अधोभागे व चरन्ती ति अवचरा । एत्थ-परियापन्ना ति इमिना पन यस्मा एते एत्थावचरा अज्जत्था पि अवचरन्ति, न पन तत्थ परियापन्ना होन्ति, तस्मा तेसं अज्जत्था पि अवचरन्तानं परिगहो कतो होति । इदानीं ते एत्थ-परियापन्नथम्मे [388] रासि-सुज्जत-पञ्चय-मावतो चेयं सभावतो^३ चै दस्सेत्तो खन्धा ति आदिमाह ।

१ Cf. ५.६३.७६, ९७, १००. २ ति०- वट्ठन्ति. ३ Sk. निर् + कृत्ति.
४ M., PTS omit. ५-५ M., PTS omit.

(१०५) रूपावचरनिहेसे [§ १२८२] ब्रह्मलोकं ति पठमञ्जानभूमिसंखातं ब्रह्मद्वानं । सैसमेत्य कामावचरनिहेसे [§ १२८०] वुत्तनयेनेव वेदितव्वं । समापन्नस्स चा ति आदीमु पठमपदेन कुसलञ्जानं वुत्तं, दुतियेन विपाकञ्जानं, ततियेन किरियञ्जानं वुत्तं ति वेदितव्वं । अरूपावचरनिहेसे [§ १२८४] आकासानञ्चाय-तनूपगे ति आकासानञ्चायनसंखातं भवं उपगते । दुतियपदे पि एसेव नयो । सैसं हेट्ठा वुत्तनयेनेव वेदितव्वं ।

(१०६) सरणदुकनिहेसे [§ १२९४-९५] खायं तीसु अकुसलमूलेसु मोहो, सो लोमसंपयुत्तो च लोभेन स-रणो, दोससंपयुत्तो च दोसेन स-रणो । विचि-किच्छाउद्वच्चसंपयुत्तो पन मोहो दिट्ठिसंपयुत्तेन चैव रूपरागअरूपरागसंखातेन च रागंरणेन पहानेकद्वभावतो स-रणो स-रजो ति वेदितव्वो ।

[(ii) सुत्तन्त-दुकं]

(१०७) सुत्तन्तिकदुक-मातिकाकथाय [§ १२९६...] अत्थतो च विवे-चित्ता यानि च नेसं निहेसपदानि तेसं पि हेट्ठामुत्तनयेनेव सुविज्जेय्यता येमुय्येन उत्तानत्थानि येव । इदं पनेत्य विसेसमत्तं—विज्जुपमदुके [§ १२९८-९९] ताव चक्खुमा किर पुरिसो मेघन्धकारे मग्गं पटिपज्जि । तस्स अन्धकारताय मग्गो न पज्जायि । विज्जु निच्छरित्वा अन्धकारं विद्धंसेसि । अथ'स्स अन्धकारविगमा मग्गो पाकटो अहोसि । सो दुतियं वि गमनं अभिनीहरि । दुतियं पि अन्धकारो ओत्थरि । मग्गो न पज्जायि । विज्जु निच्छरित्वा तं विद्धंसेसि । विगते अन्धकारे मग्गो पाकटो अहोसि । ततियं वि गमनं अभिनीहरि । अन्धकारो ओत्थरि । मग्गो न पज्जायि । विज्जु निच्छरित्वा अन्धकारं विद्धंसेसि ।

(१०८) तथ चक्खुमतो पुरिसस्स अन्धकारे मग्गपटिपजनं विथ अरिय-सावकस्स सोतापत्तिमग्गत्थाय विपस्सनारम्भो । अन्धकारे मग्गस्स अपज्जायन-कालो विथ सच्चच्छादकतमं । विज्जुया निच्छरित्वा अन्धकारस्स विद्धंसितकालो विथ सोतापत्तिमग्गोभासेन उप्पज्जित्वा सच्चच्छादकतमस्स विनोदितकालो । विगते अन्धकारे मग्गस्स पाकटकालो [389] विथ सोतापत्तिमग्गस्स चतुन्नं सच्चानं पाकटकालो । मग्गस्स पाकटं पन मग्गसमंगिपुग्गलस्स पाकटमेव । दुतियगमना-मिनीहारो विथ सकदागामिमग्गत्थाय विपस्सनारम्भो । अन्धकारे मग्गस्स अपज्जा-यनकालो विथ सच्चच्छादकतमं । दुतियं विज्जुया निच्छरित्वा अन्धकारस्स विद्धंसितकालो विथ सकदागामिमग्गोभासेन उप्पज्जित्वा सच्चच्छादकतमस्स विनो-दितकालो । विगते अन्धकारे मग्गस्स पाकटकालो विथ सकदागामिमग्गस्स चतुन्नं सच्चानं पाकटकालो । मग्गस्स पाकटं पन मग्गसमंगिपुग्गलस्स पाकटमेव । ततिय-

१ Continues upto the end of निखेपकण्ड (५.१५०).

गमनाभिनीहारो विय अनागामिमग्गत्थाय विपरसनारंभो । अन्धकारे मग्गस्स अपज्जायनकालो विय सच्चच्छादकतमं । ततियं विज्जुया निच्छरित्वा विद्वसितकालो विय अनागामिमग्गोभासेन उप्पज्जित्वा सच्चच्छादकतमस्स विनोदितकालो । विगते अन्धकारे मग्गस्स पाकटकालो विय अनागामिमग्गस्स चतुन्नं सच्चानं पाकट-कालो । मग्गस्स पाकटं पन मग्गसमंणिपुग्गलस्स पाकटमेव ।

(१०९) वजिरस्स [§ १२९९] पन पासाणो वा मणि वा अमेज्जो नाम नत्थि । यत्थ पतति तं विनिविद्धमेव होति । वजिरं खेपेन्तं असेसेत्वा खेपेति । वजिरेन गतमग्गो नाम पुन पाकतिको न होति । एवमेव अरहत्तमग्गस्स अवज्झ-किलेसो नाम नत्थि । सच्चकिलेसे विनिविज्जति वजिरं विषं । अरहत्तमग्गो पि किलेसे खेपेन्तो असेसेत्वा खेपेति । वजिरेन गतमग्गस्स पुन पाकतिकत्ताभावो विय अरहत्तमग्गेन पहीनकिलेसानं पुन पच्चुदावत्तनं नाम नत्थी ति ।

(११०) बालदुकानिद्देशे [१३००-०१] बालेमु अहिरिकानोत्तप्पानि पाकटानि, मूलानि च सेसानं बालधम्मानं । अहिरिको हि अनोत्तप्पी च न किञ्चि अकुसलं न करोति नामा ति । एतानि द्वे पठमं येव विमुं वुत्तानि । सुक्कपक्खे [§ १३०१] पि अयमेव नयो । तथा कण्हदुके [§ १३०२-०३] ।

(१११) तपनीयदुकानिद्देशे [§ १३०४-०५] कतत्ता च अकतत्ता च तपनं वेदितव्यं । [390] कायदुच्चरितादीनि [§ १३०४] हि कतत्ता तप्पति, कायसुच्चरितादीनि [§ १३०५] अकतत्ता । तथा हि पुग्गलो 'कतं मे काय-दुच्चरितं' ति तप्पति, 'अकतं मे कायसुच्चरितं' ति तप्पति । 'कतं मे वचीदुच्चरितं' ति तप्पति, ...पे०... 'अकतं मे मनोमुच्चरितं' ति तप्पति । अतपनीये [§ १३०५] पि एसेव नयो । कल्याणकारी हि पुग्गलो 'कतं मे कायसुच्चरितं' ति न तप्पति, 'अकतं मे कायदुच्चरितं' ति न तप्पति । 'कतं मे वचीमुच्चरितं' ति न तप्पति ...पे०... 'अकतं मे मनोदुच्चरितं' ति न तप्पति ।

(११२) अधिवचनदुकानिद्देशे [§ १३०६-०७] या तेसं तेसं धम्मानं इति सच्चधम्मगहणं । संखायती ति संखा, संकथीयती ति अत्थो । किं ति संक-थीयति ? अहं ति ममं ति परो ति परस्सा ति सत्तो ति भावो ति पोसो ति पुग्गलो ति नरो ति माणवो ति तिरसो ति दत्तो ति, 'मज्झो पीठं भिसि विम्भोहनं' ति, ति, 'विहारो परिवेणं द्वारं वातपानं' ति एवं अनेकेहि आकारेहि संकथीयती ति 'संखा' । सम्मा आयती ति समज्जा । किं ति समज्जायति ? 'अहं ति ममं ति ...पे०... द्वारं वातपानं' ति सम्मा आयती ति 'समज्जा' । पज्जापियती ति पज्जत्ति । वोहरीयती ति वोहारो । किं ति वोहरीयति ? 'अहं ति ममं ति ...पे०... द्वारं वातपानं' ति वोहरीयति । नामं ति चतुब्बिधं नामं — सामज्ज-

नामं गुणनामं कित्तिमनामं ओपपातिकनामं ति ।

(११३) तत्थ पठमकण्ठिकेसु महाजनेन सम्मज्झित्वा उपितत्ता महासम्मतो ति रञ्जो नामं 'सामञ्जनामं' नाम । यं सन्धाय वुत्तं— 'महाजनसम्मतो' ति खो वासेट्ठ महाजनसम्मतो त्वेव पठमं अक्खरं उपनिव्वत्तं [दी० ३.९२] ति । [391] धम्मकथिको पंसुकूलिको विनयधरो तपिटको सद्धो पसद्धो ति एवरूपं गुणतो आगतनामं 'गुणनामं' नाम । भगवा अरहं सम्मासंबुद्धो ति आदीनि पि तथागतस्स अनेकानि नामसत्तानि गुणनामानेव । तेन वुत्तं—

“असंखेय्यानि नामानि सुगुणेन भवेमिना ।

गुणेन नामं उद्धेय्यं अपि नामसहरसतो” [] ति ॥

यं पन जातस्स कुमारकस्स नामगहणदिवसे दक्खिण्येय्याने सक्कारं कत्वा सर्मापे ठिता जातका कपेत्वा पक्पेत्वा 'अयं असुको नामा' ति नामं करोन्ति, इदं 'कित्तिमं नामं' नाम । या पन पुरिमपञ्चत्ति अपरपञ्चत्तियं पतति, पुरिमवोहारो पच्छिम-वोहारे पतति, सेय्यथीदं—पुरिमकण्ठे पि चन्दो चन्दो' येवं नामं, एतरहि चन्धो येव । अतीति सुरियो...समुद्धो...पठवी...पव्वतो पव्वतो' येवं, एतरहि पव्वतो येवा ति इदं 'ओपपातिकनामं' । इदं चतुर्विधं पि नामं एत्थं नाममेव होति ।

(११४) नामकस्मं ति नामकरणं । नामधेय्यं ति नामउपनं । निरुत्ती ति नामानिस्सत्ति । व्यञ्जनं ति नामव्यञ्जनं । 'यस्मा पनेत्तं अयं व्यञ्जयति तस्मा एवं वुत्तं । अभिलापो त नामाभिलापो व । सव्वं व धम्मा अधिवचनपथा ति अधिवचनस्स नो-पथ-धम्मा नाम नत्थि । एकधम्मो सव्वधम्मेसु निपतति, सव्वधम्मा एकधम्मस्मि निपतन्ति । कथं ? अयं हि नामपञ्चत्ति एकधम्मो, सो सव्वेसु चतुष्पमिकधम्मेसु निपतति । सत्तो पि मंखारो पि नामतो मुत्तको नाम नत्थि । अट्ठीपव्वतादीसु रक्खो पि जानपदानं पारो । ते हि 'अयं रक्खो किं नामा' ति पुट्ठा 'खदिरो' 'पडासो' ति अत्तना ज्ञाननकनामं कथेन्ति । यस्स नामं न जानन्ति तं पि 'अनामको' नामा ति वदन्ति । तं पि तस्स नामधेय्यमेव हुत्वा तिट्ठति । समुद्धे मच्छकच्छपादीसु पि एयेव नयो । इतरे द्वे [§§ १३०७-०८] दुका इमिना समानर्थ्या एव ।

(११५) [392] नामरूपदुके [§§ १३०९-१०] नामकरणद्वेन च नमन-द्वेन च नामनद्वेन च नामं । तत्थ चत्तारो ताव खन्धा नामकरणद्वेन 'नामं' ।

१ सि० again repeats महाजनसम्मतो. २ सि०-उपादाय निव्वत्तं. ३ M.-सद्धो, PTS-सद्धो. ४-४ म०, नि० नामसुद्धेय्यं. ५-५ M., PTS omit. ६ म०, सि० PTS-एकं; M.-एकत्ता नानमेव... ७ सी०-पठवी०. ८ सी०, सी०, म०-किं रक्खो. ९ सि०-पनसो. १० See २.३९, ५४ as to why these dukas are added.

यथा हि महाजनसम्मत्ता महासम्मत्तस्स महासम्मतो ति नामं अहोसि, यथा वा मातापितरो 'अयं तिस्रो नाम होतु, पुस्सो नाम होतु' ति एवं पुत्तस्स कित्तिमनामं करोत्ति, यथा वा 'धम्मकथिको' 'यिनयधरो' ति गुणतो नामं आगच्छति, न एवं वेदनादीनं । वेदनादयो हि महापठवीआदयो विय अत्तनो नामं करोन्ता व उप्पज्जन्ति । तेषु उप्पन्नेसु तेषं नामं उप्पन्नमेव होति । न हि वेदनं उप्पन्नं 'त्वं वेदना नाम होही' ति कोचि मणति । न च तस्सा नामगहणकिच्चं अत्थि । यथा पठविया उप्पन्नाय 'त्वं पठवी नाम होही' ति नामगहणकिच्चं नत्थि, चक्कवाळे सिनेहम्हि चन्दिमसुरियनक्खत्तेसु उप्पन्नेसु 'त्वं चक्कवाळं नाम...त्वं नक्खत्तं नाम होही' ति नामगहणकिच्चं नत्थि, नाम उप्पन्नमेव होति, ओपपातिकपप्पत्तियं निपतति, एवं वेदनाय उप्पन्नाय 'त्वं वेदना नाम होही' ति नामगहणकिच्चं नत्थि । ताय उप्पन्नाय वेदना ति नामं उप्पन्नमेव होति । सञ्जादीसु एमेव नयो । अतीते पि हि वेदना वेदना येव, सञ्जा...संखारा...विज्जाणं विज्जाणमेव । अनागते पि, पच्चुप्पन्ने पि । निब्बानं पन सदा पि निब्बानमेव । इति 'नामकरण-ट्टेन' नाम । 'नमनट्टेना' पि चेत्थ चत्तारो खन्धा नामं । ते हि आरम्भणाभिमुक्खा नमन्ति । 'नामनट्टेन' सत्थं पि नामं । चत्तारो हि खन्धा आरम्भणे अज्जमज्जे नभन्ति । निब्बानं आरम्भणाधिपतिपच्चयताय अत्तनि अनवज्जधम्मे नाभेति ।

(११६) अधिज्जा-भयतण्हा [§§१३११-१२] वट्टमूळमुदाचारदस्स-
नत्थं गहिता । भविस्सति अत्ता च लोको चा [§१३१३] ति खन्धवज्जकं अत्ता
च लोको चा ति गहेत्वा 'तं भविस्सती' ति गहणाकरेण निविट्ठा सस्सतदिट्ठि
[१३१५] । दुतिया 'न भविस्सती' ति आकारेण निविट्ठा उच्छेददिट्ठि [§१३१६]
[393] पुव्वन्तं आरब्भा [§१३१९] ति अतीतकोट्ठासं आरम्भणं करित्वा । इमिना
ब्रह्मजाले आगता अट्ठारसं पुव्वन्तानुदिट्ठियो^१ गहिता । अपरन्तं आरब्भा
[§१३२०] ति अनागतकोट्ठासं आरम्भणं करित्वा । इमिना तथेव आगता चतु-
चत्तालीसं अपरन्तानुदिट्ठियो^२ गहिता ।

(११७) दोवचस्सतानिदेसे [§१३२५] सहधम्मिके बुच्चमाने ति
सहधम्मिकं नामं यं भगवता पज्जत्तं सिक्खापदं, तस्मिं वत्थुं दस्सेत्वा आपत्तिं
आरोपित्वा 'इदं नाम त्वं आपन्नो, इयं देसेहि वुट्ठाहि पटिकरोही' ति बुच्चमाने ।
दोवचस्सत्थं ति आदीसु एवं चोदियमानस्स पटिचोदनाय वा अप्पदक्खिणगाहि-
ताय वा दुब्बचस्स कम्मं दोवचस्सत्थं । तदेव दोवचस्सं ति पि बुच्चति । तस्स भावो
दोवचस्सित्थं । इतरं तस्सेव वेदचनं । विप्पट्टिकूलगाहिता ति विज्जेमगाहिता ।

१ See ५.११३-११४ above. २ D i. first Sutta. ३ D. i.
12-30. ४-४ D. i. 30-38.

विलोमगहणसंखातेन विपच्चनीकेन सातं अस्सा ति विपच्चनीकसातो । 'पट्ठाणिक-
गहणं गहेत्वा एकपदेनेव तं निस्सहमकासिं' ति सुखं पटिलमन्तस्सेतं अधिवचनं ।
तस्स भावो विपच्चनीकसातता । ओवाद् अनादियनवसेन अनादरस्स भावो
अनादरियं । इतरं तस्सेव वेवचनं । अनादियनाकारो वा अनादरता । गरुवासं
अवसनवसेन उप्पन्नो अगारवभावो अगारयता । स-जेट्ठकवासं अपसनवसेन उप्पन्नो
अप्पटिस्सवभावो अप्पटिस्सवता । अयं वुच्चती ति अयं एवरूपा दोवच-
स्सता नाम वुच्चति । अत्थतो पनेत्ता तेनाकारेन पवत्ता चत्तारो खन्धा, संखार-
क्खन्धो येव वा ।

(११८) पापमित्ततादीसु [§ १३२६] पि एसेव नयो । दोवचस्सता
पापमित्ततादयो हि विसुं चेतसिकधम्मा नाम नत्थि । [394] नत्थि एतेसं सद्धा
ति असद्धा; बुद्धादीनि कयूनि न सद्धन्ती ति अत्थो । दुस्सीला ति सीलस्स
दुद्धुं नाम नत्थि, निस्सीला ति अत्थो । अप्पस्सुता ति सुताविरहिता । पञ्च मच्छ-
रियानि एतेसं अत्थी ति मच्छरिनो । दुप्पञ्जा ति निपञ्जा । सेवनकवसेन
सेवना । बलवसेवना निसेवना । सम्भतो-भागेन सेवना संसेवना । उपसग्ग-
वसेन वा पदं वड्ढितं । तीहि पि सेवना व कथिता । भजना ति उपसंक्रमना ।
संभजना ति सम्भतो-भागेन भजना । उपसग्गवसेन वा पदं वड्ढितं । भत्ती ति
दब्धमत्ति । संभत्ती ति सम्भतो-भागेन मत्ति । उपसग्गवसेन वा पदं वड्ढितं ।
द्वीहि पि दब्धमत्ति एव कथिता । सं-संपवकता ति तेसु पुग्गलेसु कायेन चैव
चित्तेन च संपवकभावो; तच्चित्ता तप्पोणत्ता तप्पभारता ति अत्थो । सोवचस्सता-
दुक्कनिहेसो [§ १३२७-२८] पि वुत्तपटिपक्खनयेन वेदितव्वो ।

(११९) पञ्च पि आपत्तिकखन्धा [§ १३२९] ति मातिकानिहेसेन
'पाराजिकं संघादिसेसं पाचित्तियं पाटिदेसनीयं दुक्कटं' ति इमा पञ्च आपत्तियो ।
सत्त पि आपत्तिकखन्धा ति चिनयानिहेसेन 'पाराजिकं संघादिसेसं युल्लच्चयं पाचि-
त्तियं पाटिदेसनीयं दुक्कटं दुब्भमत्ति' ति इमा सत्त आपत्तियो । तत्थ सह वत्थुना
तासं आपत्तीन् परिच्छेदजाननकपञ्जा आपत्तिकुसलता नाम । सह कम्मवाचाय
आपत्तिवुद्धानपरिच्छेदजाननकपञ्जा पन आपत्तिवुद्धानकुसलता [§ १३३०]
नाम । समापज्जितव्वतो समापत्ति [§ १३३१] । सह परिकम्मेन अप्पना-
परिच्छेदजाननकपञ्जा पन समापत्तिकुसलता नाम । 'चन्दे वा सुरिये वा
नक्खत्ते वा एत्तकं ठानं गते वुट्ठहिस्सामी' ति अविरज्झित्वा तस्मिं येव समये
वुद्धानकपञ्जाय अत्थिताय समापत्तिवुद्धानकुसलता नाम । [395] अट्टा-
रसन्नं धातुन उग्गह-मनसिकार-सवण-धारण-परिच्छेदजाननकपञ्जा धातुकुसलता

१ सि०-पथानिक,° M.,-पठति (? ति)°, PTS-पठति°. Cf. Dcm. i.77.
२ M., म०- अपत्तिस्स°, ३ M., PTS-दुज्जामं. ४ ५.६८-७२ (§1122).

[§ १३३३] नाम । ताम्रं येव उग्गह-मनसिकारजाननकपञ्ञा **मनसिकारकुस-**
लता [§ १३३४] नाम । द्वादसन्नं आयतनानं उग्गह-मनसिकार-सवण-धारण-परि-
 च्छेदजाननकपञ्ञा **आयतनकुसलता** [§ १३३५] नाम । तीमु पि वा एतासु
 कुसलतासु उग्गहो मनसिकारो सवणं सेमसने पटिवेधो पच्चवेक्खणा ति सन्नं वट्ठति ।
 तत्थ सवण-उग्गह-पच्चवेक्खणा लोकिया, पटिवेधो लोकुत्तरो । सम्मसन-मनसि-
 कारा लोकियलोकुत्तरमिस्सका । 'अविजापच्चया संखारा'ति आदीनि पटिच्च-
 समुप्पादविमंगे' आविभविस्सन्ति । 'इमिना पच्चयेन इदं होती'ति जाननकपञ्ञा
पटिच्चसमुप्पादकुसलता [§ १३३६] नाम ।

[१२०] ठानाठानकुसलतादुकनिर्देशे [१३३७-३८] हेतू पच्चया ति
 उभयं पेतं अञ्जमञ्जवेवचनं । चक्खुप्पसादो हि रूपं आरम्भणं कत्वा उप्पज्जन-
 कस्स चक्खुविज्झाणस्स हेतु चेव पच्चयो च । तथा च सोतप्पसादादयो सोत-
 विज्झाणादीनं, अम्भवीजादीनि अम्भफलादीनं । दुतियनये [§ १३३८] ये धम्मा
 ति विसभागपच्चयधम्मानं निदस्सने । **येसं येसं** ति विसभागपच्चयसमुप्पन्नधम्म-
 निदस्सने । **न-हेतू न-पच्चया** ति चक्खुप्पसादो सद्दं आरम्भणं कत्वा उप्पज्जन-
 कस्स सोतविज्झाणस्स न-हेतु न-पच्चयो । तथा सोतप्पसादादयो अवसेसविज्झाणानं ।
 अम्भादयो च तालादीनं उप्पत्तिया ति एवमस्थो वेदितव्वो ।

(१२१) अजयमद्वानिर्देशे [§§ १३३९-४०] **नीचचित्तता** ति पदमत्त-
 मेव विसेतो । तस्स^१र्थो— मानामायेन नीचं चित्तं अस्सा ति नीचचित्तो । नीच-
 चित्तस्स भायो नीचचित्तता । सेसं चित्तजुक्कता-चित्तमुट्ठानं [§ १५१, ४५] पद-
 भाजनीये आगतमेव । खन्तिनिर्देशे [§ १३४१] खमनकवसेन **खन्ति** । खमना-
 कारो **खमनता** । अधिवासेन्ति एताय, अत्तनो उपरि आरोपेत्था वारोन्ति, न पटि-
 बाहन्ति, न पचनीकताय तिट्ठन्ती ति [396] **अधिवासनता** । अचण्डभायो
अचण्डिकं । **अनसुरोपो** ति अ-सुरोपो^२ बुच्चति न सम्मारोपितत्ता दुरुत्तवचनं ।
 तप्पटिपक्खतो अनसुरोपो सुदत्तवाचा ति अर्थो । एवमेत्थ फलपचोरन कारणं
 निदिट्ठं । **अत्तमनता चित्तस्सा** ति सोमनस्सवसेन चित्तस्स सक्क-मनता, अत्तनो
 चित्तस्स भायो येव, न व्यापन्नचित्तता ति अर्थो ।

(१२२) मोरचनिर्देशे [§ १३४२] **कायिको अवीतिकमो** ति तिविधं
 काय-सुचरितं । **वाचसिको अवीतिकमो** ति चतुविधं वचीसुचरितं ।
कायिकवाचसिको ति इमिना कायवचीद्वारसमुट्ठितं आजीवैट्ठमकं सीलं परिया-
 दियति । इदं बुच्चति **सोरचं** ति इदं पापतो सुट्ठु ओरत्तत्ता मोरचं नाम बुच्चति ।
सव्वो पि सीलसंवरो ति इदं यस्मा न केवलं कायवाचाहेव अनाचारं आच-
 रति मनसा पि आचरति एव, तस्मा मानसिकसीलं परियादाय दस्सेतुं युत्तं ।

१ वि० १३५. २ See ३.५६४. ३ See वि० १.२७ and Cm. on it.

(१२३) सास्त्रव्यनिर्देशे [§ १३४३] अण्डका ति यथा सदोसे रुक्खे अण्डकानि उद्गृह्णन्ति, एवं सदोसताय सुसनचंमनादिवचनेहि अण्डका जाता । कक्कसा ति पूतिकक्कसा । यथा नाम पूतिकक्कसो कक्कसो होति पथरित्तुण्णो एवं कक्कसा होति । सोत्तं घंसमाना विय पयिसति । तेन वुत्तं 'कक्कसा' ति । परकट्टका ति परेसं कट्टका अमनापा दोसजननी । पराभिसज्जनी ति कुटिलकण्टकसाखा विय चम्भेसु विञ्चित्वा परेसं अभिसज्जनी, गन्तुकामानं पि गन्तुं अदत्त्वा लग्नानकारी । कोधसामन्ता ति कोधस्स आसन्ना । असमाधिसंवत्तनिका ति अप्पनासमाधिसस्स वा उपचारसमाधिसस्स वा असंवत्तनिका । इति सच्चानेवेतानि सदोसवाचाय वेवचनानि । तथारूपिं वान्नं पहाया ति इदं करुसवाचं [397] अप्पजहत्त्वा टितस्स अन्तरन्तरे^१ पवत्ता पि सण्हवाचा असण्हवाचा एव नामा ति दीपनत्थं वुत्तं ।

(१२४) नेळा ति एळा^२ वुच्चति दोसो । नास्मा एळा ति नेळा; निदोसा ति अत्थो । "नेळंगो सेतपच्छादो" [उ० ७.५] ति एत्थ वुत्तलीलं धिय । कण्णसुखा ति व्यञ्जनमधुरताय कण्णानं सुखा, सूचिविच्छानं विय कण्णसूलं न जनेति । अत्थमधुरताय सरिरे कोपं अजनेत्वा पेम्भं जनेती ति पेम्भनिया । हृदयं गच्छति, अप्पटिहज्जमाना सुखेन चित्तं पयिसती ति हृदयंगमा । गुणपरिपुण्णताय पुरे भवा ति पोरी । पुरे संघट्टनारी विष्णु सुकुमारो ति पि पोरी । पुरस्स एता ति पि पोरी; नगरवासीनो कथा ति अत्थो । नगरवासिनो हि वुत्तकथा होन्ति । पितुमत्तं पिता ति मातुमत्तं माता ति वदन्ति । एवरुपी कथा ब्रह्मनो जनस्स कन्ता होती ति ब्रह्मजनकन्ता । कन्तमपिनेध ब्रह्मनो जनस्स ननापा चित्तपुट्टिकरा ति ब्रह्मजनमनापा । या तत्था ति या तस्मिं पुग्गळे । सण्हवाचता ति मट्ठवाचता । सखिलवाचता ति मुट्ठवाचता । अकरुसवाचता ति अकरुखलवाचता ।

(१२५) पटिसन्थारनिर्देशे [§ १३४४] आमिसपटिसन्थारो ति आमिसअलाभेन अत्तना सह परेसं छिद्दं यथा पिहितं होति पटिच्छन्नं एवं आमिसेन पटिसन्थरणं । धम्मपटिसन्थारो ति धम्मस्स अप्पटिल्लाभेन अत्तना सह परेसं छिद्दं यथा पिहितं होति पटिच्छन्नं, एवं धम्मेन पटिसन्थरणं । पटिसन्थारको होती ति द्वे वेय हि लोकसंनिवासस्स छिद्धानि, तेषां पटिसन्थारको होति । आमिसपटिसन्थारेन वा धम्मपटिसन्थारेन वा ति हामिना दुक्खिधेन पटिसन्थारेन पटिसन्थारको होति, पटिसन्थरति, निरन्तरं करोति ।

(१२६) तत्रायं आदितो पट्ठाय कथा—पटिसन्थारकेन हि भिक्खुना आगन्तुकं आगच्छन्तं दित्वा व पच्चुग्गन्त्वा [398] पत्तचीवरं गहेत्तव्वं, आसनं दात्तव्वं,

१-१ M., PTS-पूर्विका । २ M., PTS-अन्ते. ३ सि०.म०-पञ्च.
४ सि०-शुकुमारी. ५-५ सी०, म०- विहितत्तं.....भातिमत्तं.

तालवण्टेन वीजितव्वं, पादा धोवित्वा तेलेन मक्खेतव्वा, सप्पिफाणिते सति भेसजं दातव्वं, पानीयेन पुच्छितव्वो, आवासो पटिजग्गतव्वो । एवं एकदेसेन आमिस-पटिसन्धारो कतो नाम होति । सायं पन नचकतरे पि^१ अत्तनो उपट्ठानं^२ अनागते येव, तस्स सन्तिकं गन्त्वा निसीदित्वा अविषये अपुच्छित्वा तस्स विसये पट्ठो पुच्छितव्वो । 'तुम्हे कतरमाणका' ति अपुच्छित्वा 'आचरियुपञ्जाया कतरं गन्थं वल्लेन्ती' ति पुच्छित्वा पहोनकट्टाने पट्ठो पुच्छितव्वो । सचे कथेतुं सकोति इच्चैतं कुसलं । नो चे सकोति सयं कथेत्वा दातव्वं । एवं एकदेसेन धम्मपटिसन्धारो कतो नाम होति । सचे अत्तनो सन्तिके वसति तं आदाय निवृद्धं पिण्डाय चरितव्वं । सचे गन्तुकामो होति पुनरिदमे गमनसमयेन तं आदाय एकस्मिं गामे पिण्डाय चरित्वा उय्योजेतव्वो । सचे अज्झस्मिं दिसाभागे भिक्खू निमन्तिता होन्ति तं भिक्खुं इच्छमानं आदाय गन्तव्वं । 'न मय्हं एसा दिसा सभागा' ति गन्तुं अनिच्छन्ते सेसभिव्वू पेसेत्वा तं आदाय पिण्डाय चरितव्वं । अत्तना लद्धामिसं तस्स दातव्वं । एवं 'आमिसपटिसन्धारो' कतो नाम होति ।

(१२७) आमिसपटिसन्धारकेन पन अत्तना लद्धं कस्स दातव्वं ति ? आगन्तुकस्स ताव दातव्वं । सचे गिलानो वा अवस्सिको वा अरिथि, तेसं पि दातव्वं । आचरियुपञ्जायानं दातव्वं । भण्डगाहकस्स दातव्वं । साराणीयधम्म-पूकेन पन सतवारं पि सहस्सवारं पि आगतागतानं थेरासनतो पट्ठाय दातव्वं । पटिसन्धारकेन पन येन येन नै लद्धं, तस्स तस्स दातव्वं । ग्रहिगामं निक्खमित्वा जिण्णकं वा अनारथं वा भिक्खुं वा भिक्खुनिं वा दिस्वा तेसं पि दातव्वं ।

(१२८) तत्रिदं कथुं--चैरेहि फिर गुत्तसालगामे पट्टे सं-खणं येव एका निरोधतो बुद्धिता खीणासवत्थेरो दहरभिक्खुनिया भण्डकं गाहपित्वा महाजनेन सद्धिं मगं पटिपजित्वा ठितमञ्जान्तिके नकुलन-[399]-गरगामद्वारं पत्वा इक्खमूले निसीदि । तस्मिं समये कालवह्निमण्डपवासी महानागतथेरो नकुलनगरगामे पिण्डाय चरित्वा निक्खमन्तो थेरिं दिस्वा भत्तेन आपुच्छि । सा 'पत्तो मे नत्थी' ति आह । थेरो 'इमिना व मुञ्जथा' ति सह पत्तेन अदासि । थेरो भत्तकिच्चं कत्वा पत्तं धोवित्वा थेरस्स दत्वा आह-- 'अज्ज ताव भिक्खाचारेन किलामिस्सथ, इतो पट्ठाय पन वो भिक्खाचारपरित्तासो नाम न भविस्सति ताता' ति । ततो पट्ठाय थेरस्स ऊन-कहापण्यनको पिण्डपातो नाम न उप्पन्नपुव्वो । अयं 'आमिसपटिसन्धारो' नाम ।

(१२९) इमं पटिसन्धारं कत्वा भिक्खुना संगहपक्खे टत्वा तस्स भिक्खुनो कम्मट्ठानं कथेतव्वं, धम्मो वाचेतव्वो, कुक्कुच्चं विनोदेतव्वं, उप्पन्नकिच्चं करणीयं कातव्वं, अज्मान-बुट्ठान-मानस-परिवासा दातव्वं । पव्वज्जारहो पव्वजितव्वो

१ M., PTS- हि. २ M.- निवृद्धं. ३ M., PTS- आगत भतेन.
४ M., PTS, सी०- omit.

उपसंपदारहो उपसंपादेतव्वो । भिक्खुनिथा पि अत्तनो सन्तिके उपसंपदं आकंख-
मानाय कम्मवाचं कातुं वट्ठति । अयं 'धम्मपटिसन्धारो' नाम ।

(१३०) इमेहि द्वीहि पटिसन्धारोहि पटिसन्धारको, भिक्खु अनुप्पन्नं
लामं उप्पादेति, उप्पन्नं थावरं करोति, समयद्वाने अत्तनो जीवितं रक्खति
चोरनागरज्जो^१ पत्तगहणहत्थेनेव अगं गहेत्वा पत्तेनेव मत्तं आकिरस्तो थेरो विय ।
अलद्धत्वामुप्पादने पन इतो पलायित्वा परतीरं गतेन महानागरज्जा एकस्स थेरस्स
सन्तिके संगहं लभित्वा पुन आगत्वा रजे पटिट्ठितेन सेतम्बङ्गणे^२ थावजीवं पव-
त्तितं महाभेसज्जदानकथु कथेतव्वं । उप्पन्नलामथावरकरणे दीघमाणक-अमयै-
थेरस्स हत्थतो पटिसन्धारं लभित्वा चेतिपपञ्चते चोरोहि भण्डकस्स अविलुत्तमावे
वत्थुं कथेतव्वं ।

(१३१) इन्द्रियेषु अगुत्तद्वारता-निहेधे [§ १३४५] चक्खुना रूपं दिस्वा
ति क्खणवसेन चक्खुं ति लद्धवोदारेन रूपदस्स-[400]-नसमत्थेन चक्खुविज्जाणेन
रूपं दिस्वा । पोरणा पनाहु-—"चक्खु रूपं न पस्सति, अचित्तकत्ता; चित्तं न पस्सति,
अचक्खुकता; द्वारारम्भणसंथद्वनेन पन पसादवत्थुकेन चित्तेन पस्सति । ईदिसी पनेता
'धनुना विज्झती' ति आदीनु विय ससंमारकथा नाम होति । तस्मा चक्खुविज्जाणेन
रूपं दिस्वा"[]ति अयमेवेथ अत्थो । निमित्तगाही ति इत्थिपुरिसतिमित्तं वा
मुमनिमित्तादिकं वा किलेसवत्थुभूतं तिमिसं छन्दरागवसेन गण्हाति, दिट्ठमत्ते येव
न सण्ठाति । अनुव्यञ्जनग्गाही ति किलेसानं अनुव्यञ्जनतो पाकटभावकरणतो
अनुव्यञ्जनं ति लद्धवोहारं हत्थपाद-सित-हमित-कथित-आलोफित्तं-विलोफितादिभेदं
आकारं गण्हाति । यत्वाधिकरणमेनं ति आदिग्धि यं-कारणा यस्स चक्खुन्द्रियं
असंवरस्स हेतु, एतं पुगलं सत्तिकवाटेन चक्खुन्द्रियं असंयुतं अपिहित्तं-
चक्खुद्वारं हुत्वा विहरन्तं एते अभिज्झादयो धम्मा अन्वास्सवेय्युं अनुप्प-
वन्धेय्युं अज्झोत्थरेय्युं । तस्स संवराय न पटिपज्जती ति तस्स चक्खु-
न्द्रियस्स सत्तिकवाटेन पिदहनत्थाय न पटिपज्जति । एवं-भूतो एव च न रक्खति
चक्खुन्द्रियं, चक्खुन्द्रिये न संवरं आपज्जतां ति वुच्चति ।

(१३२) तत्थ किञ्चा पि चक्खुन्द्रिये संवरो^३ वा असंवरो वा नरिय, न हि
चक्खुप्पसादं निस्साय सति वा मुट्ठसच्चं वा उप्पज्जति । अपि च यदा रूपारम्भणं
चक्खुस्स आपाथं आगच्छति तदा भवंगे द्विक्खत्तुं उप्पज्जित्वा निरुद्धे किरिया-
मनोधत्तु आवज्जनकिच्चं साधयमाना उप्पज्जित्वा निरुद्धति । ततो चक्खुविज्जाणं

१ म०-सासंक०-सि० साहितिक०. २ महावंस ३४.११. ३ महावंस ३३.४१.
४ सी०, PTS-पेनन्नङ्गे. ५ See DCom. ii-530; for this story, see
समन्त० २.४७४. ६ With ५.१३१-१३३ cf. विमु० १.५३-५४, ५६-५९.
७ M., PTS, म०-omit. ८ M., PTS-पिहित्तं. ९ विमु० १.५७-५८.

दस्सनकिच्चं, ततो विपाकमनोधातु संपटिच्छनकिच्चं, ततो विपाकाहेतुकमनो-
विज्ज्ञाणधातु सन्तीरणकिच्चं, ततो [401] किरियाहेतुकमनोविज्ज्ञाणधातु वोढु-
पनकिच्चं साधयमाना उपपजित्वा निरुज्झति । तदनन्तरं जवनं जवति । तत्रा पि
नैव भवंगसमये न आवज्जनादीन अज्जतरसमये संवरो वा असंवरो वा अत्थि ।
जवनक्खणे पन दुस्सील्यं वा मुट्ठसच्चं वा अज्जाणं वा अक्खन्ति वा कोसज्जं वा
उपपजति, असंवरो होति । एवं होन्तो पन सो 'चक्खुन्द्रिये असंवरो'ति वुच्चति ।

(१३३) कस्मा ? यस्मा तस्मिं सतिद्वारं पि अगुत्तमेव होति, भवंगं पि,
आवज्जनादीनि वीथिचित्तानि पि । यथा किं ? यथा नगरे चतूसु द्वारेषु असंयुतेषु
क्लिञ्चा पि अन्तो घरद्वार-कोठक-गन्मादयो मुसंयुता, तथा पि अन्तो नगरे सत्त्वं मण्डं
अराक्खितं अगोपितमेव होति । नगरद्वारेण हि पविस्सित्वा चोरा यदिच्छन्ति^१ तं
करेयुं । एवमेव जवने दुस्सील्यादीषु उपपन्नेषु तस्मिं असंवरे सति द्वारं पि अगुत्तं
होति, भवंगं पि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानी^२ ति । सोत्तेन सहं सुत्वा ति
आदीषु पि एसेव नयो । या इमेसें ति एतं सवरं अनापज्जन्तरस इमेसें छन्नं
इन्द्रियानं या अगुत्ति या अगोपना यो अनारक्खो यो असंवरो, अ-यकनं,
अ-पिदहन् ति अत्थो ।

(१३४) भोजने अमत्तञ्जुतानिर्देशे [§ १३४६] इधेकच्चो ति इमस्मिं
सत्तलोके एकच्चो । अप्पटिस्सत्त्वा ति पटिस्सखानपञ्चाय अजानित्वा अनुपवा-
रेत्वा । अयोनिस्सो ति अनुपायेन । आहारं ति असित-पीतादि-अज्झोहरणीयं ।
आहारेत्ती ति परिमुञ्चति अज्झोहरति । दत्ताया ति आदि अनुवायदस्सनत्थं
वुत्तं । अनुपायेन हि आहारेन्तो दत्ताया मदत्ताया मण्डनत्ताया विमूसनत्ताया च^३
आहारेति, नो इदमत्थितं पटिच्च । या तत्थ असन्तुट्ठिता ति या तस्मिं अयोनिस्सो
आहारपरिभोगे [402] असन्तुस्सना असन्तुट्ठिभावो । अमत्तञ्जुता ति अमत्तञ्जु-
भावो, पमाणसंखाताय मत्ताय अजाननं । अयं वुच्चती ति अयं अपच्चवेक्खित-
परिभोगवसेन पवत्ता भोजने अमत्तञ्जुता नाम वुच्चति ।

(१३५) इन्द्रियेषु गुप्तद्वारतानिर्देशे [§ १३४७] चक्खुना ति आदि
वुत्तनयेनेव वेदितव्यं । न निमित्तग्राही होती ति छन्दसार्गवसेन वुत्तप्पकारं
निमित्तं न गण्हाति । एवं सेसपदानि पि वुत्तपटिपक्खनयेन वेदितव्यानि । यथा च
हेट्ठो^४ 'जवने दुस्सील्यादीषु उपपन्नेषु तस्मिं असंवरे सति, द्वारं पि अगुत्तं होति,
भवंगं पि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानी' ति वुत्तं, एवमिध तस्मिं सीलादीषु
उपपन्नेषु द्वारं पि गुत्तं होति, भवंगं पि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानी^५ ।

१ म०- यदिच्छकं. २ Here ends the corresponding passage
in विष्णु १.५७-५८. ३ सी०, सि०, म०- वा. ४ See ५.१३१.

५ See ५.१३३. ६ M, PTS insert hereafter पि.

यथा किं ? यथा नगरद्वारेषु संवृतेषु, किञ्चापि अन्तो घरादयो असंवृतौ होन्ति, तथापि अन्तो नगरे सत्त्वं भण्डं सुरक्षितं मुगोपितमेव होति—नगरद्वारेषु हि पिहितेषु चोरानं पवेशो नस्थि—एवमेव ज्वने सीलादीषु उष्णेषु द्वारं पि गुप्तं होति, भवंगं पि, आवज्जनादीनि पि वीथिचित्तानि। तस्मा जघनकक्षणे उष्णज्जमानो पि 'चक्रु-न्द्रिये संवरो' ति वुत्तो। सोतेन सद्दं सुत्था ति आदीषु पि एषेव नथो।

(१३६) भोजने मत्तञ्जुतानिदेसे [§ १३४८] पटिसंखा यानिसो आहारं आहारेत्ति ति पटिसंखानपञ्चाय जानित्वा उपायेन आहारं परिमुञ्जाति। इदानीं उपायं दस्सेतुं नेव दवाया ति आदि वुत्तं। तथ 'नेव दवाया' ति दव-त्थाय न आहरेति। तथ नट-लंघकादयो दवत्थाय आहरेन्ति नाम! यं हि भोजनं भुत्तस्स नच्चगीतकव्वसिलोकसेखातो दवो अतिरेकतरेन पटिभाति, तं भोजनं अधम्मेन विसमेन परियेसित्वा ते आहरेन्ति। अयं पन भिक्खु न एवं आहरेति। [403] न मद्राया ति मानमदपुरिसमदानं वड्डनत्थाय न आहरेति। तथ राज-राजमहामत्ता मदत्थाय आहरेन्ति नाम। तेहि अत्तनो मानमदपुरिसमदानं वड्डनत्थाय पिण्डरसभोजनादीनि पणीतभोजनानि भुञ्जन्ति। अयं पन भिक्खु न एवं आहरेति। न मण्डनाया ति सरीरमण्डनत्थाय न आहरेति। तथ रूपपञ्जीविनियो मानुगामा अत्तेयुरिकादयो च सथिकाणितं नाम पिपन्ति, सिनिद्धं मुदुमन्दभोजनं आहरेन्ति 'एवं नो अंगुलट्ठि' मुसण्ठिता भवि-स्सति, सरीरे छत्रिवण्णो पसन्नो भविस्सती' ति। अयं पन भिक्खु एवं न आहरेति। न विभूसनया ति मंसविभूसनत्थाय न आहरेति। तथ निब्बुद्धमल्ल-मुट्ठिक-मल्ल-चेटकादयो सुसिनिद्धेहि मच्छंमंसादीहि सरीरं पीणेन्ति 'एवं नो मंस उस्सदं भविस्सति पहारसहनत्थाया' ति। अयं पन भिक्खु एवं सरीरे मंसविभूसनत्थाय न आहरेति।

(१३७) यावदेवा ति आहाराहरणे पयोजनस्स परिच्छेदनियमदस्सनं। इमस्स कायस्स टितिया ति इमस्स चतुमहाभूतिककरजकायस्स ठपनत्थाय आहरेति। इदमस्स आहाराहरणे पयोजनं ति अत्थो। यापनाया ति जीविति-न्द्रिययापनत्थाय आहरेति। विहिंसूपरतिया ति विहिंसा नाम अभुत्तपचया उप्पज्जनकखुदा। तस्सा उपरतिया वूपसमत्थाय आहरेति। ब्रह्मचरियानु-गहाया ति ब्रह्मचरियं नाम तिस्सो सिक्खा, सकलं सासनं, तस्स अनुगमहनत्थाय आहरेति। इती ति उपायनिदस्सनं; इमिना उपायेना ति अत्थो। पुराणं च

१ See विमु० १.५८. २ M., PTS—मुसंजुता. ३ With ५.१३६-१३९ compare विमु० १.८९-९४ and note the difference. ४ M.—पिपन्ति. ५ M., PTS—मुदुमद्वं. ६ ति०—अंगुलन्धि. ७ M., त्ती०—वेठकादयो. ८ PTS—पीनेन्ति.

वेदर्न पटिहंस्वामी ति पुराणवेदना नाम अभुत्तपच्चया उप्पज्जनकवेदना । तं पटिहन्निस्सामी ति आहारेति । नव्वं च वेदर्न न उप्पादेस्सामी ति नव्ववेदना नाम अतिभुत्तपच्चयेन उप्पज्जनकवेदना । तं न उप्पादेस्सामी ति आहारेति । अथवा, 'नव्ववेदना' नाम [४०१] भुत्तपच्चयेन उप्पज्जनकवेदना । तस्सा अनुप्पन्नाय अनुप्पज्जनत्थमेव आहारेति । यात्रा च मे भविस्सती ति यापना च मे भविस्सति । अनवज्जता चा ति एत्थ अत्थि सावज्जं अत्थि अनवज्जं ।

(१३८) तत्थ अधम्मिकपट्टियेसना अधम्मिकपट्टिग्गहणं अधम्मेन परिभोगो ति इदं 'सावज्जं' नाम । धम्मेन परियेसित्वा धम्मेन पट्टिग्गहेत्वा पच्चयेवित्त्वा परिभुज्जनं 'अनवज्जं' नाम । एकच्चो अनवज्जे एव सावज्जं करोति, 'लद्धं मे' ति कत्वा पमाणातिक्रान्तं भुज्जति । तं पि जिरापेतुं असक्कोन्तो उदंविरेचन-अधोविरेचनादीहि किलमति । सकलविदारे भिडलू तरम सरीरपट्टजग्गन-मेसज्जपरियेसनादीसु उस्सुकं आपज्जन्ति । 'किं इदं' नि वृत्तं 'अस्सुकस्स नाम उदरं उदुमात्तं' ति आदीनि वदन्ति । 'एस निचकालं पि एवं-पकत्तिकं येव, अत्तानो कुच्छिप्पमाणं नाम न जानाती' ति निन्दन्ति गरहन्ति । अयं अनवज्जे येव सावज्जं करोति नाम । एवं अक्त्वा 'अनवज्जता च भविस्सती' ति आहारेति ।

(१३९) फासुविहारो चा ति एत्था पि अत्थि फासुविहारो अत्थि अफासुविहारो । तत्थ 'आहर-हत्थको अलं-साट्ठको तत्थ-वट्ठको काकमासको भुत्त-वमित्तको' ति इमेसं पञ्चअं ब्राह्मणानं भोजनं न फासुविहारो नाम । एतेसु हि 'आहरहत्थको' नाम ब्रह्मं भुज्जित्वा अत्तनो धम्मताय उट्ठातुं असक्कोन्तो 'आहरहत्थं' ति वदति । 'अलं-साट्ठको' नाम अन्नुद्धमात्तकुच्छिताय उट्ठितो पि साट्ठकं निवासेतुं न सक्कोति । 'तत्थ-वट्ठको' नाम उट्ठातु असक्कोन्तो तत्थेव परिवट्ठति । 'काकमासको' नाम यथा काकेहि आमासितुं सक्का होति, एवं याव मुखद्वारा आहारेति । 'भुत्तवमित्तको' नाम मुखेन सन्धारेतुं असक्कोन्तो तत्थेव वसति । एवं अक्त्वा 'फासुविहारो च मे भविस्सती' ति आहारेति । फासुविहारो नाम चतूहि पञ्चहि आलोपेहि ऊनूदरता । एत्तकं हि भुज्जित्वा पानीयं पिबतो^३ चत्तारो हरिया-पथा सुखेन पयत्तन्ति । तस्मा धम्मसेनापति एवमाह—

[४०५] चत्तारो पञ्च आलोपे अमुत्त्वा उदकं पिबे ।

अलं फासुविहाराय पहितत्तस्स भिक्खुनो^४ [थेर० ९८३] ति ॥

(१४०) इमस्मि पन दाने अंगानि समोधानेतब्बानि । 'नेव दवाया' ति एकं अंगं, 'न मदाया' ति एकं, 'न मण्डनाया' ति एकं, 'न विमूसनाया' ति एकं, 'यावदेव इमस्स कायस्स टितिया यापनाया' ति एकं, 'विहिंसूपरतिया ब्रह्म-

१ See वि० १.९३. २ ति०—अबुद्धमात्रं. ३ M., PTS—पिवित्वा.
४ See also वि० १.९४.

चरियानुग्गहाया' ति एकं, 'इति पुराणं च वेदनं पटिहंखामि नवं च वेदनं न उप्पादेस्सामी' ति एकं, 'यात्रा च मे भविस्सती' ति एकं । अनवज्जता च फासु-
विहारो चा ति अयमेत्थ भोजनानिंसो । महासीवत्थेरो^१ पनाह— हेट्ठा चत्तारि
अंगानि पटिपक्खो नाम । उपरि पन अट्ठ अंगानि समोधानेतव्वानि— तत्थ 'याव-
देव इमस्स कायस्स टितिया' ति एकं अंगं, 'यापनाया' ति एकं, 'विहिंसूपरतिया
ति' एकं, 'ब्रह्मचरियानुग्गहाया' ति एकं, 'इति पुराणं च वेदनं पटिहंखामी' ति
एकं, 'नवं च वेदनं न उप्पादेस्सामी' ति एकं, 'यात्रा च मे भविस्सती' ति एकं,
'अनवज्जता' चा ति एकं । फासुविहारो पन भोजनानिंसो ति । एवं अट्ठंगैसमन्ना-
गतं आहारं आहारेत्तो भोजने मत्तञ्जू नाम होति । अयं वुच्चवती ति अयं परि-
येसन-पटिग्गहण-परिभोगेसु युत्तप्पमाणजाननवसेन पवत्तो पच्चवेक्खितपरिभोगो
भोजने मत्तञ्जुता नाम ।

(१४१) मुट्ठसच्चनिद्देसो [§१३४९] असती ति सतिविरहिता चत्तारो
खन्धा । अननुस्सति अप्पटिस्सती ति उपसग्गवसेन पदं वट्ठितं । असरणता
ति असरणाकारो । अधारणता ति धारेतुं असमत्थता । ताय हि समन्नागतो
पुग्गलो अधारणप्पत्तो^२ निधानक्खमो न होति । उदके अल्लवुकटाहं विय आर-
म्भणे पिलपती ति पिलापनता । सम्मुस्सनत्तो ति नट्टमुट्ठस्सतिता । ताय हि
समन्नागतो पुग्गलो निक्खित्तमत्तो विय काको, निक्खित्तमत्तो विय च सिगालो^३
होति । भावनावलनिद्देसो [§१३५४] कुसलानं धम्मानं [406] ति बोधिपक्खिय-
धम्मानं । आसेवना ति आदिसेवना । भावना ति वट्ठना । बहुलीकम्भे ति पुन-
प्पुनं करणं ।

(१४२) सीलविपत्तिनिद्देसो [§१३६१] सीलसम्पर्दो-निद्देस-[§१३६३]-
पटिपक्खतो वेदितव्वो । दिट्ठिविपत्तिनिद्देसो [§१३६२] च दिट्ठिसंपदापटिपक्खतो
[§१३६४] । दिट्ठिसंपदानिद्देसो दिट्ठुपादाननिद्देस-[§१२१५]-पटिपक्खतो ।
सीलविसुद्धिनिद्देसो [§१३६५] किञ्चा पि सीलसंपदानिद्देसेन [§१३६३] समानो,
तत्थ पन विसुद्धिसंपापकं पातिमोक्खसंवरसीलं कथितं, इध विसुद्धिप्पत्तं सीलं । सति
च सम्पज्झं च, पटिसंखानव्रलं च भावनाव्रलं च, समयो च विपरसना च, समथ-
निमित्तं च पग्गाहनिमित्तं च, पग्गाहो च अविकखेपो च, सीलसंपदा च दिट्ठिसंपदा
चा ति इमेहि पन लहिं दुकेहि^४ चतुप्पमिका पि लोक्कियलोकुत्तरधम्मा व कथिता ।

१ See ३.४८१, ५८६ as well as note on the former. २ Cf. विमु० १२ and note the difference. ३ PTS- आधारण°; सी०. म०- आधार°; सि०- आधार°. ४ सी०, म०, सि०- पमुस्सनतया; M.- पमुस्सनता.
५ All authorities but सी०- सिगालो. ६ M., PTS, सि०- सोरच्च°. ७-७ §§१३५१-६४.

(१४३) दिट्ठिविसुद्धिनिहेसे [§ १३६६] कम्मस्सकतं जाणं ति 'इदं कम्मं सकं, इदं नो सकं' ति जाननपञ्ञा । तत्थ अत्तना वा कतं हेतु पदेन वा सव्वं पि अकुसलकम्मं नो सकं । कस्मा ? अत्थमज्जनतो अनत्थजननतो च । कुसलकम्मं पन अनत्थमज्जनतो अत्थजननतो च 'सकं' नाम । तत्थ यथा नाम सधनो समोसो पुरिसो अद्धानमगं पटिपज्जित्वा अन्तरामग्गे गामनिगमादीसु नक्खत्ते संयुद्धे 'अहं आगन्तुको, किं नु खो निस्साय नक्खत्तं कीळियं' ति अचिन्तेत्वा यथा यथा इच्छति तेन तेन नीहा-
रेन नक्खत्तं कीळन्तो सुखेन कन्तारं अतिक्कमति, एवमेव इमस्मिं कम्मस्सकतजाणे ट्ठत्वा इमे सत्ता वट्ठं वट्ठगामिकम्मं आयूहित्वा सुखेन सुखं अनुभवन्ता अरहत्तं पत्ता गणनपथं वीतिवत्ता । [407] सच्चानुलोमिकजाणं [§ १३६६] ति चतुब्बं सच्चानं अनुलोमं विपस्सनाजाणं । मग्गसमङ्गिस्स जाणं फलसमङ्गिस्स जाणं ति मग्गजाण-फलजाणानि येव ।

(१४४) 'दिट्ठिविसुद्धि खो पना' ति पदस्स निहेसे या पञ्ञा पजानना ति आदीहि पदेहि हेट्ठां वृत्तानि कम्मस्सकतजाणादीनेव चत्तारि जाणानि विम-
त्तानि । 'यथा-दिट्ठिस्स च पधानं' [§ १३६६] ति पदस्स निहेसे यो चेत्तसिको विरियारंभो ति आदीहि पदेहि निदिट्ठं विरियं पञ्ञागतिकमेव; पञ्ञाय लोक्किय-
ट्ठाने लोक्कियं धोकुचरट्ठाने धोकुत्तरं ति वेदितव्यं ।

(१४५) संवेगदुक्कनिहेसे [§ १३६६ इ-ई] जातिभयं ति जातिं भयतो दिस्वा ट्ठितजाणं । जरंभयादीसु पि एमेव नयो । अनुपपन्नानं पापकानं ति आदीहि जातिआदीनि भयतो दिस्वा जातिजराव्याधिमरणेहि मुञ्चितुकामस्स उपावपधानं कथितं । पदमाजनिवस्स पन अत्थो विभंगदुक्कथायं आविमविस्सति ।

(१४६) 'असन्तुट्ठिता च कुसल्लेषु वग्गेसू' [§ १३६७] ति पदनिहेसे भिच्छो-कम्पता विभेसकामता । इधेकच्चो आदिटो ष पक्खियमत्तं वा सत्ताकमत्तं वा उभोत्ताधिकं वा पाटिपदिकं वा देति, सो तेन असन्तुट्ठो हुत्वा पुन धूरयत्तं संधमत्तं वस्सावासिकं देति, आवासं कारेति, च्छारो पि पच्चये देति । तथा पि असन्तुट्ठो हुत्वा यरणानि गग्गाति, पञ्ञ सीळानि समादियति । तथा पि असन्तुट्ठो हुत्वा पय्यजति । पय्यजित्वा एकं निक्कायं द्वे निक्काये ति तेपिटकं बुद्धयचनं गग्गाति, अट्ठ समापच्चियो मवेति, विपस्सनं वट्ठेसा अरहत्तं गग्गाति । अरहत्तपप्पित्तो पट्ठायं मत्तासन्तुट्ठो नाम होति । एवं याव अरहत्ता विनेसकामता 'भिच्छो-
कम्पता' नाम ।

(१४७) 'अप्यटिवानिता च पधानस्मि' [§ १३६७ अ] ति पदनिहेसे यस्मा पत्तमेनासनेसु अधिकुत्तखनं धम्मनं भावनाय उक्कण्टमानो पधानं पटि-

१ M., सी०-कम्मस्सकता. २ See ३.२८७ (Cm. on § 16). ३ सी०, म०, मि० insert नयन after जग. ४ See VbhCm. p. 502. ५ हि०-धुवः.

वोपेति' [408] नाम, अनुकण्ठमानो पटिवापेति' नाम, तस्मा तं नयं दस्सेतुं या कुसलानं धम्मानं ति आदि वुत्तं । तत्थ सक्कच्चकिरियता ति कुसलानं करणे सक्कच्चकारिता । सातच्चकिरियता ति सततमेव करणं । अट्ठितकिरियता ति खण्डे अकत्वा अट्ठपेत्वा करणं । अनोलीनवुत्तिता ति अलीनजोविता, अलीन-पयस्सिता वा । अनिक्खित्तच्छन्दता ति कुसलच्छन्दस्स अनिक्खिपनं । अनि-क्खित्तधुरता ति कुसलकरणे विरियधुरस्स अनिक्खिपनं ।

(१४८) 'पुब्बेनिवासानुस्सति-जाणं विजा' [§१३६७ आ] ति एत्थ पुब्बे-निवासो ति पुब्बेनिवृत्त्यक्खन्धा च खन्धपटिद्वन्द्वं च । पुब्बेनिवासस्स अनुस्सति पुब्बेनिवासानुस्सति । तां सम्पद्युत्तं जाणं पुब्बेनिवासानुस्सतिजाणं । तयिदं पुब्बे-निवृत्त्यक्खन्धपटिच्छादकं तमं विज्झती ति विज्जा । तं तमं विज्झित्वा ते खन्धे विदिते पाकटे करोती ति विदितकरणद्वेन पि विज्जा । चतुप्पाते जाणं ति चुतियं च उपपाते च जाणं । इदं पि सत्तानं चुतिपटिसन्धिच्छादकं तमं विज्झती ति पि विज्जा । तं तमं विज्झित्वा सत्तानं चुतिपटिसन्धियो विदिता पाकटा करोती ति विदितकरणद्वेन पि विज्जा । आसद्यानं खये जाणं ति सव्वकिल्लेसानं खयवये^१ जाणं । तयिदं चतुसच्चच्छादकं तमं विज्झती ति पि विज्जा । तं तमं विज्झित्वा चत्तारि सव्वानि विदितानि पाकटानि करोती ति विदितकरणद्वेन पि विज्जा ।

(१४९) [409] 'वित्तस्स च अधिमुत्ति निञ्चानं चा' [§१३६७ इ] ति एत्थ आरम्भणे अधिमुच्चनद्वेन, पच्चनीकधम्भेहि च मुट्ठु-मुत्तद्वेन अट्ठ समापत्तियो वित्तस्स अधिमुत्ति नाम । इतरं पन 'नत्थि एत्थ तग्हासंखातं धानं,' 'निग्गतं वा तस्मा वाना' ति निञ्चानं । तत्थ अट्ठ समापत्तियो सयं विकल्मभित्तकिल्लेसेहि विमुत्तत्ता विमुत्ती ति वुत्ता, निञ्चानं पन सव्वकिल्लेसेहि अच्चन्तविमुत्तत्ता विमुत्ती ति ।

(१५०) मग्गसमङ्गिस्स जाणं वि [§१३६७ ई] चत्तारि मग्गजाणानि । फलसमङ्गिस्स जाणं [§१३६७ उ] ति चत्तारि फलजाणानि । तत्थ पठम-मग्गजाणं पच्च किल्लेसे खेपेन्तं निरोधेन्तं^२ वूपसमेन्तं पटिप्पस्सम्भेन्तं उप्पज्जती ति खये जाणं नाम जातं । दुतियमग्गजाणं चत्तारो किल्लेसे । तथा ततियमग्गजाणं । चतुत्थमग्गजाणं पन अट्ठ किल्लेसे खेपेन्तं निरोधेन्तं^३ वूपसमेन्तं पटिप्पस्सम्भेन्तं उप्पज्जती ति 'खये जाणं' नाम जातं । तं तं मग्गफलजाणं पन तेसं तेसं किल्ले-सानं खीणन्ते निरुद्धन्ते वूपसमन्ते पटिप्पस्सम्भन्ते अनुप्पादन्ते^४ अप्पवत्तन्ते^५ उप्पन्नं

१ M.— पटिवापेति, सी०, म०— पटिवापेति; २ M. also reads so; सी०, म०— पटिवापेति. ३ सी०— खये; म०, ति०— खयसमये. ४ सी०, M., PTS— निरुद्धन्ते. ५ सी० also reads so. ६ M., PTS— निरुद्धन्ते. ७ M., PTS— अनुप्पादे अप्पवत्ते. ८ M., PTS— उप्पज्जता.

ति अनुप्यादे आणं [१३६७ उ] नाम जातं ति ।

अट्टसालिनिया धम्मसंगहट्ठकथाय

निकखेपकण्डवण्णना निट्ठिता ।

६

[अट्टकथाकण्डवण्णना]

(१) इदानीं त्रिकलेपकण्डानन्तरं ठपितस्स अट्टकथाकण्डस्स वण्णनाक्रमो अनुपपत्तो । कस्मा पनेतं अट्टकथाकण्डं नाम जातं ति ? तेपिटकस्स बुद्धवचनस्स अस्थं उद्धरित्वा ठपितत्ता । तीसु पि हि पिटकेषु धम्मन्तरं आगतं अट्टकथाकण्डे-
नेव परिच्छिन्दित्वा विनिच्छित्तं सुविनिच्छित्तं नाम होति । सकले अभिधम्मपिटके नवमग्गं महापकरणे पञ्चुद्धारं गणनवारं असहस्रस्सेतेना पि अट्टकथाकण्डतो येव समानेतुं वट्ठति । [410] कुतो-पभवं पनेतं ? सारिपुत्तस्थेय्यपभवं । सारिपुत्तस्थेरो हि एकस्स अत्तनो सद्धिविहारिकस्स निकखेपकण्डे अत्थुद्धारं सहस्रस्सेतुं असक्को-
न्तस्स अट्टकथाकण्डं कथेत्वा अदासि ।

(२) इदं पन महाअट्टकथाय पट्टिक्खित्वा इदं वुत्तं— अभिधम्मो नाम न सावकविसयो, न सावकगोचरो; बुद्धविसयो एस, बुद्धगोचरो । धम्मसेनावति पन सद्धिविहारिकेन पुच्छितो तं आदाय सत्थु सन्तिकं गत्वा सम्मासभ्युद्धस्स कथेसि । सम्मासम्बुद्धो तस्स भिक्खुनो अट्टकथाकण्डं कथेत्वा अदासि । कथं ? भगवा हि 'कतमे धम्मा कुसला' [१३६८] ति पुच्छि । 'कुसला धम्मा नाम कतमे' ति सहस्रस्सेसी ति अत्थो । अयंस्स तुण्हीभूतस्स 'ननु यं मया कतमे धम्मा कुसला ? यस्मिं समये कामावचरं कुसलं चित्तं उप्पन्नं होती [१३] ति आदिना नयेन भूमिभेदतो कुसलं दरिसत्तं, सत्त्वं पि तं चत्तसु भूमीसु कुसलं, इमे धम्मा कुसला' [१३६८] ति इमिना नयेन काणिकं कण्णिकं घटं घटं गोच्छकं गोच्छकं कत्वा अत्थुद्धारवसेन कुसलादिधम्मे दस्सेन्ती कथेत्वा अदासि । तत्थ चत्तसु ति कामावचर-रूपावचर-अरूपावचर-अपरियायवत्तेसु । कुसलं ति फरसादिभेदं कुसलं । इमे धम्मा कुसला ति सव्वे पि तासु भूमीसु वुत्ता फरसा-
दयो धम्मा कुसला नाम ।

१ PTS inserts hereafter अप्पवत्ते उप्पवत्ते. २ M. PTS.—
परिच्छिज्ज.

(३) अकुसलानं पन भूमियेन भेदाभावतो द्वादस अकुसलचित्तुप्पादा [§ १३६९] ति आह । तथ उप्पज्जती ति उप्पादो । चित्तमेव उप्पादो चित्तुप्पादो । देसनानीसमेव चेतं । यथा पन 'राजा आगतो' ति वुत्ते अमच्चादीनं पि आगमनं वुत्तमेव होति, एवं 'चित्तुप्पादा' ति हि वुत्ते तेहि संपयुत्तधम्मा पि वुत्ता व होन्ती ति । सञ्चरथ चित्तुप्पादगृहणेन स सम्पयुत्तधम्मं चित्तं गहितं ति वेदितव्यं । इतो-परं चतसु भूमीसु विपाको [§ १३७०] ति आदीनं सर्व्वेसं पि तिकदुक-भाबनीयपदानं अत्थो, वेदनातिकादीसु च सुखादीनं न-वत्तञ्चतो हेट्ठा वुत्तनयेनैव पाप्पि-[411]-यत्थं वीमसित्वा वेदितव्या । विसेसमत्तमेव पन वक्खाम ।

(४) तथ परित्तरम्मणत्तिके [§§ १४०६-८] ताव सञ्चो कामावचरस्स विपाको ति एत्थ द्वे पञ्चै-विज्झाणानि चक्खुप्पसादादयो निस्साय नियमेनैव इट्ठा-निट्ठादि भेदे रूपसङ्गन्वरसफोटुञ्चधम्मं आरब्ध पवत्तन्ती ति परित्तरम्मणानि । कुसला-कुसलविपाका पन द्वे मनोधातुयो हृदयवत्थुं निस्साय चक्खुविज्झाणादीनं अनन्तरा नियमतो रूपादीनेव आरब्ध पवत्तन्ती ति परित्तरम्मणा । कुसलविपाकाहेतुक-मनोविज्झाणधातु सोमनस्सङ्गता पञ्चद्वारे सन्तीरणवसेन छसु द्वारेसु तदारम्मणवसेना ति नियतो रूपादीनि छ परित्तरम्मणानेव आरब्ध पवत्तन्ती ति परित्तरम्मणा । उपेक्खासङ्गताः कुसलकुसलविपाकाहेतुकमनोविज्झाणधातुर्द्वयं पञ्चद्वारे सन्तीरणवसेन छसु द्वारेसु तदारम्मणवसेन नियमतो रूपादीनि छ परित्तरम्मणानेव आरब्ध पवत्तन्ति । पटिसन्धिबध्दं पवत्तमानं पि परित्ते कम्मं कम्मनिमित्तं गतिनिमित्तं वा आरम्भणं करोति, पवत्तिव मङ्गवसेन, परियोलाने वुत्तिवसेन पवत्तमानं पि तदेव आरम्भणं करोती ति परित्तरम्मणं । अट्ठ पन सहेतुकविपाकचित्तुप्पादा एत्थ वुत्तनयेनैव तदारम्मणवसेन पटिसन्धि-भवङ्ग-वुत्तिवसेन च परित्तधम्मे येव आरब्ध पवत्तन्ति । किरिया मनोधातुं [§ १४०६] पञ्चद्वारे रूपादीनि आरब्ध पवत्तन्ति । सोमनस्ससङ्गता अहेतुक-किरिया-मनोविज्झाणधातुं छसु द्वारेसु पञ्चुप्पद्ये मनोद्वारे अतीतानागते पि परित्ते रूपादिधम्मे येव आरब्ध खीणासवानं पट्टाकारं कुरुमाना पवत्तन्ती ति परित्तरम्मणा । एवमिमे पञ्चैवीसति चित्तुप्पादा एकन्तेनैव परित्तरम्मणा ति वेदितव्या ।

(५) विज्झाणञ्चायतन-नेवसञ्जानासञ्जायतन-धम्मा अत्तनो

१ See ३.४३. २-२ See §1373; also see ५.८. ३ See §§431-54, 556-61. ४ M. PTS.— चक्खावतनदयो. ५ See Chart. §455-468, 562-63. ६ See §§469-483. ७-७ म०, ति० omit. ८ §§484-497, 564-65. ९ सि० inserts hereafter कुत्तल. १० See Chart, §498. ११ §566-67. १२ §568-573. १३ 25 = 2 × 5 + 2 + 1 + 2 + 8 + 1 + 1 as enumerated in this para.

अत्तनो हेट्ठिम-समापत्ति आरम्भ प-[412]-वत्तनतो महग्गतारम्मणा [§ १४००] । मग्ग-फल-धम्मा निव्वानारम्मणत्ता अप्पमाणाारम्मणा [§ १४०८] । कुसलतो चत्तारो किरियतो चत्तारो ति अट्ठ जाणविप्पयुत्तचित्तुप्पादा सेक्ख-पुयुज्जन-खीणा-सवानं असक्कच्चदान-पच्चवेक्खण-धम्मस्सवनादीसु कामावचरधम्मे आरम्भ पवत्तन-काले परित्सारम्णा । अतिपगुणानं पटमज्झानादीनं पच्चवेक्खणकाले महग्गता-रम्मणा । कसिणानिमित्तादिपण्णात्तिपच्चवेक्खणकाले न-वत्तव्वारम्मणा । अकुसलतो चत्तारो दिट्ठिगतसंपयुत्तचित्तुप्पादा पच्चपण्णासाय कामावचरधम्मानं 'सत्तो सत्तो' ति परामसनअस्सादनामिनन्दनकाले परित्सारम्मणा । तेनेव आकारेन सत्तवीमति महग्गते धम्मे आरम्भ पवत्तिकाले महग्गतारम्मणा । पण्णात्तिधम्मे आरम्भ पवत्तन-काले सिधा न-वत्तव्वारम्मणा । दिट्ठिपयुत्तानं ते येव धम्मे आरम्भ केवलं अस्सादनामिनन्दनवसेन, पवत्तियं पटियसंपयुत्तानं दोमनस्सवसेन, विचिकिच्छाय संपयुत्तचित्तुप्पादस्स अ-निट्ठ-गतवसेन, उद्धच्चसहगतस्स विक्खेपवसेन अवूपसम-वसेन च पवत्तियं परित्-महग्गत-न-वत्तव्वारम्मणता वेदितव्वा । एतेसु पन एकधम्भो पि अप्पमाणे आरम्भ पवत्तितुं न सक्कोति, तस्मा न अप्पमाणाारम्मणा ।

(६) कुसलतो चत्तारो किरियतो चत्तारो ति अट्ठ जाणसंपयुत्तचित्तुप्पादा [§ १४०८] सेक्खपुयुज्जनखीणासवानं सक्कच्चदान-पच्चवेक्खण-धम्मस्सवनादीसु यथावुत्तपकारे धम्मे आरम्भ पवत्तिकाले परित्-महग्गत-न-वत्तव्वारम्मणा होति । गोत्रमूकाले पन लोकुत्तरधम्मे पच्चवेक्खणकाले च नेमं अप्पमाणाारम्मणता वेदितव्वा । यं पनेतं रूपावचरचतुत्थज्झानं [§ १४०८] तं सव्वत्थ-पादक-चतुत्थं आकास-कसिणचतुत्थं आलोककसिणचतुत्थं ब्रह्मविहारचतुत्थं आनापानचतु-[413]-त्थं इद्धि-विधचतुत्थं दिव्यसोतचतुत्थं चेतोपरियजाणचतुत्थं यथाकम्मूपगमाणचतुत्थं दिक्व-चक्युजाणचतुत्थं पुब्बेनिवासजाणचतुत्थं अनागतसंज्ञाणचतुत्थं ति कुसलतो पि किरि-यतो पि द्वादसविधं होति ।

(७) तत्थ 'सव्वत्थ-पादकचतुत्थं' नाम अट्ठसु कसिणेषु चतुत्थज्झानं । तं हि विपस्सनाय पि पादकं होति, अभिज्झानं पि, निरोधस्सा पि, बट्ठस्सा पि पादकं होति येवा ति सव्वत्थ-पादकं ति वुत्तं । 'आकासकसिण-आलोककसिणचतुत्थानि' पन विपस्सनाय पि अभिज्झानं पि बट्ठस्सा पि पादकानि होन्ति, निरोधपादकानेव न होन्ति । 'ब्रह्मविहार-आनापानचतुत्थानि' विपस्सनाय चैव बट्ठस्स च पादकानि होन्ति, अभिज्झान पन निरोधस्स च पादकानि न होन्ति । तत्थ दसविधं पि कसिण-

१ See Chart §§ 147-49 and the corresponding four in §576. २ M., PTS, नी० insert hereafter तेनेवाकारेन सत्तवीमतिमहग्गत-धम्मे आरम्भ पवत्तिकाले महग्गतारम्मणा । ३ §§ 365-399, 403-409. ४ अ० यो० (224) i. e. अट्ठसु जाणविप्पयुत्तचित्तुप्पादादीसु. ५ सो०- नग्गस्सा पि.

ज्ज्ञानं कसिणपण्णासिं आरब्ध पवत्तत्ता, ब्रह्मविहारचतुर्थं 'सत्त'-पण्णासिं आरब्ध पवत्तत्ता, आनापानचतुर्थं निमित्तं आरब्ध पवत्तत्ता परित्तादिवसेन न-वत्तव्धार-रम्मणतो न-वत्तव्धारम्मणं नाम होति । 'इद्धिविधचतुर्थं' परित्त-महग्गतारम्मणं होति । कथं ? तं हि यदा कार्यं चित्तसन्निस्सितं कत्वा अदिस्समानेन कायेन गन्तुकामो चित्तवसेन कार्यं परिणामेति, महग्गतचित्ते समोदहति, समारोपेति, तदा उपयोगलद्धारम्मणं होती ति कत्वा रूपकाधारम्मणतो परित्त्तारम्मणं होति । यदा चित्तं कायसन्निस्सितं कत्वा दिस्समानेन कायेन गन्तुकामो कायवसेन चित्तं परिणामेति, पादकज्ज्ञानचित्तं रूपकाये समोदहति, समारोपेति, तदा उपयोगलद्धारम्मणं होती ति कत्वा महग्गतचित्त्तारम्मणतो महग्गतारम्मणं होति ।

(८) 'दिव्वसोतचतुर्थं' सहं आरब्ध पवत्तत्ता एकन्तपरित्त्तारम्मणमेव । 'वैतोपरियजाणचतुर्थं' परित्त-महग्गत-अप्पमाणारम्मणं होति । कथं ? [414] तं हि परेसं कामावचरचित्तजाननकाले परित्त्तारम्मणं होति, रूपावचरारूपावचरचित्त-जाननकाले महग्गतारम्मणं, मग्गफलजाननकाले अप्पमाणारम्मणं होति । एत्थं च पुथुज्जनो सोतापन्नस्स चित्तं न जानाति, सोतापन्नो वा सकदागामिस्स ति एवं याव अरहत्ता नेतव्वं । अरहो पन सव्वेसं चित्तं जानाति । अब्बो पि च उपरिमो हेट्ठिमस्स ति अयं विसेसो वेदितव्वो । 'यथाक्रमूपगजाणचतुर्थं' कामावचर-कम्मजाननकाले परित्त्तारम्मणं होति, रूपावचरारूपावचरजाननकाले महग्गतारम्मणं । 'दिव्वचक्खुजाणचतुर्थं' रूपारम्मणत्ता एकन्तपरित्त्तारम्मणमेव ।

(९) 'पुब्बेनिवासजाणचतुर्थं' परित्त-महग्गत-अप्पमाण-न-वत्तव्धारम्मणं होति । कथं ? तं हि कामावचरक्खन्धानुस्सरणकाले परित्त्तारम्मणं होति । रूपावचरारूपावचरक्खन्धानुस्सरणकाले महग्गतारम्मणं । अतीते अत्तना वा परेहि वा भावित-मग्गं सच्छिकतफलं च अनुस्सरणकाले अप्पमाणारम्मणं । अतीते बुद्धा मग्गं भावविमुं, फलं सच्छार्कमु, निव्वानघातुया परिनिव्वारियू ति छिन्नवट्टुमकानुस्सरण-वसेन मग्गफलनिव्वानपच्चेक्खणतो पि अप्पमाणारम्मणं । अतीते 'चिप्पसी' नाम भगवा [415] अहोमि । तस्स वन्धुमती नाम नगरं अहोमि, वन्धुमा नाम राजा पिता, वन्धुमती नाम माता' ति आदिना नयेन नाममोत्तपटवीनिमित्तादि-अनुस्सरणकाले न-वत्तव्धारम्मणं होति । 'अनागतसजाणचतुर्थे' पि एसेव नवो । तं पि हि 'अयं हि अनागते कामावचरे निव्वत्तिस्सती'ति जाननकाले परित्ता-रम्मणं होति । 'रूपावचरे वा अरूपावचरे वा निव्वत्तिस्सती' ति जाननकाले महग्गतारम्मणं होति । 'मग्गं भावेस्सति फलं सच्छिकरिस्सती' ति 'निव्वानघातुया परिनिव्वारियस्सती'ति जाननकाले अप्पमाणारम्मणं । अनागते 'मेत्तेव्वो नाम भगवा उत्पजिस्सति, सुव्रह्मा नाम'स्स ब्राह्मणो पिता भविस्सति, ब्रह्मवती नाम

ब्राह्मणी माता' ति आदिना नयेन नामगोत्तजाननकाले न-वत्तव्वारम्मणं होति ।

(१०) अरूपावचरचतुर्थं पन आसवानं खयचतुर्थं च पालिया आगत-
द्वाने येव कथीयति^१ । किरियाहेतुकमनोविञ्जाणधातु उपेक्खासहगता सव्वेसं पि
एतेसं कुसलाकुसल-किरियचित्तानं पुरेचारिका । तस्सा तेसु वुत्तनयेनेव आरम्मण-
भेदो वेदितव्वो । पञ्चद्वारे पन वोदुपनवसेन पवत्तियं एकन्तपरितारम्मणा व
होति । रूपावचरतिकचतुक्कञ्जानादीनि परित्तादिभावेन न-वत्तव्वं धम्मं आरम्भ
पवत्तितो न-वत्तव्वारम्मणानि । एत्थ हि रूपावचरानि पटवीकसिणादीसु पवत्तन्ति,
आकासानञ्चावतनं उग्वाटिमाकासे, आकिञ्चज्जायतनं विञ्जाणापगमे ति ।

(११) मगारम्मणत्तिके [§§१४१५] आदिग्धि वुत्ता अट्ट आणसंप-
युत्तचित्तुप्पादा सेक्खासिक्खानं अत्तना पटिविद्धमगं पच्चवेक्खणकाले मग्गा-
रम्मणा, मग्गेन पन असहजातत्ता न मग्गहेतुका, अत्तना पटिविद्धमगं गरं कत्वा
पच्चवेक्खणकाले आरम्मणाधिपतियसेन मग्गाधिपतिनो, अञ्जधम्ममारम्मणकरणकाले
न वत्तव्वा मगारम्मणा ति पि मग्गाधिपतिनो ति पि । चत्तारो अरियमग्गा मग्ग-
संखातरस्स मग्गमंसयुत्तस्स वा हेतुनो अत्थिताय एकन्ततो मग्गहेतुका । विरियं पन
वीमंसं [416] वा जेट्ठकं कत्वा मग्गभावनाकाले सहजाताधिपतिना सिया मग्गा-
धिपतिनो, उन्धचित्तानं अञ्जतरजेट्ठककाले सिया न वत्तव्वा मग्गाधिपतिनो
ति । द्वादसविधे रूपावचरचतुर्थज्जाने सव्वत्थे-पादकचतुर्थादीनि नवज्जानानि नेव
मगारम्मणानि न मग्गहेतुकानि न मग्गाधिपतीनि ।

(१२) चेतोपरिविज्ञाण-पुञ्चेनिवासजाण-अनागतसजाणचतुस्थानि पन अरि-
यानं मग्गचित्तजाननकाले मगारम्मणानि होन्ति, मग्गेन पन असहजातत्ता न मग्ग-
हेतुकानि, मगं गरं कत्वा अप्पवत्तितो न मग्गाधिपतीनि । कस्मा पनेतानि न
मगं गरं करोन्ती ति ? अत्तनो महग्गतताय । यथा हि राजानं सव्वो लोको गरं
करोति, मातापितरो पन न करोन्ति । न हि ते राजानं दिस्वा आसना वुट्ठहन्ति,
न अञ्जलिकम्मादीनि करोन्ति, दहरकाले वोहरितनयेनेव वोहरन्ति । एवं एतानि
पि अत्तनो महग्गतताय न मगं गरं करोन्ति । किरियाहेतुकमनोविञ्जाणधातु पि
अरियानं मग्गपच्चवेक्खणकाले पच्चवेक्खणपुरेचारिकत्ता मगारम्मणा होति, मग्गेन
असहजातत्ता पन न मग्गहेतुका, तं गरं कत्वा अप्पवत्तितो न मग्गाधिपति । कस्मा
न गरं करोती ति ? अत्तनो अहेतुकताय हीनताय जल्लताय । यथा हि राजानं
सव्वो लोको गरं करोति, अन्तोपरिजना पन खुज्जवामनकचेटकादयो अत्तनो
अञ्जाणताय पण्डितमनुस्सा विय नातिगरं करोन्ति, एवमेव इदं पि चित्तं अत्तनो
अहेतुकताय हीनताय जल्लताय मगं गरं न करोति । आणविप्पयुत्त-कुसलादीनि

१ Cf. अनागतवंस, verse 96. २ सी०, म०-कथेस्तानि. ३ म०-अञ्जा^०.
४ म०, सी० add व. ५ See ६.६ above.

आणामावेन चैव लोक्रियधम्मारम्भणताय च मग्गारम्भणादिभावं न लमन्ति, न-
वत्तव्वारम्भणानेय होन्ती ति वेदितव्वानी ति ।

(१३) [417] अतीतारम्भणत्तिके [§ १४१८] विज्झाणञ्चायतन-नेव-
सज्झानासञ्चायतनधम्मा हेट्ठा अतीतसमापत्ति आरब्ध पवत्तित्तो एकन्तेन अतीता-
रम्भणा घ । नियोगा अनागतारम्भणा नत्थी ति नियमेन पाटियेकं चित्तं
अनागतारम्भणं नाम नत्थि । नेनु च अनागतं सञ्चाणं एकन्तेन अनागतारम्भणं,
चैतोपरियघाणं पि अनागतं आरब्ध पवत्तती ति? नो नप्पवत्तति । पाटियेकं पन
एतं एकं चित्तं नाम नत्थि । रूपावचरचतुत्थज्ज्ञानेन संगहितत्ता अज्जेहि महग्गत-
विसेहि मिस्सकं होति । तेन वुत्तं 'नियोगा अनागतारम्भणा नत्थी' [§ १४१८]
ति । हे पञ्चविज्झागानि, तिस्सेो च मनोधातुयो पच्चुप्पन्नेसु रूपादीसु
पवत्तित्तो पच्चुप्पन्नारम्भणा नाम ।

(१४) इस विचुत्पादा नि एत्थ अद्भु ताय सहेतुका देवमनुस्सानं
पटिसन्धिगहणकाले कम्मं वा कम्मनिमित्तं वा आरब्ध पवत्तियं अतीतारम्भणा ।
मयंग-भुतिकालेसु पि एसेव नयो । गतिनिमित्तं पन आरब्ध पटिसन्धिगहणकाले ततो-
परं मयंगकाले च पच्चुप्पन्नारम्भणा । तथा पञ्चद्वारे तदारम्भणवसेन पवत्तियं । मनो-
द्वारे पन अतीतानागतपच्चुप्पन्नारम्भणानं जवनानं आरम्भणं गहेत्वा पवत्तित्तो अतीता-
नागतपच्चुप्पन्नारम्भणा । 'कुसलविपाकहेतुक-उपेक्खासहगत-मनोविज्झाणधातुय'
पि एसेव नयो । केवलं हि सो मनुस्सेसु पच्चन्धादीनं पटिसन्धि होति । पञ्चद्वारे पि
सन्तीरणवसेना पि पच्चुप्पन्नारम्भणा होती ति अयमेत्थ विसेसो । 'सोमनस्सहगता'
पन पञ्चद्वारे सन्तीरणवसेन तदारम्भणवसेन च पच्चुप्पन्नारम्भणा होति । मनोद्वारे
तदारम्भणवसेन सहेतुकविपाका विप अतीतानागतपच्चुप्पन्नारम्भणा ति वेदितव्व ।

(१५) 'अकुसलविपाकहेतुकमनोविज्झाणधातु' पन कुसलविपाकाय उपेक्खा-
सहगताहेतुकाय समानगतिका एव । [418] केवलं हि सा आपाधिकानं पटि-
सन्धि-मयंग-भुतिवसेन पवत्तती ति अयमेत्थ विसेसो । 'किरियाहेतुकमनोविज्झाण-
धातु' सोमनस्सहगता खीणासवानं पञ्चद्वारे पद्दहाकारं कुर्वमाना पच्चुप्पन्नारम्भणा
होति । मनोद्वारे अतीतादिभेदे धम्मे आरब्ध हसितुत्पादवसेन पवत्तियं अतीतानागत-
पच्चुप्पन्नारम्भणा होति । कामावचरकुसलं [§ १४१८] ति आदीसु कुसलतो
ताय चत्तारो आणसंपयुत्तचित्तुत्पादा । सेक्खपुत्थज्ज्ञानानं अतीतादिभेदानि खन्ध-धातु-
आयतनानि सम्मसन्तानं पच्चवेक्खन्तानं अतीतानागतपच्चुप्पन्नारम्भणा होन्ति ।
पण्णत्तिनिज्ज्ञानपच्चयेक्खणे न-वत्तव्वारम्भणा । आणविप्पयुत्तेसु पि एसेव नयो ।
केवलं हि तेहि मग-कल-निज्ज्ञानपच्चवेक्खणा नत्थि । अयमेत्थ विसेसो ।

(१६) अकुसलतो चत्तारो दिट्ठिगतसंपयुत्तचित्तुत्पादा अतीतादिभेदानं

खन्ध-धातु-आयतनानं अस्सादनाभिनन्दन-परामासकाले अतीतादिआरम्भणा होन्ति । पण्णात्तिं आरब्धं अस्सादेन्तस्स अमिनन्दन्तस्स 'सत्तो सत्तो'ति परामसित्वा गण्हन्तस्स न-वत्तव्धारम्मणा होन्ति । दिट्ठिक्खिप्पयुत्तेसु पि एसेव नवो । केवलं हि तेहि परामासगहणं नत्थि । द्वे पटिवसंपयुत्तचित्तुप्पादा अतीतादिमेदे घम्मे आरब्धं दोमनस्सितानं अतीतादि-आरम्भणा, पण्णात्तिं आरब्धं दोमनस्सितानं न-वत्तव्धारम्मणा । विचिकिच्छा-उद्धच्चसंपयुत्ता तेषु येष घम्मेसु अ-निट्ठं-गतभावेन चैव उद्धतभावेन च पवत्तियं अतीतानागत-पञ्चुप्पन्न-न-वत्तव्धारम्मणा ।

(१७) किरियतो अट्ठ सहेलुक्खित्तुप्पादा कुसलचित्तुप्पाद-गतिका एव । किरियहेलुक्कमनोविज्झाणधातु उपेक्खासहगता पञ्चद्वारे वोट्ठपनवत्तेन पवत्तियं पञ्चुप्पन्नारम्मणा [419] व । मनोद्वारे अतीतानागतपञ्चुप्पन्नारम्मणानं धेव पण्णात्ति-आरम्भणानं च जवनानं पुरेचारिककाले अतीतानागतपञ्चुप्पन्न-न-वत्तव्धारम्मणा । यथावुत्तप्पमेदे रूपवचरञ्जाने सव्वत्थेपादकचतुत्थं आकासकणिणचतुत्थं आलोफ-कणिणचतुत्थं ब्रह्मविहारचतुत्थं आनापानचतुत्थं ति इमानि पञ्च न-वत्तव्धारम्मणा-नेव । 'इद्धिक्खिचतुत्थं' काययत्तेन चित्तं परिणामेन्तस्स अतीतं पादकञ्जानचित्तं आरब्धं पवत्तनतो अतीतारम्मणं । महाधातुनिधाने महाक्खसपत्थेरादीनं विथ अनागतं अधिट्ठहन्तानं अनागतारम्मणं होति ।

(१८) महाक्खसपत्थेरो फिर महाधातुनिधानं करोन्तो अनागते अट्ठारस-वत्सायिकानि देवस्ससतानि इमे गन्धा मा सुस्सिस्सुं, पुष्पानि मा मिलायिस्सु, दीपा मा निव्वायिस्सु ति अधिट्ठहि । सव्वं तथेव अहोसि । अस्सगुत्तत्थेरो चत्तनियैयेनासने भिक्खुसंघं सुक्खमत्तं मुज्जमानं दिस्वा 'उदकसोण्ड दिवसे पुरेभत्तं दधिरसं' होतुं ति अधिट्ठहि । पुरेभत्तं गहितं दधिरसं होति पच्छाभत्ते पाकतिकमेव । कायं पन चित्तसन्निरिस्सितं कत्वा अदिस्समानेन कायेन गमनकाले, अज्जस्स वा पाटिहारि-यस्स करणकाले, कायं आरब्धं पवत्तत्ता पञ्चुप्पन्नारम्मणं होति । दिव्वयोत्तचतुत्थं विज्जमानसदमेव आरब्धं पवत्तितो पञ्चुप्पन्नारम्मणं होति । चेतोपरियमाणचसुत्थं अतीते सत्तदिवसव्वन्तरे अनागते सत्तदिवसव्वन्तरे परेत्तं चित्तं जानन्तस्स अतीता-रम्मणं अनागतारम्मणं च होति । सत्तादिवसातिककमे पन तं जानितुं न सक्कोति । अतीतानागतसञ्जाणानं हि एस, विसयो । एतस्स पञ्चुप्पन्नजाननकाले पन पञ्चुप्पन्नारम्मणं होति ।

१ Cf. ६.५. २ See ६.६-१०. ३-३ See Dialogues. ii. 185; Mv. 31. 20-21. ४ सि०- नस्सिस्सु. Cf. DCm. ii. 612; Mv. 31. 120. ५ Miln. 14. ६ सी०- दधिरसा. M., PTS- दधिरसं. ७ M., PTS- चित्तन्नस्ति. ८-८ M., PTS omit.

(१९) [420] पञ्चुप्पन्नं च नामेतं तिविधं^१—खणपञ्चुप्पन्नं सन्तति-
पञ्चुप्पन्नं अद्वापञ्चुप्पन्नं च । तत्थ उप्पादट्ठित्थिभंगप्पत्तं 'खणपञ्चुप्पन्नं' । एक-
द्वि-सन्ततिवारपरियापन्नं 'सन्ततिपञ्चुप्पन्नं' । तत्थ अन्धकारे निसीदित्वा आलोक-
ट्ठानगतस्स न ताव आरम्भणं पाकटं होति; याव पन तं पाकटं होति, एत्थन्तरे
एक-द्वि-सन्ततिवारा वेदितव्वा । आलोकट्ठाने चरित्वा औवरकं पविट्ठस्सा पि न ताव
सहसा रूपं पाकटं होति; याव तं पाकटं होति, एत्थन्तरे एक-द्वि-सन्ततिवारा वेदि-
तव्वा । दूरे उत्त्वा पन रज्जुकाने^२ हत्थधिकारं गण्डि^३-भेरि-आदि-आक्रोदनधिकारं च
दिस्वा पि न ताव सद्दं सुणाति; याव पन तं सुणाति, एतस्मिं पि अन्तरे एक-द्वि-
सन्ततिवारा वेदितव्वा । एवं ताव मग्गिहममाणका ।

(२०) संयुतमाणका पन 'रूपसन्तति अरूपसन्तती' ति द्वे सन्ततियो-
क्त्वा, 'उदकं अतिककमित्वा गतस्स याव तीरे अक्कन्तउदकलेखा न विप्पसी-
दति, अद्धानतो आगतस्स याव काये उसुमभावो न वूपसम्मति, आतपा
आगन्त्वा गम्भं पविट्ठस्स याव अन्धकारभावो न विगच्छति, अन्तो गम्भे कम्मट्ठानं
मनसि-करित्वा दिवा वातपानं विवरित्वा ओलोकैन्तस्स याव अक्खीनं कन्दनभावो
न वूपसम्मति, अयं रूपसन्तति नाम; द्वे तयो जयनवारा अरूपसन्तति नामा' ति
क्त्वा 'तदुभयं पि सन्ततिपञ्चुप्पन्नं नामा' ति वदन्ति ।

(२१) एकमवपरिच्छिन्नं पन अद्वापञ्चुप्पन्नं नाम । यं सन्धाय भदेकरत्तमुत्ते
“यो चावुसो मनो ये च धम्मा संयुत्तो, उभयमेतं पञ्चुप्पन्नं । तस्मिं पञ्चुप्पन्ने
छन्दरागपटिबद्धं होति विज्झाणं, छन्दरागपटिबद्धत्ता विज्झाणस्स तदभिनन्दति,
तदभिनन्दन्तो पञ्चुप्पन्नेसु धम्मेसु संहरीती” [म० ३ १९७] ति वुत्तं । [421]
सन्ततिपञ्चुप्पन्नं चेत्थ अट्टकथासु आगतं । अद्वापञ्चुप्पन्नं सुत्ते ।

(२२) तत्थ केचि 'खणपञ्चुप्पन्नं चित्तं जेतोपरियत्राणस्स आरम्भणं होती'
ति वदन्ति । किं-कारणा ? यस्मा इद्धिमस्स च परस्स च एकक्खणे चित्तं उप-
ज्जती ति । इदं च नेसं ओपम्मं—यथा आकाले खित्ते पुष्कमुट्ठिभिह अवस्सं एकं
पुष्कं एकस्मिं वण्टेन वण्टं पटिविज्जति, एयं परस्स चित्तं जानिस्सामी ति रासिवसेन
महाजनस्स चित्ते आवजिते अवस्सं एकस्स चित्तं एकेन चित्तेन उप्पादक्खणे वा
टितिरक्खणे वा भंगक्खणे वा पटिविज्जती ति । तं पन वस्ससत्तं पि वस्ससहस्सं पि
आवज्जेन्तो येन चित्तेन आवज्जेति, येन च जानाति तेसं द्विजं सहट्ठानामावतो
आवज्जनजयनानं च अनिट्ठे ठाने नानारम्भणमावप्पत्तिदोसतो अयुत्तं ति अट्ट-
कथासु पटिक्खित्तं । सन्ततिपञ्चुप्पन्नं पन अद्वापञ्चुप्पन्नं च आरम्भणं होती ति

१ With ६.१९-२४, cf. विसु० १३.१११-११९, १२१-२२. २ See
४.४३. ३ सी०, म०—घण्डि^०. ४ सी०, म०—चायं आवुसो. ५ M. iii. 197
omits. ६ सी०—संहरती ति. ७ सी०, म० insert hereafter वण्टं पटिविज्जति.

वेदितव्यं । तत्थ यं वत्तमानजवनवीथितो अतीतानागतवसेन द्वि-ति-जवनवीथि-परिमाणकाले परस्स चित्तं, तं सव्वं पि सन्ततिपच्चुप्पन्नं नाम । अद्वापच्चुप्पन्नं पन जवनवारेन दीपितव्वं ति यं अट्ठकथाय वुत्तं तं सुट्ठु वुत्तं ।

(२३) तत्रायं दीपना—इद्धिमा परस्स चित्तं जानितुकामो आवज्जति । आवज्जनं खणपच्चुप्पन्नं आरम्भणं कत्था तेनेव सह निरुज्झति । ततो चत्तारि पञ्च जवनानि येसं पच्छिमं इद्धिचित्तं, सेसानि कामायचरानि । तेसं सव्वेसं पि तदेव निरुद्धं चित्तं आरम्भणं होति । न च तानि नानारम्भणानि होन्ति । अद्वापच्चुप्पन्न-वसेन पच्चुप्पन्नारम्भणत्ता एकारम्भणानि । एकारम्भणत्ते पि च इद्धिचित्तमेव परस्स चित्तं जानाति, न इतरानि; यथा चक्खुदुरे चक्खुविज्जाणमेव रूपं पस्सति, न इतरानी ति । इति इदं सन्ततिपच्चुप्पन्नस्स चेय अद्वापच्चुप्पन्नस्स च वसेन पच्चुप्पन्ना-[422]-रम्भणं होति । यस्मा वा सन्ततिपच्चुप्पन्नं पि अद्वापच्चुप्पन्ने येव पतति, तस्मा अद्वापच्चुप्पन्नवसेनेतं पच्चुप्पन्नारम्भणं ति वेदितव्यं ।

(२४) पुद्घेनिवासजाणचतुर्थं नामगोत्तानुत्सरणे निव्वाननिमित्तपच्च-वेक्खणे च न-यत्तव्वारम्भणं, सेसकाले अतीतारम्भणमेव । यथाकम्मूपगजाणचत्तुर्थं पि अतीतारम्भणमेव । तत्थ किञ्चा पि पुद्घेनिवासचेतोपरियजाणानि पि अतीतारम्भणानि होन्ति, अथ खो तेयं पुद्घेनिवासजाणस्स अतीतखन्धा खन्धपटिद्वयं च किञ्चि अनारम्भणं नाम नथि । तं हि अतीतखन्ध-खन्धुपनिव्वदेसु धम्मेषु सव्वञ्जुत-जाणसमगतिकं होति । चेतोपरियजाणस्स च सत्तादेवसम्भन्तरातीतं चित्तमेव आरम्भणं । तं हि अज्जं खन्धं वा खन्धपटिद्वयं वा न जानाति, मग्गसंपयुत्त-चित्तारम्भणत्ता पन परिधायतो मग्गारम्भणं ति वुत्तं । यथाकम्मूपगजाणस्स अतीत-चेतनामत्तमेव आरम्भणं ति । अयं विलेसो वेदितव्वो । अयमेत्थ अट्ठकथानयो ।

(२५) यस्मा पन “कुसला खन्धा इद्धिविधजाणस्स चेतोपरियजाणस्स पुद्घे-निवासानुत्सविजाणस्स यथाकम्मूपगजाणस्स अनागतसजाणस्स आरम्भणपच्चयेन पच्चयो”ति पट्ठाने[तिक० १५४] वुत्तं, तस्मा चत्तारो पि खन्धा चेतोपरियजाण-यथा-कम्मूपगजाणानं आरम्भणं होन्ति । तत्रा पि यथाकम्मूपगजाणस्स कुसलाकुसला एवो ति । दिव्वचक्खुजाणचतुर्थं विज्जमानवग्णारम्भणत्ता पच्चुप्पन्नारम्भणमेव । अना-गतसजाणचतुर्थं अनागतारम्भणमेव । तं हि अनागतखन्ध-खन्धुपनिव्वदेसु धम्मेषु

१ विमु० १३.११७ says संयुतट्ठकथाय. २ Here ends the close agreement of the passage in विमु० १३.१११-११९. In the following paragraphs there is only a general agreement with the subsequent paragraphs of विमु०. ३ वि०, म०- खन्धपटिद्वेसु. ४ सो०, M., PTS insert before this किञ्चा पि. See विमु० १३.१२१-१२२. ५ Here ends विमु० १३.१२२.

पुत्रेनिवासजाणं विद्य सत्त्वञ्जुतभाणसमंगिकं होति । तस्य किञ्चा पि चेतोपरिय-
जाणं पि अनागतारम्भणं होति, तं पन सत्तादेवसम्भन्तरे उप्पन्ननकचित्तमेव [423]
आरम्भणं करोति । इदं पन अनागते कप्पसत्तसहस्रे उप्पन्ननकचित्तं पि खन्धे पि
खन्धपटिवद्धं^१ पि । रूपावचरतिकचतुष्कज्झानादीनि अतीतानागतपच्चुप्पन्नेसु
एकधम्मं पि आरम्भ अप्पवत्तितो एकन्त-न-वत्तव्वारम्भणानेया ति वेदितव्वानि ।

(२६) अज्झत्तत्तिके [§§१४१८ अ-१४२०] अनिन्द्रियवद्धरूपं च
निव्वानं च वहिद्धा ति इदं यथा इन्द्रियवद्धं परपुग्गलसन्ताने वहिद्धा ति वुच्चमानं
पि तस्स अत्ततो सन्तानपरियापन्नत्ता नियक'ज्झत्तं पि होति, एवं न येन केनचि परि-
वयेन अज्झत्तं होती ति 'नियक'ज्झत्तपरियावत्स अभावेन वहिद्धा ति वुत्तं, न नियक'
ज्झत्तमत्तस्स अतमवतो । नियक'ज्झत्तमत्तस्स पन असंभवमत्तं सन्धाय अज्झत्ता-
रम्भणत्तिके वहिद्धारम्भणता वुत्ता । अज्झत्तधम्मापगममत्ततो व आकिञ्चज्झायतना-
रम्भणस्स अज्झत्तमावं वहिद्धामावं पि अज्झत्तवहिद्धामावं पि अननुजानित्वा
आकिञ्चज्झायतनं न वत्तव्वं अज्झत्तारम्भणं ति पी [§१४२० अ] ति
आदि वुत्तं । तस्य न केवलं तदेव न-वत्तव्वारम्भणं, तस्स पन आवज्जनं पि, उप-
चारचित्तानि पि, तस्सारम्भणस्स पच्चपेक्खणचित्तानि पि, तस्सेव अस्सादनादिवत्तेन
पवत्तानि अकुसलचित्तानि पि न-वत्तव्वारम्भणनिव । तानि पन तस्मि वुत्ते वुत्ता-
नेव होन्ती ति विसुं न वुत्तानि ।

(२७) कथं वुत्तानेव होन्ती ति ? एतं हि आकिञ्चज्झायतनं, यं च तस्स
पुरेचारिकं आवज्जन-उपचारादिवत्तेन पवत्तं, तेन सह एकारम्भणं भवेस्य । तं सव्वं
अतीतारम्भणत्तिके 'कामावचरकुसलं, अकुसलं, किरियतो नव चित्तुपादा, रूपा-
वचरचतुर्थज्झानं' [§१४१८] ति एवं वुत्तानं एतेषं चित्तुपादानं 'सिया न-
पत्तव्वा अतीतारम्भणा ति पी' [§१४१८] ति आदिना नयेन न-वत्तव्वारम्भण-
भावस्स अनुज्जातत्ता, आकिञ्चज्झायतनस्स च 'आकिञ्चज्झायतनं, चत्तारो मग्गा
अपरियापन्ना, चत्तारि च सामञ्जसकलानि, इमे धम्मा न वत्तव्वा अतीतारम्भणा ति
पी' [§१४१८] ति एवं एकन्तेन न-वत्तव्वारम्भणत्तवचनतो न-वत्तव्वारम्भणं
ति वुत्तं । [424] इदानीं तं अज्झत्तारम्भणत्तिके [§१४१९-१४२० अ] एकं पि
वुच्चमानं वस्मा हेट्ठी तेन सह एकारम्भणमायं पि सन्धाय कामावचरकुसलादीनि न-
वत्तव्वारम्भणता वुत्ता, तस्मा इधा पि तस्स न-वत्तव्वारम्भणमावं दीयेति । को हि
तेन सह एकारम्भणानं न-वत्तव्वारम्भणमावे अन्तरायो ति ? एवं तस्मि वुत्ते
'वुत्तानेव होन्ती' ति वेदितव्वानि । सेसमेव अज्झत्तारम्भणत्तिके पालितो उत्तानमेव ।

(२८) आरम्भणविभागोर्ने विज्झाणज्झायतनं नेवसज्झानासज्झायतनं

१ See note ३ on p.331. २ सी०, म०-च. ३ i. e. in §1418.
४ M., PTS- विभागे पन.

[§ १४१९] ति इमेस^१ ताव कुसल-विपाक-किरियावसेन छत्रं चित्तुप्पादानं अत्तनो सन्तानसम्बद्धं देट्ठिमसमापत्तिं आरब्ध पवत्ति^२तो अज्झत्तारम्भणता वेदितव्वा । एत्थ च किरिय-आकासानञ्चायतनं किरियविज्जाणञ्चायतनस्सेव आरम्भणं होति, न इतरस्स । कस्मा ? आकासानञ्चायतनकिरियसमङ्गिनो कुसलस्स वा विपाकस्स वा विज्जाणञ्चायतनस्स अमावतो । कुसलं पन कुसल-विपाक-किरिवानं तिण्णं पि आरम्भणं होति । कस्मा ? आकासानञ्चायतनकुसलं निव्वत्तेत्वा टितस्स ततो-उदं तिथिधस्सा पि विज्जाणञ्चायतनस्स उप्पात्तिसम्भवतो । विपाकं पन न कस्सवि आरम्भणं होति । कस्मा ? विपाकतो उट्ठित्वा चित्तस्स अभिनीहारासंभवतो । नेवसञ्चानासञ्चायतनस्स आरम्भणकरणे पि एतेव नयो । **रूपावचरतिकचतुङ्ग-ज्झानादीनं** [§ १४२०] सव्वेसं पि नियक^३ज्झत्ततो बहिद्दामावेन बहिद्दा-भूतानि पटवीकविणादीनि आरब्ध पवत्ति^४तो बहिद्धारम्भणता वेदितव्वा ।

(२९) सव्वे य कामावचरा कुसलकुसलाध्याकता धम्मा, रूपावचरचतुत्थज्झानं [§ १४२० अ] ति एत्थ कुसलतो ताव चत्तारो आणसंपयुत्त-चित्तुप्पादा^५ अत्तनो खग्धादीनि पच्चवेक्खन्तस्स अज्झत्तारम्भणा । परेसं खग्धादि-पच्चवेक्खत्रणे पन पण्णात्तिनिव्वानं पच्चवेक्खणे च बहिद्धारम्भणा । तदुमयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्भणा । आणविण्युत्तेसु पि एतेव नयो । केवलं हि तेसं निव्वान-
[425]-पच्चवेक्खणं नरिय ।

(३०) अकुसलतो चत्तारो दिट्ठिसंपयुत्तचित्तुप्पादा अत्तनो खग्धादीनं अससादनामिनन्दन-परामासगाहणकाले^६ अज्झत्तारम्भणा, परस्स खग्धादीसु चैव अनिन्द्रियवद्द्रूप-कसिणादीसु च तथेव पञ्चसिकाले बहिद्धारम्भणा, तदुमयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्भणा । दिट्ठिविण्युत्तेसु पि एतेव नयो । केवलं हि तेसं परामास-गाहणं नरिय । द्वे पटिवसंपयुत्ता अत्तनो खग्धादीसु शोमनस्सितस्स अज्झत्तारम्भणा, परस्स खग्धादीसु चैव अनिन्द्रियवद्द्रूप-पण्णादीसु च बहिद्धारम्भणा, उमयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्भणा । विधिकिच्छुद्धसम्पयुत्तानं पि वुत्तप्पकारेसु धम्मेसु विवि-किच्छन-कन्दनमायवसेन पयत्तियं अज्झत्तादि-आरम्भणता वेदितव्वा ।

(३१) द्वे पञ्च-विज्जाणानि, तिरसो च मनोघातुयो ति, इमे तेरस चित्तुप्पादा अत्तनो रूपादीनि आरब्ध पवत्तियं अज्झत्तारम्भणा, परस्स रूपादीसु पवत्ता बहिद्धारम्भणा, तदुमयवसेन अज्झत्त-बहिद्धारम्भणा । सोमनस्ससहगताहेतुकविपाकमनो-विज्जाणधातु पञ्चद्वारे सन्तीरपतदारम्भणवसेन अत्तनो पञ्च रूपादिधम्मे, मनोद्वारे तदारम्भणवसेनेव अज्जे पि अज्झत्तिके कामावचरधम्मे आरब्ध पवत्तियं अज्झत्ता-

१ M., PTS-इमे सत्त य. २ सं०, M. PTS-वहिं. ३ For this, consult the chart 'चित्तुप्पादकण्ड-At A Glance' given at the end of Dhs. ४ M., PTS insert hereafter पवत्तियं.

रम्मणा, परेसं धम्मेषु पवत्तमाना बहिद्धारम्मणा, उभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणा । उपेक्खासहगतविपाकाहेतुकमनोविज्जाणधातुद्वये पि एसेव नयो । केवलं पनेता सुगतियं दुग्गतियं च पटिसन्धि-भवंग-चुतिवसेना पि अज्झत्तादिभेदेषु कम्मादीसु पवत्तन्ति । अट्ट महाविपाकचित्तानि पि एतासं देव द्वित्रं समानगतिकानि । केवलं पनेतानि सन्तीरणवसेन नपपवत्तन्ति । पटिसन्धि-भवंग-चुतिवसेनेव एतानि सुगतियं देव पवत्तन्ति ।

(३२) सोमनस्ससहगताहेतुककिरिया पञ्चद्वारे अत्तनो रूपादीनि आरब्ध पट्टाकारकरणवसेन पवत्तियं अज्झत्तारम्मणा, [426] परस्स रूपादीसु पवत्ता बहिद्धारम्मणा । मनोद्वारे तथागतस्स जौतिपालमौणव-मखादेवराज-कण्ठतापसादिकालेषु अत्तना कतकिरियं पच्चवेक्खन्तस्स हसितुप्पादवसेन पवत्ता अज्झत्तारम्मणा । मल्लिकार्यं देविया सँसतिमहामत्तस्स सुमनमालाकारस्सा ति एवमादीनं किरियाकरणं आरब्ध पवत्तिकाले बहिद्धारम्मणा । उभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणा । उपेक्खासहगतकिरियाहेतुकमनोविज्जाणधातु पञ्चद्वारे वोढुपनवसेन मनोद्वारे च आवज्जनवसेन पवत्तियं अज्झत्तादि-आरम्मणा । अट्ट महाकिरिया कुसलचित्तगतिका एव । केवलं हि ता खीणासवानं उप्पज्जन्ति, कुसलानि सेक्खपुयुज्जनानं ति एत्तकमेवेथ नानाकरणं ।

(३३) वुत्तपकारे रूपावचरचतुर्थज्ज्ञाने सम्बन्ध-पादकचतुर्थादीनि^१ पञ्चज्ज्ञानानि इमस्मिं तिके ओकासं लभन्ति । एतानि हि कसिणपणत्तिनिमित्त-आरम्मणत्ता बहिद्धारम्मणानि । 'इद्विधिचतुर्थं' कायवसेनं विसं, चित्तवसेनं वा कायं परिणामनकाले अत्तनो कुमारकवेण्णादि-निम्मानकाले च सककायचित्तानं आरम्मणकरणतो अज्झत्तारम्मणं, बहिद्धा हस्तिअस्सादिदस्सनकाले बहिद्धारम्मणं, कालेन अज्झत्तं कालेन बहिद्धा, पयत्तियं अज्झत्तबहिद्धारम्मणं । 'दिव्वसोत्तचतुर्थं' अत्तनो कुच्छिमदसवनकाले अज्झत्तारम्मणं, परेसं सदसवनकाले बहिद्धारम्मणं, उभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणं । 'वेतोपरियआणचतुर्थं' परेसं चित्तारम्मणतो बहिद्धारम्मणमेव । अत्तनो चित्तजानने पन तेन पयोजनं नथि । 'पुब्बेनिवासचतुर्थं' अत्तनो खन्धानुस्सरणकाले अज्झत्तारम्मणं, परस्स खन्धे, अनिद्रियबद्धरूपं, तिरसो च पणत्तियो अनुस्सरणतो बहिद्धारम्मणं, उभयवसेन अज्झत्तबहिद्धारम्मणं । [427] 'दिव्वचक्खुचतुर्थं' अत्तनो कुच्छिगतादिरूपदस्सनकाले अज्झत्तारम्मणं,

१ See note on this in ३.६६१. २ Jā. iii. 405 ff. (no. 415). ३ ५० अ० ३.७८. ४ ५० अ० २.४० See ३.३२४ above. ५-६ M.—अट्ट-नहाकुसलकिरियचित्तगति; सो०म०—अट्टमहाक्रियकुसलचित्तगतिगा. ६ सि०—^०विपक्क°. ७ See ६.६ above. ८ Ps ii. 209. ९ Ps ii. 210. १० Ps. ii. 210. ११ See विमु० १३.१२४.

अवसेसरूपदस्सनकाले बहिद्वारम्मणं, उभयवसेन अञ्जत्तवहिद्वारम्मणं । 'अनागतसं-
जाणचतुर्थ' अत्तनो अनागतकल्हानुस्सरणकाले अञ्जत्तारम्मणं, परस्स अनागत-
कल्हानं वा अनिन्द्रियवदस्स वा रूपस्स अनुस्सरणकाले बहिद्वारम्मणं, उभयवसेन
अञ्जत्तवहिद्वारम्मणं । आक्खिञ्ज्यायतनस्स न-वत्तवारम्मणताय कारणं हेट्ठां वुत्तमेव ।

(३४) हेतुगोच्छकनिर्देशे [§§१४२४-३५] तयो कुसलहेतू ति आदिना
नयेन हेतू दस्सेत्वा ते एव उपात्तिट्ठानतो दस्सेतुं चतूसु भूमीसु कुसलेसु
उप्पज्जन्ती ति आदि वुत्तं । इमिना उपायेन सेसगोच्छकेसु पि दैसनानयो
वेदितव्यो । यत्थ द्वे तयो आसवा एकतो उप्पज्जन्ती [§१४५६] ति
एत्थ तिविधेन आसवानं एकतो उपात्ति वेदितव्या । तत्थ चतूसु दिट्ठिविप्पयुत्तेसु
अविज्जासयेन, दिट्ठिसंपयुत्तेसु दिट्ठासवाविज्जासवोहि सद्धिं ति कामासवो दुविधेन
एकतो उप्पज्जति । भवासवो चतूसु दिट्ठिविप्पयुत्तेसु अविज्जासयेन सद्धिं ति एकधा
व एकतो उप्पज्जति ।

(३५) यथा चेत्थ एवं यत्थ द्वे तीणि संयोजनानि एकतो उप्प-
ज्जन्ती [§१४६८] ति एत्था पि

संयोजनानं उप्पत्ति एकतो दसधा भवे ।

तथै कामरागो चतुधा एकतो उप्पज्जति, पटिघो तिधा, मानो एकधा । तथा
विचिकिच्छा चैव भवरागो च । कथं ? कामरागो ताव मानसंयोजन-अविज्जासंयो-
जनेहि चैव, दिट्ठिसंयोजनाविज्जासंयोजनेहि च, सीलव्रतपरामास-अविज्जासंयोजनेहि
च, अविज्जासंयोजनमत्तेनेव च सद्धिं ति एवं चतुधा एकतो उप्पज्जति ।
पटिघो पन इत्थासंयोजन-अविज्जासंयोजनेहि चैव, मच्छरियसंयोजन-अविज्जा-
संयोजनेहि च, अविज्जासंयोजनमत्तेनेव सद्धिं ति एवं तिधा एकतो उप्पज्जति ।
मानो भवरागाविज्जासंयोजनेहि सद्धिं एकधा व एकतो [428] उप्पज्जति । तथा
विचिकिच्छा । सा हि अविज्जासंयोजनेन सद्धिं एकधा उप्पज्जति । भवरागो पि एसेव
नयो । एवमेत्थ द्वे तीणि संयोजनानि एकतो उप्पज्जन्ति [§१४६८] ।

(३६) यमेतं नीवरणगोच्छके यत्थ द्वे तीणि नीवरणानि एकतो
उप्पज्जन्ती [§१४९४] ति वुत्तं, तत्था पि अट्ठधा नीवरणानं एकतो उपात्ति
वेदितव्या । एतेसु हि कामच्छन्दो दुविधा एकतो उप्पज्जति, व्यापादो चतुधा,
उद्धच्छं एकधा । तथा विचिकिच्छा । कथं ? कामच्छन्दो ताव असंस्मारिकचित्तेसु
उद्धच्छनीवरण-अविज्जानीवरणेहि, संस्मारिकेसु थीनमिद-उद्धच्छ-अविज्जानीवरणेहि
सद्धिं दुविधा एकतो उप्पज्जति । यं पनेतं द्वे तीणी [§१४९४] ति वुत्तं, तं
हेट्ठिमपरिच्छेदवसेन वुत्तं । तस्मा चतुन्नं पि एकतो उप्पज्जन्ती ति वचनं युजति^३

१ See ६.२७ above. २ M., PTS- एत्थ. ३-३ M., PTS-
उपात्ति युजजति ।

एव । व्यापादो पन असंखारिकचित्ते उद्वच्चनीवरण-अविज्जानीवरणेहि, संसंखारिके
थीनमिद्व-उद्वच्च-अविज्जानीवरणेहि, असंखारिके येव उद्वच्च-कुक्कुच्च-अविज्जानीव-
रणेहि, संसंखारिके एव च थीनमिद्व-उद्वच्च-कुक्कुच्च-अविज्जानीवरणेहि सद्धिं ति
चतुष्पा एकतो उप्पज्जति । उद्वच्चं पन अविज्जानीवरणमत्तेन सद्धिं एकधा
व एकतो उप्पज्जति । विचिकिच्छा उद्वच्च-अविज्जानीवरणेहि सद्धिं एकधा व
एकतो उप्पज्जति ।

(३७) यं पि'दं किलेसगोच्छके यत्थ द्वे तयो किलेसा एकतो उप्प-
ज्जन्ती [§ १५६०] ति वुत्तं, तत्थ 'यत्थ द्वे किलेसा अज्जेहि, तयो वा किलेसा
अज्जेहि किलेसेहि सद्धिं उप्पज्जन्ती' ति एवमत्थो वेदितव्यो । कस्मा ? द्वित्रं तिण्णं
येव वा एकतो उप्पत्तिया असंभवतो । तत्थ दसधा किलेसानं एकतो उप्पत्ति
होति । एत्थ हि लोभो छधा एकतो उप्पज्जति । पटिघो द्विधा । तथा मोहो ति
वेदितव्यो । कथं ? लोभो ताव असंखारिके दिट्ठिविप्पयुत्ते मोह-उद्वच्च-अहिरिक-
अनोत्तपेहि, संसंखारिके मोह-थीन-उद्वच्च-अहिरिक-अनोत्तपेहि, असंखारिके^१ येव
मोह-मान-उद्वच्च अहि-[429]-रिक-अनोत्तपेहि, संसंखारिके येव मोह मान-थीन-
उद्वच्च-अहिरिक-अनोत्तपेहि, दिट्ठिसंपयुत्ते पन असंखारिके मोह-उद्वच्च-दिट्ठि-
अहिरिक-अनोत्तपेहि, संसंखारिके मोह-दिट्ठि-थीन-उद्वच्च-अहिरिक-अनोत्तपेहि
सद्धिं ति छधा एकतो उप्पज्जति । पटिघो पन असंखारिके मोह-उद्वच्च-अहिरिक-
अनोत्तपेहि, संसंखारिके मोह-थीन-उद्वच्च-अहिरिक-अनोत्तपेहि सद्धिं ति एवं
द्विधा एकतो उप्पज्जति । मोहो पन विचिकिच्छासंपयुत्ते विचिकिच्छा-उद्वच्च-
अहिरिक-अनोत्तपेहि, उद्वच्चसंपयुत्ते उद्वच्च-अहिरिक-अनोत्तपेहि सद्धिं ति एवं
द्विधा एकतो उप्पज्जति । सेसं सब्बत्थ उत्तानत्थमेवा ति ।

अट्टसाट्ठिनिया धम्मसंगहट्ठकथाय

अट्टकथाकण्डवण्णना निट्ठिता ।

[निगमनं]

(१) एत्तावता च

चित्तं रूपं च निक्खेपं अत्थुद्धारं मनोरमं ।

यं लोकनाथो भाजेन्तो देसेसि धम्मसंगणि ॥

अग्निधम्मस्स संगहं धम्मे अनवसेयतो ।

ठिताय तस्मा आरद्धा या मया अत्थवण्णना ॥

१ M. omits. २-३ M. omits. ३ M. omits अहिरिक. ४ M.

अनाकुलानमत्थानं संमवा अट्टसालिनी ।
इति नामेन सँ एसां सन्निट्ठानमुपागता ॥
एकूनचत्ताळीसाय पालिया भाणवारतो ।
चिरिट्ठितत्थं धम्मस्स निट्ठापेत्तेन तं मया ॥

[480] यं पत्तं कुसलं तस्स आनुमावेन पाणिनो ।
सब्बे पि धम्मराजस्स जत्वा धम्मं सुखावहं ॥
पापुणन्तु विसुद्धाय सुखाय पटिपत्तिया ।
असोकं अनुपायासं निब्बानसुखमुत्तमं ॥
चिरं तिट्ठतु सद्धम्मे धम्मे होन्तु सगारवा ।
सब्बे पि सत्ता कालेन सम्मा देवो पवस्सतु ॥
यथा रक्खिस्सु पोराणा सु-राजानो तथेविमं ।
राजा रक्खतु धम्मेन अत्तनो व पजं पजं ति ॥

(२) परमविसुद्धसद्भावुद्धिविरियपटिमण्डितेन सीलाचारज्वमह्वादिगुणसमु-
दयसमुदितेन सकसमयसमयन्तरगहनवज्रोगाहनसमयेन पञ्जा-वेय्यसि-समन्नागतेन
तिपिटकपरियत्तिपमेदे साट्ठकथे स्सत्थुसासने अप्पटिहत्तजाणप्पमावेन महावेय्या-
करणेन करणसंपत्तिजनित-सुखविनिग्गत-मधुरोदारवचनलावण्ययुत्तेन युत्तमुत्त-
वादिना वादिघरेन महाकविना पभिन्नपदिसंभिदापरिवार-छलभिञ्जादिप्पमेदगुणपटि-
मण्डिते उत्तरिमनुस्सधम्मे सुप्पटिहत्तयुद्धीनं थेरवंसप्पदीपानं थेरानं महाविहार-
वासीनं वंसालंकारभूतेन विपुलविसुद्धयुद्धिना बुद्धघोसो ति गरुहि गहितनामधेय्येन
थेरेन कता अयं अट्टसालिनी नाम धम्मसंगहट्ठकथा ।

(३) ताव तिट्ठतु लोकस्सिं लोकमित्थरणेसिने ।
दस्सेन्ती कुलपुत्तानं नयं पञ्जा-विसुद्धिया ॥
याव 'बुद्धो' ति नामं पि सुद्धचिच्छस्स तादिनो ।
लोकमिह लोकजेट्ठस्स पवत्तति महेसिनो ति^३ ॥

१ M.- भासन्ती. २ मि०- मधुरोद्वार. ३ म० adds-

चतुकण्डमण्डिताय पालिया अत्थदीपको ।
सुन्दरट्ठो अयं गन्थो चिरकालं पतिट्ठतु ॥ for which, PTS
substitutes इमं लिखितपुञ्जेन मेत्तेय्यं उपसंक्रमि ।
पतिट्ठित्वा सरणेसु पतिट्ठामि सासने ॥
मम माता पिता चरिया हिता च अहिता च मे ।
पुञ्जं तं अनुमोदिता चिरं रक्खन्तु ते मम ॥
सिद्धिरस्तु.....मंगलमस्तु...

M. omits all these lines and simply adds-

सिद्धिरस्तु.....मंगलमस्तु...सुगतवच्छर-नामिगोत्र.

APPENDIX A

(See p. 216, note 7).

(कामावचक्रसलविपाककथा)

विपाकुद्धारकथा

(३.५८७-६५०)

[Entries common to two or three columns are indicated in letters spaced out under those columns.]

APPENDIX A

I साकेतपद्मो

II उरसदक्त्तिनं

III हेतुकित्तनं

(i) तिहेतुककम्मं विपाकं देति

(ii) दुहेतुक " " "

(iii) तिहेतुककम्मेन पटिसन्धि

(iv) दुहेतुक " " "

(v) असंखारिकं कुसलं विपाकं देति

(vi) संसंखारिकं " " "

(vii) आरम्भेन परिवत्तेतब्बा

(viii) जवनेन

(i)

तिपिटक-

चूलनगरथेर

५८८

५८९

५९२

ति हे तु कं, दु हे तु कं, अ हे तु कं, अ हे तु कं

ति हे तु कं, न; इ त रे

ति हे तु का, दु हे तु का; अ हे तु का न । तिहेतुका व; दुहेतुका अहेतुका न

दु हे तु का, अ हे तु का; ति हे तु का; न

असंखारिकं, संसंखारिकं । अ सं खारि क मे व, नो सं खारि कं

" " स सं खारि क मे व, नो अ सं खारि कं

वेदना वेदना

तदारम्भणस्स नियामो ५९२ चित्तनियामो न ६३५ पिण्डजननं ६४२

(ii)

मोरवार्पवासी

महादत्तथेर

६३५

" "

" "

" "

" "

" "

" "

" "

" "

" "

" "

(iii)

तिपिटक-

महाधम्मविल्लथेर

६४२

" "

" "

" "

" "

" "

" "

" "

" "

" "

" "

IV एकाय कुसलचेतनाय विपाकचित्तानि

(1) तिहेतुककम्बेन तिहेतुकपटिसन्धि

(a) पटममहाविपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकरस

(i) चक्खुद्वारे विपाकचित्तानि

इट्टारम्भणे मोघवारा

” विपाकचित्तानि

इट्टमज्झत्तारम्भणे मोघवारा

” विपाकचित्तानि

(ii) सन्धेसु द्वारेसु विपाकचित्तानि

(iii) अगहितगहणेन ”

उपमा

(b) अञ्जेहि तीहि तिहेतुकचित्तेहि गहितपटिसन्धिकरस

(i) चक्खुद्वारे विपाकचित्तानि

(ii) सन्धेसु द्वारेसु ”

(iii) अगहितगहणेन ”

उपमा

सोळस ५८७ द्वादस ६३७ दस ६४४
(सोळसकमगो ६३४) (द्वादसकमगो ६४२, ६४५)
६३५, ६४१)

५९३ क म स दि सा प टि स णि ६४३

६३६

द्वादस ५९७

तयो ५९३-९४

सत्त ५९५

तयो ५९६

पञ्च ”

समसट्ठि ५९७

सोळस ”

अ-म्भो

५९८-९९

क म स दि सा प टि स णि

द्वादस ६०५

समसट्ठि ”

सोळस ”

यन्तवाहा, एकादस

=पञ्चउच्छुनाळियन्त ६०६-७

६३६

अट्ट ६३७

तयो ६३६

पञ्च ६३७

तीणि ६३७

समचत्तालीस ६३७

द्वादस ”

प मा

६४४-४५

छ ६४५

समतिंस ६४५

दस ”

यन्तोपमं न लब्धमति

६४५

(i)	(ii)	(iii)
तिपिटक-	मोखापीवासी	तिपिटक-
बुद्धनागारेय .	महादत्तयेर	महाधम्मरखितयेर
(2) तिहेतुककमेन दुहेतुकपटिसन्धि	प टि च्छ ला व हु त्वा ग ता । ६०७	न होति ६४२
(3) दुहेतुककमेन दुहेतुकपटिसन्धि	द्वादसकममो	व स क म भो
(a) सोमनस्ससहगत-असंखारिक-दुहेतुकविपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकरस्	६०८ क म्म स दि ता अट्ठ ६०९ तयो ६०८ [पञ्च तोणि] समच्चत्तालीस ६०९ द्वादस ६०९ अ भो	प टि स ण्धि ६४५ ६१८ छ ६३९ तयो ६३९ चत्तारि ६४० द्वे समत्तिस दस प मा ६४०
(i) चक्रवुद्धारे विपाकचित्तानि	इट्ठारम्मणे मोधवारा	६४५
" विपाकचित्तानि	इट्ठमज्झत्तारम्मणे विपाकचित्तानि	६४५
(ii) सब्बेसु द्वारेषु विपाकचित्तानि	(iii) अगहितगहणेन	६४५
उपमा	(b) सेलचित्तत्तय-दुहेतुकविपाकचित्तेन गहितपटिसन्धिकरस्	६४५
विपाकचित्तानि	उपमा	दस ६४०
(सत्त यन्तवाहा)	यन्तोपमं न लब्धमति	६४०

The same as in
IV (1) in this
column; ६४५.

अ हे तु क टु कं
प टि स न्धि क म्म स दि सा ति न व स ब्बा
६१० ६४१ ६४५

चत्तारि ६१०
तयो ”
तीणि ”
एकं ”
वीसति ”
अट्ठ ”
६१५-६२४

The same view as of
तिपिटक-सूळनामथेर (६१०) in IV. 4
except that there is पिण्डजनन (६४१).

- (4) दुहेतुककम्भेन अहेतुका पटिसन्धि
दुहेतुककुसलचित्तेहि कम्भे आयुहिते
कुसलविपाक-उपेक्खासहगत-अहेतुक-
मनोविज्जाणधातुचित्तेन गहितपटिसन्धिकरस
(i) चक्खुद्वारे विपाकचित्तानि
इट्ठ-मज्झन्तारम्भेण मोघवारा
” विपाकचित्तानि
इट्ठारम्भेण विपाकचित्तानि
(ii) सञ्ज्ञेसु द्वारेसु विपाकचित्तानि
(iii) अगहितगहणेन ”

V पक्किण्णकनयो

APPENDIX B

(i) A list of important passages containing points
of disoussion or subjects of controversy.

- (१) Inclusion of कयावत्थु in the Abhidhamma-piṭaka. [१.५-९]
- (२) Is अभिघम्म the authorised 'Word' of the Buddha? Is there any निदान for the same? [१.७०-८९]
- (३) किं पनेतानि 'कुसला'ति वा 'धम्मा'ति वा आदीनि. एकत्थानि उदाहु नान्तथानि? [२.११-१३]
- (४) तत्थ सिया—'यं वुत्तं अनेकहेतुतो वुत्तिं दीपेती' ति तं न वुत्तं। [३.१९]
- (५) ये पन अनापाथगता रूपादयो पि धम्मारम्मणाभिचेव वदन्ति, ते इमिना सुत्तेन पटिविस्सितत्त्वा। [३.५४]
- (६) वितण्डवादी पनाह—अकुसलं कायकम्मं मनोद्वारे पि समुट्ठाति। [३.१२३-१२७]
- (७) वितण्डवादी पनाह—अकुसलं वचीकम्मं मनोद्वारे पि समुट्ठाति। [३.१२९-१३१]
- (८) के चि पन थेरा बोज्झङ्ग-मग्गङ्ग-ज्ञानङ्गविसेसं पादकज्झानं नियमेती ति वदन्ति, etc. [३.४९७-५०६]
- (९) तत्थ केचि थेरा वदन्ति—'सफदागामिस्स किलेसा किञ्चा पि चिरेन उप्पज्जन्ति,...etc. [३.५२६]
- (१०) उपरिमग्गच्चयं दिट्ठकमेव पस्सति, नो अदिट्ठकं पस्सती ति अयं आचरियानं समानट्ठकथा। वितण्डवादी पनाह—अदिट्ठं पस्सती ति। [३.५३१-५३५]
- (११) यावता इमस्मिं काये उपादिन्नकरूपं नाम अत्थि, सब्बत्थ कायायतनं...। [४.३७]
- (१२) केचि पन तेजाधिकानं भूतानं पसादो चक्खु,...अपरे...केचि पनेत्थ... न विसमानं ति पोरणा। [४.३९-४१]
- (१३) चक्खादि-इन्द्रियानं सम्पत्तासम्पत्तविसयमाहणं। [४.४२-४६]
- (१४) केचि पन मिद्धरूपं नाम अत्थी ति वदन्ति (४.११२); (for मिद्धस्स रूपारूपकथा see ५.७९-९४) अपरे बलरूपेण सद्धि...रोगरूपेण सद्धि। [४.११२]
- (१५) न हि एतानि (जरता-अनिचता) जायन्ति। [४.११४-११७]

Knotty or Tricky Passages

(ii) Scholastic Discursions on

- (१) समय [३.१३-२४]
- (२) धित्त [३.३३-३९]
- (३) उप्पन्न [३.४०-४२; ५.४०-४२]
- (४) आरम्भणं— दानमयं, सल्लमयं, भावनामयं [३.७३-९१]
- (५) द्वारकथा [३.९२-१७२]
- (६) विपाकुद्धारकथा [३.५८७-६४९]
- (७) किं पनेतानि तीणि महामूतानि एकप्पहारेनेव आपायमागच्छन्ति उदाहु नो ति ? [४.९५-९७]
- (८) किं पन पठवीधातु सेसधातूनं पतिट्ठा होन्ती कुसित्वा होति उदाहु अकुसित्वा ? [४.१००-१०३]
- (९) मिद्धस्स रूपारूपकथा [५.७९-९४]
- १०) पञ्चुप्पन्न [६.१९-२२]

(iii) Scholastic Quibbling or Jugglery of Words

- (१) किं पनेतानि 'कुसला'ति वा 'धम्मा'ति वा आदीनि एकत्थानि उदाहु नानत्थानि ? [२.११-१३]
- (२) नेय दस्सनेन न भावनाय पहातब्बो हेतु [२.२५]
- (३) अतिरिस्सं खो पना ति पदं... [२.४१]
- (४) कस्मा पनेत्य मातिकायं विव 'कुसला धम्मा'ति अवत्वा 'धम्मा कुसला'ति पदानुक्रमो कतो ति ? [३.११]
- (५) 'असामगियं अहेतुनं सामगियं पि अहेतुभावापत्तितो' etc. [३.१९]

(iv) Knotty or Tricky Passages

- (१) किं पनेतानि 'कुसला'ति वा 'धम्मा'ति वा आदीनि एकत्थानि उदाहु नानत्थानि [२.११-१३]
- (२) नेव-दस्सनेन-न-भावनाय-पहातब्बो हेतु एतेसं ति... [२.२५]
- (३) तत्र यदेतं न-हेतु धम्मा सहेतुका पि अहेतुका पी ति सिद्धे... [२.४१]
- (४) असामगियं अहेतुनं सामगियं पि अहेतुमात्रापत्तितो... [३.१९]
- (५) सो वत्तब्बो— किं पनेतं सुत्तं नेय्यत्थं उदाहु नीतत्थं ति ? निट्ठमेत्थ गन्तब्बं [३.१३०-१३१]

INDEX

[All words from the Dhammasangani commented upon in this text are not necessarily enlisted here. In fact, from 3.265 onwards, such words are almost always left out, as this index is considered to be supplementary to that of Dhs. References to paragraphs of Dhs. are noted in the head-line on the inner side of the pages of this text, and hence paragraphs referred to in the index of Dhs. can easily be located here. In the following, the first figure before the point refers to the Division and the subsequent figures to the paragraphs in that Division. Sim. is an abbreviation for Simile.]

अंस ४.५३	अक्खिकूपक ४.२७
अंसु ३.५३४; ४.५०, ९७	अक्खितारका ३.३९६
अकक्खल ५.१२४	अक्खित १.८१
अकक्खलता ३.२९६	अक्खिदल ५.७९, ३८४
अकनिट्ठमयन ३.३२१	अगद ३.५२९
अकल्यक ५.७८	अगमनीयद्वान ३.१४६
अकल्याणमित्त ३.५४१	अगेलज्ज ३.२४९
अकित्ति ५.८७	अगसावक १.४०
अकिरियावाद ५.३७	अगसुख ३.३५१
अकुसल १.११, ३६, ६९	अग्नि (Sim.) ४.८२
°कम्मपथ ३.१४२-१६२	अग्नि, परित्त ^० ३.६५५
अकुसलचित्त ३.५३९, ५५४-५६८	अग्निमुख ४.१०
अकुसलरासि ५.९४	अग्निवेस्सन ५.८०
अकुसला धम्मा ३.५४०-५७०	अंकुर (Sim.) ३.५२५, ५८८
अक्कोधन ३.५८९, ५९०	अंकुरप्पत्त ५.१०
अक्कोसना ३.१५२	अंगपच्चंग १.५८; २.८
अक्खय ४.११४	अंगविजापाठक ३.३७०, ३७२
अक्खर ५.११३	अंगानि (नव) १.४५ ६६

INDEX

- अंगार ३.१८३
 अंगारकपल्ल ४.९४
 अंगुत्तर १.४६, ६१, ६४
 अंगुलिद्वि ५.१३६
 अंगुलिवेठक ४.३५
 अचिन्तेय्यानि (चत्तारि) १.५९
 अचिरवती ३.२७७
 अच्चायिक ३.१९२
 अचि ४.१०; ५.२५
 अच्छमंस ५.९५
 अच्छरिय १.६६, ६८
 अजगर ५.७१
 अजटाकास १.३३; ४.४५, ४७; ५.७
 अजपद ४.३५ °दण्ड ३.३५३
 अजपदसंठान ४.३५
 अजपालनिग्रोधकस्य १.८८
 अजिगुच्छन ३.५४३
 अजित ५.२१
 अजिम्हता ३.२४९
 अजेठका (अज + एठका) ३.२४७
 अजव निग० २
 अजवौ २.५६
 अज्झत्त २.३६; ३.३४१, ३९०,
 ३९२, ३९७, ४९३, ४९४
 अज्झत्तिक २.४९; ३.८५
 अज्झाचार ५.९५; कायिक°, वाच-
 सिक° १.४७; °पटिपक्खमूत १.५२
 अज्झापज्जति ३.४७६
 अज्झासय ३.३८३, ५०२; °अनुसय
 १.५२; वेनेय्य °अनुलोम १.४८
 अज्झासयवसेन २.३९
 अज्झोगाळ्ह ४.५
 अज्झोत्थ १.३४; ४.८७
 अज्झोत्थरेय्युं ५.१३१
 अज्झोहरणीय ५.१३४
 अज्झोहरीयति ४.८७
 अज्जन १.३२
 अज्जलि १.१
 अज्जालिकम्म ३.१३२; ६.१२
 अज्जयामाव ५.४९
 अज्जमज्जपच्चय १.१७
 अज्जाकोण्डज्जत्थेर १.८८
 अज्जाताविन्द्रिय ३.६५७
 अज्जिन्द्रिय ३.६५७
 अटवी ४.८६; ५.११४
 अट्ट १.७६
 अट्टियमान ३.६०३
 अट्टकथा १.१, ११, ८६; ३.२१,
 १४९, १८०, १९५, १९७, २२५,
 ३३; ३.९१, ४६४, ५८६; ४.
 ४३; ५.१; ६.२१-२२;
 °आचरिया ३.१०५, २२९, ४७३;
 °नय ३.३३९; ६.२४
 अट्टकथाकण्ड ६.१-३७
 अट्टकथामुत्तक ३.६१, १७६, ४८८
 अट्टगिक १.३; २.३२
 अट्टवत्तालीस गोत्त-चरणानि ३.४६३
 अट्टमुख-वादयुत्ति १.६
 अट्टसालिनी End of Divisions 3-6;
 निग० १, २
 अट्टहि लक्खणेहि ३.२०
 अट्टानकुसलता २.५६
 अट्टानपरिकप्प ४.१०३
 अट्टारस °ब्राह्मणा, °सत्तिया etc.,
 ३.४६३
 अट्टु ४.४

INDEX

- अणु ३.५३६
 अण्डक ५.१२३
 अतच्छ ३.१४८
 अतपनीया २.५४
 अति १.२; °छत्त १.२ °देव, °ध्वज
 १.२; °ब्रह्मा १.२
 अतिक्रम, अंग°, आरम्भण° ३.४५४
 अतिस्त्रियवस्थ ५.५०
 अतिधावन्त १.५९
 अतिपगुण ६.५
 अतिपरित्तता ३.२१
 अतिरिक्त २.४१
 अतिरेकचीयर ३.४२
 अतिरेक्य २.४१
 अतीत २.३४
 अतीतानागतसंज्ञाण ६.१८
 अतीतारम्भण २.३५
 अत्तकिलमथ ३.२४४, ४७३
 अत्तमाव ४.७; ४.२९
 अत्तमनता ३.५६४
 अत्त-सुञ्जता ३.२४५
 अत्ता १.५९; ५.२५-२६
 अत्थ १.४८-५५; ३.६१५, ६३४;
 ५.२; °अनुरूप १.५५; °गंभीरमात्र
 १.५३; °जात १.५५; °पटिसंमिदा
 १.५५
 अत्थंगम ३.३५९
 अत्थजोतकत्त २.१३
 अत्थजोतना १.११
 अत्थजोतिका १.५५
 अत्थतो १.११
 अत्थरण १.५९, ३.६०
 अत्थवण्णना १.१; ३.३५४; निग० १
 अत्थादीनि ५.२
 अत्थिपच्चय १.१७
 अत्थुद्धार १.१०, ११; ६.२
 अ-यकन ५.१३३
 अ-थेव्यचित्त ३.४५
 अ-दन्ध ४.७७
 अ-दन्धनता ४.७७, २९५
 अदिट्ठजोतना ३.४
 अदिन्न ३.१०२
 अदुक्ख ३.३६५
 अद्वा ३.९
 अद्वापच्चुप्पन्न ६.२१, २२, २३
 अधिकरण ३.२४
 °समथ ३.२८२
 अधिकरणी ३.५७६
 अधिकार २.३६
 अधिगम ५.१५
 अधिचित्तसिक्खा १.५३
 अधिच्चुप्पत्ति ३.५२५, ५२६
 अधिपञ्जासिक्खा १.५३
 अधिपत्ति ३.२३७, ४६१-६४, ४९३,
 ५२१, ६५५
 अधिपत्तिपच्चय १.१७
 अधिप्पाय १.५५, ५९; २.३६
 अधिमत्त १.३८; °गतिमा, °धितिमा,
 °सतिमा ४.१०२
 अधिमुत्ति ५.१४९
 अधिमोक्ख ३.२५४, ५.२८
 अधिवचन २.१५, १९, २१, २६,
 २७, २८, ४४, ५४
 अधिवचनपथा २.५४
 अधिसीलसिक्खा १.५३
 अधोविरेचन ५.१३८

INDEX

- अनञ्जातञ्जस्सामीतिन्द्रियं १.६९; ३.६५७
 अनतिक्रम ३.४७७
 अनत्ता ३.२४५, ३.१५, ४८३
 अनर्थविज्ञापिका ३.१५३
 अननुच्छविक १.८८
 अनन्तरपञ्चय १.१७; ५.१०१
 अनन्तरहित ३.४६८
 अनन्तवा—दिष्टि २.५५
 अनन्तानि, चत्तारि ३.३२१
 अनपायिनी ३.४५
 अनमतगा १.२५; ३.४७१, ५.१५,
 ५.१९; ५.३४
 अन्य ५.१७
 अनह्नीन ४.४२
 अनह्नीयमान ३.१७९
 अनवज्ज २.८; ५.११०, १.३७, १.३८;
 °सञ्जिता ५.९५; °मुखविपाक-
 संखात २.१३
 अनवज्जट्ट ३.३०
 अनवज्जसञ्जी १.५९
 अनवस्सुत ३.४५
 अनाकुल निग० १
 अनागत २.३४
 अनागतंस-जाण ३.६६१; ६.१३;
 °चतुर्थ ६.९, १२, १३, १८,
 २५, ३३
 अनागामी ५.१०८
 अनागारिक ५.६६, ६७
 अनाचार ५.१२२
 अनादर ५.७३
 अनादिय ५.११७
 अनापत्ति १.६७, ७०
 अनापायगत ३.५४
 अनामद्वृता ३.५१
 अनामोग-रसा ३.३५४
 अनामक ५.११४
 अनामय २.८
 अनारम्भण २.४९
 अनारुह ३.३७
 अनासव २.४३
 अनिबंस ३.५७६
 अनिच्चमेव ४.२३
 अनिच्चानुपस्सना ३.६५४
 अ-निट्ठ-गत ६.५, १६
 अ-निट्ठा ६.१३
 अनिदस्सन-सप्पटिष २.३८
 अनिन्द्रियवद् २.३६; —रूप ६.२६,
 ३०, ३३
 अनिष्कज्जन ३.३५
 अनिष्पादित्त ३.५८४
 अनिब्विस १.४४
 अनिमित्त ३.४८७, ५.३९, ६.५३,
 ६.५४; —मग्ग ३.४८९
 अनिमिस १.२९ —सत्ताह १.८८
 अनियत २.३१
 अनिय्यानि २.५२
 अनीष ३.१३५
 अनुच्छविक १.८७
 अनुताप ५.९६
 अनुत्तर २.५२
 अनुदाकर ५.४५
 अनुपकुट्ट १.८१
 अनुपज्जात्ति १.४७
 अनुपपरिक्खन्त १.५८
 अनुपवज्ज ३.१४४

[INDEX]

- अनुपादित्र ४.१०९, २१०
 अनुपादित्रकसंतान ४.४
 अनुपादिसेस ३.५१९
 अनुपुब्बपदवण्णना २.१४; ३.१३,
 ३३९
 अनुप्पन्न २.३३
 अनुव्यञ्जन ५.२७
 अनुमति-पुच्छा ३.७
 अनुमति-वोद्धार-सिद्धि २.१३
 अनुलोम १.१९, २३, ५५; ५.२२
 °चित्तानि ३.५०७; -पञ्चनीय
 १.२१-२३; -पटिपदा ५.१००
 अनुलोमिक १.६२
 अनुसंधि ३.२६३; ५.५६
 अनुसंधिवसेन १.६७
 अनुसयपटिपक्खता १.५३
 अनुसयप्पदान १.५३
 अनुसययमक १.१६
 अनेकंस-गाह ३.५६६
 अनेकानुसंधिक (सुत्त) १.६७
 अनोत्त १.१, ३९
 अनोत्तप्प २.५५; ३.५४३
 अनोधिजिन ३.४०७
 अनोम-सत्त ३.२९०
 अनोमा (नदी) १.८७
 अनोसककनता २.५८
 अन्त ५.७१
 अन्तरापत्ति १.६७
 अन्तराय १.१
 अन्तरायिक (धम्म) १.५९
 अन्तलिक्ख १.४४
 अन्तवा-दिट्ठि २.५५
 अन्तेवासिका ३.५०३
 अन्तोकरणत्थ २.४३
 अन्तो करित्वा ५.१०४
 अन्तोघ २.५२
 अन्ध (Sim). जच्चा° ३.६२६
 हत्थिदस्सक° ३.१८९
 अन्धक ३.६२६
 अन्धकार ५.१०७; ६.२०
 अन्धवाल ३.५४६
 अन्वाससेवेय्युं ५.१३१
 अपक्खपातजननी ३.३५१
 अपचय २.२६
 अपचित्ति १.८; ३.३१८
 अपञ्जायन ५.१०८
 अपण्णक ३.५४७, ५४८, ५५८;
 -अंग ३.२५३, ५२८;
 -जातक १.६६
 अपद ३.३७
 अपदान १.४६
 अपरगोयान ४.६
 अपरन्तानुदिट्ठि २.५५; ५.११६;
 °यो (चत्ताळीस) ५.११६
 अपरमाण ३.३७७
 अपरिणायिका ३.३०७
 अपरिनिष्कन्न ४.११९
 अपरियापन्न २.५२; ५.५८
 अपादक ३.३६
 अपाय ३.५७०, ६१०
 अ-पिदहन ५.१३३
 अपिलब्ध ३.४७५
 अप्पच्चय २.४; २.४२
 अप्पटिक्खेपनिहेस ४.२२
 अप्पटिघ ४.१७
 अप्पटिवानिता २.५८

INDEX

- अप्पटिस्सवभाव ५.११७
 अप्पणिहित ३.५३९, ६५३, ६५४
 अप्पत्त ५.४१
 अप्पदक्खिणगाहिता ५.११७
 अप्पना ३.१, २, ६२, ८०, ३९७,
 ४४१, ४५२; पत्त ५.४५
 अप्पमञ्जा १.३; ३.४१३, ४१५;
 -विभंग १.१२
 अप्पमत्तिका १.५
 अप्पमाण ३.३९१; २.२८
 अप्पमाद १.४४
 अप्पयोग ३.७३
 अप्पवत्तन्त ५.१५०
 अप्पवारित ५.९५
 अप्पसावज्ज ३.१४३
 अप्पहोन्त ४.४४
 अप्पेसक्ख १.४१
 अप्पोत्सुकता १.८८
 अफासुक ३.८६
 अफासुविहार ५.१३९
 अब्बोच्छिन्न १.२५
 अब्बोहारिक ३.१२२, १३२, १३३,
 १३५
 अब्मपटल (Sim.) ३.५२५
 अब्भाचिकखति १.५९
 अब्बाकत १.३६, ६९; चतुन्विध^०
 ३.५७१; ४.१; धम्मकथा
 ३.५७१; ४.११९
 अब्बापज्ज ३.१३५
 अब्मान ५.१२९
 अब्भुतधम्म १.६६
 अमब्ब ३.५१४
 अमय ३.८३
 अमयत्थेर ५.१३०; दीघमाणक^०
 ५.१३०
 अमयानक-आकार २.५९
 अभि १.२, ४९
 अभिक्कन्त १.२, ४९
 अभिक्कमन्त ४.७०
 अभिज्ज्ञा ३.११४, १३२, १५४, ५४५
 अभिज्ज्ञा १.१; ६.७; दन्धा^० ३.३७५,
 ३७७, ३७८; खिप्पा^० ३.३७५,
 ३७७, ३७८
 अभिज्ज्ञाण ३.१८८
 अभिज्ज्ञात १.४९
 अभिज्ज्ञावल १.८२
 अभिधम्म १.४, २.५, ९, २४, २७,
 ४२, ४३, ४९; ३.४८८; ४.११०;
 निग^० १. -कथा १.१, ७१; ३.
 ४८६; -तन्ति १.२७; -दुक्क ५.
 ४५-१०६; -देसना १.४२; -नय-
 समुद् १.८७; परिणाय ३.४८९;
 -पिटक १.४६, ५०, ५२, ५३,
 ५९, ६५, ६६, ६७, ६८, ६९;
 (बुद्धमासित) १.७०-८०; -माज-
 निय १.१२; -मुत्त १.७०
 अमिनिपात ३.१७७
 अभिनिव्वत्ति ४.११५, ११६
 अमिनिविसति ३.४९५
 अमिनिवेश ३.१८९
 अमिनीहार १.७९; ५.१०८; ६.२८
 अभिमायतन २.३९२; ३.३९०
 अभिमुय्य ३.३९१
 अभिमुख १.५५
 अभिलाप २.५४ धम्म- २.१३;
 कुसल- २.१३

INDEX

- अभिसंस्वरण ३.३०५
 अभिसंस्वरोति ३.११४
 अभिसज्जनी ५.१२३
 अभिसमय १.५५; ३.४८७
 अभिसमाचारिकवत्त ३.६६१
 अभिसंशोधि १.७३
 अमकलेत्वा १.४३
 अमचपुत्तो (Sim.) ३.३७०-३७३
 अमणि ४.८
 अमत १.८५
 अमतपान १.८८
 अमतपकासन १.४४
 अमतमहानिब्वान ५.२८
 अमनसिकार २.३६
 अमर (नगर) १.८२
 अमरवती १.८१
 अमराविकलेपदिट्ठि ५.६२
 अ-मित्त २.१०
 अम्ब ३.६१५, ६२५; ५.१२०;
 -उपमा (Sim.) ३.५९८, ६०९,
 ६२५, ६२७, ६४४, ६४५; -बीज
 (Sim.) ३.५८८
 अय ५.१०४; ५.१७; °पिण्डि ४.९९
 अयाथावदस्सन ३.५५२
 अयाथावपथ ३.५५२
 अयोग ३.७१
 अयोगुळ ५.११; (Sim.) २.२३९
 अय्यक १.८१
 अ-रण १.१८; २.५२
 अरणी ५.१७
 अरति ३.५५७
 अरहत्तमग्ग ३.५१८
 अरहत्तफलधम्म २.२७
 अरहा १.२७; ५.३९; ६.८
 अरित्त (Sim.) ३.५२३
 अरिय ५.१७; °अट्ठंगिकमग्ग ३.११७;
 °विहार ३.२४४
 अरियपरियेसनसुत्त १.८८
 अरियफल २.५८
 अरूपजीवितिन्द्रिय ४.६७
 अरूपराग ३.५२८
 अरूपसज्जी ३.३९०, ३.३९२; ३.९७
 अरूपसन्तति ६.२०
 अरूपावधर २.५२; ३.११३; ६.१०;
 °कुसल, °धम्मा ३.४२७-४६०,
 ६५१, ६६६
 अरूपिनो २.४२
 अलं-साटक ५.१३९
 अलगद्द, -अत्यिक १.५८; -उपमा
 १.५७, ५८; -गवेसी १.५८;
 -परियेसन १.५८
 अलावु ५.१४१
 अलोकक ३.१२७
 अल्ल ४.९०; ५.४८
 अल्लीन ४.४२
 अल्लीयति ५.४९
 अवगाळ्ह ५.१०४
 अवचर ५.१०४
 अचट्ठिति ३.५५१
 अक्कोष १.५५
 अवसेस ५.३३, ३५
 अवस्सं २.३३
 अ-वसितक ५.१२७
 अवस्सुत्त ३.४८
 अवहाया, छ ३.१४४
 अविकलेप २.५७; ३.१७६, २५०,

INDEX

- ३४०; ३.५४५
 अविगतपच्चय १.१७
 अविचार ३.४४४, ३.४५
 अविज्जा १.२५; २.५५; ३.५२८
 अविज्जाति ३.५८४
 अविज्जाण ४.११३
 अवितक ३.३४४, ३.४५
 अवितक-अविचार २.२२
 अविनिमुत्त ४.५१
 अविनिमोग २.४२; ४.४०
 अविपरीत, °अवबोधसंखात १.५५;
 -सभाव १.५५
 अविपाकजिन ३.४०७
 अविपाकस्थजोतकत्त २.१३
 अविष्कारिक ५.७८
 अविमत्त ४.२
 अविमत्तिक ३.२५७, ५६६, ५६८,
 ५७३, ५७८
 अविरजित्वा ५.११९
 अविसद ४.६१, ६२
 अविसय १.२७
 अवीचि ३.५११
 अवुद्धि ५.५३
 अवैकल्य ३.१९
 अवेर ३.१३५
 असंयोजनिय २.४४
 असंवर ३.९२; ५.१३२, १३३
 °द्वारानि ३.१३९-१४०
 असंवरा, अद्द ३.१३९-१४०
 असक्कच्चदान ६.५
 अ-सक्खिक १.७६
 असंखत २.४२
 असंखत धातु ५.५६
 असंखारिक ३.५१, ३.१०, ३.१२, ५५८
 असंखिय १.८२
 असंखेय्य १.८१; ५.११३; (चत्तारि)
 १.२९
 अ-संगहित १.१३
 असद्ध ५.११८
 असनि (Sim.) ३.२८८
 असम्पाय ३.२४४
 अ-सम्पजञ्ज २.५७
 असम्पत्त ४.४२, -गोचर ४.४६
 असम्मिस्स ४.१९, ४९, ५०
 असम्मिस्सता ४.३८, ५०
 असम्मोह १.५५
 असम्मोहत्थ ४.११२, ११८
 असाधारणपच्चय ३.७७१
 असुक ३.१८८, ६२६; ५.११३
 असुख ३.३६५
 असुभ २.३१
 असुभकथा ३.४१७-४२५
 असुर ४.६
 अ-सुरोप ५.१२१
 असुवण्ण ४.८
 असेक्ख २.२७; ३.६४८
 अ-सोक निग० १
 अस्स ६.३३
 अस्सकण्ण ४.५
 अस्सगुत्तथेर ६.१८
 अस्सवाला ४.११८
 अस्सम १.८३
 अस्सारोह ४.२४
 अस्सु, °जनन ३.५६४; °रोपन ३.५६४
 अहि (Sim.) ४.४४
 अहिरिक २.५५; ३.५४३

INDEX

- अहेतुक २.३९; ३.६४२
 अहेतुकदृक् ३.५८७, ६१०, ६११
 ६३४, ६३५, ६४१, ६४५,
 अहेतुकमनोविज्ञाणभातु ३.५७०
 अहेतुकवाद ५.३७
 आकस्मिक १.५८
 आकङ्क्षन्ति ३.५७०
 आकम्प १.३९; ४.६१, ६४
 आ-कार २.४३
 आकारविकार ३.९८
 आकाशकणितचतुर्थ ६.७, १७
 आकाशगंगा १.३६
 आकाशसन्नित्सित ३.६२९-६३३
 आकोटन ३.१९८
 आगन्तुक ३.४५, १९४, २१८; २७४,
 ४२५; ५.१२७; -भयं ३.५९५,
 ५९६, ६०८, ६४४
 आगम ५.१५
 आगमदृकथा १.१; ३.१०९, ३९०,
 ३९१
 आगमनतो ३.४८४; ६५२
 आगारिक ५.६६, ६७
 आघात ३.५६२
 आचय २.२६; ३.४६६; -गामि
 २.२६; -गामित्तिक २.२६
 आचरिय १.४; ३.१२२, १२८, ५३१;
 -परंपरा १.७९, ८०; °मरिया
 ३.२४७
 आविष्ण ३.८३
 आजीव ३.२०४, ४८०; ५.६७;
 -पूरण, -भेद, -हेतुक ३.४८०
 आजीवदृमक ५.१२२
 आपत्ति ३.१३६; °क ३.३२३; १४३,
 १४९
 आणदिसना १.५१
 आणारह १.५२
 आयन्वनिद्धि ३.१२७
 आदान ३.१४४
 आदास (Sim.) ३.२८१
 आदिच १.१
 आदित (Sim.) ३.३५३
 आनन्द १.८, ३८, ६६, ८६; २.३६;
 ३.११६; ४.१०३
 आनापान ३.४२६; -चतुर्थ ६.७, १७
 आनेञ्जता ३.४३०
 आपत्ति १.६७; °यो (पञ्च, सत्त) ५.११९
 आपत्तिकुसलता २.५६
 आपत्तिस्वत्थ २.५६; -मातिका (सत्त)
 १.४७
 आपत्तिबुद्धानकुसलता २.५६
 आपाथ ३.५५; ५.१३२; -गत
 ३.५९३, ५९५, ६१४; ४.३०
 आपाथिक ६.१५
 आभिधम्मिक १.४४, ७१.७२ °त्येरा
 ३.५८८; °मिक्खु १.४२
 आमुजित ३.६८; ४.९४, ९६
 आमोग ३.३९०, ४४५
 आमकसुसान ४.४९
 आमन्ता १.६
 आमसित्वा ४.१६
 आमसन्ति २.४८
 आयतन २.३६; ३.८५, ५५२;
 इस्सर- ३.२७५; मन- ३.२७५;
 चासुदेव- ३.२७५; सुवण्ण-
 -३.२७५; (दस) १.६९; (द्वादस)
 १.७५

INDEX

- आयतनकुसलता २.५६
 आयतनपञ्चति १.१४
 आयतनयमक १.१६
 आयतनविमंग १.१२
 आयति ३.५६७;
 आयपेत्थक १.८१
 आधितत्त ३.५६७
 आयुसंखार ३.२१, ६०४
 आयूहति ३.११४, ६४३;
 आयूहन ३.१९०, ४६१
 आयूहित ५.४२
 आरग (Sim.) ५.९६
 आरति ३.१०७, ६५७
 आरम्भ ५.३६
 आरम्भ ३.२८४
 आरम्भण २.२१; ३.८२, ५९४; (छ)-
 ३.५८१; -ती ३.४८४, ४८९;
 ६५२; -दुक ४.१४; नील-
 पीतक- ३.१७३; -पच्चय
 १.१७; -पच्चयभूत २.२१;
 वलव- ३.५८२; -माव २.२१;
 -रस ३.६२१; -वडून ३.४०८,
 ४०९
 आरुप ३.५०; -कुसलकथा ३.४२७-
 ४५२; (चत्तारो आरुपा) १.३३
 आरुळमुत्त, तयो संगहे- ३.१२३,
 १२९
 आरोग्य २.८
 आलय ५.४९
 आलिङ्ग, सुवण्ण- १.८, ७१
 आलुम्भ ३.४६०
 आलुळित ३.२६३; ४.८३
 आलुळित्सति ५.७०
 आलोक १.३४
 आलोककणिणचतुत्थ ६.७, १७
 आलोका, चत्तारो २.२८९
 आलोकेन्त ४.७०
 आलोप ५.१३९
 आवड्जन ३.६००, ६१२
 आवज्जनट्टान २.२४
 आवरण १.७२; ५.९४
 आवसथपिण्ड ५.९६
 आनुमो १.८, ७१
 आविज्जनरस ४.३८
 आसव २.४३; ४.४१; ५.५९, ६०;
 (मदिरादयो) आसवा (Sim.) २.४३
 आमयगोच्छक २.४
 आसयानं उप्पत्ति ६.३४
 आसयानं खयचतुत्थं ६.१०
 आसाळहपुण्णमा १.८८
 आसित २.३१
 आसीविस (Sim.) ३.५६२
 आसेवनपच्चय १.१७
 आहच्च १.१८
 आहरहत्थक ५.१३९
 आहार ३.३०२, ३०३; ४.८७, ९१;
 ५.१३६; -पच्चय १.१७
 आहुन ५.१००
 आहुनेय्य ५.५९
 आळार १.८७, ८८; ३.४३०
 आळहक १.२६
 इण्ड ५.११७
 इट्टिय १.८०
 इट्ट ३.५७७; -आरम्भण ३.५९३
 इट्टकवडुकी (Sim.) २.२६
 इट्टमज्जत्त ३.५७७; -आरम्भण

INDEX

- ३.५८१, ५९६, ६०५
 इट्टाकार ३.१८४
 इति ५.१३७
 इतिवादपमोक्खानिसंस १.५८
 इतियुत्तक १.४६, ६६
 इत्थमाव ५.४९
 इत्थाकप्प ५.८४
 इत्थि २.८; -इन्द्रिय ३.२८३
 इत्थि (Sim.) ३.६०३; ५.८४
 इदप्पच्चयता ५.२९, ४६
 इदमात्थिता ५.१३४
 इद्धि, अधिट्ठान-१.३५; -चित्त ६.२३;
 दसविधा- ३.१२४; -पाद १.३
 इद्धिपादविमंग ३.५२८; १.१२
 इद्धिमन्त ३.२३८
 इद्धिमा ६.२३
 इद्धिविधचतुर्थ ६.७, १७, ३३
 इध ५.१४
 इन्दखील (Sim.) ३.२५४
 इन्दट्ठ ३.२१७, २२०, २२४, ६५६
 इन्द्रिय १.३; -गोचरसुत्त ४.२९; दस-
 १.६९; ५.५७; -पच्चय १.१७;
 -बद्ध २.३६; (बावीसति) १.७५
 इन्द्रियपञ्जति १.१४
 इन्द्रिययमक १.१६
 इन्द्रियविमंग १.१२
 इन्द्रियेषु अगुत्तद्धारता २.५६
 इरिया ५.१७; -पथा ५.१३९
 इसिपतन १.८८
 हस्सरवा ३.१८६
 हस्सरायतन ३.२७५
 हस्सरिथ, -ट्ठान २.३६; -संपत्ति ३.३७३
 हस्सा ३.५६३
 हस्सायनक ५.६७
 हस्सास ३.२२८, ५१२
 हस्सुकी ५.६६
 ईसधर ४.५
 उक्कट्टुनिहेस ३.५०
 उक्कण्ठमानो ५.१४७
 उक्कण्ठितुं ५.४९
 उक्खलि ५.७४
 उक्खित्तसिर (Sim.) ३.३५४
 उक्खेपनियकम्म १.७२
 उग्गह ५.११९
 उग्गहण १.४२
 उग्गाहित १.७०
 उग्गाटिम ३.४३७, ४३९, ४५८; ५.७;
 -आकास ६.१०
 उग्गाटेति ३.४८७
 उच्चय २.१६
 उच्चार-परसाव ३.२३९
 उच्छु, -रस ३.६०६; ४.१०२; -वाट
 ३.६०६, ६०७; सामिक ३.६०६,
 ६०९; -साला ३.६०६, ६२५
 उच्छुनाळि-यन्तोपमा ३.६०६, ६०७,
 ६३८, ६४०, ६४५
 उच्छेद ३.४७३; -दिट्ठि २.५५
 उज्जु २.५६; -क ३.२४९; -ता
 ३.२९६
 उज्जोतन ३.२५
 उण्हाकार ३.६५५
 उण्होदक ४.४१, ९६
 उतु ३.९४
 उत्तर २.४२, ५२
 उत्तरकुस १.३९; ४.६
 उत्तरवड्डमानपण्णत ३.१६५

INDEX

- उत्तरिमनुस्सधम्म १.२७
 उत्तान ४.१०८; ५.१०७; -अत्थ ५.७५; ६.३७
 उत्तिय १.८०
 उदक (Sim.) ३.२३१; ४.८२
 उदक १.२६; -क्खन्ध १.२६; -धारा १.३६; -परियन्त १.६८; -प्पसा-
 दकमाणि ३.२१३; -सोण्डि ६.१८
 उदकानि, नाना ३.२७७
 उदरपटल ४.८८
 उदान १.२७, ४४, ६६
 उदान १.४४
 उदायि ३.३२७
 उदासीनपक्ख ३.२४५
 उदाहरण १.७३
 उदि ३.३४२
 उदीरण ३.१०७, १०८
 उद्दक १.८७, ८८
 उद्दान ३.२६; -संगह १.६८
 उद्देस १.३८; ३.१९७, २६५
 उद्देसवार ३.४७२
 उद्दच्च ३.५२८
 उद्दट ३.५७९, ५८१
 उद्दन ४.४८
 उद्दधिरेचन ५.१३८
 उन्नामेत्वा १.७१
 उपक १.८८
 उपकट्ट ५.९९
 उपकार ३.२६०
 उपक्खिलेस ५.८६, ८७
 उपक्खलति ४.९७
 उपघात ३.१२३; चित्त- ३.३६१
 उपचार ३.३६०, ३६१, ३६२, ३६३ ३७६; ५.४५; -खण ३.३६०
 उपचित्ता २.८
 उपच्छेद ३.३७७, ३७८
 उपत्थंभ, यूणा- ३.२१८
 उपत्थंभन ४.३५
 उपनिज्झाय ३.५२२
 उपनिधाय ४.५३
 उपनिव्यत्त ५.११३
 उपनिस्सय ३.५०२; ५.३४; -पच्चय १.१७; -मत्थसो ३.६१५, ६२८
 ६३३, ६३४
 उपपत्ति ३.२४३, ३२६
 उपपरिक्खन्ति १.५८
 उपयोगत्थ ४.१२, २९
 उपयोगलद्ध ६.७
 उपरितो ५.१०४
 उपसग्ग ५.४०, ४३, ४७, ५०, ५४
 उप-सद् ५.९९
 उपसम्पज्ज ३.३३८
 उपसम्पदा ५.१२९
 उपसम्पादेन्त १.७०
 उपसिंघनकाल ४.४७
 उपसिंघित्वा ३.५९८
 उपहार ३.७९
 उपादा २.४९; तेवीसति-रूपं ४.१२, २५
 उपादानगोच्छक २.५
 उपादाना २.५०; ५.९९
 उपादिन्न २.२०; ४.१०, १७, १०९
 उपादिन्नक ३.९४; ४.४९; ५.८०;
 अन^० ५.८०; -प्पवत्त ३.५१६,
 ५१७, ५१८; -रूप ४.३७;
 -संतान ४.४-६, ७
 उपादिन्नत्तिक ५.११

INDE

उपादिन्नरूप ४.१०४	उरुवेला ३.४७७
उपाय, पधान- ५.१४५	उमु, कुसल-इस्सासखित ३.२२८
उपायास ५.९९	उमुममाच ६.२०
उपारंभ, -आदिहेतुपरियापुट १.५८;	उस्मा ३.१८३; ४.९३
-आनिसंस १.५८	उस्सद ४.९४, ९७
उपासिका ३.६०२	उस्सदकित्तन ३.५८९-५९१
उपाहना ३.४५१	उस्सन्न ३.६३५, ६४२
उपेक्कल ३.३४९, ३५६	उस्सारणा ३.५५९
उपेक्खा २.२३; ३.९९, ३४९-५४,	उस्साह ३.४२९, ४३४, ४३६
४०७; अम्प्राण- ३.४०२; छळ-	उस्सुक ५.१३८
ग- ३.३४९, ३५०, ३५१	उस्सोळिह ३.२८५
उपोसथ ३.५०२	उळारञ्जन्दविरियचित्तपञ्जा २.२८
उपोसथक्खन्धक ३.१२९	ऊकाविर ४.२८
उपोसथिक (मत्त) ५.१४६	ऊनूदरता ५.१३९
उप्पज्जनक ५.१००	ऊमि १.२७
उप्पत्ति ३.१६६; -अरह ३.६४८	ऊस ३.५३६
उप्पन्न २.३३; ३.४२; -बल २.५७	ऊहन ३.१९८
उप्पल (Sim.) १.३२; -दल ४.३५;	एकंसतो ३.१८५
१-नाळ ४.१०९; -पत्त ३.१५२	एक २.१८; -कारणवाद ३.१८; -देस
उप्पाद २.१५	१.२; -पपहार १.४२
उप्पादिनो २.३३	एकग्ग ४.८८
उप्पादो ६.३; चित्त- ६.३	एकट्ठ ५.२४; ५.३३
उप्पिल्लमविनो ३.५८६	एकत्त २.१२
उप्पीळिन्त ३.२७०	एकत्थ २.११, १२; -नानत्थता २.१३
उमतोव्यञ्जनक ३.५८३, ४.६६;	एकनिपात १.१८, ६८
इत्थि-, पुरिस- ४.६६	एकानुसंधिक (मुत्त) १.६७
उमयसम्बन्ध ३.६१, ६४	एकावद्ध ४.५०
उम्माद १.५९	एकैक-अंगातिरेकवसेन १.६४
उम्मापुप्फ (Sim.) १.३२	एकोदि ३.३४२, ३४३, ३४५
उम्मार ४.५२	एत्तक १.७०
उम्मुजापन ४.८१	एत्थावचर ५.१०४
उय्यान १.३४; -कीळा १.८७	एव-कासो ३.३२९, ३३०
उर ३.५३८	एसन ३.५४५

INDEX

- एसिका (Sim.) ३.२२३
 एलमूग ५.७१
 एळयति ३.५६७
 एळा ५.१२४
 ओकप्पना ३.२८१, २८३
 ओकास १.७०; -तो २.४३
 ओकन्ति १.७३
 ओकमित ५.८०
 ओगाब्द ५.१०४
 ओषतरणसुत्त १.४६, ६३ अ
 ओधानिय २.४५
 ओजा ३.९४; ४.८७, ८८, ९०, ९१;
 -दान ३.८५
 ओत्तप्प २.५५; ३.२३४-२४०
 ओत्तप्पितब्ब २.५५
 ओपपातिक ५.१००; ५.११५; -नाम
 ५.११२, ११३
 ओपम्म ३.२६४, ६१७; ६.२२
 ओमासा, चत्तारो ३.२८९
 ओमत्त ४.१०२
 ओरभाग १.८४
 ओरमण ३.४७६
 ओरंमागीय ३.३४८
 ओवरक ५.६८; ६.१९
 ओसगंध ३.५३६
 ओसधितारका ४.५२
 ओसान २.४३; -करण २.१०
 ओळारिक ३.२००, ४४७; ४.९०;
 -तो ३.३६८
 कंस ३.२०१; ४.५४, ५६; -पत्त ५.९६
 कक्कटक ३.५९४
 कक्खळ ३.४३५, ४३६; -ता ४.८;
 -त्त ४.९३
 कंखति ५.२८; कंखा १.४४
 कच्चान १.८
 कच्छप ४.७; ५.११४
 कटच्छु ३.३९०; ५.७४
 कटाह ३.२८६; ५.१४१
 कट्टमुख ४.१०
 कण्टक (Sim.) ३.२०१, ४३०;
 ५.१२३; विस- ३.४३५-३६
 कण्ण, -सक्खलि ३.५९८; ४.९७;
 -मुख ३.१५०; -सूल ५.१२४;
 (Sim.) ३.३७१
 कण्णकगंध ४.५८
 कण्णछिद्द- कूपक ४.४५
 कण्णवीर ४.५२
 कण्णिका ४.५५; ६.२; कूटागार-
 ३.२११
 कण्णिकार ४.५२; (Sim.) १.३२
 कण्ह, -दुक ५.११०; -पक्ख १.४२;
 -विपाक ३.११७
 कण्हतापस ३.६६१; ६.३२
 कण्हा २.५४
 कतञ्जू ५.१७
 कतत्त, कम्मस्स- ४.१०५
 कतमे धम्मा ३.३६८
 कतवेदि ५.१७
 कतिपय १.५९
 कत्तव्वकिच्च २.२४
 कत्ता ३.६००
 कलुक्कम्यता ३.४०८
 कथंक्कथिमाय ५.२२
 कथामेद १.५१
 कयावत्थु १.४, ५, ६, ९, ३०; -पकरण
 १.१५

INDEX

कथेतुकम्यतापुच्छा ३.८

कदम्ब ४.६

कदरिय ५.७३

कद्रूसक ४.९०

कन्ता ५.१२४

कन्तार ५.१४३; चौर—,वाळ—,मर—,

निरुदक—, दुष्मिन्स— ३.५५२

कन्तित ३.४५६

कन्धक १.८७

कन्दन्त (अरञ्जे) (Sim.) १.७६

कन्दमूल (Sim.) ३.७८

कपण ५.६७

कपाल ३.५४४

कपिष्ठ ४.४९

कप्प १.२९; कप्पक १.८७

कप्पकल १.३४; ४.६; ५.६३, ७७

कप्पवुद्धान ४.१०

कप्पास ३.५७६; ४.४१, ५०; —पच्छि

१.७३; —पटल (Sim.) ४.३५, ३७

कप्पियसञ्जी ५.९५

कबळ ४.८७, ९१

कबळिकार १.३९; ३.३०२; ४.११८

कब्ब ५.१३६

कम्म ६.४, १४; —आयुहन ३.५८९

—९१; —ञ्ज ४.७७; —दायाद

३.३८; —नानत्त ३.३६; —निमित्त

३.६५८; ६.४, १४; वड्डगामि—

५.१४३

कम्मट्ठानानि १.१; —अट्ठत्ति ३.३३९

कम्मद्वार ३.१३६

कम्मद्वाराणि, (अट्ठारस) ३.४६३; तीणि

३.९३-११४; नव ३.७७, ८२

कम्मन्तर १.७२; ५.५३

कम्मपच्चय १-१७; असाधारण—३.५७१

कम्मपथ ३.२४६, २५८; अकुसल—

३.१४२-१६२; कुसल— ३.१६३

—१७२; सत्त— ३.४८१

कम्मस्सकतभाण २.५७; ५.१४३

कम्माकम्म (Sim.) १.५२

कम्मानि, तीणि ३.११५-१३६

करजकाय ५.८०, १३७

करण, —चित्ता ३.३८ —पथ ३.४७६

करणसम्पत्ति निग० २

करणहक ३.५३६; गन्ध—३.५३४

करवीक ४.५

करळ ३.६०२

करुणा १.१; ३.३९९, ४०५

कललीभूत ३.२१४

कलहपवड्डनी ५.८७

कलापसम्मसन ३.४५०; ५.२२

कल्याणकारी ५.१११

कल्याणमित्त ५.१७; —ता २.५५

कवाट ५.१३१

कसट ३.९९

कसिग ३.१९६, ३८६-३८८, ३९८;

६.३०, ३३; आकास—३.३८७;

आरो— ३.३८६; —करण ३.३९४

—निमित्त ६.५; पटवी— ३.३७५,

३८३; —लामी ५.६१; विज्जाण—

३.३८६;

कसिर ३.४७०

कस्सक (Sim.) ३.४०९

कस्सपदसवल १.४२

कहापण १.८१; ३.६२२, ६३३;

४.५४; ५.१२८; कूट— ३.४३५

काक ३.६०३; ५.१३९, १४१; —पद

INDEX

- ३.४१७;—बलि (Sim.) ३.३२४;
—रस गोवाय ३.६०२, ६०३
काकमासक ५.१३९
काणकच्छप (Sim.) ३.२०
काम ३.२६, ३२९—३३४; —गुण
५.६०; ५.९९; गुणिक ५.५९,
६०, ६३; वत्थु—, किलेस— ३.२६
कामन ५.६०
काममुख ३.४७३
काममुखल्लिकानुयोग ३.२४४
कामावचर ३.११३; —कुसल १.११;
३.१—३२५; —धम्म २.२८
कामावचरा २.५२
कायः.७९—८३; नाम—५.७९; —कम्म
३.८१, १०२; —दुचरित ३.११९;
—दुचरितविरति ३.२५५; —द्वार
३.१३६; —पसाद ३.६३२;
—वेय्यावटिककम्म ३.३१५, ३१९;
—सक्खि १.३६; —समाचार २.८;
हेट्ठिम—, मण्डिम—, उपरिम— ४.५०
कायिककरण ३.९८
कायेन ३.३५६
कारण ५.४३ १३१
करेता ३.६००
कालकच्छक ३.९०
कालं कत्वा १.४२
कालपरित्तता ३.२१
कालम ३.४३०
कासिपुर १.८८
काळ १.८७
काळ, —कुट्ट ४.११८; —तिलक ३.१८८
काळकणिसलाका ३.६०२
काळवल्लिमण्डप ५.१२८
किच्चट्ट ३.१८१
कित्तक १.३५
कित्ति ३.१४९; थुत— ३.४१९
कित्तिम (नाम) ५.११२, ११३, ११५
किम्बिस ५.९५
किरियमनोधातु ३.५९३, ५९४, ५९५
किरियमनोविज्जाणधातु ३.६२०,
६२३, ६२४; ६.४
किरिया ५.१३२; —पथ ३.४७६
किरियाव्याकत ३.६५९.६६६; ४.१
किरियामनोविज्जाणधातु ५.१३२
किल्ल ३.३०, ३९१
किलेस, —अन्धकार २.५४; —आतु-
रता ३.२९; —गेलञ्च ३.२९;
—गोच्छक २.५; —जात ३.४१;
—पटिपाटि ५.६२, ७६, ९७, १००,
१०३; —वत्थु ५.१३१; —सन्तान
३.४७३
किलेसा ६.३७
किसागोतमी १.८७
कुक्कुच्च ३.५६३; ५.९५—९७
कुक्कुट, —अण्ड ४.५३; —पत्त ४.९७;
—सूकरा ३.२४७
कुक्कुर ३.६०३; (Sim.) ४.४८
कुक्कुल ५.७२
कुंकुम (Sim.) १.३२
कुच्छि ३.१२३, २०६; (Sim.)
६.३३; —विरेचन ५.७१
कुच्छित २.१०; ५.९६
कुड्ड ३.१४९
कुणप (कण्ठे बद्ध Sim.) ३.४९१
कुत्त ४.६१, ६४; ५.८४
कुद्दाल (Sim.) १.५०; —पिटक १.५०

INDEX

- कुङ्क ३.५६५
 कुङ्कुसक ३.५९
 कुन्द (Sim.) १.३२
 कुमारक, दहर ३.३१०, ३११
 कुमारकवर्ण ६.३३
 कुमारिका ३.१०६, ५५६; युल्ल-
 ३.१०६
 कुमुद (Sim.) १.३२
 कुम्भकार (Sim.) ३.२०१
 कुम्भील (Sim.) ३.२१५; ४.९०
 कुम्भ ५.४८
 कुल ५.६९; उपट्टाक—, जाति—५.६९;
 —तन्ति ३.७५, ७९, ८६; —परिवट्ट
 १.८१; —पुत्त १.४१; ३.२३८
 (Sim.) ३.२३९; —प्यवेणि ३.७४,
 ७९, ८६; —यंस ३.७४, ७६,
 ७९, ८६
 कुलथ ३.६०१
 कुलुवसुत्त ३.१२३
 कुस (Sim.) २.१०
 कुसल १.६९; ३.३६८, ५४२; —अधि-
 कार ३.१४, ५४२, ६५२; (दस)—
 कम्पपथ ३.१६३; ५.१००; —चेतना
 ३.५८७; —जयनवसेन ३.६११
 कुसलधम्मा ३.१—५३९; (परोपणास)
 ३.४३, १४, ३.६५२
 कुसलानुगतिक ३.६५१
 कुसावती ५.४९
 कुसावहारो ३.१४४
 कुहनवत्थु ३.४८१
 कूट ३.५७६
 कूट, —कहापण ३.४३५; —मासक
 ३.१७७, २११, ४३५; ४.५
 कूटागार (Sim.) ३.२११
 कूपक ४.२७
 केतु ५.६५
 केदार ३.५९४
 केनचि न विञ्जेय्य २.४२; ५.५७-५८
 केनचि विञ्जेय्य २.४२; ५.५७-५८
 केलासकूट ४.९८
 केवट्ट ३.२३५
 कोटि २.४३; नङ्गल— वंक ३.२९७
 कोट्टक ५.१३३
 कोट्टास १.२७, ६७; २.६; ३.१६,
 ३०१; —तो ३.१५७; —यार
 ३.५२६, ५२८
 कोतुल्ल ३.५४१
 कोप ५.५३
 कोलियक ३.६१५, ६२५
 कोसज ३.१३९, २३३
 कोसलक ४.२४
 कोसल्ल ३.२९, ३०; —संभूत ३.२९
 कोसल्लथ १.४७; वचनस्थ— १.४७
 कोसियपुत्त १.८०
 कुंसन ५.१२३
 खजोपनक (Sim) १.३४
 खज्जति ३.५५४
 खण, —त्तयं ५.४३; —पत्तुप्पन्न ६.१९,
 २२, २३; —पत्त ५.४१
 खण्डसक्करा ३.४३५
 खतकूप ४.८०
 खदिर ५.११४
 खन्ध ३.१३२
 खन्ध ५.१०४; —पञ्चक ४.२९; ५.६१,
 ११६; —पञ्जत्ति १.१४; —पटिवद्ध
 ५.१४८; ६.२४, २५; पुञ्चे—

INDEX

- .निवृत्त्य- ५.१४८
 खन्धका (द्रावीसति) १.४६, ६६
 खन्धतो १.११; ५.२
 खन्धयमक १.१६
 खन्धविभंग १.१२
 खम ५.२१
 खमस्ति १.५८
 खयचतुर्थं, आसवानं ६.१०
 खय-वय ३.७७, ८१, ८६
 खये आणं २.५८; ५.१५०
 खाणुक ५.५३
 खार (तिविध) ३.५३४, ५३५
 खारोपमा (Sim.) ३.५३४
 खिड्गुपसुत ३.४८०
 खीणासव १.५८, ७९; ३.३५०, ६६१; ६.४
 खीयन ५.६६, ६७
 खुज्ज ६.१२
 खुदा ५.१३६
 खुद्दक ३.१४३; -प्रगुलि १.४२
 खुद्दकनिकाय १.४६, ६१, ६५, ६८, ६९
 खुद्दकपाठ १.४६, ६५
 खुद्दकवत्युक्त ५.६४
 खुद्दकविभंग १.१२
 खुरधारा (Sim.) ३.३५५
 खेत्तसामी ३.१९१
 खेपेन्त ५.१५०
 खेम (जनपद) ३.५३८
 खेल ३.५५९; ४.४८, ९०
 खेलगत ४.७६
 खौ पन २.४१
 गंगा (Sim.) ३.२७४, २७७
 गच्छ, कुत्स्थ- ३.६०१
 गज, महा- ३.६६३
 गणन, -चार १.११, -वार १.४३; ६.१
 गणनूपगचित्त ३.६३९, ६४४
 गणनूपगानि ३.५९५, ६१०, ६३७
 गण्डग्न १.२९
 गण्डि ६.१९
 गण्डिका ४.५६
 गति २.२६; -निमित्त ३.६५८; ६.४
 गहुल ५.५२
 गन्थ २.४, ४४
 गन्ध ५.२५; ६.१८
 गन्धद्वयपुरिस (Sim.) ३.३७२
 गन्ध १.८१; ५.१३३; ६.२०
 गमनाभिसंस्वार ३.६२७
 गमियचित्त ३.४२
 गंभीरमात्र १.५१; (चतुर्विध) १.५३
 गर ३.४६९, ५३९, ५६५; ६.११; -यारा ३.२०४; -भाव ५.६६
 गरं करोति (Sim.) ६.१२
 गरुल ४.६
 गवक्खन्ध ३.५८२
 गवय ४.९०
 गवेसन्त १.२९, ४४
 गहकारक १.४४
 गहकूट १.४४
 गहण ३.३५
 गहन, तिण-, वन-, पव्यत- ३.५५२
 गाथा १.६६; -ग्रन्थ १.६७
 गामदारक ३.६२२, ६२३
 गामभोजक ४.९१
 गामिल्ल ३.६१५, ६२२, ६२३

INDEX

- गावो ४.४७
गाह ३.२१२.
गिम्ह ५.८०
गिरिकण्डक ३.२०४
गिलान ५.१२७
गीवा १.७१
गुण २.९; -नाम ५.११२, ११३
गुत्तसालग्राम ५.१२८
गुत्तिक, नगर- (Sim.) ३.१९४
गुळ, -फाणित ३.४३५; -बंधक ३.६०६; -वाणिज ३.४३५
गूथगत ३.४६७, ५४०
गूथ, -निरय ५.७२; -पिण्ड ३.४९६
गेण्डुक (Sim.) ३.२०३; पहटावित्र- ३.२०३
गेय्य १.६६
गेलञ्ज ५.७८, ८४
गेह (Sim) ३.२२६; -निस्सित ३.४०४, ४०७
गोकर्ण ४.९०
गोचर ३.४१३, ४१५; -अञ्जित २.३६; बुद्ध-; सावक- ६.२; -विसय ३.५४
गोच्छक ६.२; आसव- २.४३; उपा-
दान- २.५०; ओघ- २.४५;
किलेस- २.५१; गन्ध- २.४४
अ; नीवरण- २.४७; परामास-
२.४८; योग- २.४६; संयोजन-
२.४४; हेतु- २.३९
गोण ३.१६५; (Sim.) ५.४९; दुष्ट-
(Sim.) ३.३६३; -सिगाला ३.२४७
गोतम ३.२८४, ३२७
गोत्तचरण ३.४६३
गोत्रभू २.२४, ४३; ३.५०७, ६५४;
५.३२; -आण ३.५०८, ५१०
गोधा ३.६०३; -वण्ण ३.५००
गोधावरी (Sim.) ३.२७४
गोप ३.३६३
गोपानसियो ३.१७७, ४१०; (Sim.) ३.२११
गोपालक ३.६०३
गोमय ३.५३६, ६५५; -पिण्ड (Sim.) २.२८
गोमुत्त ३.२९६; -वक्क ३.२९६-९७
गोवत्त ५.३०, ९९;
गोसिंग ४.९९; -स्तावण १.७१
गोसील ५.३०, ९९
घट ६.२
घटा (Sim.) २.४
घटीयति ३.४९४, ४९५
घट्टन ३.५७६; परि- ३.५७६
घण्टा, -अनुरय, -अभिघात, ३.२००
घनविनिम्भोग ३.११; -पटिसंभिदा-
आण ३.११
घरावास ३.३७२
घाणत्रिल ३.६३०
घोस, -कम्म ३.१०७, १०८
च ३.३४७; ४.३
चक्क (Sim.) ३.४५ -यन्त ३.५१२;
-रतन ४.११८; -वत्ति १.७३;
३.२१३, ६११; ४.९१; -वात्ति-
राजा (Sim.) ३.२१४
चक्कन-उपासक ३.१६४
चक्कवाळ १.३६; ४.४, १०; ५.३७
चक्खु ४.२५; धम्म-४.२६; पञ्जा-
४.२५, २६; मंस- ४.२६; मंस,

INDEX

- संभार-, पसाद- ४.२७, २८.
 चक्खुद्वार (Sim.) ६.२३
 चक्खुप्पसाद ३.५५; ४.२८; ५.१२०,
 १३२
 चक्खुमूत १.८
 चक्खुमा (Sim.) ३.५०९; ५.१०७
 चक्खुविज्जाण ३.२४५
 चंकम १.८३
 चंकमन-सत्ताह १.८८
 चण्ड ३.५८२
 चण्डिकं ३.५६२, ५६४
 चतुचक्र ३.१५; -संखात ३.२०
 चतुत्थ (ज्ञान) ३.३६७
 चतुपरिवत्तसुत्त ४.२९
 चतुष्पद ३.३७
 चतुष्मक ४.१
 चतुरस्स ३.५६९, ६२२, ६२३
 चतुरोद्य-निःथरण १.७९
 चतुशीसलिसमन्तपट्टान १.३१; -पञ्चया
 ३.१७
 चतुसच्चथम्म ३.४७१
 चत्तत्त ५.९०
 चत्तारि चक्रानि ३.१५
 चन्द ४.४३, ५४; ५.११३; (Sim.)
 ३.५०२, ५०९; -पट्टिच्छादक
 ३.५१०; -लेखा ३.३६६; -लेखा-
 बंक ३.२९७
 चन्दन (Sim.) ३.२४१; -वन १.३९;
 ३.६११
 चम्म ४.७८
 चर, थल-, जल- ३.२७
 चरण २.३५; गोत्त- ३.४६३;
 -संखात ३.३५
 चवन ५.१००
 चरियनिदेस ३.३९२
 चरिया १.१ -अधिमुत्तक १.५२
 चरियापिटक १.४६
 चाग ३.२४४
 चातुम्महाराज ४.९१
 चातुम्महाराजिक १.३३
 चामरि-वाला ४.११८
 चिक्खल्लिकनिकाय १.६२
 चिण्णा ३.६१४
 चित्त २.४९; ३.३३-३९, ४३-४६;
 -कम्म ३.३५; ४.९८; -चरण
 ३.३५; महागज- ३.६६३;
 -विकल्प १.५९
 चित्त, -करणता ३.३५; -कार ३.३५;
 -ता ३.३४; -तिलक ३.२७०
 चित्त, -परियादान १.४६, ६४; -पाठलि
 ४.६; -यमक १.१६;
 चित्तलपव्वत्त ५.१९
 चित्तवारमाजन १.६७
 चित्तविभक्ति १.१०, ११
 चित्तविसंसट्ठ २.४९
 चित्तसंसट्ठ २.४९; -समुद्धान २.४९;
 -समुद्धानसहमुनो २.४९; -समु-
 द्धानानुपरिचिन्तो २.४९
 चित्तसञ्ज्ञा ३.३५
 चित्तसमुद्धान १.३५; २.४९
 चित्तसहमुनो २.४९
 चित्तस्सेकगता ३.५४२
 चित्ताधिपतेय्य ३.३४
 चित्तानि, एकूननवुत्ति १.११; -सौलस
 ३.२१
 चित्तानुपरिचिन्तो २.४९; ४.१०६

INDEX

- चित्तुपकिलेस ५.८६
 चित्तुप्पादकण्ड १.११; २.२; ३.१-
 ६६६; ४.१
 चिर, -परिवासिक २.४३; -प (पा)
 रिवासियट्ट २.४३; ५.५९
 चीन-पिट्ट (Sim.) १.३२
 चीवरगहणं १.३९
 चुति २.२६
 चुतुप्पातजाण १.८७
 चुल्लवेदल्ल १.६६
 चूळनागत्येर, तिपिटक- ३.५०३,
 ५०५, ५८६, ५८७, ६३४
 चूळन्तरदुका २.४
 चूळपितुत्थेर ५.११
 चूळामयत्थेर ३.५०५
 घेटक ५.१३६; ६.१२
 चेतना ३.१०२, ११२, ११३, ११६,
 १९०
 चेतसिक २.४९; ३.२५५, २८४, ३०२
 चेतिय ३.६६१; ४.९८; -पथ्वंत
 ३.४२५; ५.१३०; महा- ३.५६,
 ७४, २०३; ४.९८; -वन्दनकाल
 (Sim.) ३.५६
 चेतोपरियजाण ५.३९; -चतुत्थ ६.८,
 १२, १८, ३३
 चोपन ३.११९, ५३०, ६२७; ४.३८,
 ७२; -काय ३.१३९, १७१; का-
 यंग-, वाचंग- ३.५३०
 चोर ३.५३८, ५३९; ५.५२, १३३;
 -जेट्टक ३.५३८, ४३९
 चोरनागराजा ५.१३०
 छकनिपात ५.५९
 छत्त (Sim.), अति- १.२
 छत्तिसपरिमण्डलं ४.४
 छन्द ३.२५४; ५.३९
 छन्दाधिपतेय्य ३.३४, ४६१, ४६२
 छन्न १.८७; -सहाय १.८७
 छयसरीयर (Sim.) ३.४१७
 छवि-वण १.३५; ४.८
 छळमिञ्जा १.५९
 छात ४.८८, ८९; -वृक्षत्त ३.४९६
 छाया (Sim.) ३.४५; ४.५०; (Sim.)
 ३.६५१; ४.८९; -रक्कसो ४.८९
 छारिका ४.४८
 छिद्द ५.१०४, १२९
 छिन्नवटुमक ६.९
 छेक २.८; ३.२२०, ४४६, ५३६;
 -सारथि (Sim.) ३.९७
 जच्चजल ३.५८३
 जच्चन्ध. ३.५८३, ६१५, ६२६,
 ६२७, ६५८; ६.१४
 जच्चवधिर ३.५८३
 जच्चुम्मत्तक ३.५८३
 जण्णु ३.२८५; -क ३.४६०
 जनकपच्चय ४.११६
 जनयद ३.५३८; ५.२२
 जम्बुदीप १.८०
 जम्बू ४.६
 जयसुमन (Sim.) १.३२
 जरा ४.८२, ८३, ८४; पाकट- ४.८२;
 पटिच्छल- ४.८२; निरन्तर- ४.८४
 जरा-अमिमूत ४.२३; -घम्म २.१९
 जल, -चुण १.२७; -विन्दु (Sim.)
 ३.२४१; घाताभिघातचल- ३.
 ५४७; -सागर १.२४, २६
 जव ३.२१

INDEX

- जवन ३.१३९; -किरिया ३.६३९;
 -द्वान ३.५९३, ५९४; -वीथि ३.३३
 जातक १.४६, ६६, ७३, ७९
 जाति, -जरासमात्र २.१९; -रूप ४.
 ११२; -वाद १.८१
 जानपद ५.११४
 जानि ३.३८; ५.८७
 जाल ३.८६
 जिगुच्छन ३.३४७
 जिगुच्छा ३.२३९
 जिन, -चक्र १.७२; ३.१३०; -वचन
 १.१८
 जिया ३.११९
 जीवितद्वान ३.८५
 जेगुच्छ ३.४२५
 जेट्टक ३.४४; ५.३९; ६.११
 जेट्टसिस्स (Sim.) ३.१९२
 जेट्टिका ३.४४
 जेतयन ३.६०३
 जोतनमाय २.१३
 जोतिपाल ३.६६१; ६.३२
 ज्ञान १.३; ३.३३७; -चतुक्क ३.३२६-
 ३६७; तिवंगिक- ३.३४६; दुवं-
 गिक- ३.३६७; -पञ्चक ३.३६८-
 ३७३
 ज्ञानंग १.७२; ३.२५८, ४९७
 ज्ञानपच्चय १.१७
 ज्ञानविमंग १.१२
 ज्ञामंगार ४.५२
 ज्ञायति ४.१०१
 जाण २.९; ५.१५०; -वत्थु १.३;
 -विण्णयुत्त ३.३०, ३.१०; -विमंग
 १.१२; -सम्पयुत्त ३.३०, ५०;
- सागर १.२४
 जाय ३.४७२
 ठान, -कुसलता २.५६; -सो ३.४२
 ठिति (Sim.) ३.२१२, ५६७, ६६०;
 -मागिनी ३.३८०
 डंस ३.३६१
 ढट्ट ४.८९
 षाक ४.५८
 तक्कभिल ४.५९
 तच्छक (Sim.) ३.१८९
 तच्छकानं सुत्त (Sim.) १.४८
 तज्ज ३.१५१
 तज्जानियकम्म १.७२
 तज्जा ३.२७२
 तट्टिक ४.५५
 तण्हा १.५३; ५.४८; -दुतिय ५.४९
 तन्नमज्जत्तता ३.२५५
 तत्थयट्टक ५.१३९
 तयागत १.३६, ३९; ३.३६८; ५.३९,
 ६२; ६.३२; -रूप ३.६९; -वचन
 १.६६
 तदंग १.५३
 तदधिमुत्तता ३.७०, ७२
 तशरम्मण ३.५९५, ६१०
 तटुपचार २.५४
 तदेकट्ट ५.४, ३३
 तनु, -करण २.१०; -भाव ३.५२५,
 ५२६; -भूत ३.५२७
 तनूनि ३.५३७
 तन्ति १.१, ५, २७, ५४; ३.५०६;
 ४.५६; ५.७०
 तन्तिस्सर ३.६६१
 तन्दि ३.५५७

INDEX

- तपन ५.१११
 तपनीया २.५४
 तप्पति ५.१११
 तप्पेणता ५.११८
 तम २.५३; ३.५०८, ५.१०; ५.१०८;
 चतुसच्चछादक- ५.१४८
 तम्बपणि १.१
 तम्बलोम ४.३५
 तरच्छ ४.९०
 तल्लुण ४.९४
 तादि निग० ३
 तापसपम्बजा १.८१
 तायति १.४८
 तारक १.२७; -प्पमा १.३४
 ताल, कंस-, कट्ट- ४.५६
 ताल (रुक्ख) ५.१२०; -पण्ण ३.९९
 तालवण्ट (Sim.) १.३२; ३.२०;
 ३७०-७१; ५.१२६
 तापतिस १.३३, ३६, ७६, ७९, ८१;
 ४.६
 तिक, अतीत-, आरम्भण- २.७;
 वेदनातिक २.७; -च्छेद १.६७
 तिकतिकपट्टान १.१९
 तिकदुक्कमाजन १.६७
 तिकपट्टान १.१९, २०
 तिकषण्णना ५.१-४४
 तिकस ३.५०८; -विपरसक ३.४९५
 तिष्ठतेष ५.४१
 तिण (Sim.) ४.८२; -करल ३.६०२;
 -सुद्धि १.८७
 तिथिय ३.५५२, ५५६
 त्तिदस १.१
 तिदिवक्कम १.७३
 तिन्दुकाचीर ३.१३
 तिपिटक १.४५-६०; -धर १.३८,
 तिपिटक-चूळनागत्ये ३.५०३, ५०५,
 ५८६, ५८७, ६३४
 तिपिटक-सूळाभयत्थेर ३.५०५
 तिमिगल-महामच्छ १.३१
 तिमिय, महानाग- तिरसदत्त १.२७
 तिमिरतिमिगलमहामच्छ १.३१
 तिरच्छान १.६२; ३.१००; ४.६८
 टिल (पत्थरन्त) (Sim.) ३.३९१
 तिलक, काळ- ३.१८८; चित्त- ३.२७०;
 तिरस ५.११२, ११५
 तिरसदत्त, महानागतिमिय- १.२७
 तिरसमूत्तिथेर १.७४
 तीर (Sim.) ३.२१५, ३१९
 तीरणरस ३.२५५
 तुद्धि १.६६
 तुन्नकार (Sim.) ५.४८
 तुरिय ३.७८; ४.९८
 तुलावेण्ट ४.४१०
 तुयइकमुत्त १.६६
 तुसित १.८५; -काय १.८६; -पुर
 १.८९; -भयन १.८४; सं- १.८५;
 तेजाधिक ४.३९
 तेजोधातु ३.८४
 तेपिटक १.११; ५.११३
 तेभूमक २.३०; -कुसल ३.१-४६५;
 -वट्ट २.५२; ३.२६
 तेमन ३.४५१, ६३१; उपाहन-
 ३.४५१
 तेमित ४.९०
 तेल, -अञ्जनराग ३.५४४; -नाळि;
 ३.१४८, ४४९, ४५१; -प्पदीप

INDEX

- ३.२२६; ५.२५
 तेलानि, नाना ३.२७७
 थकेसि ३.६०३
 थद्ध ४.४९; ७७, ९३; अ- ४.९३;
 -पुग्गल ३.५६४
 थम्मन ३.९५
 थम्मित ४.१०९
 थम्मी (Sim.) ३.१७७
 थावर ५.१३०; ३.१४३, १४९
 थावरिय ३.१९१
 थीनमिद्ध ५.९७
 युल्ल ३.१०६; ५.११९
 युल्लच्चय ५.११९
 यूणा (Sim.) ३.२१८; उपत्यम-
 ३.२१८
 यूप ५.३७; सुवण्ण- ५.३७
 येथ्यं ३.१४४
 थेरगाथा १.४६
 थेरम्भत्थल ३.३८९
 थेरवंस, निग० २
 थेरीगाथा १.४६, ६६
 थेरुपट्टान ३.३०९
 दक्खिणवल्लि ३.६०१
 दक्खिणापथ ३.२७५
 दक्खिणाविमुत्थियो, चतस्सो ३.३२४
 दक्खिणेय्य ५.११३
 दण्डक (इस्सासस्स) ३.५१२
 दत्त ५.११२
 दत्तामयथेर ३.५९०
 दधिरस ६.१८
 दन्त, -आवरण १.३७ -कट्ट १.३९;
 -कार ३.४४६
 दन्धत्त ४.७८
 दव ५.१३६
 दसकम्मग ३.५८७, ६४२, ६४५,
 ६४९
 दसवल १.८, ६८; ३.४१९; -चतु-
 वेसारज्ज १.८७
 दया १.१
 दससतलोचन ३.४१९
 दससहस्सचक्रवालकम्पन ३.६०४
 दस्सन्नपरिणायक ४.३०
 दसुत्तर १.१८
 दस्सनेन २.२४; -पहातव्वहेतुक २.२५
 दब्ब ५.९९; -गाह २.५०; -भत्ति ५.१७
 दब्बहीकम्म १.४७; ३.२७०
 दाठिका ४.६३
 दानव ४.७
 दारक (Sim.) ३.१५२, ३९५
 दारा (गरुजं) ३.२४७
 दारु ३.१८८, २१८
 दावगि (Sim.) ३.५६२
 दासक १.८०
 दिट्ठ ३.६१; -धम्मिक ५.५९; -संस-
 न्दन २.५; -सुतसंबंध ३.६४
 दिट्ठक. ३.५३१, ५३३; अ-३.५३१
 दिट्ठधम्म ३.४४७; -सुखविहार २.१५;
 ३.३८७, ६६६
 दिट्ठि (द्वासट्ठि) १.५२, ५३; ५.२६;
 -उल्लुक्कम्म ३.३१४, ३१६, ३१७,
 ३१८, ३२०; उच्छेद-, सस्सत-
 मव-, विमय- ५.२६; -पटि-
 सेधक ५.१५; -मण्डल ४.२८;
 -राग ५.६३; -विनिवेत्तन १.५२;
 -विपात्ति २.५७; -विसुद्धि २.५७;
 -सम्पदा २.५७

INDEX

- दिन्न ५.१००
 दिम्ब्रचक्सुआणचतुत्थ ६.८, २५, ३३
 दिम्ब्रसोतचतुत्थ ६.८-१८, ३३
 दिवाविहार १.३९, ४१; ३.६, ११
 दिसामूळ्ह (Sim.) ३.५५२
 दीघनिकाय १.९, १५, ४६, ६१, ६२,
 ६३, ६५, ६८
 दीघमाणक ३.२९७, ३१७
 दीघ-मज्झिमनिकाय १.३७
 दीघ, -रत्त १.५८; -संतान २.२८;
 -सुत्त १.७०
 दीप ६.१८; -ना, अपर ३.२७०
 दीपंकरदसन्न १.७७, ८१
 दीपंकरपादमूल १.८९
 दीपालोक ५.२२
 दुक्, अधिवचन-, निरुत्ति-, पञ्जत्ति-,
 नामरूप-, २.७; पिट्ठि- २.५
 दुक्, -निपात १.१८, ६८; -पट्टान
 १.१९; -वण्णना ५.४५-१५०
 दुक्कतिकपट्टान १.१९
 दुक्कट ५.१००
 दुक्कल २.१६; -गच्च १.६९
 दुक्खोगाळ्हा १.५४
 दुग्गाहीत १.५९, ७०
 दुच्चरित १.५३; ३.४७६
 दुट्ठ ३.५९०; -गोण ३.६०३
 दुट्ठगामणि- अमय ३.८३
 दुत्तियं (ज्ञानं) ३.३४६
 दुपट्ट १.३९
 दुप्पञ्ज १.५५
 दुप्पटिपन्न १.५९
 दुब्बलीकरण ५.८६
 दुब्भासित ५.११९
 दुग्गमन ३.५६२
 दुक्कत्त ३.५६४; -वचन ५.१२१
 दुक्खन ३.५६२
 दुक्खसीलमाय १.५९
 दुक्खसील्य ३.११८, १६८, ४८१;
 ५.१३३, १३५
 दुक्खोपमा ३.४९१
 दूरे-निदान १.८९
 देव्यधम्म ३.७४
 देवतासंयुत्त १.६३ अ
 देव, -दूत १.८७; -देव १.१; -परिसा
 ३.३६८; -पुत्त ४.५४, (वित्स-
 कम्म) १.८७; -संखलिका ४.८९
 देवायत्तन (Sim.) ३.४३७
 देवो ५.५३; निग० १
 देवोरोहण १.७३
 देसना १.५२, ५५; ३.१७८; आणा-
 वोहार-, परमत्थ- १.५२; आरूप-
 ३.३८६, ३८७; -गंभीरभाव
 १.५३; निष्परियाय- परियाय-
 ३.४८४, ४८६, ६५२; ४.२९;
 ल्लयावचर- ३.३८७; -घिल्लास
 ३.३९; ३.४३, ३६८, ३८४,
 ३९२, ४९२, ५२३; सोळसक्खत्तुक-
 ३.३९१
 दोयचस्सता २.५५
 दोयारिक्क (Sim.) ३.२२३, ६१५,
 ६१९, ६२०
 दोसारोपणकारण २.१३
 दूत्तिस्साकार ३.४२६
 द्वादस, -आयत्तनानि १.३; -क-मग्ग
 ३.५८७, ६३५, ६४१; -पदिको
 पच्चयाकारो १.३, ७५

INDEX

- द्वार ३.१०३, ६०७; ५.११२; —कथा ३-६; निग० २
 ३.९२-१७२; ४.७१; फरस- धम्मसवण ३.७९; ६.५, ६
 ३.१०४; संवर-, अंसवर-३.१०४ धम्मसामग्गी ३.४७३
 द्वारतो १.११; ५.२ धम्मसेनावति १.१८, ४०; ४.२८;
 द्वारा ४.३० ५.१३९; ६.२
 द्वि, —पद ३.३७; —पादक ३.३६ धम्महृदयविमंग १.१२
 द्वे कामा ३.२६ धम्मामिस २.५६
 द्वेच्छकजात ३.६ धम्मायतन १.७५
 धं ३.५९८ धम्मरम्मण ३.५४
 धज (Sim.) १.२; ३.९९; ५.६५; धम्मालाप १.५५
 पञ्चवण्ण- ४.५० धग्मिय १.८०
 धनवड्ढक २.५४ धाती (Sim.) ३.२३१; ४.२८
 धम्म १.३६, ५४; ५.२, ७०; —अन्तर धातु, १.३; —यो (अट्टारस) १.७५
 १.७२; —उद्देश ३.१; —कथा १.६९; धातुकथा १.४, ३०; —पकरण १.१३
 ३.७९; —कथिक १.७१; ३.७८; धातु, —कुसलता २.५६; —क्खोभ
 ५.११३, ११५; —क्खन्धसहस्रानि ४.१०; —पञ्चति १.१४; —परम्परा
 (चतुरासीति) १.४५, ६७; —गणना ४.४३, ४५
 ३.५५९; —गम्भीरभावो १.५४; धातु, —यमक १.१६; —विमंग १.१२
 —चक्र १.८८; —चक्र-पवत्तन १.७३, धारण ५.११९
 ७७; ३.६०४; —चिन्ता १.५९; धीर ५.१७
 —जात १.५५; —तो १.११; ५.२; धुतवाद ३.२३७
 —पटिग्गाहक १.८; —पटिपाटि ३.१६ धुत्त ५.५२
 —पटिवेध ५.७०; —पटिसंमिदा १. धुर ३.४८४, ४८६, ५२४, ६५१,
 ५५; —परियत्ति, —मच्छरी ५.७० ५८४, ६५२
 धम्मपद १.४६, ६५, ६६, ७१, ७३; धुरमत्त ५.१४६
 ३.२५६; —माणक १.४४ धुरा ३.४४-४५
 धम्मयमक १.१६ धुवपच्चय ५.४१
 धम्मराज ३.८१, ८३, २५२, ५२८, धेनु (Sim.) १.४८
 ५३९; ५.३, ४; निग० १ धेनुपको वच्छो (Sim.) ३.३५५
 धम्मववत्थान ३.५४० नकुलनगर ५.१२८
 धम्मसंगणि १.४, १०, २०, ४६; २.२; नक्खत्त ५.११९, १४३; —तारका
 निग० १ ४.५४; —योग ३.५०९
 धम्मसंगहट्ठकथा, end of chapters नगरगुत्तिक (Sim.) ३.१९४

INDEX

- नंगल ४.६३; -कोटिवंक ३.२९७
 नंगुट्ट १.५८
 नच्चगीत २.८; ५.१३६
 नट ३.५५८; ५.१३६
 नत्थिकवाद ५.३७
 नत्थिपच्चय १.१७
 नदी (Sim.) -आवरण ३.५९४;
 सीधसीता- ३.५४४
 नन्दकोवादसुत्त ३.५०२
 नन्दन ५.६०; (वन) २.१५
 नपुंसक ३.५८३
 नमन ५.११५
 नय १.४०, ५३; ३.१०४, ५२२;
 -सहस्र ३.५२४; -सागर १.२४
 नया, एकूनवीसति- ३.५२२; दस-
 ३.५२३; द्वे सतानि- ३.५२४;
 धीसति- ३.५२३.
 नलाट ३.२७०
 नवक ३.३९३, ३९८, ४६५
 नवकतर ५.१२६
 न-वत्तञ्च ६.४, ७; -आरम्भण ६.२६,
 २७; -आरम्भणता ६.३३
 नवमो खणो ३.२०
 नववेदना ५.१३७
 नहारु ३.२८५
 नहुत्त १.३३; ४.४
 न-हेतु २.३९;
 नाग ३.६११; -राज १.८७; -लता
 १.३९
 नागरिको (Sim.) ३.२३६
 नागसेन ३.१९८, २१४, २१८, २७७
 नाटक १.८७
 नाथ ३.४५३
 नानत्त १.४१
 नानत्तानि, चत्तारि ३.२६८, २६९
 नानत्थ २.११
 नानप्पकार, -कोसल १.५१; -तो १.६०
 नानाकरण ६.३२
 नाम १.७५; २.५५; ५.२, ११२;
 -करण ५.११५; -काय ५.७७;
 -गोत्त ६.९; -पण्णक ३.१८८
 नामतो १.११; ५.२
 नामन ५.११५
 नामरूप ३.४७०; -परिच्छेद १.५२;
 -परिच्छेदकथा १.५२
 नालकसुत्त १.६६
 नावा १.२७; (Sim.) ३.५८२, ६०२;
 (अस्तिब्रह्मेन) ३.४२३
 नाविक ३.६०२
 नाळि (Sim.) ३.२२९
 नाळिकैर ३.६०१
 निकन्ति ३.४३९, ४४१, ४५२; ५.
 ५१, ५९
 निकाय १.१, ४५, ६०; ३.३९; एक-
 १.६२; पंच-१.४५, ६१, ६९
 निक्खिपित्वा १.११; ५.१, २
 निक्खेप १.११, १८; २.५५; -कण्ड-
 वण्णना ५.१-१५०; ५.२
 निक्खेपरासि १.१०, ११
 निगण्ट ५.७०
 निगह १.६
 निग्गाथकसुत्त १.६६
 निच्चल ३.५९१
 निच्चोल ३.३७०
 निच्छरित्वा १.७१
 निज्झान १.५८; ३.६५

INDEX

- निद्रा ३.१२७
 निद्रित ३.६५६
 निदस्सन् २.३८
 निदान १.७३; -किञ्च १.७३; -को-
 सल्ल १.७७; निदानानि, तीणि
 १.८९; (द्वि), अधिगम-, देसना-
 १.७७, ८१, ८७, ८९
 निदा ५.८०
 निदायति ३.५९८
 निदायन्त १.७०
 निहेस १.४६, ६६; ३.१९७, ३३१
 निहेस, -पद ५.१०७; -वार ३.४७३,
 ५२६; ४.३४
 निद्धन ३.५०५
 निज ३.६१४; ५.११८
 निजानत्थ २.१२
 निजानाकरण ५.२४
 निपच्चकार १.१
 निपतति ५.११४
 निपात ५.१४
 निप्पञ्जा ५.११८
 निप्पदेस १.२, ७५; २.६, ७; -तो ४.
 २; ५.१०२
 निप्पयोजन २.११
 निप्परियाय ३.३०, ९०, ६६२; -देसना
 ३.४८४, ४८६, ६५२; ४.२९
 निष्कन्नरूप ४.५१
 निष्कादक २.४२
 निष्कादनक-भाव २.२६
 निवद्ध ३.९१; ५.१२६
 निवद्धानि ३.५७७, ५८०; अ- ३.५८०
 निव्वान २.१५, २४, २६, ३२, ५७;
 ३.५०८, ५१०, ५११, ५१२;
 ४.२, ११७; ५.८, १२, २२, ३०,
 ५८, ११५, १४९; निग० १; -धातु
 ३.५१९; ६.९, १५, २६; -नि-
 मित्त ६.२४
 निव्वानाव्याकत ४.१
 निव्वुत १.८७
 निव्वुद्धमल्ल ५.१३६
 निव्वेधभागिय ३.३२६
 निव्वेधिकपरियाय ५.५९
 निव्वेमतिक ३.३५३
 निमित्त १.४२; ३.४९३, ५०७, ५१३;
 ४.६१; कम्म-, गति- ६.४;
 -ग्गाहमत्तक १.४२
 निम्मस्सुदाठिक ४.६१
 निम्मानरति १.३३
 निम्मित १.३९; -बुद्ध १.४१
 नियक ४.१०९; -अव्वल्ल ६.२६, २८
 नियत २.५२
 नियम ३.१७३
 नियमित ३.६८
 नियाम, पञ्चविध- ३.६०१-६०४,
 ६३५, ६३७, ६४०, ६४५
 नियामको (Sim.) ३.२३१
 निर्यातन ४.८१
 निर्यानिक २.५२; ५.२८; अ- ५.२८
 निरय-अग्नि ३.६११
 निरति ५.१०४
 निरयसेस ४.२०
 निरस्सद ५.१०४
 निराजन ३.५५८
 निरालय ३.४९१, ४९६
 निरुत्ति २.५४; -पथ २.५४
 निरोध ३.३६०, ६१४; ५.४३; -सच्च

INDEX

१.६९; -समापत्ति ५.७
 निलीयमान (Sim.) ३.५५
 निष्ठोलुप्पचार ३.४२०
 निवास, समूह- १.६२
 निविट्ट ५.११६
 निस्तगिय ३.१४३, १४९
 निस्सत्त-निजीवता २.९
 निस्सन्द ३.४१०
 निस्सय ३.४७, ५६२; ४.४१, ४२,
 १०६, ११७; -कम्म १.७२; -पस्य
 १.१७
 निस्सरणत्या परियत्ति १.५७, ५८
 निस्सितक ३.१५२
 निस्सील ५.११८
 निस्सेणि ३.४६०
 नील ३.३९४; -उप्पलहस्यक (Sim.)
 ३.७८; -पेय्याल १.२७; -वत्थ
 (Sim.) ३.३४२
 नीवरण २.४, ४७; ५.९४; ६.३६;
 (पञ्च-) ५.९४
 नीवरणिया २.४७
 नीहार १.३५, ४३; ५.१४३
 नेमिन्धर ४.५
 नेरञ्जरा १.८७
 नेरयिक ३.६११
 नेव दस्सनेन न मावनाय पहातन्त्रहेतुक
 २.२५
 नेसाद ३.४८०
 नेलंग ५.१२४
 नो, -आसव २.४३; -उपादा २.४९;
 ४.१६, १७; -उपादान २.५०;
 -गन्था २.४४ अ; -पथ ५.११४;
 -संयोजन २.४४; -सुत्तनामिका

सुद्धिकगाथा १.६६
 पंसु, -कीळा ३.६२२, ६२३; -कूलिक
 ५.११३
 पकतञ्ज ३.१३०
 पकरण १.४, ९; सत्त- १.९, ४२;
 महा- १.२३, ३१
 पकिण्णक ३.५६९, ६५७; ४.१४, ७४,
 ११२; -कथा ३.१६१, ४००,
 ४१६, ४१८, ४५३, ४६०, ४६३,
 ४६५, ४९३, ५२१; -तिक्क ४.१५,
 १६; -नय ३.६१५-६३४; -सं-
 खार ३.४९८
 पक्ख, -पासक ३.१७७; -प्पसारण,
 -विक्खेप (Sim.) ३.२००
 पक्खिक ३.८६
 पक्खियमत्तं ५.१४६
 पक्खी ४.८; (Sim.) ३.२००; ४.४७
 पग्गाह २.५७; ३.२५०, ५४५; -नि-
 मित्त २.५७; ५.१४२
 पच्चमाव ५.७९
 पचलायति ५.८३; पचलायसि ३.५२०
 पचलायिक ३.५५७; ५.८३
 पञ्चुरापराध १.५२
 पच्चक्ख, -करण ३.५५४; -सिद्ध ३.१९
 पच्चत्त ५.४३; -यचन ४.३२
 पच्चत्थिक, आसन्न- ३.४०४, ४०७;
 दूर- ३.४०४
 पच्चनीक, -ता ५.१२१; -तो ३.४८९;
 -धम्म २.५७
 पच्चनीयपट्टान १.२०
 पच्चनीयानुलोम १.२२, २३
 पच्चन्त, (Sim.) कुप्पित ३.५३८, ५३९;
 ४.९१; -वासी ३.६१९, ६२०

INDEX

- पञ्चय १.४४; ३.३६३, ६२८;—परि-
भोग ३.५३०;—वट्ट ५.२९;—वेकल-
करण ३.४६६
पञ्चयाकार १.३;—वट्ट १.७५;—वि-
भंग १.१२
पञ्चवेकलण ५.४६, ११९; ६.५, ६
पञ्चामित्त ४.८५, ८६; उक्खित्ता-
सिक- ४.८५
पञ्चुदावत्तन ५.१०९
पञ्चुपट्टान ३.३२, ३६५
पञ्चुप्पल २.३४; तिविध- ६.१९
पच्छा १.७०;—अनुताप ५.९५;—जात-
पञ्चय १.१७
पच्छि १.७३
पच्छिम, —क ३.५७५;—मुद्वचन १.
४४, ६८
पच्छिमिका ३.५०२
पजा, निग० २
पज्जोता, चत्तारो ३.२८९
पज्ज, —क्खन्ध १.२;—पतिट्ठित ३.५६;
५.६६;—वगिय १.८८;—वीसति-
संखं रूपं ४.११२;—वोकार-मव ३.
६२७, ६३३;—सत्तति ३.३९८
पज्जली १.८५
पज्जति (See also पण्णत्ति) १.५५;
२.५४; ३.८५, २७७, ४०८; ५.
७, ११३, ११४;—मत्तक ३.१६
पज्जा १.५९; ३.२२७;—चक्खु
४.२६;—दसक ३.७१
पज्जाससंगह १.६८
पञ्जुत्तरा (धम्मा) ३.४६
पङ्क, —कम्म १.७७;—वार १.५
पङ्का ३.१३१;—पुच्छक १.३, १२;—पुच्छन १.६७
पङ्हुदार ६.१
पटपटसह ३.९०
पटह्येरी ४.५६
पटाणिक ५.११७
पटिकरोहि ५.११७
पटिकार ५.१२१
पटिकुञ्जित ५.१६
पटिकुटति ५.७४, ८०
पटिकमन्त ४.७०
पटिक्खित्त १.५९
पटिक्खेप ४.२०;—न ३.२६८;—निहेस
४.२२;—वचन २.३९
पटिष ६.३०
पटिचोदन ५.११७
पटिच्चसमुपाद ५.११९;—कुसलता
२.५६
पटिजग्गन १.३९
पटिञ्जा १.८७
पटिनिहेस ३.१७६, ३०१
पटिपक्ख ५.१३९
पटिपत्ति ३.५६६
पटिपदा ३.४९३, ५०७, ५२०, ५२१;
दुक्खा- ३.३७५, ३७८
पटिपरिवत्तिवा १.५८
पटिपाटि ३.१५८; ४.१२, १३; किञ्चि-
सग- ५.६३, ९७, १००
पटिप्पणामेत्त ४.७०
पटिमा ४.९८
पटिलोम १.२३; ५.२२
पटिवापेति ५.१४७
पटिविस ३.२६४
पटिविञ्जित्तव्व १.५५

INDEX

- पटिविज्ञित्वा ३.६५६
 पटिविद्धाकुप्प १.५८
 पटिवेध १.५४, ५५; ३.४७५; ५.४६,
 ११९; -गंभीरभाव १.५३
 पटिसंवेदेति ३.३५६
 पटिसंखान ५.१३४; -त्रल २.५७;
 ५.१४२; -संखात २.५७
 पटिसन्धार २.५६; ५.१२५, १३०
 पटिसन्धि २.२६; ३.६०७, ६०८,
 ६१०
 पटिसम्मिदा १.३, ४०, ४६, ५९; २.९;
 ३.४७४; -मग्ग ३.३९७; -वि-
 मंग १.१२
 पटिसरण ३.५४
 पटिसार ५.९६
 पटिसिद्ध ३.५६९, ६१३
 पटिसेधसहित २.२०
 पटिसेवन्त १.५९
 पटिहंखामि ५.१३७
 पटिहञ्जति ४.३२
 पटिहार ३.६१९, ६२०
 पटु ३.४४९, ४५१
 पट्टानः १.४, १७, १८, २३; ३.१०९,
 ५६९, ६१३; ६.२५
 पठम, -अभिसंयुद्ध १.७४; -बुद्धवचन
 १.४४, ६८
 पठवी १.३३; -निमित्त ६.९; -क-
 षिण ३.३३८, ३३९; -धातु ३.८४
 पणक ३.२१३, २१४
 पणिधानक ५.४९
 पणिधि ३.४८५, ४८६, ४८९
 पणीत २.३०; -धम्म ३.६१३; -भो-
 जन ५.१३६
 पण्डर ३.५७४, ६२२, ६२३; ४.३०
 पण्डव-पण्डव १.८७
 पण्डित १.७३; २.५४; ३.२३५;
 -मनुस्स ६.१२
 पण्डुकम्बल १.१, ३६; -सिला १.७६,
 ८९
 पण्ण ३.१४९, १८८
 पण्णत्ति (See also पञ्जत्ति) ३.२७६;
 ६.५, १५, १६, १७, २९, ३०, ३३;
 कसिण- ६.७; -निब्बान ६.२९;
 -यो, तिस्रो ६.३३; सत्त- ६.७
 पण्णरत्त-उपोसथ ३.५०२
 पण्णसाला १.८२
 पण्णाकार ३.६१९, ६२०; ५.३२
 पतंग ३.६१६, ६१७
 पताका ३.५४७
 पतिट्ठा १.५४; ४.१००
 पतिट्ठाह ३.५५२
 पति. (=अधिपति) ३.४९३, ५०७,
 ५२०, ५२१
 पत्तोद ३.९७
 पत्त १.३९; -गहण १.३९; -मक्खन
 (Sim.) ३.४४९, ४५१; -वाणिज
 ३.४९१
 पत्ति ३.३१४, ३१६, ३२०
 पत्थद्व ४.१०
 पद, -ठान ३.३२; -स्थिति ३.२७०;
 -माजन ४.२५; ५.१; -माज-
 निय १.६७; ३.१; ५.१४५
 पदालयमान. ३.५११
 पदिक १.७५
 पदीप (Sim.) ३.२२६, २२८, २२९;
 -ओमास (Sim.) ३.३२९

INDEX

- पदुङ्क ३.४५
 पदुम (Sim.) ३.२००; -कणिका ३.६११
 पदेस (दसविध) १.७४; -विहारसुत्त १.७४
 पधान २.५८; ३.६६१; ५.१४४, १४५, १४७
 पन्त ३.४०६
 पन्थ, -दुहन ३.४८०; -मकटक ३.६१६
 पपञ्चसञ्जासंखा १.८
 पब्ब १.२७
 पब्बज्जा ५.१२९; -सुत्त १.८८
 पब्बत ५.११३; -च्छाया (Sim.) ४.५१
 पब्बाजेन्त १.७०
 पब्भार १.४२; ३.५६९; -ता ५.११८
 पमंगु ५.८८
 पमस्सर १.३२; ३.४५, २७४; ५.८८
 पमा १.३४; (Sim.) ३.३६६
 पभेद १.६८; -तो ३.११; -यचनतो १.५९
 पमादविहार ३.२०
 पय्यक १.८१
 पयोगा (छ) ३.१४३, १४४
 पयोजन २.५४
 पर, -दारवीतिक्रम ३.४८०; -निम्मित वसवत्ती १.३३; ४.९१; -पुगल-संतान ६.२६; -मण्ड ३.१५४; -लोक ५.१००; -वाद १.७, ९; ३.१०२; -वादी १.७०, ७३, ७६; -सन्तक ५.७५
 परमथ ५.३०; -कुसल १.५२; -तो ३.१४३; -देसना १.५२; ३.४८८; -सच्च ५.८२
 परामट्टा २.४८
 परामासगहण ६.१६, ३०
 परामासा २.४८
 परायत्तवुत्तिता ३.२३
 परिकस्सति ३.४५
 परिकस्वार ५.५०
 परिकिखपन्त १.७०
 परिकिखेप ४.४, ५
 परिग्गह १.६३
 परिचारक ३.६१९, ६२०
 परिच्चत्त ३.५१
 परिच्छिन्न १.२७, ४९
 परिच्छेद २.३; -न ५.११९
 परिञ्जातक्खन्ध १.५८
 परिणमति ३.५८५
 परिणामन ३.१५४
 परिणामित ३.६८
 परिणायकरत्तन ३.२२२
 परित्त २.२८, ३.३९१; -आरम्भण २.२९, ३.३८१, ३९०, ३९१; -धम्म ३.६१४
 परित्तास ५.१२८
 परिदीपना १.५२
 परिनिट्ठापन ५.६०
 परिनिष्फन्न ४.११२, ११९
 परिनिब्बान १.७, ९, ४४; ३.६०४
 परिपाक ४.११४
 परिपुच्छकता ३.७२
 परिवाहिर १.७१
 परिग्गमन (Sim.) ३.२००
 परिमण्ड ३.६५५
 परियत्ति १.५०, ५१, ५७, ६०; २.९; ५.७१; तिपिटक- निग० २

INDEX

- परियन्त ५.१०४
 परियादातुं ३.५८९
 परियादिन्न ४.५६
 परियादियति ५.४४
 परियादियित्वा ३.४८५, ४८६
 परियापन्न २.५२; ५.१०४
 परियापुट १.५८
 परियापुणन्ति १.५८
 परियापुणस्सु १.७०
 परियाय-देसना ३.४८४, ४८६, ६५२;
 ४.२९
 परियुद्धान ३.५१४, ५२५, ५२६
 परिवार १.६६; (सोळस-) १.४६
 परिवास ३.४३९, ४४१, ४४३, ४५२;
 ५.१२९
 परिवेण ५.६८; ५.११२
 परिषा १.७०
 परिस्सय ४.८८
 परिहार ४.९
 परिळाहसमय ३.१३
 परूपषात ३.१२४
 परोपण्णास ३.४३, १९७, २५१, २५२
 पल, एक... चतु- ३.४५६
 पलाल, -वेणि ३.६०३; -सकट १.७३
 पलास ५.११४
 पलिघ ३.५५४; -उम्घाटन ३.२८५
 पलित ४.८२
 पलिवुद्ध ३.६२८
 पलिबोध ३.३७७, ३७८; (दस)-
 ३.३३९
 पलिबेठन ५.५२
 पलुजन २.४२
 पल्ल ४.९४
 पल्लक १.४४
 पवट्टक-चित्तानि ३.५६९
 पवट्टति ३.५६९
 पवत्त ३.५१३, ५१४, ६१०
 पवत्ति ३.६६०
 प-वन ३.१३
 पवारित ५.१४
 पवाळ ४.८४
 पवेणि १.५८; ३.७४, ७९, ८६; ५.७०
 पसथ ३.२३२, ४७२
 पसवति १.५९
 पसाद ३.६३, १३९, ५९९; ४.४१;
 ५.१३१; -घट्टनकिच्च ३.५६, ६०
 पसादनीय ३.२४९
 पसरिन्त ३.९५; ४.७०
 पस्सद्धि ३.१८४
 पस्सात्र ३.२२९
 पट्ट ६.४; -आकार ६.१५, ३२
 पद्धान १.५१; ३.३५९, ३६०; ५.९२
 पद्धानानि, तीणि १.५३
 पद्धानेकट्ट २.५२; ५.४, ६, ३०
 पद्धार ३.४२
 पद्दीनकिलेस १.५८
 पद्दीनकट्टान ५.१२६
 पाकट १.७३; ३.१००, २३९, ३४०;
 ५.१०९, ५७९
 पाकभेद ४.११४, ११५
 पाकार २.२६; ३.४६६
 पाचित्तिय ५.११९
 पाटलिपुत्त १.२९
 पाटिदेसनीय ५.११९
 पाटिपदिक ५.१४६
 पाटिपुगालिक २.३६; ३.६६१

INDEX

- पाटयेक ३.२७७, ४७९; ५.४९; ६.१३
 पाटिहारिय १.२९; ६.१८; यमक-
 १.२९
 पाटिहीर १.१
 पाठधार ३.४६५
 पाणक ३.६१६, ६१७
 पाणसञ्जिनो ३.१४३
 पाणातिपात ३.१०२
 पाणि (Sim.) ३.१८०
 पातिमोक्ख ३.३१५, ३७२; ५.२१,
 १४२; उभय- १.४६; -उद्देश
 १.४७; -संवर ३.५४१
 पातुरहोधि १.६८
 पाद, -परिमज्जक ३.६१९, ६२०;
 -पिटिका ३.५६
 पादक ६.७३; -ज्ज्ञान ३.४९७, ४९९,
 ५०३; ६.१७
 पानदान ३.८५
 पानागार ३.३७०
 पापक, -धम्मा २.१०
 पाप, -कम्म ३.६०३; -भित्ता २.५५
 पापुरण १.५९; ३.६०, ६३
 पामोक्ख ३.२११
 पायास १.८७
 पाराजिक १.४७; ५.११९
 पारिच्छत्तक १.१; ४.६; -मूल १.३६,
 ७६, ८९
 पारिजुम्भ ३.३७२
 पालन ३.२९१
 पालि १.६; ३.२५२, ३९७; ६.१०,
 २७; -सो ३.६५७, ६५८
 पालिमद्दक (Sim.) १.३२
 पालियं अनागत ४.५७, ५८, ६०, ८७
 पालिवक्थान ४.१३, १४, १५
 पास ३.२७४; (Sim.) ५.५२
 पासक, पक्ख- ३.१७७
 पासण ५.१०९
 पासाद ३.१७७; -तलसाटिका (Sim.)
 ३.४५५
 पासादिक १.८१; ५.६९
 पाहुन ५.१००
 पिङ्गल ३.१६५
 पित्रु, -पटल ४.२८, ३७; -पिण्ड
 ३.५७६
 पिटक १.४५, ५०, ६०, -अत्थविदू
 १.५०
 पिट्ठि, -दुक ३.२६०, २६२, ५४९,
 ५५०; -मवंग ३.५९६; -वट्टक
 ५.३५; -वत्तक ५.१२
 पिण्ड ३.११४; -जवन ३.६४१,
 ६४२, ६४८; -पात ३.९०
 पिण्डिका ४.१०२
 पित्त ३.६२८
 पिता ५.१००, १२४
 पितुच्छाधीता १.८७
 पितुसन्तक १.८१
 पिथीयेरे ५.२१
 पिय, -जाली, -दस्सी, -पाल १.८०
 पियमाव ३.१५०
 पियसहाय (Sim.) ५.४९
 पिलम्भन ३.१८८
 पिलवन्ति ३.७१
 पिण्णेतिका ४.५५; ५.४८
 पिहित ५.१२५
 पीठ ५.११२; -सण्णी ३.६१५, ६२६,

INDEX

- ६२७
पीत ३.३९४
पीति १.२७; २.२३; ३.७०, २०२,
३४७; -सहगत २.२३; -सुख
३.३३६, ३४६
पुगल १.५९; २.२६; ३.१७३, ३८३;
५.११२; -अज्ज्ञासय ३.४९२,
४९७, ५०५, ५२३; -अनुगाह
५.७०; -वाद १.६
पुगलपञ्जति १.४, १४, ३०
पुच्छ ५.५१
पुच्छा ३.१, ३
पुच्छितपञ्च १.७१
पुच्छमान ३.५९८
पुञ्ज ३.२२
पुञ्ज १.८५; छविध- ३.३२३
पुञ्जकिरिय-वरथूनि, ३.७७; तीणि-
३.३१८; दस- ३.३१४, ३१७
पुञ्जामूढन (छविध) ३.३२३
पुण्णक-सेट्ठि (Sim.) ३.३२४
पुण्णचन्द (Sim.) ३.२४१; सत्तिरि-
१.७१
पुण्णवलिक ३.२०३
पुथु ५.१६; -ज्जन १.७९; ३.६४६,
६४८; ६.८; -त्त ३.३७; -लं
३.६२२, ६२३; ४.२७
पुनवचने कारण ३.२८३, २९०, ५५३;
५.४०, ४३, ५०, ७९
पुनसत्ति ५.५४
पुक्क (Sim.) ३.६५९; ५.२५; -क-
णिका (Sim.) २.४; -छट्ठक ३.
४२४; -दाम (Sim.) १.४४;
-सुट्ठि ६.२२
पुब्बंगम ३.४४
पुब्बनिमित्तानि (पञ्च) १.८५
पुब्बन्तानुदिट्ठि २.५५; ५.११६
पुब्बभागविपस्सना ३.४९८, ५००
पुब्बयोग १.४२
पुब्बविदेह ४.६
पुब्बे ३.३५९
पुब्बेनिवासजाण १.८७; -चतुत्थ ६.९,
१२, २४, ३३
पुरिमकोटि १.२५
पुरिस (Sim.) २.२६; ३.२१०;
२४१; ४.६३; ५.१४३; -कार
५.६७; -मद ५.१३६; -चित्तं
विद्धंसयमान- (Sim.) २.२६
पुरे, -चारिक ६.२७; -जात-पच्चय
१.१७; ५.९४
पुरस ५.११५
पुल्ला ३.४१७
पूजारहा १.४९
पूति ३.५६२; -कक्कस ५.१२३; -काय
५.१९
पूतिमुख ४.१०
पूरणकथा ३.१४८
पूरितवत्थि (Sim.) ३.२०६
पेटक ३.३३३
पेत ३.३६४, ६११
पेतवत्थु १.४६
पेत्ति ३.२४३; -विमय ५.५३
पेत्थालमंगह १.६८
पेला ३.१८६ (Sim.) ३.५३२,
५३३; रतन- ३.५३२
पेसल ५.६८
पेसुज्ज ३.११२, ४७७, ४८०; -माव

INDEX

- ३.१५०
 पोक्खरणीतीर १.८७
 पोह्वपाद ५.४१
 पोण ५.११८
 पोणिकनिकाय १.६२
 पोतलिपुत्त ३.११६
 पोत्थक. १.१५
 पोत्थकम्म ४.९८
 पोथेत्वा ४.८६
 पोनोमयिक ३.४७
 पोराणा (राजानो) निग० १
 पोराणा ३.१०३, १९१, ६५५; ४.६,
 ४१; ५.१३१
 पोरिस ३.७५
 पोस ३.३०८; ५.११२
 करति ४.२१
 कदस ३.११२; ४.१०९
 कलक ३.५१२
 कल, -विपाक ५.१००; -समापत्ति २.
 ३६; -समापत्ति-चित्तं ३.६१४
 कलाकलं (Sim.) १.५२
 कालिक ४.५४
 कलूयचार ४.८३; ५.८४, १२१
 कस्स १.५९; ३.३४०, ३४६, ३५८;
 -द्वारानि (छ) ३.१३८; -पञ्चक
 ४.३४
 काणित ३.७८; ४.५९; -पाक ३.६०६;
 -विण्ड ४.१०१; -थारक (Sim.)
 ५.७८
 कालन, मिलितिक-, वंस- ४.५७
 कासुक १.४४
 कासुविहार ५.१३९
 कुसित्वा ४.१००, १०२
 केनपिण्ड (Sim.) ३.१२३
 कोट्टव्व ४.११२; -दान ३.८४
 बदर ४.५९
 बधिर ३.६१९, ६२०
 बद्ध ४.९९
 बन्धु ५.४९; -जीवक (Sim.) १.३२;
 ४.५२
 बन्धुमती ६.९
 बन्धुमा ६.९
 बलरूप ४.११२
 बल्लव ३.५८२, ५८९, ५९५
 बलिपुरिस ३.१९१
 बल्लिस ५.५२
 बहल ५.४७
 बहिद्धा २.३६; ३.३९०, ४९३; -आ-
 रम्भण ६.२६, २८, ३०, ३१, ३२
 बहुपद ३.३७
 बहुल ३.१०६
 बहुलीकम्म ५.१४१
 बहुसच्चक ३.५३१
 बाला २.५४
 बाहा १.५८
 बाहितिकमुत्त ३.३०
 बाहिर २.४९
 बाहुसच्च ३.२३५
 बाळ्हा १.२, ४९
 बिन्दु ३.२७०
 बिम्बोहन ५.११२
 बिल ४.३५
 बीज (Sim.) ३.२१६; ४.६२; ५.१२०
 बुद्ध, -आदिच्चवन्धु ५.१६; -आर-
 म्भण ३.२०३, २०५; -जाण ३.
 ३२१; -मासित १.७, ८, ९, ७०,

INDEX

- ७३;—वचन १.११, २७, ६५, ६६, ५.८०; ६.९
 ६७, ६८, (तेपिटक) ५.१४६;—६.१ मंग २.४९
 बुद्धघोस १.१; निग० २ भजन ५.११८
 बुद्धन्तर १.४२ मण्ड (Sim.) ५.१३३, १३५;—अगा-
 बुद्धरक्खित्तयेर ३.१६५ रिक १.५७, ५८; ३.७४, १८८;
 बुद्धवंस १.४६, ८२ (Sim.) ३.२२१
 बुब्बुल्लक ३.९९ मण्डक ५.१२८, १३०;—गाहक ५.
 दोण्णक १.३; ३.७०, ४९७, ६५७; १२७
 —विमंग १.१२ मण्डनकारक ५.६८
 घोधि १.१९; ३.४७३;—पण ५.५३; मण्डमाजनियट्ठान ३.६६१
 —मण्ड १.८७;—मूल १.७९;—सच क्षत्त ३.११९; ५.१४६;—अनुमोदन
 १.८६ १.३७
 व्यञ्जन ३.१८६, २६७, ४९६; ४.६६; भासि ५.११८
 ५.४९, ११४ भद्दजि १.८०
 व्यञ्जनक, उमत्तो— ३.५८३ भद्दनाम १.८०
 व्यञ्जयति ५.११४ भद्दालि ३.१३
 व्यपथ ३.१०७, १०८ भद्देकस्तुत्त ६.२१
 व्यापन्नचित्ता ५.१२१ भन्त, (Sim.)—गोण, —यान १.५६८
 व्यापाद ३.११४ भमुक ३.९८; ४.८, २७
 व्याम ४.४५; ५.२७ भयानि, चत्तारि ३.२४०; ५.१४५
 ब्रह्मघोस १.७१ भव २.५५;—अग २.४३;—तण्हा
 ब्रह्मजाल १.४६, ६२; ५.११६ २.५५;—दिट्ठि २.५५; ५.२६
 ब्रह्म, —कृान ५.१०५;—भूत १.८; मवंग १.३७; ३.५०७, ५८२, ५९३,
 —लोक १.२३; ५.१०५;—समा ५९४;—चलन ३.५५;—निस्सन्द
 ३.४१२ ३.५७४
 ब्रह्मवती ६.९ मस्ता (Sim.) ३.४१७
 ब्रह्मविहार ३.२४४, ३९७, ४०५;—कथा भागी १.५९
 ३.३९९, ४००;—चतुर्थ ६.७, माणवार १.६, ११; निग० १
 १७;—निहेस ३.२५५, ३९९-४१६ भाता ५.१२४
 ब्रह्मा १.८८; ३.१, ४१२; ५.६३ भार ३.३८९; ५.११४
 ब्रम्हुत्तम ३.४०० भाव ४.१७; ५.११२;—अग्ग्यत्त
 ब्राह्मणसिण्ण १.८१ ४.१०३
 भगवा १.८, २९, ३९, ४४, ५२, ५९; भारतयुद्ध ३.१५३, १६१

INDEX

- भारियकरण ५.६६
 भावकच्छक ४.२४
 भावना २.२४; ३.३१९, ३२७; -बल
 २.५७; -मया इद्धि १.३५; -वि-
 धान ३.३३९
 भावितभग्ना १.५८
 भिक्खाचार १.३९; ५.१२८
 भिक्खु (Sim.) ३.४९१
 भिसक्को (Sim.) ३.२२७
 भिसि ५.११२
 भीरुत्ताण ५.९५
 भुत्तवमितक ५.१३९
 मुम्म ३.२४; -निहेस ३.१३
 मुम्मन्तर १.३; ३.१२६, ४७१; ४.१, २
 मुत्तं २.५०
 भूतपिट्ठक ३.१३२
 भूतापगत-उत्पन्न ३.४०
 भूमि ३.४१; ५.८; (Sim.) ३.३५५;
 -क ३.१८०; -तो १.११; ५.२;
 -लद्ध ३.४१, ५१३; -वण्ण ३.५००
 भुरि ३.७१. भूरी (Sim.) ३.२८८
 भेद ३.३५२; -कर-वत्थूनि (अट्टारस)
 १.७२
 भेरी १.८१; ३.७८, ७९, १९८; ४.
 ४६, ५६; ६.१९; -सद्द ३.७८
 भोग १.५८
 भोजने, -अमत्तञ्जुता २.५६; ५.१३४;
 -मत्तञ्जुता ५.१३६-१४०
 भंसपेसि ३.५४४
 भकर ३.२१५
 भकस ३.३६१
 भक्कटालेप (Sim.) ३.५४४
 भ-कार २.१७
 भकुल-समान ४.५२
 भक्ख ३.२६८
 भाक्खिका ३.६१६; -पत्त (Sim.)
 ३.५२५
 भन्नादेवराज ३.६६१; ६.३२
 भगधराजा १.८७
 भग्ना २, ३२; ३.३२६, ५९४; ५.१०७;
 -अंग ३.४७१, ४९७, ६५७;
 -अट्ठक ३.४७२; -अधिपति २.
 ३२; ५.३९; ६.११, १२; अरिय-
 ३.३४८; -आरम्भण २.३२; -उद-
 कूपमा ३.४५१; -ओमास ५.१०८;
 चतुरंगिक- ३.३४६; -दसक ३.
 ५८७, ६३५, ६४०, ६४१, ६४२,
 ६४४; -द्वादसक ३.५८७, ६०९,
 ६३५, ६३७; -पच्चय १.१७;
 -पञ्चक ३.४७२; -पटिपाटि ५.
 ९७; -बुद्धान ३.४८३, ४८५,
 ४९०; -सच १.६९; सोलसक-
 ३.५९३-६३४; -हेतुक २.३२
 भग्गविभंग १.१२; ३.५२८
 भंगल ३.५४१; ५.१०४; -अस्स,
 -इत्थि ३.६११
 भंगलसुत्त १.६६
 भच्छ ४.७; -कच्छप ५.११४; -गहण
 ३.११९; -गुम्भ ५.८९, ९०
 भच्छरिय ३.५६३
 भच्छरी ५.६९, ७५
 भज्ज ५.८८
 भज्जत्त ३.१६१, ५६६; -आकार २.
 २३; -रस ३.३६५
 भज्जिम २.३०; -बुद्धवचन १.४४, ६८
 भज्जिमनिकाय १.३७, ४६, ६१, ६३

INDEX

- मञ्जिममाणक ६.१९
 मञ्ज ५.११२; -पीठ ३.६०
 मञ्जेठ १.३२; ४.५२
 मट्ट ४.४४
 मण्डप ३.४५७, ४५८
 मण्डलारामवासी १.७३
 मणि ४.८; ५.२५, १०९; उदक-
 पसादक—(Sim.) ३.२१३, २१४;
 वट्ट—(Sim.) ३.५६९
 मत्तञ्ज ५.१४०
 मत्ता ५.१३४
 मत्थक १.९, १८, ३६, ३८, ८१
 मत्थलुंग ४.२७
 मदिरादयो (Sim.) २.४३
 मद्दव, २.५६; निग० २
 मधु ४.५९
 मधुपिण्डिक १.८
 मनसिकार ३.१७, २५४, ५१९; -कु-
 सलता २.५६
 मनाप ३.९०; ४.८
 मन्द १.५४; -दसका ४.८४
 मन्दालक ३.२१०
 मनु ४.२८
 मनोकम्म ३.८०, ८१, १३२, १३३;
 -द्वार ३.११३-११४, १२१, १२३,
 १२९, १३३; पञ्चविध—३.११८
 म्मोपुव्वंगम ३.४५
 मनोसिला १.३९; ३.५६, २७०
 मम्मच्छेदक ३.१५२
 मरण १.५८; ५.१४५
 मरिच ४.५९
 मल्ल, निव्वुद्ध—, मुट्टिक— ५.१३६;
 -युद्ध ३.५५८
 मल्लिका १.३२; (Proper name)
 ३.१३; ६.३२
 महग्गत २.२८; -धम्म ३.६१३
 महग्घसो (Sim.) ३.३९१
 महज्झासय ३.५८६
 महत्त-पच्चवेक्खण ३.२४०
 महन्तपातुभाव ४.४
 महन्तरदुक २.४९
 महल्लक ५.१९
 म्हा, -अट्टकथा ३.९२, १०९, १७५,
 ३१३; -कच्चान १.८; -कस्सप
 १.१, ६८; ६.१७, १८; -कवि
 निग० २; -किरिया ३.३३;
 ६.३२; -कुसल ३.६७; -गज
 ३.६६३; -गोभिगमुत्त १.७१;
 -चित्त ३.५१, ५५; -चेतिय ३.
 ५६, ७४; ४.९८; -जन ३.१०३;
 -जनसम्मत्त ५.११३; -तिस्स
 ३.२०३, ४२५; -तुला (Sim.)
 ३.२२९; -थेर ३.१९४; -दत्त-
 थेर [मोरवापीवासी] ३.५०४,
 ५८७, ६३५; -धम्म १.५; -
 धम्मरक्खितथेर ३.५८७, ६१३,
 ६४२; -धातुकथा १.५; -धातु-
 निधान ६.१७, १८; -नया(वीसीत)
 ३.४६२; -नाम १.८०; -नाग-
 -तिमिय-तिस्सदत्त १.२७; -नाग-
 राजा ५.१३०; -पकरण १.११,
 १७, ४३; ३.११३, ४६२, ६५०;
 ५.९४; ६.१; -पञ्च १.८०;
 -पटवी १.६८; ५.११५; -पटवी-
 कम्पन १.८४; -पधान १.८७; -परि-
 हारतो ४.९; -पुण्णम(-मुत्त) १.६६;

INDEX

- बोधि १.२७; -बोधि-निदान १.७४; -बोधिपलंक १.४४, ७७, ८१; -बोधिमण्ड १.७५; -ब्रह्मा १.३४, ८८; ३.३२१; -भूत ३.८४, ६३२; ४.१-१२; -मेरी ४.५६; -भेसज्जदान ५.१३०; -मच्छ १.३१; -मातिका ३.५९४; -मुखं (पूरेत्वा) १.७१; -मुग्गर ३.४६६; मोग्गल्लान १.७१; ३.५२०, ६११ -योधो (Sim.) ३.२१५; -राजा (Sim.) ३.५३८; -राजानमावासा ४.५; -रोहणमुत्तथेर ३.३८९; -यट्टकी ३.१९२; -वारा ३.१, ३०९, (तयो) ३.३०८; -वाल ३.१६५; -विकार ४.१०; -विपाक ६.३१; -विपाकचित्त ३.५८४, ६५०, ५९५; -विलोकनानि (पञ्च) १.८५; -विहार १.१; -विहार-वामो निग० २; -धीर १.८५; -वेदल्ल १.६६; -वेव्वाकरण निग० २; -संघरक्खित्तथेर ३.५९१; -सन्तुट्ठो ५.१४६; -सम्मत्त ५.११३, ११५; -समुद्द १.५४, ५५; (Sim.) १.५५; (Sim.) ३.६०२ -सकुल-दायिसुत्त ३.३८६; -सावज्ज ३.१४३; -सीवत्थेर ३.४८१, ५८६; ५.१३९
 महालि २.१५
 महिन्द १.१, १०
 महिस ३.१८
 मही ३.२७७
 महेसस्य १ ४१
 महेती १.१, २७; निग० ३
 मरसु-राठिका ४.६३
 मागधिक ४.२४
 माता (Sim.) ३.४१३, ६२२, ६२३; ५.१००; -वितरो (Sim.) ६.१२
 मातिका १.३, ६, ७, ९, १८, ६७; २.२; ३.२३४, ५८७; ४.१३, १९, २२, १०४, ११८; -टपन ३.९२, ११५; ५.११९; महा- ३.५९४
 मातु, ५.५१; -कुच्छि १.८६; -गाम (Sim.) ४.६१; ५.१३६; -घा-
 तक ५.३७; -सन्तक १.८१
 मातुच्छा ३.२४७
 मातुलथेर ५.११
 मातुलानी ३.२४७
 मान ३.५२८; -अनुसय ३.४८७; -अभिसमय ३.१३; -मद ५.१३६
 मानत्त ५.१२९
 मानस ३.२७४
 मायाकार (Sim.) ४.८
 मार ३.९; -बल १.८७; -सेना १.४४
 मारिस ५.१४
 मालुतो ४.४
 मालुवलता ३.६०१
 मासक ४.५४; कूट- ३.४३५; जनु-
 दाव-, लोह- ४.५३.
 मिगपोतक ३.१८९
 मिच्छत्तनियत २.३१
 मिच्छा, -आचार ३.१०२; -दिट्ठि ३.५४२; -दिट्ठिकुसल ३.५५६; -संकप्प ३.५४२.
 भित्त २.१०; -अनुकूल ३.२४१; -संथव ३.४८
 मिद ५.८०-९४; आहारज- ५.९१;

INDEX

- उतुज- ५.११; -रूप ४.११२
 मिलापेत्वा ४.८२. मिलायिसु ६.१८
 मुख, -आदान १.३७; उल्लोकि- ५.
 १६; -मत्त ३.६५; -वट्टि ३.१७७
 मुचलिद १.८८
 मुहुसच २.५७; ३.२३३; ५.१३२
 मुष्टिक-मल्ल ५.१३६
 मुष्टिकापुत्त ३.१३
 मुर्तिग ३.७८, ६६१
 मुत्त ३.५६२; -गत ३.४६७, ५४७
 मुत्तक, मातिका- ४.१३; नामतो- ५.
 ११४
 मुत्ता, -आवुणनं (Sim.) ३.२१; -हार
 १.८८
 मुदिता ३.४०१, ४०४, ४०६
 मुसा ३.११२
 मुहुसिक ३.१४६
 मूल, -कम्मपथ ३.५६२; -तो १.११;
 ५.२; -परियायसुत्त १.४६, ६३;
 -भयं ३.५९५, ६०८, ६१०,
 ६४३, ६४४; ५.४१; -यमक
 १.१६
 मूलह ३.५९०
 मेघ (Sim.) ५.७९, १०७
 मेच्चकपट (Sim.) १.३२
 मेव्झ ३.५५४
 मेण्ड (Sim.) ३.१८०
 मेत्ता १.४९; ३.३९९; -कार ५.४५;
 -पुब्बमाग ३.५८५
 मेत्तायन ५.४५
 मेत्तेव्य ५.४२; ६.९
 मेधति ५.७९
 मेरय ५.८७
 मोगल्लान १.७२; ३.५२०
 मोगल्लिपुत्त १.५, ७, ९, ८०
 मोघ ५.७७; -पुरिस १.५८; -वार
 ३.५९३, ५९४, ५९६, ६०८,
 ६१०, ६३६, ६४३
 मोर ४.९०; मोरवापीवासी-महादत्तथेर
 ३.५०४, ५८७, ६३५, ६४१
 मोहो ३.५४४
 यक्ख ३.२७०; -, यक्खिनी ४.८
 यट्ठिकोटि ३.२७०
 यथा, -अनुलोम १.५२; -अपराध
 १.५२; -कम्मपगज्जाण-चतुस्थ
 ६.८, २४; -गतमग्गो ३.३०४;
 -घम्म १.५५; -घम्मसासन १.५२;
 -स्त ३.२५६ -लाम ५.५८,
 ८९, ९०
 यन्त, -उपमा ३.६०६, ६०७, ६३८,
 ६४०, ६४५; -बाह ३.६०६,
 ६०७, ६०९; -साला (Sim.) ३.
 ६०७
 यमक, -साला १.४४; -पाटिहारिय
 १.२९, ४२
 यमक १.४, १६; -प्पकरण १.२९,
 ३०, ७३; ५.३९
 यमुना ३.२७७
 याग ५.१००
 यागु ३.४४९
 याथाय, -गहणकुल ३.२४५; -मान
 ५.६४. -समाव ३.२४२.
 यान (Sim.) गोण-, मन्त-, ३.५६८
 यापन ३.२९१
 याम १.३३
 यायन्त ३.३८

INDEX

- यावदेव ५.१३७
 यिद्ध ५.१००
 युग ३.९७
 युगन्धर १.१; ४.५
 युगलकानि (छ) ३.५४६
 युत्त, -गोण ३.९७; -मुत्तवादी निग० २
 युत्ति १.६
 यूप-उस्सापन (Sim.) ३.२८४
 यूसपिवन (Sim.) ३.६१७
 ये-वा-पनक ३.९९, २५२, २५४,
 २५६, ४७२, ५४७, ५४८, ५५७,
 ५५९, ५६३, ५६५, ५६६, ५६८,
 ५७३, ५७८, ५८४; ४.५५, ५७
 योग २.४, ४६; ३.७१
 योगनिय ५.४६
 योगावचर ३.१९८; (Sim.) ३.२१४
 योजना ३.१७३
 योनि ३.२१९; -सो २.५८
 योन्वन ३.२४४
 खलस ३.२१५
 रक्षितत्थेर ३.३८९
 रजक ३.५३४, ५३६; ४.४३; ६.१९
 रजनीयसद् ३.७८
 रजुद्धानद्धान ३.२८१
 रञ्जन ३.३५; ५.४७
 रण, रणन्ति २.५२
 रतन १.३०, ७३; ३.१८८, २२१,
 २५२; -आवलि (Sim.) १.४४;
 -घर १.७९; -त्तय १.१
 रतनमुत्त १.६६
 रत्तकम्बल (Sim.) १.३२
 रथ २.८; (Sim.) ३.३८; -अंग
 (Sim.) ३.४७३
 रथिक २.२४; ४.२४
 रस ३.३२; -अनुमवन ३.६२०;
 उच्छु- ३.६०६; -वयु ३.८३
 रस्मि १.३०, ३२, ३३, ४१
 रागचरित ३.४१७
 राज, -कुमार १.२; -नाटक ३.५५९;
 -महामत्त (Sim.) ३.४८०; ४.९१;
 -बल्लभ (Sim.) ३.१९८
 राजगह १.७३, ८७
 राजा (Sim.) २.२४; ३.४३, १८६;
 ५.३२; ६.३; -अरह १.७३;
 दिट्ठदोसो- ३.४५९; पण्डितो-३.
 २६४; हस्तिक्खन्धगतो- ३.४४६
 राजायतन १.८८
 रासिबद्धक १.८१
 राहुल, -कुमार १.८७; -त्थेर ३.४८७
 रक्ख ४.४३; (Sim.) ५.२५, १२३;
 -छाया (Sim.) ४.५१; -पुष्क
 (Sim.) ३.६५९
 रुधिर ३.६२८
 रुप्पन २.४२
 रूप २.५५; ४.१२; -अव्याकत ४.१;
 -उपपत्ति १.४९ -कण्ड १.११;
 ४.१-११९; -कोट्टासा (छन्नवुत्ति)
 ४.२; -माव ५.९२; -राग ३.५२८;
 -विमत्ति १.१०.११; -सञ्जा ३.
 ४२८; -सन्तति ६.२०
 रूप-अव्याकतकथा ४.१-११९
 रूपानि, छब्बीसति- ४.११२; पञ्च-
 वीसति- ४.२; सत्तवीसति- ४.१२
 रूपारूप ३.४७०, ४९३; -परिच्छेद
 १.७२
 रूपावचर २.५२; ३.११३; -क्रिया

INDEX

- ३.६६६; -कुसल ३.३२६-४२६;
 -चतुर्थ ६.६-९, ११, १३, २७,
 ३३; -विपाक ३.६५१
 रूपिनो २.४२. रूपी ३.३९६
 रुद्धि ३.३०, ४४१
 रे ४.२४
 रेवत १.८०
 रोग ३.१६४; -रूप ४.११२
 रक्खण ३.३२; ५.२७; -सम्मिस्सित
 ४.३७
 लघु १.३७
 लंगति, लंगी ३.५५४;
 लंघक, -नट ५.१३६
 लञ्छन ३.१८६
 लट्ठी ३.९७
 लतापुष्प (Sim.) १.३८
 लाखा ३.१८३; -रस (Sim.) १.३२
 लातन्त्र २.१०
 लावु ३.२८६
 लाम ३.५४४; ५.६९
 लामक ३.४६१; ५.६४
 लिंग ३.३६; ४.६१; ५.२; -तो १.
 ११; ५.२; -नानत्त ३.३६;
 -सञ्जा ३.३८
 लुञ्जन-पलुञ्जन २.४२; ४.३०
 लुलित ३.२१४
 लूख ३.७०
 लेखा ३.३५
 लेडु ३.१००; ४.८, ४७, ४८, ६०
 लेण ३.६०२; ४.४५
 लोक १.५९, ६२; २.४२; ४.३०;
 ५.१००; -जेट्ट निग० ३; -तारक
 ५.२७; -धम्म ३.३७; -धातु
 १.३३, ३४; ३.२२६; -नाथ
 १.३५; -नासक ३.५४९, ५५०;
 -पाल ३.२४७, २५८
 लोकिय १.५५; २.४२; -देसना ३.
 ४५, ४६; -धम्मा २.४२
 लोकुत्तर २.४२; ३.११३; -कुसल ३.
 ४६६-५३९; -विपाक ३.६५२-
 ६५७
 लोल ५.७०. लोलुप ३.६६१
 लोहगेह ५.७२. लोहपासाद १.७६
 वंस ३.७४, ७६, ७८, ८०; -अनु-
 रक्खण १.५८
 चकलि ५.१९
 चगासगह १.६८
 चग्गुलि १.४२; (Sim.) ५.७८
 चंक ३.५४६; गोमुत्त-, चन्दलेखा-,
 नङ्गलकोटि- ३.२९७; -भाव
 ३.२९६
 वचन निग० २; अतीत- ५.४३
 वचनत्थकोसल्लत्थ १.४७, ४८, ४९
 वचीमेद १.३६
 वच्छ ३.२८; धेनुपक-(Sim.) ३.३५५
 वजिर ५.१०९; -उपमजाण ३.५८९,
 ५९०; -उपमा २.५४
 वज्र ३.५४२; ५.९५; अन- ५.९५;
 -सञ्जिता ५.९५
 वञ्चन ५.४७; -क-त्त ४.८
 वञ्चना-पञ्जा ३.५४६
 वट्टमक ६.९
 वट्ट २.४२, ४४, ४५, ४६; ३.६५२;
 ५.४८, ५२, ७७; -अनुसारि ३.
 ५२५; -गामिकम्म ५.१४३; -तो
 २.५२; -माणि ३.५६९; -मूल

INDEX

- २.५२; ५.११६; -सेतु ३.५१३
 वट्टि ४.५०; -स्नेह (Sim.) ३.२३१
 वट्टकि ३.१८८; महा- ३.१९२
 वट्टि ४.८०, ८१
 वण ४.९७
 वण्ट ३.५९८; ६.२२
 वण्ण ५.६९; -पोक्खरता १.८१;
 -भणन ३.३४८
 वत्त, -पटिवत्त ५.१९; -सम्पल ५.
 ६८; -सीस ३.७८, ८०
 वत्तकालक ३.२०४
 वत्तन ३.३५, २९१
 वत्तनियसेमासन ६.१८
 वत्तमानुप्पल ३.४०, ४१
 वत्थ, किलिट्ठ- (Sim.) ३.५३४-५३६
 वत्थु १.३५, ६७, ६८; ३.१६४;
 -काम ३.३३१-३३२; ५.९९;
 -दुक ४.१४; -प्पणीतता ३.१४४;
 -विसदकिरिया ३.७२; -सम्पत्ति
 ३.३२४
 वत्थुनि, किलेसानं ५.१०१
 वनच्छाया (Sim.) ३.२२९
 वपयन्ति १.४४
 वमनविरेचन ३.४२४
 वग्गमन ५.१२३
 वय ४.८५; -धम्म १.४४
 वल्लञ्जन १.७३; ३.६५३, ६६०;
 ४.३०. वल्लोन्ति ५.१२६
 वलाहक ३.५०९; ४.५३, ११८
 वलि ४.८२. वलि ३.१६४
 वक्त्यपेत्वा १.६८
 वक्तथानं ५.५८
 वक्त्यापन ४.३२, ३३
 ववत्थित ३.१०३
 वसवत्तिता ३.२३
 वसी १.१
 वसुन्धरा ४.४
 वस्सावासिक ५.१४६
 वहन्त ३.४५
 वा ३.३५९
 वाचनामग्ग १.११, १४, १६, ४३
 वात, -पान ४.९६; ५.११२; ६.२०;
 -बुद्धि (Sim.) ३.३७१
 वाता, तयो- ३.५१०
 वातिगण ४.५९
 वाद ५.९९; -युत्ति (अट्टमुखा) १.६
 वादिवर, निग० २
 वानं ५.१४९
 वापित ५.१०
 वामनक ६.१२
 वायाम ३.१४९; ४.११
 वायोधातु ३.८४; -प्पकोप ४.१०
 वार ३.११३
 वारा (तेरस) ४.३४, ५५, ५७, ५८,
 ६०, ९४
 वालण्डुपक, चुण्णतेल- ३.२०१
 वालिका, -घट ३.६०२, ६०३; -चुण्ण
 ४.३७
 वासना ३.३२७
 वासी ३.१०५, १६५
 घासुदेव-आयतन ३.२७५
 विकल ३.३९
 विकारमहत्त ४.१
 विकुब्बन, इद्धि- ३.३८९
 विक्खम्मन १.५३; ३.३८०
 विगतपच्चय १.१७

INDEX

- विघात १.५९; ३.१३०; —पक्विक ५९, ६५, ६७, ६८, ७०
 ५.९४
 विघासाद १.७२
 विचार ३.३४१
 विज्जमिका ३.५५७
 विज्जमानकवत्थु ३.७५, ७९
 विज्ञा (अट्ट) २.५३, ५८; (तिस्सो) १.५९; —भागिनो २.५३
 विजितसंगम ३.५३८
 विज्जु ४.३२; ५.१०७; —उपमा २.५४; —ओभास ३.२१
 विज्जनपतोद (Sim.) ३.२८८
 विज्जाति, काय— ३.९५, ९८, १००, १०१; वची— ३.१०८, १११
 विज्जाण २.४२; —अपगम ६.१०; —द्वारानि ३.१३७; पञ्च— ३.१३७, १७२
 विज्जेय्य ५.५७, ५८
 वितक २.२२; ३.३४१
 वितण्डवादी १.५; ३.१२३, १२९, ५३१
 वित्त (Sim.) ३.२१६
 वित्यम्भन ४.९३
 वित्थारकथा ३.११५
 विधा ४.२३
 विधूपयन्त १.४४
 विद्धंसेसि ५.१०७
 विनतक ४.५
 विनय १.२७, ४७; ५.२०, २३, ५९, ७८, ९६; —अट्टकथा ३.१४३; —आचार ३.५६२; —घर ५.११३, ११५; —परियाय ३.४५; —पिटक १.४६, ५०, ५२, ५३, ५९, ६५, ६७, ६८, ७०
 विमायक १.१
 विनिष्मोग ३.२७७; ५.३१
 विपच्चन ३.५८५
 विपच्चनीक ५.११७; —सात २.५५
 विपत्ति १.४१, ५७, ५९, ६०
 विपन्नता ५.५४
 विपरिणामधम्म ३.७
 विपह्दय ३.५५२
 विपह्दास ३.२९२; ४.१०७
 विपरसना १.१, २७; २.५७; ३.४९८, ४९९, ५०१; —गोचर ३.५०८; —जाण ३.४७०; —नियम ३.५०१, ५०२; —परिवास ३.४६९, ४७०
 विपाक २.१९; ३.५९८, ६५५; ५.४१; —अन्तर १.७२; —अव्याकत ४.१; —अहेतुकमनोविज्जाणधातु ५.१३२; —उद्धार ३.६३५; —उद्धारकथा ३.५८७-६५०; —कथा ३.५७१-६५८; —कम्म ५.४१; —चित्तानि (दस) ३.५८७; (द्वादस) ३.५८७; (सोळस) ३.५८७, ५९७, ६०५; —त्तिक २.१९; ५.१०; —दान २.३१; दुविध— ५.४१; —धम्मधम्म २.१९; ध्रुव-अद्भुत— ५.४२; —पच्चय १.१७; —माव २.१९; —मनोधातु ५.१३२; —मनोविज्जाणधातु ३.५९८, ६२०; —सभाव २.१९
 विप्पकार १.८७
 विप्पटिसार ५.९६
 विप्पयुत्त १.१३; —पच्चय १.१७
 विप्फन्दित ५.४८

INDEX

- विभंग** १.४, ४७; ३.३३१, ३३२, ३३३, ३३५, ३३६, ३३८, ३४१, ३४३, ३४४, ३६६, ४११, ४३१, ४४५; ५.९०, ९१; -अट्टकथा ५.५५, १४५; उभतो- १.६६; (द्वे विभंगा) १.४६; -पकरण १.१२, ३०
विभक्त ३.२५७-२६२
विभक्ति १.१०; ३.२६३, २६६, २६७
विभवदिष्टि २.५५
विभाजन ५.१
विभावना १.५२; ३.३२७, ४७०
विभाषिनी ३.४५४
विमति, -च्छेदना ३.६; -पक्वस्त ३.६
विमान १.३४; ४.५४, ११८; ५.६३
विमानवत्यु १.४६
विमुक्ति २.५८; ५.१४९
विमोक्षकथा ३.३९५-३९८
विरति ३.२५३, ४७८, ५८४, ६५७; तिविधा-३.१६३; -तय ३.४७२; समुच्छेद- ३.१६६
विरल ३.५२५; -वापितक्वेत्त ३.५२५
विरयन्त ३.६०२
विराग २.१५; ३.३४७
विरिय, -आधिपतेत्य ३.३४, ४६१, ४६२
विलिखति ३.५६७; विलिखमान ५.९६
विलोकगाहिता ५.११७
विलोकेन्त ४.७०
विषट ३.३६६
विवणेतुकाम १.७०
विचर ३.६०३
विविच्छ ५.७३
विवेकज ३.३३५
विवेचित ५.१०७
विसंवादन ३.१४८
विस (Sim.) ३.५२९; -कण्टक-वाणिज (Sim.) ३.४३४, ४३५; -निपात (Sim) ३.५६२; -सं-सट्ट ३.५६२
विसंखत, विसंखार १.४४
विसद ४.६१, ६३
वि-समाग ५.१२०; -आरम्भणत्त ३.४१०
विसम ३.३६१; ४.४१
विसय १.२७, ७३; ६.२; -ग्गाह ३.६१५, ६२७
विसाख ४.२४
विसाखपुण्णमा १.८७; -सी १.७९
विसाण ४.९०
विसाहट ३.२८२
विसाहार ३.२८२, ५५१
विसुकायिक ३.५५२
विसुद्धि २.५७; ३.२४९, ४१३; -प्पत्त ५.१४२
विसुद्धिमग्ग १.१; ३.३३९, ३७७, ३८६, ३८८, ३८९, ३९२, ३९४, ३९९
विसुं ३.३३२; ५.११०
विसेस ३.१७२
विस्सकम्म १.८७
विस्सज्जन १.६७, ७१
विरसट्ट ३.५३८, ५३९
विस्सासिक ३.१५१
विहरति ३.३३८
विहार ५.११२

INDEX

- वीचि (Sim.) ३.२०२; ४.८४; ५. १०४
 वीजन ४.२८, ९४
 वीणा ३.३७०; ४.५६
 वीतिक्कम १.२७, ५३; ५.९५
 वीतिवत्त १.२९
 वीथि ३.५९४; अन्तर-३.६२२, ६२३;
 -चित्त ५.१३५; मवंग- ३.५९४
 वीमंसन्त ४.९६; वीमंसा ३.४७; ६. ११; -अधिपतेय्य ३.३४
 वीहि ४.८४
 बुद्धान ५.१२९; -गामिनी विपस्सना ३.४८४, ४८५, ४८९, ४९७, ४९९; -च्छाया ३.५१४, ५१५
 बुद्धिधाग ४.११८
 बुद्धपन्वजित ५.१९
 बुद्धि, -गवेसन ३.५०५; -प्पत्त २.२७
 बुद्धिहेतु ३.४५९
 बूप्सम ३.३४१
 बेकल ३.१९
 बेतन ३.२६४, ६०६
 बेति ४.८५
 वेदना २.३, १६, २३; ३.३६७;
 -तिक ५.८
 वेदल, जुल्ल-, महा- १.६६
 वेदेहमुनि १.१
 वेमव्य ३.२८७
 वेमातिक ३.५५६
 वेमानिक ३.६११
 वेय्यत्ति निग० २
 वेय्याकरण १.६६, ६९; महा-निग० २
 वेय्यावच्च ३.३१४, ३१५, ३१८
 वेय्यावट्टिक ३.३१५, ३१९
 वेरमणी ३.१६८
 वेरी ३.२४५
 वेलन्त (वेला+अन्त) १.४०
 वेलयन, वेलायति ३.४७७
 वेवचन ५.४०, १२३
 वेवण्णियं १.८५
 वेसारज्ज ३.३८४; -जाण १.७२
 वेहफल १.३३
 वेळुरिय ४.५४
 वोकार ३.१९४; चतु-, पञ्च- ३.१९४
 वोकिण्ण ३.४७, २३८
 वोढुपन ३.५९३, ६१२, ६६३; ६.१७
 वोदान ३.३१, ४७२
 वोस्सजन ३.६०४
 वोहरीयति ५.११२
 वोहार ३.३६; ४.५३, ५४, ११६;
 ५.१०४, ११२, ११३, १३१;
 तप्पच्चयमाव- ४.११६; -तो ३. १४३; -देसना १.५२; ३.११;
 -नानत्त ३.३६; -मत्तक ३.१६
 वोहारिक, अ-(अव्योहारिक) ३.१२२, १३२, १३३, १३५
 संयुत्त, -अंगुत्तरिका (द्वे महानिकाया) १.३७; -निकाय १.४६, ६१, ६३ अ; -माणक ६.१९; -संगह १.६३ अ, ६६, ६८
 संयोजन २.४, ४४; ३.३४८; ५.६४- ७६; संयोजनानं उप्पत्ति ६.३५
 संयोजनिय २.४४
 संवड्डनारी ५.१२४
 संवर ५.१३१, १३२, १३५; (अट्ट)- ३.१४१; -असंवर १.५२; -द्वा- रानि ३.१४१; (पंचविध) ३.११८

INDEX

- संवेग १.८७; २.५८
 संवेजनियद्धान २.५८
 संसद् ३.४७, ४८
 संसन्दन ३.५, १६९
 संसन्दिद्यमान १.८
 संसादेन्ति १.७१
 संसार, -वट १.२५; ३.४७१, ५१५
 ५१९; -सागर १.२४
 संसीदन ३.५५७
 संसुद्धगहगिक १.८१
 संहीरति ६.२१
 स-उत्तर २.५२
 सक ५.१४३; -मनता ३.२८०;
 ५.१२१; -वाद १.७, ९, १५
 सकट (Sim.) ३.९७
 सकलाराम ५.६८
 सकलिका ४.५८
 सकिञ्चक ३.५२९, ५३०
 सकिं ५.४७
 सकुण (Sim.) ३.५५; ४.९०
 सकञ्चदान ६.५
 सकपञ्च १.६६
 सकायदिष्टि ५.१३
 सक्खरा ४.९७; -कठल ५.८९
 सक्खलि, कण्ण- ३.५९८; ४.९७
 सक्खिमञ्चता ३.२७५
 सक्कराजकुल १.८५
 सखिलभाव २.५६
 सगाथकवग्ग १.६६
 स-गारव निग० १
 सगुण ५.११३; -तो ३.४८९, ६५२
 सगुणेन ३.४८४
 सग्ग २.१५
 संकन्ति ३.६०७; ४.९८
 संकम्पि १.६८
 संकर १.४९; -द्धान ४.४४
 संकार ३.३७०; ५.७१
 संकिलेस २.२१; -पक्ख २.१०
 संकुटित ५.७४
 संकोचेन्त ४.७०
 संखत २.४२; ३.९८; ४.११२,
 ११७, ११९
 संखा (छब्दीसति) ४.११२
 संखार १.४४; ३.१६०, २४५, ३२६;
 ५.११४; -अवसेससमापत्ति ३.
 ४४६, ४४९, ४५१; -उपेक्खा
 ३.४९७, ४९८; -माजनिय १.६६;
 -यमक १.१६
 संगति (तिण्ण) ३.१८२
 संगह १.१३; ४.२४; -वार १.३०१-
 ३०६; ३.४८२
 संगहित १.१३; ४.२४
 संगीति १.१, १५, १८, ६८, ८०
 संघ १.१; -मत्त ५.१४६
 संघट्टन ३.१७९; ४.१०७
 संघरक्खित ३.४२५
 संघ-रतन ५.२८
 संघाट ३.१७७; संघाटि ५.८०
 संघुट्ट ५.१४३
 सच्च १.३, ७५; ५.१०८; -किरिया
 ३.१५२; -छादक ५.१०८; -प-
 ज्जत्ति १.१४; -विभंग १.१२;
 ३.५२८
 सच्चयमक १.१६
 सच्चिकत, -निरोध १.५८; -परमत्थ
 १.६

INDEX

- स-जेट्टक ५.११७
 सज्जेय ३.१२०
 सञ्जाय ४.४५
 सञ्चारित्त-पेय्यालं १.२७
 सञ्जातप्पमोद १.६८
 सञ्जाति ४.२४. सञ्जत्ति ३.१२५
 सञ्जा ३.१८८; चतुच्चत्तालीस- ३.
 ४३१; तिस्सो-३.२४३; -नान्त
 ३.३६; -मय ५.४१
 सणिकं ४.४३
 सण्ठपेतव्व २.३६
 सण्ठान ४.२३. सण्ठिति ३.५६७
 सण्ह १.२७, ३२, ३५; वचन-(ता)
 ३.१५२; -वाचा ५.१२३
 सतपंच १.८
 सति २.५७; ३.२५०; -उप्पाद ३.
 ३५५; -पारिसुद्धि ३.३६६; -मा
 ३.३५६, ३५७; -विप्पवास २.५७
 सतिपट्टान १.३३; ३.५२८; चतु-१.७५;
 -विमंग १.१२
 सत्तुप्पाद (सति+उप्पाद) ३.७१
 सत्तो ३.३५५
 सत्त ५.६२, १००, ११२; ६.५, ७
 सत्तट्ठंगपरिणाम ३.४९३, ४९७
 सत्त-पकरण १.४, ९, १८, ४२
 सत्ताह, अनिमिस-, चंकमन- १.८८
 सत्ति ३.११९. सत्तो ३.५६०
 सत्थ, स- (अवचर) ३.२६
 सत्थकं ३.५४२
 सत्थमुख ४.१०
 सत्था १.६, ८, ९, २७, २९, ३०, ३२;
 ३६, ३८, ४०, ४१, ४२, ७१; ३.
 ३६८; ६.२
 सह, ४.५६; -कण्टक ३.४३०; -दान
 ३.७८, ७९; पालियं अनागत ४.५७
 सहायतन ३.८१
 सद्धम्म १.१; निग० १
 सद्धिन्द्रिय ३.२१३
 सद्धिविहारिक १.४१; ६.१, २
 सनिदस्सन ४.१७; -सप्पटिघ २.३८
 सन्तक ३.५४२
 सन्तज्जन ३.३७३
 सन्तति, -पच्चुप्पन्न ६.१९, २०, २२,
 २३; -वार ६.१९
 सन्ततिमद्दामत्त ६.३२
 सन्तत्त ४.१०; ५.११
 सन्तानसम्पद् ६.२८
 सन्तीरण ३.६००
 सन्थर, सुमनसुष्क- १.२७
 सन्थव ५.४९. सन्देह १.८०
 सन्धारक ४.४. सन्धि ४.७०
 सन्निट्ठान ३.११४, १९७; ५.९४;
 निग० १; सन्निट्ठापक ३.१६१
 सन्निपात ३.१७९, १८२
 सन्निवेशसिद्ध ४.५३
 सपत्त ३.४०४; लद्धोकास- ३.५६२
 सप्प ३.२७०; (Sim.) ३.३५३
 सप्पच्चय २.४; २.४२
 सप्पटिघ २.३८
 सप्पटिस्सव ३.२४०
 सप्पदेस २.६, ७
 सप्पाय ३.३७७
 सप्पिपिण्ड ५.७८
 सब्बकालिक ५.६१
 सब्बज्जुतजाण १.२८, २९, ७२, ८७
 सब्बज्जु, -बुद्ध १.७३; -योधिसत्त

INDEX

- ३.५८५, ५८६
 सन्ध्या १.१८; ५.७७, १००
 सन्ध्यापादकचतुर्थ ६.६-११, ३३
 सन्ध्यानिमित्त २.३६
 सन्ध्यासी ३.४२७
 सन्ध्यासव ५.५९
 सन्न्यासचारी ३.५९
 समाग ५.९८
 समावधारण २.१३
 समक (मग्न) ३.१९१
 समञ्जा ३.५५८
 समतिक्रम ३.४२८
 समतिक्तिक ५.७४
 समय २.५७; ३.५४५; तिविध-
 ३.२८२; -निमित्त २.५७
 समनन्तरपञ्चय १.१७
 समन्तपट्टान १.२३, २७
 समन्तपासादिका ३.१४३, १४४
 समन्ताहार ३.४४५
 समय ३.१३-२४; सक-, पर- निग०
 २; -निर्देश ३.१, २; -वर्तमान
 ३.५४०
 समवाय ३.१४, १८
 समाधि ३.३६९; -ज ३.३४६; ति-
 विध- ३.२०७; -सम्पदा १.५९
 समान ४.४१; -अट्टकथा ३.१२२,
 १२८, ५३१; -अधिकरण ३.२८३;
 -कथा १.४
 समापत्ति २.५६; ३.४७, ३६३; -कु-
 सलता, -कुट्टान-कुसलता २.५६
 समापन्न ५.१०५
 समारम्भ ३.२८४
 समाहित २.३६
 सामिद्धि ३.११६
 समुद्धान ४.११२, ११३, ११८
 समुदयसच्च १.६९
 समुदाचार ३.६८, ६१४; ५.११६
 समुह १.४०; महा- १.२६
 समोधान ४.११२; -मत्त ३.१९
 समोरोध ५.७९, ८३, ८४
 समोसदानि ४.५०
 समोसरण ३.२७५
 सम्पकम्पि १.६८
 सम्पजञ्ज २.५७; ५.१४२
 सम्पजानो ३.३५५
 सम्पटिच्छन ३.६००
 सम्पत्त ४.४२, ४३; -गोचर ४.४५, ४६
 सम्पत्ति १.४१, ५७, ६०
 सम्पदान, पिटक- १.५०
 सम्पयुक्त १.१३; २.१८; -पञ्चय १.
 १७; -धम्म २.५३
 सम्पयोग १.१३; -वचन ५.८८
 सम्पराय २.५४
 सम्परायिक ३.१३; ५.५९
 सम्पर्वक ३.५४१; -ता ५.११८
 सम्पवेधि १.६८
 सम्पसादन ३.३४२, ३४३
 सम्पिण्डन ४.३
 सम्फ ३.११२, १५०
 सम्फत्सा (छ) ३.१३८
 सम्बल १.८०
 सम्बाहन्त ४.९४
 सम्बुक् ५.८९
 सम्बुद्ध १.१, ९; ४.११२
 सम्बोज्झगानि (सत्त) ३.११७, ६५७
 सम्भवरूप ४.११२

INDEX

- सम्मार ३.१४३, १४४, १४७, १४९,
 १५१, १५६; ४.४१
 सम्मिन्न ३.६२८; अ- ३.६२८-३३
 सम्मैद ३.२४७
 सम्मत्तनियत २.३१
 सम्मपधान ३.३; ३.५२८; ५.६;
 -विभंग १.१२
 सम्मसन ३.७८, ४९४, ४९५; ५.४६;
 ११९
 सम्मसितट्टान १.३०
 सम्मा (Sim.) ३.१८०
 सम्मा, -आजीव ३.११८; -दिष्टि १.
 ६६; २.३२; -सम्बुद्ध १.५, ६,
 ९, १९, ३८, ४०, ४१, ४२, ४४;
 ३.३८३; ६.२
 सम्मिञ्जन्त ४.७०. सम्मिञ्जेन्त ३.९५
 सम्मुखाविनयो ३.२८२
 सर १.४२; -कुत्ति १.३९; -मञ्ज
 ३.५७, ७८, ७९; -भेसज्ज ३.७८
 सर (Sim.) ३.२७९, ६०२
 स-रज ५.१०६
 स-रण १.११, १८; २.५२; ५.१०६
 सरण ३.२८६; ५.१४६
 सररू ३.२७७
 सरस, -तो ३.४८९; -माष ३.५२
 सराव ५.६१
 सारिख ३.२८०; -क ५.१०; -ती
 ३.३०२
 सरीरट्टक ४.१०९; ५.४४
 सलक्खण १.५५
 सलन ३.२९. सल्यन्ति २.१०
 सल्लक १.८६; -मत्तं ५.१४६
 सल्लाप ४.५६
 सवण ५.११९. सवने ५.४६
 सवाति १.४८
 स-विचार ३.३३५
 सविञ्जाण ४.११३
 सवितक्क ३.३३५
 सविमत्तिक ३.२५७, ५४८, ५६६,
 ५६८, ५७३, ५७८
 सस (Sim.) १.५४, ५५; ३.१६४;
 ४.९०, ११७
 स-संखार ३.५१, ३०९, ३११, ५५६,
 ५६५
 ससम्मार ५.१३१; -सोत ४.३५
 सस्स (Sim.) १.४८
 सस्सं, -अभिनिवेस ३.४७३ -गहण
 ५.६२; -दिष्टि २.५५
 सस्सिरिक १.७१
 स-सीस ३.५९८
 सहजात ३.११४; -पच्चय १.१७
 सहजेकट्ठ ५.४, ५
 सह, -धम्मिक १.७३; ५.११७; -मू
 २.४९
 सहस्पति (ब्रह्मा) १.८८
 सहेतुक २.३९. सहेतुधम्म १.४४
 सल्लायतेन ५.५९
 साकेतपञ्च ३.५८८, ६१५, ६४२
 साखल्य २.५६
 साखा, -पलांस १.८; -मंगमुट्ठि ३.६०३
 सागरा, चत्तारो १.२४-२९
 साटक ३.२१०; ५.१३९
 साटिका ३.४५५, ४५६
 साटुकथा (स+अटुकथा) १.८८
 सात ३.२७२, ५६४; ५.११७
 सातिसार १.७

INDEX

- सादु-रस ३.८३
 साधक १.६२
 साधारणफल ३.१९
 सम्पु, -कार १.६८, ७१; -कारी ५.१८
 सान २.१०
 सापतेय्य ३.२२१
 सामग्री ३.१९, २४; खण- ३.२०;
 पञ्चय- ३.१५
 सामञ्जस ५.११२; -फल ३.४६८
 सामायिकपरिसा १.६९
 सामि, -भाव ३.१८५; -वचन ४.
 १२, २९
 सामुक्तिक १.१८
 साखला ३.१४६
 सार, -अस्थिक, -गवेति १.८
 साराधि (Sim.) ३.२५४
 सारमण २.५; २.४९
 सारणीयधम्म ३.६६१
 सारिपुत्त १.१, १८, ४०, ४१, ४३;
 ७१, ८०; ३.३२६, ४५०, ५२०;
 ५.९६; ६.१
 सारुप्य ३.६६१
 सक्ता-सामिक ३.६०६, ६०७, ६०९
 सालि-बीज ५.१०
 सावज्ज २.१३; ५.१३७
 सावतिय १.४१; ३.६०२
 सासन १.५१, ६२, ६८, ७१
 सासव २.४३; -कम्मनिवृत्त २.२०
 साहसिक ३.१४३, १४४, १४९, ३२३
 सालव, कपिट्ट-, बदर- ४.५९
 सिक्खा १.५१, ५३; -पद १.३, २७;
 ३.१३३, १३४, १६५; ५.११७;
 -पदविभंग १.१२
 सिक्खितसिक्खा १.७८
 सिगाल ५.१८, १४१
 सिग्गाय १.८०
 सिगाल (Sim.) ४.४९
 सिंगिवेर ४.५९
 सिघाटक ३.१९४
 सित ५.१३३
 सिधिलकरण १.४७
 सिद्ध, उपनिषाद्य-, समिवेस- ४.५३
 सिद्धत्थ १.२९
 सिनेर १.७०; ५.१७; -पञ्चतुक्कम
 ४.५; -मत्त ३.३३१
 सिनेह (Sim.) ४.३५, ३७
 सिम्भुवार ४.५३
 सिप्पिक ३.२६४, ४४६
 सिप्पिका ५.८९
 सिब्बति ५.४८
 सिम्बलिकक्ख ४.६
 सिरिमा (सम्भुदो) १.१
 सिरिद्धक २.५४
 सिरी १.८७
 सिरीम ४.६
 सिलोक ५.१३६
 सिय ३.१३२
 सिस्सानुसिस्स १.८०
 सीताहरण ३.१५३, ३६१
 सीतुद्धा ४.४१
 सीमा ३.१९१
 सील १.५९; -आचार निग० २;
 -क्खग्घ १.५८; -विपत्ति २.५७;
 -सम्पदा २.५७
 सीघयिका (नव) ३.४२६
 सीहलदीप ३.१६४

INDEX

- सुंमुमार (Sim.) ४.४५
 सुकट ५.१००
 सुक २.५४; ३.११७, २४७; -पक्व
 १.४२; ५.११०
 सुक्ख, -मत्त ६.१८; -विपस्सक ३.
 ४९८
 सुख २.१५; ३.२०८-२१०, ३५६;
 -विहार ३.६६६; -संस्स १.५९;
 -सील ३.५८९, ५९०, ५९१
 सुखुम १.२७, ३२; -रूपदुक ४.१४
 सूचि ४.९७; -विज्झन ५.१२४
 सुजाता १.८७
 सुञ्ज १.८५
 सुञ्जत ३.५३९, ६५३, ६५४; -माव-
 निस्सत्त ४.३०; -वार ३.१, ३०७-
 ३०८, ४८२, ५२८, ५६४
 सुञ्जतो ३.४८३, ४८४, ४८७
 सुञ्जत्त २.३६
 सुत ३.६१; -विरहित ५.११८
 सुत्त १.४८, ६२, ६६, ६८; (Sim.)
 ३.६१५-६१७; ५.४८; -क
 ५.४८; नो- (नामिका) १.६६;
 -पद १.८६; -सभाग १.४८
 सुत्तनिपात १.४६, ६६, ७३
 सुत्तन्त १.२, ३, ७०; -माज्जनिय १.३,
 १२; -पिटक १.४६, ५३, ६८
 सुत्तन्तिक १.१८; -कथा ४.२९;
 -देसना ३.३०४; -परियाय ३.
 ४८४, ४८६, ४९०, ६५२
 सुत्तपिटक १.५०, (५९)
 सुदत्त १.८०
 सुदस्सन ४.५
 सुद्ध, -अट्ठक ४.११८; -रूप ५.२६
 सुद्धावास १.३३
 सुद्धिकनय ३.४६२, ४६५
 सुद्धिकनवक ३.३७४
 सुनल (Sim.) ५.५१, ५२; -लुद्धक
 ३.६०३
 सुपच्चक्ख १.३९
 सुपण्ण ३.६११
 सुप्प ५.६१. सु-प्पटिपन्न १.५९
 सुम ३.३९७; -विमोक्ख ३.३९७
 सुमन (Sim.) १.३२; -मालाकार
 (Sim.) ३.३२४; ६.३२
 सुमनदेवथेर १.७६
 सुमुख ४.५२
 सुमेध १.८१, ८३
 सुरा ५.८७
 सु-राजानो निग० १
 सुरिय (Sim.) ३.१९५, ३६६; ४.
 ४३, ५४; -आवट्ठुप्फ ३.६०१
 सुस्सवाचा ५.१२१
 सु-रोपित ३.५६४
 सुवण्ण (Sim.) १.८, ३३; ४.७८;
 -आलिङ्ग १.८, ७१; -खचित ३.
 ७४; -दुव्यण्ण ३.३९१; -वण्ण
 ४.५४
 सुसानमूमि ३.१२७
 सूकरमंस ५.९५
 सूचनतो १.४८
 सूचि ३.१०५
 सूद (Sim.) ३.१८६. सूदति १.४८
 सूनमाव ३.४१७
 सूप-व्यञ्जन ४.१८६
 सूर १.४४; ३.४७०, ५०८; -माव
 ३.४८०

INDEX

- से ५.२४
 सेख ३.६४६, ६४८
 सेक्ख १.७९; २.२७
 सेतपच्छाद ५.१२४
 सेतम्भङ्गण ५.१३०
 सेतु, -वात ३.४७७; -समुग्घात ३.५१४
 सेद १.८५; ४.९४
 सेना (Sim.) ३.२११, २१४, २१८;
 -अंग ३.२११, ४७३; -निगम
 १.८७; -व्यूह ४.११८
 सेम्ह ३.६२८
 सेलमय १.३९
 सेवाल ३.२१३, २१४; ५.२१
 सोण ५.१८; -क १.८०; -सिगाल
 ३.४१७
 सोत ३.५८२; (Sim.) ५.१२३;
 -पतित ४.२२
 सोतापत्तिमग्ग २.२४; -आण ५.३४
 सोरियय १.८७. सोमित १.८०
 सोमनस्स १.२७; ३.३५९; -इन्द्रिय
 १.६९; -आण १.६६
 सोरच्च २.५७
 सोवचस्सता २.५५.
 सोवाधिकत्तय ३.३५३
 सोळसकमग्ग ३.६३४
 इक्षि ४.२४
 इथ (Sim.) ३.२१६; -प्पदेस २.
 १०; -प्पसार ३.५४५; -मुद्दा
 ३.१३६
 इत्थारोह ४.२४
 इत्थि ४.९०; ६.३३; -क्खन्धगत
 (Sim.) २.२४; ३.४४६; -दन्त
 ४.९९, ११८
 हृदयवायु- ३.५६२, ५८०, ५८१,
 ६१७; ४.११८; ६.४; -क(चित्त)
 ३.६१८, ६३३
 हन्द १.४४
 हय ३.४८
 हरिताल ३.५६. हरित्त ४.५२
 हरीटक ४.५९
 हवे १.४४
 हसनक-चित्तानि ३.५६५
 हसित ५.१३१; -उत्पाद ६.१५, ३२.
 हस्साधिप्पाय ३.१४८
 हासयमान ३.६६१
 हितूपचार ३.५८६
 हिम ४.५३. हिमवा ४.५
 हिरि ३.२३४, २४०; -कोपीन ५.८७
 हीन २.३०
 हीळित ३.२३९
 हुत ५.१००
 हेट्ठसो ५.१०४; हेट्ठा ३.११२, ११४
 हेतु २.९; ३.११६; ४.२१; -कित्तन
 ३.५९२, ६३५, ६४२, ६४९;
 -गोच्छक २.४; -पच्चय; १.१७;
 -वज २.२५; -विप्पयुत्त २.३९;
 -संपयुत्त २.३९; -सो ४.२१
 हेतू-धम्मा २.३९

Corrections and Additions

[Attention is particularly invited to corrections in
३.११५, १८२, ३०३.]

१

<i>Para.</i>	<i>Line</i>	<i>For</i>	<i>Read</i>
२	३	Add to note 7—S. p. 177	
५	३	मोषादिपुत्र	मोषादिपुत्र
६	throughout	सखिकृत्य	सखिकृत्य
८	२	परिच	पुरिच
८		To note 14, add—Cf. DCm. ii.449	
१७	८	Drop : (दण्ड) after अविगतपथयो रि	
१८	६	ठेपन्तो	ठपेन्तो
४९	६	Add to note ३—S. v. 177	
४९	७	In square brackets insert—	म० १.२०.
७१	note २	सुवण्णालिग	सुवण्णालिग
७३	५	Add a foot-note	See ६.२.
		on विसयो	

२

३९	२	मा० २३-३८	मा० २३-२८
४२	last	Add a foot-note	See ५.५७.
५२	„	Add a note : (ब्रह्मचारी) नो परिशायी स्यान्न गायन्तो न नर्तनो न स-रणो न निष्ठीवेत । (गोपथब्राह्मण, पूर्वभाग २.७)	
५२	११	On पहलिकट्टता, add a foot-note—Cf. ५.४, ६, ३०.	

CORRECTIONS AND ADDITIONS

३

Para.	Line	For	Read
१३	last	On पटिवेधो, add a foot-note— = DCm i.31-32, = MCm. i.7-8, = SCm. i.9-10, = ACm. i. 11-12; but paras. 14-24 differ from the comment in all the Nikāyas.	
२५	२	पर...वस्तवति ...	पर...वसवति
२९	१	Add to foot-note २—Cf. DCm. iii.883	
३५	२	On चरण, add a note—गहेत्वा चरितव्यपटो (मूल-टीका p. 63).	
३५	४	लेखा.गहण	लेखागहण
४२	८-९	Read “उप्पसं... दुप्पटिविनोदनीवं” [अ० ३.१८५]; “उप्पसुप्पसो पापके.....अन्तरघापेती” [सं० ५.३२२]. ति एत्थ....	
४३	२	On राजा आगतो, add a note—See ६.३.	
४५	last but one	Add a foot-note—Cf. शिक्षासमुच्चय 121.14-15.	
५४	note २	अ० या०	अ० यो०
७१	१	उपपत्तितो	उपपत्ति
७४	५	On महाचेतिय, add a foot-note— See ३.३०३; ४.९८.	
८९	३	हाति	होति
९९	४.६	Add a foot-note—Cf. ४.८२.	
११५	१	तीणि कम्मद्वाराणि	तीणि कम्मानि
१३०	१	At the end of note 3, add—Cf. शिक्षासमुच्चय, p.7; मध्यमकवृत्ति (Bib. Buddhica) pp.41-44.	
१३२	३	On खन्य-सिवादयो add a foot-note—Cf. Ud-Cm. 351—खन्ददेवसिवादिपरिचरण.	
१३२	३-४	On परिभण्ड, add a foot-note—गोमय-लेपनादि-परिभण्डं (अ० यो० p. 90)	
१३७	foot-note 1	२-९२	३-९२
१३९	५	उत्पन्नो ^१	उत्पन्नो
१४०	४	संख ^२	संख ^३ , and add a foot-note—३ सि०,म०-संख्य.

CORRECTIONS AND ADDITIONS

<i>Para.</i>	<i>Line</i>	<i>For</i>	<i>Read</i>
१४२	१	अदिज्ञादान	अदिज्ञादान
१४३-४४		On the last line, add a foot-note—= MCm. i.198-99=SCm. ii.145; Cf. समन्त०ii.370.71 which differs slightly.	
१४६	१	अगमनीयद्वान	अगमनीयद्वानं
१४६	१	Add to foot.note 4—With ३.१४६-१४७, Cf. DCm. iii. 1048-49.	
१४८	५	यमत्थ	यमत्थं
१६५	३	वेदितव्वा	वेदितव्वा
१६५	७	गुरुनो	गुरुनो
१८२	२	संगतिया	संगति
२००	३ from below	अनुमज्जती ति	अनुमज्जती"ति
२०३	३	महाचेतियं	महाचेतियं and add a foot-note—See ३.७४; ४.९८.
२११	९	On सेना, add a foot-note—Cf. ३.२१८.	
२१८		To foot-note 5, add—Cf. ३.२११	
२२१	४	To foot-note 1, add— MCm.i.82-83 quotes a passage from Miln. similar in meaning but differing in words.	
२३४	५	हिरि	हिरि ^१ and insert in foot-note ५, after २२८, ६. Add at the end— Also MCm. ii. 313.
२४७	last	Add a foot-note—Also quoted in MCm. ii.313-14.	
२५८	६	Add a foot-note on लोकपाल—See ३.२४७.	
२६८	६ from below	Read "चत्तारो समणधाना-इध भिक्षु ...	
२६८	५ from below	Read चित्तं पमण्हाति पदहती" [वि०२०८] ति	
२७२	६	कथ	कथं
२७४	५	तुम्हं	तुम्हं

CORRECTIONS AND ADDITIONS

<i>Para.</i>	<i>Line</i>	<i>For</i>	<i>Read</i>
२७७	१५	पुरिस्सो	पुरिसो
२८४	3rd line after the verse	Insert in square brackets—Cf. सं० १ ७६	
२८९	६	एकोमासा	एकोमासा
३०३	last	च लब्धन्ति	न लब्धन्ति
३१०	last	On पाकनिक, put a foot-note— Cf. ३.६०९, ६३५, ६४२.	
३१४	४	To foot-note 5, add—See DCm. iii.999-दिद्वज्जुगत; also see Prof. D. Kosambi's अभि० ५.२५.	
३१६	२.६	किं पनेव...वदितव्या – not found in DCm. iii. 999-1000.	
३१७	२	होती'ति	होती' [दी०अ०३.१०००] ति ।
३१८	१	To foot note 3, add—also A. iv. 241	
३१८	last	To foot-note 4, add DCm. iii. 1000	
३२४	१	Add a foot-note on दक्खिणाविसुद्धियो—M.iii 256 gives an altogether different list and explanation.	
३३९	६ from below	आणाधिगमत्थाय	आणाधिगमत्थाय
३४४	६	पुन 'वुत्तं अवितकं...	पुन वुत्तं 'अवितकं ...
३४९	२	On उपेक्खा, add a foot-note— Cf. VinCm. i. 150.	
३५४	३	On सा, add a foot-note—Cf. VinCm.1.151	
३६१	६	After दोमनस्सिन्द्रियस्त, add a dash (—).	
३६८	२	To foot note 3, add—३.५९३.	
३७७	last but 2	अपरभागे	अपरभागे
३८४	१	To foot-note 5, add ३.५२३	
३८५	३.४	Remove the inverted commas and brackets.	
३९५	६	विस्तट्ठा अंग...	विस्तट्ठा अंग...
४१५	५	पवतति	पवतन्ति

CORRECTIONS AND ADDITIONS

<i>Para.</i>	<i>Line</i>	<i>For</i>	<i>Read</i>
४४६	१	On the word राजा, add a foot-note—See विसु० १०.४६.	
४६३	last, foot-note ३,		
	3rd line	पैप्पलादकमिति ।	पैप्पलादकमिति” ।
४६३	,,	p.131—भारद्वाज-	p.131—“भारद्वाज-
४७५	५	अपिलन्धपुञ्च	अ-पिलन्धपुञ्च
४७७	२	उरुवेलायं	उरुवेलायं
४८४	५	Add a foot-note on समुणतो— See विसु० २१. १२०, १२३, १२४.	
५०३	१	To foot-note २, add— With ३. ५०३-५०५, Cf. Vis. 21.111-116 and Dhammapāla's comment on the same which confirms the names of the advocates of these views.	
५०७	last but one	Add to foot-note 9— The author of सच्चसलेप refers to this passage of our text. (See JPTS, 1917-19, p.23, Verses 357-358).	
५०७	last but one	विसु० २२.१२९-३०	विसु० २९.१२९-१३०; २२.४, १५-१७.
६०३	३	On आद्, add a foot-note— See Dhpcm. iii. 38-43; Burlingame, Buddhist Legends, part ii (Vol.29, Harvard Oriental Series), pp. 286-91.	
६०४	५	Delete पन	
६०६	१	पञ्च-उच्छुनाळि यन्तोपमं	पञ्च-उच्छु-नाळियन्तोपमं
६१२	last	जवन	जवने
६२७	After the end	(६२७)	(६२७) अ
६३५	४	To foot-note 4, add— See Prof. D. Kosambi's अभि० ५.३०.	
६५८	७	On जच्चन्मादीने, add a foot-note—See Prof. D. Kosambi's अभि० ५.२७ (pp. 99-100).	
६५९	२	किरियां	किरिया

CORRECTIONS AND ADDITIONS

४

<i>Para.</i>	<i>Line</i>	<i>For</i>	<i>Read</i>
१२	१	[§ ५८१]	[§ ५८४]
२२	१	पण	पन
२४	१	On संग्रह, add a foot-note—See Dhātukathā-Commentary, pp. 115-116.	
२५	५	To note 2, add—For the omission of हृदयस्य see Z. Aung's 'Compendium of Philosophy,' pp. 277-78.	
३०	९	On द्वारा, add a note—Cf. Vedic द्वा (fem.)	
५२	८	सामवण्णकामं	सामवण्ण कामं
५४	last but one	To note 5, add—reads हेमवण्ण for सामवण्ण	
		कहापणो...वुत्तं तं	कहापणो...जतुमासको —ये ...वुत्तं, तं and
		add a foot-note—See Vin. iii.238; DCm. i.78; SCm. iii.304. Also see Dr. D. R. Bhandarkar's Lectures on 'Ancient Indian Numismatics,' (Carmichel Lectures, 1921). pp. 76-166.	
६४	last	[वि०...]	[विन०...]
६५	१	On इमेसु, add a foot-note—See VinCm. i. 274.	
७७	२	अदन्धता...	अदन्धनता
८२	३	To foot-note 5, add—Also = SCm. ii.11-12 = MCm. i. 215-16.	
८२	last but 2	On गतमग्न, add a foot-note—See ३.९९.	
९०	२	On कुट्टसक, add a foot-note—paras. ९०-९१ agree with MCm. i.208.	
९८	६	To foot-note ३, add—३.२०३; also विसु० ३.३०४; ४.९५.	
११२	६	To foot-note ३, add—also see ५.७९-९४.	
११८	१२	In foot-note 2	
		विसु० ११.१०५,	विसु० ११.१०५;

CORRECTIONS AND ADDITIONS

५

Para.	Line	For	Read
१७	१	On अरिया, add a foot-note—५.१७. २६ = SCm. ii. 251-55.	
१७	४	[]	[Cf. सं० ५.१४०]
१७	१०	On वदन्ती ति, add a foot-note—J& v. 146.	
१९	४-५	सह-वरन्तो	सह वरन्तो
२२	१२-१३	“यं वतुषं...पहानाया [] ति	यं वतुषं...सन्ताने “दिट्ठि- गतानं पहानाया” [§२७७] ति...
२४	२	सप्पुरिधम्मे	सप्पुरिसधम्मे
३२	२	On the word दत्सन, add a foot-note—Cf. SCm. iii. 55.	
४७	२ foot-note 1.	४.४७-५२	५.४७ ५२
८०	२	To foot-note 6, add—also see ४.११२.	
११५	२	On नामकरणट्ठेन, add a foot-note—५.११५ = DCm. iii. 977-978.	
११७	२	नामं	नाम
१२५	२	खुसिन...	खुसिन...
१२५	2 2	संवर	संवरं
		दिट्ठ पादान	दिट्ठपादान

६

२	On सावकविसयो, add a foot-note—See १.७३.
६	अभिज्ज्ञान
	अभिज्ज्ञानं

Index

Page ३५८	कपिट्ट ४.४९	कपिट्ट ४.५९
Page ३८६	लंघक, -नट	लंघक, नट-

